

Mehman Ə. Dəmirli

ŞƏRQİN ÇAĞDAŞLIQ
MÖCÜZƏSİ

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ:
HÜQUQ VƏ DEMOKRATIYA

1918-1920

Mehman Ə. Dəmirli

ŞƏRQİN ÇAĞDAŞLIQ
MÖCÜZƏSİ

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ:
HÜQUQ VƏ DEMOKRATIYA

1918-1920

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı-2018

113676

Mehman Ə. Dəmirli

Şərqi Çağdaşlıq Məctəəsi. Azərbaycan Cümhuriyyəti: Hüquq və Demokratiya, 1918-1920. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 532 s.

Kitabda 100 il bundan öncə Şərqi ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət bəxş etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi-hüquqi gerçəkliyi çağdaşlıq işığında fənlərarası və çoxfənlili yanaşmalar baxımından tədqiq edilir. Araşdırılan dövrün çağdaş dövlət və hüquq sistemi modelindən və Cümhuriyyətin qurucu atası M.Ə. Rəsulzadənin çağdaşlıq konsepsiyasından yola çıxaraq, milli dövlətin hüquq sisteminin çağdaş hüquq sistemi kimi xüsusiyyətləri müəyyən olunur, cəmiyyətin çağdaşlaşması yönündəki dəyişikliklərdə hüququn rolu aydınlaşdırılır, Cümhuriyyətdə demokratiyanın inkişafı və insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması səviyyəsinin dövrün kontekstində tarixi-müqayisəli təhlili verilir.

ISBN 978 9952 476 90 3

© Mehman Ə. Dəmirli

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
100 illik yubileyi münasibətilə
Cümhuriyyət qurucularının
əziz və unudulmaz xatirəsinə
ithaf olunur*

ARXIV

QISA MÜNDƏRİCAT

Ön söz	15
BİRİNCİ BÖLÜM. Hüquq və demokratiya çağdaşlıq işığında: nəzəri-metodoloji giriş.....	19
İKİNCİ BÖLÜM. M.Ə. Rəsulzadənin çağdaşlıq ideali	65
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM. Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması və çağdaş dövlət-hüquq quruculuğunun siyasi-tarixi arxaplanı.....	121
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM. Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüquq sistemi çağdaş hüquq sistemi kimi: təməl özəllikləri	155
BEŞİNCİ BÖLÜM. Azərbaycan Cümhuriyyətində hüququn çağdaşlığının sahəvi səciyyəsi: maddi hüquq sahələri üzrə hüquq siyasəti və qanunvericiliyin əsasları.....	199
ALTINCI BÖLÜM. Azərbaycan Cümhuriyyətində ədalət mühakiməsi.....	345
YEDDİNCİ BÖLÜM. Azərbaycan Cümhuriyyəti – hüquq və cəmiyyət: hüquq çağdaşlaşma yönündə içtimai dəyişikliklər vasitəsi kimi	377
SƏKKİZİNCİ BÖLÜM. Cümhuriyyət gerçəkliyi çağdaşlıq işığında – demokratiya və insan hüquq və azadlıqları: tarixi-müqayisəli dəyərləndirmə.....	411
Hüquqa dayalı demokratik cümhuriyyət – icrası başa çatmamış layihə: keçmişdən gələcəyə (nəticə əvəzi və ya tarixi-fəlsəfi epiloq)	493
BİBLİOQRAFİYA.....	509

GENİŞ MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....15

BİRİNCİ BÖLÜM. HÜQUQ VƏ DEMOKRATIYA ÇAĞDAŞLIQ İŞİĞİNDA: NƏZƏRİ-METODOLOJİ GİRİŞ

I. Tarixi idrakın epistemoloji yenilənməsi zamanın çağırışlarına cavab kimi (hüquq tarixi örnəyində).....	21
II. Hüquq və onun demokratiya ilə qarşılıqlı əlaqəsinin tarixi tədqiqinin metodoloji problemləri.....	24
III. "Çağdaşlıq" anlayışı.....	29
IV. Tədqiq edilən dövrün çağdaş dövlət və hüquq sistemi modeli.....	36
V. Tədqiqatın ümumi metodoloji səciyyəsi.....	62

İKİNCİ BÖLÜM. M.Ə. RƏSULZADƏNİN ÇAĞDAŞLIQ İDEALI

I. M.Ə. Rəsulzadənin çağdaşlaşma layihəsinin təməlləri.....	67
II. Milli dəyər və təsisatlar çağdaşlıq işığında: milli diriliyə yetişməyin yolları.....	80
1. Dil.....	81
2. Din.....	83
3. Tarixi keçmiş, adət və ənənələr.....	88
4. Milli ədəbiyyat və mətbuat.....	90
5. Ailə və qadın.....	92
6. Təhsil.....	94
7. Milli ideal (məfkurə).....	97

III. M.Ə. Rəsulzadənin çağdaşlaşma layihəsində

ümumbəşəri (universal) dəyərlər və təsisatlar.....	102
1. Cümhuriyyət və demokratiya.....	102
2. Hüququn üstünlüyü (və ya hüquq dövlət).....	107
3. Hüquq və azadlıqların təmini.....	109
4. Dünyəvilik (sekulyarizm).....	113
5. Elm.....	115

IV. M.Ə. Rəsulzadənin çağdaşlığa dair ideyalarının ümumi

dəyərləndirilməsi.....	117
------------------------	-----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM. AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN YARANMASI VƏ ÇAĞDAŞ DÖVLƏT-HÜQUQ QURUCULUĞUNUN SİYASİ-TARİXİ ARXAPLANI

I. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarix səhnəsinə gəlişi:

siyasi-tarixi proseslər.....	123
1. Fevral inqilabından sonra Azərbaycanda siyasi vəziyyət.....	123
2. Zaqafqaziya seymi.....	127
3. Müstəqilliyin elanı və yeni bir milli dövlətin hüquqi təməlinin qoyulması.....	131
II. Milli dövlət quruluşu əsaslarının yaradılması üzrə Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk tədbirləri.....	136
III. Çağdaş milli dövlət və hüquq sistemi quruculuğunun siyasi-tarixi konteksti.....	145

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM. AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN HÜQUQ SİSTEMİ ÇAĞDAŞ HÜQUQ SİSTEMİ KİMİ: TƏMƏL ÖZƏLLİKLƏRİ

I. Cümhuriyyət öncəsi dönmədə Azərbaycanda hüquq: qısa icmal.....	157
II. Azərbaycan Cümhuriyyəti hüquq sisteminin əsas cəhətləri.....	167
1. Hüquq sisteminin təbiəti.....	167
2. Tranzitiv xarakterli hüquq sistemi kimi xüsusiyyətləri.....	170
III. Hüquq mənbələri.....	177
IV. Hüququn əsas prinsipləri.....	181
V. Hüquq düşüncəsi.....	182
1. Elitar hüquq düşüncəsi – yeniliyin lokomotivi.....	182
2. Kütləvi hüquq düşüncəsi: köhnə ilə yeni, dini ilə dünyəvi arasında.....	190
VI. Azərbaycan Cümhuriyyəti hüquq sisteminin dövrün dünyəvi hüquq xəritəsində yeri.....	194

BƏŞİNCİ BÖLÜM. AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNDƏ HÜQUQUN ÇAĞDAŞLIĞININ SAHƏVİ SƏCİYYƏSİ: MADDİ HÜQUQ SAHƏLƏRİ ÜZRƏ HÜQUQ SİYASƏTİ VƏ QANUNVERİCİLİYİN ƏSASLARI

I. Konstitusiyaya hüquq.....	201
1. İstiqlal Bəyannaməsi konstitusiyaya hüququnun əsas mənbəyi kimi.....	201

2. Konstitusion quruluşun əsasları	203
A. Konstitusion quruluşun demokratik prinsipləri	203
B. Dövlətin rəsmi adı	208
C. Dövlətin rəmzləri və rəsmi dili	212
3. Vətəndaşlıq institutu	213
4. Vətəndaşların hüquq və azadlıqları	216
5. Dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları: təşkil qaydası, strukturu və fəaliyyətinin hüquqi əsasları	219
A. Parlament	219
a) Parlamentin təşkili	219
b) Parlamentin fəaliyyətinin əsas prinsipləri	229
c) Parlamentin fəaliyyətinin hüquqi əsasları. Qanunvericilik prosesi	234
ç) Parlamentin strukturu	239
d) Parlamentin funksiyaları	241
e) Parlamentin qanunvericilik fəaliyyətinin ümumi səciyyəsi	242
a) Müəssisələr Məclisinə seçkilərə hazırlıq	244
B. Hökumət	246
a) Müvəqqəti Hökumət	249
b) Parlamentin yaradılmasından sonrakı dövrdə Hökumətin təşkili qaydası, strukturu, tərkibi və səlahiyyətləri	250
c) Hökumətin nəzdindəki yardımçı orqanlar	255
C. Yerli dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları	257
a) Dövlət hakimiyyətinin yerli orqanları	257
b) Ölkənin bəzi ərazilərində dövlət hakimiyyətinin bərqərar edilməsi üzrə tədbirlər	260
c) Yerli özünüidarəetmə	265
II. İnzibati hüquq	270
1. Mərkəzi dövlət idarəetmə orqanlarının ümumi səciyyəsi	270
2. Ayrı-ayrı sahələr üzrə idarəetmə	271
A. İnzibati-siyasi sahədə idarəetmə	271
a) Daxili İşlər Nazirliyi – inzibati idarəçilik üzrə mərkəzi orqan	271
b) Ədliyyə sahəsində idarəçilik	273
c) Sərəhəd mühafizəsi və gömrük nəzarəti orqanları	274
ç) Müdafiə sahəsində idarəetmə. Hərbi idarəçilik və milli təhlükəsizlik orqanları	276
d) Xarici əlaqə orqanları	281

B. İqtisadi sahədə idarəetmə	285
a) İqtisadi-təsərrüfat sahəsində idarəçilik	285
b) Maliyyə sahəsində idarəçilik	288
c) Nəqliyyat və rabitə sahəsində idarəçilik	292
C. Sosial-mədəni sahədə idarəetmə	294
a) Təhsil və xalq mədəniyyəti sahəsində idarəçilik	294
b) Qaçqınlarla və əhalinin yoxsul hissəsi ilə işin təşkili	296
c) Səhiyyə sahəsində idarəçilik	298
3. Nəzarət orqanları	300
III. Maliyyə hüququ	302
1. Dövlətin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər	302
2. Vergi siyasəti və qanunvericiliyinin əsasları	305
3. Bütçə qanunvericiliyinin yaradılması üzrə Cümhuriyyətin təcrübəsi	308
IV. Cinayət hüququ	311
1. Cinayət hüququnun ümumi səciyyəsi	311
2. Cinayət-hüquq siyasətinin əsas istiqamətləri. Başlıca cinayət qanunvericiliyi aktları	314
A. Hüquq qaydasının bərpası	314
B. Milli azadlıq hərəkatı nəticəsində əldə edilmiş nəticələrin qorunması	315
C. Vəzifə cinayətlərinə, xüsusilə də rüsvətçuluğa qarşı mübarizə	317
Ç. Siyasi hüquq və azadlıqların cinayət-hüquqi vasitələrlə təmini	320
D. Ölümlə cəzasına dair Cümhuriyyətin siyasəti	323
E. Cümhuriyyətin amnistiya siyasəti	324
V. Mülki hüquq	326
1. Mülki qanunvericiliyin ümumi səciyyəsi	326
2. Mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində hüquqi siyasətin əsasları	328
VI. Ailə hüququ	332
VII. Əmək hüququ	334
1. Fəhlə və qulluqçularla sahibkarlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi	334
2. Fəhlə və qulluqçuların işə qəbulu və işdən azad edilməsinin yeni qaydaları	337

3. Əmək haqqının tənzimlənməsi sahəsində qanunvericilik tədbirləri.....	340
---	-----

ALTINCI BÖLÜM. AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNDƏ ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİ

I. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ədliyyə sistemi: məhkəmə və əlaqəli qurumlar	347
1. Məhkəmə-istintaq aparatı fəaliyyətinin bərpası üzrə tədbirlər	347
2. Azərbaycan Məhkəmə Palatasının təsisi	350
3. Zaqatala quberniyasında məhkəmənin təşkili xüsusiyyətləri	354
4. Kənd məhkəmələri	356
5. İxtisaslaşmış məhkəmələr	356
A. <i>Hərbi məhkəmələr</i>	356
B. <i>Digər ixtisaslaşmış məhkəmələr</i>	358
6. Prokurorluq və istintaq orqanları	361
II. Məhkəmə icraatı	369
1. Cinayət mühakimə icraatı	369
2. Mülki məhkəmə icraatı	372

YEDDİNCİ BÖLÜM. AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ – HÜQUQ VƏ CƏMIYYƏT: HÜQUQ ÇAĞDAŞLAŞMA YÖNÜNDƏ İCTİMAİ DƏYİŞİKLİKLƏR VASİTƏSİ KİMİ

I. Hüquq və ictimai dəyişikliklər: nəzəri-metodoloji qeydlər.....	379
II. Hüququn cəmiyyət həyatına təsiri: nailiyyətlər və uğursuzluqlar	383
1. Hüquq və ictimai şüur: çağdaşlaşma yolunda kövrək addımlar	383
2. Hüquq və təhsil: davamlı olaraq çağdaşlaşmağa doğru.....	389
3. Hüquq və milli iqtisadiyyat: gözlənilən və reallıq	394
III. Cümhuriyyətin islahatlar təcrübəsindən: yarımçıq qalmış layihələr	397
1. Aqrar islahat onun sosial-siyasi tarixi kontekstində	397
2. Zemstvo islahatı: yerli özünüidarəetmənin demokratikləşdirilməsi layihəsi	404
3. Məhkəmə-hüquq islahatı: institusional və funksional dəyişiklik layihələri.....	407

SƏKKİZİNCİ BÖLÜM. CÜMHURİYYƏT GERÇƏKLİYİ ÇAĞDAŞLIQ İŞİGİNDƏ – DEMOKRATIYA VƏ İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARI: TARIXİ-MÜQAYISƏLİ DƏYƏRLƏNDİRMƏ

I. Metodoloji giriş	413
II. Azərbaycan Cümhuriyyətinin demokratikliyi dövrün qlobal konteksti və standartları işığında	417
1. Azərbaycan Cümhuriyyəti öz dövrünün demokratik dövlətləri ailəsində.....	419
2. Azərbaycan Cümhuriyyətinin demokratikliyinin ümumi dəyərləndirilməsi	420
III. Parlament demokratiyası, idarəetmə sistemi və hakimiyyətlər bölgüsü	426
1. Cümhuriyyət və parlament demokratiyası	426
2. Cümhuriyyətin idarəetmə sistemi	440
3. Cümhuriyyətdə hakimiyyətlər bölgüsü prinsipinin tətbiqi xüsusiyyətləri	451
IV. Cümhuriyyət: demokratiya və insan hüquq və azadlıqları	453
1. Seçki hüququ	454
2. Söz və mətbuat azadlığı	462
V. Cümhuriyyət: dünyəvilik və din azadlığı.....	474

HÜQUQA DAYALI DEMOKRATİK CÜMHURİYYƏT – İCRASI

BAŞA ÇATMAMIS LAYİHƏ: KEÇMİŞDƏN GƏLƏCƏYƏ (NƏTİCƏ ƏVƏZİ VƏ YA TARİXİ-FƏLSƏFİ EPİLOQ).....	493
---	------------

BİBLİOQRAFIYA.....	509
---------------------------	------------

SXEM VƏ CƏDVƏLLƏR

Sxemlər

<i>Sxem 2.1:</i> M.Ə. Rəsulzadə: Çağdaşlaşmış Türkcülük və İslamçılıq.....	74
<i>Sxem 5.1:</i> AXC-də ali dövlət hakimiyyətinin təşkili	206
<i>Sxem 5.2:</i> Azərbaycan Parlamentinin strukturu	240
<i>Sxem 5.3:</i> Azərbaycan Hökumətinin strukturu	256
<i>Sxem 5.4:</i> Yerli dövlət hakimiyyəti və özünüidarətmə orqanlarının təşkili və sistemi	268
<i>Sxem 6.1:</i> AXC-də məhkəmə orqanlarının təşkili və sistemi	359
<i>Sxem 6.2:</i> AXC-də prokurorluq orqanlarının təşkili və sistemi	363
<i>Sxem 6.3:</i> İstintaq orqanlarının təşkili və sistemi	368

Cədvəllər

<i>Cədvəl 1.1:</i> Vətəndaşlığın inkişafı	57
<i>Cədvəl 5.1:</i> Azərbaycan Parlamenti üzvlərinin təhsil səviyyəsi	232
<i>Cədvəl 5.2:</i> Azərbaycan Parlamenti üzvlərinin ixtisas-peşə səviyyəsi	233
<i>Cədvəl 5.3:</i> Azərbaycan Parlamenti üzvlərinin yaş səviyyəsi	234
<i>Cədvəl 5.4:</i> Azərbaycan Hökuməti üzvlərinin orta yaş səviyyəsi	248
<i>Cədvəl 8.1:</i> R. Dahla görə poliarxiyanın xüsusiyyətləri və Cümhuriyyət gerçəkliyi	424
<i>Cədvəl 8.2:</i> Parlamentləşmə dalğaları	431
<i>Cədvəl 8.3:</i> Seçkilərdə iştirak, 1850-1930.....	435
<i>Cədvəl 8.4:</i> Qərb demokratiyalarında, Azərbaycanda və Türkiyədə parlamentarizm.....	437
<i>Cədvəl 8.5:</i> Proporsional seçki sisteminə keçid.....	439
<i>Cədvəl 8.6:</i> Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumət sisteminin yaxın hökumət sistemi modelləri ilə qarşılaşdırılması	446
<i>Cədvəl 8.7:</i> Seçki hüququnun demokratikləşməsi – ölkələrin qarşılaşdırılması	460
<i>Cədvəl 8.8:</i> Mətbuat azadlığı – ölkələrin qarşılaşdırılması	471
<i>Cədvəl 8.9:</i> Dünyəvilik – ölkələrin qarşılaşdırılması.....	490

QISALTMALAR

<i>ACHQBM</i>	Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumət Qanun və Binagüzarlıqları Məcmuəsi
<i>AXC</i>	Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
<i>ARASM</i>	Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatları
<i>ARDA</i>	Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv
<i>ARDTA</i>	Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi
<i>DİN</i>	Daxili İşlər Nazirli
<i>f.</i>	fond
<i>XKS</i>	Xalq Komissarları Soveti
<i>i.</i>	iş
<i>siy.</i>	siyahı
<i>SSA</i>	Siyasi Sənədlər Arxivi
<i>v.</i>	vərəqə
<i>ГААР</i>	Государственный Архив Азербайджанской Республики
<i>ВПАР</i>	Вестник Правительства Азербайджанской Республики
<i>ПСЭРИ</i>	Полное Собрание Законов Российской империи
<i>РГВИА</i>	Российский Государственный Военно-Исторический Архив
<i>ст.</i>	статья
<i>СунРПАР</i>	Собрание Узаконений и Распоряжений Правительства Азербайджанской Республики
<i>ЦИАРАФ</i>	Центральный Государственный Исторический Архив Российской Федерации

ÖN SÖZ

100 illik yubileyini qeyd etdiyimiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yalnız ilk milli dövlətimiz olduğuna görə deyil, habelə çağdaş dövlətçilik, cümhuriyyətçilik, parlamentarizm yolunu tutduğuna, dövrünün ən qabaqçıl hüquqi və demokratik ideya və əhəmətlərini özünün fəaliyyətində təcürübədən keçirdiyinə görə Azərbaycan xalqının, eləcə də bütün türk dünyasının tarixində əlamətdar hadisə olmuşdur. Cümhuriyyətin müstəsna dərəcədə mürəkkəb və gərgin daxili və xarici şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, dövlətin konstitusion quruluşunda, cəmiyyətin siyasi idarəçiliyinin xarakter və keyfiyyətində önəmli dəyişikliklərlə müşayiət olunan çağdaşlaşma baş vermiş, demokratikləşmə istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, son onilliklərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin müxtəlif aspektləri ilə bağlı bir sıra sanballı əsərlər yazılmışdır. Lakin indiyə qədər AXC bir siyasi-hüquqi bütöv olaraq çağdaşlıq fenomeni kimi araşdırılmamışdır. Mövcud tədqiqatlarda isə onun demokratik, hüquqi və dünyəvilik kimi keyfiyyətlərinin sadəcə təsdiqindən o yana keçilməmişdir. Nəticədə Cümhuriyyət gerçəkliyini onun bütün məziyyətləri, cəlbədiçi məqamları (bela məqamlar isə az olmamışdır!) ilə dərinədən araşdırıb nə bu zəngin tarixi irsimizə sahib çıxa, nə də onu layiqincə dünyaya təbliğ edə bilməmişik. Cümhuriyyət tarixinin söylənilən aspektdə akademik səviyyədə sistemətik tədqiqi ilə bağlı boşluq bu gün aydın sezilməkdədir. Əlinizdə tutduğunuz kitab da bu boşluğu doldurmaq istəyindən meydana gəlir.

Təqdim edilən araşdırmanın mövzusu ən ümumi formada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gerçəkliyinin çağdaşlaşma işığında tədqiqi kimi müəyyən edilə bilər. Lakin çağdaşlaşma cəmiyyət həyatının ən müxtəlif sahələrini əhatə etdiyindən bu mövzu öz-özlüyündə çox geniş olmaqla silsilə tədqiqatlar aparılmaqla hərtərəfli öyrənilə bilər. Bir araşdırma çərçivəsində isə onun yalnız

müəyyən aspektlərini tədqiqata cəlb etmək mümkündür. Bu üzəndə göstərilən ümumi mövzunun konkretləşdirilməsi ehtiyacı ortaya çıxır ki, bunun da realizəsi tədqiqat obyektlərinin dairəsini daraltmağı tələb edir. Düşünürəm, belə obyektlər qismində ilk növbədə hüquq və demokratiya çıxış edə bilər, çünki hər bir cəmiyyətdə çağdaşlaşma yönündəki mühüm dəyişikliklər daha çox hüquq və demokratiya ilə bağlı olur. Məhz onlar da bu araşdırma üçün obyekt olaraq seçilmişdir. Beləliklə, tədqiqat işinin mövzusu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində hüquq və demokratiyanın çağdaşlıq işığında araşdırılması kimi dəqiqləşdirilmiş olur.

Kitabın ilk iki bölümündə Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrünün çağdaş dövlət və hüquq modelinin əsas cəhətləri və Cümhuriyyətin qurucu atası M.Ə. Rəsulzadənin çağdaşlıq konsepsiyası təhlil ediləb sistemləşdirilir, sonrakı bölümlərdə isə bu nəzəri-metodoloji təmələ söykənməklə milli dövlətin hüquq sisteminin çağdaş hüquq sistemi kimi xüsusiyyətləri və cəmiyyətin çağdaşlaşması yönündəki dəyişikliklərdə hüququn rolu araşdırılır, AXC-də demokratiyanın və insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması səviyyəsinin dövrün kontekstində tarixi-müqayisəli təhlili verilir.

Onu da qeyd edim ki, Cümhuriyyətin hüquq sistemi indiyə kimi ayrıca tədqiqat obyekti olmamışdır. Qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr tədqiqat prosesində bu boşluğun doldurulması zərurətini də diqqətə etdiyindən kitabda hüquq sisteminin araşdırılmasına bir qədər geniş yer verilmişdir. Odur ki, hörmətli oxucunun bu məsələyə lazım olduğundan çox müəkkəb və kağız sərf edildiyini düşünməyəcəyinə ümid edirəm.

Tədqiqat çərçivəsində qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr, eləcə də problemin müəkkəb xarakteri araşdırmanın metodoloji əsaslarını da şərtləndirmişdir. Bu baxımdan tədqiqat işi fənlərərsası və qismən də çoxfənlili olaraq xarakterizə edilə bilər.

Müəllif olaraq təqdim edilən kitabı MİLLƏTİMİZ ADINA GÖRÜLMÜŞ BÖYÜK BİR İŞİN öyrənilməsinə kiçik bir töhfə kimi qiymətləndirirəm. Kitab oxucularda hüquq və demokratiya aspektlərində Azərbaycan Cümhuriyyətinin gerçək çağdaş təbiətinə dair təəvvür yaradarsa, cümhuriyyətçiliyə sevgi aşılamaqla onları

düşüncələrə sövq edərsə, vəzifəmin öhdəsindən gəlmiş olduğumu sanar və bu üzəndə özümü xoşbəxt hesab edərdəm.

Kitabda istinadlar Çikaqo üslubuna (*Chicago-Style Citation – format of notes*) uyğun olaraq verilmişdir (mənbə ilk dəfə istifadə edildikdə bibliografiya verilir tam olaraq, sonralar isə qısaldılmış formada göstərilir). İstinad edilən qəzet və jurnal adlarını fərqləndirmək üçün qəzet adlarından sonra “qəzet” sözü qeyd edilmir (onların daha çox olması ilə əlaqədar olaraq), qəzetlərlə eyni adlı jurnal adlarından sonra isə “yurnal” və ya “dərgi” (oriqinala uyğun olaraq) sözü yazılır.

Kitab üzərində iş prosesində, onun çapa hazırlanmasında və çapında əməyi keçən bütün dostlara dəstəklərinə və sərf etdikləri əməyə görə candan təşəkkür etməyi özümə borc bilirəm.

Təqdim edilən kitabın bəzi xətaləri ehtiva etməsi, zənnimcə, təbiidir. Bu xətalərlə bağlı tənqidi fikirlərinizin kitabın yeni nəşrləri üzərində işləyərkən daha təkmlil bir əsər yaratmağa təşviq edəcəyini düşünürəm. Odur ki, kitabda araşdırılan məsələlər üzrə bütün tənqidi iradları, məsləhət və istəkləri minnətdarlıqla qəbul etməyə hazır olduğumu bildirirəm (e-mail: mdamirli@yahoo.com).

113676

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

BİRİNCİ BÖLÜM

**HÜQUQ VƏ DEMOKRATIYA
ÇAĞDAŞLIQ İŞİĞİNDƏ:
TƏDQIQATA NƏZƏRİ-METODOLOJİ GİRİŞ**

I. TARİXİ İDRAKIN EPİSTEMOLOJİ YENİLƏNMƏSİ
ZAMANIN ÇAĞIRIŞLARINA CAVAB KİMİ
(HÜQUQ TARİXİ ÖRNƏYİNDƏ)

Son onilliklər postsovet məkanına daxil olan digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da tarix elminin dirçəlişinə, özəlliklə də totalitar cəmiyyət şəraitində itirdiyi mövqeləri bərpa etmək, məxfi qripli qaynaqları elmi dövriyyəyə daxil etməklə araşdırmaq, çoxsaylı "ağ ləkə"ləri aradan qaldırmaq, əvvəllər "qadağan edilmiş sahələri" mənimsəmək, yalan və yanlışlıqlardan təmizlənmək söylərinə rəğmən, ötən əsr tarix elminin, eləcə də hüquq tarixi elminin tipik obrazı, demək olar ki, dəyişməz qalmışdır. Hüquq tarixinin bu obrazı ən ümumi şəkildə qanunvericilik aktlarının ayrı-ayrı müddəalarını "kolleksiyalaşdıran" bir elm kimi, yəni qanunvericilik tarixi kimi, tamamilə təsviri, faktoqrafik, empirik bir elmi müəssisə kimi xarakterizə edilə bilər. Belə bir elm təbii ki, keçmişin hüquqi reallığının daha bitkin mənzərəsini yaratmağa qabil ola bilməz. Bu gün aydındır ki, bu statusla hüquq tarixi üzərinə düşən vəzifələri, özəlliklə də insanın "hüquqi varlıq" kimi özünü dərk etmək istəyini təcəssüm etdirmək təyinatını yerinə yetirə bilməz. İstər-istəməz onun yeni epistemoloji statusu haqqında problem ortaya çıxır.

Bu problem hal-hazırda yeni sosial-mədəni şəraitlə, eləcə də sosial-humanitar idrak sahəsində yaranmış elmi tədqiqat şəraiti ilə əlaqədar olaraq xüsusi kəskinliyi ilə qarşımızda durur. Bütün postsovet elm məkanında yaranmış bu şərait yeni yanaşma və metodların axtarışı dövrü kimi xarakterizə oluna bilər. Elmi metodologiyada paradixmaların dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq tarix elminin metodologiyasında özünəməxsus nəzəri-metodoloji boşluq yaranmışdır: köhnə metodologiya tarixin "arxivi"yə verilmiş, yeni metodologiyarın mənimsənilməsi isə əksəriyyət üçün çətin bir işə çevrilmişdir. Bir tərəfdən, yeganə metodoloji təməl kimi marksizmdən imtina edilməsi, digər tərəfdən, özünün həqiqətləri və radikal tələbləri ilə tarixi idrakın problemlərinə yeni kəskinlik gətirən postmodernizmin meydan

sulaması tarixi tədqiqatlarda metodoloji uyusmazlıqlara və qeyri-dəqiqliklərə yol açmışdır. Beləliklə, tarixi idrakın öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirməsi üçün onun nəzəri-metodoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyacı göz önündədir. Bu isə onun epistemoloji problemlərinə özünürefleksiyani ön plana çıxarır.

Bu səhifələrin müəllifinin əvvəllər dərc edilmiş əsərlərində işlənilib hazırlanmış *hüququn tarixi idrakının yeni konsepsiyası*¹ belə özünürefleksiyaya cəhd nümunələrindən biri hesab oluna bilər. Təklif edilən bu konsepsiya özündə hüququn tarixi idrakının konseptual çərçivəsini təşkil edən, onun metodoloji cəhətdən zənginləşməsinə xidmət edən paradıqmal müddəalar toplusunu əks etdirir. Burada, hər şeydən öncə, quru empirizm və doqmatizmdən, faktoqrafiklik və təsvirçilikdən qurtulmağın yolları müəyyən edilir. Konsepsiyaya görə, bu göstərilən vəzifənin həyata keçirilməsi sadəcə ayrı-ayrı tarixi-hüquqi faktlara, ayrı-ayrı hüquqi mənbə və mətnlərə və ya onlarla kompleksinə diqqət yetirilməsi ilə deyil, habelə *öyrənilən cəmiyyətlə təmasa daxil olmaqla, başqa sözlə, empati, yəni tədqiqatçının özünü həmin cəmiyyətdə baş verən hadisələrin iştirakçısı yerinə qoyması və onun mövqeyindən bu hadisələrin izah edilməsilə* (zira tarixi reallığın dağınıq şəhadətləri məhz bu cəmiyyət çərçivəsində vəhdət təşkil edə və öz əsil mənalarnı kəsb edə bilərlər), *mətn yaradıcısının mənzəvi dünyasına "nüfuz edilməsilə", gerçək tarixi-hüquqi varlığın filtra edilməmiş fragmetlərinin əldə edilməsilə, geniş spektrli mənbələrin, o cümlədən hüquqi xarakter daşımayan mənbələrin cəlb edilməsilə, bu mənbələrin təhlili və təhqidinin sosial-humanitar biliyin çeşidli sahələrindən mənimsənilən müxtəlif dərk etmə üsullarının tətbiqi ilə mümkündür.* Bu zaman *hüquq tarixi* qarşımızda tamamilə başqa bir obrazda – *öz obyektini geniş sosial-tarixi kontekstdə – sosial reallığın hüduqları içində, onu əhatə edən bütün sosial fenomenlərlə müxtəlif qarşılıqla əlaqə və təsirlərlə sıx bağlı*

¹ Bu konsepsiyanın əsas müddəaları ilk dəfə bu əsərlərdə əks olunmuşdur: geniş şəkildə – M.A. Дамирли, *Право и История: эпистемологические проблемы* (Опыт комплексного исследования проблем предмета и структуры историко-правового познания) (СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002); yığcam şəkildə – M.A. Дамирли, "К новой концепции исторического познания права", *Правоведение* (СПб) 3 (2003): 159-169.

bir reallıq kimi dərk edən, real həyatda hüququn tarixi dəyişmə mexanizmlərini yaxalamağa qadir bir elm kimi durur.

Bir metodun mütləqləşdirilməsinin və digərlərinə laqeydliyin sosial-tarixi idrak tarixində artıq çevrilmiş bir səhifə olduğunu unutmamalıyıq. Sosial-humanitar idrak metodologiyasının köhnə-miş monistik paradıqmasının əvəzinə *metodoloji pluralizm* gündəmə gəlmişdir. Onun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, hər bir fenomeni öyrənməyin üsulları çoxdur, onlardan hər biri ayrı-ayrılıqda qiymətli və zəruridir, eyni zamanda, onların heç biri universal deyil və digərlərinə əvaz edə bilməz. Belə yanaşma ayrı-ayrı metodoloji alətlərin məhdudiyatlarını aradan qaldırmağa imkan verir, zira onlardan hər biri proyektor şüası kimi reallığın yalnız müəyyən kəsiyinə işıq salmağa qadirdir. Pluralizm bütövlükdə sosial reallığın, o cümlədən də hüquqi reallığın öyrənilməsində, idrak obyektinin fəvqəladə dərəcədə mürəkkəbliyi baxımından xüsusiylə vacibdir və tədqiq olunan sahənin daha bitkin mənzərəsinə işarə etməyə vəzifəsi ilə şərtlənmişdir. Çoxsaylı yanaşmalardan birinə üstünlük verildikdə, bitkin dərk etmənin zərərinə tarixi-hüquqi idrakda təhriflər və deformasiyalar qaçılmazdır. Unutmaq olmaz ki, tarixin müxtəlif mərhələlərində yalnız sosial-iqtisadi amillər deyil, digərləri də, məsələn, mədəni, dini amillər də mühüm rol oynamışdır və hüququn tarixi öyrənilməsi bu amillərin hamısının hüquqla qarşılıqlı əlaqəsinin açılması vəzifəsindən yarı keçə bilməz.

Sözgedən konsepsiyanın digər müddəalarını qısa xülasəsinə verməmiş olsaq, bu sırada aşağıdakıları qeyd etmək olar: *hüququn tarixi idrakının aktual epistemoloji problemlərinin müntəzəm olaraq təhlili; Qərbin hüquq tarixşünaslığından özünüitəcradın aradan qaldırılması, onun müsbət təcrübəsinin sadəcə köçürülmə yolu ilə deyil, təhqidi qəbul edilməklə mənimsənilməsi; tarixi-hüquqi biliklərin konseptuallaşdırılması; müasir dövrdə elmin magistral inkişaf yolu olan fənlərarası (interdisciplinary) və çoxfənlili yaxud multifənlili (multidisciplinary) yanaşmaların geniş tətbiqi edilməsi, postmodernizmin tarixşünaslıq programının yeni ideyalarının təhqidi mənimsənilməsi*² və s.

² Postmodernizmin tarixşünaslıq programı ilə bağlı ətraflı məlumat üçün bax: M.A. Дамирли, 1) "Тупики и перспективы постмодернистской историог-

Düşünürəm ki, bu və ya digər müddəaların nəzərə alınması tarixi idrakin nəzəri-metodoloji cəhətdən mükəmməlləşməsinə, bu sahədə biliyin məzmunu etibarlı zənginləşməsinə və nəhayətdə epistemoloji sıçrayışa gətirib çıxara bilər.

II. HÜQUQ VƏ ONUN DEMOKRATIYA İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN TARIXİ TƏDQIQININ METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Hər bir cəmiyyət və dövlətdə çağdaşlaşma yönündəki ən mühüm dəyişikliklərin daha çox baş verdiyi sahələr dövlət idarəçiliyinin təşkili və onun prinsiplərini müəyyən edən hüquqdur. Bu sahələrdən birincisi çağdaşlıq kontekstində daha çox "demokratiya" kəlməsi ilə təsvir edilir. Təsədüfi deyil ki, hələ Aleksis de Tokvil çağdaş topluma keçidin ən bariz özəlliyinin demokratikləşmə olduğunu təsbit etmiş, demokratiya və demokratikləşmənin çağdaş inkişafdakı mərkəzi rolunu vurğulamışdır. Müvafiq olaraq, istənilən cəmiyyət və dövlətin çağdaşlıq səviyyəsini müəyyən edilməsi ilk növbədə bu sahələrin tədqiqini tələb edir. Deməli, hüquq və demokratiyanın onların qarşılıqlı əlaqəsində araşdırılması təsadüfi tədqiqat mövzusu deyildir. Bu baxımdan 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Cümhuriyyəti də istisna təşkil etmir. Beləliklə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin çağdaşlıq səviyyəsini müəyyən etmək üçün burada mövcud olmuş hüquq və demokratiyanı çağdaşlıq işığında tədqiq etmək lazımdır ki, bu da təqdim edilən araşdırmanın predmetini təşkil edir.

Məsələ burasındadır ki, hüquq və demokratiyanın onların qarşılıqlı əlaqəsində tarixi tədqiqi vəziyyəsi araşdırmanın başlanğıcında adekvat metodoloji yanaşma seçimini zəruri edir. Belə zərurət həm də onunla şərtlənir ki, hüquq tarixi elmində hüquq əsas etibarilə pozitiv hüquq kimi, yəni normalardan təşkil olunan bir sistem

рафической программы", *История и ее проблемы* 4 (2002): 174-82; 2) "Методология историко-правового познания в контексте постмодернистского историографического дискурса: виклики, сумніви, пошуки і перспективи", *Вісник Одеського ІВС* 2 (2003): 150-6.

(normativ sistem) kimi, onun kontekstindən təcrid edilmiş şəkildə öyrənilir. Hüququn normativ sistem kimi öyrənilməsinin neqativ nəticələrindən başlıcası isə onu əhatə edən və sıx bağlı olduğu bütün sosial fenomenlərlə, o cümlədən demokratiya ilə qarşılıqlı əlaqə və təsirlərinin öyrənilməsi imkanının istisna edilməsidir.

Hər bir sosial-humanitar elm sahəsinin vəziyyəsi obyektiv reallığın strukturuna və iş bölmü prinsipiə dayanaraq, cəmiyyət həyatının məhdud bir hissəsini xüsusi bir baxış bucağından nizamlı bir sistem içində yerləşdirərək araşdırmaqdır. Bilindiyi kimi, hüquq müxtəlif hüquq elmləri (hüquq nəzəriyyəsi, hüquq fəlsəfəsi, hüquq sosiologiyası, sahəvi hüquq elmləri və s.) tərəfindən müxtəlif səpkiyərdə (pozitiv hüquq, ideal hüquq, sosial fenomen, normativ sistem və s. kimi) və müxtəlif baxış bucaqlarında (doqmatik, fəlsəfi, formal-məntiqi, "hüquq və cəmiyyət") öyrənilir. Bəs onda hüququn tarixi idraki baxımından, yəni hüquq tarixində hüquq necə öyrənilməlidir, ona yanaşma necə olmalıdır?

Aydındır ki, hüquq "sosial boşluq"da deyil, müəyyən ictimai mühitdə yaranır və inkişaf edir. O, bir tərəfdən, sosial norma və dəyərləri özündə əks etdirir, digər tərəfdən, sosial sistemin digər hissələrinə təsir edir, onları dəstəkləyir və ya müəyyən istiqamətdə dəyişdirir, yəni sosial dəyişikliklərin vasitəsi kimi çıxış edir. Bu aspektlərin sisteməlik tədqiqi *hüququ onun kontekstində, sosiotal təmin tərkib hissəsi olaraq, yəni sosial sistem kimi öyrənməyi* zəruri edir.

Hüququn təbiətinin və cəmiyyətdə onun yeri və rolunun müəyyən edilməsi probleminin həll edilməsinə Qərbin hüquq və sosioloji ədəbiyyatında iki əsas yanaşma mövcuddur. Onlardan biri instrumental yanaşma (*instrumentalism*) adlanmaqda, belə müddəalardan çıxış edir ki, hüquq yalnız "cəmiyyət həyatının ayrı-ayrı tərəflərinin dəstəklənməsi və ya dəyişdirilməsi vasitəsidir, lakin cəmiyyətin təşkilini təmin edən əsas güc və vasitə deyildir"; hüquq cəmiyyət həyatının onunla tənzimlənən sahəsinin integral hissəsi deyildir və "sosial və hüquqi sahələr arasında yətinəncə dəqiq bölgü" aparmaq lazımdır³. Göründüyü kimi, bu yanaşma baxımından

³ A. Sarat, L. Douglas and M. Umphrey, "Where (or What) Is the Place of Law? An Introduction", in *The Place of Law*, eds. A. Sarat, L. Douglas and M. Umphrey (N.Y.: The University of Michigan Press, 2003), 6.

hüquq (eləcə də hüquq sistemi) onun tənzimlədiyi mühitə münasibətdə zahiri hesab olunur. Əksinə, konstitutiv (*constitutive*) adlanan digər yanaşmaya görə, hüquq cəmiyyətin mühüm tərkib ("integral") hissələrindən biridir, o, cəmiyyətdən kənarında deyil, onun daxilində olan bir güc kimi bu cəmiyyətə tənzimləyici və başqa şəkildə təsir göstərir. Bu yanaşma baxımından hüquq və cəmiyyət arasındakı əlaqə iki səviyyədə izləna bilər: bir tərəfdən, "hüquqi praktika şəbəkəsi" səviyyəsində, digər tərəfdən, "hüquqi inanclar klasteri" səviyyəsində⁴.

Yuxarıda təsvir edilən yanaşmalarda, onların necə adlanmasından asılı olmayaraq, hüququn bir sistem kimi iki yöndən səciyyələndiyini müəyyən etmək elə də çətin deyil: birinci halda hüquq normativ sistem kimi, ikinci halda isə sosial sistem kimi çıxış edir. Heç şübhəsiz, hüquq sistemini cəmiyyətdəki müxtəlif ictimai proseslərdən, demək olar ki, tam təcrid edilmiş şəkildə spesifik təsisat (normativ sistem) kimi təqdim edən nəzəri modelətiminə imtina etmək lazımdır. *Hüququn hərtərəfli öyrənilməsi vəzifəsinə daha adekvat model onu sosial sistem olan hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi tədqiq etməkdir.* Bunu əsas müddəalarından yuxarıda bəhs edilən hüququn tarixi idrakı konsepsiyası da tələb edir. Lakin burada bir neçə qeyd-şərtə və ya dəqiqləşdirməyə ehtiyac vardır.

Birincisi, "hüquq sistemi" məfhumunun sadələşdirilmiş anlamından imtina edilməsi o deməkdir ki, hüquq sistemi sosial sistem kimi, bir tərəfdən, daha geniş kontekstə yerləşdirilməklə, sosioloqial sistemin tərkib hissəsi kimi digər sosial təsisatlarla əlaqədə öyrənilməlidir. Digər tərəfdən, hüquq sisteminin sosial sistem kimi qəbul edilməsi heç də hüququn normativliyini inkar etmir. Başqa sözlə, istənilən növ (o cümlədən fənlərarası) hüquq araşdırmalarında normativlik qəbulunmalıdır⁵. Onu da qeyd edim ki, normativ blok institusional, funksional, ideoloji və kommunikativ bloklarla yanaşı, hüquq sisteminin altisistemlərindən yalnız biridir. Hüquqa "normativ sistem" və "sosial sistem" kimi yanaşmaların bir-birindən

təcrid edilmiş şəkildə tətbiqi, onların hər birinə münasibətdə ifrat birtərəflilik yolverilməzdir. Yuxarıdakı iki yanaşma arasında "Çin səddi" çəkmək, tədqiqatçını "ya o, ya da bu" seçimi qarşısında qoymaq Aristotel mənətidir. Sanırım, hüququ belə ifrat birtərəflilikdən qurtulmağı tələb edən qeyri-solis məntiq (*fuzzy logic*) əsasında çoxölçülü bir fenomen kimi araşdırmaq daha perspektivlidir. Lakin konkret tədqiqatlarda qarşıya qoyulan ayrı-ayrı vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün bu yanaşmalardan hər hansı birinin seçilməsi istisna edilmir, belə təhlillər isə yekunda sintezlə nəticələnməlidir. Hər bir halda bu yanaşmalar arasındakı fərqləri, onların üstünlük və nöqsanlarını nəzərdən qaçırmmaq olmaz.

İkincisi, hüququn geniş miqyasda, sosial sistem kimi öyrənilməsi heç də "hüquq sistemi" anlayışına sırf hüquqi olmayan ünsürlərin daxil edilməsinə nəzərdə tutmur; hüquq sistemi yenə də "hüquqi reallıqdan analitik yolla ayrılımış, öz aralarında qarşılıqlı əlaqədə olan elementlər"⁶, yəni bütün hüquqi fenomenlərin məcmuəsi kimi qalır. Səhbət bu sistemlərarası vəzifəsinin daha geniş kontekstdə, sırf hüquqi amillərlə məhdudlaşmadan öyrənilməsi zərurətindən gəlir.

Hüquq sisteminə "sosial sistem" kimi yanaşma, habelə hüquq və demokratiyanın, eləcə də onlar arasındakı spesifik əlaqələrin bir tədqiqat çərçivəsində öyrənilməsinə zəmin yaradır. Hüquq və demokratiya kimi iki sosial varlığın birlikdə baxılmasının həm də obyektiv əsasları vardır. Belə ki, dövlət idarəçiliyinin bəşəriyyətə indiyədək məlum olan ən mükəmməl təşkil forması kimi demokratiya hüquqla, özəlliklə də kamu hüququ⁷ (*public law*) sahəsi ilə sıx

⁶ М.А. Дамирли, Сравнительное правоведение: Ч. 1. Статус, предмет и система (Одесса: Фенікс, 2013), 62.

⁷ Məşhəri qədim Roma hüququna gedib çıxan hüququn iki böyük qisimə bölgüsünü ifadə etmək üçün ingilis dilində işlədilən "public law" və "private law" ifadələri əvvəllər dilimizdə müvafiq olaraq "ümumi hüquq" və "xüsusi hüquq" kimi işlədilir. İndi isə sonuncu daha çox "özəl hüquq" kimi işlədilir. "Özəl" kəlməsi ilə bağlı bir problem olmasa da, "ümumi" kəlməsinin çox mənalarda işlənməsi bir sıra anlaşılmaqlıq yaradır və bu səbəbdən də onun başqa sözlə əvəz edilməsinə zərurət vardır. Görünür, digər variant tapılmadığından son zamanlar onun əvəzinə "publik" kəlməsi işlədilməyə başlanmışdır, özü də qənaunvericilik səviyyəsində. Qənaətimcə, bu uğurlu variant deyildir.

⁴ Yenə orada, 7.

⁵ Bax: Jan M. Smits, "Law and Interdisciplinarity: On the Inevitable Normativity of Legal Studies", *Critical Analysis of Law* 1(1) (2014): 75-86.

bağlıdır. Demokratiyanın bərqərar olması milli hüquq sistemi mövcud olmadan imkansız olduğu kimi, milli hüquq sisteminin normal inkişafı da yalnız demokratiyanın əsas təsisatlarının təmin olunduğu şəraitdə mümkün olur. Bundan əlavə, demokratik və hüquqi dövlətin yaradılması milli dövlətin formalasdırılması üzrə eyni bir prosesin qarşılıqlı şərtlənən, özvi surətdə əlaqədə və təsir-də olan iki aspektidir. Bir dövlətin hüquqi və demokratik dövlət kimi inkişafı bu prosesin sinxronikliyi ehtiva edir, bu isə hüquq və demokratiyanın qarşılıqlı əlaqəsinin obyektivliyinin mühüm təzahürüdür. Görünür elə bu səbəblərdəndir ki, hüquq və demokratiya, artıq qeyd edildiyi kimi, istənilən çağdaş cəmiyyət və dövlət layihəsində mühüm yer tutur. Beləliklə, çağdaş milli dövlət və onun hüquq sisteminin yaranması və inkişafı kontekstində hüquq və demokratiyanın əlaqəsi obyektiv faktır.

Bəhs edilən mövzu ilə bağlı metodoloji cəhətdən daha bir önəmli məqamı da qeyd etmək gərəkdir. Belə ki, müasir inkişaf etmiş dövlətlərdə mövcud olan hüquq və demokratiyanın xarakteristikası və meyarlarının Azərbaycan Cümhuriyyətinə tətbiqi, onların koordinatların vahid sistemə yerləşdirilməsi, əlbəttə, onlar arasında prinsiplial kontekstual fərqlərin olması üzündən ədalətli yanaşma olmayacaqdır. Bu üzündən Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə mövcud olan çağdaş dövlət və hüquq modelindən yola çıxmaq metodoloji cəhətdən daha məqbul yanaşma hesab olunmalı-

Ən azından ona görə ki, acnəbi dildəki sözlə dəyişmək gərəkdirsə, bu söz cütliyünün yalnız birini deyil, hər ikisini dəyişmək lazım idi. "Özəl" kəlməsinin burada bəhs edilən mənada "vətəndaşlıq hüququ" qazanması bunu istisna edir. Deməli, "public" kəlməsinin dilimizdə qarşılıqlı tapılması istiqamətində axtarılar davam etməlidir. Bu sətirlərin müəllifi öz növbəsində hər bir dilin inkişafında ilk növbədə onun daxili ehtiyatlarından istifadə etməyə dair ümumi qaydadan çıxış edərək, sözügedən kəlmənin sür türk mənşəli "kamu" kəlməsi ilə əvəz edilməsini təklif edir. Mənşəyi bütünlük türk xalqlarının ümumi tarixi abidəsi olan *Orxon* (yəxud *Orhun*) yazılı abidələrindən (735-ci il) gələn bu kəlmə (məsələn, "kamağı yətiyüz er bolmış" *thamısı yəddi yüz kişi oldu*) aski türkdədəki "kamağ" sözünün dəyişilmiş formasıdır, mənası isə "ümumi", "bütünlük", "hamu-ya aid olan", "bir ölkə xalqının hamısı", "cəmiyyət" deməkdir. Yeri gəlmişkən, Türkiyədə də eyni məfhumu ifadə etmək üçün bu kəlmədən istifadə edilir (mənsəyi ərəbcədən olan "amma" kəlməsi ilə yanaşı).

dır. Bu modelə xas parametrlərin müəyyən edilməsi isə sonrakı əsərlərdə yerinə yetirilməsi gərəkən vəzifələrdən biridir. Lakin bundan öncə tədqiqatın əsas açar kəlməsi olan çağdaşlıq anlayışına işiq salmağa çalışıq.

III. "ÇAĞDAŞLIQ" ANLAYIŞI

Kitabda qarşıya qoyulan məqsəd, habelə "çağdaşlıq" anlayışına aydınlıq gətirməyi tələb edir. Gərəkdən, onun çoxmənalı bir məfhum olduğuna və ehtiva etdiyi hər bir mənaya adekvat da "çağdaş cəmiyyət", "çağdaş dövlət", eləcə də "çağdaş hüquq sistemi" anlayışlarının mövcud ola biləcəyinə (yəni bu sonuncular birincidən törəmədir) diqqət yetirsək, belə bir zərurətən əlavə şərhə ehtiyacı qalmır. Yalnız onu əlavə etmək lazımdır ki, dövlətin müstəqil obyekt kimi uzun müddətərdə tədqiq edilməsinə və bu sırada "çağdaş dövlət" anlayışını da öz orbitinə cəlb etməsinə (hesab edilir ki, dövlətin xüsusi forması kimi "çağdaş dövlət" in klassik anlayışını alman sosioloqu M. Veber formulə etmişdir) baxmayaraq, bu anlayış hələ də elmi konseptuallaşdırma mərhələsindədir.

Hər şeydən öncə, "çağdaşlıq" (və ya "modernlik", ing. "modernity"), "çağdaşlaşma" (və ya "modernləşmə", ing. "modernization") və "çağdaş" (və ya "modern") anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. Əgər "çağdaşlıq" müəyyən keyfiyyətlər dəstilə səciyyələnən durumu, onlarla bağlı ideali və cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrini əhatə edən modeli (və ya modellər seriyasını) ifadə etmək üçün istifadə edilirsə, "çağdaşlaşma" həmin keyfiyyət xüsusiyyətlərinə doğru davamlı hərəkəti, prosesi ifadə etmək üçün, "çağdaş" isə "çağdaşlıq" dan alınma sifət kimi onunla səciyyələnən bir durumda olan obyektləri xarakterizə etmək üçün işlədilir.

Qeyd edim ki, "çağdaşlıq" kəlməsi ən bəsit şəkildə obyektlərin ictimai-tarixi prosesdə sinxronik mövcudluğunun bir zaman kəsiyini, bir anı, daha çox da indiki zamanı, hal-hazırkı bir anı ifadə etmək üçün işlədilir. Bu anlamda o, dilimizdəki "müasir" (ing. "contemporary") kəlməsi ilə eyni mənada istifadə olunur. Göründüyü kimi, bu anlayış yalnız bir formal meyara – xroniki amilə əsaslanır. Buna görə də onu *çağdaşlığın formal anlayışı* adlandırmaya olar.

Xüsusi bir elmi kateqoriya kimi isə "çağdaşlıq" akademik çevrələrdə daha çox tarixi bir proses qismində çağdaşlaşma ilə assosiasiya olunur. Avropada orta əsrlərin sonlarında başlayan bu proses müəyyən iqtisadi, sosial-mədəni, siyasi, dini və s. amillərlə şərtlənmiş və eyni zamanda cəmiyyətin bütün strukturlarında çox önəmli dəyişikliklərə yol açmışdır⁸. Onun əsas ünsürlərinə və eləcə də təzahür formalarına aşağıdakılar daxil edilir:

- "sənayeləşmə: aqrar cəmiyyətdən sənaye cəmiyyətinə keçid;
- demografik keçid: əhalinin ölçüsü və bölgüsündə dəyişiklik;
- iqtisadi əlaqələrin ticariləşməsi və sonradan əmtələşməsi ... ;
- kapitalizmin yüksəlişi: feodal iqtisadiyyatdan kapitalist iqtisadiyyatına və ya daha geniş olaraq istehsal üsuluna keçid;
- artmaqda olan sosial əmək bölgüsü, habelə sosial və iqtisadi ixtisaslaşma (iqtisadi və siyasi funksiyaların ayrılması daxil olmaqla);
- elmi düşüncə tarzinin yüksəlişi və onun sənayeləşməsi istehsalə və daha sonra ümumiyyətlə ictimai həyata tətbiqi;
- rasionalıq konsepsiyalarında dəyişiklik (dünyəvilik daxil olmaqla) ... ;
- şəxslər, mallar və məlumatlar üçün kommunikasiya rejimlərinin dəyişməsi;
- urbanizasiya: tipik sənaye şəhərlərinin artımı və şəhər və kənd arasındakı münasibətlərdə dəyişiklik;
- demokratikləşmə: yeni siyasi institutlarla və siyasi legitimliyin yeni formaları ilə ... siyasi iştirakılığın genişlənməsi"⁹.

⁸ Təsədüfi deyildir ki, çağdaşlaşma əksər hallarda cəmiyyət həyatında dəyişikliklərlə əlaqədə xarakterizə olunur. Məsələn, S.N. Ayzenstad çağdaşlaşmanı ictimai dəyişikliklərlə bağlı iki xüsusiyyətlə səciyələndirir: onlardan biri dəyişikliyin tipi (struktur fərqləşməsi – *structural differentiation*), digəri isə dəyişikliklərə cavab verəmə tipidir ("davamı olaraq dəyişən problem və tələbləri" institutların həzm etmək qabiliyyəti). S.N. Eisenstadt, *Modernization: Protest and Change* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1966), 43. Yeri gəlmişkən, çağdaşlaşma, adətən, hər cür deyil, müxtəlif xarakterli dəyişikliklərlə səciyələndiriləndiyindən, o, habelə "tərəqqi"nin sinonimi kimi, mövcud vəziyyətin daha yaxşıya dəyişdirilməsi mənasında da işlədilir.

⁹ Christopher Pierson, *The Modern State*, 2nd ed. (London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2004), 28.

Göründüyü kimi, çağdaşlaşma, ədəbiyyatda da haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, "insan düşüncə və fəaliyyətinin bütün sahələrindəki dəyişiklikləri əhatə edən çoxtərəfli bir prosesdir"¹⁰.

Daha geniş yayılmış bir yanaşma olan "dixotomik" (ikili) yanaşmaya görə, "çağdaşlıq" termini vasitəsilə cəmiyyətin transformasiyası təkamül nazariyyasının əməlinə əsasında "ənənəvilik və çağdaşlığın atributları arasındakı ideal tipik təzadların", "qütblü tiplərin keçid terminlərində konseptuallaşdırılır". Bununla da çağdaşlaşma primitiv, natural iqtisadiyyatdan texnoloji cəhətdən sənayecə inkişaf etmiş iqtisadiyyata, sadəcə subyektdən siyasi mədəniyyət iştirakçısına, dini ideologiyadan dünyəvi ideologiyaya və s. keçidlərə, daha doğrusu, keçidlər seriyasına çevrilir¹¹.

Belə keçidlər seriyası kimi bütün yuxarıda göstərilən dəyişikliklər bəşəriyyət tarixini (1) ənənəvi (*traditional*) və ya modern öncəsi (*premodern*) və (2) çağdaş (*modern*) deyə iki metadövrə bölməyə və buna uyğun olaraq, bütün ictimai-siyasi təsisatlara bu bölgü kontekstində baxmağa əsas vermişdir. Eyni baxışla da sosial elmlərdə, özəlliklə də siyasətşünaslıqda və siyasətin sosiologiyasında ənənəvi və çağdaş cəmiyyət, dövlət və s. fərqləndirilməyə başlanmışdır. Görünür, elə bu üzdən də adətən "çağdaş dövlət" anlayışı "ənənəvi dövlət" anlayışı ilə cüt işlədilir və bu zaman birincinin xarakteristikası onun ikincinin fərqlərini ayırmaqla verilir¹² (bu barədə müfəssəl olaraq növbəti paragrafda bəhs ediləcəkdir).

Göründüyü kimi, çağdaşlıq burada daha geniş anlayış olmaqla tarixi dövrləşdirmə kateqoriyası kimi çıxış edir. Bu keyfiyyətdə o, özündən əvvəlki dövrdən (premodern) əksi olaraq ondan bir sıra

¹⁰ Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies* (New Haven: Yale University Press, 1968), 52.

¹¹ Dean C. Tipps, "Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: A Critical Perspective", *Comparative Studies in Society and History* 15(2) (Mart 1973): 204.

¹² Bax, məs.: Anthony Giddens, *A. The Nation-State and Violence*, Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism (Cambridge: Polity Press, 1985), 1-121; Gianfranco Poggi, *Dövlət: Doğuşu, Gelişimi və Geleceği*, çev. Arsun Babacan, 4. Baskı (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014), 27-94; Pierson, *The Modern State*, 4-49.

ələmətlərinə görə daha qabaqcıl və inkişaf etmiş olması ilə fərqlənir və son bir neçə əsrlik zamanı əhatə edir.

Çağdaş cəmiyyət və dövlətin tədqiqatçısı olan alimlərin əksəriyyəti belə bir fikirlə razıdırlar ki, 300 illik bir müddətdə bütün ənənəvi cəmiyyətlər, eləcə də dövlətlər tamamilə yer üzərindən silinmişlər¹³ və çağdaş milli dövlət forması zamanla demək olar ki, bütün dünyada təşəkkül tapmışdır¹⁴. Belə olduğu halda (və buna heç bir şübhə də yoxdur) məntiqi suallar yaranır: Məsələn, Nazi Almaniyasının, Sovet İttifaqının, bugünkü Şimali Koreya və günümüzün digər avtoritar dövlətlərinin ABŞ və Fransa kimi demokratik dövlətlərlə bir klasterə daxil edilməsi nə dərəcədə ədalətli və mümkündür? Adları ilk sırada sadalanan dövlətlər sözün həqiqi mənasında çağdaş adlandırılı bilirləmi? Əgər tarixi dövrləşdirmə kateqoriyası kimi "çağdaşlıq" və ənənəvi dövlətdən fərqləndirilmək əsasında müəyyən edilən "çağdaş dövlət" anlayışları çərçivəsində mühakimə yürütməli olsaq, bu suala müsbət cavab vermək məcburiyyətindəyik. Ən azından ona görə ki, sözügedən dövlətlər ənənəvi dövlət deyillər. Digər tərəfdən, əgər biz, məsələn, hüququn üstünlüyü, demokratiya, insan hüquqlarının təmini və s. baxımından yanaşsaq, əlbəttə, qoyulan sualın cavabı mənfii olacaq. Deməli, göstərilən bu dəyərlər baxımından qiymətləndirildikdə, çağdaşlaşma dövrünün özünün ayrı-ayrı dövrlərinin, eləcə də zamanımızın heç də bütün dövlətləri çağdaş olmayacaqdır.

Ənənəyə görə, çağdaşlıq üç mərhələyə bölünür: "erkan", "klassik" və "son". Bu mərhələlərin hədləri işə ayrı-ayrı alimlər tərəfindən müxtəlif şəkildə müəyyən edilir. Məsələn, M. Bermana görə, erkan çağdaşlıq 1500-1789-cu illəri, klassik çağdaşlıq 1789-1900-cü illəri və son çağdaşlıq 1900-1989-cu illəri əhatə edir¹⁵.

Bilindiyi kimi, çağdaşlaşmanın bu cür mərhələlərə bölgüsü ümumi tarixi proseslərin baxımından aparılımsdır. Bununla yanaşı, hər bir sosial fenomenin özünün çağdaşlaşma prosesini də ayrı-ay-

rı mərhələlərə bölmək olar və bu zaman sonuncuların tarixi hədləri birincilərdən fərqlənə bilər (çox zaman da fərqlənir). Düşünürəm, burada S. Hantingtonun "demokratikləşmənin üç dalğası" nəzəriyyəsi¹⁶ ilə paralel aparmaq olar (bu nəzəriyyə haqqında kitabın səkkizinci bölməsində ətraflı bəhs ediləcəkdir). Demokratikləşmə də modernləşmənin vacib ünsürlərindən və özü də dəyər yönümlü siyasi ünsürlərindən biri olduğundan, hesab edirəm ki, onun əldə edilməsində ayrı-ayrı mərhələlərin ayrılması elə çağdaşlığın cəmiyyətlərin inkişafını sistemiyaradıcı keyfiyyət xüsusiyyətlərindən asılı olaraq mərhələlər ayrılmasının xüsusi halıdır. Sanıram, eynilə də dövlət və hüquqa münasibətdə çağdaşlaşma mərhələlərindən bəhs etmək olar.

İndi isə yuxarıdakı müddəaları modern dövlət nümunəsində bir qədər dəqiqləşdirməyə çalışsaq. Modern dövlətin tarixi xarakteri artıq ədəbiyyatda əsaslandırılmış təsdiqlərdəndir¹⁷. Bu o anlama gəlir ki, modern dövlətlər tarixi olaraq fərqliliklər göstərir, yəni onların özəllikləri dönmədən dönmə dəyişir. Bu kontekstdə çağdaş dövlət probleminə xüsusi monoqrafialar həsr etmiş iki alimin – G. Poggi və K. Piersonun yanaşmaları maraqlıdır və yuxarıdakı mülahizələri əsaslandırmaq üçün yardımcı ola bilər. Hər iki alim modern dövlətin inkişafının erkən mərhələlərində mövcud olan özəlliklərlə bu dövlətin inkişafının daha sonrakı mərhələlərində əldə edilən özəllikləri fərqləndirir¹⁸. Onların təqdim etdikləri özəlliklər dəsti öz aralarında fərqlənsə də (sonrakı paraqrafda bu məsələyə yenidən qayıdılaq), bu nöqətdə mövzumuzla bilavasitə bağlı önəmli məqam odur ki, çağdaş dövlətin ilk mərhələsində mövcud olan özəlliklər ümumi şəkildə də olsa, onu ənənəvi dövlətdən fərqləndirməyə imkan verir və həmin özəlliklər zamanımızın avtoritar dövlətlərinə də xasdır. Digər tərəfdən, modernləşmənin sonrakı

¹⁶ С. Хантингтон, *Третья волна. Демократизация в конце XX века*, пер. с англ. Л.Ю. Пантшова (Москва: «Российская политическая энциклопедия», 2003).

¹⁷ Bax: Pierson, *The Modern State*, 48.

¹⁸ Bax: G. Poggi, 1) *The Development of the Modern State: A Sociological Introduction* (Stanford: Stanford University Press, 1978); 2) *Devote: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, 27-94; Pierson, *The Modern State*, 4-49.

¹³ Giddens, *The Nation-State and Violence*, 34.

¹⁴ Pierson, *The Modern State*, 49.

¹⁵ Marshall Berman, *All That Is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity* (New York: Simon and Schuster, 1982), 16-17.

mərhələlərində qazanılan elə özəlliklər də vardır ki, onlar bu sonuncu dövrlərə əsas deyildir. Güman etmək olar ki, elə M. Levi də "nisbətən modernləşmiş" (*relatively modernized*) və "nisbətən modernləşməmiş" (*relatively nonmodernized*) toplumlar arasındakı fərqləri araşdırarkən burada sözügedən bölgünün və ya fərqləndirmənin mümkünliyündən çıxış edir¹⁹.

Bütün bu qeyd edilənlər bizi çağdaşlığın daha bir, zaman etibarilə nisbətən dar anlamına gətirib çıxarır. Burada əsas olan obyektin (cəmiyyətin, dövlətin, hüququn və s.) mövcud olduğu dövrdə bu tip obyektlərə xas müəyyən keyfiyyət meyarlarına, standartlara cavab verməsi, daha dəqiq desək, zamanəsinin qabaqcıl, mütərəqqi ideyalarını, prinsiplərini və dəyərlərini özündə təcəssüm etdirməsidir. Heç şübhəsiz, bu anlayışla ehtiva olunan da bütövlükdə çağdaşlaşma prosesinin tərkib hissə kimi onun hüdüdləri çərçivəsindədir, lakin tarixi zaman etibarilə nisbətən daha kiçik dönməli əhatə edir. Bu halda çağdaşlıq ontoloji cəhətdən mövcud obyektin müəyyən inkişaf mərhələsi kimi çıxış edir, müəyyənedici amil kimi burada həmin obyektin keyfiyyət əlamətləri ön plana çıxır. Həmin mərhələnin hüdüdləri isə bu əlamətlərin zamana görə mühümlülük və sürəklik dərəcələrindən asılı olur. Daha konkret ifadə etsək, dar anlamda çağdaşlıq geniş anlamda çağdaşlığın alt mərhələləri olmaqla, tarixin nisbətən qısa dövrlərini əhatə edir. Bu mərhələlər biri-birindən onlara xas keyfiyyət əlamətlərinin, yaxud dəyərlərinin təstisi ilə fərqlənir. Həmin mərhələlər vahid çağdaşlaşma dövrünə (epoxasına) xas mərhələlər olduğundan hər bir sonrakı mərhələ özündən əvvəlki mərhələnin inkarı üzərində deyil, onun daha irəli inkişafı əsasında bərqərar olur. Bu üzəndə dəyərlər dəsti toplayıcı, qalıcı (kumulyativ) xarakter daşıyır, yəni hər bir sonrakı mərhələ yeni dəyərlər əldə etməklə yanaşı, özündən əvvəlki mərhələyə xas dəyərlər dəstinə də özündə saxlayır.

¹⁹ Bax: Marion J.Jr. Levy, 1) "Patterns (Structures) of Modernization and Political Development", *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 358 (March 1965): 30-40; 2) *Modernization and the Structure of Societies* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1966); 3) "Social Patterns (Structures) and Problems of Modernization", in *Readings on Social Change*, eds. Wilbert E. Moore and Robert M. Cook (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1967), 189-208.

Yuxarıda bəhs edilən hər iki halda, yəni çağdaşlığın həm geniş anlamında, həm də dar anlamında söhbət cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin məzmunundan getdiyindən, onlar çağdaşlığın məzmun (*substantiv*) anlayışları adlandırılabilir. Bundan əlavə, hər iki halda çağdaşlıq tarixi kateqoriya kimi çıxış edir: bir halda bütün çağdaşlaşma prosesini əhatə etməklə tarixin *epoxal dövrləşdirilməsi kateqoriyası* kimi, digər halda onun nisbətən kiçik və bitkin alt mərhələləri kimi.

Beləliklə, "çağdaşlıq" anlayışı, eləcə də ondan törəmə anlayışlar müxtəlif rəquratlarda, fərqli mənalarda işlədilər bilər. Yuxarıdakı təhlil çağdaşlığın aşağıdakı anlayışlarını ayırmağa imkan verir:

(1) çağdaşlığın *formal anlayışı* – bu anlamda çağdaşlıq kəlməsi ən bəsit şəkildə, hərfi mənada istifadə edilməklə, obyektlərin bəhs edilən zamanla (şox vaxt da cari zamanla) sinxronizliyini, həmin zamana mənsubiyyətini bildirmək üçün istifadə edilir. Bu baxımdan, məsələn, indiki zaman mövcud olan hər hansı bir dövlət yalnız sözüən hərfi mənasında çağdaşdır. Hesab edirəm ki, onlara çağımızın dövlətləri demək daha düzgün olar;

(2) çağdaşlığın *məzmun (substantiv) anlayışı* – bu baxımdan çağdaşlıq tarixi kateqoriya, daha dəqiqi, tarixi dövrləşdirmə kateqoriyası kimi çıxış etməklə iki anlamda istifadə edilir:

(a) *geniş anlamda çağdaşlıq tarixin epoxal dövrləşdirmə kateqoriyası* qismində özündən əvvəlki dönmənin – epoxanın (ənənəvi, premodern) əksi kimi sıxış edərək, ondan bir sıra əlamətlərinə görə daha qabaqcıl və inkişaf etmiş olması ilə fərqlənir və tarixin bir neçə əsrlik zamanını əhatə edir. Bu mənada bir proses kimi çağdaşlaşmadan (modernləşmədən) bəhs edilir. Tarixin həmin dövründə mövcud olan bütün dövlətlər çağdaşdır, yəni ənənəvi deyillər;

(b) *dar anlamda çağdaşlıq geniş anlamda çağdaşlıq çərçivəsində tarixi dövrləşdirmə kateqoriyası* kimi bir-birindən dəyərlər dəstinin həcmində görə fərqlənən nisbətən kiçik və bitkin alt mərhələləri ifadə edir. Siyasi-hüquqi sahədə çağdaşlığın dar anlayışı üçün dəyər yüklü keyfiyyət xüsusiyyətləri əsas götürüldüyündən o, çağdaşlığın *dəyər (və ya dəyər yönümlü) anlayışı* da adlandırılabilir. Əlbəttə ki, şərti olaraq. Çünki geniş anlamda çağdaşlıq da özündən əvvəlki ənənəvi dövrdən müəyyən keyfiyyət və dəyər fərqləri ilə

ayrılır. Lakin burada söhbət ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə əhatə edən hər cür – həm maddi (məsələn, ərazi, vergiyığma), həm də mənəvi keyfiyyət dəyişikliyinə gədirsə, çağdaşlığın dar anlamında, əzəlliklə də siyasi-hüquqi sahəyə münasibətdə, vurğu başlıca olaraq mənəvi dəyərlərə (məsələn, sözügedən sahədə əsas etibarlı liberal demokratik dəyərlərə) edilir.

İndiki zamanda mövcud olan, yəni çağdaşlığın formal anlayışı baxımından çağdaş olan bir dövlət və ya hüquq sistemi dəyər yüklü keyfiyyət xüsusiyyətləri etibarilə çağdaş olmaya bilər və yaxud, əksinə, indiki zamanda mövcud olmayan, lakin geniş anlamda çağdaşlıq dövründə mövcud olmuş bir dövlət və ya hüquq sistemi dəyər yönümlü anlayış baxımından çağdaş ola bilər.

Elə bu kitabda da “çağdaşlıq” anlayışı bu sonuncu anlamda, yəni dəyər yönümlü anlamda işlədilir.

IV. TƏDQIQ EDİLƏN DÖVRÜN ÇAĞDAŞ DÖVLƏT VƏ HÜQUQ SİSTEMİ MODELİ

Artıq qeyd edildiyi kimi, dünya miqyasında cəmiyyət həyatının bu və ya digər dərəcədə bitkin hər bir tarixi mərhələsi üçün uyğun bir çağdaşlıq modeli mövcud olur. Bəs onda Azərbaycan Cümhuriyyətinin müasiri olan çağdaş dövlət və hüquq sistemi modeli necə idi? Onun əsas ünsür və dəyərləri nədən ibarət idi? Bu suallara cavab vermədən Azərbaycan Cümhuriyyətinin çağdaşlıq səviyyəsini müəyyən etmək mümkün deyil. Bunları bilmək ən azından həm də ona görə lazımdır ki, çağdaşlıqla bağlı o dövürün dövlət və hüququndan gözləntilərimizin hədlərini müəyyən edə və mövcud nəqisliklərin izahını verə bilək. Söz yox ki, həmin dövrə günümüzün çağdaşlıq modelindən yanaşa bilmərik. Bu, bizi presentizmə gətirib çıxara bilər ki, onun da neqativ nəticələri az deyil²⁰.

Dünya tarixinin çağdaşlaşma adlanan dövründə bir sıra

²⁰ Bu barədə ətraflı bax: M. Дамирли, “Методология историко-правовой науки в контексте соотношения истории и современности”, *Методологичні проблеми історико-правових досліджень*: матеріали ХХІІІ Міжн. конф. 23-24 вересня 2010, м. Алушта, ред. І.Б. Усенко (Київ: Сімферополь, 2011), 37-47.

mühüm xarakteristikalarına görə dövlət və hüququn çağdaşlaşmasının təxmini olaraq bir neçə nisbətən bitkin mərhələsini ayırmaq olar: (1) təxminən XVIII əsr – XIX əsrin sonlarını əhatə edən erkən mərhələ²¹, (2) XX əsrin birinci qərinasını (və ya rübünü) əhatə edən mərhələ və (3) II dünya müharibəsindən sonrakı mərhələ. Göstərilən mərhələlərdən mövzumuz baxımından bizi maraqlandıran ikinci mərhələdir, zira Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyət dövrü məhz bu mərhələyə təsadüf edir. Yəni Azərbaycan Cümhuriyyəti baxımından yanaşdıqda, çağdaşlıq XX əsrin birinci rübünü əhatə edən, dövrün qabaqcıl ideya və təcrübəsini, səciyyəvi əzəlliklərini içinə alan bir kateqoriyadır.

Beləliklə, həmin mərhələnin çağdaş dövlət və hüquq sistemi modelinə ətraflı baxaq.

Burada çıxış nöqtəsi olacaq belə bir müddəanı qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonları – XX əsrin birinci qərinasını (və ya rübünü) əhatə edən dövrə mövcud olan dövlət və hüquq sistemi bütövlükdə modernləşmə çağı üçün xarakterik olan (yəni onları ənənəvi ekvivalentlərindən fərqləndirən) bütün xüsusiyyətlərə malik olmaqla, özlərinin əvvəlki mərhələdəki ekvivalentlərindən bir sıra mühüm cəhətlərə görə fərqlənirlər. Bu, araşdırılan dövrün dövlət və hüquq sistemini əlamətlərini iki qrupda cəmləşdirməyə əsas verir: (1) özündən əvvəlki mərhələdə əldə edilmiş və qalmaq

²¹ Hesab edilir ki, dövlətçilik tarixinin daha çox qismini əhatə edən ənənəvi dövlətlərdən fərqli olaraq, çağdaş dövlətlərin erkənları yalnız aşağı-yuxarı 300 il bundan əvvəl Qərbi Avropa cəmiyyətlərində yaranmışdır.

Ənənəvi dövlətlər müxtəlif formalarda mövcud olmuşlar. Məsələn, S.N. Ayzentad belə formalara şəhər dövlətlərini, feodal sistemlərini, patrimonial imperiyaları, köçəri və ya istilacı imperiyaları və “markəzləşdirilmiş tarixi bürokratik imperiyaları” aid edir. Bax: S.N. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires* (Glencoe: Free Press, 1963), 10. D. Held isə çağdaş dövlətlər də daxil olmaqla dövlət sistemlərinin beş əsas qrupunu müəyyən edir: xarac alan ənənəvi imperiyalar; feodalizm: parakanda hakimiyyət sistemləri; “sikişlər düzəni” (*the polity of estates*); mütləqyyət dövlətləri; modern milli dövlətlər. Bax: D. Held, “The Development of the Modern State”, in *Formations of Modernity*, eds. S. Hall and B. Gieben (Cambridge: Polity, 1992), 78. Bu zaman çoxları belə hesab edirlər ki, modern dövlətlər mütləqyyətçi dövlətdən keçən bir prosesin sonunda meydana gəlmişdir.

da davam edən özəlliklər və (2) özündən əvvəlki mərhələdən onu fərqləndirən yeni qazanılmış özəlliklər. Bizi maraqlandıran mərhələnin tam mənzərəsini yaratmaq vəzifəsi bu özəlliklərin nədən ibarət olmasını araşdırmağı zəruri edir.

Artıq qeyd etdiyimi kimi, çağdaş dövlətin klassik anlayışını M. Veber formula etmişdir. Veberin qonaatınca, çağdaş dövləti yalnız onun üçün spesifik xüsusi vasitələr, yəni fiziki qüvvənin istifadəsi nöqtəyi-nəzərindən müəyyən etmək olar²². Görkəmli sosioloq, dövlətin xüsusi forması kimi çağdaş dövlətin üç əsas əlamətini ayırdı: ərazi, fiziki zorakılıq vasitələri üzərində inhisar və legitimlik. Veberin çağdaş dövlət nəzəriyyəsi çağdaş dövlətdə demokratiya və bürokratiya, dövlət və hüquq, legitimlik, hüquq qaydası və bürokratik aparat kimi konseptual məsələlərin təhlili üçün əvəzəlməz təməl hesab edilir²³.

Çağdaş dövlətləri ənənəvi ekvivalentlərdən keyfiyyətcə fərqləndirən A. Giddens, hər şeydən öncə, onların hər ikisinin dövlət üçün səciyyəvi olan ümumi xüsusiyyətləri sırasında müəyyən ərazidə idarəçiliyi həyata keçirən siyasi aparatın (dövlət qurumları: saray, parlament və ya konqres, həmçinin sivil dövlət xidmətləri) olmasını, bu orqanların hüquqi sistem tərəfindən dəstəklənməsini və öz siyasətlərini həyata keçirmək üçün güc tətbiq edə bilmələrini göstərir. Giddensə görə, bütün çağdaş dövlətlər millidir. Başqa sözlə, o, "çağdaş dövlət" və "milli dövlət" anlayışlarını sinonim olaraq işlədir²⁴. Giddens bəzi mühüm xüsusiyyətlərinə görə çağdaş dövlətlərin ənənəvi dövlətlərdən kəskin fərqlərini yığcam olaraq belə müəyyən edir:

²² M. Weber, "Politics as vocation", in *From Max Weber*, eds. H.H. Gerth and C.W. Mills (London: Routledge & Kegan Paul, 1970), 77-78.

²³ Veberin çağdaş dövlət nəzəriyyəsinin tətbiqatlarında geniş istifadə edilməsinə baxmayaraq, bu nəzəriyyənin tədqiqatçısı A. Anterin göstərdiyi kimi, haqqında bəhs edilən nəzəriyyə faktiki olaraq sistematik və bitkin bir nəzəriyyə kimi mövcud deyil, o, fragmentar olmaqla yanaşı, özündə bir sıra ziddiyyətləri ehtiva edir. Andreas Anter, *Max Weber's Theory of the Modern State: Origins, Structure and Significance*, transl. Andreas Keith Tribe (Basingstoke, Hampshire, England: Palgrave MacMillan, 2014), 1-3, 146, 214, 216-17.

²⁴ Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: Giddens, *The Nation-State and Violence*, 22-79.

1. "Suverenlik. Ənənəvi dövlətlərin idarə etdiyi ərazilər həmişə dəqiq müəyyən edilmirdi; mərkəzi hökumət onlara zəif nəzarət edirdi. Hökumətin ali hakimiyyət olaraq daqiq müəyyən edilmis sərhədlərlə konkret bir ərazini idarə etməsinə ifadədən suverenlik anlayışı ənənəvi dövlətlərə tətbiq edilə bilməz. Əksinə, bütün milli dövlətlər suveren qurumlardır"²⁵.

2. "Vətəndaşlıq. Kralın və ya imperatorun idarə etdiyi ənənəvi dövlətlərdə əhalinin əksəriyyəti onlara rəhbərlik edənləri tanımır və bununla maraqlanmırdılar. Adətən, yalnız hökumət sinifləri və ya varlı insan qrupları özlərinin hər hansı bir şəxs tərəfindən idarə edilən bir cəmiyyətə mənsubiyyətini hiss edirdilər. Milli dövlətlərdə isə, əksinə, siyasi sistemin sərhədləri hüdudunda yaşayan əksəriyyət ümumi hüquq və vəzifələrə sahib olan və özlərinin millətə mənsubiyyətini hiss edən vətəndaşlardı"²⁶.

3. "Millətçilik. Milli dövlətlər millətçiliyin artması ilə assosiasiya olunur. Millətçilik fərdin vahid siyasi birliyə mənsubiyyətini hissini təmin edən simvollar və inanclar dəsti kimi müəyyən edilə bilər. Beləliklə, fərdlər ingilislərə, amerikalılara, kanadalılara, ruslara və s. mənsub olduqlarından qürur hissi duyurlar... Ola bilsin ki, insanlar sosial qruplara, məsələn, ailə, klan və ya dini qruplara öz mənsubiyyətini həmişə hiss etmişlər. Ancaq millətçilik yalnız çağdaş dövlətin inkişafı ilə ortaya çıxmışdır. O müəyyən suveren birliklə vəhdət hissini ifadə etməyin əsas üsulu olur"²⁷.

Həç şübhəsiz, yuxarıda göstərilən əlamətlər çağdaş dövləti ənənəvi dövlətdən fərqləndirmək üçün yetərli olsa da, XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərinin çağdaş dövlət modeli üçün bu əlamətlər yetərli deyildir. Bu nöqtəyi-nəzərdən artıq haqlarında bəhs etdiyimiz G. Poggi və K. Piersonun əsərləri daha dolğun məlumat verir.

Belə ki, G. Poggi modern dövlətin inkişafının erkən mərhələlərində mövcud olan özəlliklərə fərqlənməni (differensasiya), gücə əsaslanan idarəçiliyi, suverenliyi, torpaq və mərkəzləşməni²⁸, ha-

²⁵ Antony Giddens, *Sociology*, 5nd ed. (Cambridge: Polity Press, 2006), 844.

²⁶ Yenə orada.

²⁷ Yenə orada, 845.

²⁸ Poggi, *Dövlət: Doğuş, Gelişimi və Geleceği*, 27-31.

min dövlətin inkişafının daha sonrakı mərhələlərində əldə edilən özəlliklərə isə millətin varlığını, demokratik konstitusionalizmi, vətəndaşlığı, bürokratiya və liberal demokratiyanı²⁹ aid edir. Poggi onu da əlavə edir ki, ənənəvi dövlətlərdən fərqli bir sıra özəlliklərinə baxmayaraq, XIX əsrdəki liberal, konstitusional və təmsili dövlətlərin idarə forması hələ mütləqiyyətçi olaraq qalırdı³⁰. Məhz əsrin sonlarına doğru əldə edilən bir sıra özəlliklər onların üzərindən bu damğanın götürülməsinə imkan vermişdir.

K. Pierson isə çağdaş dövlətə dair Veber nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, belə dövlətin bütövlükdə aşağıdakı mühüm xüsusiyyətlərini ayırır: (1) zorakılıq vasitələri üzərində (inhisarçı) nəzarət; (2) ərazi ("territoriality"); (3) suverenlik; (4) konstitusiyalılıq ("*constitutionality*"); (5) hüququn üstünlüyü və şəxsi olmayan ("*impersonal*") güc tətbiqi; (6) kamu bürokratiyası; (7) nüfuz/legitimlik; (8) vətəndaşlıq, (9) vergiyığma³¹. Müəllifin fikrincə, yetkin mütləqiyyətçi dövlətdə və onun konstitusion çağlarında təqdim edilən özəlliklərin bir çoxunu görə bilirik (zorakılıq vasitələri üzərində (inhisarçı) nəzarət; ərazi ("territoriality"); suverenlik; bürokratiya və vergitutma). Bunlar, Piersonun fikrincə, modern dövlətin ən əsas dayaqları arasındadır³². Ancaq daha tam inkişaf etmiş mütləqiyyətçidə belə bu özəlliklərin mövcud olanlarında "arxaik" bir ünsür vardır; bürokratiya hələ aşkar bir islahatdan keçməmiş (rüşvətçi və peşəkarlıq öncəsi), vergiyığma hələ nisbətən sürəksiz və qeyri-müntəzəm idi, Almaniya və İtaliya kimi Avropa dövlətlərinin milli birliyə doğru hələ qət etməli gərəkən uzun yol var idi. Çağdaş dövlətin digər xarakteristik ünsürləri (məsələn, konstitusiyalılıq) mütləqiyyət altında qismən inkişaf etmişdir. Gerçəklikdə bu və qalan digər ünsürlər həqiqi mənasında sonrakı mərhələnin – çağdaş dövlətin böyüməsinin məhsulu idi³³.

²⁹ Yəna orada, 36-42, 87.

³⁰ Yəna orada, 83.

³¹ Pierson, *The Modern State*, 6-23. Pierson buradakı özəlliklərdən səkkizini Veberdən mənimsədiyini, birini (sonuncunu) isə özünün əlavə etdiyini qeyd edir.

³² Yəna orada, 40-41.

³³ Yəna orada, 41.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirsək, çağdaş dövlətə modernləşmənin ilk mərhələsində xas olan və onu ənənəvi dövlətdən fərqləndirən *sine qua non* (mütləq, "olmazsa olmaz") özəllik və ünsürlərə fərqlənməni, zorakılıq vasitələri üzərində inhisarçı nəzarəti, ərazini, suverenlik və vergiyığmanı aid etmək olar. Qalan digər təsisat və özəlliklər (milli dövlət, konstitusionalizm, hüququn üstünlüyü; legitimlik; bürokratiya, liberal demokratiya və vətəndaşlıq) çağdaşlaşmanın sonrakı mərhələsində, xüsusilə də XX əsrin birinci rübündə bir sıra Avropa dövlətlərində tam anlamıyla formalaşmışlar.

İndi isə bu sonucunların tədqiq edilən dövrün çağdaş dövlət və hüquq modelinin xarakteristikası üçün önəmini nəzərə alaraq yığcam da olsa açılışını verək. Bu zaman xatırlanmağa dəyər bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən təsisatlar çox vaxt öz aralarında sıx əlaqədə olan, biri digərini ehtiva edən, yaxud bir-biri ilə səbəb və nəticə əlaqələrində olan təsisatlardır.

1. **Milli dövlət.** Hesab edilir ki, modern çağı tam müəyyən edən əsl ünsür milli dövlətdir (yaxud millət-dövlət, ing. *nation-state*); milli dövlət çağdaşlığın ümumi dövlət forması halını almışdır³⁴. A. Giddensə görə, "millət" yalnız dövlət suverenliyini iddia etdiyi ərazi üzərində vahid inzibati əhatəyə malik olduğunda mövcudur³⁵. O, "millət-dövlət", "millət" və "millətçilik" anlayışlarını bir-birindən ayıraraq, "millətçilik" ilə əsasən psixoloji bir hadisəni – siyasi bir düzənin üzvləri arasındakı sosiallığı vurğulayan rəmzlər və inanclar seriyasıyla fərdlərin əlaqəsini başa düşür. "Millət" anlayışı isə həm daxili dövlət aparatı və həm də digər dövlətlər tərəfindən refleksiv olaraq nəzarət edilən, unitar bir idarəçiliyə predmet olan və açıqca müəyyən edilmiş ərazi daxilində mövcud olan kollektiv kimi müəyyən edilir. Həm millət, həm də millətçilik çağdaş dövlətlərin aşkar özəllikləridir, onların qarşılıqlı əlaqəsi həm də bunda ifadə olunur ki, ən azından özünün çağdaş formasında millətlər olmadan millətçilik olmaz³⁶. Giddensin qənaətinə, millətçilik

³⁴ Bax, məs.: A.D. Smith, "State-making and nation-building", in *States in History*, ed. J.A. Hall (Oxford: Blackwell, 1986), 228.

³⁵ Giddens, *The Nation-State and Violence*, 119.

³⁶ Yəna orada, 116.

XVIII əsrin sonları və daha sonraların fenomenidir³⁷. İmperiyaların anti-tezisi kimi qəbul etdiyi millət-dövlət anlayışına görkəmli sosioloq belə tərif verir: "Millət-dövlət – digər milli dövlətlər kompleksində iştirak edən, hüduqları (sərhədləri) işarələnmiş ərazi üzərində inzibati inhisarçılıq sürdüən, qaydaları qanunla sanksiyalaşdırılan və daxili və xarici güc vasitələrinin nəzarəti ilə dəstəklənən institusional hökumət formaları şəbəkəsidir"³⁸.

A. Smit isə millət-dövlət nadir sualı belə cavablandırır: "Bunu aşkar etmək elə də çətin deyil. Millət-dövlətlərin sərhədləri, paytaxtları, bayraqları, milli marşları, pasportları, valyutaları, hərbi paradları, milli muzeyləri, səfirlikləri və adətən Birləşmiş Millətlər Təşkilatında yeri var. Onlar həmçinin millət-dövlət ərazisində bir hökumətə, bir təhsil sisteminə, vahid iqtisadiyyat və peşə sisteminə, və ümumiyyətlə, bütün vətəndaşları üçün hüquqi haqların (*legal rights*) bir şəbəkəsinə malikdir"³⁹.

G. Pogginin ümumiləşdirmələrinə görə, müəyyən bir dövlətə bağlı əhali dövlət tərəfindən öz üzərində tətbiq edilən nəzarət mexanizmi xaricində siyasi olmayan bəzi önəmli ortağ dəyərləri paylaşır ki, bunların da məcmusu fərqli bir birlik – millət əmələ gətirir. Əhalinin belə kollektiv kimliyə malik olmasında özəlliklə modern deyilə biləcək bir şey yoxdur. Lakin modern öncəsi sistemlərdə siyasi olmayan bu cür ortağ dəyərlər dar əhatəli və yerli etnik özəlliklərlə əsaslanırdı. Bundan əlavə, yeni ortaya çıxan dövlət idarəçilik sistemində uyğun daha əhatəli bir "millət" anlayışı müəyyən etmək üçün bu özəlliklərin başqa dəyərlərlə və ünsürlərlə tamamlanması lazım gəlmişdir. "Millət" kəlməsinin mənşəyində başlanğıc, mənşə kimi anlayışlar da var (latincadan *nasci* – "doğulmaq") və bu baxımdan güclü bir aidiyyət duyğusu ifadə edir. Tarixi inkişafında bu anlayış etnikliklə yanaşı, din və ya dil birliyi, ya da təşkilati bir miras paylaşmağa dayanan münasibət və ya əlaqə, ya da tale hissi kimi ifadələri əhatə etmişdir⁴⁰.

³⁷ Yenə orada, 119.

³⁸ Yenə orada, 121.

³⁹ Smith, "State-making and nation-building", 228.

⁴⁰ Poggi, *Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, 36-37.

Dövlət inşası ilə millət inşasının tarixi əlaqəsinə toxunan Poggi yazır ki, "öncələri dövlət inşası millət inşasından əvvəl gəlirdi; daha sonra 'millətçi' mərhələdə isə öncədən inşa edilmiş bir millətin var olması, o millətə bir dövlət vermək adına ağır və ümumiyyətlə qanlı təşəbbüslərin gərəkliliyini və legitimliyini də bərabərində gətirirdi. Lakin bu iki proses üst-üstə düşmüşdür. Dövlət inşasının bəzi yönərlər, məsələn, təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi o dövlətin əhalisi içində millət olma hissini yayma məqsədli idi. Yəni bu hissə zəif var olduğu fərz edilməz; öncə bu hissə yaradılır və qarşılığında dövlət inşası ilə bağlı digər özəlliklərə yönəlməsi və bunların dəstəklənməsi gözlənilir"⁴¹.

2. **Konstitusionalizm.** Konstitusionalizm heç də dövlətin sadəcə konstitusiyasız olmasının anlamına gəlmir. Elə isə yazılı konstitusiyasız olmayan dövlətlər *a priori* bu keyfiyyətdən məhrum etmək lazım gəlirdi. Böyük Britaniyanın yazılı konstitusiyası yoxdursa da, konstitusional dövlət hesab olunur: bu, tədqiq olunan dövrdə də belə idi⁴² və bu gün də belədir. Dövlətin konstitusiyasının mövcudluğu da hər bir belə dövlətin bu keyfiyyətə malik olması demək deyildir. Heç şübhəsiz, konstitusiyaların gerçəkdə dövlətin varlığını yaradır, çox vaxt siyasi prosesin təməli "oyun qaydalarını" müəyyən edir, "qanun verməyə dair qanunları" ortaya qoyur⁴³. Fəqət, çağdaş dövlətin sözügedən ünsürünün əhəmiyyəti yalnız bununla şərtlənməmişdir. Tarix ən yaxşı yazılmış konstitusiyaların belə kağız parçasına çevrilməsinə az şəhədlik etməmişdir (Nazi Almaniyasını və yaxud SSRİ-ni xatırlayaq!).

"Konstitusionalizm" termini XVIII və XIX əsrlərdə geniş olaraq "iqtidarın mütləq deyil, məhdudlaşdırılmış olması"nu ifadə etmək üçün istifadə edilirdi⁴⁴. Ali qanuna uyğun olaraq hökumətin məhdudlaşdırılması ideyası konstitusionalizmin məhək daşı sayılsa da, onun məzmunu daha genişdir. Konstitusionalizm müəyyən təsisatla-

⁴¹ Yenə orada, 38.

⁴² J.M. Roberts, *Europe 1880-1945*, 3rd ed. (Harlow: Pearson Education, 2001), 97.

⁴³ Pierson, *Modern State*, 14, 78-9.

⁴⁴ Poggi, *Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, 75.

rın (məsələn, insan hüquq və azadlıqları, yerli özünüidarəetmə, konstitusiyə nəzarəti) olmasını tələb edir. O, habelə çağdaş dövlətin bir çox digər xarakterik özəllikləri ilə əlaqədardır. Belə bir özəllik ilk növbədə çağdaş dövlətin demokratikliyidir, zira konstitusionalizm demokratik hakimiyyətin təşkil və fəaliyyəti prinsiplərinin və əsas demokratik institutların (məsələn, seçkilər, parlament) konstitusion səviyyədə təsbitini nəzərdə tutur. Buradan da konstitusion demokratiya anlayışı ortaya çıxmışdır⁴⁵. Digər belə bir özəllik hüququn üstünlüyüdür: "Ölkənin əsas təşkilatı əgər hüququn üstünlüyü mövzusunda bir sistem və bununla əlaqədar təminatlar ehtiva etmirsə, adına "konstitusiyaya" deyilən bir mətni olsa belə, ölkə konstitusiyasızdır və çılpaq bir siyasi hökmranlığın pəncəsi altındadır"⁴⁶. Bundan əlavə, əgər hakimiyyət bölgsüsü prinsipi⁴⁷ və insan hüquq və azadlıqlarının hüquqi təsbiti yoxdursa, konstitusionalizmdən söhbət gədə bilməz. Fransanın 1789-cu il "İnsan və vətəndaş hüquqları bəyannaməsi"ndə bəyan edilmiş kimi, "Hüquqların təmin edilmədiyi və hakimiyyətlər bölgsüsünün müəyyən edilmədiyi istənilən bir cəmiyyət konstitusiyaya malik deyildir" (16-cı bənd).

Müasir konstitusiyaya hüququnda siyasi konstitusiyaya (*political constitution*) və hüquqi konstitusiyaya (*legal constitution*) və müvafiq

olaraq da konstitusionalizmin iki tipi fərqləndirilir. Birincidə hakimiyyət sahibləri siyasi vasitələrin köməyiylə digər institutlar qarşısında məsuliyyət daşıyırlarsa (özəlliklə də icra hakimiyyətinin əsas nəzarətçisi qanunvericilik orqanı olur), ikincidə hesabətli hüquqi prosedurların köməyiylə təmin edilir və habelə, qanun dövlət institutlarının hesabətliyyətinin aləti hesab olunur⁴⁸.

3. Hüququn üstünlüyü. Hüququn üstünlüyü (və ya hüququn aliliyi, ing. *rule of law*) tarixi mənşəyi baxımdan qədim sivilizasiyalara gedib çixsa da, o, dövlət idarəçiliyi təcrübəsində bir prinsip kimi İngiltərədə 1215-ci il Böyük azadlıqlar xartiyası (*Magna Carta Libertatum*) dövründən etibarən istifadə edilməyə başlanmışdır. Bu prinsipin əsas müddəalarına Con Lokk "Hökumət in ikinci traktatı"nda "*Second Treatise of Government*, 1690) və Şarl-Lui Monteskye "Qanunların ruhu"nda (*The Spirit of the Laws*, 1748) diqqət yetirmişlər. XVIII əsrin sonlarında həmin prinsip ABŞ-in əsasının qoyulması dövründə burada məşhurlaşmışdır. Hesab edilir ki, "*rule of law*" ifadəsi ilk dəfə S. Jonsonun "Lügət"ində (*Dictionary*, 1755) işlənsə də⁴⁹, onun populyarlaşması A.V. Daysinin adıyla bağlıdır⁵⁰. O, özünün "Konstitusiyaya hüququnun öyrənilməsinə giriş" (1885)⁵¹ adlı əsərində Britaniya konstitusiyasının hüququn üstünlüyü və parlament suverenliyi kimi iki dayağı haqqında mülahizələr söyləyir⁵². Daysinin fikrincə, o dövrdə İngiltərədə sözügedən prinsip aşağıdakı institusional mexanizmlərlə əlaqədar idi: (a) heç kəs normal qaydadə müəyyən olunmuş qanunların pozulması halları istisna olmaqla çəzalandırılmaz bilməz; (b) heç kim qanundan yüksək de-

⁴⁵ Bax: *Constitutionalism and Democracy*, ed. Jon Elster (Cambridge University Press, 1988); *Constitutionalism, Universalism and Democracy – A Comparative Analysis*, ed. Christian Starck (Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1999); Dominique Rousseau, "Constitutionalism and Democracy", *Books and Ideas*, accessed April 7, 2018, <http://www.booksandideas.net/Constitutionalism-and-Democracy.html>; Larry Alexander, "Constitutionalism and Democracy: Understanding the Relationship", *San Diego Legal Studies Paper No. 07-121*, accessed April 8, 2018, available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1019631>. Richard Bellamy, "Constitutional Democracy", in *The Encyclopedia of Political Thought*, ed. Michael T. Gibbons, Wiley-Blackwell, accessed April 10, 2018, available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2272188>.

⁴⁶ Mehmet Təvfiq Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti. Hukuk Devletinin Toplumsal Koşulları Üzerine Bir Deneme*, 2. Baskı (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2017), XIII.

⁴⁷ Ivor Jennings, *The Law and the Constitution*, 4th ed. (London: University of London Press, 1952); M. Vile, *Constitutionalism and the Separation of Powers* (Oxford: Oxford University Press, 1967); R. Bellamy, "The Political Form of the Constitution: The Separation of Powers, Rights and Representative Democracy," *Political Studies* 44 (1996): 436-56.

⁴⁸ Adam Tomkins, *Public Law* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 18-23, part II: 131-212; Tom R. Hickman, "In Defence of the Legal Constitution", *University of Toronto Law Journal* 55(4) (Fall 2005): 981-1022.

⁴⁹ Yoysə Lee Malcolm, "Freedom and the Rule of Law: The Ingenious English Legacy", *Freedom and the rule of law*, ed. Anthony A. Peacock (Rowman & Littlefield, 2010), 24.

⁵⁰ W. Burnett Harvey, "The Rule of Law in Historical Perspective", *Michigan Law Review* 59 (1961): 491; Thomas Bingham, *The Rule of Law* (Penguin, 2010), 3.

⁵¹ Albert V. Dicey, *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, 10th edn (London: Macmillan, 1959).

⁵² John Hostettler, *Champions of the Rule of Law* (Waterside Press, 2011), 23.

yıldır, hər bir kəs, onun rütbə və mövqeyindən asılı olmayaraq, krallığın qanunlarına, eləcə də məhkəmələrin yurisdiksiyasına və ya qanun qarşısında bərabərliyə tabedir və bu, vəzifəli şəxslərin qanunlara tabe olmaq vəzifəsini istisna etmir; (c) konstitusiyanın ümumi prinsipləri, eləcə də özəl şəxslərin hüquqları məhkəmə qərarlarından irəli gəlir⁵³.

Yaxşı məlumdur ki, İ. Kant dövləti "hüquqi qanunlar altında toplanan insanların birliyi"⁵⁴ kimi müəyyən edirdi. M. Veber isə çağdaş dövlətin "qanunlarla dəyişdirilə bilən inzibati və hüquqi düzən"⁵⁵ olmasını vurğulayırdı. Modern öncəsi dönmədə dövlətlərin fəaliyyəti suveren hesab edilən hökmdarın tam özbaşınalığına əsaslanırdısa, çağdaş dövlətlər cəmiyyətin fəaliyyəti üçün optimal şəraitin yaradılması məqsədilə dövlət hakimiyyətinin hüquqla məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur⁵⁶. Məqsəd dövləti hüququn sərhədləri daxilində tutmaq, dövlətin cəmiyyətə və fərdlərin işlərinə müdaxiləsinin qarşısını almaqdır.

Belə bir fikir də mövcuddur ki, hüququn üstünlüyü hüquqi dövlətin prinsiplərindən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, hüququn üstünlüyü prinsipi ingilis-sakson mənşəli olduğu halda, hüquqi dövlət qitə Avropası, özəlliklə də alman (*rechtsstaat*) və fransız (*etat de droit*) mənşəlidir. Faktiki olaraq bu anlayışlar, demək olar ki, eyni bir təsisatın müxtəlif sosial-mədəni tarixi şəraitlərdə və milli-mədəni ənənələrdə meydana gələn iki təzahür formasıdır⁵⁷. Ümumiyyə-

yətlə, bu təsisatların müxtəlif ölkələrin praktikasında tətbiqinin çeşidli fərqləri müşahidə olunur⁵⁸.

Hüququn üstünlüyünün praktikada geniş istifadə edilməsinə rəğmən, bu anlayışın nəzəriyyədə "fövqəladə dərəcədə yaxalanaq məzmunu" olduğu⁵⁹ və həddindən artıq çox mənalarda işləndiyi qeyd olunur⁶⁰. Onun müəyyən edilməsi müxtəlif yanaşmalar mövcuddur: formal, məzmun və funksional.

Formal anlayış hüquq və ya hüquq sisteminin konkret müşahidə edilə bilən meyarlarının olub-olmamasından çıxış edir. Belə meyarların təxmini siyahısına daxildir: müstəqil və qərarşiz məhkəmə sistemi, ümumi olan qanunlar, yalnız ayrı-ayrı şəxslərə və ya qruplara tətbiq edilən qanunların yoxluğu, qanunların müəyyənliliyi, geriyə qüvvəsi olan (retroaktiv) qanunların olmaması, hökumət hərəkətlərinə məhkəmə qaydasında baxılması haqqında müddə, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və s. Bəzən demokratiya, effektiv üfqi hakimiyyətlər bölgüsü də bura aid edilir⁶¹. Hüququn üstünlüyü hüquq sisteminin bu standartlara uyğun gəlməsi ilə ölçülür. Hesab edilir ki, formal təriflər konkret prosedür atributlarını müəyyən etməklə, qanunların "ədalətliyi" və ya "ədalətsizliyi" kimi subyektiv mülahizələri istisna edərsə də, "kitablardakı hüquq" ("law in the books") daha çox diqqət ayırmaqla, "canlı hüquq" ("law in action")

⁵⁸ Bax: Frank Schimmelfennig, "A Comparison of the Rule of Law Promotion Policies of Major Western Powers", in *Rule of Law Dynamics: In an Era of International and Transnational Governance*, eds. Michael Zürn, Andre Nollkaemper, Randy Peerenboom (Cambridge University Press, 2012), 116-117.

⁵⁹ Brian Z. Tamanaha, *On the Rule of Law: History, Politics, Theory* (Cambridge University Press, 2004), 3.

⁶⁰ Bax, məs.: David Clark, "The Many Meanings of the Rule of Law", accessed May 15, 2018, <http://www.lfip.org/lawe506/documents/lawe506davidclarke.pdf>; Matthew Stephenson, "Rule of Law as a Goal of Development Policy," World Bank Research (2008), accessed May 18, 2018, <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTLAWJUSTINST/0,,contentMDK:20763583-menupK:1989584-pagePK:210058-piPK:210062-theSitePK:1974062,0.html>.

⁶¹ Wolfgang Merkel, "Measuring the Quality of Rule of Law: Virtues, Perils, Results", in *Rule of Law Dynamics: In an Era of International and Transnational Governance*, eds. Michael Zürn, Andre Nollkaemper, Randy Peerenboom (Cambridge University Press, 2012), 21-47.

⁵³ Harvey, "The Rule of Law in Historical Perspective", 491-92.

⁵⁴ Immanuel Kant, "Metaphysics of Morals", in Kant, *Political Writings*, ed. Hans Reiss, trans. H.B. Nisbet, 2nd enlarged edn. (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), § 45, 138.

⁵⁵ Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1978), 56.

⁵⁶ Pierson, *Modern State*, 14.

⁵⁷ Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: Robert D. Cooter, 1) "The Rule of State Law and the Rule-of-Law State: Economic Analysis of the Legal Foundations of Development", *Annual World Bank Conference on Development Economics 1996* (Washington: The World Bank, 1997), 191-217; 2) "Rule of Law, Rechtsstaat and Etat de Droit," in *Constitutionalism, Universalism and Democracy – A Comparative Analysis*, ed. Christian Starck (Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1999), 269-306.

belə diqqətdən kənarında saxlayır. Həm də formal tərifin obyektivliyi onun meyarlarının subyektiv mülahizələrə görə seçilə biləcəyi üzündən şübhə altına alınır. Formal yanaşmadan fərqli olaraq, *məzmun (substansiv)* yanaşması hüququn üstünlüyünü "ədalətlik" və "ədalətsizlik" kimi mühüm nəticələrdən çıxış edərək, hüquq sistemini bu ideala nə qədər yaxın olması baxımından ölçür. Bu yanaşma çərçivəsində fərdi hüquq və əadlıqların müdafiəsinə, özəlliklə də demokratiyaya daha çox diqqət yetirilir⁶². Əsas nöqsanlar isə subyektivlik, eləcə də qanun və onun sosial nəticələri arasında əlaqənin müəyyən edilməsinin problemliliyidir. *Funksional* yanaşma sonuncu ilə oxşar olsa da, kəskin normativ sualların yan keçməklə hüququn və hüquq sisteminin hansısa funksiyarı nə dərəcədə yaxşı yerinə yetirməsi məsələsini diqqət mərkəzinə qoyur. Adətən, belə funksiya kimi hökumətin diskresion səlahiyyətlərinin (*government discretion*) məhdudlaşdırılması, öngörülə bilən hüquqi qərarların qəbul edilməsi və yaxud bu funksiyaların kombinasiyası qəbul edilir. Funksional tərif yətinəcə dar olduğundan daha ümumi anlayışlarla kəşifmir və formal xarakteristikaların hüququn üstünlüyü ilə nisbət məsələlərini gündəliyə gətirir. Bu yanaşmanın başlıca nöqsanlarından biri ondan ibarətdir ki, "ön görülmə bilənlik" və ya "rəsmi məhdudlaşdırma"nın və yaxud da digər hər hansı funksiyanın öyrənilməsi cəmiyyətdə hüququn üstünlüyünün səviyyəsi haqqında qəti fikir söyləməyə imkan vermir⁶³.

Göstərilən yanaşmalardakı fərqlərə, onların müsbət və mənfi

⁶² Bax, məs.: T.R.S. Allen, "Legislative Supremacy and the Rule of Law: Democracy and Constitutionalism", *Cambridge Law Journal* 44(1) (1985): 111-43; Geoffrey de Q. Walker, *The Rule of Law: Foundation of a Constitutional Democracy* (Carlton, Melbourne: Melbourne University Press, 1988); Barry R. Weingast, "The Political Foundations of Democracy and the Rule of Law", *American Political Science Review* 91(2) (1997): 245-63.

⁶³ Tamanaha, *On the Rule of Law*, 91-113; Brian Z. Tamanaha, "The Rule of Law for Everyone?", *St. John's Legal Studies Research Paper*, accessed May 13, 2018, available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=312622> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.312622>; Paul Craig, "Formal and Substantive Conceptions of the Rule of Law: An Analytical Framework," *Public Law* (1997): 467-87; Stephenson, "Rule of Law as a Goal of Development Policy"; Clark, "The Many Meanings of the Rule of Law".

cəhətlərinə baxmayaraq, onlardan hər biri qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən asılı olaraq istifadə edilə bilər, hərəcənd ki, formal yanaşma daha çox geniş yayılmışdır. Bu yanaşma tarixi tədqiqatlar üçün də yararlı olduğundan bizim tədqiqat işində də əsas olaraq götürəlcəkdir.

4. Legitimlik. Hər hansı bir hakimiyyət, varlığının davam edə bilməsi üçün həm öz xalqını bir arada tutan ortaq dayarları siyasi olaraq dəstəkləyəcəyini təsdiqləyir, həm də xalqdan özünü dəstəkləməsini gözləyir. Bu zərurətdən irəli gələn "legitimlik" anlayışı normal şərtlər daxilində insanların əksəriyyəti üçün dövlət idarəçiliyinin və onun əhalisinə olan tələblərinin qəbul ediləcəyi, ya da heç olmasa bunlara fəal şəkildə müqavimət göstərilməyəcəyi deməkdir⁶⁴.

Əsası M. Veberdən gələn ənənəyə görə, "legitimlik" anlayışına iki əsas müddəə daxil edilir: idarə edənlərin hakimiyyətinin tanınması və idarə olunanların ona tabe olmaq vəzifəsi. Hakimiyyətin legitimliyi prinsipinə vətəndaşların hakimiyyətin qərarlarına riayət etmək və onun zor tətbiq etməklə hüququnu tanımağa könüllü razılığını təmin etməyə yönəlmişdir. Veber "təbəçilik motivlərindən" asılı olaraq legitimliyin üç ideal tipini ayırır: ənənəvi, xarizmatik və rasional-hüquqi. Ənənəvi legitimlik ənənənin tarixi nüfuzunu vurğulayan ictimai adət və vərdişlərdən irəli gəlir. Ənənəçilər mövcud qaydanın formasını tarixən qəbul edilmiş kimi başa düşürlər, çünki cəmiyyət həmişə belə olmuşdur. Xarizmatik legitimlik liderin ideyaları və fərdi xarakterindən irəli gəlir, onun nüfuzlu şəxsiyyəti cəmiyyət üzvlərinə hökumət rejimi və qaydası ilə razılaşmaq üçün cazibədar görünməklə psixoloji cəhətdən üstünlüyə malikdir. Rasional-hüquqi legitimlik hökumət qurumları tərəfindən ictimai maraqlardan çıxış etməklə qanun və qaydaların müəyyən və təbiiq edildiyi institusional prosedür sistemindən irəli gəlir. Buna görə də hökumətin qanuna riayət etməsinə ictimai etibar və inam olur⁶⁵.

Siyasi rejimlərdən asılı olaraq, legitimliyin müxtəlif formaları

⁶⁴ Pierson, *Modern State*, 18.

⁶⁵ Weber, *Economy and Society*, 954. Habelə, bax: Patrick H. O'Neil, *Essentials of Comparative Politics* (New York: W.W. Norton & Company, 2010), 35-38.

fərqləndirilir: monarxiyada legitimlik, konstitusionalizmde legitimlik, demokratiyada legitimlik, faşizmde legitimlik və s. Burada mövzumuz baxımından maraq kəsb edən konstitusionalizm və demokratiyada legitimliyin əsaslandırılmasıdır. Konstitusionalizmde siyasi legitimlik konstitusiyada təsbit edilmiş normalara riayət olunduğundan hökumətin hərəkətlərinin qanuni olmasına dair xalqın inancından və bunun tanınmasından irəli gəlir. Demokratiyada isə hökumətin legitimliyi seçilmiş hökumətin idarəetmədə demokratik prinsiplərə riayət etməsinə və eləcə öz xalqı qarşısında məsuliyyət daşmasına dair populyar təsəvvürlərdən irəli gəlir⁶⁶. Həm vətəndaşlar, həm də dünya ictimaiyyəti tərəfindən hakimiyyət orqanlarının və onların tələblərinin legitimliyinin tanınması yalnız hakimiyyət orqanlarının demokratik ideallara, cəmiyyətin əksəriyyətinin dəyərlərinə, ənənə və arzularına hörmət prinsipinə əsaslanan fəaliyyət göstərdikləri təqdirdə mümkündür. Beləcə, legitimlik demokratik hakimiyyət üçün vacib hesab edilir. Buna görə hətta avtoritar rejimlər imicini yaxşılaşdırmaq və hakimiyyətlərinin legitimliyini artırmaq üçün seçkilər, xalq nümayəndəliyi, siyasi partiyaların ictimai həyatda iştirakı və s. kimi institutların yardımıyla legitimləşdirmə texnologiyalarından istifadə edirlər.

5. Bürokratiya. Çağdaş dövlət özəlliklərindən biri də dövlətin inzibati vasitələrinin bürokratik quruluşa malik olmasıdır. İnzibati idarəçilik sisteminin qədim zamanlardan mövcud olmasına rəğmən, "bürokratiya" termini XVIII əsrin əvvəllərindən istifadə ediləməyə başlanmışdır və özünün aşağıda təsvir edilən şəklini əsas etibarilə XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində almışdır.

M. Veber bürokratiyanı "modern təşkil olunmuş fəaliyyətin bütün tiplərinin diqqət mərkəzi olan, yazılı sənədlərin və idarəçilərin davamlı əməliyyatlarının kombinasiyasından təşkil olunan 'idarə' (Bureau)" kimi müəyyən edir⁶⁷. O, modern bürokratiyanın ideal tipinin aşağıdakı əlamətlərini (prinsiplərini) ayırırdı: qanun və

inzibati qaydalarla daqiq müəyyən edilmiş idarə sahələrinin əhatə olunması (formal səlahiyyətlər, sərt əmək bölgüsü, müəyyən edilmiş tapşırıqların mütəmadi və davamlı icrası, bütün qərar və səlahiyyətlərin qaydalarla məhdudlaşdırılması); iyerarxik təşkilatlanma və aşağıdan yuxarıya təbəçilik (subordinasiya); idarəçilərin fəaliyyətlərində yazılı sənədlərə əsaslanması; idarəçilərin öz ixtisas sahələrində ekspert hazırlığı keçmələri (texniki vərdişlərdən, ixtisaslaşmadan asılı olaraq karyera inkişafı, ixtisas vərdişlərinin ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən deyil, təşkilat qaydaları dəyərləndirilməsi); idarəçilərin fəaliyyətlərini "həyat boyu bir işə" (peşəyə) həsr etmələri; az və ya çox dərəcədə sabit, ümumi, hərtərəfli və öyrənilə bilən qaydalara riayət edilməsi (bu qaydalar bilmək idarəçilərdən xüsusi texniki ekspert qabiliyyətinə malik olmağı da nəzərdə tutur)⁶⁸.

Pogginin qeyd etdiyi kimi, dövləti təşkil edən müxtəlif orqan və idarələr həyata keçirdikləri, hall etdikləri və nəzarət etdikləri konkret məsələlər baxımından bir-birindən çox fərqlənirlər və onlara nisbətən muxtar olma meyili xasdır. Bürokratiya bu məsələləri nəzarət altına ala bilmək üçün nisbətən (nisbətən ona görə ki, bu, tam şəkildə mümkün deyil) təsirlir bir vasitədir. Bu baxımdan dövləti təşkil edən orqan və idarələr kompleksinin ikilaylı olduğu məlumdur. Onlardan birincisində əsas qərar qəbul etmə səlahiyyəti ali orqanlara (dövlət başçısı, parlament, iqtidar partiyası) verilir. İkincisində isə çoxu inzibati idarə olunan və zamanla daha da çoxalan və müxtəlifləşən bütün digər orqan və idarələr müəyyən təşkilat modelinə uyğun bir formada müəyyən məqsəd istiqamətində yaradılırlar və bürokratik təşkilat modelinə malikdirlər. Bu modeldə dövlətin bütün fəaliyyəti (birbaşa dövlətin daxili təhlükəsizliyinə və ictimai qaydanın mühafizəsinə yönələn bir sıra ciddi qərar xaricində bütün siyasi struktur) ya ümumi təlimatlar çərçivəsinə, ya da bunların daha az ümumi olanlara əlavə edilməsinə və ya bu daha az ümumi olanların təbiiqinə bağlıdır. İdarələrin iyerarxiyası da məhz bu "ümumilik" səviyələrinə uyğun gəlir: daha ümumi təlimatlardan məsul olan orqan və idarələr iyerarxik olaraq daha aşağıda olanların

⁶⁶ Roger Charlton, *Political Realities: Comparative Government* (London: Longman, 1986), 23. Habelə, bax: Carl Schmitt, *Legality and Legitimacy*, trans. Jeffrey Seitzer (Durham: Duke University Press, 2004).

⁶⁷ Weber, *Economy and Society*, 219.

⁶⁸ Yəni orada, 956-58; Bax, habelə: Richard Swedberg and Ola Agevall, *The Max Weber Dictionary: Key Words and Central Concepts* (Stanford University Press, 2005), 18-21.

işlərinə nəzarət edə və sanksiya qoya bilər. Bürokratik modelin digər bir aspekti onun hüquqla əlaqəsinə bağlıdır. Bir idarədə işləyə bilmək üçün müvafiq hüquqi biliyə malik olmaq, təlimatları bilmək, bunları təfsir edərkən intellektual texnikalara sahib olmaq, bu təlimatları daha az ümumi olanlara çevirmək, daşıya biləcəkləri risklərə qarşı tədbirlər görə bilmək və son olaraq da icranı gerçəkləşdirməkdir. Bundan əlavə, idarəçilər, məsələn, vergilərin toplanmasına, ordu quruculuğuna və s. dair biliyə də sahib olmalıdırlar⁶⁹.

6. Liberal demokratiya. Liberal demokratiya bir ideologiya və siyasi rejim forması kimi, adından da göründüyü kimi, hibrid xarakter daşımaqla, iki təməl – liberalizm və demokratiya – üzərində, daha dəqiqi, onların açar dəyərləri üzərində dayanır⁷⁰, bu dəyərlərin sintezi kimi çıxış edir. Birincinin əsas açar dəyəri hakimiyyət özbaşınalığının məhdudlaşdırılmasına dair liberal ideya, ikincinin ki isə xalq suverenliyi demokratik prinsipidir.

Demokratiyanın hamı, yaxud əksəriyyət tərəfindən qəbul edilən tərif olmadığı kimi, demokratik idarəetmənin də vahid modeli yoxdur, yalnız bir-birilə rəqib versiyaları, modelləri vardır. Tarixən belə gətirmişdir ki, onlardan daha uğurlusu liberal demokratiya olmuşdur⁷¹.

Liberalizm, hər şeydən öncə, fərdi və onun azadlığını ən yüksək siyasi dəyər qəbul edən bir düşüncədir. Fərdi azadlıq bəy-rəği altında çıxış edən liberalizm şəxsiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərdə dövlətin fəaliyyət sahəsinin və səlahiyyətlərinin konstitusion məhdudlaşdırılmasını, muxtar sahələr olaraq dövlət və sivil cəmiyyətin bir-birindən ayrılmasını, şəxsiyyətə təməl hüquqlar verib onun siyasi sistemin mərkəzi elementinə çevirilməsini, bütün və-təndaşların siyasi bərabərliyini ehtiva edir.

Liberal görüşə görə, dövlət mümkün olan ən dar sahədə fəaliyyət göstərməlidir. Bu sahə əsasən müdafiə, təhlükəsizlik və ədalət xidmətlərindən ibarətdir. Yəni dövlət xaricdən gələcək hücumlara

⁶⁹ Poggi, *Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, 42-44.

⁷⁰ A. Heywood, *Political Ideologies: An Introduction*, 6th ed. (London: Palgrave, 2017), 39.

⁷¹ Yenə orada.

qarşı ölkəni qorunmalı, ölkənin içində düzəni təmin etməli, təqsirli şəxsləri cəzalandırmalı və fərdlər arasında yaranan mübahisələri həll etməlidir. Bunların کنارında qalan sahələrə (iqtisadiyyat, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s.) dövlət müdaxilə etməməlidir⁷².

Liberal demokratiya hakimiyyətin bütün xalqın iştirak etdiyi və əksəriyyətin iradə ifadəsi əsasında formalaşması prosesini ehtiva edən təmsilçi (nümayəndəli) demokratiyaya əsaslanır. Tarixi baxımdan dövlətlərin təcrübəsində liberalizm və demokratiya uzun müddət üst-üstə düşməmiş, bir sıra hallarda isə bir-birilə müəyyən ziddiyyətlə döşmüşdür. Poggi dövlətin inkişafında liberal mərhələdən demokratik mərhələyə keçdiyi siyasi iştirakçılığın genişlənməsi ilə əlaqəndirərək, bu keçidin xarakterini müəyyən edən üç qrup dəyişiklik tiplərini ayırır: (1) siyasət subyektlərinin tərkibi ilə bağlı dəyişikliklər (ictimai qrupların təmsil edən təşəbbüskar mütəşəkkil siyasi orqanların və partiyaların meydana gəlməsi); (2) seçkilər başda olmaqla siyasi təsisatların iş üslubuna təsir edən dəyişikliklər (siyasi partiyaların seçki və qanunvericilik orqanlarına daxil olması, burada ayrı-ayrı qruplar təşkil etmələri, bir-birilərinin görüşlərini dəyişdirməyə, öz fikirlərini qəbul etdirməyə çalışmaları, öz partiyalarının öncədən müəyyən edilmiş platformalarına və liderlərinin qoyduğu şərtlərə görə qarşılıqlı əlaqədə olmaları və s.); (3) bu təsisatların gündəminə, yəni dövlət fəaliyyətinin əsl repertuarına bağlı dəyişikliklər (əşkdən təmsil edilməyən ictimai qrupların tələb və şərtlərinə uyğun yeni vəzifələr müəyyən edilməsi, dövlətin resurslarını sərf etməli olduğu yeni yolların axtarılması, bazar proseslərindəki sərbəstlik və hərəkət sahəsinin genişlənməsi və s.)⁷³.

A. Heyvuda görə, liberal demokratiya modeli üç əsas xüsusiyyətə malikdir. Bu model:

1) demokratiyanın dolaylı və nümayəndəli formasıdır: siyasi idarə formal siyasi bərabərlik əsasında – “bir nəfər, bir səs; bir səs, bir dəyər” – həyata keçirilən mütəmiz seçkilərdə qələbə vasitəsilə qazanılır;

⁷² Kemal Gözler, *Devletin Genel Teorisi* (Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 2007), 27.

⁷³ Poggi, *Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, 88-90.

2) rəqabətə və seçici seçiminə əsaslanır: bu, siyasi plüralizm, bir-birilə yarışan inancın geniş diapazonuna dözümlülük, münafiqəli sosial fəlsəfələr və rəqib siyasi hərəkatlar və partiyalar ilə təmin olunur;

3) dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin dəqiq fərqləndirilməsi ilə xarakterizə olunur: bu, dövlət hakimiyyətinin həm daxili, həm də xarici nəzarəti və müstəqil qrup və maraqların mövcudluğu, eləcə də iqtisadi həyatın bazar və ya kapitalist təşkil vasitəsilə təmin edilir⁷⁴.

N. Bobbio isə liberal demokratiyanın siyasi ünsürünü aşağıdakı "qaydalar klaster"ində müəyyənləşdirir.

1. Qanunla müəyyən edilmiş yaşa çatan bütün vətəndaşlar irq, din, iqtisadi vəziyyət, cins və s. fərqlər nəzərə alınmadan siyasi hüquqlardan, yəni səsvermə yoluyla öz görüşlərini ifadə etmək və/və ya bu görüşləri özləri üçün dila gətirəcək olan şəxsləri seçmək hüququndan yararlanmalıdırlar.

2. Bütün vətəndaşların səsi bərabər çəkiddə olmalıdır.

3. Siyasi hüquqlarından istifadə edən bütün vətəndaşlar, mümkün qədər sərbəst şəkildə, yəni tələbləri birləşdirmək və onların kollektiv müzakirələrə çevirmək üçün bir-birilə yarışan mütəşəkkil siyasi qrupların öz aralarındakı sərbəst yarışmada formalaşmış görüşlərinə görə səsvermədə azad olmalıdırlar.

4. Onlar, habelə real alternativlərə malik olma vəziyyətində, yəni fərqli çözümlər arasından seçilmə anlamında da azad olmalıdırlar.

5. İstər ictimai müzakirələr üçün olsun, istər nümayəndələrin seçkisi üçün, say çoxluğu prinsipi keçərlidir – öncədən müəyyən edilmiş şərtlər altında çoxluq idarəçiliyinin fərqli formalarının (nisbi, mütləq, ixtisaslı) qurula bilməsinə baxmayaraq.

6. Çoxluğun aldığı heç bir qərar azlıqların hüquqlarını, xüsusilə də normal şərtlər altında qəti olaraq bir çoxluq halına gəlmə hüququnu məhdudlaşdırmamalıdır⁷⁵.

⁷⁴ Heywood, *Political Ideologies*, 39-40.

⁷⁵ N. Bobbio, *Which Socialism?* (Cambridge: Polity Press, 1986), 66. – İstinadın mənbəyi: Pierson, *The Modern State*, 46.

Liberalizmin tarixi inkişafında iki meyil aşkar surətdə özünü büruzə vermişdir. Onlardan birincisi dövlət hakimiyyətinin konstitusiyə ilə məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutan, məhdud və ya minimal dövlət anlayışı ilə sərbəst bazarə önəm verən *laissez faire*'çi və neqativ azadlıqçı, fərdçi liberalist anlayışda, ikincisi isə bəzi azadlıqların ancaq dövlət əliylə reallaşma biləcəyini ehtiva edən və sərbəst bazarın ortaya çıxardığı disbalansı sosial tədbirlərlə aradan qaldırmaq üçün və dövlətin müsbət yöndəki müdaxilələrini müdafiə edən pozitiv azadlıqçı və dövlətə önəm verən sosial liberal anlayışda təzahür edirdi. Buradan da klassik və müasir liberalizm, eləcə klassik və müasir liberal demokratiya anlayışları fərqləndirilir.

A. Heyvudun fikrincə, klassik liberalizm təbii hüquqlar, faydaxılıq, iqtisadi liberalizm və sosial darvinizmlə önə çıxdığı halda, müasir liberalizm fərdiyyətçilik, pozitiv azadlıq, sosial liberalizm (rifah dövləti) və keynesçi iqtisadi siyasətlə formalaşır⁷⁶. Müəllifə görə, müasir liberallar daha sosial meyilli olub fərdlərin açıq, işsizlik, yaşlılıq, sağlıq kimi təməl təhlükələrdən qorunmasında dövlətin rolunu qəbul edirlər⁷⁷.

Tarixi baxımdan ilk olaraq məhdud dövlət və neqativ azadlıq anlayışı önə çıxarkən, sonralar sosial dövlət və pozitiv azadlıq anlayışı dəyər qazanmışdır (hesab edilir ki, sosial liberalist anlayış 1930-cu illərdən önə çıxmışdır).

Özünün klassik variantında (xüsusilə də XIX əsrin sonlarına qədər) liberal demokratiya heç də bütün yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərə malik deyildir. R. Dahln da göstərdiyi kimi, ölkələrin əksəriyyətində bu liberal demokratiya institutları müasir standartlar üzrə XIX əsrin sonlarına qədər (bəzən daha uzun müddətə) qeyri-mükəmməl olaraq qalmışdır: hökumət qərarları üzərində nəzarət konstitusiyada təsbit edilməmişdi, seçkilər azad və ədalətli deyildi, ümumi seçki hüququ yox idi. Gerçəkdən, XX əsrin başlanğıcından xalq hakimiyyətinin subyektivi kimi mülkiyyətçi kişilərlə əyniləşdirilirdi, seçki hüququna malik şəxslər sırasından kasib aşağı

⁷⁶ Bax: Heywood, *Political Ideologies*, 42-55.

⁷⁷ A. Heywood, *Politics*, 2nd ed. (New York: Palgrave Macmillan, 2002), 45-46.

təbəqələr və qadınlar çıxarılmışdı, demokratiyanın bir sıra institutları formal xarakter daşıyırdı və s.

Bütövlükdə liberal demokratiya özünün XIX əsrin sonları – XX əsrin birinci rübünə əhatə edən klassik variantında dövlət hakimiyyətinin konstitusion məhdudlaşdırılması, ümumi seçki hüququnun yayılması, tədricən qadınlara seçki hüququnun tanınması, parlamentarizm (parlament demokratiyası), hakimiyyətlər bölgüsü, hüquq bərabərliyi, mülkiyyət hüququ da daxil olmaqla vətəndaş hüquq və azadlıqlarının əvvəlki dövərə nisbətən daha geniş spektrinə tanınması və s. kimi xarakterik cəhətlərə malik olmuşdur.

7. **Vətəndaşlıq.** Vətəndaşlıq institutunun öncəki dövrdə ekvivalenti olan "təbəəlik" sözü əhatə dairəsinin dar olması ilə səciyyələnirdi. Yeni mərhələdə isə onun genişlənməsi baş verir. Vətəndaşlıq "vətəndaş vətəndaş edən mülkiyyətdir" yanaşmasından mal-mülk və təhsil senzlərinin yavaş-yavaş aşağı düşməsi meyili ilə insan hüquq və azadlıqlarının həcminin genişlənməsinədək bir yol keçmişdir. Bu mənada, heç şübhəsiz, "modern dövlətin böyüməsi eyni zamanda vətəndaş hüquqlarının güclənməsi və demokratikləşmənin artması hekayəsidir"⁷⁶.

Təbii ki, tarixin müxtəlif dövrlərində, məsələn, XVIII və XIX əsrlərdə, XX əsrin əvvəllərində və ikinci yarısında tanınan "insan hüquqları" arasında mühüm fərqlər olmuşdur⁷⁷. XX əsrin əvvəllərində əvvəlki mərhələyə nisbətən vətəndaş hüquq və azadlıqlarının xeyli inkişafına rəğmən, bu dövrdə yalnız siyasi və mülki hüquqlardan bəhs etmək olur. İlkən olaraq vətəndaşlıq dövlətin idarə edilməsində iştirak hüququ doğurmuşdur. Yeri gəlmişkən, T. Marşal vətəndaşlıq institutunun inkişafı ilə əlaqədar olan üç tip vətəndaş hüququndan (mülki, siyasi və sosial – A. Giddensə görə, iqtisadi – hüquqlar) bəhs edərək, son əsrlərdə bu hüquqların tarixi inkişafını belə təsvir edir. Mülki hüquqlar XIX əsrin başlanğıcına-dək əksəriyyət Avropa ölkələrində tam həcmdə tanınmışdı. Bu hüquqların tanındığı ölkələrdə isə onların şamil edilmədiy qruplar

Cədvəl 1.1: Vətəndaşlığın inkişafı

	Mülki hüquqlar	Siyasi hüquqlar	Sosial hüquqlar
<i>Xarakteristik dönmə</i>	XVIII əsr	XIX əsr	XX əsr
<i>Müəyyəmedici prinsip</i>	fərdi azadlıq	siyasi azadlıq	sosial rifah
<i>Tipik ölçülər (tədbirlər)</i>	Habeas corpus, söz, düşüncə və inanc azadlığı; hüquqi müqavilələrə daxil olma azadlığı	səsvərmə hüququ, parlament islahatı, millət vəkllərinə ödəniş	pulsuz təhsil, təqəüdlər, sağlamlıq qayğısı (rifah dövləti)
	Kumulyativ olaraq →		

Qeyd: İstənilən qrafik təsvir müəyyən kobudluqlara yol verir. Burada da hər bir hüquqlar qrupunun yaranmasının bir əsrə əhatə olunması bu qəbildəndir, məsələn, bəzi mülki hüquqlar XX əsrdə əldə edilmiş, universal siyasi hüquqlar isə XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmışdır, sosial hüquqların yaranması XX əsrin 30-cu illərindən başlasa da, XIX əsr Almaniyasında Bismark fəhli sinfinə siyasi hüquqların gerçəkləşdirilməsini angəlləmək üçün bəzi sosial hüquqlar vermişdir. Bax: Giddens, *The Nation-State and Violence*, 203, 205.

Mənbə: T.H. Marshall, *Class, Citizenship and Social Development* (London: University of Chicago Press, 1964), 70-74; Pierson, *The Modern State*, 113.

var idi və bu, XIX əsr boyu davam etmişdir. Siyasi hüquqların, xüsusilə də seçmək və seçilmək hüquqlarının əldə edilməsi uzun müddət çəkmis və asan olmamışdır. Ümumi seçki hüququ uğrunda gərgin mübarizə bütün XIX əsr boyu davam etmişdir. Əksər Avropa dövlətlərində əvvəlcə müəyyən əmlaka sahib kişilər səsvərmə hüququ əldə etmişlər. Nəinki qadınlar, kişilərin də böyük qismi bu hüquqdan məhrum olmuşlar. Qadınlar bu hüququ Avropa dövlətlərində (əlbəttə, bəzi istisnalarla) yalnız XX əsrin birinci rübündə əldə etmişlər. O ki qaldı sosial hüquqlara, bu hüquqlar

⁷⁶ Pierson, *The Modern State*, 45.

⁷⁷ Philip Alston, "Does the Past Matter? On the Origins of Human Rights", *Harvard Law Review* 126 (2013): 2051.

daha sonrakı mərhələnin məhsulu olmuşdur. Məhz mülki və siyasi hüquqların əldə edilməsi sonrakı dövrdə sosial hüquqların əldə edilməsi üçün baza rolunu oynamışdır (baxmayaraq ki, məsələn, Almaniyada XIX əsrdə bu hüquqların tam həcmdə əldə edilməsindən xeyli əvvəl sosial yardımın müxtəlif növləri meydana gəlmişdir). Sosial hüquqların təmini və ümumi rifah dövlətinin əsaslarının qoyulması Böyük Britaniyada 1930-cu illərə təsadüf etsə də, Qərbdə bu yalnız II Dünya müharibəsindən sonra mümkün olmuşdur⁸⁰.

Onu da əlavə edim ki, bəhs edilən dövrdə, habelə beynəlxalq hüquq yaradıcılığı da insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün istifadə edilmirdi və beynəlxalq birlik onların təminatçısı deyildi.

Bununla çağdaş dövlət modelinin xarakteristikasını başa vura-raq qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı təhlildən də göründüyü kimi, çağdaş dövlətin göstərilən xüsusiyyətləri başlıca olaraq hüquqla bağlı olduğundan (bu həm də çağdaş dövlətin hüquqla sıx əlaqəsində təzahür edən təbiətindən irəli gəlir) onlar həmin dövlətin hüquq sistemində (xüsusilə də kamu hüququ sahəsində) və bu sistemin özəlliklərində əks olunur və buradan demək olar ki, çağdaş dövlətin hüquq sistemi də çağdaş olmalıdır, başqa sözlə ifadə etsək, çağdaş dövlətin hüquq sistemi çağdaş hüquq sistemidir.

Çağdaş hüquq sistemi də eynilə ənənəvi (primitiv) hüquq sistemindən fərqləndirilir. Bunların arasında xüsusi bir mərhələ kimi onların hər ikisinin bir sıra xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən keçid (transitional) hüquq sisteminin olduğu da qeyd edilir⁸¹.

Şübhəsiz ki, haqqında yuxarıda bəhs edilən, məsələn, konstitusionalizm, hüququn üstünlüyü, dünyəvilik kimi özəlliklər çağdaş hüquq sisteminin də xarakteristikasına daxil olur. Həmin özəlliklər hüquq sisteminin daha çox digər sosial sistemlərlə – siyasi, iqtisadi,

dini və s. – əlaqəsində təzahür edir. Bununla yanaşı, çağdaş hüquq sisteminin sırf özünə xas, yəni sistem daxili institusional, funksional, texniki və s. xüsusiyyətləri də var.

Çağdaş hüquq sisteminin bu sonuncu nöqtəyi-nəzərdən xarakteristikasında M. Galanterin "Hüququn çağdaşlaşması" adlı məqaləsində təqdim edilən "çağdaş hüquq sistemi modeli"nin əsas müddəalarına⁸² əsaslanacağıam. Birincisi, o da, özünün də qeyd etdiyi kimi, "çağdaş" terminini bu kitabda nəzərdə tutulana oxşar bir anlamda istifadə edir: XIX əsrin və erkən XX əsrin "sənayeləşmiş cəmiyyətlərinin hüquq sistemlərinin az və ya çox dərəcədə xarakterizə edən əlamətlərinin klasterini bildirmək üçün"⁸³. İkincisi, Galanterin bu modeli təxminən Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrünü, yaxud on azı ona yaxın bir dövrü əhatə edir. Lakin bu model təbii olaraq hüquq sistemlərinin ayrı-ayrı fərqlərini nəzərə almadan, onların ümumi xarakterik xüsusiyyətlərini ön plana çıxarır.

Müəllif on bir belə xüsusiyyəti üç qrupda təqdim edir. Birinci qrupa hüquq qaydaları ilə bağlı xüsusiyyətlər daxil edilmişdir: (1) çağdaş hüquq yekcins (uniform) və təbiiq zamanı dəyişməyən qaydalardan ibarətdir; bu qaydaların əhatə dairəsi "personal" deyil, "territorial"dır, yəni eyni qaydalar din, tayfa, sinif, kasta, yaşayış yeri və cins fərqləri nəzərə alınmadan hamıya tətbiq olunur; (2) çağdaş hüquq "tranzaksiya"dır, yəni hüquq və vəzifələr tərəflər arasında hər hansı konkret əqdlərlə bağlı olmayan fərdi statuslara görə deyil, yalnız "tranzaksiya"ların (müqavilə, mülki hüquq pozuntusu, cinayət və s.) nəticələrinə görə bölünür; (3) çağdaş hüquq normaları universaldır, ümumi standartları özündə ehtiva edir və onların tətbiqi təkrarlana və öncədən təxmin edilə (öngörüülə) bilər⁸⁴. İkinci qrupda institusional mexanizmlər və idarəetmə üsulları ilə bağlı xüsusiyyətlər yer alır: (4) sistem iyerarxiyidir, birinci instansiya və apelyasiya məhkəmələri şəbəkələri mövcuddur ki, bu da yerli məhkəmələrin fəaliyyətinin milli standartlara uyğunluğu

⁸⁰ T.H. Marshall, 1) *Citizenship and Social Class and other essays* (Cambridge University Press, 1950), 10-85; 2) *Class, Citizenship and Social Development* (London: University of Chicago Press, 1964), 70. Bax, habelə: Giddens, *The Nation-State and Violence*, 200-9.

⁸¹ Steven Vago, *Law and Society*, 6th ed. (New Jersey: Prentice Hall, Upper Saddle River, 2000), 37-41.

⁸² Bax: Mars Galanter, "The Modernization of Law", in *Modernization: The Dynamics of Growth*, ed. M. Weiner (New York: Basic Books, 1966), 153-65.

⁸³ Yəne orada, 154.

⁸⁴ Yəne orada, 154-55.

nu təmin etməyə yönəlmişdir; (5) sistem bürokratik biçimdə təşkil olunmuşdur, yekinsliyi təmin etmək üçün sistem "impersonal" olaraq hərəkət etməli, hər bir iş üzrə nazardə tutulmuş prosedurlara və yazılı qaydalara əməl etməlidir; (6) sistem rasionaldır, qaydalar onların formal keyfiyyətlərinə görə deyil, düşünülmüş olaraq seçilmiş məqsədlərə yetişməkdə onların instrumental faydasına görə qiymətləndirilir; (7) sistem peşəkarlar tərəfindən idarə olunur, sənəddən keçirilərə dünyəvi ixtisaslara uyğun olaraq seçilmiş şəxslərlə komplektləşdirilir ki, onların da bacarıqları hansısa xüsusi istedadından deyil, hüquq sisteminin özünün texnikasına yiyələnməkdən irəli gəlir; (8) sistem daha texniki və mürəkkəb hala gəldikcə, məhkəmələr və onlara işi düşən şəxslər arasında ixtisaslaşmış vasitəçilər yaranır: vəkillər sadə agentləri əvəz edirlər; (9) sistem dəyişilə biləndir, onda müqəddəs bir sabitlik yoxdur: dəyişən ehtiyacları ödəmək məqsədilə qayda və prosedurları açıqca gözdən keçirmək üçün müntəzəm və ümümqəbul edilmiş üsulları özündə ehtiva edir; konkret məqsədlərə nail olmaq üçün düşünülmüş və ölçülüb-biçilmiş yeniliklərin olması mümkündür, qanunvericilik adət hüququnun təcridi təkamülünü əvəz edir⁸⁵. Qalan digər xüsusiyyətlər hüququn siyasi hakimiyyətlə olan münasibətilə əlaqələndirilir: (10) sistem siyasətdir, yəni dövlətə o dərəcədə bağlıdır ki, sonuncu qanun üzərində inhisara malikdir; (11) qanunvericilik, məhkəmə və icra funksiyaları ayrı və fərqlidirlər: konkret hallara tətbiq edilməli qanunun axtarışı və onu tətbiq etmək vəzifəsi digər idarəetmə funksiyalarından "personal" və texniki cəhətdən fərqlənir⁸⁶.

Əgər çağdaş hüquq sisteminin özəllikləri bir qədər konkretləşdirilib yığcam ifadə edilsə, deyilə bilər ki, çağdaş hüquq sisteminə normativ-hüquqi aktlar ictimai münasibətləri hüquqi tənzimləmənin daha məqbul mənbəyi olur. Onların iyerarxiyası daha dəqiq müəyyən olunur. Sabit qanunvericiliyin ortaya qoyulması ilə müşayiət olunan, yaxşı planlaşdırılmış və nisbətən əhatəli hüquq-yaratma hüquqi nizamamala və ictimai dəyişiklik mexanizmlərinin effektivliyini artırır. Burada maddi və prosessual hüquq sahələ-

ri şəbəkəsi mövcud olur. Məhkəmələr konfliktlərin həllində önəmli rol oynayır. Hakim, vəkil, prokuror və müstəntiqlərin peşəkarlıq dərəcəsi yüksək olur. Məhkəmələrin yurisdiksiyası apelyasiya prosedurları vasitəsilə aydın şəkildə müəyyən edilir. Aşağı məhkəmələrdə həllini tapmayan işlər yuxarı məhkəmələrdə baxıla bilər. Qanunlara riayət olunması və məhkəmə qərarlarının icrası aydın şəkildə fərləndirilir və polis gücü ilə təmin olunur və s⁸⁷.

Çağdaş dövlət və hüquq sistemi modelinə dair yuxarıda deyilənlərə onu da əlavə etmək lazımdır ki, mövzunun tədqiqatçılarının (ən azından burada əsaslıca müraciət edilən müəlliflərin) diqqətindən yayınsa da, **dünyəvilik** və ya onun bu və ya digər ünsürləri (bu bərdə müfəssəl olaraq səkkizinci bölmədə bəhs ediləcəkdir) bu modelin parametrləri sırasına daxildir. Bütövlükdə dünyəvilik çağdaş dövlət və hüququn *sine qua non* özəlliyi sayılmasda da (heç olmasa ona görə ki, o dövrdə də dünyəvi olmayıb çağdaş hesab edilən dövlətlər vardır), tədqiq edilən dövrün çağdaşlıq modeli onun bir sıra siyasi-hüquqi dəyər və ünsürlərini ehtiva edirdi. Bura daxil idi: dövlət hakimiyyətinin legitimliyinin və hüququn ilahi deyil, dünyəvi mənşəyə, daha konkret söyləsək, xalqın iradəsinə əsaslanması, dini normaların, qaydaların, göstərişlərin, qadağaların və mülahizələrin hüququn mənbəyi olmaması: qaynağı insan iradəsi olan hüquq normalarının dini normalara uyğunluğu məcburiyyətinin olmaması, dini etiqad azadlığının təmin edilməsi, eləcə də xüsusi dini məhkəmələrin olmaması və s.

Beləliklə, tədqiq edilən dövrün çağdaş dövlət və hüquq sistemi modelinin əsas parametrləri üzrə xarakteristikasını verməklə Azərbaycan Cümhuriyyətinin çağdaşlığını bu model əsasında müqayisəli şəkildə araşdırmaq üçün ilkin zəmin yaratmış olduq. Onu da qeyd edim ki, burada təqdim edilən model həmin dövrdə mövcud olan çağdaş dövlət və hüquq sistemlərinin təcrübəsinin öyrənilməsi və daha ümumi və xarakterik xüsusiyyətlərinin, təbiri cəhətdə, "mötərizə xaricinə çıxarılması" yolu ilə hazırlandığından, şübhəsiz ki, ayrı-ayrı dövlətlərdə çağdaş dövlət və hüquq sisteminin yuxarıda göstərilən özəlliklər dəsti tam eyni olmaya bilər, parametrlər-

⁸⁵ Yenə orada, 155-56.

⁸⁶ Yenə orada, 156.

⁸⁷ Vago, *Law and Society*, 40.

dən bəziləri isə mükəmməllik dərəcəsinə görə fərqlənə bilər. Azərbaycan Cümhuriyyəti də burada istisna təşkil etmir.

V. TƏDQIQATIN ÜMUMİ METODOLOJİ SƏCİYYƏSİ

Qarşıya qoyulmuş tədqiqat vəzifəsi *a priori* bu araşdırmanın *fənlərarası* və qismən də *çoxfənlili* (yaxud *multifənlili*) xarakterini şərtləndirir. Metodoloji ədəbiyyatda bu yanaşmaların anlaşılmasında həddindən artıq müxtəlifliyi nəzərə alaraq, müvafiq daqiqləşdirməyə ehtiyac olduğunu zənn edirik. Qənaətimiz (buna əvvəllər apardığımız araşdırmaların nəticələri imkan verir), çoxfənlili yanaşma bir elmi fənnin digərini birtərəfli qaydada tamamlamasına nəzərdə tutursa⁸⁶, fənlərarası yanaşma fənlər arasında bir qədər mürəkkəb münasibətləri ehtiva edir. Belə ki, o, metodların, yanaşmaların, konsepsiyaların, öyrənilən hadisələrin “yeniədən oxunması” üzrə koqnitiv sxemlərin bir elmi fənn tərəfindən digərindən mənimşənilməsinə, müxtəlif fənlərin tədqiqat sahələrinin, problemlərinin kəşiməsi səviyyəsində inteqrasiyasını və yeni fənlərarası obyektlərin konstruksiyasını nəzərdə tutur⁸⁷.

Bu tədqiqatın bütövlükdə tarixi janrdə olmasına rəğmən, onun, demək olar ki, hər bir bölümünün əsasında müəyyən bir elm sahəsinə bağlılıq və/və ya bir təməl metodoloji yanaşma durur. Sonrakı bölmələr üçün nəzəri-metodoloji zəmin yaranan bu girişin (*birinci bölüm*) ardınca diqqət mərkəzində olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin ideoloqu və qurucu atası M.Ə. Rəsulzadənin çağdaşlıq ideali mövzusu düşüncə tarixi sahəsində olmaqla ideya-konseptual yanaşma baxımından araşdırılır (*ikinci bölüm*). Növbəti bölüm Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması və fəaliyyəti şəraitini siyasi-tarixi aspektdən və kontekstual yanaşma baxımından işıqlandırır (*üçüncü bölüm*). Sonrakı bölüm Azərbaycan Cümhuriyyəti hüquq

sisteminin çağdaşlığının nəzəri-hüquqi aspektdən əsaslandırılmasına həsr edilmişdir (*dördüncü bölüm*). Sıradakı bölümə Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüquq sistemi maddi-sahəvi aspektdə başlıca olaraq formal-hüquqi yanaşma nöqtəyi-nəzərindən tədqiq edilir (*beşinci bölüm*). Azərbaycan Cümhuriyyətində ədalət mühakiməsi məsələləri digər bir bölümün tədqiqat predmetini təşkil etməklə, institusional-hüquqi və prosesual-hüquqi aspektlərdə öyrənilir (*altıncı bölüm*). Növbəti bölümə hüquq Azərbaycan Cümhuriyyətində çağdaşlaşma yönündə baş verən icimai dəyişikliklərin vəsi-təsi kimi hüquq sosiologiyası aspektində, “hüquq və cəmiyyət” yanaşması baxımından araşdırılır (*yeddiinci bölüm*). Azərbaycan Cümhuriyyətinin çağdaşlığı daha çox müqayisəli siyasətşünaslıq aspektində tarixi-müqayisəli yanaşma nöqtəyi-nəzərindən təhlil edilməklə, tədqiqatın mühüm bölmələrindən birinin predmetini təşkil edir (*səkkizinci bölüm*). Nəticə əvəzi olan son bölüm Azərbaycan Cümhuriyyəti təcrübəsinin keçmiş, indi və gələcək zaman oxunda qavranılmasına həsr edilməklə, müəllifin tarixi-fəlsəfi düşüncələrini qısa şəkildə özündə əks etdirir.

Onu da qeyd edim ki, buna xüsusi zərurət olduğu hallarda bölmələrin başlanğıcında metodoloji giriş qismində həmin bölmələrdə tətbiq edilən müvafiq təməl metodoloji yanaşmanı konkret tədqiqat predmeti ilə uzlaşdırmaq ehtiyacını ödəmək məqsədilə onun tətbiqi xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır.

Tədqiqatın nəticələrinin etibarlılığı onun nəzəri-metodoloji əsaslarının sistemli xarakterinə dayanmaqla tədqiq edilən faktiki materialın müxtəlifliyiylə, araşdırmanın predmetinə, məqsəd və vəzifələrinə adekvat yanaşma və metodlar sisteminin təbiiqlə və başlanğıc (rəhbər tutulan) nəzəri müddəaların realizəşində ardıcılıqla təmin edilir. Kitabdakı əsaslandırılmalar ilk növbədə normativ və empirik faktlar üzərində qurulur. Həm normativ, həm də empirik arqumentləşdirmə kontekst nəzərə alınmaqla aparılır.

Tədqiqat predmetinin hərtərəfli və dolğun tədqiqi vəzifəsi əsərdə ayrı-ayrı məsələlərin araşdırılması zamanı, habelə *aksioloji*, *hermenevtik* (həm klassik, həm də müasir konsepsiyaları), *sinergetik*, *qeyri-səlis məntiq*, *müqayisəli* yanaşma və metodlarından istifadəni də şərtləndirmişdir.

⁸⁶ J. Piaget, “The Epistemology of Interdisciplinary Relationships”, in *Interdisciplinary. Problems of Teaching and Research in Universities* (Paris: Organization for Economic Cooperation and Development, 1972), 139.

⁸⁷ Bu barədə ətraflı bax: M.A. Дамирли, “Междисциплинарность в исследовании права”, *Развитие методологии современной юриспруденции* (Одесса: Феникс, 2015), 26-34.

İKİNCİ BÖLÜM

M.Ə. RƏSULZADƏNİN
ÇAĞDAŞLIQ İDEALI

Çağdaşlıq bir idealdır. Hər bir cəmiyyət də yaşadığı zamanın şərtlərinə və özünün ehtiyaclarına uyğun olan görüşlərdən hərəkət edərək bu ideala doğru yola çıxır. Bu görüşləri isə həmin cəmiyyətin qabaqcıl elitası, intellektualları sırasından kimsə (və ya kimlərsə) ortaya qoyur. Azərbaycanda XX əsrin ikinci onilliyində sözügedən missiyanı Cümhuriyyətin ideoloqu və qurucu atası **Məhəməd Əmin Rəsulzadə** (1884-1955) yerinə yetirmişdir. Odur ki, ayrıca bölüm çərçivəsində bu fikir nəhənginin çağdaşlıq idealını araşdırmaq məntiqli cəhətdən əsaslı və məqsədəuyğun olacaqdır. Bəri başdan qeyd edim ki, bizi burada Cümhuriyyət gerçəkliyində təcəssüm edən çağdaşlıq maraqlandırdığından, M.Ə. Rəsulzadənin çağdaşlıq mövzusunda düşüncələri əsas etibarilə onun Cümhuriyyət öncəsi və Cümhuriyyət dövrü yazdığı əsərləri əsasında təhlil ediləcəkdir. Həmin əsərlər içərisində "Dirilik" jurnalındakı "Milli dirilik" adlı silsilə məqalələr, eləcə də "Açıq söz" qəzetində yayımlanmış "Tutacağımız yol" və "Getdiyimiz yol" adlı proqram məqalələr xüsusi yer tutur. Beləliklə, burada araşdırmanın əsas məqsədi M.Ə. Rəsulzadənin çağdaşlıqla bağlı ayrı-ayrı əsərlərində yer alan görüşlərini təhlil edib sistemləşdirməklə bir bütöv olaraq təqdim etməkdir.

I. M.Ə. RƏSULZADƏNİN ÇAĞDAŞLAŞMA LAYİHƏSİNİN TƏMƏLLƏRİ

M.Ə. Rəsulzadə çağdaşlıq haqqında görüşlərində, hər şeydən öncə, əsası ondan əvvəl görkəmli mütəfəkkirlər Əli bəy Hüseynzadə və Ziya Göyalp tərəfindən qoyulmuş və onun özü tərəfindən inkişaf etdirilən "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" üçlü formulundan¹ çıxış edir. Bu formulun Rəsulzadənin dilində açılışı belədir:

¹ Ayrı-ayrı ünsürlərinə dair ideyalar hələ XIX əsrin ortalarından başlayaraq müxtəlif görkəmli elm və maarif təmsilçiləri tərəfindən dilə gətirilən bu üçlü formul ilk dəfə Ə. Hüseynzadə tərəfindən "türk qanı, müsəlman etiqadlı, fi-

"Hər bir millət azadə yaşayıb da tərəqqi edə bilmək üçün üç əsasə istinad etmək məcburiyyətindədir:

Dil, din və zaman.

Dilcə biz türkün, türklük milliyyətimizdir. Binaənileyh müstəqil türk ədəbiyyatı, türk sənəti, türk tarixi və türk mədəniyyətinə maliyyətimiz məqsədimizdir. Parlaq bir türk mədəniyyəti isə ən müqəddəs qayeyi-amalımız, işıqlı yıldıızımızdır.

Dincə müsəlmanız. Hər bir din öz mütəəyyinləri arasında məxsusi bir təməddün [sivilizasiya]² vücudə gətirmişdir ki, bu təməddün də bir beynəlmilliyətə səbəbi təşkil edir. Müsəlman olduğumuz üçün biz türklər beynəlmilliyəti-islamıyyatə daxiliz. Bütün islam millətlərlə şərikli bir əxlaqə, dini bir tarixə, müştərək bir yazıya, xülasə orqat bir təməddünə malikiz. ... Bu şəriklik islamıyyatə daxil olan zərərli təsirlərdən bizi mütəəzərrir etdizi kibi, bu yoldə olacaq islahat feyzlərindən də bizi nəsisbiz qoymaz.

Zamanca da biz texnikanın (alyatın), elm və fənnin möcüzələr yaradan bir dövründəyiz. Türk və müsəlman olaraq müstəqilən yaşamaq istərsək, mütləqə əsrimizdəki emlər, fənlər, hikmət və fəlsəfələrlə silahlanmalı, sözün bütün mənasıyla zəmanə adamı olmalıyız"³.

Göründüyü kimi, burada M.Ə. Rəsulzadə çağdaşlaşmanı, onun terminologiyası ilə müasirləşməni, zamanla bağlı bir kategoriya kimi təqdim edir, hər zamanəninə öz çağdaşlıq anlayışı olduğunu işarə edir. O, "Açıq söz" qəzetinin birilliyi münasibətəli yazdığı "Getdiyimiz yol" adlı məqaləsində "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" şüarına qayıdaraq onun tərkib hissələrini təhlil edərkən, məhz bu sonuncunu – müasirləşməyi önə çıxarır (və bu,

sarıram, heç də təsadüfi deyildi), onun mahiyyət və əhəmiyyətini qeyd edir. Rəsulzadəyə görə, *müasirləşmək – cəmiyyətin zaman və əsirdəki maddi və mənəvi mədəniyyət vasitələri ilə silahlanmasıdır*. O, cəmiyyətin gələcək inkişafını müasirləşmədən mümkün hesab edir, zira bunsuz nə millətin istiqlalı, nə onu təmsil edəcək bir hakimiyyət, nə də insanların hüquq və azadlıqları mümkündür: "Müasirləşmək – işlə bütün millətləri səlah və nicat yoluna çıxaran böyük bir vasitə. Müasirləşməyən, yeni zaman və əsirdəki maddi və mənəvi vasitəyi-mədəniyyə ilə silahlanmayan bir cəmiyyət gərək qan, irq və dilcə birləşmiş milliyyət və ya din, ruh və vicdanca tanınmış, beynəlmilliyət olsun – mümkün deyil. Müdhiş və qanlı bir rəzməğ [savaş meydanı] təşkil edən bu dünyada kəndi bənlizi, öz mənəvi ruhu və təbii qəlbini ilə yaşayamaz. Dünyanın həyatından, bu həyatın ən böyük feyz və nemətini təşkil edən istiqaldan, mədəni iqtidarı və hürriyətindən məhrum olub qalar"⁴.

Rəsulzadənin bəhs edilən məsələ ilə bağlı əsas xidməti çağdaşlaşmanı (modernləşməni) nəzəri cəhətdən yeni – milli bir paradigmanın içinə yerləşdirməsidir. Bu paradigmanın mərkəzinə açar rolunu oynayan müddəə olaraq "milli «mənlili» itirmədən müasir olmaq", başqa sözlə, "milli əsaslara söykənməklə müasirləşmək" müddəəsi qoyulmuşdur.

Böyük ideoloq zəmanəsinə müasirləşmənin iki cür qavranıla biləcəyini yazır: "Bu anlayışlardan birisi sözün doğru və təfsirdən çıxan mənadır. Bu mənayə görə müasirləşmək – məlum bir keçmişlə xüsusi bir mövcudiyətə malik ikən bu xüsusiyyəti saxlamaqla bərabər müasir olmaq, yeni əsrdəki alat [vasitə] və ədəvəti qəbul etməkdir. İkinci anlayışa görə isə müasirləşmək keçmişə, ayrı bir mövcudiyətə və bu mövcudiyətdəki xüsusiyyətlərə beş qəpik əhəmiyyət verməyib tamamilə fəna füləs [əsr, çağa uyğun] olmaq və biləsərt və qeyd [qeydsiz-şərtsiz] Avropa mədəniyyəti denilən 'siyig'a qarışıq qaynamaqdan, yalnız sürətdən deyil, seyrətdən xəti təqibli-mahiyyət etməkdən [mahiyətini tam dəyişdirməkdən] ibarətdir"⁵.

rəng fikirləri, Avropa qiyafətli" şəklində təqdim edilmiş, Z. Göyalp tərəfindən isə əvvəlcə "türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, qərb mədəniyyətindənəm" şəklində, daha sonra isə "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" kimi ifadə edilmişdir.

² Burada və istinad edilən sonrakı mətnlərdə bu gün dilimizdə anlaşılmayan əski sözlərin müasir mənası kvadrat mötərizə içərisində açıqlanır.

³ M.Ə. Rəsulzadə, "Tutaçağımız yol", *Açıq söz*, № 1, 2 oktyabr 1915. – Yeni nəşri: M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri (1915-1916)*, III c., 2-ci nəşri (Bakı: "Təhsil", 2014), 181-82.

⁴ M.Ə. Rəsulzadə, "Getdiyimiz yol", *Açıq söz*, № 229, 9 oktyabr 1916. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 545.

⁵ Yəne orada, 546.

Rəsulzadənin fikrincə, müasirləşmənin göstərilən iki növ anlayışı iki fərqli siyasət tipinin – demokratizm və imperalizmin – əsasını təşkil edir. Bunlardan birincisi “bütün millətləri kendi ruh və mədəniyyəti dairəsində qalmaq şərtilə müasir mədəniyyət sargisinin tamam hüquqlu bir şəriki olmaq sifətilə görmək” istədiyi halda, ikincisi “hökm və cəbri altında bulunan millətlərin ... müasirləşməsinə ikinci mənəda anlar; yəni onları bütün xüsusiyyətlərindən ayıraraq mahiyyətlərini dəyişdirir”⁶. Odur ki, “imperializm əjdahasının ağzından xilas olmaq” üçün müasirləşmək “millətlər üçün tamamiyyəti-milliyə və istiqlal-mədəniyyətlərini hər növ əzici təsirlərdən mühafizə etmək məqsədi-aliyyəsi qədər zəruri bir vasitədir”⁷.

Rəsulzadə çağdaşlaşmanı sadəcə qərbləşmə (*westernization*), yəni Qərb mədəniyyətinin, qərb dövlət və hüquq təsisatlarının, həyatın bütün sahələrində qərb standartlarının “üzünün köçürülməsi” kimi anlamırdı. O, mədəniyyət anlayımının Şərqi mədəniyyəti və Qərb mədəniyyəti deyə ikiye ayrılmasının yanlış olduğunu qeyd edirdi: “Dünya mədəniyyəti bir bütündür. Türlü sahələrdə gördüyümüz ayrılıqlar türlü zamanlarda türlü-türlü məmləkətlərdə görülən ayrılıqlardan başqa bir şey deyildir. Bu gün Avropa və ya Qərb deyə özlədiyimiz irəli örnək, aləmin vaxtı ilə Şərqi və ya Asiya dediyimiz qitələrin bulunduları bugünkü ‘geri’ duruma bənzər bir aləm təşkil etdiyi məlumdur. Dünya mədəniyyətinin seyrini təqib edərsək (izləsək), onun amudu (yüksəlmə, şaquli) istiqamətdə gəlişən mərhələlərdən bəhs etmək daha doğru olur. Bu baxımdan **Şərqi mədəniyyəti ilə Qərb mədəniyyətindən deyil, Ortaçağ mədəniyyəti ilə Çağdaş mədəniyyətdən** bəhs etmək lazımdır. Bizim ‘dəyişdirdiyimiz’ mədəniyyət Avropanın da vaxtilə ‘dəyişdirmiş’ olduğu Ortaçağ mədəniyyətidir. ‘Almaqda’ olduğumuz mədəniyyət də bir Qərb mədəniyyəti deyil, çağdaş bir mədəniyyətdir”⁸.

⁶ Yəni orada.

⁷ Yəni orada, 547.

⁸ M.Ə. Rəsulzadə, “Yanlış termin qullanmayaq”, *Azərbaycan* (məcmuə, Ankara) 1(8) (noyabr 1952). – M.Ə. Rəsulzadə, *Milli birlik* (Baku: “Çıraq” nəşriyyatı, 2009), 35.

Rəsulzadə yuxarıda sözügedən üçlü düsturu “milliyyət, beynəlmiləliyyət və müasirlik” şəklində də istifadə etmişdir. O, Cümhuriyyətin birilliyi münasibətilə yazdığı “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adlı əsərində dövlət bayrağının rənglərini şərh edərkən yazırdı: “Bayrağındakı rənglərin mədlulu vəchilə bu yeni təşəkkül edən türk cümhuriyyəti ələmi-islamda təşəkkül edən ilk cümhuriyyətdir ki, **milliyyət, beynəlmiləliyyət və müasirlik** əsası üzərində müstəndə yeni bir təzə-idarə qurmaq cəhdi-əlisindəndir”⁹. Prof. Ş. Hüseynov “milliyyət, beynəlmiləliyyət və müasirlik” formulu haqqında bəhs edilən üçlü düsturun Rəsulzadə tərəfindən yeni təfsiri kimi təqdim edir¹⁰. Alimin fikrincə, bu, həmin dövrdə türkləşməyi “pantürkizm”, islamlaşmağı isə “panislamizm” kimi mənalandırmaq meyilləri qarşısında edilmişdir¹¹. Maraqlıdır ki, bunu “[e]htimal ki, türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək nəzəriyyələrini təşrih edərkən bir çox nöqtələrdə bizə müarizlər [etiraz edənlər] bulunacaq”¹², – deyər Rəsulzadə özü də dolayısıyla təsdiq edirdi. Amma məsələ burasındadır ki, əvvəllər, Rəsulzadə Cümhuriyyət öncəsi dövrdə – 1914-cü ildə yazdığı məqalələrində eyni formulanı “milliyyət, beynəlmiləliyyət və əsriyyət” (əsriyyət, yəni çağdaşlıq, müasirlik) şəklində artıq istifadə etmişdir¹³. İkincisi, sözügedən üçlü düsturu “milliyyət, beynəlmiləliyyət, əsriyyət” şəklində M.Ə. Rəsulzadədən bir qədər öncə Z. Göyaly özünün “Türk Yurdu”nda yayımlanan məqaləsində ilk dəfə işləmişdir¹⁴, yəni həmin şüarın müəllifliyi sonuncuya məxsusdur.

⁹ M.Ə. Rəsulzadə, “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, *İstiqlal, 1918 – 28 Mayıs – 1919*, ərəb əlifbasında latın qrafikasına çevirən Ş. Hüseynov (Baku: Qanun nəşriyyatı, 2014), 38.

¹⁰ Bax: Ş. Hüseynov, “Ön söz”, *Azərbaycan qəzetində parlament hesabatlari və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920)*, I c. (Baku: Qanun nəşriyyatı, 2016), 4.

¹¹ Bax: Yəni orada.

¹² Rəsulzadə, “Tutacağımız yol”, Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 182.

¹³ Bax, məs.: M.Ə. Rəsulzadə, “Millətin bir rüknü də dindir”, *Dürlük* (məcmuə) 7 (16 dekabr 1914). – Rəsulzadə, *Əsərləri (1909-1914)*, II c. (Baku: Şirvan-nəşr, 2001), 483.

¹⁴ Z. Gökalp, *Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək*, hazırlayan: İbrahim Kutluk, 1. Basılış (Ankara: Devlet Kitapları, 1976), 14.

Gerçəklikdə "milliyyət, beynəlmiləliyyət, əsriyyət" şüarı "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" şüarının başqa bir ifadə formasıdır. Hər iki şüardakı müvafiq kəlmələr (türkcülük – milliyyət, islamçılıq – beynəlmiləliyyət, müasirlik – əsriyyət) mənəca eyni və ya yaxın anlayışları ifadə edir. Bununla belə, birinci və üçüncü sözlərdən fərqli olaraq, ikinci sözdə bunu müəyyən etmək bir qədər çətin görünür. Əslində bu, ilk baxışda belədir. Üçlü düsturda "beynəlmiləliyyət" in o zamanı anlayışından çıxış etsək, hər şey aydın olur. Bununla əlaqədar Göyalp qeyd etdi ki, "ilk vaxtlarda beynəlmiləliyyət hissini bütün insanlara şamil olduğunu zənn etmək doğru deyildir. Məsələn, ... Avropada bir beynəlmiləliyyət hissi mövcuddur; fəqət buduyğunu təhlil etsək, Avropadakı beynəlmiləli fəqət və müzahirət [yardımın] Xristiyan millətlərə münəcir olduğunu [millətlərlə mehduşadığını], beynəlxalq hüququn da xristiyan dövlətlərin imtiyazları hökmündə olduğunu görürük"¹⁵. Rəsulzadənin "beynəlmiləliyyətimiz islamdır"¹⁶ təsdiqi, eləcə də "Müsavat" partiyasının II qurultayında yenidən baxılmış programında keçən "İslamiyyət müasir məna ilə bir beynəlmiləliyyətdir"¹⁷ müddəası da məhz bu aspektdə izah oluna bilər. Amma Göyalp "beynəlmiləliyyət" in zamanla dəyişikliyi uğrayan bir məfhum olduğunu göstərərək yazırdı ki, "[g]ətdiklə, dinə müstənit olan [dayanan] beynəlmiləliyyətə yerinə elmə müstənit həqiqi bir beynəlmiləliyyət kaim olmaqdadır [ayaqda durmaqda, var olmaqdadır], ... beynəlmiləliyyət dairəsiylə "ümmət" dairəsi də biribirindən ayrılmıqdadır"¹⁸. Göstərilən məqamı nəzərə alaraq, "beynəlmiləliyyət" kəlməsinin çağımızdakı anlayışından çıxış etsək, üçlü düsturun bəyraqımızda yer alan yaşıl rənginin tam yeni – müasir şərhilə verilə bilər.

M.Ə. Rəsulzadənin haqqında bəhs edilən üçlü düstura əsas

¹⁵ Yenə orada, 9.

¹⁶ M.Ə. Rəsulzadə, "Bahadır və Sona – III", *İqbal*, № 535, 22 dekabr 1913. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 287.

¹⁷ M.B. Mehmetzadə, *Milli Azərbaycan Hərəketi* (Nəqə: Azərbaycan Kültür Dərnəgi Yayınları, 1991), 60.

¹⁸ Cökəlp, *Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək*, 13.

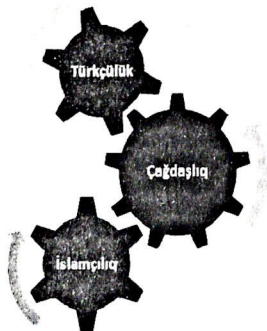
töhfəsi nədir? Qeyd edim ki, Z. Göyalpın "Türkləşmək, İslamlaşmaq məfkurələri arasında bir taaruz [ziddiyyət] olmadığı kimi, bunlarla müasirləşmək ehtiyacı arasında da bir tenazu [qarşıdurma] mövcud deyildir", onların üçünü də qəbul etməliyi və "müasir bir İslam Türklüyü" yaratmalıyıq, – deməsinə rəğmən, o, müasirləşməyi Avropadan iktibas kimi anlayırdı və bundan dolayı hesab edirdi ki, müasirləşmək ehtiyacı yalnız elm və texnikanın iqtibasını gərəkdirir¹⁹. Çağdaşlıq anlayışındakı fərqlər Rəsulzadəyə sözügedən üçlü düsturu ilk iki elementini Göyalpdan fərqli olaraq, çağdaşlıqla daha sıx əlaqədə götürməyə imkan vermişdir. "Türk və müsəlman olaraq müstəqil yaşamaq istəsək, mütləqə ... sözün bütün mənasıyla zamanə adamı olmalıyıq"²⁰, – deyən Rəsulzadə "Çağdaşlaşmış Türkcülük və İslamçılıq" ideyasını irəli sürmüş və haqqında bəhs edilən düsturu yeni tərzdə şərh etmişdir. Çağdaşlıq burada türkcülük və islamçılığın yenilənmiş dünya ilə ayaqlaşmasını təmin edəcək hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edir (Sxem 2.1). Rəsulzadənin digər bir xidməti isə üçlü düsturu milli əsaslara və şəraitə uyğun olaraq siyasi məfkurə yönündə inkişaf etdirməsidir. Nəhayətdə isə "Əsirlənmiş Türkcülük və İslamçılıq əməllərini mühafizə edən milli bir ideologiya"²¹ ortaya qoyulmuşdur. Bu ideologiya da mahiyyət etibarilə bütün milli problemlərin çağdaşlıq işığında həllini özündə ehtiva edirdi. Sonrakı mərhələdə isə Məhəmməd Əmin bəy üçlü düsturda "müasirlik" məfhumunu ikinci yerə qoyaraq, bu düsturu "Türkcülük, Müasirlik və İslamçılıq" şəklinə qurucusu olduğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bəyraqının rənglərində əks etdirməklə ona siyasi-rəmzi məna vermişdir.

¹⁹ Yenə orada, 12.

²⁰ Rəsulzadə, "Tutacağımız yol", Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 181-82.

²¹ M.Ə. Rəsulzadə, "Milli Azərbaycan hərəketinin karakteri", *Azərbaycan Yurt Bilgisi* (mecmua, İstanbul), 29 (1934). – İstinad və mənbə üzrədir: Mehmetzadə, *Milli Azərbaycan Hərəketi*, 60. Əsərin dilimizə uyğunlaşdırılmış yeni nəşrində sitat götürülmüş bu hissə belə verilir: "İslamçılığın və türkcülüüyün ideya əməllərinin modernləşdirilməsi anlayışlarını özündə saxlamış milli ideologiya". M.Ə. Rəsulzadə, "Azərbaycanda Milli Hərəkat", M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri* (1918 – aprel 1920), V c. (Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2014), 21.

Sxem 2.1: M.Ə. Rəsulzadə: Çağdaşlaşmış Türkcülük və İslamçılıq

M.Ə. Rəsulzadənin milli çağdaşlaşma paradigmasının daha aydın qavranılmasında onun milli dirilik konsepsiyası açar rolunu oynaya bilər. Bu konsepsiyanın əsas müddəaları, eləcə də milli çağdaşlaşma paradigmasının əsasında duran "milli kimliyi itirmədən müasirləşmək" müddəasının realizasiya yolları böyük öndərin "Dirilik" jurnalında çap olunmuş "Dirilik nədir?" və "Milli dirilik" adlı silsilə məqalələrində işlənmişdir.

Nədir dirilik? Bu suala Rəsulzadə belə cavab verir: dirilik "öz hüquq və namusunu mühafizə edə biləcək qədər" "elmən, ruhən və cismən qüvvətli olmaqdan" və "dünyanı sevməkdən" ibarətdir²². Dirilik hər bir insan və millətin çağdaş dünyada layiqli yaşaması üçün zəruri olan bir keyfiyyətdir: "Gərək hər bir insan və gərək hər bir millət elmən və bədənən qüvvətli olmayınca dünyada yaşaya bilmək nemətindən məhrumdur. Yaşaya bilmək üçün icabında yaşamağı belə fəda edə biləcək qədər rəşid olan millətlərdir

ki, dünyada dirilik haqqı qazanırlar"²³. Odur ki, "xüsusi diriliklərin ən mütəkamil bir şəkli"²⁴ və eyni zamanda "diriliklərin ən qiymətli"²⁵ milli diriliktir. Milli dirilik habelə bəşəriyyətin diriliyi üçün də vacibdir. Belə ki, "mədəniyyəti-bəşəriyyə millətlərin zəhmətlərindən hasil olan bir yekundur. Hər millət öz istiqlalı sayəsində, yəni öz diriliyi ilə özünə xüsusi, xüsusi olduğu qədər də qiymətli bəzi şeylər əlavə edir ki, bir millətin ölməsi və yaxud ölgün fikirlərlə yaşaması yalnız özünün bədbəxtliyi deyil, bəşəriyyətin də böyük bir nöqsanını təşkil edir"²⁶.

Rəsulzadə milli diriliyi dərinəndən anlamaq üçün "millət" in nə demək olduğunu anlamaq gərəkdiyini vurğulayır. O, hər şeydən öncə, öz yurddaşları arasında "millət" kəlməsinin yanlış anlaşıldığını, "ümmət" və millət" kəlmələri arasında fərq qoyulmadığını və bununla da milli kimliklə dini kimliyin eyniləşdirildiyini ürək yanğısıyla qeyd edirdi: "Nə qədər ali təhsil görmüş mədəni həyat və mədəni məmləkətlər görmüş adamlarımıza təsadüf edərsiniz ki, hansı millətdənsiniz, deyə verəcəyiniz suala: "müsəlmanam", – deyə cavab verir. Və bu cavabın heç də namüvafiq olduğunu düşünməz. Halbuki, həməm adam özü bir nəfər rusa "tı iz kakoy natsii", – deyə verdiyi suala "xristianin" cavabını alsa, məzkur cavabı olduğu gülcünc və cavab verən şəxsin cəhlinə dəlil titar"²⁷. Bəhs edilən məsələdə ideya babası olan Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin ardınca Rəsulzadə "ümmət" kəlməsinin sırf dini məzmun daşdığını, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün dünya müsəlmanlarının konfessional birliyini bildirdiyini qeyd edirdi. "Ümmət" kəlməsində dini mənsubiyyət əsas əlamət olduğu halda, "millət" anlayışında həmin əlamət ikinci dərəcəli amil kimi çıxış edir: "millət kəlməsi həmdinliyi bildirməz" və "bu, dindəşlən əlavə bir çox "daşlıqları" da came olduğu [əhatə etdiyi] kimi, bil-

²² Yenə orada, 461.

²⁴ Yenə orada.

²⁵ Yenə orada, 463.

²⁶ Yenə orada, 462.

²⁷ M.Ə. Rəsulzadə, "Milli dirilik – II", *Dirilik* 3 (14 oktyabr 1914). – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 467.

²² M.Ə. Rəsulzadə, "Dirilik nədir?", *Dirilik* 1 (16 sentyabr 1914). – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 462-63.

xassə dil birliyinə lazım gətirir"²⁸. Göstərilən yanlışlığın nəticələrinə bəslənən siyasətçi xarakterdə olmaqla ondan ibarət idi ki, "islamiyyət" "milliyyət" kəlməsi yerinə işlədilir, islamçılıqla türkçülük ayrılır, türkçülük adına deyil, müsəlmanlıq adına mübarizə aparılır. Məhz Rəsulzadənin 1914-cü ildən başlayaraq ümmətçilikdən millətçiliyə doğru dönüş üzrə söylədiyi, xüsusilə də onun rəhbərliyi ilə "gündəlik türk qəzeti" kimi 1915-ci ildən nəşr edilən "Açıq söz" qəzetinin "müsəlman" və "tatar" kəlmələri əvəzinə "millət" və "türk" kəlmələrini işlətməsi, millətçiliyi və türkçülüğü geniş təbliğ etməsi nəticəsində, milli ideoloqun özünün təbircə desək, "ictimai ideologiyanın bütün sisteminin dini islamçılıq sistemindən milli türkçülük sistemə"²⁹ keçidi başlandı. M.B. Məmmədşadın da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, "[b]u sürətlə Rəsulzadə Məhəmməd Bay, "ümmət" və "ümmətçilik" dövrünü rəsmən qapamış, "milliyyət", "Türk millətçiliyi" dövrünün başladığını elan etmişdir"³⁰.

M.Ə. Rəsulzadə etnik birliklərin "qövmiyyət", "milliyyət" və "millət" kimi üç formasını fərqləndirirdi. Bu formalar eyni zamanda etnik birliklərin tarixi inkişafının üç pilləsini təşkil edir. "Qövmiyyət-narodnost" yalnız nəsl və dil birliyini" ehtiva edir: "bir ata-babadan yetişmə və bir dildə danışan kiçik bir tayfa və ya qövme qövmiyyət sözü itlaq olunur"³¹. Qövmiyyətlə müqayisədə "milliyyət-natsionalnost" etnik birliklərin sonrakı inkişaf pilləsini təşkil edir; onun üçün qan qohumluğu amili artıq öz əhəmiyyətini itirir, dil və mədəniyyət birliyi ön plana keçir. "Millət-natsiya" isə etnik birliklərin ən yüksək inkişaf pilləsi, daha mütəşəkkil formasıdır. Rəsulzadəyə görə, millət (yaxud milli mədəniyyət) "dil birliyi, adət və əxlaq birliyi, ənənə-tarixiyə və nəhayət etikadət-i diniyyə birliklərinin məcmuundan mütəşəkkil bir məhsuldir"³². Bir-birlərinə göstərilən bağlarla bağlanmış insanlardan təşkil olunan birlik kimi millətin di-

²⁸ Yenə orada.

²⁹ M.Ə. Рәсулзадә, *О пантунанизме. В связи с кавказской проблемой* (Париж: издание К.Н.К., 1930), 49.

³⁰ Mehmetzade, *Milli Azərbaycan Hərəketi*, 46.

³¹ Rəsulzadə, "Milli dirilik - II", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c, 468.

³² Yenə orada.

rilik təmin etməsi və inkişafı üçün bir də milli idealın (məfkurənin, böyük əməlin³³) olması gərəkdir³⁴. Məhz milli idealın nəticəsi olaraq "millətlər özlərinə şanlı, şərəfli bir dirlik təmin edə bilirlər"³⁵. Həmin ideali isə cəmiyyətin qabaqcıl əməlpərvər insanları ortaya qayur³⁶ (nəca ki, XX əsrin ikinci onilliyində Azərbaycan cəmiyyəti üçün bunu elə Rəsulzadənin özü gerçəkləşdirmişdir).

Cümhuriyyətdən sonrakı dövrdəki əsərlərində özünün "millət" konseptini bir qədər də inkişaf etdirən Məhəmməd Əmin bəy "millət" anlayışının "millətçilik" anlayışına nisbətə açıqlığını verir: "Bunlardan birincisi lisanı (dil), dini, irqi, qövmi, tarixi, coğrafi, iqtisadi və siyasi amillərin təsiri ilə meydana gələn etnik bir topluluğu ifadə edir. İkincisi isə bu topluluqda doğan ümumi bir iradənə anladır"³⁷. Başqa sözlə, "[l]isanlar, adətləri, tarixləri, dirləri, vətənləri və s. bir olan insanlar bir milliyyət təşkil edirlər, faqət, bir milliyyətin millət halına keçməsi ümumi şüur və kollektiv (məşəri) [ortaq, ümumi] iradənin təəssüsünə [yaranmasına] bağlıdır"³⁸. Rəsulzadə hesab edirdi ki, "milliyyət etnik bir anlayışdır, millət siyasi bir anlayışdır": "milliyyət müəyyən şərtlər və hadisələr nəticəsində vücuda gəlmiş statik [müstəqil] bir varlıqdır, millət isə bu statik varlığın sürülüşünə dinamik [fəal] bir şəklidir. Statik bir keyfiyyət ərz edən milliyyət baxımından vətən coğrafi bir anlayışdır. Halbuki şüur və iradəyə malik olan millət baxımından vətən, siyasi bir mənə ifadə edir"³⁹. "Millət dövlət olmaq əzmində israr

³³ Heç şübhəsiz ki, istinad etdiyimiz mətdə keçən "əməl" kəlməsi "hərəkət" mənasında deyil, "ideal" və "məfkura" məfhumlarının sinonimi kimi, məqsəd, qayə, amal mənasındadır. Eləcə də "əməlpərvər" kəlməsi müəyyən bir amal, məqsəd uğrunda mübarizə aparan mənasında işlədilir.

³⁴ Yenə orada, 469-70.

³⁵ Yenə orada, 469.

³⁶ M.Ə. Rəsulzadə, "Milli dirilik - III", *Dirilik 4* (1 noyabr 1914). - Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c, 470-72.

³⁷ M.Ə. Rəsulzadə, "Millət olmaq əzmi", *Azərbaycan* (məcmua, Ankara) 1(5) (1 avqust 1952). - Rəsulzadə, *Milli birlik*, 29.

³⁸ Yenə orada.

³⁹ M.Ə. Rəsulzadə, "Millətçilik - patriotizm", *Azərbaycan* (məcmua, Ankara) 1(6) (sentyabr 1952). - Rəsulzadə, *Milli birlik*, 31.

edən milliyətdir"⁴⁰, – deyən Rəsulzadə milliyətin dövlət olmaq əzmini göstərdiyi və bunda israr etdiyi zaman ancaq millət olduğunu qeyd edirdi⁴¹. O, "milliyətçilik" və "millətçilik" anlayışlarının da dəqiq fərqləndirilməsini gərəkli sayırdı: "Tarixin müəyyən şərtlərinin təsirilə milliyət halından millət halına gələn toplusuqların müstəqil dövlət qurmaq və ya istilaya uğrayan vətənlərinin istiqalını geri almaq uğrunda mücadilə edənlərə mütləq Avropa terminləri ilə bir ad lazımsa, bunlara milliyətçi (nasionalist) deyil, millətçi (patriot), hərəkatlarına da milliyətçilik (nasionalizm) deyil, millətçilik (patriotizm) demək lazımdır!"⁴².

Burada bir haşiyyə çıxaraq qeyd edim ki, xüsusi ədəbiyyatda "millət" in obyektiv və subyektiv anlayışları fərqləndirilir. Tarixi baxımdan ilk gələn onun obyektiv anlayışdır. Bu anlayışa görə, millət irq, din və dil kimi obyektiv ünsürlərdən təşkil olunmuşdur. İlk dəfə Ernest Renan tərəfindən 1882-ci ildə dilə gətirilən "millət" in subyektiv anlayışı isə millətin obyektiv ünsürlərdən təşkil olunduğu fikrini rədd etməklə, onun «mənəvi şüur yaranan» bir sıra subyektiv ünsürlərdən meydana gəldiyini iddia edir: "insan nə irqinin, nə dilinin, nə dininin, nə çayların izlədiyi yolunu, nə də sıra dağların yönünün əsiridir. Təməz ruhu və isti qəlblil insanların bir araya gəlməsi mənəvi bir şüur yaradır ki, buna millət deyilir"⁴³. Renana görə, milləti təşkil edən subyektiv ünsürlərdən bir qismi keçmişlə, digəri isə yaşanulan zamanla bağlıdır. Birinciyə "zəngin bir xatirə mirasına sahib olmaq", yəni keçmişdə yaşanulan acılar və ya birlikdə qazanılan zəfərlər, ikinciyə isə birlikdə yaşama və ortaq miras yaratma istəyi daxildir⁴⁴. Göründüyü kimi, "millət" in həm obyektiv, həm də subyektiv anlayışları özündə ifrat birtərəfliyi ehtiva edir. Halbuki mil-

lət anlayışı üçün hər iki tip ünsürlər vacibdir. Bu baxımdan Rəsulzadənin "millət" anlayışı həm obyektiv (dil və din kimi), həm də subyektiv (tarixi keçmiş və milli məfkurə kimi) ünsürlərin məcmusu kimi daha bitkindir və yuxarıda sözügedən obyektiv və subyektiv anlayışların ifrat birtərəfliyini aradan qaldırır.

M.Ə. Rəsulzadənin haqqında bəhs etdiyi millətçilik, onun özünün də qeyd etdiyi kimi, onlarca özgə millətlərin mənafeyini hakim millət mənafeyinə fəda edən rus millətçiliyi kimi şovinist millətçilik deyil, müərəqqi millətçilikdir: "bizim təvəc elədiyimiz əsas bütün millətlər üçün bir dərəcə hürriyət və mürsəvat tələb edir"⁴⁵. Müasir terminologiya ilə desək, bu, etnik millətçilik deyil, vətəndaş millətçiliyidir⁴⁶. Görkəmli müfəkkirin irəli sürdüyü **Azərbaycançılıq** ideyasının əsasında da elə "vətəndaş millətçiliyi" anlayışı dayanır. Bununla "Azərbaycan" kəlməsi Azərbaycan türkləri başda olmaqla burada yaşayan bütün millətlərin tək vətən anlayışı kimi istifadə edilməyə başlanır. Bu ideyanın ən parlaq ifadəsi isə Rəsulzadənin parlament kürsüsündən söylədiyi aşağıdakı sözlərdə əks olunmuşdur: **"Millət-i məhkumluq acısını dadmış olan Azərbaycan türkü məhkum millət yaratmaz. Azərbaycan Cümhuriyyəti övladını ögeydoğmaya ayırmaz: erməni, rus, yəhudi, gürcü, nemsə, polyak və sair əzhdə olan millətlər Azərbaycan vətəndaşı qalmaqla bərabər milli-mədəni muxtariyyətə malik olub kəndi ümuri-məzhəbiyyə, milliyyə və mədəniyyətlərini kəndiləri idarə etməlidirlər"**⁴⁷.

Bəs milli diriliyə necə nail olmalı? Rəsulzadənin qənaətinə, bu, millətli təfəkkir edən dil, adət-ənənə, tarix ənənəsi və dini etiqad birli-

⁴⁰ Yəni orada.

⁴¹ M.Ə. Rəsulzadə, "Qövəm və millət", *Azərbaycan* (məcmua, Ankara) 1(9) (dekabr 1952). – Rəsulzadə, *Milli birlik*, 38.

⁴² M.Ə. Rəsulzadə, "Millətçilik – patriotizm", *Azərbaycan* (məcmua, Ankara) 1(6) (sentyabr 1952). – Rəsulzadə, *Milli birlik*, 32.

⁴³ Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une nation* (Paris, 1882), 29. Həblə bax: http://agora.qc.ca/ref/text.nsf/Dokuments/Nation-Questce_quune_nation_par_Ernest_Renan.

⁴⁴ Bax: Gözler, *Dövlətin Genel Teorisi*, 57-58.

⁴⁵ Rəsulzadə, "Tutacağımız yol", Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 181.

⁴⁶ Etnik millətçilik (*ethnic nationalism*) milli azlıqları görmədən gələn və ya inkar edən bir milliyətçilikdir. Millətçiliyin bu anlayışı XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Avropada hakim olmuşdur. Vətəndaş millətçiliyi (*civic nationalism*) isə dominant bir etnik özəyə sahib olmaqla yanaşı, başqa etnik qruplara mənsub vətəndaşları sistemdən kənarlaşdırmayan millətçilik anlayışdır. Tim Bale, *European Politics: A Comparative Introduction* (Houndmills, Palgrave Macmillan, 2005), 34. – İstinad bu mənbə üzərində: K. Gözler, *Anayəsə Hukukunun Genel Teorisi*, I c. (Bursa: Ekin, 2011), 418.

⁴⁷ "Azərbaycan" qəzetində parlament hesabları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920), I c. (Baku: Qanun, 2016), 111.

yini təmin etməklə mümkündür. Bunun üçüncü ərsində yaşanan mühiti öyrənmək, millətin keçmişini təfsilatıyla araşdırmaq, onun dilini tədqiq etmək və millətin keçmişini bu dillə millətə anlatmaq⁴⁸, milli ehtiyacları lazımi səviyyədə öyrənmək, sonra isə onların "çarəsini düşünmək və bu düşüncə əsasında milli diriliyin müncisi [xilaskarı] ola biləcək böyük əməli tapmaq" lazımdır⁴⁹.

Bələliklə, çağdaşlaşma M.Ə. Rəsulzadəyə görə, ilk növbədə inkişafa əngəl olan əlaqələrdən, asılılıqlardan qurtulmağın yoludursa da əsas etibarilə yeniliyə qovuşmağı hədəfləyən bir prosesdir. Bütün milli problemlərin məhz çağdaşlıq işığında həllini göz önünə aldığından onun milli dirilik konsepsiyası çağdaşlaşmanı da özündə ehtiva edirdi (bax: bu bölümün II hissəsi). O ki qaldı ümumbəşəri bir hadisə kimi çağdaşlığın özünə, Rəsulzadə onun mühüm dəyər və təsisatlarının konkret məkan və zaman hədudlarında realizəsinin təməl əsaslarını müəyyən etmişdir (bax: bu bölümün III hissəsi). Deməli, Rəsulzadə üçün çağdaşlaşma, bir tərəfdən, milli inkişafa əngəl olan əlaqələrdən, asılılıqlardan qurtulmaq və yeniliyə qovuşmaq yolu ilə milli diriliyə çatmaq vasitəsi idisə, digər tərəfdən, ümumbəşəri dəyərlərin milli zəmində artikuliyasını özündə ehtiva edən bir proses idi. Başqa sözlə, Rəsulzadənin çağdaşlıq layihəsi milli və ümumbəşəri (universal) dəyər və təsisatların sintezini və onlara yetişməyin yollarını özündə əks etdirən fəaliyyət proqramı idi.

II. MİLLİ DƏYƏR VƏ TƏSİSATLAR ÇAĞDAŞLIQ İŞİĞINDA: MİLLİ DIRİLİYƏ YETİŞMƏYİN YOLLARI

M.Ə. Rəsulzadə çağdaşlığın milli dəyər və təsisatları sırasında dil, din, adət və ənənələr, tarixi keçmiş, ailə, təhsil, milli mətbuat və ədəbiyyatı, eləcə də milli məfkurəni ayırmaqla, onları çağdaşlıq işığında gözdən keçirərək milli diriliyə çatmanın yollarını arayırdı.

⁴⁸ Rəsulzadə, "Milli dirilik – III", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 472.

⁴⁹ M.Ə. Rəsulzadə, "Milli dirilik – IV", *Dirilik 5* (16 noyabr 1914). – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 476.

1. Dil

M.Ə. Rəsulzadəyə görə, dil bir millətin vücudə gəlməsi üçün lazım olan ünsürlərdən ən mühümü⁵⁰, "millət həyatının ən mütəkamil bir şəkli"⁵¹ və onun "ümdə rükününü [təməlini, əsasını] təşkil edən", "yüzdə dənəsinin vücudə gətirən böyük bir amildir"⁵². Həç təsadüfi deyildir ki, müstəmləkəçi dövlətlər tabeliyində olan millətləri arıdib-itirmək üçün ilk növbədə onların dillərini unutturmağa səy göstərirlər: "Bir milliyəti məhv edib aradan götürmək qəsdində olan siyasətlər də əsl bunun üçündür ki, təmsil (asimilyasiya) əməliyyatı icra edərkən ən birinci fikirlərini dilə verər və ən əvvəl bir millətin dilini yaddan çıxartmağa səy edirlər"⁵³; "bir dili öldürmək bir milləti öldürmək deməkdir"⁵⁴. Məhz dilin belə bir əhəmiyyətini göz önünə alaraq, milli mənlilik hasil etmək istəyən hər bir millət milli diriliyə doğru hərəkətinə ilk növbədə ondan başlamalıdır⁵⁵. Bu, saf türkcədən məhrum olmuş türklər üçün xüsusilə vacibdir. Türkcənin mövcud durumundan bəhs edərkən, Rəsulzadə onun acnabı işğala məruz qalmasını özəlliklə vurğulayır və qeyd edirdi ki, burada "yazı dilinin danışmaq dilindən fərqi sairə mədəni dillərdə olan fərqləndirəndir"⁵⁶.

Məlumdur ki, o zamanlar dilin islahatı ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr mövcud idi. Rəsulzadə belə bir islahatın zəruriliyinə döndəndə diqqət çəkərək, bu sahədə qəti qərar qəbul etmək üçün bir çox elmi tədqiqatlar aparmaq və həmin tədqiqatların elmi nəticələrinə əsaslanmaq lazım gəldiyini qeyd edirdi. Onun fikrincə, belə təleyüklü məsələdə tələsik qərar qəbul edilməsi arzu olunan nəticələri verə bilməzdi⁵⁷.

⁵⁰ M.Ə. Rəsulzadə, "Dil ictimai mühüm bir amil", *Şalala*, № 27, 10 avqust 1913. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 232.

⁵¹ Yenə orada, 233.

⁵² M.Ə. Rəsulzadə, "Milli dirilik – V", *Dirilik*, № 6, 1 dekabr 1914. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 476.

⁵³ Yenə orada.

⁵⁴ Rəsulzadə, "Dil ictimai mühüm bir amil", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 234.

⁵⁵ Rəsulzadə, "Milli dirilik – V", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 477.

⁵⁶ Rəsulzadə, "Dil ictimai mühüm bir amil", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 235.

⁵⁷ Rəsulzadə, "Milli dirilik – V", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 478.

Bununla yanaşı, Rəsulzadə milli dilin diriliyinə nail olmaq üçün bir sıra şərtlər müəyyən edirdi. Əvvəlcə, dil təbii bir məxluq olduğundan onu süni deyil ("Bir şair ilə bir ədibin arəb və ya fars qamuslarını vərəqləyib də xoşuna gəldiyi bir sözü həmən mətbuata atmaqla dil islah deyil, xarab olar"), təbii yolla, xalq ədəbiyyatından yararlanmaqla (lüğətləri toplamaq, xalq arasında olan hekayələri, əfsanələri cəm edib elmi bir surətdə təhlil və təsnif etməklə) diriltmək, təmizləmək və inkişaf etdirmək lazımdır⁵⁸. Daha sonra, "[d]ilimizi həqiqətən də millətimizin ruhu və onun vasitəyi-bəqası məqamında görmək istəyirsək və onu cameiyyəti-milliyətimizdə ən mühüm bir ittihad və tərəqqi amili ədd edirsək, yazımız ilə danışığımız arasında olan fərqi azaltmalıyıq"⁵⁹. Bu işləri həyata keçirərək, "ən böyük saiq [sövdəgici] xalqı sevmək və milliyətinə dəli bir əşiq qədər mərubut olmaqdır"⁶⁰.

O dövrdə tez-tez mütəzakirə mövzusunda çevrilən məsələlərdən biri olan başqa dillərdən (özelliklə də arəb və fars dillərindən) alınma sözlər probleminə münasibətini Rəsulzadə belə ifadə edirdi: "hər bir dilin milliyəti, bir də beynəlmilliyəti vardır. Milliyət cəhəti hissiyata, beynəlmilliyət cəhəti isə fənniyyətə aiddir. Bir millət özünə məxsus olan hissiyyatını ifadə etmək üçün mütlaq öz ana dilində istədiyi qədər lüğətlər tapa bilər, bu şərtlə ki, bu hissələr milli və təbii olsun, əcnəbi bir təsirlə peyvənd olunmuş özgə hissələr olmasın. Halbuki, elm və fənni mənalari ifadə üçün ana dili lüğətləri bəslək etməyir. Çünki elm və fənn bir millətin deyildir, millətlərindir. Çünki, fənniyyət təbii deyil: sünidir, ixtiraidir! Sonradan icad olunan məfhumun bittab ixtirai bir lüğəti olmaq da icabatındandır"⁶¹. Buradan belə bir məntiqi nəticə hasil edilir ki, elm sahəsində başqa dillərə möhtaclıq təbii bir ehtiyacdır.

Rəsulzadənin qənaətinə, dilimizi işğala məruz qoyan əcnəbi lüğətlərdən artıq əcnəbi qayda və tərkiblərdir. Hər bir dilin özünün

xüsusiyyətləri vardır və bütün əcnəbi kəlmələr bu xüsusiyyətlərə tabe olmalıdır⁶².

2. Din

M.Ə. Rəsulzadə dini millətin ünsürləri sırasında ən sonda yerləşdirməklə onu ikinci dərəcəli ünsür hesab etsə də (dil daimi olduğu halda, "tarixdə bir çox dinlər dəyişmiş olan millətlər mövcuddur"⁶³, – deyər öz fikrini əsaslandırır), onu dillə yanaşı "insanlar arasında cameiyyət vücuda gətirən iki mühüm amil"⁶⁴dən biri kimi xarakterizə edirdi⁶⁴. Rəsulzadəyə görə, milli dirilikdə dinin rolu dil kimi olmasa da, onun da önəmi az deyildir: "Din hər nə qədər dildən sonra gələnlər bir amil isə də bəzi şərait daxilində ondan müəssir bir qüvvət şəklini də ala bilər, ümumi bir dil nə qədər dil əhlinə ümumi bəzi xisətlər və ideallər tövld edilsə, ümumi bir dinə malik olmaq daxi o dərəcədə böyük bir təsir icra edə bilər. Müxtəlif din və məzhəblərə malik olan bir dil sahiblərinin «milliyət» olaraq vahid mədəni bir kütlə vücuda gətirmələri müşkül olduğu halda, bir din və bir dila malik olanlarca bu müşkülət mütəssəvir deyildir. Dil bir millətin əsliyyətini mühafizə edə bilər. Fəqət çox kərə də din bir millətin dilinin bağı qalmasına və bu münasibətilə milliyət fikri və amalının inkişafına səbəb oluyur"⁶⁵. Rəsulzadə dinin xüsusilə millətin əxlaq və adəti üzərində fəvqəladə təsiri olduğunu qeyd edirdi⁶⁶. Onun fikrincə, "dil ilə bərabər dində də bir olan millətlərin mərifəti-qövmiyyətləri daha tez hasil olub, aralarında milli vicdan daha əvvəl inkişaf ediyor"⁶⁷.

İslam ələmi ilə Avropa ələminin abadlığının müqayisəsi Rəsulzadəyə birincinin xarəba bir karvansaradan ibarət olduğunu qeyd etməyə əsas verir. O yazırdı: "Biz, yəni islam ələmi və islam millətləri dinimizin sağlam əmrlərindən çox uzaqlaşaraq dünya diriliyi-

⁵⁸ Yəni orada, 477.

⁵⁹ Rəsulzadə, "Dil ictimai mühüm bir amil", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 235.

⁶⁰ Rəsulzadə, "Milli dirilik – V", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 479.

⁶¹ Rəsulzadə, "Bahadır və Sona – III", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 287.

⁶² Yəni orada, 288.

⁶³ Rəsulzadə, "Milli dirilik – II", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 468.

⁶⁴ Rəsulzadə, "Dil ictimai mühüm bir amil", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 232.

⁶⁵ Rəsulzadə, "Millətin bir rüknü də dindir", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 480.

⁶⁶ Rəsulzadə, "Milli dirilik – II", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 468-69.

⁶⁷ Yəni orada, 469.

nə qərib bir nəzərlə baxmağa başladığımız zamandan bəri başqalarından ruzəxari [orucunu yeyən, burada isə üzükölgəli, başqasının əməyindən asılı olan] və onlardakı tərəqqi və imranın [inkisafın] əsir və dəstgiri [asılı] olduq, bunu etiraf etməliyiz"⁶⁸ (Taleyin istehzası bundadır ki, bu sözlərin deyilməsindən yüz ildən artıq bir müddət keçməsinə baxmayaraq, bu gün də islam ələmi eyni durumdadır!)

Rəsulzadə islam ələminin problemlərini dəyərləndirərək, "əsl islam" və "bugünkü islam" kimi iki anlayışı fərqləndirir: "[Ə]sl islam bugünkü əvariz [süni əngəllər] və haşvərlə [sonradan əlavə edilən və islamda təməli olmayan boş iddialardan] mübərta olan [təmizlənmiş] islam haiz olduğu bəzi əsaslar nöqtəyi-nəzərindən başqa dinlərdən daha tərəqqipərvər"⁶⁹, "insaniyyətpərvər, ədalət və müsavətgöstər, maarif və haqqaniyyətamiz bir məslək"dir⁷⁰. "Bugünkü islam" isə islam ələminin "əsl islam"dan aralı düşmüş həzrki durumudur.

İslam ələminin gerilik kimi xarakterizə edilən həmin durum bir sıra səbəblərlə şərtlənmişdir. Bunlardan ən başlıcası isə, Rəsulzadəyə görə, tarixin dərinliklərinə gedib çıxan, fiqhədə "ictihad qəpısının bağlanması"⁷¹ adını almış hadisədir: "Müsəlman ələmini bərbad edən ən böyük illətlərdən biri də ayrı-ayrı fikirlərə hərrüyyəti vermədiyi və yeni fikir və ictihadları eşitməyə təhəmmül etməyidir... Halbuki, fikirlərin müsədiməsi həqiqət bəriqəsini doğurur"⁷². Nəticədə "ağıllı mühüm bir mövqə"yə sahib olduğu islamda "o mövqə bir çox alçaqlanmış, kiçilmiş, dairəsi

məhdud olmuşdur"⁷³. Buna görə də ilk növbədə "ictihadi səhih salim, doğru və müfid bir əsasa rəbt edə bilmək üçün ictihadın hərrüyyəti" təmin edilməlidir⁷⁴. Rəsulzadə öz fikrini əsaslandırmaq üçün islamın praktiki normalarının ikili təbiət və xarakterindən qıxış edir: «Məlumdur ki, dinimizin iki cəbhəsi vardır: ibadət və müəmalət. Birinci qism bəndə ilə Allaha aiddir. İkinci qism bəndə ilə bəndələrə məxsusdur. Birinci qism sabitdir. La yəvən əlqiyama [sonsuza kadar] baqıdır [daimidir, əbədidir]. Təğiriyyəta [dəyişikliklərə] uğrayamaz. İkinci qism isə biləks bir şəkli halda qala bilməz. Təfsir və zamanın iqtizasına [tələbinə] görə təğyir və təbdil oluna [dəyişdirilə və əvəz edilə] bilər"⁷⁵. Bu ikinci qisim normaları mövcudluğu üzündən ictihad qəpisi bağlana bilməz: "İctihad miltərlərin ictimai həyatlarında hər daim möhtək olduqları zəruri bir şeydir. Çünki həyat gündən-günə dəyişir. İctihad da tərəqqi etməlidir. ... Müəmalata aid olan xüsusat hər zaman dəyişə bilər və dəyişməlidir. Bu dəyişikdə həvq etməmək və daha müvafiq bir surətdə dəyişidirə bilmək üçün söhquənnasın [insan hüququ] nazimi [düzənləyici] ədd olunan [hesab edilən] ictihadi-füqəha hər növ tərrüzdən və hər növ məmnuniyyətdən azad qalmalı"dır⁷⁶.

Rəsulzadəyə görə, islam ələminin mövcud geriliyini yuxarıda göstərilən əsas qənosəloji xarakterli səbəbdən başqa, nəticələrini daha çox müsəlman xalqların milli müstəqilliyi, məənviyyəti, dini inam və məişət sahələrində bürüza verən "bu günkü islamıyyət"lə bağlı digər səbəblər də vardır⁷⁷. Bu sırada o, ilk növbədə Quranın başqa müsəlman xalqlarının dillərinə tərcümə edilməməsini göstərdi; onun nəticələri isə çoxsaylıdır: "Qurani-Kərimin müxtəlif islam qövmlərinin dillərinə tərcümə edilməməsi xüsusi ilə ayini-di-

⁶⁸ Rəsulzadə, "Dirilik nədir?", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 462.

⁶⁹ M.Ə. Rəsulzadə, "Yədi-Bəyza", *Bəsirət*, № 9, 7 iyun 1914. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 357.

⁷⁰ M.Ə. Rəsulzadə, "Bu gün", *İrşad*, № 208, 4 sentyabr 1906. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c. (Baku: Azərşər, 1992), 62.

⁷¹ İctihad (ərəbcədən "say göstərmək") – Quran və hadisələrlə dayanaraq rəşional üsulların köməyiylə şəriət normalarının müstəqil şərhini əsasında qərar qəbul etmə, hüquqi əsaslandırma. Bu fəaliyyətin dayandırılması, yəni ictihad "qəpısının bağlanması" XI əsrə aid edilir.

⁷² Rəsulzadə, "Yədi-Bəyza", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 358-59.

⁷³ M.Ə. Rəsulzadə, "Bahadır və Sona - IV", *İqbal*, № 541, 29 dekabr 1913. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 290.

⁷⁴ Rəsulzadə, "Yədi-Bəyza", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 358.

⁷⁵ Yəni orada. İslamın sosial normalarının sistemi haqqında ətraflı məlumat üçün bax: Мехман А. Дамириди, *Сравнительное исламское право: введение в теорию и методологию* (Одесса: Фонд поддержки фундаментальных исследований; Феникс, 2017), 45-50.

⁷⁶ Rəsulzadə, "Yədi-Bəyza", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 358.

⁷⁷ Yəni orada, 357.

niyyənin ərəbcə təkləllüm olunması islamiyyəti bir azca milli istiqlala, bilxəssə milli dil istiqlalına yardım etmək xəssəsindən məhrum eləmişdir. ... Quranın qeyri dillərə tərcümə olunmaması ilə ədəb və ayini-diniyyənin mühəsişən ərəbcə ilə tilavət olunması ərəb olmayan millətlər arasında əxlaq nöqteyi-nəzərindən bir çox sui-nəticələr verdi. ... Təbiətilə işin arasında bir məchuliyət və o münasibətlə bir təvəhhüm, sonra da xurafat daxil oldu... Bu nöqteyi-nəzərdən islama tabe olan qeyri-ərəb millətlərin mədəniyyətə itirdikləri isə saymaq qurtaran şeylərdən deyildir"⁷⁸. Quranın başqa müsəlman xalqlarının dillərinə tərcümə edilməməsinin daha böyük mənfə nətəcərlərindən biri də müsəlmanların dindən, "əsl islam" dan uzaqlaşmalarıdır: "Din və onun ehkəmi mütədəyyəinlərinə anlaşılmaz bir hala gəlsə, verəcəyi faydaları təmin edə bilməz, ruhsuz olar, məişətdən uzaqlaşar, öylə də islam, bir məişət və həyat-dini olaraq təsis elədiyi halda mütədəyyəinləri ilə öz arasına bir məchuliyət girdi. Bunun nəticəsindən islam həyatından və həyat-islama yaşamaq gümanında olanlar isə əsl islamdan uzaqlaşdılar"⁷⁹. Görünür, eyni səbəbdəndir ki, "adımızı müsəlman qoymağımız" baxmayaraq, "islamiyyətin tarixindən, nə üsulundan, nə fəruindən və nə də mühəssənatından [məziyyətlərindən] xəbərimiz yoxdur"⁸⁰. Bu məlumatlılıq üzündən ictimai-siyasi həyatda da itkilərimiz az olmamışdır: "İslamiyyət, hürriyyəti-məhz olub, hər bir əsası ictimaiyyəti üzrə bina olunduğu zamanda, biz istibadpərəst oluruz. Quran bizə «və şavirhum fi-l-əmri»⁸¹ buyurduqda, biz üsuli keyfəmə yaşa'u dahnə gedirik. Cəmi təifələr dinimizin üsullarından olan hürriyyət və ittihadı-beynəlmiləli ararkən, bizlər istibad və nifaqı axtarıyoruz"⁸².

Məhəmməd Əmin bəy din sahəsində zərərli təsirlərdən qurtulmaq və islamın dəyərlərindən ləzzəmə yararlanmaq üçün islahat

gərəkdiiyini⁸³, "böylə bir islah vücuda gəlməyincə islam millətləri"nin "düçar olduqları atalətdən" çətin ki çıxı biləcəklərini⁸⁴ xüsusi vurğulayır, ustadı Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin ardınca müsəlmanların da bir «Lüiter»ə ehtiyacları olduğunu əminliklə bildirirdi⁸⁵. Onun fikrinə, "[i]slah olunmuş, ilahi əsaslarına icra olunmuş həşv və zavaiddən qurtarıb, ictimai və milli əsaslara mümanət etməyəcək [önləməyəcək] fəlsəfi bir hala qayıtarılmış islam dini o vaxt qüvvətli bir amili-tərəqqi və eyni zamanda da islam millətlərinin milliyyət və mədəniyyətlərinə xadim mühüm bir mühərik olacaqdır"⁸⁶. Rəsulzadə "ictimadın hürriyyəti"nin təmin edilməsə yeni fikirlərin ortaya çıxmasına şərait yaratmağı, Qurani-Kərimin anlaşılın hala gətirilməsi məqsədilə onun milli dilə tərcümə edilməsini və bununla da insanların ilahi sözlərdən bir şey anlayıb qəlb ilə hərəkətinin birləşməsinə səy göstərməyi ("Əvvəlcə Quran, sonra da ayin və dualar türkçəyə (farsçaya və qeyriçəyə) tərcümə edilməlidir ki, ruha və qəlbə lazım gələnlər hərət və nuru bəxş edə bilsin. Yoxsa ayini-diniyyə quru bir hərf və cansız bir kəlmədən ibarət olub qalar ki, faydasız olan bir şey əbəsdir"⁸⁷), eləcə də islamiyyətin əxlaq və mənayyəyatından gərəkinə faydalanmağı zəruri hesab edirdi⁸⁸.

Rəsulzadə islam dinini mütərəqqi bir varlıq və mədəniyyət amili hesab edərək, "islamiyyət" və "milliyyət" nəzəriyyələrinin itxilafda olmadıqlarını⁸⁹ göstərir; bu dini milli və demokratik dəyərlərə zidd saymayaraq, onun çağdaş inkişafı uzağa bilməsi imkanını nəinki istisna etmirdi, əksinə, islami dəyərlərin dini inanclı insanların həyatında, onların mənayyəyatının yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət və faydası olduğunu qeyd edirdi. Görünür, məhz bu görüşlərinin təsirindəndir ki, Rəsulzadə dünyəvi demok-

⁷⁸ Rəsulzadə, "Yadi-Bayza", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c. 357.

⁷⁹ Rəsulzadə, "Millətin bir rüknü də dindir", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c. 481.

⁸⁰ M.Ə. Rəsulzadə, "Bahadır və Sona - IV", *İqbal*, № 541, 29 dekabr 1913. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c. 290-91.

⁸¹ Rəsulzadə, "Millətin bir rüknü də dindir", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c. 481-82.

⁸² Rəsulzadə, "Bahadır və Sona - IV", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c. 291.

⁸³ Rəsulzadə, "Millətin bir rüknü də dindir", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c. 481.

⁸⁴ Yenə orada, 483.

⁷⁸ Rəsulzadə, "Millətin bir rüknü də dindir", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c. 480-81.

⁷⁹ Yenə orada, 481.

⁸⁰ Rəsulzadə, "Bu gün", Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c. 62.

⁸¹ Və şavirhum fi-l-əmri - hər iş bərasində onlarla məsləhətləşin (Quran ayəsi).

⁸² Rəsulzadə, "Bu gün", Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c. 62.

ratik dövlət quruculuğunda dinin ictimai həyatdan tam kənarlaşdırılmamasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

3. Tarixi keçmiş, adət və ənənələr

M.Ə. Rəsulzadə hər bir millətin həyatında tarixi keçmişin mühüm rolunu belə ifadə edirdi: "İrəliyə bir miktən [güç, imkan] və qüvvət tapa bilmək üçün millətlər həmən tarixlərdən istimdad edərler. Zəif düşdükləri, əzilib inqiraza tərəf çəkildikləri, hətta inqiraz bulub, hər bir iqtidar və qüvvətdən düşmüş olduqları zamanda belə keçmişin qüvvətli və parlaq dəmlərini xatirə salmaq istiqbal üçün bir ümid bəslərlər. Keçmişini iyicə tədqiq etmiş olan millətlər daima mazinin ölüb torpaqlar altında çürümüş olan qəhrəmanlarından birer ideal modeli yazıb da onu gələcəyin bir nümunə-yi-həməsəti kəsdirirlər"⁹⁰. Millətin öz tarixini öyrənməsi və bilməsi qüvvətli bir birlik və mədəniyyət amili olduğundan⁹¹, qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biri də böyük bir tarixə malik türklüyün, o cümlədən Azərbaycan türklüyünün tarixini ciddi şəkildə öyrənmək və millət arasında təbliğ etməkdən ibarətdir.

Rəsulzadə bunu xüsusi ürək və yağışı ilə qeyd edirdi ki, türk tarixi, o cümlədən Azərbaycan türklərinin tarixi ən az tədqiq olunub yazılmış tarixlərdəndir, o öyrənilməkdən daha çox tacavüzə məruz qalmış, həm əcnəbi, həm də türk tarixçilər tərəfindən birtərəfli işıqlandırılmışdır⁹² və nəticədə "bu gün türk milləti böyük bir tarixə malik olduğu halda tarixsiz yaşayır"⁹³. Ona görə də əsas vəzifə kimi qarşıda bu tarixi yazmaq durur. Həmin vəzifəni yerinə yetirərkən "müvərrixin [tarixçi] ən böyük məziyyəti bitərəflikdir"⁹⁴. Tarixçinin işində xüsusi dəyərə malik digər belə məziyyət isə ədalət hissinin uca tutulmasıdır: "Bütүн məsələ, bu xüsusda son dərəcə

incə davranmaqla bərabər, mütədil bir ölçüyə malik olmaq, hədisə, müəssisə və şəxsiyyətləri təqdirdə vətənsəverlik icabı olaraq, ədalət və insaf hissindən ayrılmamaqdır"⁹⁵.

Maraqlıdır ki, M.Ə. Rəsulzadə nəinki Azərbaycan milli hərəkatının, eləcə də Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixinin ilk və ən obyektiv və hərtərəfli araşdırıcısı olub, həm də gələcək belə araşdırılmaların metodoloji əsaslarını da ilk olaraq işləyib hazırlamış və bu mövzuda işləyəcək tarixçilərə, eləcə də bütövlükdə Azərbaycan tarixinin gələcək tədqiqatçılarna çox dəyərli tövsiyələr vermişdir. Məsələn, Rəsulzadənin fikrinə, "başqaları üzərinə hücumları icra edən tacavüzkar tarixdən ziyadə başqalarının hücumunu dəf edib də müdafiədə olan tarix faydalıdır"⁹⁶. Onun tövsiyələrinin bir çoxu isə Azərbaycan milli hərəkatı, milli davası tarixinin öyrənilməsilə bağlıdır. O yazırdı: "Davamızın" yaxın tarixindən bəhs açanların hər şeydən əvvəl, ... obyektiv hədisə və vəqəələr üzərində durmaları lazım gəlir. Belə edilərsə, dava tarixi əsaslara, fikirlərə və fikir müəssisələrinə bağlanmış olur. Milli böyük bir davanı şəxslərə bağlamaq və onu parlament və hökumətdə bəlunmuş olan bir sıra münfərid (tək-tək) insanların vəsəslək mali kimi ədd etmək (qəbul etmək) çox xətalı bir anlayışdır"⁹⁷. [H]al-buki Azərbaycan davası belə üç-bəş kişinin həyatla ölçüləcək kiçik bir dava deyildir"⁹⁸. Məhəmməd Əmin bəyin fikrinə, "[d]avamızı ... münfərid şəxslərə bağlayanlar, mənsub olduqları millətin inkişaf etməmiş ibtidai bir cəmiyyət olduğuna bəlmirtmiş [qabartmış, nəzərə çarptırmış] olduqlarının fərqi olmaya nlar dır"⁹⁹. Şübhəsiz ki, bu müddəalar öz aktuallığını bu gün də saxlayır və Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixinin araşdırılmasında, o cümlədən bu tədqiqat işi çərçivəsində diqqət mərkəzində olmalıdır.

Rəsulzadəyə görə, tarixi keçmiş işi tədqiq edib öyrənmək nə qədər

⁹⁰ M.Ə. Rəsulzadə, "Milli dirilik - VII", *Dirilik*, № 8, 1 yanvar 1915. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 483.

⁹¹ Yəni orada, 484.

⁹² Yəni orada.

⁹³ Yəni orada, 485

⁹⁴ M.Ə. Rəsulzadə, *Azərbaycanın təşəkkilində Müsavət* (Baku: "Azərbaycan" qəzeti, Hökumət mətbəəsi, 1920). - Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 7.

⁹⁵ Yəni orada, 24.

⁹⁶ Rəsulzadə, "Milli dirilik - VII", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 485.

⁹⁷ M.Ə. Rəsulzadə, "Azərbaycan davası", *Azərbaycan* (aylıq kultür dərgisi, Ankara), 2-3(26-27) (1954). - Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 21.

⁹⁸ Yəni orada, 23.

⁹⁹ Yəni orada, 21.

vacibdirsə, onun tədrisi və başqa üsullarla təbliği, gənc nəsələ çatdırılması da eləcə vacibdir: “mədəni millətlərdə tarix, həm də vətən və milliyət tarixi, ən mühüm dərslərdən birini təşkil edir. Vətənin maddə keçirdiyi şanlı günləri və bəşəriyyət aləminə bəxş edə bildiyi səmərəli və faydalı xüsusiyyətləri həmən tarix dərslərindən ballanaaraq [faydalanaraq] övladı-vətənin yadına nəqş etdiriliyor. Vətən və millət əfradı həmən müəyyən bir üsul ilə böyük və bəşəriyyətə, mədəniyyətə dəyərli xidmətlər yetişdirmiş olan bir nəsil-nəcibə mənsub olduğuna qənaət etdirərkən böyüyür. Haradan gəldiyini, tarixdə nələr elədiyini və nə kimi qüvvələrə malik olduğunu bilib, izzəti-nəfisi ilə istiqbala qarşı bir ümid olaraq yaşayır”¹⁰⁰.

M.Ə. Rəsulzadənin qənaətinə, *adət və ənənələr* tarixi keçmişdən əlavə millətin birliyi təmin edən vasitələrdir. Milləti təmsil yalnız dildən və dindən gəlməz, burada “nəzərə kiçik və əhəmiyyətsiz gələn adət, əxlaqın” da rolu böyükdür; ona görə də milli dilimizi və tariximizi mühafizə etməklə kifayətlənməməli, eləcə də adət və əxlaqımızı mühafizə etməli, uşaqlarımızı öz ruhumuzla tərbiyə etməliyik. Rəsulzadə milli diriliyə çatmaq yolunda milli adət və ənənələrimizə hörmətlə yanaşmağın, onları qorumaqla gənc nəsillərə gəniyyət təbliği etməyin əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulayırdı¹⁰¹.

4. Milli ədəbiyyat və mətbuat

M.Ə. Rəsulzadə millətin mədəniyyətinin inkişafında milli ədəbiyyatın önəmli rolunu təsbit edərək, cəmiyyətin həqiqi ədəbiyyata böyük tələbat olduğunu göstərir, o ədəbiyyata “ki, mühitin ehtiyacına cavab versin və millətin həyatını və həyatı yararsın, necə ki lazımdır, təsvir etsin”¹⁰². Gənc yazarların əsərlərinin arzu olunan nəticəni verə bilməməsinin səbəbini Rəsulzadə mühitin məslək boşluğunda görür: “Böyük əməllərə sahib olmayan yazıqdan, əmin olunuz ki, fəvqəladə və müasir bir əsər gözləmək xatadır”¹⁰³. Bəs nədir bu məslək? “Tarixdəki məziyyətləri tədqiq ilə onun nəsl-hazır hüzurunda

canlandırılıb ruhlandırmaq və bundan istiqbala aid olmaq üzrə parlaq və milli nəticələr hasil etdirmək arzusu ədəbiyyatda böyük bir məsləkkədir”¹⁰⁴, – deyərək Rəsulzadə qoyulan sualı cavablandırır.

Məhəmməd Əmin bəyin fikrinə, ədəbiyyatın, əzelliklə də onun hekayənovislik qisminin vəzifəsi həyatı eynilə təsvir etməklə və əl əsərlər yaratmaqdır ki, oxucularını alçaq hissiyyət və əxlaq zidd rəftarlardan iyrəndirsən, onlara yüksək fikirlər və ali hisslər aşılasın. Özü də “[b]unu bir adib kamilan ifadə bilmək üçün iki vergiyə malik olmalıdır: biri vəsüti-qərihə (istedad, zəka), o biri cəsarəti-mədəniyyə”¹⁰⁵.

Rəsulzadəyə görə, əgər hər bir millətin mədəniyyətinin inkişafı onun ədəbiyyatının inkişafı ilə bağlıdır, hər bir millətin siyasi vəziyyəti də onun mətbuatı ilə bağlıdır. “O millət, o məmləkət xoşbəxt və azaddır ki, onların mətbuatı azad və xoşbəxt olsun”¹⁰⁶.

Rəsulzadə mətbuatın dördüncü hakimiyyət və dünyanın altıncı qüdrətli dövləti (o zaman dünyada tutduqları mövqeyə görə beynəlxalq güc hesab edilən beş mühüm dövlətdən – İngiltərə, Fransa, Almaniya, Avstriya və İtaliyadan sonra) kimi xarakterindən bəhs edərək, onu mühüm milli qüvvələrdən biri hesab edir¹⁰⁷. Məhəmməd Əmin bəy mətbuatın cəmiyyətdə çoxtərəfli rolu və əhəmiyyətini onun elmi, siyasi və bəşəri informasiyanı oxaltdırmasında və bununla da insanların zəhnini işıqlandırmasında (“Mətbu sistemi gəniyyət olan millətin zəhni, fikri də işıqlı olur”¹⁰⁸); xalqın tərbibləndirilməsində (“Mətbuat bir müəllim vəzifəsini yerinə yetirir. O, xalqın tərbibçidir. O, məniyyətdən uzaq ola bilməz. O, təmiz, saf olmalı, əxlaqdan kənarə çıxmalıdır”), “ümumi siyasi təşkilatları təbliğatə dəvət edən, ümumə nicət verən, siyasət üzərində nəzarətçi kütləvi təbliğat vasitəsi” kimi ictimai fikri həyəcana gətirib for-

¹⁰⁰ Rəsulzadə, “Milli dirilik – VII”, Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 484.

¹⁰⁵ M.Ə. Rəsulzadə, “Bahadır və Sona – I”, *İqbal*, № 523, 8 dekabr 1913. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 280.

¹⁰⁶ M.Ə. Rəsulzadə, “Mətbuat azadlığı”, *İrani-nov*, № 28, 28 aprel 1911. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 69.

¹⁰⁷ Yəna orada, 70.

¹⁰⁸ Yəna orada, 72.

¹⁰⁰ Rəsulzadə, “Milli dirilik – VII”, Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 484.

¹⁰¹ Yəna orada, 485-86.

¹⁰² Rəsulzadə, “Milli dirilik – IV”, Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 476.

¹⁰³ Yəna orada.

malaşdırmasında; “xalqın milli nümayəndəliyini öhdəsinə götürən, onun görüşlərini ifadə edib yayan ictimai nəzarətçi” olmasında; hökuməti qeyri-qanuni fəaliyyətdən çəkəndirməsində, onun fəaliyyətini bir an belə gözdən qoymamasında; ciddi əsaslı tənqiddə rəvac verməsində, nöqsanları açıq göstərməsində, hakim dairələrin yaramaz hərəkətlərinin qarşısına dəmir sədd çəkməsində görürdü¹⁰⁹.

Rəsulzadə mətbuat azadlığını təqdir etməklə mətbuata təzyiq göstərməyin, senzura təbiiyinin əleyhinə çıxış edir: “Mətbuat o zaman öz vəzifəsini lazımcına yerinə yetirə bilər ki, öz işində tam azad olsun. Öz məqsədinə çatmaq üçün mətbuat azad olmalıdır. Mətbuat azadlığı onun öz işində – yazmaqda, nəşrdə, yaymaqda, insani fikirləri çatdırmaqda tam azad olmağından ibarətdir”¹¹⁰. Rəsulzadənin gözündə “[m]ətbuat azadlığına əl qaldırmaq insan azadlığına təcavüz etməkdir”¹¹¹, “mətbuatın əsarəti əxlaq pozğunluğu törədir, əxlaq gözəlliyi və yaxşı xüsusiyyətləri aradan çıxarır, yalan danışmağı, oğurluğu, əyrilik və casusluğu yayır, ədəbi və qələm pozğunluğu meydana çıxır”¹¹². O, mətbuatın azad olması ilə yanaşı, onun ciddiliyini də vacib şərt hesab edirdi: inkişaf etmiş millət o millətdir ki, onun mətbuatı nəinki azaddır, həm də ciddi və “çoxuna müyəssər olandır”¹¹³.

Beləliklə, Rəsulzadənin çağdaşlıq layihəsində millətin həyat və həsiyyəti inikas etdirən¹¹⁴, onun ehtiyaclarına cavab verən, nöqsanlarını islah edən milli ədəbiyyat və mətbuatın inkişaf etdirilməsi milli diriliyə gedən yolun mühüm həlqələri hesab edilirdi.

5. Ailə və qadın

M.Ə. Rəsulzadə ailəyə münasibətdə milli dirilikdən bəhs edərkən belə bir tezisdən yola çıxır ki, «[m]illətlər ailələrdən təşəkkül edər. Sağlam olmayan ailələrdən təşəkkül edən millətlər sağlam

millət ola bilməzlər”¹¹⁵. Bunun üçün cəmiyyətdə ilk növbədə ailə əsarəti və ailə istibdadına son qoymaq və ailə hürriyətini və ailə saadətini təmin etmək lazımdır, zira “ailə əsarəti və ailə istibdadı üzərinə təşkil edilən millətlər heç bir vaxt ailə hürriyəti və ailə saadəti mənbənləri [təməlləri] üstündə qurulan millətlərlə mübarizə edə bilməzlər”¹¹⁶.

Rəsulzadə ailədə uşaqların milli ruhda tərbiyə edilməsini, öz ana dillərini və mədəniyyətlərini dərinlən bilməsini, millətinə və dövlətinə fayda verə biləcək vətəndaşlar kimi yetişdirilməsini mühüm bir vəzifə sayırdı. Daha bir mühüm vəzifə də “millətin nisfi-mühümünü [önəmli yarısını] təşkil” edən qadının ailədə statusunu ona layiq şəkildə yüksəltməkdən ibarətdir, çünki “o, aciz isə, hüquqsz və mərifətsiz olursa, millətin yarısı xəstə və məflucdur – deməkdir. ... xəstə adam bəllidir ki, sağ və salim bir adamla döyüşə də bilməz”¹¹⁷.

Rəsulzadə “Nərəyə gediyoruz?” adlı məqaləsində qadınların çağdaş həyatı hazırlanması mövzusu üzərində xüsusi dayanaraq, qadın həyatının çətinliklərindən, onların aradan qaldırılması istiqamətində görülməsi zəruri olan tədbirlərdən bəhs edərək yazır: “Əvət, qadın həyatı son dərəcə dolanbaclı və kolay-kolay həll ediləməz bir məsələdir. Həm də son dərəcə diqqət ediləcək bir məsələdir. Bunun üçün əsaslı mənbələr bələdçi, gecəli-gündüzlü çalışmaq, alman-İngilis kibi ciddi millətlərin qadın tərbiyəsi haqqında yazmış olduqları bir çox kitabları gözdən keçirərək və onlardan alacağımız fikri kəndi milli ruh, milli adətimizlə əşilayaraq əsaslı proqramlar, istifadəli kitablar vücuda gətirməliyiz. Yoxsa bu xüsusda azacıq müsəmihə [səhləkarlıq] edəcək olursaq, əmin olmalı ki, gələcəyimiz keçmişimizə nisbətə daha əsəfnək [üzücü, təəssüfedici], daha qorxunc bir şəkil almış olur”¹¹⁸.

¹¹⁵ M.Ə. Rəsulzadə, “Ümid ışıqları”, *İqbal*, № 384, 17 iyul 1913. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 207.

¹¹⁶ M.Ə. Rəsulzadə, “Türkiyədə qadınlar”, *İqbal*, № 422, 28 iyul 1913. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 247.

¹¹⁷ Yəni orada.

¹¹⁸ M.Ə. Rəsulzadə, “Nərəyə gediyoruz?”, *Açıq söz*, № 477, 19 may 1917. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 164-65.

¹⁰⁹ Yəni orada, 71-2.

¹¹⁰ Yəni orada, 75.

¹¹¹ Yəni orada, 79.

¹¹² Yəni orada, 80.

¹¹³ Yəni orada, 72.

¹¹⁴ Rəsulzadə, “Milli dirilik – IV”, Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 475.

6. Təhsil

Hələ ictimai-siyasi fəaliyyətinin başlanğıcında M.Ə. Rəsulzadənin diqqət mərkəzində duran əsas məsələlərdən biri maarif və təhsil məsələsi olmuşdur. O hesab edirdi ki, azadlığa gedən yol toptunun elm ilə, bilik nuru ilə ziyalanmasından keçir. 1906-cı ildə İrşad qəzetində yazırdı: "Cəməatın ziyalı olması, yəni elm ilə, bilik nuru ilə ziyalanması, onun azad olması, hürriyyətdir. Cəhalət, nadanlıq isə əbdlikdir [burada qul, asılı olmaq]. Bilik – bir qüvvəyi-fövqəladə olub, heç bir vaxt məğlub olamaz"¹¹⁹.

H. Zərdəbinin dəfn mərasimindəki nitqində millətin dəhşətli zülməndən xilas olması üçün rəislərə yalvarmağı təklif edən özündən əvvəlki nətiqə etiraz edərək, Rəsulzadə deyirdi: "Heyhat! Möhtərəm nətiq şahvəddir. Bizdə rois yoxdur. Bizim rəislərimiz cəməatimizin başına cəlladlar olmuşlar. Biçarə cəməati bu cəlladların əlindən qurtarmalıdır. Bu xilaslıq da cəməatın öz əli ilə gərək olsun. Başqa bir yol yoxdur. Cəməat özü-öz azadlığına gərək çalışsın. ... İştə cəməati bu darəcəyə çatdırmaq, öz haqqını alacaq mərtəbəyə yetirmək üçün onun gözlərini açmaq, haqqı və batili ona bildirmək lazımdır. Dəyər ki, cəməat öz haqq və ixtiyarını, öz bacarıq və gücünü bilsin, o zaman heç kəs onu sıxıntı altında saxlaya bilməz. Cəməati ayılmaq, onu dərrəkəli etmək üçün nə lazımdır? – maarif, maarif, maarif! Ancaq elm və bilik ilə cəməat özünün nə olduğunu və nə edə biləcəyini qana bilər"¹²⁰.

Rəsulzadə bu yolda ilk tədbirlərdən birini məktəblərin milliləşdirilməsi hesab edirdi. 1908-ci ildə "Tərəqqi" qəzetində ibtidai məktəblərin milliləşməsi məsələsini günün vacib vəzifəsi hesab edərək o yazırdı: "İbtidai məktəb gərək ki, milli olsun. İbtidai məktəb gərək ki, yerli cəməatə doğma olsun. Burada təlim ana dilində olsun. Bu məktəblər gərək cəməatın məişətinə uyğun olsun"¹²¹.

¹¹⁹ M.Ə. Rəsulzadə, "Fəhləyə dair", *İrşad*, № 186, 8 avqust 1906. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 41.

¹²⁰ M.Ə. Rəsulzadə, "H. Zərdəbinin dəfnində nitq", *İrşad*, № 122, 2 dekabr 1907. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 151.

¹²¹ M. Əmin (Rəsulzadə), "İbtidai yerli məktəblər", *Tərəqqi*, № 107, 20 noyabr 1908. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 253.

Ümumi ibtidai təhsilə lazımı əhəmiyyət verilməməsi, kəndlərdə belə təhsil məktəblərinin olmaması Rəsulzadəni daha çox narahat edən məsələlər idi. Onun fikrincə, "günün ən böyük qüvvətini təşkil edən" şeyin bilik¹²², "cəhalətin xarici düşməndən belə böyük düşmən olduğu"¹²³ bir dövrdə "tək-tək fərdlərin oxuyub da böyük sənətlər sahibi olmaları ilə (məsələ: doktor, cərrah, injener, advokat)" bir nəticə hasil olmaz. "Bir millət ümumən məsud olmaq istər və bacqalarının ayağı altında əzilmək istəməzsə, ümumən bilgili və bacarıqlı olmalıdır, ümum millət oxumalı, təhsili-elm etməli, savad sahibi olmalıdır"¹²⁴. Şübhəsiz, Rəsulzadə heç də ayrı-ayrı ixtisas sahələri üzrə mütəxəssislər hazırlanmasının gərəksiz olduğu qənaətində deyildir. Əksinə, başqa bir əsərində müsəlmanlar arasında ixtisas əldə etməyə əhəmiyyət verilmədiyini tənqid edərək yazırdı: "Əgər Avropa bu gün göz qamaşdıracaq qədər tərəqqi etmiş, parlamaş isə, ancaq mütəxəssisləri (spesialisti) sayəsində parlamaşdır. Avropada hər kəs ədədi dərəcəsinə ümumi məlumata dərəcədən sonra özünə müəyyən bir bilik xətti seçir və o yolda ixtisas peyda edir. Avropalı yalnız bir şey öyrənər. Fəqət öyrənmək kimi öyrənər. Onu tamamilə təkmil edər"¹²⁵. Lakin milli ideoloq yaxşı başa düşürdü ki, bütövlükdə millətin taleyi baxımdan "ən lazımlı olan şey əvamin və kütləyi-nasın aydınlaşmasıdır. Çünki əsl millət odur. Bir cəməat də ancaq kütləyi-nasının işıqlanması sayəsində işıqlanıb mədəni ola bilər. Bir nəfərin işıqlanıb da "obrazovannı" olması o qədər də dərdə şəfa verəcək dərman deyildir"¹²⁶.

Rəsulzadə "Məktəb və mədrəsə" adlı silsilə məqalələrində təhsil və təlimin ən ibtidai tələblərinə cavab verməyən məscid məktəblərinin (bura daxil idi: ancaq ana dili ilə şəriət dərsi verən məktəb-

¹²² M.Ə. Rəsulzadə, "Təlimi-ümumi məsələsi", *İqbal*, № 818, 19 dekabr 1914. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 502.

¹²³ Yenə orada.

¹²⁴ Yenə orada, 502-3.

¹²⁵ M.Ə. Rəsulzadə, "Bizdə maarif işi", *Basirat*, № 4, 3 may 1914. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 341.

¹²⁶ M.Ə. Rəsulzadə, "Diyənət, milliyət və məişət nöqtəyi-nəzarindən kənd məktəbləri", *İqbal*, № 811, 11 dekabr 1914. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 496.

lər və farsca, ərəbcə və ümumi ilahiyyat dərsləri verən mədrəsələr)¹²⁷ əsaslı bir islahata möhtac olduğunu qeyd edirdi¹²⁸. Bu məsələ Rusiya müsəlmanlarından ötrü olduqca önəmli olmaqla, onların həm böyük bir "hüquq", həm də islahı düşünüləcək ən böyük bir məsələsidir. Bununla belə, hədəfdə olan təhsilin milliləşdirilməsidir: "ən təbii məktəb milli olan məktəbdir. Millətlərə ən faydalı bir siyasət dəxi məktəblərin milliləşdirilməsinə çalışmaqdır"¹²⁹. Bu zaman "məktəblərin vəzifəsi, gərəcəyi işi yerləşdiyi dövlətə mərbutiyyət və əlaqədarlıq tərbiiyə etməklə bərabər mənsub olduğu xalqın əməllərinə dəxi bir amil olmaq", "xalqın ağıllı qismi tərəfindən bəslənməkdə olan milli arzu və əməllərdə dəxi yardımçı olmaq"¹³⁰ kimi müəyyən edilir. Milli məktəblər açmaq və ali məktəblərə malik olmaq səadətinə yetişməklə isə millətin arzu və əməli kimi həllini gözəyən problemlər sırasına daxil edilir.

Milli məktəb təsisini "olduqca mühüm və məsələlərin məsələsi"¹³¹ adlandırılan Rəsulzadə "milli məktəb nədir" sualına belə cavab verir: "Əgər biz bəlli-başlı millət olmaq istəyirsək, özümüza öylə məktəblər təmin etməliyiz ki, bizi bir millət olaraq tərbiiyə etsin, ruhumuzu, mənaviyyətimizi tamamilə mühafizə edib özümüzü özümüzüzlükdən çıxarmasın. Böylə bir məktəb şübhəsiz ki, milli məktəbdir, o məktəb ki, orada bütün dərslər türkca olsun, proqram öz tərəfimizdən tərtib edilsin. Müəllimlərini özümüz təyin edək, dərsləri, dərsləkləri özümüz intixabı edək. Böylə olursa, bu millətə istədiyimiz müəllimi, mühərriri və alimi hazırlaya bilər və bu surətdə hazırladığımız milli mədəniyyət xadimlərinin xəlqin içinə, köylərə, obalara göndərir, bütün milləti işıqlandıрмаğa böyük bir amil vəcudə gətirə bilər"¹³².

¹²⁷ M.Ə. Rəsulzadə, "Məktəb və mədrəsə - I", *Açıq söz*, № 133, 15 mart 1916. – *Rəsulzadə, Əsərləri*, III c., 440.

¹²⁸ Yəna orada, 441.

¹²⁹ Yəna orada, 440.

¹³⁰ M.Ə. Rəsulzadə, "Məktəb və mədrəsə - II", *Açıq söz*, № 134, 16 mart 1916. – *Rəsulzadə, Əsərləri*, III c., 442.

¹³¹ M.Ə. Rəsulzadə, "Bizə nə kimi məktəb lazımdır?", *Açıq söz*, № 306, 18 oktyabr 1916. – *Rəsulzadə, Əsərləri*, III c., 559.

¹³² Yəna orada, 557.

Beləliklə, Rəsulzadə bir tərəfdən, təhsilin milliləşdirilməsi vəzifəsini qoyurdusa, digər tərəfdən də onun yeniləndirilməsini vacib sayırdı.

7. Milli ideal (məfkurə)

Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Rəsulzadəyə görə, millətin mühüm ünsürlərindən birini milli ideal (məfkurə) təşkil edir. Özü də o qədər mühüm ki, onsuz millət heç nəyə nail ola bilməz: "ayrı-ayrı millətlər bir millət olaraq yaşaya bilmək üçün, hər şeydən əvvəl, özlərini bilməli, müəyyən fikir və əməllər ətrafında birləşərək böyük bir məfkurəyə, qayeyi-xayala hədəf olacaq o işıqlı yıldız sahəyə sahib olmalıdırlar. Çünki müttəhid bir ruh və müştərək bir yıldız malik olmayan millətlərlə yeni əsaslar üzərinə qurulacaq həyat hesablaşmayacaq və böylə silahdan məhrum qalan heyətlər kimsəyə söz eşitdirəməyəcəklərdir"¹³³, "tufana tutulan bir gami üçün hədəfsizlik nə qədər mühlik [təhlükəli] isə, tarixi saatlarda bulunən bir millət üçün əməlsizlik o qədər mühlikdir"¹³⁴. Bu əhəmiyyətinə rəğmən, "[b]izdə işlərimizin ruh və mənaviyyətinə aid olmaq üzrə böyük bir boşluq var. Əməl (ideal) boşluğu, bu boşluq hər tərəfdən hiss olunur"¹³⁵, – deyə görkəmli müfəkkir ciddi narahatlığını bildirdi. Belə bir halı bir dəfə 1905-1906-cı illərdə yaşadığımızı vurğulayaraq, o özünü belə bir sual qarşısında qoyur: əgər "müharibələr müttənasibətəli həddi-rüşdə yetişdiyini isbat edən Rusiya təkrar bir əmri-vaqə qarşısında bulunursa, titrəməz bir ələ malikmiyiz ki, milliyət gamimizin sükanını bərk-bərk tutub da məqsəd tərəfə yol aparsın"¹³⁶. Daha sonra qətiyyətlə qeyd edirdi ki, "[y]olun yıldıznı tanımaqımızca əli titrəməz sükanımızı bulamayacağız"¹³⁷.

Milli məfkurəyə zərurət müharibədən sonrakı şəraitdə daha aşkar görünürdü: "Dəhşətlərinə şahid olduğumuz böyük müharibə, böyük bir həqiqəti, – əsrimizin milliyət əsri olduğunu isbat etdi. «Dünyanın xəritəsi qərribə dəyişəcək» deyə heyərlə qarışıq bir cümlə

¹³³ Rəsulzadə, "Tutacağımız yol", *Rəsulzadə, Əsərləri*, III c., 180-81.

¹³⁴ Rəsulzadə, "Milli dirilik - IV", *Rəsulzadə, Əsərləri*, II c., 474.

¹³⁵ Yəna orada.

¹³⁶ Yəna orada, 474.

¹³⁷ Yəna orada, 475.

indi bir çox ağzılardan eşidilməkdədir. Dünya xəritəsinin alacağı şəkə vatandaşların fədakarlığı, dövlətlərin təşkilatı və orduların əzəmətiylə bərabər, heç şübhə yoxdur ki, vüzh və rüsh peyda etmiş milliyət məkurələrinin də böyük bir təsiri vardır və olacaqdır. Özlərinin lüzumunca bilib də istikbal için müəyyən bir ideal (məkurə) bəsləyən millət, şühəsiz ki, böyük bir qüvvət, yeşil mahutlu bənşik masası üzərində də əsaslıca bir təsir yapacaqdır¹³⁸. Digər bir yerdə isə milli ideoloq yazırdı: "İştə böylə bir zaman üçün hazırlanmağı millətlər özlərinə vəzifə bilirlər. Çünki, özünü bilməyən, vicdani-milliyəsi inkişaf və əməli-həyatıyyəsini təyin etməyən insan heyətlərini bir millət kimi qəbul etmirlər. Və irəlində də etməyəcəklər"¹³⁹.

Rəsulzadəyə görə, müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan türkləri üçün belə bir ideal (məkurə) milli istiqlaldir. "Müsavat" partiyasının milli istiqlalıyyət ideyasına doğru gedən yolunu "əvvəla ədəmi-mərkəziyyət, sonra muxtariyyət, daha sonra cərəyənə təbəen istiqlalıyyət"¹⁴⁰ kimi müəyyən edən partiya rəhbərinin özü isə milli müstəqillik ideyasının tərəfdarı kimi mövqeyini partiyanın bu məqsədi proqram vəzifəsi olaraq bəyan etməsindən çox əvvəl ortaya qoymuşdur. Belə ki, o, hələ 1914-cü ildə yazırdı: "Hər bir millətin müstəqil olub da öz başına idarə olunması tərəqqiyət-tarixiyyəyə müvafiqdir"¹⁴¹. Milli istiqlalın əldə edilməsi nəinki bir millətin inkişafı, əlacə də bəşəriyyətin tərəqqisi üçün zəruri hesab edilirdi: "Milli istiqlal, ələlxüsus, millətlərə xüsusiyyətlərinin mühafizəsini təmin edən istiqlal daima bəşəriyyətə səheyi-mədəniyyətdə yeni və əsli bir təqdim ibdalar, ixtiralar nəvidindədir [vədetmə, xoş xəbər vermə] ki, mədəniyyəti-bəşəriyyə dediyimiz şey də bu bədaət və ixtiraların məcmuından ibarət bir yekundur"¹⁴².

Lakin Rəsulzadə bir realist siyasətçi kimi çərik dərəcədən milli istiqlalın əldə edilməsi üçün tarixi şəraitin olmayacağını yaxşı başa düşürdü. Hədəslərin sonrakı gedişatı da strateji və taktiki baxımdan onun düzgün yol tutduğunu təsdiq etmiş oldu.

Milli ideoloq 1917-ci ilin oktyabrında keçirilən "Müsavat" in I qurultayının kürsüsündən milli ideyalı bəslə müəyyən edirdi: "bizim əməlimiz başqalarına hakim olmaq, başqalarını əzmək degil, özümüzün rifah və səadətə yaşamamız və sair millətlərlə bərabər bəşəriyyətə bir üzv, hamı ilə bərabər *mədəni və müstəqil bir millət olmaqdır*. Türklük fikri başqalarına təcəvüz olmadığı kibi, İslam da müariz degil. ... Türk millətinin məqsədi *tərəqqi etmək, bəşəriyyət gülüstannında yaxşı qoxulu bir türk gülü yetişdirməkdir*. ... millətin məqsədi əksəriyyətin məqsədi deməkdir. Əksəriyyət isə fəhlə, kəndli, ümumiyyətlə demokratiyadan ibarətdir. Buna görədir ki, məkən və zaman şəraiti altında *millətimizin məqsədi haman demokratiya məqsədidir*"¹⁴³ (ayrılmış mənimdir – M.D.).

Rəsulzadənin Avropada yüksələn millətçilik dalğası və bu dalğanın yeni dünyanın əsas meyillərindən biri olması inancı onu milli dövlət qurmaq ideyasına sövq etmişdir. Onun fikrincə, milli diriliyyə yetişmək uğrunda haqqında bəhs edilən bütün səylər milli istiqlalın əldə edilməsinə xidmət edir, başqa sözlə, milli istiqlal milli diriliyyə gedən yolda qazanılan nailiyyətlərdən ən başlıcasıdır. Digər tərəfdən, milli istiqlalın əldə edilməsi də öz növbəsində milli diriliyin sonrakı yetişməsinə üçün əlverişli şərait yaradır, geniş imkanlar açır. Milli istiqlal isə öz təəcəssümünü **milli dövlətin** qurulmasında tapır. Bununla Rəsulzadənin çağdaşlaşma layihəsi dövləti daha geniş bir kimliklə – milli kimliklə əlaqələndirir, onu millətin siyasi mənafehlərini hədəfləyən və qoruyan bir struktur olaraq görürdü: "dövlət də millətin bir şəkli-digəridir. Millət özak, dövlət qabıqdır. ... ən təbii dövlət milli olan dövlətdir"¹⁴⁴. Əks hal-

¹³⁸ Rəsulzadə, "Tutacağımız yol", Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 180

¹³⁹ M.Ə. Rəsulzadə, "Naticəyi-hərb nə cür olacaq?", *İqbal*, № 761, 12 oktyabr, 1914. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 386.

¹⁴⁰ "Azərbaycan Məclisi-Məbusanında Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" firqəsi Məclisi-Məbusan şöbəsinin bəyannaməsi", M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri* (1918 – aprel 1920), V c., 131.

¹⁴¹ Rəsulzadə, "Naticəyi-hərb nə cür olacaq?", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 385.

¹⁴² M.Ə. Rəsulzadə, "Milli dirilik – I", *Dirilik*, № 2, 2 oktyabr 1914. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 466.

¹⁴³ M.Ə. Rəsulzadə, "Müsavat" qurultayını", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 378-79.

¹⁴⁴ M.Ə. Rəsulzadə, "Hədəslərin mənası", *Azərbaycan*, № 65, 15 dekabr 1918. – *Azərbaycan* qəzetində parlament hesablatması və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920), II c. (Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2016), 12.

Müqayisə üçün: "milli dövlət, sərhədləri olan bir güc qabıdır (power-container); ... modern çağın üstün güc qabı". Giddens, *The Nation-State and Violence*, 120.

da millətlə dövlət arasında, "millətin tərəqqiyatı-ictimaisi ilə olduğu şəkli hökumət arasında" siyasi təzad baş verir; bu, "ruhla qəlb arasında bir təzad"dır ki, bu zaman "ruh qəlbə sığmıyor". Ruhla qəlb arasında siyasi təzadın təzahürünə, məsələn, ümumi siyasi hürryyətlərin, seçki hüququnun, məsuliyyətli hökumətin olmaması aiddir¹⁴⁵. Millətin bütün sahələrə, o cümlədən iqtisadi sahədə inkişafı da milli istiqlal əldə edilməsilə mümkün olur: "iqtisadiyyat millətlərin ... istiqlalı sayəsində tərəqqi ediyor"¹⁴⁶.

Rəsulzadə "dövlət də millətin bir şəkli-digəridir" tərifini heç də bütün millət və dövlətlərə şamil etmirdi: "bu tərif şümuli [əhatə dairəsi] bir millətə aid olan dövlətlər haqqında səhiddir. Digər təbirlə demək olar ki, bu tərif təbii təşkilatə malik olan dövlətlər haqqındadır. Çünki ən təbii dövlət milli olan dövlətdir. Fəqət təhti-ida-rəsində bir çox millətlər olan dövlətdə məlumdur ki, dövlət mənasilə millət mənası bir ola bilməz. Nəsil ki, Avstriya-Macarıstan dövləti daxilində çex-slavak, macar, alman, polyak, risin, rumın, italyan millətləri olduğu kimi, Rusiya dövləti daxilində də rus, fin, türk, erməni, gürcü, ukrayna və sair millətlər vardır"¹⁴⁷. Məhz "[b]ir millətdən təşəkkül edən dövlətlərdə ixtilaf amal olmadığından məzkur dövlətlər davamlı və qüvvətli olurlar. Halbuki, müxtəlif millətlərdən təşəkkül edən dövlətlərdə ixtilafı-amal vardır. Binaənəleyh bu ixtilafın məmləkətin iqtisadi, siyasi və elmi həyatını iflic bir halə gətiriyor"¹⁴⁸. Demokratiya da yalnız sözügedən milli dövlətlərdə mümkün olur: "demokrasi ancaq bir millətdən mü-təşəkkil olub da bir dildə danışın məmləkətlərdədir ki, gözəl tərəqqi edər və özünü göstərə bilər. Bir məmləkətdə mənəvi ixtilaf-lar insanlar arasında ki tarixi və təbii hüdudlar nə qədər azalsə və nə qədər dil ittihadı qüvvətli olsa o qədər də məmləkətin iqtisadi

¹⁴⁵ Rəsulzadə, "Hadisələrin mənası", *Azərbaycan qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920)*, II c., 11.

¹⁴⁶ Rəsulzadə, "Federalizm və demokratiizm", *Açıq söz*, № 528, 25 iyul 1917. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 271.

¹⁴⁷ Rəsulzadə, "Hadisələrin mənası", *Azərbaycan qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920)*, II c., 12.

¹⁴⁸ Rəsulzadə, "Nəticəyi-hərb nə olacaq", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 385.

sadi, siyasi və əqli tərəqqiyatı qüvvətli olar"¹⁴⁹. Şübhəsiz ki, və-təndaş millətçiliyinin tərəfdarı olan Rəsulzadə bu mülahizələrində milli dövlətdə milli azlıqların olmasını istisna etməirdi.

Maraqlıdır ki, Rəsulzadənin söylədiyi bu fikirlər milli dövlət haqqında müasir görüşlərlə tam səsəşir. Müqayisə üçün bu məsələyə çağırızda eyni mənasibətin müqayisəli siyasətşünaslıq sahəsində tanınmış alim T. Bale tərəfindən təqdim edilən bir nümunəsi ilə tanış olmaq yetərlidir: "Millət-dövlət (nation-state) dövlətin ölkə və millət ünsürlərinin uyğun gəldiyi dövlətdir. Yəni belə bir dövlətdə tək bir millət yaşar. Ölkənin insan ünsürünün mədəniyyət, tarix, dil, din və başqa baxımlardan birlik təşkil etdiyi fərz edilir"¹⁵⁰.

Mövzuyla bağlı maraqlı məqamlardan biri də milli istiqlal məfkurasının milli müstəqil Azərbaycan ideyası şəklində ifadəsi ilə bağlıdır. Heç şübhəsiz, "milliyyət" anlayışını siyasi-ideoloji diskurs daxil edən, millətçiliyi əvvəlcə türkcülük, sonra isə Azərbaycan türk milliyyəti, Azərbaycan türkcülüyü, daha sonra isə millətçiliyi milli istiqlalçılıq¹⁵¹, milli istiqlal məfkurasını "türk demokratiyasının böyük ideali"¹⁵² olaraq milli müstəqil Azərbaycan ideyası kimi ifadə edən və bütün bunları doktrinal olaraq sistemli şəkildə özünün bir sıra əsərlərində işləyib hazırlayan məhz M.Ə. Rəsulzadə olmuşdur. Bununla bərabər, o, ədalətli və səmimi bir insan və obyektiv tədqiqatçı kimi öz məsləkdaşı N. Yusifbəylinin bu sahədə mühüm xidmətləri olduğunu, Azərbaycan istiqlalçılıq hərəkatında onun "zəka və səmimiyyətinin qəti rol oynadığını" qeyd etmiş, "milli Azərbaycan hərəkatının istiqlalə münəcər olan qayəsi-ni", "Azərbaycan ideyasını siyasi bir tələb maddəsi şəklində for-

¹⁴⁹ Yəni orada.

¹⁵⁰ Tim Bale, *European Politics: A Comparative Introduction* (Houndmills, Palgrave Macmillan, 2005), 33. – İstinad bu mənbə üzrədir: Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, I c., 418. Bax, həmçinin: N. Nəsilbi, "Millət-dövlət özlətləməsi", daxil olma tarixi: 25 avqust 2018, <http://politdigit.ru/az/meqaleler/millet-dovlet-ozetlemesi-m9018>.

¹⁵¹ Rəsulzadə, "Qövəm və millət", Rəsulzadə, *Milli birlik*, 38.

¹⁵² M.Ə. Rəsulzadə, "İstiqlal", *İstiqlal*, № 1, 4 fevral 1919. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, V c., 207.

mula etmək şərafi"nin məhz ona məxsus olduğunu yazmışdır¹⁵³. Haqiqətən də Azərbaycan kəlməsinin siyasi bir termin, eləcə də siyasi bir şüar kimi dövrün siyasi semantikasına daxil edilməsində N. Yusifbəylinin rolu danılmazdır. Lakin yuxarıda da qeyd edildi ki, milli müstəqil Azərbaycan ideyasını nəzəri-ideoloji cəhətdən sistemli şəkildə işləyib hazırlamaq şərafi M.Ə. Rəsulzadəyə nəsb olmuştur.

III. M.Ə. RƏSULZADƏNİN ÇAĞDAŞLAŞMA LAYİHƏSİNDƏ ÜMUMBƏŞƏRİ (UNİVERSAL) DƏYƏRLƏR VƏ TƏSİSATLAR

M.Ə. Rəsulzadənin çağdaşlaşma layihəsi cümhuriyyət, demokratiya, hakimiyyətlər bölgüsü, hüququn üstünlüyü, hüquq və azadlıqların təmini, dünyəvilik, elm kimi ümumbəşəri (universal) dəyər və təsisatlara dair müddəaları özündə ehtiva edirdi. Milli ideoloqa görə, bu universal dəyər və təsisatların milli səviyyədə artıqulyasiyası heç də bütün dövlətlərə münasibətdə hazırlanmış hansısa ümumi bir proqramın ayrı-ayrı ölkələrə məcburi sınımması demək deyildi. Rəsulzadə üçün çağdaşlığın yuxarıda sadalanan universal meyarları cəmiyyətin müxtəlif sahələrində dəyişikliklər yönündə zamanın çağırışlarına çevik reaksiyaya imkan verən vasitələr idi. O həm də yaxşı başa düşürdü ki, bu dəyişikliklərin tam həyata keçirilməsinin vasitələri, sürət və xarakterli bütövlükdə bu və ya digər dövlətin milli və tarixi xüsusiyyətlərindən, eləcə də siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni və s. amillərdən asılıdır.

1. Cümhuriyyət və demokratiya

M.Ə. Rəsulzadə dövrünün ən mükəmməl idarə üsulu kimi demokratik cümhuriyyətə üstünlük verirdi. Bu məsələyə xüsusi olaraq həsr etdiyi "Cümhuriyyət" adlı məqaləsində o yazırdı: "Demokratiya nöqtəyi-nəzarindən Rusiyada yaşayan və çarizmin tə-

cavızkar siyasətinə məruz qalan sinif, silk və millətlər üçün cümhuriyyətdən daha münasib bir üsul-idarə təsəvvür olunmaz"¹⁵⁴. Mütəfəkkirin fikrincə, millətlərin istiqlalı, eləcə də onların mədəniyyətinin inkişafı üçün məhz demokratiya əlverişli şərait təmin edir: "Demokratizm bütün millətləri kəndi ruh və mənaviyyəti dairəsində qalmaq şərtilə müasir mədəniyyət sərgisinin tamam hüquqlu bir şəhəri olmaq sifətilə görmək istər"¹⁵⁵. Rəsulzadə "milli ... xalq hərəkatının təsis edəcəyi hökumətin ... məna etibarilə demokratiyadan, şəkli etibarilə də cümhuriyyətdən başqa olmayacağı"¹⁵⁶ zaman-zaman vurğulayırdı. Bu forma (cümhuriyyət) və məzmunun (demokratiya) vəhdətinin məhsulu kimi demokratik cümhuriyyətə, xalq cümhuriyyətinə verilən qiymətin ifadəsini onun cümhuriyyətin iki tipinə dair fikirlərində aşkar edirik:

"Fəqət, cümhuriyyətdən cümhuriyyətə də fərq var. Cümhuriyyət öylə əsaslar üzərində qurula bilər ki, yenə ənamın [xalqın], məhkum millətlərin hüququnu tamamilə təmin etməyib xalqın mümtaz qismi mənafehinə uydurulsun, bistihal cümhuriyyəti-xass [imtiyazlıların cümhuriyyəti] olsun. Ola da bilər ki, bu gün müvəqqəti hökumət tərəfindən elan olunan əsaslar üzərinə ümumi, müsəvi, gizli və doğru surətdə icra olunan seçkilərin iqtizə [tələb] elədiyi hürriyyətlərə bina olunub amməyi-xalqın (ənamın) mənafehinə gözətsin, qanun nəzərində xassi-əvam görməyib cümhuriyyəti-ənam şəklini alsın.

Məhkum sinif və millət gözü ilə baxıldıqda işıqlı istibdad qarısından, məşrutəyə işıqlı istibdaddan, cümhuriyyət məşrutiyətdən, cümhuriyyəti-ənam da cümhuriyyəti-xassdan daha fəidəli və daha müvəfiq mərəmdir.

... Var olsun cümhuriyyəti-ənam!¹⁵⁷.

¹⁵⁴ M.Ə. Rəsulzadə, "Cümhuriyyət", "Açıq söz" qəzeti, № 426, 17 mart 1917. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 89.

¹⁵⁵ Rəsulzadə, "Getdiyimiz yol", Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 546.

¹⁵⁶ Azeri (Rəsulzadə), "Cümhuriyyət Bayramı", M.Ə. Rəsulzadə, *Yeni Kafkas-yə Yazıları*, 1923-1927, yayına hazırlayanlar Y. Akpınar, S. Türkyılmaz, Y. Özka-ya (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017), 189.

¹⁵⁷ Rəsulzadə, "Cümhuriyyət", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 89-90.

¹⁵³ M.Ə. Rəsulzadə, "İstila qurbanları. Yusifbəyli Nəsihət bəy", *Odlu yurt* (dərgi, Ankara) 3 (1929): 110-12. – İstinad bu mənbə üzərində: *Nəsihət bəy Yusifbəyli – milli istiqlal və dövlətçilik mücahidi*, elmi red. F. Əhmədova (Bakı: "Ziya", 2013), 194-97.

Cümhuriyyəti-ənamın cümhuriyyəti-xassdan üstünlüyünü, həqiqi demokratiyanın məhz cümhuriyyəti-ənamda mümkünlüyünü birmənalı şəkildə vurğulayan Rəsulzadə millətin həyat və səadətini ancaq demokratik bir cümhuriyyət təsisi ilə mümkün olduğunu göstərir. Rəsulzadənin fikrincə, millət və demokratiya bir-birilə sıx əlaqədə olan hadisələrdir. "Müsavat"ın birinci qurultayının kürsüsündən o deyirdi: "millətin məqsədi əksəriyyətin məqsədi deməkdir. Əksəriyyət isə fəhlə, kəndli, ümumiyyətlə demokratiyadan ibarətdir. Buna görədir ki, məkən və zaman şəraiti altında millətimizin məqsədi haman demokratiya məqsədidir"¹⁵⁸. Bu iki anlayışın sıx bağlılığının nəticəsidir ki, millətin hüququ uğrunda mücadilə olan "milli hərəkətlər eyni zamanda da demokratik bir rəng alır"¹⁵⁹. Yalnız milliyət və demokratizm haqqında yanlış məlumat sahibləri bu iki kəlmənin qoşa işlədilməsini qoribə qarşılayırlar. Halbuki "milliyətlə demokratik qətiyyətin düşmən məşumları deyildir"¹⁶⁰, "millətçilik, dünyanın irəliyə doğru addımlayan demokratik gedişinə uyğun bir hərəkətin adıdır"¹⁶¹. Deməli, milliləşmə və demokratikləşmə "milli hərəkət" adlı eyni bir medalın iki üzüdür və onlar qalibyyət üçün birlikdə addımlamağa məhkumdurlar.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, "cümhuriyyət" və "demokratiya" anlayışları məhz M.Ə. Rəsulzadənin söyləri sayəsində o dövür Azərbaycanının siyasi semantikasında açar anlayışlar kimi çıxış etməyə başlamışdır.

Rəsulzadə həm millətin siyasi cəhətdən yetkinləşməsində ("siyasi firqələri olmayan bir millətin siyasi duyğusu, siyasi düşüncəsi olamaz"¹⁶²), həm də demokratik siyasi sistemin mövcudluğunda siyasi partiyaların roluna mühüm əhəmiyyət vermişdir. O, demokratik cəmiyyətdə fikir plüralizminin və çoxpartiyalılığın da mühüm rolunu qeyd edirdi: "biz heç vaxt siyasi hürriyyətin iksir

gücünə, yəni ictimai və iqtisadi ziddiyyətləri məhv edərək bütün milləti müttəhid bir partiyağa çevirmək gücünə malik olduğunu güman etmirik. Dünyaə ilk azad məmləkəti və bir neçə yüz il öncə parlamenti olan İngiltərə hələ indi də bir partiyalı ölkə deyildir. Bütün Avropa millətlərinə inqilab və azadlıq nümunəsi olan Fransada da müxtəlif firqələr mövcuddur. Azadlıq olan ölkələrdə və fikirlərini açıq-aşkar mübadilə edən cəmiyyətlərdə aydındır ki, müxtəlif əqidə və fikirlər meydana gəlir. Azadlığın ilk günlərindən biri-digərinə zidd partiyaların əsası qoyulur. Çünki təbiət müxtəlif və fikirlər qarşıqdır. Hər kəs ki, əksəriyyəti ələ keçirməyə çalışır, vətəninin səadətini yalnız öz fikrinin həyata keçməsinə görə, ölkəyə və xalqına nicat verə biləcək başqa fikri müqəddəs saymır və onu fəaliyyətə gətirməyi istəmərsə, öz vicdanı qarşısında böyük günah işləmiş olur!"¹⁶³.

Liberal-demokratik görüşlərin sahibi olan Rəsulzadəyə görə, "xalq hökuməti ilə idarə olunan məmləkətlərdə seçki üsuluğun böyük əhəmiyyəti"¹⁶⁴ vardır, zira demokratiyanın ən vacib şərtinin – hakimiyyətin millətə məxsusluğunun təmini seçkilər vasitəsilə mümkündür. "Seçki xalq və cəməat idarəsindən dirəyidir. Bu dirək zəif olursa, bina uçurlar"¹⁶⁵, – deyə Rəsulzadə demokratik hakimiyyətin təşkilində seçkilərin vacibliyinin, əhəmiyyəti və təşkili əsaslarının insanlara izah edilməsi məqsədilə çox sadə dildə bir sıra məqalələr yazmışdır.

Demokratiya daim təkamüldə olan cəmiyyətdəki mütərəqqi qüvvələrin iş başına gəlməsini təmin edən sistemdir və bu sistem iki tip elementdən ibarətdir. Bunlardan biri onun "zahirini təşkil edən birtakım təmsil-i ümumi müəssesə və mərasimlərin (məclislər, intihablar) ara-yi ümumiyyəti [ictimai rəyi] müktəzi [gərəklilərdən] ananətdən ibarət"dir. Digəri isə onun əsl ruh və mənasını təşkil edən "təcrübəyə bağlı müsbət elmlərlə, tərəqqi fəlsəfəsinə

¹⁵⁸ Rəsulzadə, "Müsavat" qurultayı", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 379.

¹⁵⁹ Rəsulzadə, "Hadisələrin mənası", *Azərbaycan qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920)*, II c., 14.

¹⁶⁰ Yenə orada.

¹⁶¹ Rəsulzadə, "Qövm və millət", Rəsulzadə, *Milli birlik*, 38.

¹⁶² Rəsulzadə, "Müsavat" qurultayı", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 378-79.

¹⁶³ Rəsulzadə, "Mühafizəkar və ya sosialist mühafizəkar partiyaların tənqidi", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 101.

¹⁶⁴ M.Ə. Rəsulzadə, "Cəməat idarəsi", *Açıq söz*, № 442, 5 aprel 1917. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 137.

¹⁶⁵ Yenə orada.

müstənit [istina edən] manzume-i efkardır [fikirlər toplusudur]"¹⁶⁶. Bu sonuncunun strukturunda isə ən üstün mövqedə dayanan hüquq və azadlıqlardır. "Məşrutə ya cümhuriyyət idarəsində "hüquqi-bəşər" azadlığının qəbulu ən birinci şərtidir"¹⁶⁷. Ən başlıcası isə bu hüquq və azadlıqların təminatıdır ki, bunsuz həqiqi demokratiyadan söhbət belə gedə bilməz: "Hətta deyilə bilər ki, elmin hürriyyətini, insan aqlının hər növ qeyd-şərtədən azad olmasını, fərdin, digər bir insanın hürriyyət və huququna təcavüz etməmək surətiylə, hər növ hürriyyət və istiqlalını təmin edə bilməyən bir idarə sistemi, demokratiya müəssisələrinin zahirən bütün formalarını mühafizə etmiş olsa belə, həqiqi demokratiya deyildir"¹⁶⁸.

Rəsulzadə hələ 1914-cü ildə demokratik sivil cəmiyyətin qurulmasında müxtəlif xeyriyyə cəmiyyətlərinin roluna xüsusi diqqət yetirirdi. Onun fikrincə, öz idarəsinə öyrəşməmiş olan millətlər üçün bu cəmiyyətlərin bilavasitə xidmət göstərdikləri maarif və ümumi-xeyriyyədən daha mühüm əhəmiyyəti ümumi işlərin necə idarə olunmasına dair bir təcrübə meydanı təşkil etmələridir: "Bu cəmiyyətlər iralidə daha mühüm və daha şümulu cəməat işlərinə faydalı bir surətdə işləyə bilmək üçün bizi hazırlamalıdır"¹⁶⁹. Bu təcrübənin əhəmiyyəti özəlliklə Qafqazda zəmtovların (bələdiyyə idarələrinin) bərpa edilməsindən sonra xalqın öz işini idarəyə dəvəti ilə daha da artacaqdır¹⁷⁰.

"Qafqasiyanın ən ziyadə möhtac olduğu və növbədə dayanan zəmtvo müəssisəsi var"¹⁷¹, – deyən Rəsulzadə, demokratik cəmiyyət üçün yerli özünüidarəetmənin xüsusi əhəmiyyətini öz yazılarında döna-döna qeyd edirdi. Özünüidarəetmə ilə bağlı vəziyyətin Qaf-

¹⁶⁶ Azeri, "Cumhuriyyət Bayramı", Resulzadə, *Yeni Kafkasya Yazıları*, 1923-1927, 189.

¹⁶⁷ Resulzadə, "Cəməat idarəsi", Resulzadə, *Əsərləri*, IV c., 135.

¹⁶⁸ Azeri, "Cumhuriyyət Bayramı", Resulzadə, *Yeni Kafkasya Yazıları*, 1923-1927, 189.

¹⁶⁹ M.Ə. Rəsulzadə, "Cəmiyyətlərimiz", *Bəsirət*, 31 may 1914, № 8. – Resulzadə, *Əsərləri*, II c. 353.

¹⁷⁰ Yəna orada, 354.

¹⁷¹ M.Ə. (Rəsulzadə), "İslahat ümidində", *İqbal*, № 794, 21 noyabr 1914. – Resulzadə, *Əsərləri*, II c., 449.

qazda Rusiya mərkəzi əyalətlərindən fərqli olaraq acınacaqlı olduğunu və bu sahədə qarşıda mühüm vəzifələrin durduğunu vurğulayaraq o, yazırdı: "Daxili Rusiyada illərdən bəri təbii olaraq gəlməkdə olan cəməat müəssisələri (zəmtovlar, cəməat məhkəmələri və qeyri) Qafqasiyada hala də yoxdur", "fəqət gərəkdir ümum Rusiyaya, gərəkdir Qafqasiyaya və gərəkdir Rusiya türkləri və müsəlmanlarına lazım olan islahatların nədən ibarət olduğunu milli mətbuat indidən düşünməli və bunu cəməatimizə bildirməlidir. Bu onun ən doğru vəzifəsidir"¹⁷². Ümumiliklə Rəsulzadə zəmtvo idarələri probleminə çoxsaylı məqalələr həsr etmişdir¹⁷³. Bu məqalələrdə əsas məqsəd əvvəllər demokratiya təcrübəsi olmayan xalqın insanların maarifləndirilməsi, özünüidarəetmənin vacibliyi və faydasının onlara çatdırılması, ona nail olmanın yollarının izah edilməsi və s. idi.

2. Hüququn üstünlüyü (və ya hüquqi dövlət)

"İstibdad və məşrutə davası da hüquqi bir davadır"¹⁷⁴, – deyən M.Ə. Rəsulzadə üçün Azərbaycan davası da "insanlara hürriyyət və millətlərə istiqlal" uğrunda hüquqi bir dava idi. Rəsulzadənin bu fikri Tomas Ceffersonun Amerikanın müstəqilliyi üçün savaşı

¹⁷² Yəna orada, 448.

¹⁷³ Bax: M.Ə. Rəsulzadə, 1) "Zəmtvo islahatı xüsusunda", *Tərəqqi*, № 103, 16 noyabr 1908. – Resulzadə, *Əsərləri*, I c., 249-51; 2) "Zəmtvo islahatı barəsində", *Tərəqqi*, № 104, 17 noyabr 1908. – Resulzadə, *Əsərləri*, I c., 251-53; 3) "Zaqafqaz zəmtvo cəməti", *Tərəqqi*, № 136, 26 dekabr 1908. – Resulzadə, *Əsərləri*, I c., 277-80; 4) "Zəmtvo Şurası", *Açıq söz*, № 149, 3 aprel 1916. – Resulzadə, *Əsərləri*, III c., 375-76; 5) "Zəmtvo – I", *Açıq söz*, № 154, 8 aprel 1916. – Resulzadə, *Əsərləri*, III c., 379-81; 6) "Zəmtvo – II", *Açıq söz*, № 157, 12 aprel 1916. – Resulzadə, *Əsərləri*, III c., 387-90; 7) "Zəmtvo – III", *Açıq söz*, № 159, 14 aprel 1916. – Resulzadə, *Əsərləri*, III c., 396-98; 8) "Zəmtvo Şurası", *Açıq söz*, № 168, 25 aprel 1916. – Resulzadə, *Əsərləri*, III c., 404-6; 9) "Anlaşılması lazım bir nöqtə", *Açıq söz*, № 171, 28 aprel 1916. – Resulzadə, *Əsərləri*, III c., 407-9; 10) "Zəmtvo Şurası", *Açıq söz*, № 179, 8 may 1916. – Resulzadə, *Əsərləri*, III c., 416-18; 11) "Qafqasiya zəmtvosu və müsəlman fraksiyası", *Açıq söz*, № 188, 18 may 1916. – Resulzadə, *Əsərləri*, III c., 425-27.

¹⁷⁴ Resulzadə, "Mühafizəkar və ya sosialist mühafizəkar partiyaların tənqidi", Resulzadə, *Əsərləri*, II c. 100.

Hər növ hüquq və azadlıqların təmin edilməsini haqiqi demokratiyanın və hüququn üstünlüyünün zəruri şərti hesab edən Rəsulzadəyə görə, hər bir fərdin azadlığı digərlərinin azadlığı və hüquqlarına təcavüz etməmək şərtilə təmin edilməlidir¹⁸³. Fikirimcə, bu fikir məşhur "hər bir fərdin azadlığı digər vətəndaşların azadlığının başladığı yerdə sona yetir" sözləri, eləcə də Fransanın 1789-cu il "İnsan və vətəndaş hüquqlarının ümumi bəyannaməsi"nin 4-cü maddəsində təsbit edilmiş müddəə ilə eyni mənə yükünə malikdir.

Azadlıq istər fərdlərə aid olsun, istərsə də bütün millətə, M.Ə. Rəsulzadə üçün eyni dərəcədə müqəddəs bir dəyərdir: "İnsanların istiqlalına hürryyəti-şəxsiyyə, millətlərin hürryyəti-şəxsiyyətinə istiqlal deyilir. Hürryyəti-şəxsiyyə nə qədər müqəddəs isə, şəxslərin məcmuə olan millətlərin istiqlalı da o nisbətə müqəddəsdür"¹⁸⁴. Bundan əlavə, millətlərin istiqlalı və insanların hürryyəti bir-birilə sıx bağlıdır; birinci olmasa, ikincinin tam təminindən söhbət belə gedə bilməz, fəqət ikinci də olmasa, birinci fiksiyə olacaqdır: "İnsanların hürryyəti bircə hər dürlü təhəkküm [məhkum etmə] və təzyiqlərin ortadan qalxması və hüquqi-ənam əsas və üsullarının hakim olması şərtilə mümkün ola biləcək"dir¹⁸⁵.

Məhəmməd Əmin bəyə görə, "[h]üquqi-bəşər – insanın haqları, ixtiyarları deməkdir"; "insanın fikri azaddır. Fikir elədini deyə bilər, deyə bildiyini yazsa bilər. Deyib və yazsa bildiklərini xəyaldan işə götürə bilmək üçün cəmiyyətlər qurur, məclislər yığır, ictimailər, yığıncaqlar çağırır"¹⁸⁶. Rəsulzadə hər bir demokratik cəmiyyətdə insan hürryyətinin vahid bir şəbəkəsinin, onun söz azadlığı, mətbuat azadlığı, cəmiyyət və ittifaq azadlığı, din və vicdan azadlığı, şəxsiyyət azadlığı kimi formalarının olmasını zəruri hesab edirdi. Onun fikrinə, çar Rusiyasında bunların heç biri təmin edilmirdi, əksinə orada "hürryyəti-kəlam həbs və nəfyidan, hürryyəti-mətbuat mə-

bəələrin və qəzetlərin bağlanması, hürryyəti ittifaq insanlara dəstə ilə, firqə ilə sürgünə çəkmədən, hürryyəti-şəxsiyyə xalqı küçədə deyil, evində belə rahat qoymamaqdan ibarət"¹⁸⁷. Rəsulzadə Azərbaycanın müstəqilliyinin reallaşması ilə hüquq və azadlıqların da təmin ediləcəyinə dərinəndə inanırdı: "siyasətən kəsb-i hürryyət və istiqlal edəcək Azərbaycanda ictimai hürryyətlər və hüquqi-bəşərə aid dəsturlər hər halda müstəbid Rusiya zamanından daha geniş, daha əlverişli olacağına şübhə etməm"¹⁸⁸.

Hüquq bərabərliyi prinsipi Rəsulzadəyə görə, vətəndaş olduqlarına görə cəmiyyətin hər bir üzvünün haqqıdır və "[h]ər hankı bir məmləkət, qələmrovunda [idarəsi altında] yaşayan bütün təbəələrinə haqiqi və səmimi vətəndaşlıq hissiyatı bəsləmək üçün əhalisinə hüquqlu və hüquqsuz qisimlərə bölməməlidir. Bunu hökumətlər və idarələr haqqında mövcud tərəqqiparvər nəzəriyyələr qəbul etdikləri kimi, hər bir nəzəriyyədən daha müəssir və daha və daha qüvvətli olan zaman da isbat etdi"¹⁸⁹. Odur ki, "kəndi vətəndaşları arasında ögey-döğməlik gözədən bir dövlət də haqiqi bir qüvvətə söykənməyəcək, mütərəqqi və qüvvətli bir təşkilatə malik olmayacaqdır"¹⁹⁰.

"Millətin azadlığı, düşüncənin azadlığıdır"¹⁹¹, – deyən Rəsulzadə insan azadlığının hər cür məhdudlaşdırılmasına qarşı çıxış edirdi: "Adamların ağıl və fikri azad olsa, onların fərdi inkişafı da sürətlənər. Azadlığın qarşısını almaq insanın ağıl və təfəkkürünü əlindən alıb onu bir maşına, ya cansız alətə çevirmək deməkdir"¹⁹². Bu zaman istər düşüncə azadlığı, mətbuat azadlığı, istərsə də elmi yaradıcılıq azadlığı, dini azadlıq olsun, hamısı çox

¹⁸⁷ M.Ə. Rəsulzadə, "Oktyabrın 17-si", *İrşad*, № 245, 17 oktyabr 1906. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 64.

¹⁸⁸ M.Ə. Rəsulzadə, "Azərbaycan Şurayı-Millisi tarixindən", *Azərbaycan*, № 41, 16 noyabr 1918. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, V c., 83.

¹⁸⁹ M.Ə. Rəsulzadə, "Müsləman dava vəkilləri haqqında", *Açıq söz*, № 8, 12 oktyabr 1915. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c. 195.

¹⁹⁰ Rəsulzadə, "Tutacağımız yol, Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 180.

¹⁹¹ Rəsulzadə, "Mətbuat azadlığı", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 78.

¹⁹² Yenə orada, 79.

¹⁸³ Azeri, "Cumhuriyyət Bayramı", Rəsulzadə, *Yeni Kafkasya Yazıları*, 1923-1927, 189.

¹⁸⁴ Rəsulzadə, "İstiqlal", Rəsulzadə, *Əsərləri*, V c., 206.

¹⁸⁵ M.Ə. Rəsulzadə, "Yürüdüyümüz yol", *Müsaavət*, № 1, 10 sentyabr 1917. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 353.

¹⁸⁶ Rəsulzadə, "Cəməat idarəsi", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 135.

önəmlidir. İnsan hüquqları sırasında ilk yerə seçki hüququnu qoyan Rəsulzadə onu insan azadlığı ilə sıx əlaqədə götürür: "seçki xələf və cəməət idarəsinin dirəgədir"¹⁹³, "seçkilər millət rəyinin azadlığından hasil olmalıdır"¹⁹⁴; digər hüquq və azadlıqların təmin edilməsi üçün onun mövcud olmasını zəruri şərt hesab edir: "xələfin nizam və qanun işlərinə qarışması, hökumət işlərində xüsusi rəy sahibi olması, cəməət müəssisələrində rəy və fikir yiyəliyində bulunması üçün seçki lazımdır. İnsanlıq və vətəndaşlıq haqqından fəidələnmək üçün demək ki, insan seçki haqqına da malik olmalıdır"¹⁹⁵. Həqiqi demokratik seçkilər ümumi, bərabər, gizli və müstəqim olmalıdır. İnsan azadlıqları sırasında isə Rəsulzadə mətbuat azadlığını birinci yerə yerləşdirirdi, zira milli şöhrət inkişafı və milli məniyin formalaşdırılmasıyla yanaşı, seçki hüququnun məhiyyət və önəminin millətin hər bir üzvünə çatdırılmasında mətbuatın rolu əvəz edilməzdir.

Rəsulzadənin çağdaşlıq ideali azərbaycanlı müsəlman qadınların hüquqlarını təmin etməyi də özündə ehtiva edirdi. O, 1913-cü ildə "İqbal" qəzetindəki silsilə məqalələrində bütün Şərq ölkələrində qadınların düşükləri əsarət durumunu tənqid edir, qadınun "aşağı cinsdən bir məxluq" olması haqqında görüşlərə qarşı çıxırdı¹⁹⁶. Digər tərəfdən də məktəblərdə azərbaycanlı müsəlman qızların sayının artmasını, onların ali məktəblərdə təhsil almasını, ilk müsəlman qadınunun hüquqşünas ixtisasına yiyələnməsini ürəkdan alqışlayırdı¹⁹⁷.

Məhz Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə 1917-ci il 15-20 aprel tarixlərində Bakıda keçirilən I Ümumqafqaz müsəlmanları qurultayı qadın məsələsi üzrə xüsusi qətnamə qəbul etmişdir. Bu sənəddə azərbaycanlı qadınların "siyasi və mülki hüquqlarda kişilərlə bərabərləşdirilməsi"nin, onların kişilərlə bərabər ictimai-siyasi həyatda iştirak

tirəkının təmin edilməsinin zəruriliyi xüsusi vurğulanırdı¹⁹⁸. "Dirilik öz hüququnu mühafizə edə biləcək qədər qüvvətli olmaqdan" ibarətdir deyə Rəsulzadə bunun üçün "xanım qızlarımızı ciddi, sabit, sarsılmaz bir fəaliyyətlə maarif və tərəqqi üfüqlərinə doğru sövq etməli, yüksəltməli və hürriyyət günəşindən kasbi-nur etmələrinə daima səy və qeyrat etməli"¹⁹⁹ vəzifəsini qarşıya qoyur.

Maraqlıdır ki, Rəsulzadə insan hüquq və azadlıqlarının ümumbəşəri dəyərlər olması fikrini dolayı yolla da olsa, onların "İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsi"nin qəbulu ilə beynəlxalq hüquqda belə bir qismdə tanınmasından bir neçə onillik qabaq dilə gətirmişdir: "İnsanların hürriyyəti nə qədər geniş bir dairədə olursa, bəşəriyyətin ümumi tərəqqisi də o qədər möhkəm və qüvvətli əsaslarda cərəyan ediyor"²⁰⁰.

4. Dünyəvilik (sekulyarizm)

M.Ə. Rəsulzadənin çağdaşlaşma layihəsi cəmiyyət həyatında siyasi sahə ilə dini sahənin, siyasətlə dinin ayrılması tələbini nəzərdə tuturdu. Heş sübhəsis, dini təfəkkürün güclü mövqeyi ilə səciylənən bir cəmiyyətdə belə tələbin qoyulması həm çətin, həm də vacib idi və bunu görkəmli müfəkkir yaxşı anlayırdı. Dünyəvilik ideyalarının nəinki ardıcıl tərəfdarı olan²⁰¹, həm də bu ideyaları Azərbaycan cəmiyyətinə daşıyanların önündə duran Rəsulzadə bunu xüsusilə vurğulayırdı ki, dinin siyasi sahəyə təsiri sifra endirilməli, "ruhanilər siyasətlə məşğul olmamalı", "siyasi mübarizədə məscid və minbər bitərəf" olmalı, "məscidə girərkən siyasət, partiya, ideya unudulmalı"²⁰² və məscid və siyasət qarşılıqlı müdaxilədən çəkinməlidirlər: "Məscidə daxil olduqda insan siyasət, firqa və məsləyi kənara qoyub hüzuri-ilayihdə xüzu, xüşi [təvəzökar və itaətkar] duraraq birlik, qardaşlıq və sairə kibi sözlər eşitməlidir.

¹⁹³ Rəsulzadə, "Cəməət idarəsi", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 137.

¹⁹⁴ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, I c. (Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998), 732.

¹⁹⁵ Rəsulzadə, "Cəməət idarəsi", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 137.

¹⁹⁶ Rəsulzadə, "Türkiyədə qadınlar", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 236.

¹⁹⁷ Rəsulzadə, "Ümid ışıqları", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 208-9.

¹⁹⁸ *Каспий*, 19 апреля 1917.

¹⁹⁹ Rəsulzadə, "Nəyəyə gediyoruz?", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 165.

²⁰⁰ Rəsulzadə, "Yürüdüyümüz yol", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 353.

²⁰¹ А. Балаев, *Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). Политический портрет* (Баку: KitabKlubu.org, 2014), 80.

²⁰² *ARDA*, f. 894, sly. 10, lş 60, v. 12.

Hüzuri-ilyahidə duran cəməat və minbəri-xitabətdə üləmə siyasətdən kənar olmalıdır"²⁰³. Din nümayəndələrinin dövlət işlərinə qarışmaması tələbi dövlətin də din işlərinə müdaxiləsinin yol verilməzliyi prinsipi ilə tamamlanırdı. Bu isə dövlət və hökumət tərəfindən bir sıra tələblərə (passiv vəzifələrə) əməl edilməsini nəzərdə tuturdu. Məhz Rəsulzadənin söyləri sayısında "Müsavat" partiyasının proqramına belə bir xüsusi bənd daxil edilmişdir: "Hökumət heç bir dinə, heç bir məzhəbə üstünlük verməməli və bir dini digərinin zərərinə himayə etməməlidir"²⁰⁴.

Dünyəvilily liberalizmin əsas ünsürlərindən biri hesab edən Rəsulzadə yazırdı: "Liberalizm ... dinin dünya işlərindən ayrılığını tələb edərək, vicdanların hər türlü təzyiqləndən azadlığını gözə almışdır"²⁰⁵. Mütfəkkirin fikrinə, "dini siyasətdən ayırmaq" tələbi heç də "dindarları təzyiq altında saxlamaq demək deyildir", əksinə din və vicdan azad olmalıdır²⁰⁶. Göründüyü kimi, o, dinin dünyəvi işlərdən ayrılığı tələbi ilə yanaşı, dünyəvililyin daha bir tələbini – vicdan azadlığı tələbini də ayırır. Rəsulzadə dünyəvililyin bu iki əsas elementini xüsusi vurğulamaqla, bütövlükdə onun məzmununu düzgün müəyyən edirdi.

Vicdan azadlığına xüsusi əhəmiyyət verən Rəsulzadə çarizmin təcürbəsinə əsaslanaraq dina siyasi alət kimi yanaşan, onu "siyasət oyuncağı edən", bir dini hökəmrən din kimi tanıyib digərlərini asılı vəziyyətə salaraq sıxışdıran, "bir ikonaya ibadət etdirən" dövlətləri ciddi tənqid edirdi²⁰⁷. Belə bir yanaşma vicdan azadlığının pozulmasına, eləcə də cəmiyyətdə düşmənçiliyin və hərə-mərçiliyin yaranmasına gətirib çıxarırdı. Bu zaman söhbət həm ayrı-ayrı dinlərin azadlığının, həm də onların daxilindəki məzhəblərin azadlığının pozulmasından gedirdi.

²⁰³ Rəsulzadə, "Müsavat" qurultayı", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 384.

²⁰⁴ А. Балаев, *Азербайджанской национально-демократической движение. 1917-1920 гг.* (Баку: "Эам", 1990), 77.

²⁰⁵ Rəsulzadə, "Milli təsəntüdü", Rəsulzadə, *Milli birlik*, 24.

²⁰⁶ Rəsulzadə, "Mühafizəkar və ya sosialist mühafizəkar partiyaların tənqidi", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 96.

²⁰⁷ M.Ə. Rəsulzadə, "Bizim nöqtəyi-nəzərdən Rusiyada cümhuriyyəti-ənam", *Qardaş köməyi*, № 1, may 1917. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 167.

Milli birliyi dini birliyə qarşı antitezis kimi qəbul edən sələfi Şeyx Cəmaləddin Afqanıdan²⁰⁸ fərqli olaraq, Rəsulzadənin dünyəvililyə dair görüşləri heç də dinin cəmiyyət həyatından tam kənarlaşdırılmasını, dinə məhəl qoyulmamasını ehtiva etmirdi. O, əhəlisinin əksəriyyəti müsəlman olan, dini dəyərlər sisteminin mədəniyyətin mənavi özəyini təşkil etdiyi Azərbaycan kimi bir cəmiyyətdə bu sistemə etinasız yanaşmanın mənfəi təsir göstərəcəyini gözəl bilirdi. Əksinə, "insaniyyətəparvər, ədalət və müsavatgöstər, maarif və haqqaniyyətəmə bir məslək"²⁰⁹ olan islamın dəyərlər sisteminin insanlığın şüuruna və davranışına, o cümlədən pozitiv hüquq normalarına əməl edilməsinə yalnız müsbət təsiri olacağına inanırdı. "Biz islama zidd olmayan müdafiyyə-millət bir firqə təşkil etdik"²¹⁰, – deyənlər Rəsulzadə din birliyini milli birliyə çatmanın təməllərindən biri sayır, dini azadlığı müdafiyyə edir, onu insan hürriliyyətinin "qəti və lazım ərkanından"²¹¹ hesab edirdi.

5. Elm

Yaradıcılığının elə ilk dövrlərində elmə həsr etdiyi bir müxəmməsində "Hər nə var dünyədə bil ki, elmilən olmuş hüsül [həsill]"²¹², – deyənlər M.Ə. Rəsulzadə hələ 1903-cü ildə "Şərqi-Rus" qəzetinin 14 may tarixli 19-cu sayında həmmüəllifli ilə birlikdə yazırdı: "Bu vaxta bizə lazım və vacibdir ki, hümmət edib elm öyrənməyə və öyrətməyə və öyrətdirməyə say və kuşşı qılaq. Elmsiz heç bir nöqsanımız götürülməyəcəkdir"²¹³.

Bilily heç vaxt məğlub olmayan fəvqələdə bir qüvvə²¹⁴ hesab etdiyindən, dirilily də ilk növbədə elmə qüvvətli olmaqda görən Rə-

²⁰⁸ Mehmetzadə, *Milli Azərbaycan Hərəketi*, 44.

²⁰⁹ Rəsulzadə, "Bu gün", Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 62.

²¹⁰ Rəsulzadə, "Müsavat" qurultayı", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 384.

²¹¹ Rəsulzadə, "Yürüdüyümüzü yol", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 353.

²¹² M.Ə. Rəsulzadə, "Elm tərifi də deyiləkdir. Müxəmməs", *Şərqi-Rus*, № 20, 18 may 1903. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 17.

²¹³ M.Ə. və M.Ə. (Məhəmməd Əmin və Məhəmməd Əli), "Hümmət və qeyrat vaxtıdır", *Şərqi-Rus*, № 19, 14 may 1903. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 15.

²¹⁴ M.Ə. Rəsulzadə, "Fəhləyə dair", Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 41.

sulzadə yazırdı: "Gərək hər bir insan və gərək hər bir millət elmən və bədənən qüvvətli olmayınca dünyada yaşaya bilmək nemətindən məhrumdur"²¹⁵. Oduz ki, milli ideoloq dünya elminin nailiyyətlərindən faydalanmağı öz həmvətənlərinə, xüsusilə də "millətin iqbalının göstəricisi"²¹⁶ olan gəncliyə yorulmadan tövsiyə və təlqin edir, "cavanlarımızla məarifməndlərimiz arasında ali elm və fənni niyyət və məqsədlərinin duyanlarımızın" in çoxalmasını²¹⁷ arzulayırdı.

Rəsulzadə müsəlmanlarda alimlərin "yalqız bir şeyi və yalqız bir fəndə ixtisas peyda etməyib də hər şeydən bəhs edə bilmək və mühitəl-maarif [bir çox elmə hakim] olmaq" istəklərini yanlış hesab edərək yazırdı: "Qədimdə ülm və fənnun [elm və fənlər] olduqca müxtəsər idi. Bir adamın ömrü bütün onları öyrənməyə bəlkə də bəslək edirdi. Fəqət indi elm və fənnun o qədər şöbələrə bölünmüş və o qədər qismətlərə ayrılmışdır ki, onların ünvan və xülasəyi-məalini birisi öyrənmək istərsə tamam ömrünü sərf etsin gərək. Binaənəleyh indi ən müvafiq olan üsul bir elm və ya fəndən mütəxəssis olmaqdan ibarətdir və hanki bir millət mütəxəssis alimlərdə daha artıq dara [sahib] isə mübarizəyi-həyatdakı müvəffəqiyyət də onundur"²¹⁸.

Rəsulzadə insan azadlıqları arasında elmi yaradıcılıq azadlığına xüsusi əhəmiyyət vermiş, elmi əsərlə milli əsərləri tay tutmuşdur²¹⁹. O, habelə elm və siyasətin münasibətinə də toxunaraq, elmin siyasətə tabe edilməsini elmi yaradıcılıq azadlığına qənim kəsilmə bir hal hesab etmişdir. Elmni siyasətə tabe etdirənləri kəskin tənqid edən Rəsulzadənin fikrincə, əksinə, siyasət elmə tabe edilməlidir: "Mədəniyyətin qəyəsi siyasəti elmə tabe etdirməkdir. İdarə sahədə qazanılmış qiymətləri elm ölüşü ilə dartaraq, cəmiyyətə nizamını ona görə qurmaq bir idealdır"²²⁰.

²¹⁵ Rəsulzadə, "Dirilik nədir?", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 461.

²¹⁶ M.Ə. Rəsulzadə, "Fənn və ixtira üçün", *Açıq söz*, № 283, 12 sentyabr 1916. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 530.

²¹⁷ Yenə orada, 532.

²¹⁸ M.Ə. Rəsulzadə, "Bizdə maarif işi", *Bəsirət*, № 4, 3 may 1914. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 341.

²¹⁹ Rəsulzadə, "Mətbuat azadlığı", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 78.

²²⁰ Bax: M.Ə. Rəsulzadə, "Elm və siyasət", Rəsulzadə, *Milli birlik*, 104.

IV. M.Ə. RƏSULZADƏNİN ÇAĞDAŞLIĞA DAİR İDEYALARININ ÜMUMİ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Yuxarıda göstərilənlərə yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, çağdaşlığın demək olar ki, bütün mühüm məqamlarına əsərlərində yer ayıran M.Ə. Rəsulzadə bütövlükdə yaşadığı zamanın şərtləri və tələblərinə uyğun olaraq, eləcə də yerli şəraitin xüsusiyyəti və ehtiyaclarını nəzərə alaraq mühakimə yürütmüş və nəticədə əsas qayası "*tərəqqi etmək, bəşəriyyət gülləstanında yaxşı qoxulu bir türk güllü yetişdirmək*"²²¹ olan bir çağdaşlaşma layihəsi ortaya qoymuşdur.

M.Ə. Rəsulzadə modernləşməyə düzəltməli bir hərəkət kimi baxmırdı. Onun nəzərində modernləşmə sadəcə hər şeydə qərbləşmə, yəni həyatın bütün sahələrində Qərb cəmiyyətinin təməl əsaslarını "üzünün köçürülməsi" demək deyildi. Modernləşmənin ilkin şərti milli dəyərlərin hiyf edilməsi və məhz bu əsasda dünyada qabaqcıl olan cəmiyyət həyatının, hakimiyyət təşkilinin, dövlət və vətəndaş münasibətlərinin dəyər və standartlarının ardıcıl olaraq mənimənilməsi idi. Bu zaman əsas vəzifə alıncağı fikirləri, məniməniləcə ideya və təsisatları "öz milli ruhumuzla aşılaraq" əsaslı proqramlar hazırlamaqla real təcürbədə həyata keçirməkdən ibarət idi. Rəsulzadə həm də yaxşı başa düşürdü ki, gərçəklikdə demokratikləşmə, liberal dəyərlərin institusionallaşdırılması, parlament sisteminin, hakimiyyətin təşkilinin digər çağdaş standartlarının və dünyəvilik prinsipinin bərqərar edilməsinə cəhd yenilikləri qəbul etməyə hazır olmayan cəmiyyətdə birdən-birə istənilən nəticələrə gətirib çıxarmayacaqdır. Bu üzədən milli istiqlal, milli dövlətçiliyə gədən yol ilk növbədə milli diriliyə, yaxud onun ən zəruri ehtiyacları ödəyə biləcəkdir minimal səviyyəsinə nail olmağı tələb edirdi. M.Ə. Rəsulzadə cəmiyyəti çağdaşlaşma yönündəki dəyişiklikləri qəbul etməyə hazırlamaq üçün dil, din, adət və ənənələr, tarixi keçmiş, ailə, təhsil, milli mətbuat və ədəbiyyat, milli məfkurə kimi hər bir millətin milli varlığını təşkil edən dəyər və təsisatları konkret məkan və zaman müstəvisində araşdırmış, bu sahələrin hər birində millətin ehtiyaclarını öyrənmək əsasında milli inkişafa əngəl olan

²²¹ Rəsulzadə, "Müsavat" qurultayı", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 379.

amillərdən qurtulmaq və bu inkişafı dəstəkləyici amilləri isə stimullaşdırmaqla milli diriliyə çatmanın yollarına işıq salmışdır. Digər tərəfdən isə ümumbəşəri dəyər və təsisatların artikuliyası olaraq çağdaşlaşmanın Azərbaycan xalqının çağdaş dünya ilə ayaqlaşma bilməsi və dünyanın qabaqcıl, sivilizasiyalı xalqları ailəsinə daxil olması üçün vacibliyini əsas tutan Rəsulzadə klassik liberalizmin öncüllərindən yararlanaraq, qurulacaq milli müstəqil Azərbaycan dövlətinin çağdaş demokratik, dünyəvi, hüquqi bir dövlət kimi təməl əsaslarını işləyib hazırlamışdır.

Heç şübhəsiz, M.Ə. Rəsulzadənin çağdaşlıq konsepsiyası ortaya çıxdığı tarixi dönəm, elmi və praktiki təməlləri baxımından özünün müasir (əsas etibarilə XX əsrin ikinci yarısında təqdim edilmiş²²²) ekvivalentlərindən fərqlənir. Tamam başqa bir tarixi şəraitdə, daha zəngin elmi və praktiki irsə söykənərək işləyib hazırlanan bu sonuncuların birincindən fərqlənməsi təbiiidir. Bununla belə, M.Ə. Rəsulzadənin çağdaşlıq konsepsiyası bir çox məsələlər üzrə özündə uğurlu ideyalar əks etdirərək müasir ekvivalentlərindən heç də geridə qalmır, əksinə bəzi məqamlarda onları qabaqlamaqla çağdaşlıq nəzəriyyəsinə mühüm töhfə hesab oluna bilər. Yeri gəlmişkən, Rəsulzadə də müasir çağdaşlaşma nəzəriyyəçiləri kimi çağdaşlaşmaya öz nəticələrinə görə mütərəqqi olan sosial dəyişikliklərin növlərindən biri, milli dövlətlərin transformasiyası üzrə fundamental nəzəriyyə, eyni zamanda və əməli olaraq cəmiyyətin hər bir institutunu əhatə edən geniş "çoxtərəfli proses", sistemli xarakterdə olan bir hadisə²²³ olaraq baxırdı.

M.Ə. Rəsulzadənin çağdaşlıq dair ideyaları "Müsavat" partiyası proqramlarının da təməlinə dururdu. Heç şübhəsiz, "Müsavat" partiyasının ideya-siyasi platformasının qurulmasında onun lideri M.Ə. Rəsulzadənin rolu mühüm və əvəzəilməzdir. Bununla əlaqədar M.B. Məmmədzadə yazırdı: "Müsavat" firqəsinin görək ideoloji baxımdan təkamülündə, gərəksə bu ideologiyanın müntəzəm bir

proqram şəklini alıb təşkilat etibarilə taazzuv etməsində [formalaşmasında] və dövlət quracaq bir firqə şəklinə gəlməsində ən böyük və başlıca rolu oynayan Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy olmuşdur"²²⁴. Sözsüz ki, bu təsbit Rəsulzadənin çağdaşlıq ideyalarına münasibətdə də büsbütün keçərlidir. Bunun dəlilləri isə kifayət qədərdir. "Müsavat"ın birinci və ikinci qurultaylarında qəbul edilmiş partiya proqramlarının mətnləri ilə Rəsulzadənin çağdaşlıq dair ideyalarının əks olunduğu və burada da bolluca iqtibas edilən mətnlərin tutuşdurulması onu göstərir ki, nəinki birincilər sonuncular əsasında tərtib edilmiş, habelə əksər hallarda sonuncuların dil və üslubu da saxlanmaqla eynilə birincilərə köç etmişdir.

Burada ədalət naminə bir vacib məqamı da vurğulamaq gərəkdir ki, milli dövlətin ideya əsaslarını ortaya qoyulmasında Azərbaycanın XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən intellektuallarının bir sıra nümayəndələrinin də əməyi az olmamışdır. Rəsulzadə özü də onların milli Azərbaycan dövlətçiliyinin siyasi-ideoloji əsasların yaradılmasına işinə, eləcə də Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasına və fəaliyyətinə töhfəsini zaman-zaman vurğulayırdı²²⁵. Bu sıradakı Ə. Topçubaşov, F. Xoyski, N. Yusifbəyli və digər görkəmli şəxslərin adları xüsusi qeyd edilməlidir. Lakin bu şəxsiyyətlərin fədakar əməyini, danılmaz xidmətlərini yüksək dəyərləndirməklə qeyd etmək lazımdır ki, çağdaş demokratik milli Azərbaycan dövlətçiliyinin başlıca ideya və təməl əsaslarını daha ardıcıl və sistemli şəkildə işləyib hazırlayan, onların gerçəkliyə çevrilməsində həlledici rol oynayan, milli Azərbaycan hərəkatına, eləcə də milli dövlət quruculuğuna siyasi liderliyi həyata keçirən məhz Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Bu xidmətlərindən dolayı o, Azərbaycan siyasi düşüncə tarixinin ən uca zirvəsi və Azərbaycan dövlətçilik tarixinin ən parlaq siması adını haqq etmişdir.

²²² D.C. Tipps çağdaşlaşma nəzəriyyəsinin mənsəyini təxminən İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrə aid edir. Bax: Tipps, "Modernization Theory and the Comparative Study of Societies", 200. Əlbəttə, Veberin araşdırmalarını nəzərə almasaq, müəlliflə razılaşmaq olar.

²²³ Yəni orada, 202.

²²⁴ Mehmetzadə, *Milli Azərbaycan Hərəketi*, 42.

²²⁵ Bax, məs.: Rəsulzadə, "Azərbaycan davası", M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 22.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN
YARANMASI VƏ ÇAĞDAŞ
DÖVLƏT-HÜQUQ QURUCULUĞUNUN
SİYASİ-TARİXİ ARXAPLANI

I. AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN TARİX SƏHNƏSİNƏ GƏLİŞİ: SİYASİ-TARİXİ PROSESLƏR

1. Fevral inqilabından sonra Azərbaycanda siyasi vəziyyət

1917-ci ilin fevralında Rusiya imperiyasını "xalqlar həbsxanasına" çevirən çar rejiminin devrilməsi ilə Azərbaycanda milli hərəkat və siyasi proseslər öz inkişafında keyfiyyətcə yeni mərhələyə daxil oldu. Fevral inqilabı nəticəsində Rusiyanın demokratik respublika elan edilməsi və demokratik azadlıqların bəyan edilməsi milli azadlıq hərəkatı üçün əlverişli şərait yaratdı. Yüzlük müstəmləkə zülmünə düşər edilmiş Azərbaycan xalqı Fevral inqilabını digər məzlum xalqlar və imperiyanın bütün demokratik qüvvələri ilə birlikdə böyük ümidlə qarşıladı¹.

Bu dövrdə Azərbaycanda milli müstəqil dövlət yaratmaq uğrunda mübarizə geniş vüsət alır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması həmin ərəfədə Zaqafqaziya miqyaslı demokratik dövlət quruculuğu ilə sıx bağlı idi.

Zaqafqaziya bölgəsində inqilabdan sonrakı vəziyyətin ziddiyyətli olmasına baxmayaraq, ümumiyyətlə, burada proseslər demokratikləşmə istiqamətində gedirdi. Rusiyada yaranmış Müvəqqəti Hökumətin ilk addımlarından biri martın 9(22)-də Zaqafqaziyanı idarə etmək üçün Dövlət Dumasının yerli deputatlarından ibarət Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin (OZAKOM) yaradılması oldu. Komitəyə V. Xarlamov sədrlik edirdi və onun tərkibinə A. Çxenkeli, M. Cəfərov, M. Papacanov və K. Abaşidze daxil idilər². Xüsusi komitənin səlahiyyət dairəsi və fəaliyyət qaydası Müvəqqəti Hökumətin 31 avqust 1917-ci il tarixli xüsusi təlimatı ilə müəy-

¹ Балаев, *Азербайджанское национально-демократическое движение*, 5.

² *Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.*, под ред. А.М. Становского, II ч. (Баку: Правительственная типография газ. "Азербайджан", 1920), 3.

yən edilirdi. Bilavasitə Müvəqqəti Hökumətə tabe olan Xüsusi Komitə mülki işləri idarə etmək üçün yaradılmışdı və qanunvericilik hüququna malik deyildi.

Xüsusi Komitə bölgədə kifayət qədər nüfuza malik olmadığı üçün hakimiyyəti yerlərdə fəhlə və əsgər deputatları Sovetləri ilə və inqilabdan sonra dərhal yaranmış müxtəlif milli komitə və təşkilatlarla bölüşmək məcburiyyətində qalır. Fevral inqilabından sonra "Müsavat" partiyası açıq fəaliyyətə başlayır, yeni siyasi partiyalar (Gəncədə federalistlər partiyası, İrəvanda milli "İrşad" partiyası) yaranır. Bakıda müxtəlif milli qruplar Neft sənayeçiləri ittifaqı da daxil olmaqla şəhəri idarə etmək üçün icimai təşkilatların icraiyyə komitəsini yaradırlar. Müsəlman milli təşkilat və cəmiyyətləri də tezliklə Bakı müsəlman icimai təşkilatlarının Müvəqqəti Komitəsini yaradırlar. Komitədə ən böyük nüfuza malik olan partiya "Müsavat" idi. Tezliklə bu partiya ümumazərbaycan partiyasına çevrilir. 1917-ci ilin yay və payızında Azərbaycanda siyasi həyat canlanmaqda davam edir. İyun ayında "Müsavat" partiyası ilə Türk federalistlər partiyası "Müsavat" adını saxlamaqla vahid milli-demokratik partiya da birləşirlər. Elə həmin ayda Azərbaycan esərli qrupu, sentyabrda isə "İttihad" ("Rusiyada müsəlmançılıq") partiyası yaranır³.

Muxtariyyət ideyası ilk dəfə açıq şəkildə Qafqaz müsəlmanlarının aprel ayının 15-dən 20-ə qədər keçirilən Bakı qurultayında qoyulur. Qurultay Azərbaycan milli hərəkatının siyasi proqramını qəbul edir. Əsas məsələ – ölkənin siyasi quruluşu – üzrə M. Ə. Rəsulzadə məruzə ilə çıxış edir. Məruzənin əsasında federativ demokratik respublika ideyası dururdu. M.Ə. Rəsulzadə qurultayın kürsüsündə deyir: "Tarix özü Tamerlanın, Çingizxanın, Aleksandr Makedonskinin və Roma imperatorlarının nümunəsində göstərir ki, azad ifadə olunmuş dövlət ittifaqı yaratmaq arzusundan başqa heç bir qüvvə dövlətə daxil olan ayrı-ayrı millətlər arasında möhkəm birlik yarada bilməz"⁴. Məruzəçi Rusiyadakı ayrı-ayrı

milli qruplara azad surətdə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilməsi tələbi ilə çıxış edir.

Gərgin müzakirələrdən sonra qurultay, demək olar ki, yekdilliklə belə bir qərar qəbul edir: "Rusiya dövlət quruluşunu müsəlman xalqlarının mənafehlərini daha çox təmin edəcək forması ərazi-federativ əsaslarla demokratik respublika hesab edilinsin"⁵.

Ərazi muxtariyyəti tərəfdarları ilə milli-mədəni muxtariyyət tərəfdarları arasındakı mübahisə, yəni ölkənin dövlət quruluşu forması haqqında məsələ 1917-ci il mayın 1-də Moskvada keçirilən I Ümumrusiya müsəlmanları qurultayında da başlıca müzakirə predmeti olur. Burada da Azərbaycan milli hərəkatının nöqtəyi-nəzərini əks etdirən qətnamə qəbul edilir.

Müxtəlif siyasi partiyaların yaranmasına baxmayaraq, 1917-ci il yayın sonlarına Azərbaycandan siyasi həyatında "Müsavat" partiyası həlledici mövqeyə malik idi. Bunu oktyabr ayının 22-də Bakı Sovetinə keçirilən seçkilər də nümayiş etdirir. Bu seçkilərdə "Müsavat" 25 min seçicidən təqribən 10 min nəfərinin, yəni bütün seçicilərin 40 faizinin səsini qazanmışdır. Halbuki, özləri üçün əlverişli şəraitdə keçməsinə baxmayaraq, bu seçkilərdə bolşeviklər cəmi 4 min seçicinin səsini toplaya bilməmişdilər. Bu qələbəyə rəğmən, "Müsavat" Bakı Sovetinin tərkibinə daxil olmaqdan imtina edir. Bununla əlaqədar M. Ə. Rəsulzadə deyirdi: "Müsavat" partiyası hakimiyyətin Sovetlərə verilməsinə prinsip etibarilə etiraz etmir, lakin Bakı Soveti demokratik əsasla seçilmədiyinə, habelə orada kəndlilər təmsil olunmadıqlarına görə, "Müsavat" hakimiyyəti göstərilən Sovetə verməkdən imtina edir və onun İcraiyyə Komitəsinə daxil olmayacaqdır"⁶.

"Müsavat"ın Bakı Sovetinin tərkibinə daxil olmaması, A. Balayevin də haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, partiya liderlərinin açıq yanlışlığı oldu ki, bunun da bədəlini ödəmək çox tezliklə baha başa gəldi⁷.

1917-ci il oktyabrın 26-da birləşmiş "Müsavat" partiyasının I qurultayı keçirilir. Qurultay qarşıdakı siyasi mübarizədə partiya-

³ Балаев, *Азербайджанское национально-демократическое движение*, 5, 10.

⁴ *Кастий*, 19 апреля 1917.

⁵ Yəni orada, 21 aprel 1917.

⁶ Я. Раттаузер, *Революция и гражданская война в Баку* (Баку, б. и., 1927), 107.

⁷ Балаев, *Азербайджанское национально-демократическое движение*, 11.

nın taktika və strategiyasını müəyyən edir və onun yeni proqramını qəbul edir. Rusiyada milli-ərazi-federativ əsaslarla demokratik respublika qurulmaqla Azərbaycanın ərazi muxtariyyətinə nail olunması partiyasının siyasi vəzifəsi hesab olunurdu⁸. "Müsavat" partiyası milli məsələdə bolşevik təşkilatından daha çevik siyasi təşəbbüskarlıq göstərir. Partiya ilk növbədə milli Azərbaycan dövləti yaratmaq konsepsiyası irəli sürməklə öz sosial bazasını azərbaycanlı fəhlə və kəndlilərə hesabına genişləndirir və ziyalıların böyük əksəriyyətini öz tərəfinə çəkə bilir.

Qurultayın işi zamanı Petroqradda silahlı üsyanın qələbəsi və Müvəqqəti Hökumətin devrilməsi haqqında məlumat alınır. Elə həmin gün Bakıda müxtəlif siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının, hərbi hissələrin iştirakı ilə təcili yığıncaq keçirilir və hakimiyyət haqqında məsələ müzakirə edilir. Bolşeviklərin faal müqavimətinə baxmayaraq, mənsəviklər və eserlər Bakıda ali dövlət hakimiyyəti orqanı İctimai təhlükəsizlik komitəsinin yaradılmasına nail olurlar. Bu qərarla razılaşmayan bolşeviklər hakimiyyət haqqında məsələni yenidən müzakirəyə çıxarmağı qərara alırlar. Noyabrın 2-də Bakı Sovetinin geniş konfransında bolşeviklər Bakı Sovetini səhərdə ali hakimiyyət orqanı elan edirlər və onun İcraiyyə Komitəsində əsas vəzifələri tuturlar⁹. Bununla əlaqədar "Müsavat" partiyasının noyabrın 7-də qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: "Hakimiyyətin demokratiyanın yalnız müəyyən bir partiyasının əlinə keçməsi bütövlükdə inqilabın özünü təhlükəyə maruz qoya bilər, nəticədə əksinqilabın güclənməsi və qələbəsi labüddür. 'Müsavat' partiyası bu ümumi mövqedən çıxış edərək hesab edir ki, hakimiyyət demokratik, yekcins olmalıdır və milli partiya fərqləri olmadan, hər partiyanın real qüvvəsinə uyğun olaraq onların nümayəndələrindən yaradılmalıdır"¹⁰.

Zaqafqaziya müsəlman milli komitələrinin Bakı şəhərində noyabrın 9-12-də "Müsavat"ın rəhbərliyi altında keçirilən konfransın

⁸ ARDA, f. 894, siy. 1, iş 56, v. 5.

⁹ Балаев, *Азербайджанское национально-демократическое движение*, 13.

¹⁰ С. Белецкий, А. Манвелов, *Революция 1917 года в Азербайджане (хроника событий)* (Баку, 1920), 195.

da öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu həyata keçirmək və Azərbaycanda muxtariyyət bərqərar etmək məqsədilə, təcili olaraq milli Müəssislər Məclisini çağırmaq qərar alınır¹¹.

Noyabrın 15-də Zaqafqaziya fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatların Tiflisdə başlanan yığıncağında Müəssislər Məclisi tərəfindən hakimiyyət məsələsi həll edilənə qədər bölgəni idarə etmək üçün Xüsusi Komitənin avazına Zaqafqaziya Komissarlığı yaradılması haqqında qərar qəbul edilir. E. Gekeçkorinin sədrlik etdiyi yeni Zaqafqaziya hökumətinin tərkibinə Azərbaycanın döndürməyəndəsi (F. Xoyski – xalq təhsili, M. Cəfərov – ticarət və sənaye, X. Məlikaslanov – nəqliyyat, X. Xasməmmədov – dövlət nəzarəti komissarı) daxil olur¹².

Zaqafqaziya dövlətçiliyinin inkişafı nöqtəyi-nəzarindən, Komissarlıq irəliyə doğru bir addım idi. Bununla belə, bölgədə vəziyyəti sabitləşdirmək üçün onun icra orqanları hələ zəif idi.

Noyabrın 26-28-də bütün Zaqafqaziya Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirilir. Müəssislər Məclisində gürcü mənsəvikləri 11, "Müsavat" 10, daşnaklar 9, müsəlman sosialist bloku 2, bolşeviklər, eserlər və ittihadçılar hər biri 1 yer əldə edirlər. Ümumiyyətlə, seçkilərdə "Müsavat" partiyası Zaqafqaziya müsəlmanlarının 63 faizinin səsinə alır. Seçkilərin yekunlarının əsas nəticəsi bu idi ki, Azərbaycan seçiciləri Müsavatın proqramındakı ərazi muxtariyyətinə bütövlükdə olmasa da, böyük əksəriyyətlə səs vermişdir. Bu, həm də ondan irəli gəlirdi ki, Rusiya ilə bağlılıqdan xilas olmaq perspektivi gürcü və ermənilərə nisbətən, azərbaycanlılarda daha güclü idi¹³.

2. Zaqafqaziya Seymi

1918-ci il yanvarın 5-də Ümumrusiya Müəssislər Məclisinin qoymasından və Rusiyada demokratik parlamentin mövcudluğu perspektivinə son qoyulmasından sonra Məclisin Zaqafqaziya

¹¹ Каспий, 28 ноября, 1917.

¹² Адрес-календарь, II ч., 4.

¹³ Т. Святочовски, "Рус Азərbaycanı. 1905-1920: Müsəlman səmийyyəti içəri-sində millət yaranışı", *Azərbaycan (jurnal)* 11 (1989): 119.

olan deputatları Zaqafqaziya Komissarlığının noyabr ayında qəbul etdiyi qərara əsasən, bölgənin ali hakimiyyət orqanını yaratmaq məqsədi ilə Tiflisdə toplaşdılar. Şeyxeviklər Seym (parlament) yaratmaq təklifi ilə çıxış edirlər. Seym yaradılmasına Zaqafqaziyanın yeni Sovet Rusiyasından ayrılması yolunda atılan addım kimi baxan bolşeviklər onun ən qatı əleyhdarları idilər. Seym yaratmaq təklifi daşnaklar və eserlər tərəfindən də etirazla qarşılanırdı. Əgər "Müsavat" partiyası bu ideyaya tərəfdar çıxmasaydı, təbii ki, Zaqafqaziya parlamentinin mövcudluğu heç cür baş tutmayacaqdı.¹⁴

1918-ci il fevralın 10-da (23-də) Tiflisdə Zaqafqaziyanın ali qanunverici orqanı olan Zaqafqaziya seymi açılır. Seymin tərkibi Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş Zaqafqaziyanın üç başlıca millətinin nümayəndələrinin və əlavə olaraq Müəssislər Məclisində milli təşkilatların əldə etdiyi deputat yerlərinin sayını bərabər şəkildə üç dəfə artırmaqla kooptasiya – siyahıların genişləndirilməsi– yolu ilə daxil olan nümayəndələrdən ibarət idi. Əgər Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə noyabr seçkilərində hər 60 min nəfərə bir yer ayrılıbmıydırsa, Seymin təşkilində hər 20 min nəfərə bir yer ayrılır. Qeyd edildiyi kimi, Seym Müəssislər Məclisi seçkilərində iştirak etmiş partiyaların nümayəndələrindən təşkil olunduğundan burada on siyasi partiya təmsil edilmişdir. Bura müsavatçılar, şeyxeviklər, daşnaklar, kadetlər, eserlər, sosial-federalistlər, milli demokratlar, ittihadçılar, müsəlman sosialistlər və hümmətçilər daxil idilər. Yerlərin göstərilən qaydada bölüşdürülməsi nəticəsində Seymdə şeyxeviklər 33, müsavatçılar 30, daşnaklar 27, müsəlman sosialist bloku 7, eserlər 5, hümmətçilər 4, ittihadçılar 3 yer tuturlar. Topladıkları səs Müəssislər Məclisinə daxil olmağa imkan verməyən iki gürcü partiyası – milli demokratlar və sosial-federalistlər, habelə kadet partiyasının Zaqafqaziya bölməsi də hərsi Seymdə bir deputat yeri alırlar.

Göründüyü kimi, Seymdə çoxluq müsəlman partiyaları blokuna məxsus idi. Seymin 44 deputatdan ibarət Azərbaycan fraksiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə idi. Zaqafqaziyanın siyasi həyatında azərbaycanlıların nüfuzunu belə bir fakt da aydın göstərir ki, yeni

¹⁴ Yəni orada.

təşkil edilən hökumət kabinetində 13 nazir portfelinin 5-ni azərbaycanlı deputatlar tuturdular.

M.Ə. Rəsulzadənin yazdığı kimi, artıq 1918-ci ilin əvvəllərində "[h]ər bəş dərman, sülh əqd olunmalı, Zaqafqaziyanın istiqlalı rəsmən elan edilməli, yoxsa biz ayrılıb kəndi başımızın çarəsinə baxıyuru – deyə seymdəki müsəlman əzəsi son çarəyə təvəssül etməmişlərdi"¹⁵. Artıq bu dövrdə "Müsavat" Bakı, Gəncə, İrəvan və qeyri əyalətlərdən ibarət olan Qafqasiya Azərbaycanı üçün muxtariyyət və istiqlal istiyor"¹⁶.

Bu arada Azərbaycanda Mart qırğınları¹⁷ adı ilə tarixə düşən faciə yaşanır. Bu zamanda milli hərəkatın inkişafında yeni mərhələ başlanır. Bu vaxta qədər milli hərəkatın şüarı "muxtariyyət və federasiya" idisə, o gündən sonra istiqlal şəklini alır və mafkurə uğrunda qanlı mücadilə başlayır.¹⁸

1918-ci il aprelin 9-da (22-də) Seymin iclasında Zaqafqaziyanın müstəqilliyi məsələsi müzakirə olunur və müsəlman fraksiyasının təkidli ilə Zaqafqaziya müstəqil demokratik federativ respublika elan edilir. Bakı hadisələrindən müzakirəsi zamanı yaranan hökumət böhranı ilə əlaqədar olaraq, Gecekeçkorinin başlıq etdiyi hökumət kabinetini istefa verir. A. Çxenkeli başda olmaqla yeni hökumət təş-

¹⁵ Rəsulzadə, "Azərbaycan Cümhuriyyəti", *İstiqlal, 1918 – 28 Mayıs – 1919*, 31.

¹⁶ *Açıq söz*, № 671, 2 fevral 1918.

¹⁷ 1918-ci il martın sonları – aprelin başlanğıcında dörd gün ərzində baş vermiş bu faciəvi hadisələr nəticəsində Bakıda 10 mindən artıq, Lənkəranda, Şamaxıda və Qubada daxil olmaqla bütövlükdə 30 mindən artıq dinc müsəlman əhali öldürülmüşdür. Bu qırğın S. Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı XKS tərəfindən erməni "Daşnakütyun" partiyasının dəstəyi ilə təşkil edilmişdir. Milli qırğında çar ordusunda xidmət edən, İran cəbhəsindən və digər cəbhələrdən Ermənistan qayıdarkən Bakıda yubanıb qalan bir neçə min erməni fəal iştirak etmişdir. Mart qırğının son yekunu Bakıda Sovet hakimiyyətinin iflası oldu, belə ki, Azərbaycan kütübləri bu hakimiyyətdən üz döndərdilər. Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: Balayev, *Azerbaydžanское национально-демократическое движение*, 17-23; C. Həsənov, "Ağ ləkələr" in qara kölgəsi (Bakı: Gənclik, 1991), 15-18.

¹⁸ Mirza Bala Mehmetzadə, *Azərbaycan Misak-ı Millisi. 28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili*, aktarma və şərhlər A. Aleskerli, E. Mahmudov (Ankara: Azərbaycan Kültür Deməti, 2002), 31-32.

kil edilir. Yeni hökumətin tərkibinə beş nəfər Azərbaycan nümayəndəsi daxil olur: F. Xoyski (adliyyə naziri), N. Yusifbəyli (maarif naziri), X. Məlik-Aslanov (yollar naziri), M. Hacınski (ticarət naziri), İ. Heydərov (dövlət nəzarəti naziri).

Seym Zaqafqaziya xalqlarının heç bir problemini həll edə bilmir. O, millətlərin və siyasi partiyaların mənafelərini bütün ərazinin ümumi mənafeyinə tabe etməklə özünün bacarıqsızlığını və gücsüzlüyünü göstərir. Mart hadisələrindən sonra bu hökumətin mövqeyi daha düzəlməz olur. Bu dövrdə Azərbaycanda silahlı müdaxilə və Bakı Xalq Komissarlarının həbsi tələbləri ilə bolşeviklərə qarşı kütləvi etiraz mitingləri başlanır¹⁹. Habelə erməni daşnak quldur dəstələrinin cinayətkar hərəkətləri nəticəsində İrəvan quberniyasının 80 mindən artıq azərbaycanlı əhalisi öz doğma yurdunu tərk etməyə məcbur olur²⁰. Bütün bunlarla əlaqədar müsəlman fraksiyası Seymə sorğu versə də, bunun heç bir nəticəsi olmur. Zaqafqaziya Seymində xarici siyasət sahəsində də milli fraksiyalar arasında birlik əldə etmək müşkül məsələ idi. Türkiyə cəbhəsindəki hərbi əməliyyatlar Seymin dağılma prosesi ni daha da sürətləndirir.

Belə bir şəraitdə gürcü deputatları Zaqafqaziya federasiyasının tərkibindən çıxaraq Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməyi qərara alırlar.

1918-ci il mayın 26-da Gürcüstanın federasiyadan çıxması haqqında bəyanatından sonra Seym özünün buraxıldığını elan edir. "Bir aylıq ittifaqın dəfn sadaları buradakı millətlərə bildirirdi ki, dəyişiklik onları müstəqil respublika kimi mövcudluğa doğru aparır"²¹.

Zaqafqaziya federasiyasının süqutu bölgədə müstəqil milli dövlətlərin yaradılmasının zəruri olduğunu sübut edir. Elə Seymin buraxıldığı gün Gürcüstan, bir gün sonra isə Azərbaycan müstəqilliyini elan edir.

¹⁹ Н. Агамалиева и Р. Худиев, *Азербайджанская Республика. Страницы политической истории 1918-1920 гг.* (Баку: Сабак, 1994), 12.

²⁰ А. Балаев, *Азербайджанское национально-демократическое движение*, 25.

²¹ Svyatoçovski, "Rus Azərbaycanı", 129.

3. Müstəqilliyin elanı və yeni bir milli dövlətin hüquqi təməlinin qoyulması

Mayın 27-də artıq buraxılmış Seymin müsəlman fraksiyası üzvlərinin fəvqəladə iclası çağırılır. İclasda Seymin müsəlman fraksiyası üzvlərindən ibarət Milli Şura təsis edilir və Milli Şuranın Azərbaycanın idarə edilməsi məsələsinin məsuliyyətini öz üzərinə götürməsi haqqında yekdilliklə qərar qəbul edilir. Azərbaycan Milli Şurasının sədrliyinə bu zaman Batumida Türkiyə nümayəndələri ilə danışıqlarda olan "Müsavat" partiyasının lideri M.Ə. Rəsulzadə, sədr müavinliyinə H. Ağayev və M. Seyidov seçilir. F. Xoyski icrayə orqanının sədri, "Müsavat" partiyasından M.C. Hacınski, N. Yusifbəyli, X. Xasmməmədov və M.Y. Cəfərov, müsəlman sosialist blokundan X. Məlikaslanov və C. Hacınski, "Hümmət" partiyasından Ə.Ə. Şeyxülislamzadə, "İttihad" partiyasından X.P. Sultanov onun üzvləri seçilir²². Tərkibindən göndürüldüyü kimi, burada bütün partiyaların nümayəndələri var idi, başqa sözlə, bu orqan çoxpartiyalılıq əsasında təşkil edilmişdir.

Mayın 28-də Milli Şuranın ilk iclasında geniş və hərtərəfli müzakirələrdən sonra Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi elan edilir. İki nəfər bitərəf qalmaqla (S. M. Qənizadə və C. Axundov) 24 səsə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarix səhnəsinə gəldiyini bildirdi "Müstəqillik haqqında Akt", yaxud "İstiqlal Bəyannaməsi"²³ qəbul edilir. Azərbaycan Milli Şurasının "Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bəyan edilməsi haqqında" qərarında deyilir:

"28 may 1918-ci ildə Tiflis şəhərində Azərbaycanın Milli Şurası Həsən bəy Ağayev (sədr müavini), Mustafa Mahmudov (katib), Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasmməmmədov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Mir Hidayət Seyidov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Heybətqulu Məmmədov

²² ARDA, f. 970, siy.1, iş 1. v. 46-47.

²³ Bu akt o dövrün rüsdilli sənədlərində "Акт о независимости", Azərbaycan türkcəsində olan sənədlərdə isə "Azərbaycan İstiqlalını Mübəyyin Əqdnamə", "Azərbaycan istiqlalıya haqqında Akt", mühacir ədəbiyyatında "Milli and", "Misəği-milli" də adlandırılır. Lakin dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi haqqında aktlar, adətən, "İstiqlal Bəyannaməsi" adlandırıldığından və sözügedən sənəd də daha çox bu adla tanındığından kitabda bu variantdan istifadə edilir.

mədbəyov, Mehdi bəy Hacınski, Ələsgər bəy Mahmudbəyov, Aslan bəy Qardaşov, Sultan Məcid Qanizadə, Əkbərağa Şeyxülislamov, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Məmməd Yusif Cəfərov, Xudadad bəy Məlikaslanov, Rəhim bəy Vəkilov, Həmid bəy Şahtaxtinski, Firudun bəy Köçərli, Cəmo bəy Hacınski, Şəfi bəy Rustəmbəyli, Xosrovpaşa bəy Sultanov, Cəfər Axundov, Məhəmməd Məhərrəmov, Cavad Məlikəyqanov və Hacı Molla-Səlim Axundzadənin iştirakı ilə Azərbaycanın istiqlalı haqqında aşağıdakı Bəyannaməni elan etdi:

«Böyük Rusiya inqilabı gedişində Rusiyada dövlət orqanizminin ayrı-ayrı hissələrinin dağılması və rus ordusunun Zaqafqaziyanı tərk etməsi ilə nəticələnən siyasi vəziyyət yarandı. Tələri öz ixtiyarına buraxılmış Zaqafqaziya xalqları Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasını yaratdılar. Lakin siyasi hadisələrin sonrakı gedişində gürcü xalqı Zaqafqaziya Federativ Respublikasının tərkibindən çıxmıq və müstəqil Gürcüstan Demokratik Respublikası yaratmaq münasib bildi.

Rusiya və Osmanlı İmperiyası arasında yaranmış müharibənin dayandırılması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın indiki siyasi vəziyyəti, habelə ölkə daxilində görünməmiş anarxiya Cənubi və Şərqi Zaqafqaziya ibarət olan Azərbaycanca, Azərbaycan xalqlarını düşükləri ağır daxil və xarici vəziyyətdən çıxarmaq naminə öz dövlət təşkilatını yaratmaq zərurətini dikte edir.

Bunun əsasında xalq səsverməsi yolu ilə seçilmiş Azərbaycan Müsəlman Milli Şurası bütün xalqa bəyan edir:

I. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı suveren hüquqların daşıyıcısıdır və Cənubi və Şərqi Zaqafqaziya²⁴ ibarət olan Azərbaycan tamhüquqlu, müstəqil dövlətdir.

II. Müstəqil Azərbaycanın siyasi quruluş forması xalq cümhuriyyəti kimi müəyyən olunur.

III. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti beynəlxalq birləşən bütün

²⁴ M.B. Məmmədzadənin də diqqət yetirdiyi kimi, Bəyannamənin Azərbaycan türkcəsində olan bəzi nəşrlərində "Cənubi və Şərqi Zaqafqaziya" ifadəsi "Cənubi-Şərqi Zaqafqaziya" kimi gətirilmişdir, halbuki həm rus variantlarında, həm də əslində "Cənubi və Şərqi Zaqafqaziya" yazılmışdır. Mehmetzadə, *Milli Azərbaycan hərəketi*, 89.

üzvlərlə, xüsusən də həmsərhəd olduğu xalqlar və dövlətlərə məhrəbən qonşuluq münasibətləri yaratmaqda çalışır.

IV. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində bütün vətəndaşlarını milliyyət, məzhəb, sosial vəziyyət və cins fərqləri olmadan mülki və siyasi hüquqlarla təmin edir²⁵.

V. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti onun ərazisində yaşayan bütün xalqlara azad inkişaf üçün geniş meydan verir.

VI. Müəssislər Məclisi çağırılana qədər bütün Azərbaycanın idarəsi başında xalq səsverməsi ilə seçilmiş Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsul olan Müvəqqəti Hökumət durur²⁶.

İclasda iştirak edən Milli Şura üzvləri "İstiqlal Bəyannaməsi"ni ayaq üstə dinləyirlər. Sonra Milli Şura bitərəf Fətəli xan Xoyskiyə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Müvəqqəti Hökumətini təşkil etməyi tapşır. Elə həmin gün, yəni mayın 28-də hökumətin – Nazirlər Şurasının aşağıdakı tərkibi təsdiq edilir: Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri – F. Xoyski; hərbi nazir – X.P. Sultanov (Müsəvat); xarici işlər naziri – M.H. Hacınski (Müsəvat); maliyyə və xalq maarifi naziri – N. Yusifbəyli (Müsəvat); ədliyyə naziri – X.B. Xas-məmmədov (Müsəvat); ticarət və sənaye naziri M.Y. Cəfərov (Müsəvat); əkinçilik və əmək naziri – Ə.A. Şeyxülislamov (Hümmət); yol, poçt və teleqraf naziri – X.B. Aslanov (Müsəlman sosialist bloku); dövlət nəzarətçisi – C.B. Hacınski (Müsəlman sosialist bloku).

Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan edilməsindən cəmi iki gün sonra, yəni may ayının 30-da Azərbaycanın öz istiqlalını elan etməsi və müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə – İstanbula, Berlina, Vyanaya, Parisə, Londona, Romaya, Vaşinqtona, Sofiyaya, Buxarestə, Tehrana, Madridə, Haaqaya, Moskva, Stokholma, Kiyevə, Xristianiya-

²⁵ Bəyannamənin Azərbaycan türkcəsində olan nəşrlərində bu bənd belə verilir: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cinsiyyət fərqi qoymadan torpaqlarında yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyətə və vətəniyyətə təmin edir". "Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsi haqqında Azərbaycan Milli Şurasının qərarı", *AÇQBM*, № 1, 1919, 5-7; "Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında Akt", *ARDA*, f. 970, s.1, i. 4, v. 1-2.

²⁶ *CVUППАД*, № 1, 15 ноября 1919, стр. 1; *ARDA*, f. 894, сий. 10, iş 192, v. 3; f. 970, сий. 1, iş 1, v. 49-50.

ya, Kopenhagenə və Tokiyo aşağıdakı məzmununda radioteleqramla ilə bəyan edilir:

"Xarici işlər nazirinə,

Gürcüstanın çıxması və Federativ Zaqafqaziya Respublikasının dağılmasından sonra Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il mayın 28-də Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etmiş, Azərbaycan Cümhuriyyətini yaratmışdır. Deyilənləri nəzərinizə çatdıraraq, zati-alinizdən bu barədə hökumətinizə məlumat verməyinizi xahiş edirəm. Mənim hökumətim müvəqqəti olaraq Yelizavetpol şəhərində yerləşir. İmza Xoyski – Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri"²⁷.

İstiqlal Bəyannaməsinin elan edilməsi Azərbaycan xalqının tarixində mühüm döndüş arı idi. Bu tarixi hadisə ilə yeni bir suveren milli dövlət – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dünyanın siyasi xəritəsinə düşdü və "bu vaxta qədər coğrafi məfhum kimi tanınan Azərbaycan sözü indi dövlət adına çevrildi"²⁸. Bu, Azərbaycan Milli Şurasının Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidməti idi. "28 mayıs 1918-ci il Bəyannaməsinə nəşr etməklə Azərbaycan Şurayı Millisi, sözün siyasi mənası ilə, bir Azərbaycan millətinin varlığını təsbit etmişdir. Belə ki, Azərbaycan kəlməsi sadə coğrafi, etnoqrafik və linqvistik bir kəlmə olmaqdan çıxaraq siyasi bir əlamət olmuşdur"²⁹.

Məlum olduğu kimi, müxtəlif adlarla tarixdə yer alan türk dövlətlərinin sayı 110-dan çox olmuşdur. Türk dövlətlərinin adları tarixi keçmişdə daha çox qurucular xanədanların, hökmdarların və ya hakim boyların adları ilə adlandırılmışdır. Məsələn, Səlcuq dövləti, Xarəzmşahlar dövləti, Azərbaycan ərazisində Şəddadilər dövləti, Azərbaycan Atabəyləri dövləti, Elxanilər dövləti və s. kimi. Xaqanlıq, bəylik, atabəylik, xanlıq kimi dövlət formaları məhz türklərə məxsus olmuşdur və başqa millətlərdə rast gəlinmir. Türk dövlətləri çox az hallarda hökmdar olmuşları coğrafi ərazilərin, bölgələrin adları ilə adlanmışlar. Azərbaycanda bu, əsas etibarilə xanlıqlar dövrünə aiddir. Qə-

²⁷ Адрес-календарь, II ч., 18-19.

²⁸ Svyatoçovskı, "Rus Azərbaycanı", 130.

²⁹ İstiklal, 28 Mayıs 1933.

naətimcə, Cümhuriyyət dönməsinədək "Azərbaycan" adının siyasi mənə kəsb etməməsi də göstərilən məqamla bağlı olmuşdur.

İstiqlal Bəyannaməsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin suveren və tam hüquqlu müstəqil bir dövlət olması öz hüquq ifadəsini tapdı. Onun həm də böyük siyasi əhəmiyyəti bundan ibarət idi ki, o, Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası faktını təsdiq etdi və Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını özünün təyin etməyə qadir olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirdi. "Bu aktla Azərbaycan türkləri demokratik xalqlar ailəsinə ilk müsəlman türk respublikasını daxil etdilər"³⁰.

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xırda feodal dövlətləri olan xanlıqlar ləğv edildikdən sonra təqribən bir əsr özlünün dövlət qurumundan məhrum olan Azərbaycan xalqı dövlətçiliyini bərpa edir və onu prinsip etibarilə tamamilə yeni, həm də milli əsaslarla qurmağa başlayır. Yeni yaranmış dövlətin bu keyfiyyət əlamətlərini yüksək qiymətləndirərək, M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Azərbaycan müsəlman ələmində ilk respublika, türk ələmində ilk dövlətdir. Mənim bəyanatımın ilk baxışda qəribə görünən ikinci hissəsi, ola bilsin ki, sizi təəccübləndirir. Lakin əslində elədir ki var. Türk mənşəli bütün dövlətlər başlıca olaraq dini təməl üzərində qərar tutduqları halda, Azərbaycan Cümhuriyyəti müasir milli-mədəni müstəqillik təməlinə, türk milli-demokratik dövlət quruluşu zəmininə əsaslanır və bu nöqtəyi-nəzərdən bizim respublikamız ilk türk dövlətidir"³¹.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarix boyu Azərbaycan ərazisində mövcud olan bütün dövlətlərdən keyfiyyət etibarilə əsaslı surətdə fərqlənirdi. Əvvəlki dövlətlər monarxiya tipli dövlətlər idisə, AXC respublika tipli milli dövlət idi. O, habelə islam ələmində ilk respublika idi. Haqiqətən də AXC yaranan dövrdə Türkiyədə sultanlıq, İranda şahlıq, Əfqanıstanda padşahlıq, Xivə və Buxarada isə xanlıq mövcud idi. Nəsim bəy Yusifbəyli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət quruluşunu əvvəlki rejimdən və Osmanlı dövlətinin rejimindən fərqləndirərək belə xarakterizə etmişdir:

³⁰ Азербайджан, № 110, 28 мая 1919.

³¹ Yəni orada.

"Azərbaycanın rejimi quruluşu bambaşqadır. Bakı sənaye və fəhlə mərkəzidir. Sultan sofiyalı buradakı əhvala uyğun gəlməz. Biz xalqın hər bir sinif və təbəqəsinin bərabərliyi üzərində dayanan bir hökumət qurmaq fikrindəyik. Çarlıq dövrünün aristokratik və feodal idarəsinə son qoyacağıq. Halbuki Osmanlı dövlətinin rejimi çarlıq idarəsindən heç də fərqlənmir"³².

Azərbaycan tarixşünaslığında bəzən səhv olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması Azərbaycanda dövlətçiliyin təşəkkül tapması kimi qiymətləndirilir. Məsələn, T. Nəsirovin "Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizə (1917-1920-ci illər)" adlı kitabında həmin dövrdə gedən proseslərlə əlaqədar "Azərbaycan dövlətçiliyinin meydana gəlməsi"³³, "Azərbaycan dövlətçiliyi əsaslarının yaradılması"³⁴ ifadələri işlədilir və müəllif öz fikrini əsaslandırmağa cəhd göstərir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ərazisində ilk dövlət qurumlarının əmələ gəlməsi eramızdan əvvəl II minilliyin sonları – I minilliyin əvvəllərinə təsadüf edir. Deməli, burada dövlətçiliyin üç minillik tarixi vardır. Yalnız XIX əsrin əvvəllərində iki hissəyə parçalandıqdan, Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyası tərəfindən zəbt olunduqdan sonra Azərbaycan bir əsr müstəqil dövlət qurumundan məhrum olmuş və bu, 1918-ci il mayın 28-nə, yəni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranana qədər davam etmişdir. Məhz bu böyük tarixi gündən itirilmiş dövlətçilik bərpa edilir.

II. MİLLİ DÖVLƏT QURULUŞU ƏSASLARININ YARADILMASI ÜZRƏ AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN İLK TƏDBİRLƏRİ

Qarşıda bərpa edilmiş Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsinin, yeni milli dövlətin əsaslarının yaradılmasının çətin yolu dururdu. Bu zaman hər şeyi sıfırdan başlamaq lazım gəlir.

³² Hüseyin Baykara, *Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi* (Bakı: Kitab Klubu, 2017), 302.

³³ T. Насиров, *Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920 гг.)* (Баку: Изд. "Азербайджан", 1993), 9.

³⁴ Yəni orada, 50.

Çünki heç bir hazır dövlət mexanizmi, qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanları, ordu yox idi, xalq dövlətçilik ənənələri və təcrübəsini rus işğalı nəticəsində yadırgamışdır. Belə bir vəziyyətdə milli dövlətçilik əsaslarının yaradılmasına başlanılır. Lakin gənc dövlətin bu yolu heç də hamar olmamışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinə milli dövlət quruculuğu işinə dövlət hakimiyyət orqanları üçün çox əlverişsiz şəraitdə başlanmışdır. Onun öhdəsinə demokratik prinsiplərə əsaslanan güclü dövlət hakimiyyəti yaratmaq kimi çətin, məsul və şərafətli bir vəzifə düşmüşdür. Cold və qətiyyətli, dövlət idarəçiliyi sahəsində sadəcə hazırı hüquq normalarını rəhbər tutmaqla deyil, yeni hüquq normaları yaratmaqla fəaliyyət göstərmək tələb olunurdu.

Hər şeydən əvvəl, bütün ölkəni udmaq təhlükəsi qarşısında qoyan ölçüyəgəlməz dərəcədə artmış anarxiyanı ləğv etmək, milli və sinfi düşmənçiliklə ədavətə olan əhalini sakitləşdirmək, xarici və daxili düşmənlərin hərə-mərclik törətdikləri dövlət sərhədlərini mühafizə etmək və möhkəmləndirmək, vətəndaşların şəxsi və əmək təhlükəsizliyini təmin etmək, dövlətin ərazi bütövlüyünü qorumaq biləcək milli ordu yaratmaq lazım idi. Bütün bunlar isə dövlət aparatı, dövlətin xeyrinə qulluq etməli yeni qüvvələrin inzibati fəaliyyəti olmadan mümkün deyildi.

Azərbaycan Hökumətinin ilk addımlarından biri öz ərazi bütövlüyünü, onun toxunulmazlığını təmin etmək və dinc quruculuq işlərinə başlamaq məqsədilə 1918-ci il iyunun 4-də Türkiyə ilə sülh və dostluq haqqında müqavilə imzalaması oldu. Müqaviləni Azərbaycan tərəfindən Milli Şuranın sədri M.Ə. Rəsulzadə və xarici işlər naziri M.H. Hacınski imzaladılar. "Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında dostluq müqaviləsi" Azərbaycanla xarici dövlətlər arasında bağlanmış ilk bərabərhüquqlu müqavilə idi. Bu müqavilə ilə Türkiyə Azərbaycanın istiqlalıyını de-fakto tanıyır. Müqavilənin Azərbaycan üçün ən mühüm olan dördüncü maddəsində göstərilirdi ki, dinclik və əsəyiş möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əgər ehtiyac olarsa, Osmanlı hökuməti Azərbaycan Cümhuriyyətinə hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürür³⁵.

³⁵ Bax: C. Həsənov, *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər)* (Bakı: Azərnaşr, 1993), 90.

16 iyunda Milli Şura və Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçür və elə ilk andan çox mürəkkəb daxili və xarici problemlərlə üzləşməli olur. Artıq bu vaxt Azərbaycan Cümhuriyyətinin xahişi ilə 300 nəfər müşavirdən ibarət hərbi heyət Nuru paşanın rəhbərliyi ilə Gəncədə yerləşmişdir³⁶. Azərbaycanın burjuva-mülkədar klerikal dairələri Milli Şuranın, onun təşkil etdiyi hökumətin demokratik, inqilabi əhval-ruhiyyəli şəxslərdən təşkil olunmasından narazı idilər və onlara qarşı faal kampaniyaya başlayıb Nuru paşanı da bu işə cəlb edə bilirlər. Azərbaycanda olduğu ilk günlərdə hökumətə etimad göstərəcəyini, onun daxili işlərinə müdaxilə etməyəcəyini, Azərbaycanı idarə etmək üçün deyil, müdafiə üçün gəldiklərini bildiren Nuru paşa danışıqlar aparmaq üçün Gəncəyə gəlmiş Milli Şuranın nümayəndə heyətini nəinki tanımaq istəmədi, hətta qəbul etməkdən belə imtina etdi. O, Hökumətin və Milli Şuranın tamamilə buraxılmasını və onun hüquqlarının Paşanın öz arzusu ilə təşkil edəcəyi hökumətə verilməsini istəyirdi. Türkiyə hərbi heyətinin Milli Şuraya və Hökumətə inamsızlığı çox ciddi böhrana səbəb olur. Müstəqil Azərbaycanın mövcudluğu təhlükə qarşısında idi, belə ki, bu zaman il-haçılıq – Azərbaycanın Türkiyəyə birləşdirilməsi meyli çox güclü idi. Lakin Nuru paşanın müşaviri Əhməd bəy Ağaoğlunun sayı nəticəsində müəyyən bir güzəşt əldə edilir. O, Milli Şuranı buraxmağı və yeni hökumət təşkil etməyi təklif edir.

Cümhuriyyət rəhbərliyi qazanılmış müstəqilliyi qorumaq üçün, istiqal prinsipindən geri çəkilməmək şərtilə "Vətənin və millətin mənafeyini rəhbər tutaraq"³⁷, müvəqqəti də olsa demokratiyadan geri çəkilmək məcburiyyətində qalır. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 17 iyun tarixli iclasında onun buraxılması, bütün qanunverici və icraedici hakimiyyətin Müvəqqəti Hökumətin əlində cəmləşdirilməsi qərara alınır. Bu məsələ üzrə iki qərar qəbul edilir:

1. "Azərbaycan Milli Şurasının buraxılması haqqında" – "Azərbaycanın daxili və xarici həyatındakı çətinlikləri nəzərə alaraq, bütün hakimiyyət Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılan Höku-

mətə verilsin və ona tapşırılsın ki, öz hakimiyyətini ən yaxın müddətdə çağırılacaq Müəssisələr Məclisindən başqa heç kimə verməsin"³⁸.

2. "Müvəqqəti Hökumətin hüquq və vəzifələri haqqında" – "Müvəqqəti Hökumətin dövlət müstəqilliyini və mövcud siyasi azadlığı ləğv etmək və aqrar və bu cür digər mühüm məsələlər üzrə inqilabi qanunları dəyişdirmək hüququ yoxdur, o, altı aydan gec olmayaraq Müəssisələr Məclisini çağırmalıdır, idarəetmənin digər məsələlərində o, bütün hüquqlardan istifadə edir"³⁹.

Bu qərarların müzakirə olunduğu iclasda M. Ə. Rəsulzadə demişdir: "Azərbaycanın müvəqqəti paytaxtı Gəncədə qismən də olsa xalq nümayəndəliyindən ibarət olan təsisatın meydana gətirilmək məcburiyyətində qalması, heç şübhəsiz, demokratiyanın geri çəkilməsi və mürtəcə qüvvələrin bir müvəffəqiyyətidir"⁴⁰.

Beləliklə, "iyun böhranı" adlandırılan bu dövr ali qanunverici orqan – Milli Şuranın fəaliyyətinin müvəqqəti də olsa dayandırılması ilə nəticələnsə də, Milli Şura öz əsas vəzifəsini – Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanması vəzifəsini yerinə yetirmiş oldu.

İyunun 17-də nazirliklərin hökumət üzvləri arasında bölünməsi haqqında qərar qəbul edilir. Hökumətin tərkibi aşağıdakı qaydada elan edilir: Nazirlər Şurasının sədri və adliyyə naziri – F. Xoyski (bitərəf); xarici işlər naziri – M. Hacınski (Müsavat); xalq maarifi və dini etiqad naziri – N. Yusifbəyli (Müsavat); daxili işlər naziri – B. Cavanşir (bitərəf); əkinçilik naziri – X. Sultanov (Müsavat); səhiyyə və sosial təminat naziri – X. Rəfibəyli (bitərəf); yollar naziri – X. Məlikaslanov (bitərəf); ticarət və sənaye naziri – A. Aşurov (bitərəf); maliyyə naziri – Ə. Əmircanov (bitərəf); portfelsiz nazir – Ə. Topçubaşov (bitərəf); portfelsiz nazir – M. Rəfiyev (Müsavat); portfelsiz nazir – X. Xasmməədov (Müsavat). Bundan əlavə, X. Məlikaslanova poçt və teleqraf naziri, A. Aşurova ərzaq naziri, M. Hacınskiyə dövlət nəzarətçisi (dövlət nəzarəti naziri) vəzifələri müvəqqəti olaraq həvalə edilir.

³⁶ Вак: Балаев, *Азербайджанское национально-демократическое движение*, 30.

³⁷ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 57.

³⁸ Yəna orada.

³⁹ Yəna orada.

⁴⁰ Yəna orada, v. 59.

Yeni Azərbaycan Hökumətinin qarşısında çox çətin vəzifələr – dövlətin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı üçün alverişli daxili və xarici şərait yaratmaq, o cümlədən həmsərhəd dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri qurmaq, dövlətin ərazi bütövlüyünü və toxunulmazlığını təmin etmək, güclü hakimiyyət yaratmaq, dövlət həyatının hüquqi əsaslarını müəyyən etmək, milli ordu təşkil etmək, ölkədə baş alıb gedən anarxiya və qanunsuzluğa aradan qaldırmaq və sabit hüquq qaydası təmin etmək və nəhayət, ölkənin təsərrüfat həyatını qaydaya salmaq vəzifələri dururdu.

Azərbaycan Hökumətinin qarşısında duran dövlət quruculuğunun mühüm vəzifələrindən biri dövlət hakimiyyəti strukturlarının yaradılması və bütövlükdə dövlət aparatının normal fəaliyyətinin təmini məsələsi idi. Eyni zamanda qarşıya bütün dövlət hakimiyyəti orqanlarının milliləşdirilməsini həyata keçirmək vəzifəsi qoyulurdu. Hökumət fəaliyyətə başladığı ilk gündə Azərbaycan xalqına çağırışla müraciət edir. 17 iyun 1918-ci il tarixli həmin müraciətdə deyilirdi: «Hökumətin ən yaxın vəzifələrindən biri bütün hökumət idarələrinin, məhkəmələrin və məktəblərin milliləşdirilməsidir. Həm də bu milliləşdirmə tədricən, dövlət məşını sındırılmadan həyata keçiriləcək»⁴¹.

Bu istiqamətdə Hökumətin fəaliyyəti qəbul edilən bir sıra qərarlarda öz əksini tapır.

Mövcud dövlət strukturlarının fəaliyyətini bərpa etmək üçün Nazirlər Şurasının 24 iyun tarixli qərarı ilə bütün nazirlərə tapşınırdı ki, hökumət idarələrindəki bütün qulluqçuların iyulun 1-nə kimi xidməti yerlərinə gəlmələri haqqında onlara hökumət adından məlumat versinlər, əks halda, xidməti yerlərinə gəlməyənlər işdən azad ediləcəklər⁴². Dövlət qulluqçularının milli dövlətin yaranması ilə əlaqədar işdən azad edilməsi üçün başqa əsas yalnız dövlət zərurəti mülahizələri ola bilərdi, başqa sözlə, burada hakimiyyət dəyişikliyi ilə əlaqədar dövlət qulluqçularının kütləvi surətdə yeniləri ilə əvəz edilməsinə yol verilməmişdir. Azərbaycan

Hökuməti dövlət zərurəti mülahizələri ilə işdən azad etmə hallarında da həm o dövr, həm də hazırkı dövr üçün sivilizasiyalı və hüquqi hesab edilən bir formada hərəkət etmişdir. Belə ki, Hökumətin 12 iyul 1918-ci il tarixli «İşdən azad edilən dövlət qulluqçularına işdən çıxma müavinəti verilməsi haqqında» qərarına uyğun olaraq, dövlət zərurəti mülahizələrinə görə işdən azad edilən, Azərbaycan Cümhuriyyəti hüduclarında həm hərbi, həm də mülki idarələr üzrə bir ildən az olmayaraq qulluqda olan subay şəxslərə iki aylıq, evli şəxslərə dörd aylıq əmək haqqı məbləğində, bir ildən az qulluqda olan subay şəxslərə bir aylıq, evli şəxslərə iki aylıq əmək haqqı məbləğində işdən çıxma müavinəti verilməsi nəzərdə tutulurdu⁴³.

Azərbaycan Hökuməti dövlət idarəçiliyinin bütün ağırlığı üzərlərinə düşən nazirliklərin aparatını formalaşdırmaq üçün müvafiq tədbirlər görür. Hökumətin 1918-ci il 23 iyun tarixli qərarı ilə hər bir nazirlikdə bir nazir müavinini vəzifəsi təsis edilir⁴⁴. 30 iyun tarixli digər bir qərarla nazirliklərdə bir katibdən, bir karguzardan, yazı işləri ilə məşğul olan iki xidmətçidən və bir kuryerdən ibarət tərkibdə dəftərxana təşkil edilir⁴⁵.

Nazirlər Şurasının 1918-ci il 19 iyun tarixli qərarına əsasən, quberniyalarda bütün idarə rəislərinin təyin edilməsi hökumətin səlahiyyətinə, digər məmurların təyin edilməsi isə hər sahə üzrə nazirlərin səlahiyyətinə aid edilir⁴⁶.

Yeni yaranmış milli dövlətdə ictimai və dövlət həyatının hüquqi əsaslarının qısa müddətdə yaradılmasının mümkün olmadığını və ölkədə qanunçuluğun və hüquq qaydasının bərpası və təmininin müəyyən müddət köhnə qanunların saxlanması ilə tələb etdiyinə nəzərə alaraq, Azərbaycan Hökuməti 1918-ci il iyunun 23-də «Rus və Zaqafqaziya qanunlarının qüvvəsinin müvəqqəti olaraq saxlanması haqqında» qərar qəbul edir. Həmin qərara görə, bütün

⁴¹ ARDA, f. 1046, siy. 2, iş 1, v. 19.

⁴² СVuПИАР, № 1, 15 ноября 1919, ст. 20.

⁴³ Yənə orada, mad. 37.

⁴⁴ Yənə orada, mad. 9.

⁴¹ ARDA, f. 1046, siy. 2, iş 1, v. 13.

⁴² СVuПИАР, № 1, 15 ноября 1919, ст. 10.

idarəçilik və məhkəmə sahələri üzrə qüvvədə olan qanunlar Hökumət tərəfindən qanunla müəyyən edilən qaydada ləğv edilənə və ya dəyişdirilənə qədər öz qüvvəsini saxlayırdı⁴⁷.

Hökumətin Azərbaycanın dövlət rəmzlərinin müəyyən olunması istiqamətində aldığı ilk addım "Dövlət bayrağının müəyyən edilməsi haqqında" qərarın qəbulu oldu. 21 iyun 1918-ci il tarixli həmin qərarla üzərində ağ rəngli aypara və səkkiz güşəli ulduz təsviri olan qırmızı bayraq Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı hesab edilir⁴⁸. Lakin sonradan, 1918-ci il noyabrın 9-da bu bayraq üzərində aypara və səkkizgüşəli ulduz təsviri olan göy, qırmızı və yaşıl rənglərdən ibarət üç rəngli bayraqla əvəz edilmişdir⁴⁹.

Nazirlər Şurasının 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə dövlət atributlarından biri müəyyən olunur: Azərbaycan türkcəsinə dövlət dili statusu verilir. Kargüzərliğin Azərbaycan türkcəsində aparılması qəbul edilərsə də, müvəqqəti olaraq, bütün məhkəmə, inzibati və s. vəzifələrin bu dildə savadlı olan şəxslərlə əvəz edilməsinə qədər dövlət idarələrində rus dilindən də istifadə edilməsinə icazə verilir⁵⁰.

Nazirlər Şurasının 12 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti hüdüdlərində vaxt hesablanması saati kimi Bakı vaxtı qəbul edilmişdir⁵¹.

Dövlət və onun ərazisində yaşayan şəxslər arasında siyasi-hüquqi əlaqələrin sonuncuların hüquqi statusunun müəyyən edilməsi üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycan Hökuməti fəaliyyətinin ilk dövrlərində vətəndaşlıq haqqında qanunvericiliyin əsasını qoyan mühüm hüquqi akt qəbul etmişdir. "Azərbaycan Cümhuriyyətinin təbəəliyi haqqında Əsasnamə"⁵² adlanan bu akt Nazirlər Şurası tərəfindən 1918-ci il avqustun 23-də təsdiq edilmişdir.

⁴⁷ Yəni orada, mad. 17.

⁴⁸ Yəni orada, mad. 12.

⁴⁹ ARDA, f. 895, siy. 1, iş 14, v. 78.

⁵⁰ СУП/ПАП, № 1, 15 ноября 1919, ст. 28.

⁵¹ ARDA, f. 19, siy. 1, iş 412, v. 96.

⁵² ВПАП, № 9, 6 сентября 1919; ARDA, f. 19, siy. 1, iş 411, v. 15; *Азербайджан*, № 5, 7 октября 1918.

dir. Əsasnaməyə müvafiq olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətində vahid təbəəlik və onun əsasları müəyyən edilirli.

Azərbaycan Hökuməti tərəfindən Azərbaycanla Gürcüstan arasında Zaqatala dairəsi ətrafında baş verən ərazi mübahisəsinin həll edilməsi dövlətin ərazi bütövlüyünün qorunması istiqamətində mühüm addım idi. 1918-ci il iyunun 26-da Zaqatala Milli Komitəsi "mədəni-iqtisadi, məişət və dini, məşğuliyyət növü, sənaye və dil cəhətdən Zaqatala dairəsinin Azərbaycanla yekcins olduğunu və bu dairənin iri ticarət-sənaye mərkəzləri ilə əlaqəsinin və əmtəə mübadiləsinin yalnız Azərbaycan vasitəsilə mümkünliyünü nəzərə alaraq və Azərbaycan Cümhuriyyətinə birləşməyi Zaqatala dairəsinin məqsəd və mənafeələrinə daha çox uyğun hesab edərək", Zaqatala dairəsinin Azərbaycana birləşdirilməsini yekdilliklə qərar alır⁵³ və bununla əlaqədar Azərbaycan Hökumətinə teleqramla müraciət edir. Azərbaycan Hökuməti Zaqatala əhalisinin arzusunu nəzərə alaraq, 1918-ci il iyunun 30-da Zaqatala dairəsinin Azərbaycan Cümhuriyyətinə birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edir⁵⁴.

Cümhuriyyət yenidən yarandığı dövrdə ölkədə anarxiya və cinayətkarlıq baş alıb gedirdi. Məsələn, Qaryagin qəzası rəisinin 1918-ci ilin iyulunda qəzadakı vəziyyət barədə məlumatında deyirdi: "Qəzada cinayətkarlığın və anarxiyanın hədsiz dərəcədə inkişafı əhalinin iqtisadi rifahını demək olar ki, bərbad vəziyyətə salmışdır"⁵⁵. Çox yerdə güclü cinayətkar dəstələr fəaliyyətdə idilər⁵⁶. Milli və sinfi düşmənçilik son həddə çatmışdı. Anarxiya ünsürləri yeni dövlət hakimiyyətinin formalaşdırılmasına hər vaxt mane olmağa çalışırdılar.

Bela bir vəziyyətdə genişmiqyaslı dövlət quruculuğu ilə məşğul olmaq çətin bir iş idi. Ona görə də, Azərbaycan Hökuməti birinci növbədə ölkədə sabitliyi təmin etməli idi. Bu sahədə Hökumətin

⁵³ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 6, v. 10.

⁵⁴ Yəni orada, f. 100, siy. 2, iş 7, v. 10.

⁵⁵ Yəni orada, f. 894, siy. 1, iş 12, v. 61.

⁵⁶ Yəni orada, v. 62.

bütün tədbirləri başlıca olaraq, anarxiya ünsürlərinə, milli adavətin hər cür təzahürlərinə və vəzifəli şəxslərin sui-istifadə hallarına qarşı mübarizə məsələlərinə, vətəndaşların şəxsi və əmlak təhlükəsizliyinin təmininə xidmət etmişdir. Görülən tədbirlər nəticəsində vəziyyət yaxşılaşmağa doğru dəyişməyə başlayır. 1918-ci ilin yayında Novobəyazıt qəzasının Burzokollar kəndinin bir qrup sakinindən ibarət cinayətkar dəstə ləğv edilir⁵⁷, Cavad və Lənkəran qəzalarının yerli əhalisi şahsevənlərin hücumlarından xilas olur, sonuncular sərhəddən uzaqlaşdırılır⁵⁸. Yerlərdə hakimiyyət orqanlarının bərpası və gərgin fəaliyyəti nəticəsində artıq 1918-ci ilin avqustunda nisbi sabitliyə nail olunur. Bu və ya digər siyasi hadisələr nəticəsində öz doğma yurdlarını qoyub getmiş sakinlər əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmağa başlayırlar⁵⁹.

Azərbaycan Hökuməti fəaliyyətinin ilk dövründə sosial-mədəni, iqtisadi-təsərrüfat və maliyyə sahələrində də bir sıra tədbirlər görür. Bu sırada ibtidai, ali ibtidai və ümumi orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsini (Nazirlər Şurasının 28 avqust 1918-ci il tarixli qərarı ilə⁶⁰), neft sənayesinin millisizləşdirilməsi və müəssisələrin keçmiş sahibkarlarına qaytarılmasını (Hökumətin 1918-ci il 5 oktyabr tarixli qərarı ilə⁶¹), torpaq sahibləri mülkiyyətinin toxunulmazlığının tanınmasını (22 iyun 1918-ci il tarixli qərar⁶²), ölkədə pul dövriyyəsinin nizama salmaq üçün mühüm tədbirləri, bəzi strateji əhəmiyyətli malların ölkə hüduqlarından kənara aparılmasının qarşısının alınması üzrə tənzimləmə tədbirlərini və s. qeyd etmək olar. Görülən bu və ya digər tədbirlər nəticəsində anarxiya və hərbi-siyasi hadisələr zamanı dəhşətli dərəcədə dağıdılıb viran edilmiş ölkənin iqtisadi-təsərrüfat həyatını qismən də olsa bərpa etmək və normalaşdırmaq mümkün olur.

⁵⁷ Yəna orada.

⁵⁸ Yəna orada, v. 63.

⁵⁹ Yəna orada, v. 64.

⁶⁰ *Азербайджан*, № 6, 8 октября 1918.

⁶¹ Yəna orada, № 5, 7 oktyabr 1918.

⁶² *СУИРПАР*, № 1, 15 ноября 1919, ст. 14.

III. ÇAĞDAŞ MİLLİ DÖVLƏT VƏ HÜQUQ SİSTEMİ QURUCULUĞUNUN SİYASİ-TARİXİ KONTEKSTİ

Milli Azərbaycan dövlətinin qurucuları nəinki demokratik inkişaf təcrübəsi olmayan, habelə bir əsrlik Rusiya müstəmləkəçiliyi nəticəsində özünün dövlətçilik təcrübəsi ümumiyyətlə yadırgadılan bir ölkədə demokratiyanın bərqərar edilməsi yolunu seçmişlər. Həm də milli dövlət-hüquq quruculuğuna bu iş üçün heç də əlverişli olmayan ağır daxili və xarici şəraitdə başlanılmışdır.

Milli dövlət-hüquq quruculuğunun ilk yarım ili, xüsusilə də 1918-ci il mayın 28-dən sentyabrın ortalarınaq olan dövr, bu cəhətdən daha mürəkkəb idi. Belə ki, müstəqilliyin elanından sonra Azərbaycanda iki hakimiyyət mərkəzi meydana gəlmişdir. Hələ müstəqillik əldə edilməmişdən əvvəl Bakıda və onun ətrafında (Bakı quberniyasının qəzalarında) hakimiyyət Bakı Xalq Komissarlarının təşkil etdiyi sovet hakimiyyətinin – bolşevik erməniparəst Bakı Sovetinin əlinə keçmişdir. Bakı kommunası yeni “sovet sosialist” donu geymiş Rusiya imperiyasının əyalət orqanı idi və Azərbaycana da əyalət kimi baxırdı. Bu, heç də təsadüfi olmayan belə bir faktla tədiqlənir ki, Bakı XKS-in “Xalq məhkəməsi haqqında” 6 iyun 1918-ci il tarixli dekretinə əsasən, cinayət və mülki işlər üzrə hökm və qətnələr burada Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikası adından çıxarıldı. Sonra isə (1 avqustdan) həmin ərazidə Sentrokaspi (Центральный комитет Каспийской военной флотилии – Xəzər hərbi donanmasının mərkəzi komitəsi) diktaturasının hakimiyyəti bərqərar olmuşdur. Digər tərəfdən, mərkəzi Gəncə şəhəri olmaqla Şimali Azərbaycanın qalan ərazisində (faktiki olaraq Gəncə quberniyasının qəzalarında) milli-demokratların yaratdığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti mövcud idi.

Bu iki hakimiyyət bir-biri ilə vətəndaş müharibəsi vəziyyətində idi. Azərbaycan dövlətinin taleyi, onun ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi təhlükə qarşısında qalırdı. Ona görə də AXС-nin hakimiyyətini Bakıya və onun ətraflarına şamil etmək, müvəqqəti olaraq Gəncədə yerləşdirilmiş hökuməti Bakıya köçürmək mühüm əhəmiyyətli vəzifə kimi qarşıda dururdu. 1918-ci ilin yayında Azərbaycan Hökuməti üçün başlıca problem Bakının Azərbaycanın müstəqilliyi

düşmənlərindən təmizlənməsi idi. Bu məqsədlə də Azərbaycan hökuməti Milli Ordu quruculuğuna böyük əhəmiyyət verirdi. M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Bakı məsələsi ancaq qüvvədən asılıdır. Əgər Bakı alınmasa hər şey bitdi. Əlvida, Azərbaycan. Hətta alındıqdan sonra belə biz çoxlu diplomatik çətinliklərlə qarşılaşmalı olacağıq. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün biz qabaqcadan ordunu hazırlamalıyıq"⁶³.

Bu sahədə Azərbaycanın vəziyyəti qonşu dövlətlərə nisbətən çox ağır idi. Gürcü və ermənilər Rusiyadan ayrılaraq müstəqillik elan etdikləri vaxt hər növ silahla təchiz edilmiş milli əsgəri hissələrə malik olduqları halda, azərbaycanlılar yalnız dünya müharibəsinin əvvəllərində könüllü olaraq təşkil edilmiş bir süvari alayına malik idilər⁶⁴. Azərbaycan xalqı öz içərisində kifayət qədər əsgər və xüsusi zabit kadrları çıxarmaq imkanlarından məhrum idi. Bu, çarizm dövründə imperiyanın Azərbaycana münasibətdə yeritdiyi siyasətlə izah edilir. Məlum olduğu kimi, yerli müsəlman əhəli çarizm dövründə əsgəri xidmətə götürülmürdü, "bununla o, xanlıqlar dövrünə aid hərbi iş sərəştəsini belə itirmiş millətin nizamı qüvvə yaratmaq ehtimalını azaldırdı"⁶⁵.

Bununla belə, dövlətin müdafiə qabiliyyətini möhkəmlətmək məqsədilə milli silahlı qüvvələr yaradılması üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirilir. Hökumətin 26 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə müsəlman korpusu "Əlahiddə Azərbaycan korpusu" adlandırılır⁶⁶. Burada xidmət edəcək zabit kadrları hazırlamaq üçün qısa müddətli kurslar açılır. İyulun 11-də isə Hökumətin qərarı ilə 1894-1899-cu illərdə anadan olmuş, müsəlman dininə etiqad edən bütün Azərbaycan Cümhuriyyəti vətəndaşları Azərbaycan ordusu sıralarına hərbi xidmətə çağırılır. Hərbi xidmətə çağırıldıqdan boyun qaçıranların müharibə dövrü qanunlarının bütün cəzalarını ödəməli və cəzalan-dırılması nəzərdə tutulurdu⁶⁷. Elə həmin tarixdən ölkədə hərbi

⁶³ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 154, v. 16.

⁶⁴ Mehmetzadə, *Milli Azərbaycan hərəketi*, 112.

⁶⁵ N. Nəsimzadə, *Azərbaycan Demokratik Respublikası* (Bakı: Elm, 1990), 54.

⁶⁶ СУИРПАР, № 1, 15 ноябрь 1919, стр. 23.

⁶⁷ ARDA, f. 100, siy. 2, iş 7, v. 17.

mükəlləfiyyət işlərinə rəhbərlik üzrə mərkəzi orqana olan ehtiyac nəzərə alınaraq, Hökumətin qərarı ilə Yelizavetpol (Gəncə) hərbi mükəlləfiyyət idarəsi Azərbaycan hərbi mükəlləfiyyət idarəsi adlandırılır və bu orqan daxili işlər nazirinə təbə edilir⁶⁸. İyulun 13-də hərbi xəstəxana təşkil edilməsi haqqında qərar qəbul edilir və onun saxlanması üçün 50 min rub. kredit ayrılır⁶⁹.

Lakin belə qısa müddətdə döyüş qabiliyyətli ordu yaratmaq qeyri-mümkün idi və Bakının azad edilməsində Türkiyə ilə müqavilənin IV maddəsinə əsasən, Türkiyə hökuməti Azərbaycan Cümhuriyyətinə hərbi yardım göstərir.

Nəhayət, 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı azad edilir, sentyabrın 17-də isə Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçür. Beləliklə, Azərbaycanda ikihakimiyyətlik sona yetir. İndiyə kimi bütün azərbaycanlıların siyasi, iqtisadi, mədəni və mənəvi mərkəzi olan Bakı Azərbaycanın inzibati paytaxtı olur. 1918-ci il sentyabrın axırlarına bütün Şimali Azərbaycan ərazisində Azərbaycan Cümhuriyyətinin hakimiyyəti bərqərar olur. Yalnız Denikinın tərəfdarlarından ibarət Müvəqqəti Hərbi Diktaturanın əlində qalan Lənkəran qəzası istisna təşkil edirdi⁷⁰.

Bakının paytaxt statusu alması və Şimali Azərbaycanın bütün ərazisində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinin bərqərar edilməsi faktının müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyəti oldu. Bakı şəhərinə daxil olan Azərbaycan Hökumətinin bununla əlaqədar məlumatında deyilir: "Qoşunlarımızın Bakını almasının siyasi əlamətdə böyük əhəmiyyəti vardır... Hazırkı siyasi vəziyyəti Azərbaycanın siyasi rəhbərlərindən əlavə vətəni siyasi şərait yaratmaq dönmədən tələb edir ki, bu zaman Bakı neft rayonu dövlətçiliyimizin inkişafında maneəyə çevrilməsin, əksinə, ondan siyasi mövqeyimizin inkişafında və

⁶⁸ СУИРПАР, № 1, 15 ноября 1919, ст. 55. Milli ordu quruculuğuna dair ətraflı məlumat üçün bax: M. Süleymanov, 1) *Azərbaycan ordusu: 1918-1920* (Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1998); 2) *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi, 2 cildə*, II c. (Tehran: FIRUZAN, 2014).

⁶⁹ СУИРПАР, № 1, 15 ноября 1919, ст. 63.

⁷⁰ Вах: Агамалиева и Худиев, *Азербайджанская Республика. Страницы политической истории*, 26.

möhkəmlənməsində istifadə etmək olar"⁷¹. Daha sonra Hökumət şəhər və onun ətrafını bütün əhalisinə bildirir ki, Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşlar milliyyətindən və etiqadından asılı olmayaraq eyni hüquqa malikdirlər. Hökumət barabər qaydada bütün vətəndaşların həyatını, əmlakını və hüququnu qoruyacaqdır. Soyğunçular, qatillər və ümumiyyətlə sakitliyi, ictimai qaydaları pozan şəxslər müharibə dövrü qanunlarının, ölüm cəzası da daxil olmaqla, bütün ciddiliyi ilə cəzalandırılacaqlar.

Bakının fəthindən sonrakı dinc dövlət quruculuğu dövrü yenə də çox çəkdir. Gənc Azərbaycan demokratiyası yenidən çətin imtahan qarşısında qalır.

Artıq bu vaxt Birinci Dünya Müharibəsinin gedişində yeni dövr başlanmışdı. Azərbaycanın xilaskarı və müdafiəçisi Türkiyə müharibədə məğlub olmuş tərəf kimi 1918-ci il oktyabrın 30-da Mudros barışığını imzalamağa məcbur olmuşdu. Bu barışığın şərtlərinə uyğun olaraq, Türkiyə öz hərbi hissələrini bir həftə ərzində Bakıdan, bir ay ərzində isə Qafqazdan geri çəkməli idi. Zaqafqaziya İngiltərənin təsir dairəsində elan edilirdi. Buna görə də ingilis qoşunları Bakıya daxil olmalı idi.

Belə bir şəraitdə köməksiz qalmış Azərbaycan Cümhuriyyəti bu qüvvənin qarşısında tək duruş getirə bilməzdi. M.Ə. Rəsulzadə milli dövlətin düşdüyü bu çıxılmaz vəziyyəti belə səciyələndirirdi: "Türk qoşunları getmiş, Azərbaycanın hərbi hissələri isə yox idi. Şəhərə daxil olan müttəfiq komandanlıq Azərbaycan ordusunu tanımaq istəmədi. Əslində isə Azərbaycan hərbi hissələri elə bir müştəşəkkil qüvvə deyildi. Komandan Nuru paşanın Milli Şüaranın sədri olduğu zaman mənə yazdığı bir məktubdan aydın olduğu kimi, cəmi 1500 nəfərdən ibarət olan Azərbaycan ordusu müxtəlif nöqtələrdə cəmlənmişdi. Bakıda Azərbaycan hökumətini qoruyacaq qüvvə isə cəmi 500 nəfərdən ibarət idi. Fərzən müəyyən qüvvəmiz olsa belə, təbii ki, Almanıyanın, Türkiyənin təslim olduğu bir qüvvəyə qarşı Azərbaycanın hərbi əməliyyat apara biləcəyinə ümid etmək ağlasığmaz iş idi. Ona görə də məsələ yalnız diplomatik yolla həll edilə bildi"⁷².

⁷¹ *Азербайджан*, № 56, 22 декабря 1918.

⁷² ARDA, f. 894, siy. 10, iş 148, v. 44.

Yaranmış konkret şəraiti düzgün qiymətləndirən Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəhbərliyi İranda yerləşən ingilis qoşunlarının komandanı general Tomsonla danışıqlar aparmaq məqsədilə oraya nümayəndə heyəti göndərir. Lakin general Azərbaycan hökumətini tanımaq belə istəmir. 1918-ci il noyabrın 17-də ingilis qoşunları Tomsonun komandanlığı ilə Bakıya daxil olur. Əvvəllər Dağıstanda yerləşən A. Biçeraxovun hərbi dəstəsi də bu zaman Bakıya daxil olur.

Bakını "rus şəhəri" hesab edən Tomson, Biçeraxov və daşnak qüvvələri burada işğal rejimi yaradırlar: Tomson özüni Bakının general qubernatoru elan edir, şəhər polisi, liman, neft sənayesi, maliyyə idarələri, mətbuat üzərinə nəzarət qoyur. Bununla əlaqədar olaraq M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: "İkinci gün İngiltərə komandanı Tomsonun bayannaməsi nəşr olunmuş, o, dəxi Bakıyı Rusiyanın bir hissəsi kimi tələq edərək yeni Rusiya hökumətinin razılığı ilə buraya gəldiyini qeyd etməmişdi. Böylə qaranlıq, sübhəli və qorxulu bir vaxtda, bir zamanda ki, Azərbaycanı himayə edən türk ordusu, yalnız türk ordusu deyil, Azərbaycan əsgərləri dəxi şəhəri tərk etməmişdi, polis idarəsi ingilislərin əlinə keçmiş, Biçeraxovun dəstələri mütəhəkkimənə bir vəziyyətlə şəhərə dolmuşmuş, hər kəsdə bir qorxu və ümitsizlik hasil olmuşdu. İşlə böylə bir zamanda Azərbaycan Şurayı-Millisi təkrar həyata ovdət ələmiş, Azərbaycan Mac-lisi-Məbusanını davətə məşğul olmuşdu"⁷³.

Lakin yaranmış vəziyyətin bu dərəcədə ağırlığı Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərliyini müstəqillik fikrindən döndərə bilmir. Bu dəfə də aparılan düşünülmüş siyasət nəticəsində Azərbaycanın istiqlalı qorunub saxlanılır. Çox keçmədən Azərbaycan hökuməti öz mövqeyini addım-addım möhkəmləndirir.

Belə mürəkkəb şəraitdə Azərbaycan Cümhuriyyəti milli dövlət quruculuğu əsaslarını yaratılması ilə məşğul olmaqda davam edir. Təbii ki, tam müstəqillik uğrunda xarici qüvvələrlə mübarizəyə çox enerji sarf etmək lazım gəlirdi. Azərbaycan Hökumətini Azərbaycan ərazisində yeganə yerli qanuni hakimiyyət kimi tanımasına baxmayaraq, ingilislər Azərbaycan dövlətinin daxili işləri-

⁷³ Rəsulzadə, "Azərbaycan Cümhuriyyəti", *İstiqlal, 1918 – 28 Mayıs – 1919*, 34-45.

nə müdaxilə etməkdə davam edirdilər. İngilis hərbi polisinin komissarı Q. Kokkerel Azərbaycanın daxili işlər nazirindən, hətta polis işçilərinin təyinatını belə şəxsən onunla razılaşdırmağı tələb edirdi⁷⁴. İngilis əsgərlərinin özbaşınalığı da yerli əhalinin narazılığına səbəb olurdu.

Məhz Hökumətin gərgin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan dövlətinin mövqeyi gücləndikcə dövlət həyatının müəyyən sahələrində onun fəaliyyəti üzərinə qoyulan məhdudiyyətlər aradan götürülür. Azərbaycan dövlətinin polis, maliyyə idarələri, mətbuat, Bakı dəniz limanının fəaliyyəti üzərində tam nəzarət bərpa edilir. İngilis qoşunları yalnız 1919-cu ilin avqust ayında Azərbaycan ərazisini tamamilə tərk edirlər. General Tomsonun tutduğu Bakı general qubernatoru vəzifəsi ləğv olunur. Azərbaycan tam müstəqil dövlət kimi yaşamağa başlayır.

İngilislərin Azərbaycandan çıxması ilə əlaqədar Azərbaycan müstəqilliyinin düşmənləri şayiələr yayırdılar ki, guya Azərbaycan Hökumətini idarə edən ingilislər idi, onlar çıxıb getdikdən sonra Azərbaycan Hökuməti ölkəni idarə edə bilməyəcəkdir. Sentyabr ayında Azərbaycanda olan ingilis hərbi jurnalisti Skotland-Liddel ingilis qəzetləri üçün hazırladığı materialda ingilislərin Azərbaycandan çıxması ilə əlaqədar qeyd edirdi ki, Bakıda ingilis ordusunun ehtiyac yoxdur. Azərbaycan özü-özünə qayğı göstərə bilər. Mən bura iki gün əvvəl gəlmişəm və açığını deyim ki, bütün gördüklərim mənə dərin təəssürat yaradıb. Mənim şəhərdə olmadığımı dörd həftə ərzində burada çox təəccüblü dəyişikliklər olub. Mən buraya gəldim ki, hamının dediyi qarışıqlığı görüm, lakin onu tapa bilmədim. Tam qayda-qanun var. Mənə deyirdilər ki, qanla dolu küçələr və dəhşətli səhnələr görəcəyəm. Onun əvəzində mən sülh və sakitlik gördüm. Mənə deyirdilər ki, ordu əvəzinə pozğunlaşmış kütlə görəcəyəm, lakin yaxşı, nümunəvi, güclü, odlu-olovlu gənclər gördüm. Doğrudan da mən indi Bakıda elə qayda-qanun gördüm ki, müharibə başlayan vaxtdan həç vaxt Bakıda olmamışdı. ... Qayda-qanun ancaq Bakıda hökm sürür, mən dəyişikliklər bütün ölkədə vəziyyəti aydınlaşdırmışdır. Qarabağ şuluqluğunu

sülh əvəz etmişdir. Ermənilər və tatarlar (Azərbaycan türkləri nəzərdə tutulur) sazişə gəlmişlər. Lankəranda bolşeviklər tatar ordusu tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldılar. Onlar bütün silah və sursatlarını Azərbaycan hökumətinə təhvil verdilər, adamlar isə xahiş etdilər ki, onları Azərbaycan hökumətinin təbəəliyinə götürsünlər... Bütün bunlar şübhəsi sübut edir ki, Azərbaycan qarmaqarışıqlıqdan qorxmur və bolşeviklərdən çəkinmir. Azərbaycan dövləti indi Zaqafqaziyanın qalan bütün xalqları üçün həqiqi nümunəyə çevrilmişdir⁷⁵. Bu sözlərdən sonra əlavə sübuta ehtiyac qalmır ki, Azərbaycan Parlamenti və Hökuməti ingilislərin əlində oynunaq olmamış, onların ölkənin daxili işlərinə müdaxiləsini mütəmadi olaraq məhdudlaşdırmış və ingilislərə Azərbaycanı tərk etdikdən sonra dövləti uğurla müstəqil idarə edə bilmişdir.

AXC-nin hakimiyyət orqanları Cümhuriyyətin taleyinə yazılmış 23 ay müddətdən faktiki olaraq cəmi altı-yeddi ayını xarici qüvvələrin maneçiliyi olmadan dövlət quruculuğu işləri ilə məşğul ola bilir. Bu dövrün də özünəməxsus problemləri olmuşdur: bir tərəfdən, Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzurə görə Ermənistanla müharibə və Denikin ordusu tərəfindən iqtisadi blokada, digər tərəfdən, bolşeviklərin və ermənilərin təxribat və pozuculuq fəaliyyətləri, dövlətin hərbi vəziyyət şəraitində yaşaması, böyük qaçqınlar və işsizlər ordusu problemi və s.

Cümhuriyyət rəhbərləri yaxşı anlayırdılar ki, Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, sərvət mənbələri, zəngin təbii ehtiyatları, xüsusilə də nefti özünün cazibədarlığı ilə iqtisadi və "siyasi rəqəbatların cövləngahıdır". M.Ə. Rəsulzadə bununla əlaqədar 1919-cu ildə yazırdı: "Şərqlə qərbi yekdigərinə qovuşduran ən qısa yolun güzərgahında vəqə" olan məmləkətimiz "cəhəncə də vətən mi qıyısında vəqə olan çəkişmədə ... dəxi düvəli-müəzzəmənün hesablarını təsviyə edən müvazinə cədvəllərinə bir ədəd təşkil edəcəkdir. Cahangir dövlətlərin dünyayı təqsim etdiklərində Zaqafqaziya millətlərindən ötrü ayıracaqları hissə və hüququn nə kimi bir şəkli alacağı haqqında nikbininə və bədbinənə olmaq, müxtəlif təsəvvürlərdə bulunmaq mümkündür. Bu təsəvvürlərin heç birindən Rusiyanı

⁷⁴ ARDA, f. 894, siy. 1, iş 54, v. 10.

⁷⁵ Yəne orada, siy. 10, iş 82 v. 2-10.

xaricdə buraxmaq olmaz. Rusiya hər nə şəkil ilə olursa-olsun təkrar buraya enmək istəyəcək; daha bundan min sənə avval Bakı neftinə düşkün olan Rusiya bu gün ona göz yuma bilməyəcəkdir. İngiltərə dəxi asrlərdən bəri arzu elədiyi Zaqafqaziya yolu üzərində təsisi-hakimiyyət olmasa da iqaıy-nüfuz etmək əzmindən bir an fərağət etməyəcək; nəticədə bir müsarıadır davam edib gedəcək. Fəqət nə Rusiyanın, nə İngiltərənin, nə də sair bir dövlətin bu əzmi-müqəddəs üzərindəki mənafeı azərbaycanlının mənafeı ilə müqayisə edilməz”⁷⁶.

Hadisələrin sonrakı gedişi milli ideoloqun bu mülahizələrində (xüsusilə də Rusiya ilə bağlı) yarılmadığını göstərdi. Çox gözləmək lazım gəlir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müstəqilliyinin Paris Sülh Konfransının Ali Şurası tərəfindən 11 yanvar 1920-ci ildə de-fakto tanınmasından az sonra, həmin ayın 19-da Azərbaycanı və Gürcüstanı yalnız silah və hərbi sursat göndərməklə müdafiə edəcəyi barədə müttəfiqlərin Ali Şurasının qərarı bolşevik təcavüzü üçün əlverişli şərait yaradır. Əvvəlcə bolşeviklər diplomatik təzyiqlər gücləndirirlər. Qırmızı Ordu Cənuba doğru irəlilədikcə bu təzyiqlər daha təhlükəli xarakter alır və suveren dövlət əleyhinə açıq təbliğat kampaniyasına çevrilir⁷⁷ və nəhayət, sonda Azərbaycanın işğalı ilə nəticələnir⁷⁸.

Mürəkkəb xarici siyasi vəziyyət, habelə sabit daxili siyasət yeritməyə maneçilik törədirdi. Burada ilk növbədə seçilmiş idarəetmə sisteminin xüsusiyyətlərindən irəli gələn bir sıra xüsusətlər qeyd etmək lazımdır. Demokratik rejimli parlamentli respublika idarəçilik formasının tətbiqi, müxəlifətin fəaliyyətinə heç bir maneçilik törədməməsi, M.Ə. Rəsulzadənin təbircə desək, milli-demokrat məsləklı milli qüvvələrin demokratiyasının radikalizm dərə-

casinə qədər varması⁷⁹– bütün bunlar nəticəsində yaranmış şərait Azərbaycanın istiqlaliyyətinə düşmənlə qüvvələr bərabərindən öz məkrli məqsədləri üçün istifadə edilirdi. Yersiz mübahisə və müzakirələrə çox vaxt sərf edilməli olurdu. Parlamentin çoxpartiyalı tərkibi də iş şəraitini mürəkkəbləşdirirdi. Mərkəzi qüvvə olmasın baxmayaraq, “Müsavat” parlamentdə çoxluq təşkil etmədiyi üçün yekincis, belə dövrlərə müvafiq güclü hökumət təşkil edə bilmirdi, digər siyasi qüvvələrlə koalisiyaya daxil olduqda isə elan etdiyi və programında nəzərdə tutduğu tədbirləri həyata keçirə bilmirdi. İki il ərzində hökumət kabinetlərinin beş dəfə dəyişməsi də sabit daxili siyasət yeritməyə maneçilik törədirdi.

Parlamentin və milli hökumətin tərkibində demokratik fikirlə ziyahlar üstünlük təşkil etdiyi və ölkədə diktaturaya imkan verilmədiyi halda, hakimiyyətin aşağı səviyyələrində milli kadrların çatışmazlığı idarəetmədə öz mənfi təsirini göstərirdi. Dövlətçilik işindən uzun müddət yadırgadılmış və ekstremal şəraitdə müstəqil dövlət yaratmaq işini boynuna götürmüş milli qüvvələrin təcrübəsizliyi pozucu qüvvələrin əl-qol açmasına şərait yaradırdı. Hökumət orqanlarına soxulmuş qeyri-müəsləmlər isə çox vaxt təxribatçılıq və satqınlıqla məşğul olurdular.

Məhz yuxarıda göstərilən daxili və xarici amillərin təsirinin nəticəsində milli hökumətin elan etdiyi və nəzərdə tutduğu mühüm tədbirlərin bir hissəsi həyata keçirilməmiş qalmışdır.

⁷⁹ “Azərbaycan Məclisi-Məbusanında Türk Ədəmi-Mərkəziyyət “Müsavat” firqəsi Məclisi-Məbusan şöbəsinin bayannaməsi”, Rəsulzadə, *Əsərləri*, V c, 131.

⁷⁶ Rəsulzadə, “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, *İstiqlal, 1918 – 28 Mayıs – 1919*, 37-38.

⁷⁷ C.P. Həsənlı, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920)* (Bakı: “GARISMA” MMC, 2009), 392-93.

⁷⁸ Aprel işğalı ərafında Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti barədə ətrafı bax: Həsənlı, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti*, 372-418; Nesib Nesibli, *Kuzey Azərbaycan: İstiklaldən İkinci İşğala (1918-1920)* (Ankara: Altınordu, 2018), 186-206.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

**AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN
HUQUQ SİSTEMİ
ÇAĞDAŞ HÜQUQ SİSTEMİ KİMİ:
TƏMƏL ÖZƏLLİKLƏRİ**

I. CÜMHURİYYƏT ÖNCƏSİ DÖNƏMDƏ AZƏRBAYCANDA HÜQUQ: QISA İCMAL

Heç şübhəsiz, dünyada mövcud olan hüquq sistemlərinin əksəriyyəti tarixin təsiri ilə "damğalanmışdır" və yaxud az və ya çox dərəcədə belə təsirsiz ötürülməmişdir. Bir hüquq sisteminin hərtərəfli xarakteristikası, eləcə də digərlərindən fərqləri ilk növbədə tarixi baxımdan araşdırılaraq müəyyən edilə bilər. Bu anlamda tarixi keçmişin öyrənilməsi günümüzün istənilən hüquq sistemini daha dərindən anlamaq üçün zəmin təşkil edir.

Bunu *histerezisə dair tezis*¹ adlandırılan fenomen də tələb edir.

¹ Bu termini fizik Jems Alfred Eving (1855-1935) özünün elektromaqnit üzrə məqaləsində [J.A. Ewing, "Experimental Researches in Magnetism", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 176 (1885): 523-640] elmi dövrüyyəyə daxil etmişdir. Alim eksperimental olaraq histerezis fenomenini belə izah edir: əgər bir dəmir parçası ətrafına məftil dolasaq və məftildən elektrik cərəyanı buraxsaq, dəmir maqnitləşir; dəmir parçası elektrik cərəyanının qapadığı halda bir müddət ötdükdən sonra da maqnit xassələrini saxlayır. Başqa sözlə, müəyyən vəziyyət hətta ona səbəb olmuş amil daha fəaliyyətdə olmadığı halda da saxlanılır.

Sonralar bu tezis sosial elmlərdə tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bax, məs.: J. Elster, "A Note on Hysteresis in the Social Sciences," *Synthese* 33 (1976): 371-91; R. Cross, "On the Foundations of Hysteresis in Economic Systems," *Economics and Philosophy*, 9(1) (1993), 53-74; Гауте Торсвик, "Тезис о гистерезисе: зависимость от пути в экономических и социальных системах", *Теория и методы в социальных науках*, ред. С. Ларсен, пер. с англ. (М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2004), 90-101.

Keçən əsrin 80-ci illərindən "neotəkamül iqtisadiyyat"ın nümayəndələri tərəfindən işlənilən hazırlanan "keçilmiş yoldan asılılıq" (*path dependence*) konsepsiyası mahiyyət etibarilə histerezis tezisinə çox yaxındır. Bax: П. Дэвид, "Зависимость от пути развития и исторические общественные науки: вводная лекция", *Истоки: из опыта изучения экономики как структуры и процесса* (Москва: ГУ ВШЭ, 2006), 183-207; B.W. Arthur, "Competing Technologies, Increasing Returns, and Lock-In by Historical Events", *The Economic Journal* 99(394) (1989): 116-31.

Histerezis (yunan mənşəli olub, mənası “daha sonra baş verən” deməkdir) hadisəsinə görə, təsiredicinin təsiri sistemdə həttə təsiredici özü yoxa çıxdıqdan sonra da qalır; sistemin indiki vəziyyəti, təkamülü və yeni təsirlərə cavabı onun tarixindən, keçdiyi yoldan və daha əvvəlki təsirlərdən asılı olur. Bir sistemi xarakterizə etmək üçün və ya onun təkamülünü öngörmək üçün onu əvvəlki dövrlərə əlaqədə (nisbətədə) götürmək lazımdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hüquq sisteminin xarakteristikası, habelə onun özünəməxsus cəhətlərini daha qəbərliq anlamaq vəzifəsi məhz yuxarıda qeyd edilən müddəaların işığında Azərbaycanın Cümhuriyyət öncəsi hüquq tarixinə ən azı bir ekskurs etməyi, bu uzaq və yaxın tarixin əsas cizgilərilə də olsa ümumi icmalını verməyi zəruri edir.

Azərbaycanda Cümhuriyyət öncəsi hüququn kökləri orta əsrlərə qədər gedib çıxır. Bütün orta əsr türk dövlətlərində olduğu kimi, Azərbaycan dövlətləri də islamın qəbulundan sonra islam hüququ ilə idarə olunan dövlətlər olmuşlar. Hüquqi şüurun və pozitiv hüquq yaradıcılığının parəkəndə vəziyyəti ilə xarakterizə olunan Azərbaycan ərazisindəki dövlətlərin hüquq sistemində öz dövrünün mükəmməl hüququ sayılan islam hüququ² burada islam dininin dövlətlərin rəsmi dini olması səbəbindən, müəyyən istisnalara nəzərə alınmazsa, uzun tarixi bir dövr ərzində (yayılması çağlarından XIX əsrə qədər) hökmran mövqedə olmuşdur. Deməli, bu müddətdə Azərbaycanda hüquq, hər şeydən öncə, dini hüquq kimi sacyiyyəvi olmuş, onun mənbələrini ilk növbədə islam hüququnun mənbələri təşkil etmişdir.

İslam sivilizasiyası daxilində qurulmuş bütün türk dövlətləri təbii olaraq islam hüquq sistemi daxilində yaşamağa məcbur idilər. İslam özəl hüququ çox inkişaf etdiyindən türk-islam dövlətlərinin özəl hüququ saf islam hüququ olaraq qalmışdır. Bunun əksinə, islam hüququnun mənbələrində kamu hüququ ilə bağlı normalar çox az olduğundan türklər öz ənənələrini imkan olduğu qədər saxlamışlar. Bununla birlikdə müstəqilliklərini xəlifədən aldıkları üçün ümumi islam dövlət sistemini də qəbul etmək məcburiyyətində idilər. Odur ki, türklər öz siyasi ənənələrini bu ümumi sistem içində və onunla uyğunlaşdırma bəhdlikləri öljüdə çox uzun müddət davam etdirə bilməmişlər³.

Bütün digər türklər kimi Azərbaycan türkləri də öz əski adət və ənənələrində tam əl çəkməmişlər. Bu zaman islam hüququnun dövlət başçısına verdiyi geniş təqdir və tənzimləmə səlahiyyətlərindən yararlanmışlar⁴. Bu tənzimləmə, başqa sözlə, yerli hüquqyaratma islam hüququnun prinsip və müddəalarının uyğun olmaqla, yerli şəraitdən doğan ehtiyacları təmin etmək məqsədini daşımışdır. Belə bir hüquq yaradıcılığının nəticəsi isə əsas etibarilə qanunnamə, qanunlar məcmuəsi və fərman kimi formalarda ifadə olunmuşdur. Hökmdarların əmr və göstərişlərini əks etdirən bu aktlar qanun qüvvəsinə malik idi. Bunlara misal olaraq, Uzun Həsənin Qanunnaməsinə⁵, “Dəstür-əl-əməli Şah Təhməsisib” adlı qanunlar məcmuəsini⁶, Məhəmməd Həsən xanun “Dəstür-əl-əməl”ini⁷, Car-Tala

³ C. Üçok, A. Mumcu və G. Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, 18. Baskı (Ankara: Turhan Kitabevi, 2016), 167-68.

⁴ M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 5. baskı (İstanbul: Hars Yayıncılık, 2005), 70.

⁵ XV əsr Azərbaycan hüququnun mühüm abidəsi olan Uzun Həsənin Qanunnaməsi (Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin 1440-1477-ci illərdə verdiyi qanunların toplusu) XVI əsrin ortalarına qədər həm Azərbaycanda, həm də onun hüdudlarından kənar qüvvədə olmuşdur.

⁶ “Dəstür-əl-əməli Şah Təhməsisib” 1556-cı ildə Şah I Təhməsisib hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan ərazisində qüvvədə olan qanunlar toplusu idi.

⁷ XVIII əsr Azərbaycan hüququnun abidəsi olan bu sənəd Şahi xanlığında Məhəmməd Həsən xanun dövründə tərtib edilmişdir. O, həmçinin Məhəmməd Həsən xanun qanunları da adlandırılır.

² İslam hüququnun xüsusiyyətlərinə dair bax: N. Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, 1 c. (İstanbul: Nesil, 1986), 30-31; M. Zahraa, “Characteristic Features of Islamic Law: Perceptions and Misconceptions,” *Arab Law Quarterly*, 15(2) (2000): 168-96; M.H. Kamali, *Shari'ah Law: an Introduction*, vol. Foundations of Islam (Oxford: OneWorld Publications, 2008), 39-67; A. Zeydan, *İslam Hukukuna Giriş*, terc. A. Şafak (İstanbul: Kayışan, 2011), 103-5; Yusuf El-Karadavi, *İslam Hukuku: Evrensellik-Sürekliklik*, çev. Y. Işıcık və A. Yaman (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2012), 31-62; E.B. Ekinçi, *İslam Hukuku: Ümumi və Hususi Hukuklar*, 2. basım (İstanbul: Anı Sanat Yayınevi, 2016), 42-68; Дамир-ли, *Сравнительное исламское право*, 61-83.

Qanunnaməsini⁸, eləcə də şah və xan fərmanlarını (sonuncular Azərbaycanda hüququn əsas mənbələri sırasında əsas etibarilə XVI-XVIII əsrlərdə xüsusi yer tutmuşdur; Səfəvi şahlarının, Quba, Şəki, Şirvan və Qarabağ xanlarının bir sıra fərmanları dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır) göstərmək olar.

Göründüyü kimi, orta əsrlərdə Azərbaycanda hüququ üçün bir ikilik, dualizm səciyyəvi idi: o, əsas etibarilə islam hüququna əsaslandığı halda, hökmdarların verdiyi qanunvericilik aktlarını da ehtiva edirdi. Hüquq sistemindəki bu iki ayrı-ayrı hissələr Osmanlı hüququnda şər'i hüquq və örfi hüquq deyə adlandırılmışdır. Şər'i hüquq fiqh hüquq kitabları içində yer alan və keçmiş dövnlərdə dövlətin müdaxiləsindən asılı olmayaraq yaranan hüquqa, örfi hüquqa padşahların iradə və fərmanlarıyla yaranan hüquqa deyildir⁹ (Buradakı örfi hüquq termini heç bir halda örf və adət hüququ kimi deyil, qanunvericilik hüququ kimi anlaşılmalıdır).

Bələ bir vəziyyətin yaranması həm islam hüququnun öz xarakterini ilə, həm də dövrün ictimai-siyasi və hüquqi ehtiyacları ilə şərtlənmişdir. Artıq qeyd edildi ki, islam hüququ onun əsas mənbələri arasında özəl hüquq sahələrini (ailə, miras, əşya, borclar və s.) daha müfəssəl tənzimlədiyi halda, bundan fərqli olaraq kamu hüquq sahəsində, bəzi məsələlər istisna olmaqla, belə müfəssəlliyə malik olmamışdır. Bunun nəticəsi olaraq bütün orta çağ türk

⁸ Əsl adı "Ağdam məclisinin qərarları" olan və Car-Tala Qanunnaməsi kimi də tanınan lokal xarakterli bu sənəd XVIII əsrdə hüquq mənbəyi qismində Azərbaycanın yalnız bir hissəsində – Car-Tala bölgəsində (indiki Balakan, Zaqatala və Qax rayonlarının ərazisi) tətbiq edilmişdir. Qanunnamə 1752-ci ildə Ağdam kəndində (indiki Zaqatala rayonunda yerləşən kəndin adı) keçirilən məclisdə Car və Tala vilayətləri nümayəndələrinin iştirakı, habelə İlisudan Balakənə qədər ərazidə yaşayan əhalinin razılığı ilə qazılar, ağsaqqallar və hakimlər (vilayət rəisləri) tərəfindən qəbul edilmişdir. Qanunnamənin əsasında "islamın lap başlanğıcından şah Abbas əzəmətinin meydana çıxmasına qədər mövcud olan müqavilələr, şərt, qərar, qayda və qanunlar" dururdu. Qanunnamə öz məzmununa görə yerli adət hüququ və islam hüquq normalarının sintezindən ibarətdir. Qanunnamədə deyildiyi kimi, "bu qərarlar müsəlman şəriətinə kömək və onu qüvvətləndirmək üçün, xalqın rifahı və xoşbəxtliyi namına verilmişdir".

⁹ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 70. Habelə bax: M. Akif Aydın, "Osmanlıda Hukuk," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. E. İhsanoğlu (İstanbul, 1994), 378.

dövlətlərində olduğu kimi¹⁰, Azərbaycan dövlətlərində də özəl hüquq sahəsi başlıca olaraq islam hüququ əsasında tənzimlənmiş, kamu hüquq sahəsində isə islam hüququ ilə yanaşı, yerli idarəçiliyin ehtiyaclarını ödəmək üçün yeni hüquq normaları yaratmaq lazımı gəlmişdir.

Yuxarıda sadalanan qanunvericilik aktlarının nizamı saldığı məsələlərin dairəsi də bunu sübut edir. Belə ki, Uzun Həsənin Qanunnaməsi başlıca olaraq kəndlilərin hüquqi vəziyyəti, vergilərin miqdarı və ödənilməsi qaydası, qanunların pozulmasına görə məsuliyyət məsələlərini nizamı salırdı. Şah Tahmasibin "Dəstur-əl-əməl"¹¹ində ictimai qaydanın mühafizəsi, vergi hüququ və qismən də mülki hüquq sahəsində normalar cəmlənmişdir. Məhəmməd Həsən xanın "Dəstur-əl-əməl"¹²ində maliyyə hüququ, ticarət və gömrük məsələləri tənzimlənir, malların keyfiyyətli hazırlanmasına görə məsuliyyət və müvafiq cəza tədbirləri müəyyən edilirdi. Car-Tala Qanunnaməsində cinayət hüququ, mülki hüquq və məhkəmə prosesinə dair normalar vardır¹³. Fərmanlarla tənzimlənən məsələlərin dairəsi də çox rəngarəng olmaqla, idarəçilik sistemi, vəzifəli şəxslərin hüquqi vəziyyəti, torpaq mülkiyyətinin hüquqi rejimi, mülkiyyət hüququnun bərpası, vergi sistemi, hərbi mükəlləfiyyət, cinayət və cəza, qeyri-müəlmələn əhalinin hüquqi vəziyyəti və s. məsələləri əhatə edirdi¹⁴. Göründüyü kimi, idarə, vergi, cinayət hüququ kimi kamu hüquq sahələrində hökmdarların qanunvericilik aktlarının payı özəl hüquqa nisbətə də daha çox olmuşdur.

Bələliklə, orta əsrlərdə Azərbaycanda islam hüququ müsəlman olan əhalinin ictimai həyatının demək olar ki, əsas hissəsini əhatə etsə də, burada hüquq tam dini, teokratik deyildir: dövlət quruluşu və idarəçiliyi sahəsində dini hüquq normaları hüdüdlərindən kənara çıxılması xarakterik idi.

¹⁰ Bax: Üçok, Mumcu və Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, 167; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 76.

¹¹ Хроника войн Джары в XVIII столетии, с предисловием В. Хулуфлу (Баку: Изд. АЗГНИИ, 1931), 63-71.

¹² Bax: T.M. Musavvi, *Orta zər Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI – XVIII əsrlər)* (Bakı: Elm, 1977); A.A. Raxmanov *Azerbaydjan ve konçe XVI i XVII vekte (1590–1700 z.)* (Bakı: İzdatelstvo "Əlam", 1981).

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqları Güllüstan və Türk-mənçay müqavilələrinə əsasən, xalqın iradəsinə zidd olaraq ikiyə parçalanır: şimal torpaqları Rusiya imperiyası, cənub torpaqları isə İran tərəfindən işğal olunur. Bununla da Azərbaycan xalqı bir əsrlik müddətə öz dövlət müstəqilliyini itirir. İşğal nəticəsində Şimali Azərbaycan ərazisində mövcud olan müstəqil və yarımmüstəqil dövlətlər – xanlıqlar ləğv edilir, hərbi rejim – komendant idarəçilik sistemi qurulur və tədricən rus qanunvericiliyi tətbiq edilməyə başlayır.

T. Svyatoçovski Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalını müsbət hadisə kimi qiymətləndirərək, bunu “Azərbaycan tarixində yeni dönüş anı” kimi qeyd edir, zira “burada hakimiyyət Avropa dövlətinə keçir”, “iki sivilizasiyanın – Rusiya ilə təmsil olunan Avropa sivilizasiyasının və ənənəvi islam sivilizasiyasının – təması (kontakt) yerli ziyalıları doğurur”¹³.

Alimin dediklərində həqiqət payı nə qədərdir? Sözügedən işğal Azərbaycan üçün həqiqətəmi müsbət hadisə idi? Bununla bağlı obyektiv gərçəklik nədən ibarətdir?

Bu suallara cavab axtarış kontekstində Ə. Topçubaşovun 19 noyabr 1918-ci il tarixində ingilis polkovniki Tampla görüşündən aşağıdakı epizod maraqlıdır:

“Polkovnik: Ölkəniz hansı dövrdən işğal olunmuşdur?

Biz: 1913-cü ildən başlayaraq.

Polkovnikin müavini: Siz nail olduğunuz inkişafa görə özünüzü rus mədəniyyətinə borclu bilmirsinizmi?

Biz: Biz bunu inkar etmirik, rus işğalının ilk illərində bu, bizə müsbət təsir göstərmişdir, lakin son vaxtlar öz azadlıq yolumuzu yaxşı görə bilməyə dəyə rus hökuməti amansızlıqla bizi inkişafdan saxlamağa çalışırdı”¹⁴.

Obyektivlik naminə etiraf etmək lazımdır ki, ikiyə bölünmüş Azərbaycanın şimal hissəsi İranın tərkibində qalan cənub hissəsin-

¹³ Талеуш Свентоховский, “Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане”, дата доступа: 13 июня 1917, http://old.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_002.htm.

¹⁴ А. Топчубашов, *Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919 гг.)* (Баку: “Ерğun”, 1994), 69.

dən bir çox mənada fərqli siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni mühitə düşmüşdür. Necə də olsa, bütün məhdudiyətlərinə baxmayaraq, Rusiya Avropanın təsiri altında idi. Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılması onun feodal cəmiyyəti və iqtisadiyyatından sənayeləşdirilmiş kapitalist cəmiyyətinə və iqtisadiyyatına keçidi ilə modernləşməsi üçün perspektivlər açdı. Burada dünyəvilik ideyalarının yayılması üçün də imkanlar yarandı. Həç təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanda dünyəvilik ənənələri öz başlanğıcını XIX əsrin ortalarından götürür. Əsrin ikinci yarısında milli elita təşəkkül tapmağa başlayır. Qərbləşməyə doğru üz tutmuş bu elita çox keçmədən Azərbaycan türklərinin milli kimliyini formalaşdırmaq istiqamətində fəaliyyətə start verir. Şimali Azərbaycan torpaqlarının XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının tərkibində olması və hüquq sahəsindəki dəyişikliklər gələcəkdə onun hüquq sisteminin bir sıra sistemyaradıcı xüsusiyyətlər qazanmasını şərtləndirmişdir.

Bütün Zaqafqaziyada olduğu kimi, Azərbaycanda da rus qanunvericiliyi tətbiq edilməyə başlandı (Bu qanunvericilik isə XX əsrin birinci yarısında inkorporasiya xarakterli olsa da sistemləşdirilmişdir – Rusiya İmperiyasının Qanunlar Külliyyatı). Cənab hüquq sahəsində rus qanunvericiliyinin tətbiqi ilə Azərbaycanda bədən üzvlərinin şikəst edilməsi kimi orta əsrlər cəzası tədricən ləğv edilir. Müstəmləkə rejimi Azərbaycanda yerli adətləri də uzun müddət saxlamışdır. Zaqafqaziyanın müsəlman əyalətlərində xanlıqlar dövründə olduğu kimi, adətlər riayət etmək buyurulurdu¹⁵. Bir sıra məsələlər (nikah və boşanma, vərasətlik) yəne də islam və adət hüququna uyğun olaraq tənzimlənirdi. Hüquqdakı dualizm aradan qaldırılmasa da, dünyəvi hüquq normalarının daha çox hüquq sahələrinə sirayət etməsi sayəsində dünyəvi hüququn genişlənməsi hesabına dini hüququn təsir dairəsi daraldı.

Rus işğalının ilk dövrlərindən başlayaraq Azərbaycanda dünyəvi məhkəmə orqanları (Qarabağ, Şəki və Şirvan əyalətlərində əya-

¹⁵ Вах: *Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-е гг. XIX в.*, ч. I. (Москва; Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1936), 233-34.

lət məhkəmələri, Bakı və Qubada isə səhər məhkəmələri) yaradılmışdır¹⁶. Bu məhkəmələr də öz fəaliyyətlərində rus qanunvericiliyini rəhbər tutmaqla əzəməyyətli cinayət işlərinə baxmaq səlahiyyətinə malik idilər. Daha ağır cinayət işləri (dövlət xəyanət, adamöldürmə, quldurluq, xəzinə əmlakının oğurluğu, saxta pul kəsmə və s.) isə baxılmaq üçün işləri istisnasız olaraq rus qanunları əsasında həll edən hərbi məhkəmələrə verilir. 1831-ci ildən isə rus cinayət qanunvericiliyinin tətbiqi Qafqaz inzibati orqanlarının təqdimatı ilə Dövlət Şurası tərəfindən təsdiq edilən "Məhkəmə və onun hökmünün yerinə yetirilməsi haqqında, keçmiş tatar distansiyalarının, Yelizavetpol dairəsinin, müsəlman ayatları və dağlı xalqları sakinlərinin cinayət və xətaləri haqqında Qaydalar"¹⁷ əsəsn həyata keçirilir.

1864-cü il məhkəmə islahatı Azərbaycanda 9 dekabr 1867-ci il qanununa¹⁸ əsasən, 1868-ci il yanvarın 1-dən həyata keçirilməyə başlanmış, həmin il fevralın 19-dan isə tərkibində prokuror nəzərəti və istintaq hissələri olan məhkəmə idarələri açılmışdır: Bakı quberniyasında – Bakı Dairə Məhkəməsi, Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Cavad və Göyçay bərişiq şöbələri; Yelizavetpol quberniyasında – Yelizavetpol Dairə Məhkəməsi, Yelizavetpol, Qazax, Nuxa, Şuşa və Zəngəzur bərişiq şöbələri; İrəvan quberniyasında – Naxçıvan bərişiq şöbəsi. 1869-cu ildə isə Zaqatala dairəsində bərişiq şöbəsi yaradılmışdır¹⁹.

Unutmaq olmaz ki, Rusiyanın Avropa sivilizasiyasına doğru bir əsr əvvəl yön almasına baxmayaraq, o, bu sivilizasiyanın layiqli övzü ola bilməmişdir. Daha çox Qərbi yamsılamaq yolunu tutan Rusiya ənənəvi sistemin bir sıra qalıqlarını saxlayırdı. Burada tətbiq olunan mərkəz-ucqarlar sistemi, adavətçi milli siyasət, qeyri-

¹⁶ Вах: *История государства и права Азербайджанской ССР (Великая Октябрьская Социалистическая Революция и создание советской государственности в Азербайджане)* (Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1964), 32.

¹⁷ Вах: ЦПАИАРФ, ф. 1268, оп. 1, д. 340, лл. 3-5 обр.

¹⁸ ПСЗРИ 2-е, т. XLII, № 43880.

¹⁹ А.Ш. Мильман, *Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления)* (Баку: Азерб. Гос. Изд., 1966), 186.

slavyanlara, xüsusilə də müsəlmanlara qarşı ayrı-seçkilik və haqsızlıqlar Rusiya imperiyasını hər cür sivilizasiyadan uzaq bir müstəmləkəçi rejim kimi siciyələndirməyə əsas verir. M.Ə. Rəsulzadə haqlı olaraq yazırdı ki, "Rusiya şəkil və qəlb etibarilə Avropa hökumətlərindən ən gerisi, ictimai, siyasi və milli böhran nöqtəyindən ən eltilisi idi"²⁰.

Əvvəlki dövrlərdə müqayisədə rus qanunvericiliyindəki müsbət cəhətlərə baxmayaraq, Azərbaycan bu dövrdə müstəmləkə boyunduruğunda idi. Ən yaxşı qanunlar, eləcə də islahatlar belə burada daha çox əhalinin əksəriyyətinin müsəlman olması səbəbindən toplumun hazırlıqsızlığı və yetərinə yetişməməsi bəhanəsilə xüsusi istisnalara, yarımqız və qeyri-ardıcıl həyata keçirilmişdir. Bunun ən bariz nümunəsi 1864-cü il məhkəmə islahatıdır. Belə ki, 1864-cü il məhkəmə nizamnamələrinin Azərbaycanda tətbiqi zamanı ən mühüm istisna ondan ibarət idi ki, Rusiyanın mərkəzi quberniyalarındakı kimi dairə məhkəmələrinin aidiyyətində olan ərazi istintaq və bərişiq sahələrinə deyil, hər birində bir bərişiq hakimi olan bərişiq şöbələrinə bölünürdü və ibtidai istintaqın aparılması üzrə məhkəmə müstəntiqlərinin vəzifələri də bərişiq məhkəmələri hakimlərinə və onların köməkçilərinə həvalə edilirdi. Bununla da bərişiq məhkəmələri hakimlərinin və onların köməkçilərinin əlində məhkəmə funksiyaları ilə yanaşı, istintaq funksiyaları da cəmlənirdi ki, bu da istintaqın müstəqilliyinə zərər vurmaqla yanaşı, onların vəzifələrinin öhdəsindən gələ bilməmələrinə səbəb olurdu. Digər ciddi bir nöqsan isə məhkəmə və onunla birlikdə istintaq orqanlarının yaşayış məntəqələrinin əksəriyyətindən uzaq olması idi²¹. Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından fərqli olaraq, zemstvo idarələrinin olmaması bəhanəsilə²² bərişiq hakimləri seçilmir, Qafqaz canişini

²⁰ Rəsulzadə, "Hadisələrin mənası", *Azərbaycanı qəzetində parlament hesablatları və şərtlər (noyabr 1918 – aprel 1920)*, II c., 13. Habelə bax: M.Ə. Rəsulzadə, "Azərbaycanda rus müstəmləkəçilik siyasəti I-VI", Rəsulzadə, *Milli birlik*, 116-74.

²¹ M.Ə. Dəmiröy (Dəmirli), *Azərbaycan prokurorluğu: tarix və müasirlik* (Bakı: Azərneşr, 1997), 32-33.

²² Yeri gəlməmiş, F. Xoyski Dəvələt Dumasındakı 29 may 1907-ci il tarixli çıxışında zemstvo və məhkəmə arasındaqı hər bir üzvi əlaqənin olmamasına diqqət yetirmiş və bunun yalnız bir bəhanə olduğunu göstərmişdir. *Fətəli Xan Xoyski: Həyat*

tərəfindən təyin edilirdilər, cinayət işlərinə andlı iclasçıların iştirakı olmadan baxılırdı, hakimlər istisnasız olaraq yerli dili və ənənələri bilməyən rus məmurlarından təyin edilirdi və s.

Şəhər islahatları da özünüidarəetmə əsaslarının qavranılması üçün "yerli əhalinin yetərinə yetişməsi, hazır olmaması" bəhanəsilə eynilə mühüm məhdudiyətlərlə həyata keçirilmişdir. Şəhər əsasnaməsi milli qeyri-bərabərliyi rəsmi olaraq təsdiq edirdi. Belə ki, xristian olmayan seçicilərin təmsilçiliyi şəhər özünüidarə orqanları tərkibinin yarından çoxunu keçə bilməzdi. Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından fərqli olaraq, Azərbaycanda zemstvo islahatı ümumiyyətlə həyata keçirilməmiş, zemstvo idarələri yaradılmamışdır, baxmayaraq ki, əhalidən zemstvo vergisi həmişə tutulmuşdur²³.

Rusiya imperiyasında qeyri-rus xalqların diskriminasiyası qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilmiş, xalqlar "dövlət xalqları" və "inorodtlar" deyə iki əsas qrupa bölünmüşdür. Birinci qrupa daxil olan slavyan xalqlarından fərqli olaraq, ikinci qrupa daxil olan ucaqlarda yaşayan qeyri-slavyan xalqları (müsəlmanlar, o cümlədən azərbaycanlılar bu qrupa daxil edilirdilər) "vətəndaşlığın yetərinə inkişaf etməməsi" bəhanəsilə bir çox mülki və siyasi hüquqlardan məhrum edilmişlər. Bura mülki və hərbi idarələrdə yüksək vəzifə tutmaq, zadəganların və tacirlərin silki hüquqlarından istifadə etmək, ali təhsilli şəxslərin məşğuliyyət seçimi azadlığı (məsələn, azərbaycanlı hüquqçuların ədliyyə sistemində ixtisamı üçün ən yüksək səviyyədə – ədliyyə naziri səviyyəsində xüsusi razılığın alınması tələb olunurdu²⁴), bir sıra yerlərdə sərbəst yaşamaq, daşınmaz əmlak əldə etmək və ticarətlə məşğul olmaq, hərbi xidmətə çağırılmaq, tələbələrini dövlət təqaüdüindən yararlanmaq, doğma dilindən təhsildə, mətbuatda və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində sərbəst istifadə etmək, məhkəmələrdə doğma dilində mühakimə olunmaq və s. hüquqlar daxil idi. F. Xoyskinin Dövlət Duması kürsüsündən söylə-

diyi kimi, təhqiredici "inorodtlar" kəlməsilə adlandırılan əyalət əhalisinə hökumət istismar obyektinə kimi baxırdı, onlar yalnız vəzifələr daşıyırlar, digər əhali ilə bərabər hüquqlara malik ola bilməzlər²⁵. Rusiya imperiyasının tərkibində ayrı-ayrı millətlər müstəmləkəçilik şəraitində qeyri-bərabər şəkildə yaşayırdılar və bu zaman bərabər-sizliyin əsas ünsürlərindən biri də dini bərabərsizlik idi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, rus müstəmləkə siyasətinin əsas məqsədi müstəmləkə altında olan xalqlarda dövlətçiliyin hər cür cücartı və təzahürlerini məhv etmək olsa da, azərbaycanlılar seçkilərdə ilk iştirak təcrübəsini beş ümumrusiya seçkilərində (dördü Dövlət Dumasına, biri Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə), Azərbaycandan bir çox intellektualları isə ilk parlamentarizm təcrübəsini Dövlət Dumasının deputatı olaraq qazanmışlar. Onların arasında gələcəkdə Cümhuriyyətdə rəhbər vəzifələr tutacaq şəxslər – Ə. Topçubaşov, F. Xoyski və M. Cəfərov – də var idi.

Beləliklə, Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibində olduğu zaman bütün yuxarıda göstərilən nöqsanlarla yanaşı, hüquq sahəsində çağdaşlığa doğru bir sıra addımlar atılmışdır (məsələn, dünyəvi hüquq sahəsinin genişlənməsi hesabına dini hüququn təsir dairəsinin daralması, nə qədər tam və mükəmməl olmasa da, məcullələşdirilmiş qanunvericiliyin tətbiqi, dünyəvi məhkəmə sisteminin formalaşdırılmasına başlanılması). Bütövlükdə isə Azərbaycan Rusiya imperiyasının bir müstəmləkəsi olaraq özünün müstəqil dövlətçiliyindən məhrum olmuş, hüquq isə burada öz mövcudluğunu sistem keyfiyyətindən uzaq, yarımçıq və natamam bir təsəttüf şəkildə sürdürmüşdür.

II. AZƏRBAYCAN CÜMHURİYƏTİ HÜQUQ SİSTEMİNİN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

1. Hüquq sisteminin təbiəti

Hər bir dövlətin hüquq sisteminin təbiəti, hər şeydən öncə, bu dövlətin özünün xarakteri və xüsusilə də onun siyasi rejim tipi ilə

²³ *Fəaliyyəti (sənəd və materiallar)* (Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998), 75, daxil olma tarixi: 17 iyun 1917, <http://www.ebooks.az/view/sFKLIAWB.pdf>.

²⁴ Rəsulzadə, "Zemstvo islahatı xüsusunda", Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 250.

²⁵ M.Ə. Rəsulzadə, "Xristian olmayan dəvə vəkalləri haqqında", Açıq söz, № 6, 9 oktyabr 1915. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 189.

²⁶ *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar)*, 75.

şərtlənir. Bu hal Azərbaycan Cümhuriyyəti hüquq sisteminin təbiətindən bəhs edərkən də çıxış nöqtəsi olmalıdır. Bunu da diqqətdə saxlamaq lazımdır ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti davamlı olaraq çağdaşlaşmağa doğru hərəkətdə olmuş, addım-addım onun əsas ünsürü və xüsusiyyətlərini əxz etmişdir. Bu baxımdan təfsilatı kitabın sonrakı bölümlərinə saxlanılmaqla, burada ilkin olaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti hüquq sisteminin çağdaş hüquq sistemi kimi təbiətini əks etdirən ümumi xarakteristikası təqdim edilir.

Birincisi, Cümhuriyyətin hüquq sistemi *milli bir dövlətin hüquq sistemi*, başqa sözlə, *milli hüquq sistemi* idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti tarix boyu Azərbaycan ərazisində mövcud olan bütün dövlətlərdən keyfiyyət etibarilə əsaslı surətdə fərqlənirdi. Əvvəlki dövlətlər monarxiya tipli dövlətlər idisə, AXC respublika tipli milli dövlət idi. Hakimiyyətin mənbəyini ilahi iradənin və/və ya hökmdarın iradəsinin təşkil etdiyi Cümhuriyyət öncəsi dövrlərdən fərqli olaraq, Cümhuriyyət Azərbaycanında hakimiyyətin mənbəyinin xalq olduğu birmənalı şəkildə təsbit edilmişdir (İstiqlal Bəyannaməsinin 1-ci bəndi). Deməli, burada hüquq normalarını yaradan əsas güc xalqın iradəsinə ifadə edən dövlət idi; sonuncu qanun üzərində, demək olar ki, inhisara malik idi.

İkincisi, Cümhuriyyətin hüquq sistemi *demokratik bir dövlətin hüquq sistemi* idi. Azadlığın yüksək dəyər hesab edilməsi, hər bir kəsin bərabər seçki hüququnun və siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsinə münasibətdə hüquq bərabərliyinin tanınması, siyasi və mədəni həyatın rəngarəngliyinin təmini Azərbaycan Cümhuriyyətinin demokratikliyinin təəcəssümü idi. Burada hüquq və demokratiya cəmiyyətin bir-birini tamamlayan iki mühüm təsisatı kimi yanaşı fəaliyyətdə və inkişafda olmuşlar. Bir tərəfdən, məhz demokratik şərait hüququn zəruri inkişafını təmin etmiş, hüquq dövlətin əlavəsi olmaqdan qurtulmuş, dövlət hakimiyyətini özünə tabe etdirə bilmiş, onun üzərində yüksəlməklə öz üstünlüyünü təmin edə bilmişdir. Digər tərəfdən, hüquq demokratik rejimin xrestomatik atributu kimi cəmiyyətdə qərarların qəbulunun demokratik prosedurlarının müəyyən edilməsinin və həyata keçirilməsinin tənzimləyicisi kimi çıxış etmişdir.

Üçüncüsü, Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüquq sistemi *dünya-*

vi bir hüquq sistemi idi. Artıq qeyd edildiyi kimi, Rusiya imperiyası ənənəvi sistemin bir sıra qalıqlarını saxlamışdır; onun tərkibində ayrı-ayrı millətlər müstəmləkəçilik şəraitində qeyri-bərabər şəkildə yaşayırdılar və bu zaman bərabərsizliyin əsas ünsürlərindən biri də dini bərabərsizlik idi. Azərbaycan türkləri bu siyasət nəticəsində milli və dini kimliklərindən dolayı həyatın bütün sahələrində, özəlliklə də hüquq və əzadlıqların təmini sahəsində imperiyanın digər millətlərindən daha çox məhdudiyətlərə məruz qalmışdılar. Cəmiyyətdə belə bir bərabərlik isə dünyəvilik prinsipinə müraciət etməklə təsis edilə bilər. Milli dövlətçilik ideologiyası da dünyəvi bir dövlət və hüquq sistemini zəruri edirdi.

“Bütün çalışmaları islam hüququyla çağdaş hüquq sistemi arasında bir seçim edib-ətməkəmə nöqtəsində düşünlənib qalmış”²⁶ Atatürk devrim (inqilab) prosesinin ilk dövründən fərqli olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətində ilk başlanğıcdan birmənalı olaraq bu məsələ çağdaş dünyəvi hüquq sisteminin xeyrinə həll edilmiş, hüquqi dualizm aradan qaldırılmışdır. Bu təsdiq ən azından kamu hüquq sahəsində özünü tam təəcəssümüni tapmışdır. Bütün qanunların mənbəyini Allah iradəsi və hökmdarın iradəsi deyil, dünyəvi hakimiyyətlə təmsil olunan xalq iradəsi təşkil edirdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüquq sisteminin mahiyyət etibarilə dinə bağlı deyil, rəsonal bir sistemi idi; dini qurumları və bütövlükdə dinin iştirakını dövlətdən tam ayıran bir sistem idi. Onun təməl prinsipi isə hüquqi qərarların rəsonal əsaslandırılması idi.

Dördüncüsü, Cümhuriyyətin hüquq sisteminin çağdaşlığını təsdiqləyən və onun daha çox dövlətə, digər sosial sistemlərə (siyasi, dini və s.) əlaqəsində təzahür edən yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərindən başqa, sırf özünə xas, yeni sistemdəxili institusional, funksional, texniki və s. xüsusiyyətləri də vardır. Bu cəhətdən də AXC-nin hüquq sistemi *çağdaş bir hüquq sistemi* idi. Belə keyfiyyətdə o, haqqında kitabın birinci bölümündə bəhs edilən dövrünün çağdaş hüquq sistemi modelinin bütün ünsürlərini özündə ehtiva etməklə yanaşı, bir sıra dünya dövlətlərində əsas etibarilə son əsr-

²⁶ Cahit Can, *Türk Hukukunun Kökenleri ve Türk Hukuk Devrimi* (İstanbul: Kaynak yayınları, 2012), 169.

də toplanmış "modern" siyasi və hüquqi təcrübəni, dövrünün ən qabaqcıl, mütarəqqi hüquqi ideya və prinsiplərini rəhbər tutmuş, hüququn üstünlüyü və insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasını ön plana çəkmişdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan hüquq tarixinin əvvəlki dövrlərdə fərdlənir dövlət qarşısında hüquq və azadlıqlarından söhbət belə gəda bilməzdi. Məhz Cümhuriyyət dönməndə insan hüquq və azadlıqlarına hörmət və onların təmin edilməsi hüquqi siyasətin mərkəzində yer alır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüquq sistemi *sırf yuridik xüsusiyyətləri, özəlliklə də hüquq texnikası baxımından da tam bir çağdaş hüquq sistemi* idi. Burada hüquq normaları universal xarakterli olub ümumi standartları özündə ehtiva edirdi; qanunvericilik ictimai münasibətləri hüquqi tənzimləmənin əsas vasitəsi idi; hüquq mənbələrinin sistemi daha aydın iyerarxiyaya malik idi; qanunların hüququn ümumi prinsiplərinə uyğunluğu təmin edilirdi; nisbətən sabit qanunvericilik ortaya qoyulması ilə həyata keçirilən hüquqyarətma ictimai dəyişikliyin effektiv mexanizmi rolunu oynayırdı; müstəqil məhkəmə sistemi yaradılmışdı; ədliyyə mühakiməsi funksiyası digər dövlət funksiyalarından əsas etibarilə fərqli idi; məhkəmələr toplumdakı münasibətlərin və hüquqi mübahisələrin həllində önəmli rol oynayırdı; aşağı məhkəmələrdə həllini tapmayan işlərin yuxarı məhkəmələrdə baxıla bilməsi imkanı mövcud idi və s.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüquq sisteminin təbiətini açan, yuxarıda əsas cizgilərilə səciyyələndirilən xüsusiyyətlərdən başqa, onun digər özünəməxsusluqlarını ortaya qoyan bir cəhəti də var. Bu, onun tranzitiv xarakteridir. Onu ayrıca nəzərdən keçirək.

2. Tranzitiv xarakterli hüquq sistemi kimi xüsusiyyətləri

"Keçid" ("*transition*") termininin elmə XX əsrin əvvəllərində daxil edilməsinə²⁷ baxmayaraq, bu termin siyasətşünaslıqda siyasi rejimlərin çevrilməsi (transformasiyası) üzrə tədqiqatlarda geniş isti-

fadə edilməsindən sonra populyarlıq qazanmış və digər elmlərdə də işlədilməyə başlanmışdır. Sözügedən terminlə paralel "çevrilmə" ("*transformation*"), "rejimin dəyişməsi" ("*regime change*"), "sistemin dəyişməsi" ("*system change*") və "demokratikləşmə" ("*democratization*") terminləri işlədilsə də, bu terminlərin bir-birilə sıx əlaqəsinə və mənacə yaxınlığına baxmayaraq, onlar eyniyyət təşkil etmirlər; onlardan hər biri bu və ya digər konsepsiya ilə əlaqədar olmaqla, spesifik konnotasiyaya malikdir. "*Transition*" xüsusi elmi termin olaraq siyasətşünaslıqda ilk dəfə D. Rustounun "Demokratiyaya keçid" (1970)²⁸ adlı məqaləsində işlədilsə də, yalnız 1986-cı ildən başlayaraq nəzəri konsepsiya çevrilməyə başlamışdır²⁹.

Bu konsepsiyanın nəzəri əsaslarını ilk olaraq ortaya qoyan monoqrafiya müəllifləri "transition" anlayışını "bir siyasi rejimlə digəri arasında zaman kəsiyi (*interval*)"³⁰ kimi müəyyən etmişlər. Keçid dövrü (*transitional period*) adlanan bu interval inqilabdan və ya siyasi dəyişiklikdən dərhal sonra başlayır; keçidlilik problemi iki rejimi əhatə edən məhdud zaman dönmə ərzində meydana gəlir³¹. Həmin dönmə, bir tərəfdən, avtoritar rejimin çökməsi ilə, digər tərəfdən isə "demokratiyanın bəzi formalarının qurulması, avtoritar hökmranlığın bəzi formalarına qayıdış və ya inqilabi alternativin meydana gəlməsi"³² məhdudlaşır.

Keçid dövrünün son hüdudu ədəbiyyatda demokratiyaya münasibətdə müxtəlif cür müəyyən edilir. Bəziləri üçün o, obyektiv siyasi meyarlarla, əsasən, prosedür xarakterli meyarlarla hüdudlaşdırılır. Tranzitologiyada müəyyən müddət demokratiyaya keçid meyarları əsas etibarilə seçkilərdə və onunla bağlı prosedurlarda cəmlənmişdir. Hantington üçün bu, "ən güclü kollektiv qərar veri-

²⁸ D. Rustow, "Transitions to Democracy," *Comparative Politics* 2 (1970): 337-63.

²⁹ Wolfgang Merkel, "Transition," *International Encyclopedia of Political Science*, v. 8, eds. Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser and Leonardo Morlino (Los Angeles/London/New Delhi/Singapore: SAGE Publications, 2011), 2661.

³⁰ Guillermo O'Donnell and Philippe C. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986), 6.

³¹ Yəni orada.

³² Yəni orada.

²⁷ Hesab edilir ki, bu termin elmə etnoqraf A. Gennep tərəfindən XX əsrin əvvəllərində daxil edilmişdir. O, sözügedən termindən ənənəvi cəmiyyətlərdə insanın bir vəziyyətdən digərinə (məsələn, uşaqlıqdan yetkinlik vəziyyətinə) keçid rituallarını təsvir etmək üçün istifadə etmişdir. A. van Gennep, *Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов*, пер. с фр. (Москва: «Вост. лит», 1999).

cilərin ədalətli, dürüst və dövrü seçkilərlə seçilməsi ilə", digərləri üçün isə bütün siyasi əhəmiyyətli qrupların hüququn üstünlüyünü qəbul etməsilə³³, yaxud ilk demokratik seçkilərin keçirilməsi və ya yeni demokratik rejimin seçilməsi, ya da yeni demokratik konstitusiyanın qəbulu ilə sona çatır³⁴.

Hələ XX əsrin əvvəllərində V. Pareto hüquq sistemlərində qüvvədə olan qanunun ölməsi və yenisinin isə hələ doğulmadığı şəraitə keçid vəziyyəti adlandırmışdır³⁵. Buna baxmayaraq, "keçid" termini hüquq elmində sistemli şəkildə son iki onillikdə tətbiq edilməyə başlanmış, bütöv bir hüquqçu tranzitoloqlar nəslə yetişmişdir³⁶. Bu zaman, özəlliklə də postsovet məkanında, keçid hüquq sistemlərinin öyrənilməsi diqqət mərkəzinə keçmişdir. Konseptin hüquq elmində geniş tətbiqi hətta "tranzitiv hüquqşünaslıq" ("*transitional jurisprudence*") adlandırılan yeni sahənin formalaşdırılması üzrə cəhdlərə imkan vermişdir³⁷. Müəllifinin təqdimatında tranzitiv hüquqşünaslıq mühüm siyasi dəyişikliklər dövründə hüququn fəvqəladə problemlərinə reaksiya olan fərqli paradıqma kimi yaranan tranzitiv hüquqi formaların araşdırır. Bu formaların təhlili onların ənənəvi hüquqi kateqoriyalara "meydan oxuduğunu" göstərir. Tranzitiv hüquqşünaslıqda hüquq konsepsiyası kontekstual xarakter daşımaqla "ən azından iki hüquqi və siyasi düzən arasında yer alır", "hüquqi mərkəzlərin xarakter və rolu onların yeni siyasi rejimin normativ quruluşunda paradıqmatik istifadəsinə əsaslanır"³⁸.

³³ Ruth Teitel, "Transitional Jurisprudence: The Role of Law in Political Transformation", *Yale Law Journal* 106(7) (1997): 2013, note 10.

³⁴ Merkel, "Transition," 2663.

³⁵ В. Парето, *Трансформация демократии*, пер. с итал. М. Юсима (Москва: Территория будущего, 2011), 37, 60.

³⁶ Бах, мәс.: Xueliang Ding, "Law and Order in A Transitional Society: The Russian Phenomenon," *Tsinghua Sociological Review* 1 (2000): 218-35; M. Hein, "Constitutional Conflicts between Politics and Law in Transition Societies: A Systems-Theoretical Approach," *Studies of Transition States and Societies* 3(1) (2011): 3-23; В.П. Малахов, "Признаки права переходного периода," *История государства и права* 8 (2009): 2-7; В.В. Сорокин, *Общее учение о государстве и праве переходного периода* (Москва: Юрлитинформ, 2010).

³⁷ Teitel, "Transitional Jurisprudence," 2009-80.

³⁸ Yenə orada, 2016.

Söz yox ki, keçid dövrünün hüququ (eləcə də hüquq sistemi) ilə bağlı problem siyasi rejimlərin dəyişilməsi kontekstində ortaya çıxır. Hüququn rolu belə dəyişikliklərdən dərhal sonra meydana çıxmaqla, ilk növbədə, onları rəsmiləşdirməkdə ifadə olunur. Keçid dövrü hüquq konsepsiyasında paradıqmanın dəyişməsinə və ya ən azından onda köklü dəyişiklikləri ehtiva edir. Bu zaman onun ictimai münasibətlərin universal normativ-dəyər tənzimləyicisi kimi cəmiyyətdə qayda və sabitliyi təmin etmək üzrə adi sosial funksiyasından əlavə, fəvqəladə siyasi dəyişiklikləri təmin etmək funksiyası ön plana çıxır³⁹.

Tranzitiv hüquq sistemlərinə bir sıra xüsusiyyətlər xasdır. Belə sistemlərə dair tarixi təcrübənin ümumiləşdirilməsi və müvafiq ədəbiyyatın təhlili bu xüsusiyyətlərdən daha xarakterik olan və mövzumuz baxımından daha çox maraqlı kəsb edənlər arasında aşağıdakıları ayırmağa imkan verir:

1) dəyişikliklərin mərhələli və təcridi olması, xüsusilə də əgər bu dəyişikliklər demokratikləşmə yönündədirsə. Hantingtonun da qeyd etdiyi kimi, "[d]emokratikləşmə dəyişikliklər az-az hallarda qəfləti, bir gecəyə baş verir; demək olar ki, onlar həmişə az nəzərə çarpan bir şəkildə və təcridi baş verir"⁴⁰;

2) keçid dövrü şəraitində nəinki hüquq özü köklü dərəcədə dəyişir, o həm də dövlətin əlində köklü sosial dəyişikliklər aləti kimi çıxış edir: o, sadəcə mövcud münasibətləri tənzimləmir, eyni zamanda yeni hüquqi realığı qurur, modelləşdirir, yəni ona məzmunca yenilikçilik xas olur. Keçid dövründə cəmiyyətin "yuxarıdan", hakimiyyət vasitəsilə qurulmasına əsas əhəmiyyət hüquqa verilir. Yeni münasibətlər ideal bir model kimi əvvəlcə hüquq normalarında təsbit olunur, onların dövlətin köməyiylə həyata keçirilməsi isə sonra baş verir. Ədəbiyyatda da haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, tranzitiv cəmiyyətlərdə konstitusiyaya yalnız şeylərin real vəziyyətinin fiksasiyasını deyil, həm də cəmiyyətin modernləşdirilməsi üzrə arzu edilən dəyişikliklər proqramını özündə ehtiva edir⁴¹;

³⁹ Yenə orada, 2014.

⁴⁰ ХАНТИНГТОН, *Третья волна*, 39.

⁴¹ А.Н. Медушевский, *Демократия и авторитаризм. Российский конс-*

3) keçid hüquq sistemlərində həmişə obyektiv olaraq köhnə hüquq və yaranmaqda olan yeni hüquq birgə yanaşı "yaşayır" ki, bu da yeni hüquq sisteminin tez bir zamanda formalaşdırılmasının mümkünsüzlüyü ilə şərtlənmişdir; görürün, eyni səbəblə keçid hüquq sistemlərində hüququn prinsipləri mühüm əhəmiyyətə malik olur;

4) keçid hüquq sistemləri üçün kamu hüququnda fəallıq, özəl hüquqda passivlik xarakterikdir, zira siyasi rejimlərin dayışılması zamanı hər bir cəmiyyət və dövlətdə ən mühüm dəyişikliklərin ilk növbədə və daha çox baş verdiyi sahə siyasi sistemdir, daha dəqiq desək, siyasi idarəçiliyinin realizəsi və onun hüquqı ifadəsinin əks olunduğu kamu hüququdur;

5) tranzitiv cəmiyyətlərdə, adətən, nizam və kaos elementlərinin eyni zamanda mövcudluğu və çox vaxt da çuğlaşması bü-tövlükdə dövlət və hüququn təkamülünün mürəkkəb və ziddiyətli olmasını, bəzən də böhranla müşayiət olunmasını şərtləndirir. Buna görə də burada eyni zamanda həm uğur və nailiyyətlər, həm də nöqsan və yanlışlıqlar mümkün olur;

6) keçid dövründə kütləvi hüquq düşüncəsinə mühafizəkarlıq, fragmentarlıq və ziddiyətlilik xasdır: o, yəqinca formalaşmamış, inkişaf etməmiş və yaxud "yetişməmiş" vəziyyətdə olur⁴²; kütləvi hüquq düşüncəsinin belə xarakteri və böhranlı vəziyyəti, bir tərəfdən, onun əvvəlki rejimin rudimentlərini saxlamaqla öz inkişafında yeni səviyyəyə keçidi və özündə iki rejimin dəyərlərini birləşdirməsi ilə şərtlənirsə, digər tərəfdən, hüquq subyektlərinin tələb və ehtiyaclarının, dəyər oriyentasiyalarının və baxışlarının, norma və ənənələrin, hüquqı obrazların düşüncə və emosiya baxımından uzlaşmaması nəticəsində yaranır⁴³.

7) keçid dövründə yeni yaranmaqda olan hüquq sisteminin tipoloji əlamətləri, adətən, zəif olur və üzəndən onları müəyyən edilməsi çətinlik törədir.

типуционализм в сравнительной перспективе (Москва: "РОССПЭН", 1997), 597-99.

⁴² Сорokin, *Общие учение о государстве и праве переходного периода*, 293.

⁴³ Yəqin orada.

Yuxarıdakı nəzəri müddəalar əsasında Azərbaycan Cümhuriyyəti hüquq sisteminin tranzitiv hüquq sistemi kimi eyniləşdirilməsi onun belə bir xarakterdə olmasını təsdiq etməyə əsas verir.

Hər şeydən öncə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti hüquq sisteminin tranzitiv xarakteri onun keçmiş (keçilmiş yoldan asılılıq) və seçilmiş inkişaf kursu ilə şərtlənmişdir. Öncə Rusiya imperiyasının müstəmləkəsi olmuş və özünün müstəqil dövlətçiliyindən məhrum edilmiş Azərbaycan milli müstəqillik dövründə çağdaş, demokratik, hüquq və dünyəvi dövlət quruculuğu yolunu seçmişdir. Bu strateji vəzifənin realizəsi nəticəsində dövlət quruluşunun, cəmiyyətin siyasi idarəedilməsinin xarakter və keyfiyyəti mahiyyətə dəyişilmiş, cəmiyyətin modernləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Əgər Hantingtonun nəzəri ümumiləşdirmələrinə əsaslanaraq mühakimə yürütəək, Azərbaycan Cümhuriyyəti demokratiyaya "birbaşa keçid" (demokratik inkişaf təcrübəsi olmayan bir ölkədə demokratiyaya keçid) modelini⁴⁴ seçmişdir, yəni heç bir aralıq siyasi pejim seçilmədən qurulan yeni milli dövlətin siyasi rejim forması ləstiqləl Bəyannaməsilə dərhal etimokratik cümhuriyyət elan edilmişdir. Lakin elan olunan bu keçidin praktiki realizəsi heç də bir günün işi deyildir və müəyyən zaman tələb edirdi, yəni təcrid olaraq gerçəkləşdirilməli idi. Heç təsadüfi deyildir ki, bu müddəə dolayı yolla olsa da, Cümhuriyyətin əsədlərində öz təsdiqini tapır. Belə ki, ikinci hökumət kabinetinin işə başladığı gün (17 iyun 1918-ci il) onun xalqa müraciətində ən yaxın vəzifələrdən biri-bütünü hökumət idarələrinin, məhkəmələrin və məktəblərin milliləşdirilməsinin təcridən, dövlət məşunu sındırılmadan həyata keçirilməsi boyan edilmişdir⁴⁵.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hüquq sisteminin tranzitiv hüquq kimi xarakteristikası onun bir sıra özəlliklərini izah etməyə imkan verir. Məsələn, nədən əski rejimin qanunları yeni rejimdə saxlanmışdır, yaxud kamu hüququ ilə özəl hüquq sahələrinin qanunvericilik kütləsinin həcmindəki fərq nə ilə şərtlənmişdir və s.

⁴⁴ ХАНТИНГТОН, *Третья волна*, 27-37.

⁴⁵ ARDA, f. 1046, siy. 2, iş 1, v. 13.

Əvvəlki bölmədən də məlum olduğu kimi, Azərbaycan Hökuməti müəyyən müddət köhnə qanunların saxlanması 1918-ci il 23 iyun tarixli "Rus və Zaqafqaziya qanunlarının qüvvəsinin müvəqqəti olaraq saxlanması haqqında" qərarı ilə rəsmiləşdirmişdir. Həmin qərara görə, bütün idarəçilik və məhkəmə sahələri üzrə qüvvədə olan qanunlar Hökumət tərəfindən qanunla müəyyən edilən qaydada ləğv edilənə və ya dəyişdirilənə qədər öz qüvvəsini saxlayırdı⁴⁶. Yeni yaranmış dövlətlərin keçid dövründə köhnə qanunların saxlanması abudünyünü sonralar parlament üzvü Ş. Rüstəmbəyov Azərbaycan Parlamentinin 7 aprel 1919-cu il tarixli iclasındakı çıxışında belə izah edirdi: "Hər hansı dövlətin ayrılması baş verdikdə (burada dövlətlik müstəqillik əldə etməsi nəzərdə tutulur – M.D.), müvəqqəti olaraq, yeni qanunlar qəbul edilənədək köhnə qanunlar qüvvədə qalır, belə ki, əks təqdirdə ölkə tamamilə qanunsuz qalardı"⁴⁷. Heç təsadüfi deyildir ki, 1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edilərkən də eyni qaydada köhnə sovet qanunları bir müddət qüvvədə saxlanmışdır⁴⁸.

Keçid dövründə köhnə qanunların saxlanması və yeniləri ilə bir vaxtda qüvvədə olması Azərbaycan Cümhuriyyətində eyni zamanda iki hüquq sisteminin mövcudluğu kimi anlaşılmalıdır. Şübhəsiz ki, qüvvədə saxlanılan əski rejim normaları yeniləri ilə birlikdə vahid normalar sistemini və iyerarxiyasını təşkil edirdilər. Bu zaman əski rejimdən qalma normaların gerçəkliyi və keçərliliyi onların şərhinin yeni yaranmış hüquq sisteminin əvvəlcədən fərqli bir təməl norması (*Grundnorm*)⁴⁹ əsasında həyata keçirilməsi ilə təmin edilirdi.

⁴⁶ СУН РПАР, № 1, 15 ноября 1919, ст. 17.

⁴⁷ *Азербайджан*, 18 апреля 1919.

⁴⁸ "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı"nın 4-cü maddəsinə əsasən, keçmiş SSRİ qanunları Azərbaycan Respublikasında onun suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə zidd gəlməyən həddə, müvafiq qanun qəbul edilənədək hüquqi qüvvəsini saxlayırdı. ARASM, № 16, 1992, mad. 705.

⁴⁹ Təməl norma (*Grundnorm*) H. Kelzenin saf hüquq nəzəriyyəsinin əsas konseptlərindən biridir. Kelzenə görə, hər bir norma gerçəkliyini və keçərliliyini iyerarxiyada özündən yuxarıdakı normadan alır, ilk konstitusiyaya çatdıqda isə onun gerçəkliyi heç bir pozitiv normaya bağlanma bilməz. Üçürlü inqilabdan, yaxud köklü siyasi dəyişiklikdən sonra hüquqçular yeni bir təməl

Azərbaycan Cümhuriyyətində də bütün tranzitiv cəmiyyətlərdə olduğu kimi hüquq əsas etibarilə yenilikçi xarakterdə olmuş, o sadəcə mövcud münasibətləri tənzimləməmiş, eyni zamanda yeni siyasi-hüquqi realıyyəti yaratmaqla həm özü əsaslı dərəcədə dəyişmiş, həm də cəmiyyətdə çağdaşlıq yönündə baş verən köklü dəyişikliklərin mühüm vasitəsi kimi çıxış etmişdir (bu barədə ətraflı yeddinci bölmədə bəhs ediləcəkdir).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qanunvericilik kütləsi ilə hətta səthi tanışlığın da göstərdiyi kimi, burada digər tranzitiv xarakterli hüquq sistemlərində olduğu kimi, hüquq yaradıcılığı əsas etibarilə yeni siyasi düzənin tənzimlənməsinə yönəlməklə kamu hüququ sahəsinin ön plana çəkmiş, özəl hüquq sahəsində isə əvvəlki rejimin müəyyən cəhətlərini özündə saxlamışdır. Kitabın beşinci bölmündə kamu hüququ ilə özəl hüquq sahələrinin qanunvericilik kütləsinin həcmindəki birincinin xeyrinə qeyri-bərabərlik də bununla izah olunur.

Tranzitiv xarakterli hüquq sistemi kimi Azərbaycan Cümhuriyyəti hüquq sisteminin digər xüsusiyyətləri isə sonrakı paragraflarda ayrıca təhlil ediləcəkdir.

III. HUQUQ MƏNƏBƏLƏRİ

Azərbaycan Cümhuriyyətində hüququn mənbəyi olan normativ-hüquqi aktlar iyerarxiyasının başında təsisedici akt kimi *İstiqlal Bəyannaməsi* dururdu. Cümhuriyyətin Konstitusiyasının qəbulu nəzərdə tutulsa da, məlum səbəblərdən bu baş tutmadığından *İstiqlal Bəyannaməsi* faktiki olaraq Cümhuriyyətin konstitusiyası (müvəqqəti də olsa) rolunu oynamışdır. Bu keyfiyyətdə o, AXC-nin nor-

norma vərəqlər, yeni hipotetik olaraq qəbul edirlər. Təməl norma hüquq normalarının məzmun yükünü deyil, "pozitiv hüququn yaradılması prosedurunun çıxış nöqtəsi" kimi hüquqyaratmanın faktiki tərkibini müəyyən edir. O, bir sistemə daxil olan normaların gerçəkliyinin ümumi mənbəyi, ümumi əsasıdır; pozitiv hüquqda əks olunmur, hüquqi təfəkkürdə öncədən vərəqlən, fərz edilən normadır, "hüquqi məntiq mənasında konstitusiyadır". Ганс Кельзен, *Чистое учение о праве*, пер. с нем. М.В. Антонова и С.В. Лёзова (СПб.: ООО Изд. Дом "Алеф-Пресс", 2015), 247.

mativ-hüquqi aktlar sisteminin hüquqi əsasını təşkil etmişdir. Bütün yeni qanunlar onun əsasında və ona uyğun olaraq qəbul edilmiş, köhnə qanunlarsa ondan çıxış edilərək fərh olunmuşdur.

Cümhuriyyət hüququnun əsas mənbəyi normativ-hüquqi aktların başlıca forması kimi *qanunlar* olmuşdur. Dövlət-hüquq həyatının, eləcə də digər ictimai münasibətlərin (siyasi, iqtisadi, sosial və s.) ən mühüm hissəsini tənzimləyən hüquq normalarının əksəriyyəti məhz bu formada ifadə olunmuşdur. Qanunların qəbulu (iyun böhranının nəticəsi olaraq qanunvericilik səlahiyyətlərinin Müvəqqəti Hökumətin həyata keçirdiyi dövr istisna olmaqla) buna yeganə səlahiyyətli orqan olan Parlament tərəfindən həyata keçirilirdi. Parlamentin qəbul etdiyi və ölkənin dövlət-hüquq həyatı üçün mühüm əhəmiyyətli qanunlara bunlara misal göstərmək olar: 17 mart 1919-cu il tarixli "Müxtəlif vergilər tutulmasından şikayətlərə baxılması üzrə ali instansiya kimi Maliyyə naziri Şurası haqqında Qanun"; 14 aprel 1919-cu il tarixli "Hərbi məhkəmələr haqqında Qanun"; 26 may 1919-cu il tarixli "Azərbaycan Respublikasında Hərbi Mükəlləfiyyətin həyata keçirilməsi üzrə İdarənin təşkili haqqında Qanun", 11 avqust 1919-cu il tarixli "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında Qanun"; 14 avqust 1919-cu il tarixli "Azərbaycan Respublikasının Gömrük Sərhəd Mühafizəsinin təsis edilməsi haqqında Qanun"; 1919-cu il 29 sentyabr tarixli "Rüsvətorkluğa görə cəzanın gücləndirilməsi haqqında Qanun", 1919-cu il 11 dekabr tarixli "Azərbaycan hüduqlarından xaricə xammal aparılmasının şərtləri haqqında Qanun" və s.

Bəzən ictimai münasibətlərin xarakterinə görə qanunla tənzimlənməli olan məsələlər üzrə qəbul edilən qanunvericilik aktları *əsasnamə, qaydalar* və *nizamnamə* adları daşıyırdı. Onlar həm maddi məzmununa (nizama salınan ictimai münasibətlərin xarakterinə) görə, həm də qəbul edilmə qaydasına və hüquqi qüvvəsinə görə *qanuna bərabər* tutulurdu. Hər bir halda onlar Parlament tərəfindən qanunla təsdiq edilirdi. (Heç şübhəsiz, göstərilən məqam normativ aktların adlarını kifayət qədər dəqiq nizama salan qanunun olmaması ilə bağlı idi). Belə aktlara 1919-cu il 21 iyul tarixli "Azərbaycan Cümhuriyyəti Müəssisələr Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə"ni, 1919-cu il 7 avqust tarixli "Azərbaycan Cümhuriyyətində

şəhər dumaları üzvləri seçkilərinin keçirilməsi haqqında Qaydalar"ı, 30 oktyabr 1919-cu il tarixli "Mətbuat haqqında Nizamnamə"ni və s. misal göstərmək olar. Mərkəzi dövlət orqan və təşkilatlarının nizamnamələri də parlament tərəfindən qanunla təsdiq olunurdu. Parlamentin geniş müzakirələrdən sonra təsdiq etdiyi belə nizamnamələr sırasında Bakı Universitetinin, Azərbaycan Dövlət Bankının, Azərbaycan Dövlət Əmanət kassalarının nizamnamələri də var idi.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Parlamentin yaranmasına qədər olan dövrdə ictimai münasibətlərin xarakterinə görə qanunla tənzimlənməli olan məsələlər üzrə qəbul edilən qanunvericilik aktları da çox vaxt *qərar* kimi hüquqi forma alırdı. Belə ki, Milli Şuranın qanunverici hakimiyyətin təmsilçisi olaraq qəbul etdiyi bəzi aktlar *qərar* kimi ifadə olunmuşdur⁵⁰. Habelə Müvəqqəti Hökumət də qanunverici hakimiyyəti səlahiyyətlərini qərarlarla rəsmiləşdirmişdir (məsələn, dövlət bayrağı haqqında, dil haqqında və s. qərarlar).

Cümhuriyyətin hüquq mənbələrindən biri də *beynəlxalq müqavilələr* idi. Azərbaycanın tərəf olduğu dövlətlərarası müqavilələr Parlament tərəfindən rəsmi olaraq təsdiq edildikdən sonra qüvvəyə minirdi⁵¹. Bu müqavilələrin hüquq mənbələri sistemində yeri qanunvericilik səviyyəsinin müəyyən edilməmişdir. Bu da onların həmin sistemdə qanunlardan ayrı bir qrup təşkil edib-etməməsini birmənalı şəkildə təsdiq etməyə imkan vermir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, texniki cəhətdən qanunvericilik qaydasında Parlament tərəfindən təsdiq edilməsi ilə həmin müqavilələr qanun xarakteri kəsb edirdi. Lakin dövlətdaxili münasibətləri tənzimləyən milli qanunlardan fərqli olaraq, Azərbaycanın tərəf olduğu dövlətlərarası müqavilələr birtərəfli qaydada milli qanunlarla dəyişdirilə bilməzdi.

⁵⁰ Bax, məs.: "Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsi haqqında Azərbaycan Milli Şurasının qərarı", *ACHQB*, № 1, 1919, 5-7.

⁵¹ Bax, məs.: Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında bağlanan hərbi tədəfüyə-əqdnamənin müzakirəsi və təsdiqi, *Azərbaycan*, № 214, 29 iyun 1919; № 215, 3 iyul 1919; İran və Azərbaycan arasında bağlanan müahidənamələrin müzakirəsi və təsdiqi, *Azərbaycan*, № 83, 26 aprel 1920; № 84, 27 aprel 1920; № 85, 28 aprel 1920.

IV. HUQUQUUN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Normativ-hüquqi aktların digər qrupunu *qanunqüvvəli aktlar* təşkil edirdi. Onlar səlahiyyətli orqanların (bir qayda olaraq, icraedici hakimiyyət orqanlarının) qanuna əsaslanan və ona zidd olmayan hüquqyaratma aktları idi. Qəbul edən subyektlərə və əhatə dairəsinə görə onlar mərkəzi və yerli qanunqüvvəli aktlara bölünürdü. Birinciləri Parlamentin verdiyi *qərarlar*, Hökumətin öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən verdiyi *qərarlar*, *sərəncamlar*, *təlimat* və *əsasnamələr*, habelə nazirliklərin öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən ictimai münasibətlərin məhdud sahələrinə (daxili işlər, adliyyə, iqtisadiyyat, sosial inkişaf, gömrük, bank, nəqliyyat və s.) dair verdiyi idarə normativ hüquqi aktları – *məcburi qərarlar*, *əmrilər* və *təlimatlar* aid idi. Nazirliklərin məcburi qərarlarının hüquqi təbiətinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, belə aktlar hər dəfə bunun üçün Nazirlər Şurası tərəfindən xüsusi səlahiyyət verildikdə qəbul edilirdi və fikrimcə, “məcburi”lik onların hüquqi qüvvəsinə görə Nazirlər Şurasının verdiyi qərarlara bərabər tutulduğunu vurğulayırdı. Yerli qanunqüvvəli aktlara isə yerli nümayəndəli, özünüidarə və icraedici hakimiyyət orqanlarının verdiyi və müvafiq ərazidə qüvvəyə malik olan aktlar aid idi.

Məlum olduğu kimi, Rusiya imperiyası qanunlarına əsasən, Cümhuriyyət öncəsi Azərbaycanda özəl hüququn bəzi sahələrində (nikah, boşanma və vərasətli) islam hüququ və yerli adət hüququ normaları tətbiq edilirdi. Azərbaycan Cümhuriyyətində köhnə rus qanunları müvafiqiyyətlə saxlanıldığından, eləcə də özəl hüququn bu sahələri üzrə yeni qanunvericilik aktları qəbul edilməyindən burada da *islam hüququ* və *yerli adət hüququ* normaları göstərilən sahələr üzrə Cümhuriyyət hüququnun mənbəyi olmuşdur. Bu, yalnız özəl hüquq sahəsində Avropa tipli qanunların qəbulu ilə aradan qaldırılıla bilirdi ki, onların da qəbulu dövlətin konstitusiyasının qəbulundan sonra üçün nəzərdə tutulmuşdu. Cümhuriyyətin dünyəvililiyə yönələn strategiyasından çıxış edərək belə mülahizə irəli sürmək olar ki, sonrakı dövrdə sözügedən mənbələr cəmiyyətdə istifadə edilsəydi də yalnız qeyri-rəsmi mənbələr qismində müəyyən müddət qala bilərdilər.

Artıq qeyd edilmiş kimi, tranzitiv dövlətin hüquq sistemində hüququn funksiyaları arasında nizamasalma funksiyası ön planda olur. Takamül yolu ilə irəliləməkdə olan tranzitiv cəmiyyətlərdə yeni hüquq sisteminin hələ tam formalaşmadığı belə dövrlərdə, bir tərəfdən, yaranmış hüquqi boşluqları doldurmaq, digər tərəfdən, tez-tez müşahidə olunan yeni normalarla köhnə normaların kolliziyalarının aradan qaldırılması zərurəti yaranır. Belə bir şəraitdə hüquqi boşluqların və kolliziyaların aradan qaldırılmasının effektiv bir vasitəsi kimi hüquq prinsiplərinin rolu adi hallarda olduğundan bir neçə qat artıq olur.

Tranzitiv xarakteri heç bir şübhə doğurmayan Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüquq sistemində də hüquq prinsipləri xüsusi yer tutmuş, hüquqyaratma və hüquqtətbiqetmə praktikasında önəmli rol oynamış, habelə hüquqi tənzimləmə prosesində və hüquq normalarının tətbiqində qeyri-müəyyənliyin qarşısının alınmasında qeyd-şərtsiz nüfuzə malik olmuşdur. Cümhuriyyətin hüquq sistemində tətbiq edilən əsas prinsiplərin sırasında *sosial azadlıq*, *demokratizm*, *hüququn üstünlüyü*, *sosial ədalət*, *humanizm*, *hüquq bərabərliyi*, *insan hüququ* və *azadlıqlarına hörmət*, *hüquq pozuntusuna görə məsuliyyətin ləvədliliyi* kimi prinsipləri göstərmək olar.

Bunu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, bu prinsiplərdən yalnız bəziləri qanunvericilik qaydasında birbaşa (məsələn, demokratizm və hüquq bərabərliyi prinsipləri kimi – İstiqlal Bayannaməsinin I və IV bəndləri) təsbit edilmiş, əksəriyyəti isə belə bir təsbitə tabe tutulmasa da, Cümhuriyyətin hüquqyaratma (seçki hüququ və mətbuat azadlığı kimi qəbul edilmiş qanunlarla) və hüquqtətbiqetmə praktikasında rəhbər tutulmuş, onun bütün qurumlarının fəaliyyətinin əsasında durmuşdur. Hörmətli oxucu kitabın sonrakı sahifələrində bununla bağlı çoxsaylı nümunələrlə tanış olacaqdır.

Sözügedən prinsiplər hüququn məzmununu və daha mühüm cəhətlərini ifadə edən əsas başlanğıclar kimi bütün hüquq normaları üçün ümumi xarakter daşdığından və hüququn bütün sahələrində tətbiq olunmağa yararl olduğuundan müasir hüquq nəzəriyyəsi və təcrübəsində hüququn ümumi prinsipləri kimi tanınır

(BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Statutununun 38-ci maddəsinin "c" bəndinə əsasən, "sivil millətlər tərəfindən tanınmış ümumi hüquq prinsipləri" kateqoriyasına aid edilir). Əlbəttə ki, bu prinsiplərin müasir kataloqu təbii olaraq daha zəngindir. Amma Cümhuriyyətin hüquq sistemində mövcud olan hüququn ümumi prinsipləri o dövrün tək-tək dövlətlərinin hüquqi sistemlərində yer almışdır.

Sənirəm, sadalanan prinsiplərin əksəriyyəti Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüquq sistemində müəyyən mənada təbii hüququn "təmsilçiləri" olmuşlar desəm, heç də yanılmaram, zira hüququn ümumi prinsipləri təbii hüquqlardan törəmədir və müvafiq fəlsəfi-hüquqi konsepsiyanın təsiri altında formulə edilmişlər.

V. HÜQUQ DÜŞÜNCƏSİ

Hüquq düşüncəsi cəmiyyətin hüquq mədəniyyətinin özəyidir. Zaman içində ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni və s. sahələrdə gerçəkləşən dəyişikliklər hüquq düşüncəsini də dəyişdirir. Hüquq düşüncəsi də öz növbəsində sözügedən sahələrdəki dəyişikliklər üzərində yaradıcı təsirə malikdir. Beləcə, hüquq düşüncəsinin araşdırılması insanların ictimai dəyişikliyi, sosial sistemə yönələn dəstəyini, bu sistemə münasibətini anlamağımız üçün açar rolunu oynayır.

Hər bir cəmiyyətə xas hüquq düşüncəsindən bəhs edərkən, onun strukturunda ən azı iki səviyyəni ayırmaq gərəkir: elitar hüquq düşüncəsi və kütləvi hüquq düşüncəsi. Bu səviyyələr arasında fərq bütün cəmiyyətlərdə olur, amma tranzitiv cəmiyyətlərdə daha kəskin xarakter alır. Azərbaycan Cümhuriyyətində hüquq düşüncəsinin bu iki səviyyəsinin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək.

1. Elitar hüquq düşüncəsi – yeniliyin lokomotivi

Keçid dövründə inqilabi dəyişikliklərə və cəmiyyətin transformasiyasına rəhbərlik edən elita həlledici rol oynadığı kimi, onun hüquq düşüncəsi də həmin cəmiyyətin hüquqi inkişafına yönələn mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsində hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edir. Kütləvi hüquq düşüncəsindən fərqli olaraq, yeni siyasi elitanın hüquq düşüncəsi nisbətən kamil və bütövdür.

Heç şübhəsiz, müəyyən bir dövrdə müəyyən bir ölkədə qüvvədə olan hüquq həmin dövrün elit təbəqəsinin hüquq düşüncəsinin təsiri altında olur, bu düşüncənin ifadəsi olaraq ortaya çıxır. Bu təbəqə həm də hüquq islahatlarının həyata keçiricisi olur. Siyasi elita nümayəndələrinin paylaşdığı hüquqi dəyərlər cəmiyyətdə köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsində müstəsna rol oynayır. Nəcə ki, Russo və Monteckyö tərəfindən doktrinal şəkildə işlənib hazırlanan və 1789-cu il ərəfəsində liberal-burjua dövlətçiliyinin gələcək inqilabçı elitası tərəfindən paylaşılan siyasi-hüquqi dəyərlər Fransadakı inqilabi dəyişikliklərdə, inqilabın qanunvericilik ifadəsində böyük rol oynamışdır.

Azərbaycan xalqının 1918-1920-ci illərdə hüquqa və demokratiyaya dayanan müstəqil milli dövlət quruculuğu təcrübəsinin dövrünün ən qabaqçıl siyasi və hüquqi ideyalarını özündə əks etdirən bir çağdaşlıq (modernlik) nümunəsi kimi tarixə düşməsi, heç şübhəsiz, ilk növbədə göstərilən ideyaların daşıyıcıları kimi Cümhuriyyət liderlərinin gərgin əməyi nəticəsində mümkün olmuşdur. Cümhuriyyət dönməsi Azərbaycanında baş verən bütün köklü dəyişikliklərin və həyata keçirilən yeniliklərin lokomotivi rolunu məhz Cümhuriyyətin elitası, özəlliklə də onun rəhbərləri oynamışlar. Qəbul edilən qanunlar ilk növbədə cəmiyyətin elit təbəqəsinin, dəyişikliklərin həyata keçirilməsində rəhbərlik edənlərin hüquqi şüurunun, düşüncəsinin, görüşlərinin ifadəsi olduğundan bu məsələnin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Hər şeydən öncə qeyd edim ki, Cümhuriyyət rəhbərlərinin əksəriyyəti ali təhsilli peşəkar hüquqşünaslar olmuşlar. Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəhbər vəzifələrində təmsil olunan Ə. Topçubaşov Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsində, F. Xoyski Moskva Universitetinin hüquq fakültəsində, N. Yusifbəyli Odessa Novorossiysk Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almışlar. Azərbaycan Parlamentində milli mənafehin əsl ifadəçiləri olan və əsas etibarilə Məsavət və bitərəflər fraksiyalarının millət vəkillərinin bir çoxu ali təhsilli hüquqşünaslar idi. Bundan əlavə, Azərbaycan Hökumətinin üzvləri və icra orqanlarının rəhbər vəzifəli şəxsləri arasında da hüquqçuların sayı az olmamışdır. Onlar arasında Sarbona, Vərşava, İstanbul, Moskva, Peterburq, Kiyev, Xarkov və Odessa universi-

tələri hüquq fakültələrinin məzunları var idi. Yeri gəlmişkən, çox maraqlı bir fakt da qeyd etmək olar ki, Cümhuriyyətin liderləri arasında nəinki hüquqi, ümumiyyətlə ali təhsili olmayan yeganə şəxs Cümhuriyyətin ideoloqu və qurucu atası M.Ə. Rəsulzadə olmuşdur (o, Bakı texniki məktəbində təhsil almış, lakin biza məlum olmayan səbəblərdən təhsilini başa vursa bilməmişdir). Buna rəğmən, bu böyük şəxsiyyət öz mütaliəsi sayəsində hüquqi düşüncəsinin səviyyəsinə görə, dövrünün qabaqcıl hüquqi ideyalarına yaxından bələd olması ilə özünün əqidə və məslək yoldaşlarından heç də geridə qalmamış, bir sıra hallarda isə onlardan çox irəlivi getmişdir. Parlamentdə Müsavat və bitərəflər fraksiyasının rəhbəri və eyni zamanda iki komissiyanın üzvü olaraq bir çox qanun layihələrinin müzakirəyə məruzəyə olaraq şəxsən təqdim etməsi və habelə qanun layihələrinin müzakirəsi zamanı onun hüquq sahəsində mükəmməl biliyi malik olmasının və qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinə nə qədər dərinəndə bilməsinə dəlalət edən çoxsaylı nümunələr parlament stenogramlarında öz əksini tapmışdır. Bütövlükdə götürüldükdə, Azərbaycan Cümhuriyyəti demokratik və hüquqa dayanan bir dövlət kimi M.Ə. Rəsulzadənin çağdaşlıq idealinin, milli dövlət, cümhuriyyətçilik, dünyəvilik ideyalarının Azərbaycan gerçəkliyində realizəsinin nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucuları ədalətli və demokratik dövlət quruluşu axtarışlarında ikan nəinki o dövrdə cəmiyyət üçün mühüm olan, həm də bu gün aktual səslənən məsələlərə cavab verməli olmuşlar. Bu mənada demokratik dövlətdə hüququn roluna, hüquq və dövlətin əlaqəsinə, hüquqi dövlətin əsaslarına, vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarının təminatına, məhkəmələrin müstəqilliyinə və roluna dair onların fikirlərinə müraicət etmək faydalıdır.

Cümhuriyyət elitasının hüquq anlayışına dair məlumatlar, demək olar ki, yox daracəsindədir. Belə ehtimal etmək olar ki, əksəriyyət üçün pozitiv hüquq anlayışı xarakterik olmuşdur. Bununla belə, həmin dövrün hüquqi fikrinə təbii hüquq anlayışı da yad olmamışdır. Bunun təzahürlərində M.Ə. Rəsulzadənin əsərlərində rast gəlirik. O, insan hüriyyətinin "bir həqqi-təbii olduğu"nu qeyd

edirdi⁵². Milli ideoloqu fikrincə, "[i]nsan azaddır. Zətən Allah tərəfindən də falli-muxtar [ixtیار sahibi] yaradılmışdır. Buna görə də onun şəxsinə zor olunmaz, haqqında zülm edilməz, edilməməlidir. O, başqasının buyruğundan xilas olmalı, hər cür boyunduruqdan qurtarmalıdır"⁵³. Rəsulzadə "insanların bir yerdən o biri yere hərəkət etmək azadlığı"nu "ən təbii hüquq" hesab edirdi⁵⁴. F. Xoyskinin də dövlətin hüquq siyasətində əsas qanunla yanaşı, "yüksək ədalət nöqtəyi-nazarından" bəhs etməsi⁵⁵, sanıram, elə təbii hüquqatından başqa bir şey deyildir.

Cümhuriyyət liderləri tərəfindən təmsil edilən mütərəqqi siyasi-hüquqi fikir həmin dövrün mövqeyindən çıxış edərək, hüquqi dövlətin əsas parametrləri üzrə səciyyəsinə vermişdir. Kitabın ikinci bölümündə oxucuların M.Ə. Rəsulzadənin hüquqi dövlətə və insan hüquqlarına dair ideyaları ilə tanış olmaq imkanı oldu. Ona görə də burada həmin ideyaların qısa siyahısını verməklə kifayətlənmə: hüququn ifadə olunduğu qanunların ümumi və bitərəf olması, onların nisbi stabilliyi və tətbiqi zamanı dəyişməyən qaydalardan ibarət olması, dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxsləri və məmurlarının səlahiyyətlərinin qanunla məhdudlaşdırılması, hakimiyyətlər bölgüsünün zəruriliyi, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və c.

Y.V. Çəmənzəminli də daxili məsələlərdə dövlətin qanuna tabe olmasını, həmçinin qanun qarşısında bərabərliyini zəruri hesab edirdi. Hüquqi quruluşun qanunlarından bəhs edərək, Çəmənzəminli qeyd edirdi ki, hamı heç də hər cür qanun qarşısında deyil, yalnız qərəzsiz qanun qarşısında bərabər olmalıdır. O hesab edirdi ki, belə qanunların ən başlıca əsasları azadlıq, bərabərlik və ədalətdir⁵⁶. Qanunun kamilliyi həm də onun zamanəyə müvafiq olması,

⁵² M.Ə. Rəsulzadə, "Yürüdüyümüz yol", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 352.

⁵³ M.Ə. Rəsulzadə, "Cəməat idarəsi", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 135.

⁵⁴ M.Ə. Rəsulzadə, "Bizim nöqtəyi-nazardən Rusiyada cümhuriyyəti-ənam", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 167.

⁵⁵ *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar)*, 69.

⁵⁶ Y.V. Çəmənzəminli, "Biz kimik və nə istəyirik", Y.V. Çəmənzəminli, *Xarici siyasətimiz* (Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993), 10.

yəni köhnə məzmununu dəyişib yenilənməsidir. Məhkəmələr başda olmaqla bütün dövlət orqanları belə qanunlara tabe olmalıdır.⁵⁷

Hüququn üstünlüyü prinsipinə dönmədən əməl edilməsinin parlaq nümunələrini də məhz Cümhuriyyətin rəhbərləri vermişlər. Məsələn, ingilis generalı Tomson Bakıya gəldikdən sonra hökumət kabinetinin parlamentdənənar yolla və parlamentin çağırılmasına qədər təşkil etmək fikrini irəli sürür və bunun üzərində xüsusi diqqət göstərdikdə, F. Xoyski hökumət kabinetinin heç bir qeyri-hüquqi yolla deyil, yalnız parlament üsulu ilə təşkil prinsipi general Tomson qarşısında qəti şəkildə müdafiə edir: "yeni və koalişion hökumət yalnız Parlament tərəfindən təşkil edilə bilər – bunu Avropa ölkələrinin ənənəsi, sadə məntiq və məqsəduyğunluq tələb edir"⁵⁸. Sonda bu nöqteyi-nəzər general Tomson tərəfindən qəbul edilir. Digər bir misal. Fransız şirkətlərinin birinin nümayəndəsi Bakıda malların yüksək gömrük haqqı ilə əlaqədar Ə. Topçubaşova məktub yazaraq həmin haqqın azaldılmasını xahiş edir. Topçubaşovun cavabı isə belə olur ki, əgər hökumət tərəfindən qaydalar müəyyənləşdirilsə, onları dəyişdirmək heç kimin səlahiyyətinə daxil deyildir⁵⁹. Cümhuriyyət rəhbərləri bu, onların öz siyasi baxışlarına zidd olduqda belə, hüququn üstünlüyü prinsipini rəhbər tutmuş və heç bir güzaştə getməmişlər.

Milli Azərbaycan dövləti qurucularının fikrincə, hüququn üstünlüyünü qəbul edən və eyni zamanda onunla məhdudlaşan, insan hüquq və azadlıqlarını təmin edən dövlət hakimiyyəti mədəni demokratik hüquqi dövlət hesab edilirli. N. Yusifbəylinin parlament kürsüsündən söylədiyi aşağıdakı sözlər bu mənada diqqətə layiqdir: "Əsas azadlıqlar - söz azadlığı, mətbuat azadlığı, yığıncaq, ittifaq və tətill azadlığı – hər bir mədəni demokratik dövlətin əsasını təşkil edir. Bu müqəddəs azadlıqları qoruyub müdafiə et-

məyi hökumət öz əsas vəzifəsi hesab edir. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı istədiyini yazsa bilər, istədiyini deyə bilər, istədiyini yerdə toplaşa bilər. Bir şərtlə ki, bütün bunlar Azərbaycan xalqının ən müqəddəs hüququna – onun müstəqilliyinə qarşı çevrilməsin"⁶⁰.

Cümhuriyyət rəhbərlərinin fikrincə, dövlətin əsas vəzifələrindən biri başqa millətdən olan ölkə vətəndaşlarının hüquq bərabərliyini təmin etməkdir. Bu kontekstdə F. Xoyskinin aşağıdakı sözləri diqqətə layiqdir: "Bir məmləkətdə yaşayan ümum millətlər özlərini o məmləkətin, o dövlətin doğma övladı kimi görməlidirlər. Biz türk ismlərlə heç bir zaman özümüzlü vətən övladı kimi görməyib, həmişə ögey olduğumuzu hiss etmişik. Şimdi biz öylə şərait hasil etməliyiz ki, vətənimizdə yaşayan millətlərin həpsi özünü bir dərəcə vətən övladı kimi görsünlər. Biz özümüzlə rəva görmədiyimizi sairələrdə də rəva görməliyiz"⁶¹.

Hüquqi dövlətin mövcudluğu müstəqil məhkəmənin olması ilə əlaqələndirilirdi. Dövlət və vətəndaşların qarşılıqlı məsuliyyətini real təmin edən əsas orqan kimi məhkəmənin rolu haqqında Azərbaycan müstəqilliyinin beşiyi başında duran şəxslərin çıxardığı nəticə və müddəalar müasir dövlət-hüquq həyatı üçün də əməli əhəmiyyətə malikdir. Onlar hesab edirdilər ki, belə məhkəmə heç kəmdən asılı olmamalı və xalqın etimadını qazanmalı, habelə kimsə məhkəmə funksiyasını mənimsəməməlidir. F. Xoyski məhkəmələrin müstəqilliyi prinsipini Cümhuriyyət quruculuğundan hələ çox-çox əvvəl – Dövlət Dumasının deputatı kimi onun kürsüsündən müdafiə edirdi⁶². Azərbaycan Məhkəmə Palatasının 1919-cu il martın 16-da rəsmi açılışında Nazirlər Şurasının sədri kimi iştirak edən F. Xoyski hüquqi dövlətdə məhkəmənin roluna yüksək qiymət verərək deyirdi: "... yalnız o ölkə, o dövlət hüquqi hesab edilə bilər ki, orada ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üçün, həqiqətən müəyyən edilməsi üçün bütün zəruri təminatlarla təchiz edilmiş müstəqil, qərəzsiz, əhaliyə yaxın məhkəmə var. Belə məhkəmədən

⁵⁷ Yəni orada, 18.

⁵⁸ "Протокол заседания Национального Совета с участием членов правительства", ARDA, f. 895, s. 1, i. 11, v. 1-3. Habelə, bax: *Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları, 1918-ci il* (Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2006), 90.

⁵⁹ Əlimardanbəy Topçubaşov, *Paris məktubları* (Bakı: Azərnaşr, 1998), 47, daxil olma tarixi: 20 iyun 1917, <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=2454&pn=54>.

⁶⁰ "Азербайджан", 16 апреля 1919.

⁶¹ "Azərbaycan Məclisi-Məbusanında yeni kabına təşkil", "Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatlari və şərhlar (noyabr 1918 – aprel 1920), I, c. 183.

⁶² *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar)*, 78.

məhrum olan ölkə həmişə özbaşınalıq və anarxiyanın hakimliyi təltində olur və orada hüquq qaydasından söhbət belə ola bilməz. Ədalətli, müstəqil və sürətli məhkəmə hər bir dövlətin ağır bünövrələrindən biridir. Yalnız yuxarıda göstərilən şərtlər altında məhkəmənin nüfuzu əhalinin gözlərində yüksəkədə durur və onun qəti hökmləri ümumi hörmətə və heyranlığa layiq olur"⁶³.

Y.V. Çəmənəziminlinin də fikrincə, məhkəmələr görək "qanunlara tabe olub, müdaxilədən hifz olunsun. Məhkəmə işinə hər yə-tən qarıtar isə, məhkəmə bitərəfliyini və ədalətini itirir. Birisi bir təqsirli iş tutarsa, məhkəmə onun işinə baxıb qərar çıxarmalıdır. Bu qərar qanun üzrə təsdiq olunmamış o adam cəzalanmamalıdır"⁶⁴.

Ə. Topçubaşov dövlətin demokratik imici və onun bu keyfiyyətə də beynəlxalq birlik tərəfindən tanınması üçün ölkədə müstəqil ədalətli məhkəmələrin olmasını, dövlətin bütün orqanlarında dəmir intizamın vacibliyini qeyd edirdi. Onun qənaətinə, Azərbaycanın real və inkaredilməz bir fakt kimi tanınması üçün "ölkənin özündə, onun inzibati quruluşunda və məhkəmələrində qayda-qanun yaratmaq və ümumən qanunçuluğa hörmət zəruridir... Azərbaycan yalnız öz daxili həyatını bu şəkildə nizamlayacağı təqdirdə dövlət ola bilər"⁶⁵.

Cümhuriyyət qurucularının hüquq islahatlarına (daha geniş anlamda – hüquq vasitəsilə həyata keçirilən ictimai həyatın müxtəlif sahələrində dəyişiklikləri ehtiva edən islahatlara) münasibəti də maraqlıdır. Onlar bu islahatları köklü dəyişikliklərlə əlaqədə anlaşırdılar. Belə islahatların düşünməliyi strategiya çərçivəsində tələskənliyə yol vermədən, təcridən realizəsini vacib sayırdılar. Məsələn, M.Ə. Rəsulzadə ölkə üçün təleyüklü islahat olan aqrar islahatın ölçülüb-biçilmiş şəkildə həyata keçirilməsinə diqqət çəkərək, bu zaman tələskənliyə yol verilməsinin, eləcə də həddindən artıq uzatmanın eyni dərəcədə pis nəticələrə gətirib çıxara biləcəyini söyləyirdi⁶⁶. F. Xoyskinin fikrincə isə "... çətinliklərin mövcudluğu

⁶³ "Азербайджан", № 58, 18 марта 1919.

⁶⁴ Çəmənəziminli, "Biz kimik və nə istəyirik", 18.

⁶⁵ Topçubaşov, *Paris məktubları*, 43.

⁶⁶ *Азербайджан*, 7 декабря 1919.

islahatın sonsuz olaraq uzaq qeyri-müəyyən müddətə təxirə salınması üçün əsas ola bilməz"⁶⁷.

Cəmiyyətin fəal qisminin, hər şeydən öncə, parlament və hökumət üzvlərinin hüquq düşüncəsinin yüksək səviyyəsi, sağlam pragmatizm və peşəkarlığı qısa müddətdə hüquq sistemində mühüm dəyişikliklərə yol açmışdır. Bununla belə, ictimai proseslərə təsir edə biləcək və ölkənin gələcək hüquqi inkişafına məsul ola biləcək öz milli hüquqi elitasının formalaşdırılması və institusionalaşdırılması Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas problemlərindən biri idi. Bu sahədəki çətinliklərin obyektiv səbəbləri vardır və daha çox əvvəlki rejimlə bağlı idi (əvvəlki rejimdə hüquq fakültəsini bitirən müsəlmanların nəinki hakim və ya prokuror vəzifələrində, eləcə də vəkil işləməsi üçün ədliyyə nazirinin icazəsi tələb olunurdu).

Qabaqcıl hüquq düşüncəsinin daşıyıcıları kimi liderlər Azərbaycan Cümhuriyyətində inqilabi dəyişikliklərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışlar. Heç şübhəsiz ki, Cümhuriyyət qurucularının yuxarıda göstərilən ideyaları həmin dönmədə həyata keçirilən əsaslı hüquqi və demokratik dəyişikliklərin yönələrini və xarakterini, bir sıra hallarda isə tempini əhəmiyyətli dərəcədə şərtləndirmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti elitasının hüquqi baxışlarının mü-tərəqqi xarakteri hələ o dövrdə ölkə xaricində diqqət çəkmiş və yüksək dəyərləndirilmişdir. Bunun bariz nümunəsi Cümhuriyyəti Paris Sülh Konfransında təmsil edən nümayəndə heyətinin Amerika prezidenti V. Vilsonla görüşündən⁶⁸ sonra sonuncunun dilə gətirdiyi təəssüratıdır. Bu görüş haqqında özünün təəssüratını Vilson 1919-cu il sentyabrın 18-də San-Fransiskoda Kaliforniya Əməkdaşlığı klubunda çıxışı zamanı belə ifadə etmişdir: "Azərbaycanın harada olduğunu bilirsinizmi? Deməli, bir gün Azərbaycanından olan çox ləyaqətli və maraqlı bir qrup cənablar tərəfindən ziyarət olundum. Məndən ayrıldıqları ana qədər onların gəldikləri yerin hara

⁶⁷ *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar)*, 76.

⁶⁸ Maraqlıdır ki, nümayəndə heyətinin prezident Vilson tərəfindən qəbulu Azərbaycan Cümhuriyyətinin öz müstəqilliyini elan etdiyi günün ildönümünə təsadüf etmişdir. Topçubaşov, *Paris məktubları*, 17.

olduğunu aydınlaşdırmağa macal tapmadım. Amma bir şeyi dərhal aydınlaşdırdım: ideyalara münasibətdə, azadlıq, hüquq və ədalət anlayışlarına münasibətdə mənimlə eyni dildə danışan insanlar-
la ünsiyyətdəydim"⁶⁹.

2. Kütləvi hüquq düşüncəsi: köhnə ilə yeni, dini ilə dünyəvi arasında

Keçid dövründə kütləvi hüquq düşüncəsi də cəmiyyət üçün tələyüklü xarakter daşıyır. O, hüquq mədəniyyətinin mərkəzi elementi kimi hüquq norması və hüquq subyektlərinin hüquqi davranışını əlaqələndirməklə tranzitiv prosesin müvəffəqiyyətində önəmli rol oynayır. Bu əlaqə vasitəsilə, habelə insanların cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrindəki (siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət və s.) dəyişikliklərə münasibətə realizə olunur.

Bütövlükdə Azərbaycan xalqı adət və ənənələrinə bağlı, onları hər şeydən üstün tutan, dininə hörmət edən xalqdır. Azərbaycanlıların ənənələri tarixən "işlənərək qanun halını almışdır. Onlar dinin, insanlığın əxlaqi tələflərini də ənənələrinə daxil etmişlər"⁷⁰. Lakin Azərbaycan xalqının milli ənənələrinin (o cümlədən hüquq sahəsində) inkişafında Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı ilə bir sıra problemlər yaşanmışdır. İmperiya müstəmləkəsi şəraitində öz milli dövlətçiliyindən məhrum edilməsi Azərbaycanlılarda dövlətə inamsızlıq və onların təşəbbüskarlıq səviyyəsinin aşağı düşməsilə nəticələnmişdir. Rusiya imperiyasının hüquq sistemi hüquqi deyil, zorakı bir güc sistemi idi. Rus hökumətinin uçqarlara, başqa millət nümayəndələrinə, o cümlədən azərbaycanlılara münasibəti hər vaxtla yerli əhalini öz həyatını qurmaqda iştirakdan kənarlaşdırmaq siyasəti üzərində qurulmuşdur. Bu da onunla şərtlənmişdir ki, belə bir iştirak "cəmiyyətin şüur və hüquq düşüncəsinin

gücləndirir" və yerli əhaldə onların "mülki və siyasi hüquqlarının dairəsinin daha da genişləndirilməsi arzusunun oyadır"⁷¹. Müstəmləkəçi cəmiyyətin hüquqi olmayan mədəni irsinin neqativ konnotasiyaları olaraq hüquq düşüncəsinin deformasiyası, hüquqi nihilizm və köməksizlik, əhalinin hüququn, qanunun gücünə deyil, rəhbərin hər şeyə qadir olmasına irrasional inamı, hüquq, qanun qarşısında məsuliyyət hissinin itirilməsi göstərilə bilər. Çarizm məhkəmələrinə inamsızlıq üzündən azərbaycanlı bacarıqlı qadınlar bu məhkəmələrə müraciət etməz və yaranmış mübahisələri ağısaqqalların köməyiylə həll etməyə çalışırdılar⁷².

Göstərilənlərlə yanaşı, Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibində olduğu son onilliklərdə indiyə kimi millət ümmətlə, milliyyətə islamıyyətlə qarşıdır, yalnız qul və rəiyyət hesab edilən millətin şüurunun oyanmasında, dəyişməsində və inkişafında milli ədəbiyyat və mətbuat mühüm rol oynamışdır. Təbii ki, bu mühüm işdə Mirzə Fətəli Axundovdan tutmuş hər bir ədəbin, Hasan bəy Zərdabi və onun "Əkinçi"sindən tutmuş hər bir jurnalistin və mətbuat orqanının böyük rolu olmuşdur. Onlar yuxarıda göstərilən stereotiplərdən yaxa qurtarmağın yolunu maariflənmədən keçdiyini duymuş və millətə bunu bədii sözün kəsarilə çatdırmağa say göstərmişlər. Yeri gəlmişkən, Məhəmməd Hadi 1906-cı ildə yazırdı:

"Hər kavim maariflə bilir kəndi hukukun
Əlbəttə hukuk əhli tapar cahü celali"⁷³.

Xüsusilə də Cümhuriyyət öncəsi on beş il müddətində mətbuat səhifələrində yer alan yazılar millətin ictimai şüurunun, eləcə də hüquq düşüncəsinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Burada M.Ə. Rəsulzadənin seçkilər və özünüidarəetmə ilə bağlı yazdığı çoxsaylı məqalələri xatırlamaq yerinə düşər. Heç şübhəsiz, sadə dildə və anlaşılacaq tərzdə yazılan təbliğat xarakterli bu tipli yazı-

⁷¹ Fətəli Xan Xoyski: *Həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar)*, 75.

⁷² N. Şeyxzamanlı bunu azərbaycanlıların məhkəmə qarşısında Qurana və içməmək istəyib əlaqələndirir. Belə ki, onlar hər xırda şey üçün Qurana və içməzlər və ruslar da bunu bildiklərindən mühakimə etdikləri azərbaycanlıları öz ifadə vermələri üçün Qurana və içməyə məcbur edirdilər. Keykurin, *Nağıb bəy Şeyxzamanlının xatirələri və istiqlalıyyət fədailəri*, 83.

⁷³ *Dəbistan*, il 1, sayı 13, 1906.

⁶⁹ Steven Boyd Saum, "Woodrow Wilson: The Peace Treaty and the Covenant of the League of Nations", in *Each a Mighty Voice: A Century of Speeches from the Commonwealth Club of California* Ed. Saum, Steven Boyd (Heyday Books, 2004), 21.

⁷⁰ Nağı Keykurin, *Nağıb bəy Şeyxzamanlının xatirələri və istiqlalıyyət fədailəri* (Bakı: Təknur, 2007), 82.

lar təsirsiz ötüşməmişdir. Bütövlükdə isə Cümhuriyyət öncəsi dövrdə maarifçi ədəbiyyatın və mətbuatın təsiri ilə azərbaycanlıların milli şüurunda mühüm pozitiv dəyişikliklər baş versə də, onların hüquq düşüncəsinə münasibətdə hələ bunu söyləmək tez idi.

Artıq qeyd edildiyi kimi, keçid dövründə elitar hüquq düşüncəsindən fərqli olaraq kütləvi hüquq düşüncəsi mühafizəkarlığı, fraqmentarlığı və ziddiyyətliyi ilə fərqlənir; o, yetkinləşməmiş, qeyri-kamil, bəzən də eklektik karakter daşıyır. İnciləbi, köklü dəyişikliklər zamanı kütləvi hüquq düşüncəsinə köhnə rejimdən qalma stereotiplərin mühafizəkarlığı və sürəkliliyi xas olur. Hər bir tranzitiv cəmiyyətin kütləvi hüquq düşüncəsində dəyərlər münaqişəsi mövcud olur. Məsələn, dini və dünyəvi dəyərlərin münaqişəsi, kollektivizm və fərdiyyətçilik, ksenofobiya və dünyaya açıqlıq, demokratiya və avtoritarlıq, ictimai mülkiyyət və özəl mülkiyyət təmayülləri arasında münaqişələr. Bütün bunlar bu və ya digər dərəcədə Azərbaycan Cümhuriyyətinə də kütləvi hüquq düşüncəsi üçün xarakterik olmuşdur. Burada əhalinin hüquq düşüncəsi transformasiyasında əsas problem köhnə və yeni, dini və dünyəvi dəyər və dəyərlər arasındakı münaqişə idi. Azərbaycan cəmiyyətinin hüquq mədəniyyətinin formalaşdırılmasında mürəkkəbliyi onun əvvəlki nəsilərin dəyərlərinə əsaslanan təməldən bir qədər uzaq düşməsi idi. Əski silki-feodal-dini-monarxik tipli rəmzləri (dövlət hakimiyyətinin personallığı, patriarxallıq, silkilik və s.) daha çox anlayan insanların gözləri qarşısında bir an dəyişməkdə olan siyasi-hüquqi gerçəkliyin yeni demokratik cümhuriyyət rəmzlərini dərhal qavraması əsas bir iş deyildir. Azərbaycan cəmiyyətində "klerikal-dini tərakkürün güclü mövqelərinin"⁷⁴ qalması, din və hüquq düşüncəsinin sıx qarşılıqlı əlaqəsi də özünü deyirdi. Bu, bir tərəfdən, rəsmi hüquqla yanaşı, qeyri-rəsmi hüququn (islam və adət hüququnun) mövcudluğu imkanını saxlayırdısa, digər tərəfdən, kütləvi hüquq düşüncəsinin dünyəvilik istiqamətində inkişafına mane olurdu.

Xalq kütlələrinin və cəmiyyətin dəyişilməsinə rəhbərlik edən elitənin mental fərqləri də çox böyük idi. Hüquq düşüncəsinin bu

⁷⁴ Балаев, Мамед Эмин Расулзаде, 79.

iki səviyyəsi arasında mövcud olan "uçurumu" aradan qaldırmaq üçün böyük zəhmət tələb olunurdu. Unutmayaq ki, mədəniyyəti, düşüncəni dəyişdirmək çətindir, mədəni tarixi irs heç bir zaman tam olaraq itmir, mütləq özündən sonra silinməz iz buraxır, insanların başında kök salmış hüquqi düşüncəni dəyişdirmək bir nəsil dəyişməsi qədər uzun zaman tələb edən bir işdir. Bunun üçün əvəlcə insanların həyat tərzini dəyişmək lazım idi.

Cümhuriyyətin rəhbərləri irəliləyiş hərəkatın təkcə qanunvericiliyin inkişafını deyil, həm də insanların hüquq düşüncəsinin səviyyəsini yüksəltməyi tələb etdiyi yeni yaxşı başa düşürdülər. Bununla əlaqədar elə onların üzərinə böyük məsuliyyət düşürdü. Ə. Topçubaşov yazırdı: "Bizdə indiyə qədər əlaqəli başlanğıca əsaslanan siyasi məktəb olmadıqından geniş xalq kütlələrinin öz gənc dövlətinin müəssisələrindən, qurumlarından nümunə götürməsi və yaşadığımız indiki sınaq anının bütün ciddiliyətini dərk etməsi çox zəruridir. Paytaxt və rəhbər xadimlər – bax, Azərbaycana bütün varlığı ilə xidmət etməyin nümunəsini geniş xalq kütlələrinə onlar göstərməlidirlər. Ümməti borc xalqı səfərbər etmək və onu müstəqil mövcudluq ideyası ətrafında sıx birləşdirməkdir. Çünki biz artıq şüurlarda gəriyə dönlüş üçün yer olmadığına və ola da bilməyəcəyinə əminik"⁷⁵.

Cümhuriyyət gerçəkliyi faktlarının öyrənilməsi göstərir ki, dövlətin rəhbərləri və digər vəzifəli şəxsləri əksəriyyətlə haqqqatən bir örmək olmuşlar: "İstər seçilmiş Parlament vəkili, istər qurulmuş hökumət üzvləri təmiz və çalışqan şəxslər idilər. İdealist olan bu insanların malları, mülkləri yox idi və olmasın da düşünmürdülər. Həmişənin qayəsi Cümhuriyyəti yaşatmaq və xalqımızı mədəni millətlər səviyyəsinə çatdırmaq idi"⁷⁶.

Kütləvi hüquq düşüncəsi, xüsusilə də onun psixoloji səviyyəsi yetərinə sət fenomenidir. Odur ki, sistemli dəyişikliklər zamanı belə, ilk növbədə hüquqi ideologiyanın məzmunü yükü dəyişir, hüquqi psixologiya isə qismən belə dəyişikliyə məruz qalır. Hüquq düşüncəsinin ideoloji seqmentinin formalaşdırılması üçün isə əski

⁷⁵ Topçubaşov, Paris məktubları, 43.

⁷⁶ Keykurin, Nəşibə Şeyxzamanlının xatirələri və istiqlalıyyət fədailəri, 97.

dəyərlər sisteminin, stereotiplərin sındırılması, yeni dəyərlər sisteminin yaradılması gərəkdir. Cümhuriyyət dönməndə bu işdə cəmiyyətə elita tərəfindən təqdim edilən yeni hüquq dəyərlərinin və dözaninin rolu böyük idi. Məhz çağdaşlıq, demokratiya yönündəki dəyişikliklər, parlament demokratiyasının bərqərar olması, hüququn üstünlüyü prinsipinin realizəsi, qərb sivilizasiyasının fundamental ideyalarına yön alınması və istismarçı dövlətin hüquqsuz, heç bir sasi olmayan təbəssəndən müstəqil dövlətin tam və bərabər hüquqlu vətəndaşlığına keçid nəticəsində vətəndaşların dövlətə, onun institutlara, qanunlara münasibəti formalaşmış, onların hüquq düşüncəsində pozitiv dəyişikliklər baş vermişdir.

Təbii ki, kütləvi hüquq düşüncəsinin pozitiv potensialı demokratik dəyişikliklərin başa çatmadığı və vətəndaşların ümumi və siyasi-hüquqi savadlılığının aşağı səviyyədə olduğu keçid şəraitində tam realizə oluna bilməzdi. Bu, uzun zaman tələb edən bir iş idi. Heç təsadüfi deyildir ki, Fransa monarxiyadan respublikanun elanına qədər yolu üç ilə (1789-1792) keçmişdirsə də, fransızların düşüncəsində üstün ictimai ideoloji kimi monarxiyadan respublikanizmin təsdiqinədək yüz ildən artıq zaman gərəkmişdir.

VI. AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ HÜQUQ SİSTEMİNİN DÖVRÜN DÜNYA HÜQUQ XƏRİTƏSİNDƏ YERİ

Müqayisəli hüquqşünaslıqda təşəkkül tapmış ənənəyə görə, hər bir milli hüquq sisteminin dünya hüquq xəritəsində yerinin müəyyən edilməsi onun (a) hansı hüquq ailəsinə mənsub olduğunu (yəni həmin hüquq ailəsinə daxil olan hüquq sistemləri ilə oxşar əlamətlərinin), (b) özünəməxsusluğunun daha mühüm təzahürlərinin (tipoloji cəhətdən yaxın olan digər hüquq sistemləri ilə fərqli əlamətlərinin) və (c) digər hüquq sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin (hüquqi təsir və mənimsəmələrin) aşkar edilməsini özündə ehtiva edir. Bu baxımdan Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüquq sistemi də istisna təşkil etmir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, Şimali Azərbaycan torpaqlarının XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının tərkibində olması

gələcəkdə onun hüquq sisteminin bir sıra sistemyaradıcı xüsusiyyətlər qazanmasını şərtləndirmişdir. Belə ki, həmin dövrdə Rusiya imperiyasının hüquq sistemi roman-german (qitə) hüquq ailəsi qoynunda inkişaf etmişdir. Bir sıra alimlərin qeyd etdiyi kimi, inqilabdən öncəki Rusiyada hüquqi ənənələrin, hüquq düşüncəsinin, qanunçuluğun müəyyən xüsusiyyətlərinin mövcudluğu ilə yanaşı, tipik qitə hüquq sistemi fəaliyyət göstərmişdir⁷⁷.

R. David də Rusiya imperiyası hüquq sisteminin roman-german hüquq ailəsinə aid olduğunu qeyd edirdi: "Birincisi, rus hüquq elmi bir çox şeyi Bizans hüququndan, yəni Roma hüququndan və qitə Avropanın Romanist sistemə daxil olan ölkələrindən mənimsəmişdir. Doğrudur, XVIII yüzildə fransız və almanların orijinal adətləri mövcud olduğu kimi, orijinal rus adətləri də mövcud olmuşdur, fəqət XVIII yüzildə Fransada və Almaniyadakı kimi, Rusiyada da Romanist elmdən başqa hüquq elmi olmamışdır. Buna görə də rus hüququnun kateqoriyaları Romanist sistemin kateqoriyaları kimi şərh edilirli. Universitetlərdə və hüquqçular tərəfindən qəbul edilən hüquq konsepsiyası Romanist konsepsiya idi. Rus hüququ kazuistik hüquq tipindən uzaqlaşmışdır: rus hüquqçusu hüququ məhkəmə praktikasının məhsulu hesab etmirdi; hüquq normasının o da alman və fransız hüquqçusu kimi, formula edilməsi hakimə deyil, doktrinaya və qanunvericiyə aid olan, fərdlərə yönələn davranış norması kimi baxırdı. Rusiya Qərbi Avropa ölkələri kimi, mükəmməl macəllələrlə sahib olmamışdır"⁷⁸. Daviddə görə, qeyd edilməsi gərəkən ikinci mühüm bir məqam "Rusiyada hüquqi ənənələrin zəifliyi və inkişaf etmiş hüquq düşüncəsinin yoxluğu", rus xalqı ilə digər Avropa xalqları arasında hüquqa fərqli münasibətin, eləcə də davranış fərqlinin olmasıdır⁷⁹.

Bütövlükdə Rusiyanın hüquq sisteminin roman-german hüquq ailəsinə aid olmasını dəlilləri olaraq rus hüququnun (tam olmasa

⁷⁷ Вах, тас.: А.С. Явич, *Сущность права* (Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1985), 50, 52; М.Н. Марченко, *Сравнительное правоведение. Общая часть* (Москва: Городец-издат, 2002), 473-74.

⁷⁸ Р. Давид, *Основные правовые системы современности. Сравнительное право, пер. с франци*. (Москва: Прогресс, 1967), 167-68.

⁷⁹ Yenə orada, 168.

da) məcəlləşdirilmiş xarakteri, hüquq normasının strukturu, hüquq mənbələrinin müvafiq iyerarxiyası, məhkəmə təşkilinin və mühakimə icraatının əsas prinsipləri göstərilir⁸⁰.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hüquq sisteminin həm keçilmiş yoldan asılılıq (Rusiya hüququ vasitəsilə qazandığı xüsusiyyətlər) baxımından, həm də yeni mərhələdə təşəkkülünün xüsusiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən təhlili onun roman-german hüquq ailəsinə mənsub olduğu haqda nəticə çıxarmağa imkan verir. Onu roman-german hüququ ilə bənzər edən xüsusiyyətlər arasında hüquq normalarının roman-german konstruksiyası, hüququn kamu və özəl hüquqa bölünməsi, hüquq mənbələri sistemində normativ-hüquqi aktların aparıcı rolu, hüquq normalarının ümumi xarakteri, hüquq mənbələrinin sistemi, bu sistemdə qanunun hökümran yeri, adət və məhkəmə praktikasının köməkçi rolu, hüquq sistemində kamu hüququ və ictimai mənafinin üstünlük təşkil etməsi göstərilə bilər.

Yuxarıda qeyd edilirdiyi kimi, tranzitiv xarakterli hüquq sistemlərinin tipoloji müəyyənliliyi zəif olur. Hüquq sistemi tam oturmuşmadığından, xüsusilə də özəl hüquq sahəsində yeni qanunlar qəbul edilmədiyindən AXC hüquq sisteminin roman-german hüquq ailəsinin hansı qrupuna – latın qrupuna, yoxsa alman qrupuna daxil olduğuna dair qəti fikir söyləmək mümkün deyildir.

Azərbaycanın milli hüquq sistemində *hüquqi mənimşəmələrə* gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, seçilən çağdaşlaşma və demokratikləşmə məqsədləri və yolu bu sahədə Cümhuriyyətin strategiyasının əsasında durmuşdur: başlıca olaraq sivilizasiyalı, çağdaş, demokratik dövlətlərin təcrübəsindən yararlanmaq. Dönəmin imkanları daxilində milli qanunvericiliyin "parlamentarizm qəbul etmiş olan məmləkətlərin ... qanunlarından istifadə"⁸¹ etməklə, "Qərb ölkələrində mövcud olan demokratik əsaslara uyğun olaraq"⁸², "sivilizasiyalı dövlətlərdə qəbul edilmiş xalq hakimiyyəti əsasların-

⁸⁰ Bax, məs.: P. Cruz, *A Modern Approach to Comparative Law* (Boston: Kluwer, 1993), 89.

⁸¹ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, I c., 177-78.

⁸² ARDA, f. 894, siy. 1, iş 12, v. 69, 84.

da"⁸³ inkişafına çalışılmışdır. Əlbəttə, bu, bəzi hallarda zamanın azlığı və qabaqcıl ölkələrin müvafiq təcrübəsinin öyrənilməsi üçün zəruri aktların olda edilməsinin çətinliyi üzündən mümkün olmadı və müvafiq rus qanunlarından da istifadə edilirdi. Bir vacib məqam da hüquqi mənimşəmələr zamanı yerli şərtlərin diqqətdən kənar qalmaması idi. Bu baxımdan bütö qanununun müzakirəsi zamanı M.Ə. Rəsulzadənin parlament kürsüsündən qanun layihəsi ilə bağlı çıxışında hüquqi mənimşəmələrə dair ortaya qoyduğu münasibəti xüsusi maraq doğurur. Rəsulzadə bütö qanununun hazırlanması zamanı həm Avropa ölkələrinin qanunlarından, həm də Rusiya qanunlarından istifadə edildiyini diqqətə çatdıraraq məsələnin yalnız qanunun haradan alınmasında olmadığını bildirir: "Bu fikir ki biz bu qanunu Amerikadan alağ və yaxud özümüz icad edəğ, bu da doğru deyildir. Həyata baxmaq və ətrafımıza baxmaq lazımdır ki, əhalimizin və məmləkətimizin halına müvafiq qanun yaza bilək"⁸⁴.

⁸³ Yenə orada, f. 970, siy. 1, iş 247, v. 11.

⁸⁴ "Azərbaycan Məclisi-Məbusanında", "Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920), III c., 402.

BEŞİNCİ BÖLÜM

**AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNDƏ
HÜQUQUN ÇAĞDAŞLIĞININ SAHƏVİ
SƏCİYYƏSİ: MADDİ HÜQUQ SAHƏLƏRİ
ÜZRƏ HÜQUQ SİYASƏTİ VƏ
QANUNVERİCİLİYİN ƏSASLARI**

I. KONSTITUSIYA HÜQUQU

1. İstiqlal Bəyannaməsi konstitusiya hüququnun əsas mənbəyi kimi

Azərbaycan Cümhuriyyəti konstitusiya hüququnun əsas mənbəyi, şübhəsiz ki, İstiqlal Bəyannaməsi idi.

Bu sənəd dövlət həyatının ən zəruri siyasi və hüquqi prinsiplərini, dəyər və təsisatlarını təsbit edirdi. Onun bu keyfiyyətindən söz açaraq M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Bu Bəyannamə milliyyət, cümhuriyyət, demokratiya və müasirlik kimi dörd böyük rüknün üzərinə qaim [üzərində duran] bir fikir mənzuməsindən mühləmdir"¹. Bütövlükdə İstiqlal Bəyannaməsində əks olunmuş ideyaların mənbələri milli ideoloq tərəfindən belə müəyyən edilmişdir: "İslam dünyasında ilk dəfə olaraq təəssüs edən bir türk cümhuriyyətinin istiqlalını təsbit etmiş 28 May Bəyannaməsi ... böyük Fransız ictimaili, böyük Amerika istiqlal hərbi, böyük Almaniya istixlasi, böyük İtalyan ittihadı kimi hürriyyət və milliyyət hərəkatlarında əsas təşkil edən və nəhayət, Vilsunun 14 maddəsində yer bulan və Millətlər Cəmiyyəti fikrinin əsasını təşkil edən böyük fikir müqəzəziyatının [tələbinin] Azərbaycan xüsusiyyətilə imtizac [uyğunluq] etdiyini göstərən bir vəsiqədir"².

İstiqlal Bəyannaməsinin siyasi-hüquqi əhəmiyyəti Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası və yeni milli dövlətin yaranması faktını hüquqi cəhətdən təsbit etməsilə yanaşı, həm də ondan ibarət idi ki, o, milli Azərbaycan dövlətinin siyasi sisteminin əsaslarını (xalq suverenliyi – 1-ci bənd, demokratik rejimli parlamentli respublika idarəçilik forması – 2-ci bənd, ali dövlət hakimiyyət orqanlarının sistemi – Müəssislər Məclisi çağırılana qədər qanunvericilik orqa-

¹ M.Ə. Rəsulzadə, "Bu günün ilhamı", *Odlu yurd*, № 4, 28 may 1929. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, V c., 10.

² Yəne orada.

nın Milli Şura, icra orqanının isə Müvəqqəti Hökumət olması, qanunverici orqan qarşısında hökumətin məsuliyyət daşması və bütövlükdə, parlamentarizmin formalaşdırılması – 6-cı bənd), xarici və daxili siyasətinin, o cümlədən milli siyasətinin əsaslarını (bütün millətlər, xüsusilə həmsərhəd xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri, dövlətin ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin azad inkişafı üçün geniş imkanlar yaradılması – 3-cü və 5-ci bəndlər), vətəndaşların hüquqi statusunun əsaslarını (milliyyətdən, dinindən, sosial vəziyyəti və cinsindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşların müli və siyasi hüquqlarının təmin edilməsi – 4-cü bənd) təsbit edirdi.

Təsisedici xarakterini (yeni milli dövlətin əsasını qoymasını, yəni onu təsis etməsini), dövlət həyatının əsas prinsip və müddəalarını, konstitusiyaya xarakterli ictimai-siyasi məsələləri təsbit etdiyini əsas götürərək, İstiqlal Bəyannaməsini *konstitusiyaya əhəmiyyətli akt* hesab etmək olar. Faktiki olaraq o, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin konstitusiyası rolunu oynayırdı. Bu mühüm siyasi və hüquqi sənəd Azərbaycan dövlətçilik və hüquq tarixinə, habelə *ilk konstitusiyaya qanunvericiliyi aktı* kimi daxil olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquq sistemində ən ali normaları təcəssüm etdirən İstiqlal Bəyannaməsi həmin sistemin digər elementlərinə xas olmalı xarakteristikasını müəyyən edirdi. Cəmiyyətin demokratik quruluşunun mühüm dəyərlərini təsbit edən bu sənəd göstərilən nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycan Cümhuriyyəti qanunvericiliyinin hüquqi əsasını təşkil edirdi. Sonradan Cümhuriyyətin ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdiyi normativ-hüquqi aktlar – qanunlar və qanunqüvvəli aktlar (özü də həm konstitusiyaya hüququ sahəsində, həm də hüququn digər sahələrində) və dövlət həyatının və ictimai həyatın demokratikləşdirilməsinə yönələn digər bütün tədbirləri məhz İstiqlal Bəyannaməsində müəyyən olunan demokratik prinsip və müddəalardan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Cümhuriyyətin qanunvericilik aktlarının şərhli də bu akt rəhbər tutulmaqla həyata keçirilirdi.

2. Konstitusion quruluşun əsasları

A. Konstitusion quruluşun demokratik prinsipləri

İstiqlal Bəyannaməsinin, digər qanunvericilik aktlarının və dövlətçilik praktikasının təhlili göstərir ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin konstitusion quruluşu onun demokratik xarakterini təcəssüm etdirən bir sıra prinsiplərə və təsisatlara əsaslanırdı. Buraya daxil-dir: *konstitusionalizm, demokratizm (xalq hakimiyyəti), parlamentarizm (parlament demokratiyası), hüququn üstünlüyü (hüquqi dövlət), hakimiyyətlər bölgüsü, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi, ideoloji və siyasi plüralizm (siyasi rəngarənglik və çoxpartiyalılıq), dünyəvilik, mülikiyyət formalarının müxtəlifliyi və iqtisadi fəaliyyət azadlığı* və s.

Konstitusionalizm. Azərbaycan Cümhuriyyətində dövlət həyatının ən mühüm əsaslarını, siyasi proseslərin "oyun qaydalarını" və siyasi rejimin legitimliyinin əsaslandığı təməlləri ən ümumi halda olsa da dövlətin konstitusiyasını əvaz edən İstiqlal Bəyannaməsi müəyyən edirdi. Burada demokratik hakimiyyətin təşkil və fəaliyyət prinsipləri, əsas demokratik təsisatlar (demokratik rejimli respublika, seçkilər, parlament və s.) konstitusion səviyyədə təsbit edilmişdir. Cümhuriyyətin konstitusiyaya-hüquq gerçəkliyi də demokratizm, parlamentarizm, hüququn üstünlüyü, hakimiyyətlər bölgüsü və insan hüquq və azadlıqlarının təmini kimi konstitusion dəyərlərə əsaslanırdı.

Demokratizm (xalq hakimiyyəti). Xalq suverenliyinin konstitusion təsbiti dövlətin demokratik xarakterini təsdiq edən çox mühüm məqəmdir. İstiqlal Bəyannaməsinin birinci bəndində "Azərbaycan xalqı suveren hüquqların daşıyıcısıdır" müddəası birbaşa təsdiq olunmuşdur. Müstəqil Azərbaycan dövləti uğrunda milli mübarizə hərəkəti əsas etibarilə Azərbaycan türk millətçilərinin dərnəyini daşısa da, Azərbaycanda yaşayan türk və qeyri-türk soylu bütün millətlərin birligini – Azərbaycan xalqını təmsil edirdi. Bu baxımdan "Azərbaycan xalqı" ifadəsi etnik mənşəyindən, dil və mədəniyyətdən asılı olmayaraq, konkret bir coğrafi ərazidə – "Cənubi və Şərqi Zaqafqaziya"dan ibarət olan Azərbaycan" da yaşayan insanların birligini, "Azərbaycan dövləti" ifadəsi isə həmin insanların siyasi birligini ən yüksək formasını ifadə edir.

Xalq hakimiyyəti dövlət suverenliyi ilə sıx bağlıdır. Heç təsadüfi deyildir ki, İstiqlal Bəyannaməsində bu məqam həmin prinsiplərin bir bəndədə nəzərdə tutulmasında əks olunmuşdur: “Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı suveren hüquqların daşıyıcısıdır və Cənubi və Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan tamhüquqlu, müstəqil dövlətdir”.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin demokratizmi burada xalqın hakimiyyətin mənbəyi olmasında, dövlətin onun iradəsini ifadə etməsində, bütün dövlət qərarlarının çoxluq tərəfindən azlığın mənafehləri nəzərə alınmaqla, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməklə qəbul edilməsində, nümayəndəli xalq hakimiyyətinin dövlət hakimiyyətinin və yerli özünüidarəetmənin bütün səviyyələrində həyata keçirilməsində, ideoloji və siyasi plüralizmin, çoxpartiyalılığın tanınmasında ifadə olunurdu. Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəhbərliyi lap əvvəldən “xalqın arzu və iradəsindən qüvvət alan”³ bir dövlət hakimiyyəti qurmağa çalışmış və buna da nail ola bilmişlər. Bunu da qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin hakimiyyət orqanları daxili işlərində tam suverenliyini təmin etmək üçün çox qüvvə və bacarıq sərf etməli olmuşlar. Azərbaycan Hökumətinin fəaliyyətinin müəyyən dövrü xarici hərbi komandanlığın dövlətin daxili həyatına inzibati xarakterli müdaxiləsi ilə və bu müdaxilədən tam azad olması uğrunda mübarizədə keçmişdir.

Özünün dövlət quruluşu formasına görə *unitar* olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi idarəetmə forması İstiqlal Bəyannaməsinin ikinci bəndində *xalq cümhuriyyəti* (demokratik cümhuriyyət) kimi müəyyən olunmuşdur. “İdarəsi başında xalq səsverməsi ilə seçilmiş” orqan duran Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi sistemi nümayəndəli demokratiyaya əsaslanırdı. Bununla belə, ona birbaşa demokratiya heç də yad deyildir. Belə ki, bütün qüsurlarına baxmayaraq, yerli səviyyədə – kənd özünüidarə orqanları məhz demokratiyanın bu tipi əsasında formalaşdırdı.

Parlamentarizm (parlament demokratiyası). İstiqlal Bəyannaməsinin altıncı bəndinə uyğun olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyəti

parlamentli respublika idi: “Müəssislər Məclisi çağırılana qədər bütün Azərbaycan idarəsi başında xalq səsverməsi ilə seçilmiş Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsul olan Müvəqqəti Hökumət durur”. Bununla faktiki olaraq Azərbaycanda parlamentarizm ənənələrinin başlanğıcı qoyulmuşdur. Dövrün imkanları daxilində parlament təşkil edilməsi, parlament qarşısında məsul hökumət prinsipi həyata keçirilmişdir. Bununla əlaqədar M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Millət məclisi, məmləkətin bütün sinif və millətlərini təmsil edib, dövlətin tamamilə təminatı hakim idi. Onsuz heç bir əmr keçməz, heç bir məsəfə yapılmaz, heç bir müharibə başlanmaz, heç bir bənişiq bağlanmazdı. Hökumət məclisin etimadını qazandıqda qalır, itirəndə düşürdü. Ortada hakim olacaq vəsifə də yox idi. Parlament hakimi-mütləq idi. Burada Avropada tətbiq olunan heç bir xalq cümhuriyyəti qurulmuşdu”⁴.

Ağır daxili və xarici siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyəti seçilmiş demokratiya yoluna sadiq qalmış, parlament demokratiyasının heç bir vacib ünsür və prinsiplərindən vaz keçməmiş, parlamentarizmdən irəli gələn bütün təsisatların bərqərar olmasına çalışmışdır. Hakimiyyət bölgüsünü nəzərdə tutan qanun layihəsinin Parlamentin 1919-cu il 16 yanvar tarixli iclasında müzakirəsi zamanı bəzi millət vəkilləri kadrların azlığı səbəbindən onun əleyhinə çıxdıqda, M.Ə. Rəsulzadə onlara cavabında deyir: “Biz parlamentarizmi qəbul etmişik və qanun əsasiyimizin baş xəttini parlamentarizm təşkil edəcəkdir. Madam ki, belədir, biz bu üsulun məntiqi tərəflərinə əməl etməliyiz”⁵.

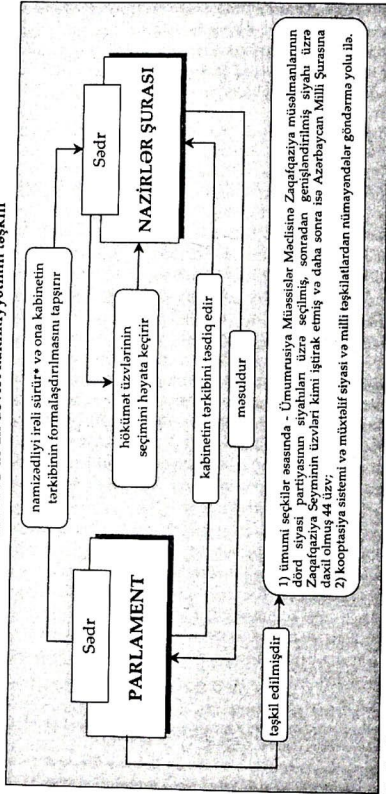
Beləcə Azərbaycan Cümhuriyyətində hüquqi dövlətin mühüm bir prinsipi – *hakimiyyətlər bölgüsü* prinsipi tətbiq edilmişdir. İnzibati vəzifələrin siyasi vəzifələrdən tam ayrılmasını nəzərdə tutan qanun qəbul edilməsi və həmin qanunun tələblərinə dövlət praktikasında dəqiq əməl edilməsi. Bütövlükdə hakimiyyətlər bölgüsü prinsipi seçilmiş idarəetmə sisteminin imkan verdiyi həddə həyata keçirilmişdir (bu barədə təfərrüatla kitabın sonrakı səhifələrində bəhs ediləcəkdir).

⁴ M.Ə. Rəsulzadə, *Əsrimizin Səyavəşü. Çağdaş Azərbaycan adabiyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi* (Bakı: Gənclik, 1990), 41.

⁵ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), *Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, I c., 177.

³ M.Ə. Rəsulzadə, *Azərbaycan Cümhuriyyəti* (Bakı: Elm, 1990), 47.

Sxem 5.1: AXC-də ali dövlət hakimiyyətinin təşkili

Qeyd: • Baş nazir postuna namizəd Parlament öz sədrı vastəsilə irəli sürürdü. Bu, formal xarakter daşıyırdı. Təcrübədə yalnız parlament çoxluğuna sahib koalisiyanın nümayəndəsi bu postu əyin edirdi.

Azərbaycan Cümhuriyyətində *ideoloji və siyasi plüralizm* prinsipinin tətbiqi özünü, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin *siyasi rəngarəngliyində və çoxpartiyalılıqda* təcəssüm etdirirdi. Burada bütün ideoloji cərəyanlara meydan verilmiş (dövlətin müstəqilliyinə xələl gəlməməsi şərtilə), siyasi partiyaların və digər təşkilatların fəaliyyəti tam sərbəst həyata keçirilmiş, müxəlifət qanuni hesab edilərək institusionalaşdırılmış və onun fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradılmışdır. Fikir müxtəlifliyi, eləcə də siyasi müzakirələrin açıqlığı və gerçək demokratikliyi parlamentin fəaliyyətində dönmədən əməl edilən mühüm prinsiplər olmuşdur.

Hüququn üstünlüyü. Hüququn üstünlüyü prinsipi Cümhuriyyət gerçəkliyində ardıcıl olaraq tətbiq edilmiş prinsiplərdən biri olmuşdur. Burada cəmiyyətin dövlət və ictimai həyatı hüquqi əsaslarda təşkil edilmiş, icraedici hakimiyyətin özbaşınalığını məhdudlaşdıran müvafiq hüquqi mexanizmlər yaratmaqla o, parlament vasitəsilə cəmiyyətin nəzarəti altına qoyulmuş, bütün dövlət orqanları fəaliyyətlərini qanunlara dəqiq əməl edərək həyata keçirmiş, dövlətin qanunları hüququn prinsiplərinə uyğun olmuş, hüquq sisteminin və hüquq qaydasının sabitliyi təmin edilmişdir. Azərbaycanlılar ilk dəfə olaraq insan hüquq və azadlıqlarından istifadə etmək imkanı əldə etmişlər.

Cümhuriyyətin dövlət hakimiyyəti orqanlarının praktikası da hüququn üstünlüyü prinsipinə əməl edilməsinin bariz nümunələri ilə zəngindir. Əvvəlki bölümdən F. Xoyskinin hökumətin parlamentdənəknər təşkili ilə əlaqədar Tomsona dediyini, Ə. Topçubaçovun isə fransız iş adamına cavabını xatırlayın. Bəzi hallarda Cümhuriyyət dövlət orqanlarının hüququn üstünlüyü prinsipinə yanaşması milli təhlükəsizlik mənafeələrinin unudulmasınadək radikalizm dərəcəsinə çatırdı. Bununla bağlı bir fəktə diqqət yetirək. Deməli, 1920-ci ilin martında Cümhuriyyətin orqanları tərəfindən bolşevik sui-qəsdinin üstü açılır. Onun iki faal iştirakçısı – Q. Cəbiyev və Ə. Bayramov qaçıb parlamentin üzvü bolşevik Ə. Qarayevin evində gizlənə bilirlər. Bunu bilən polis millət vəkiliyin toxunulmazlığına dair qanunun normasını pozub mənzilə girə bilmir. Çünki bununçün millət vəkiliyin özünü və ya parlamentin rəya-

sət heyətinin razılığını almaq tələb olunurdu. Yalnız bir sutka keçəndən sonra mənzilin axtarılmasına deyil, yalnız baxış keçirilməsinə razılıq alınmışdır. Bu zaman isə cinayətkarlar artıq oranı mənzilin çardağından tərk etmişlər⁶. Necə deyirlər, əlavə şərhə ehtiyac yoxdur!

Dünyəvilik. Azərbaycan Cümhuriyyətində dünyəvilik konstitusiyaya qanunvericiliyi səviyyəsində dolayı olaraq təsbit edilmişdir. İstiqlal Bəyannaməsinin 4-cü bəndinə əsasən, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində bütün vətəndaşlarını ... məzhəb ... fərqləri olmadan mütləq və siyasi hüquqlarla təmin edir"⁷di. Bütövlükdə dəyərləndirərək qeyd etməliyik ki, dövlət dünyəvi xarakterli idi, yəni onun rəsmi dini yox idi, dövlət və din işləri biri-birindən ayrı idi, dini etiqad azadlığı tam təmin edilmişdi, heç bir dinə hər hansı imtiyaz və üstünlük tanınmırdı, bütün dinlərə bərabər şəraitdə fəaliyyət göstərmək imkanı verilmişdi (bu məsələlərə kitabın irəlilədikə səhifələrində təfərrüatla baxılacaqdır).

Mülkiyyət formalarının müxtəlifliliyi və iqtisadi fəaliyyət azadlığı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin iqtisadi platformasının əsasında duran bu prinsiplər onun iqtisadiyyat sahəsində qəbul etdiyi qanunvericilik aktlarının leytmotivi olmaqla, dövlət, özəl, səhmdar və bələdiyyə mülkiyyət formalarının inkişafı üçün bərabər şərait yaratmış, ölkədə sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması üzrə hökumətin fəaliyyətinin zəmini olmuşdur.

B. Dövlətin rəsmi adı

Son zamanlar 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş milli dövlətimizin adı ilə bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirilir. Hər şeydən əvvəl qeyd edim ki, milli dövlətimizin adıyla bağlı diskussiyalarda məsələnin qoyuluşunda metodoloji yanlışlıq var. Məsələnin tipik qoyuluşu isə belədir: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" ifadəsi yanlışdır – Əslində, necə olmalıdır? Tarixə, yəni olub-keçmişə münasibət-

⁶ A. Караев, Из недованого прошлого: Материалы к истории Азербайджанской Коммунистической партии (6) (Баку: Бак. рабочий, 1926), 117.

⁷ Bax, məs.: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" ifadəsi yanlışdır – Əslində, necə olmalıdır? – Tarixçilərdən açıqlama", daxil olma vaxtı: 17 iyun 1918, <http://modern.az/az/news/146613#gsc.tab=0>.

də "necə olmalıdır" sualı nə dərəcədə məntiqlidir? Hələ qoca Ranke tarixin missiyasını "haqiqətdə bu necə olmuşdur" (*wie es eigentlich gewesen*) sualına cavab axtarmaqda görürdü. Digər bir yanlışlıq isə sualı "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti", yoxsa "Azərbaycan Cümhuriyyəti" kimi qoymaqdır. Belə sualın cavabı konkretliyə malik olsa da, mürəkkəbliyi və rəngarəngliyi ilə seçilən sosial gerçəkliyə münasibətdə çox vaxt səhiv olmur, yəni bu gerçəkliyi daqiqəks etdirmir, gerçəkliklə onun idrakı arasındakı uyğunsuzluq yaradır.

Bəs milli dövlətimizin adına münasibətdə gerçəklik nədən ibarət olmuşdur? Danılmaz bir faktdır ki, İstiqlal Bəyannaməsində dövlətin rəsmi adı "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" kimi müəyyən olunub, lakin müxtəlif dövlət aktlarında və sənədlərində əsas etibarilə "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adından istifadə edilib. Əsas etibarilə ona görə deyirəm ki, paralel olaraq digər adlar da işlədilib. Məsələn, sadəcə "Azərbaycan" (ölkənin deyil, qısaca olaraq dövlətin adı kimi), yaxud "Azərbaycan dövləti", "Qafqaz Azərbaycanı". Hüquqi aktlarda xüsusilə "Azərbaycan Hökuməti" ifadəsindən çox istifadə olunmuşdur. Şübhəsiz ki, "Azərbaycan" kəlməsi bu kontekstdə dövlətin adı kimi işlənmişdir, yəni söhbət Azərbaycan dövlətinin Hökumətindən gedir.

Cümhuriyyətin adıyla bağlı diskussiyalarda "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adı lehinə əsas arqument kimi bu göstərilir ki, dövlət orqanlarının blanklarında, dövlət mühürlərində, pullarda, poçt markalarında məhz "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adından istifadə edilmişdir və hesab edilir ki, dövlətin adı məhz bu göstərilən dövlət sənəd və "rekvizit"lərində əks olunur⁸. Hüququn əlifbası səviyyəsində məlumdur ki, dövlətin (eləcə də istənilən hüquqi şəxsin) adı onu təsis edən aktla müəyyən olunur. 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş dövlətimizin rəsmi adı da bu dövlətin özünü təsis edən İstiqlal Bəyannaməsində birmənalı olaraq "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" kimi müəyyən olunmuşdur. İddia edildiyinin əksi-

⁸ Bax, məs.: "Azərbaycan Cümhuriyyəti: tarixi, siyasi və ədəbi-fəlsəfi aspektləri ilə – "Ədəbiyyat qəzetinin müzakirə saati", daxil olma vaxtı: 25 fevral 1918, <http://edebiyyatqazeti.az/news/diger/1388-azerbaycan-cumhuriyyeti-tarixi-siyasi-ve-edebi-felsefi-aspektleri-ile>.

nə olaraq, bununla yalnız dövlətin siyasi idarəçilik forması deyil, həm də onun rəsmi adı təsbit edilmişdir. Bu, baş vermiş tarixi-hüquqi bir faktdır və bu gün istəsək də onu dəyişdirə bilmərik. Artıq qeyd edildiyi kimi, həmin Bəyannamə sərədan bir sənəd deyildir, Azərbaycan tarixində konstitusiyası xarakterli ilk hüquqi aktdır və Cümhuriyyət zamanı dövlətin konstitusiyası qəbul edilməyindən, o faktiki olaraq konstitusiyasını əvəz etmiş, dövlətin bütün yeni yaradılan qanunvericiliyinin və hüquqi siyasətinin əsasını təşkil etmişdir.

Dövlətin rəsmi adının "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" olduğuna dəlalət edən digər bir sənəd də 1919-cu ildə Paris Sülh Konfransına təqdim edilmiş müraziətdir (memorandum). Bu sənədin "Azərbaycanlıların tələbləri" adlı bölməsinin 1-ci bəndində oxuyuruq: "Sülh konfransı Qafqaz Azərbaycanının keçmiş Rusiya imperiyasından ayrılmasını bəyənsin. Azərbaycan sərhədləri memorandum əlavə olunan xəritədə göstərilən və **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adlanan** tam müstəqil dövlət tanınсын" (ayrım mənimdir – M.D.) əlavə edilmişdir⁹. Onu da qeyd edim ki, sənədin mətnində paralel olaraq yuxarıda göstərilən digər adlardan da istifadə edilsə də, tələb hissəsində dövlətin məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəsmi adıyla tanınması tələb edilir.

Yeni yaranmış milli dövlətimiz üçün "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" adının seçilməsi təsadüfi idi mi? Bu suala cavab verərkən, heç şübhəsiz, o dövrün kontekstindən çıxış etmək lazımdır. "Cümhuriyyət" kəlməsi bizə ərəbcədən gəlmişdir; "cumhur" xalq, ondan alınma "cumhuri" isə "xalqa aid olan", "ictimai olan" deməkdir. Bu anlamda cümhuriyyət dövlət forması kimi "xalqa aid olan dövlət" mənasını verir. Bu kəlmənin qarşılığı olan ingiliscə "republic", fransızca "république", rusca "республика" kəlmələri də eyni mənanı ifadə edir. Amma o vaxtlar (daha dəqiq, Makiavelliden başlayaraq¹⁰, xüsusilə də L. Dyuginin əsərlərində) bu kəlmələr bir

qədər dar anlamda – monarxiyanın tərsi kimi işlədilmişdir (konstitusiyası doktrinasında bəzi alimlər tərəfindən həmin kəlmələrin geniş anlamda – demokratiyaya sinonim kimi işlədilməsi isə sonrakı dövrlərə aiddir). Bundan əlavə, tarixin sərgilədiyi təcrübələr göstərir ki, bir cümhuriyyət demokratik ola biləcəyi kimi anti-demokratik də ola bilər: "kifayət qədər cümhuriyyətlər demokratik deyillər və bəzi monarxiyalar, Böyük Britaniya və Norveç kimi, demokratikdir"¹¹. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ideologu, qurucu atası M.Ə. Rəsulzadə "Açıq söz" qəzetində çap olunmuş "Cümhuriyyət" adlı məqaləsində "cümhuriyyətdən cümhuriyyətə də fərq var" deyərək, "Azərbaycan cümhuriyyəti-ənam"la "cümhuriyyəti-xass"ı fərləndirərkən də eyni fikri ortaya qoyur. Deməli, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" adına şüurlu olaraq gəldilmişdir.

Məsələyə o dövrün kontekstindən baxarkən diqqət yetiriləsi məsələlərdən biri də həmin dövrdə yaranan milli dövlətlərin əksəriyyətinin rəsmi adında "respublika" sözü ilə yanaşı "xalq" (məsələn, Українська Народна Республіка – Ukrayna Xalq Respublikası – 1917-1920) və ya "demokratik" (məsələn, Gürcüstan Demokratik Respublikası – 1918-1921) kəlmələrinin işlədilməsidir. Başqa deyilsə, bu, təkcə Azərbaycan üçün xarakterli olmamışdır. Bir də ki, nümunə gətirdiyim dövlətlərdə də rəsmi ada nisbətən onun qısaldılmış formalarından daha geniş istifadə edilmişdir. Onu da əlavə edim ki, müstəqillik öncəsi Zaqafqaziya dövlətinin də adı eyni şəkildə olmuşdur: ruscası – "Закавказская Федеративная Демократическая Республика", türkcəsi – "Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyəti".

O ki qaldı paralel olaraq "Azərbaycan Demokratik Respublikası" adının işlədilməsinə (müzakirə edilən məsələlərdən biri də budur), bunun izahı sadədir. O dövrə aid rus dilində olan arxiv sənədlərində "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" "Азербайджанская Народная Республика" kimi deyil, "Азербайджанская Демократическая Республика" kimi keçir. Görünür, 1990-cı illərdə sözü gedən dövrü araşdıran alimlər əski əlifbanı (ərəb əlifbasını) bilmədiklərindən rus dilindəki arxiv sənədlərindən istifadə etmə

⁹ *Azərbaycan Paris Sülh Konfransında (1919-1920)*, tərtib, ingilis dilindən tərcümə və müqəddimə V. Quliyev (Bakı: "Ozan", 2008), 59.

¹⁰ Bax: Carl Schmit, *Constitutional Theory*, trans. and ed. by Jeffrey Seitzer (Durham and London: Duke University Press, 2008), 257.

¹¹ Yəni orada.

məcəburiyyətində qalmışlar və bu zaman "Азербайджанская Демократическая Республика" adını türkcəmizə "Azərbaycan Demokratik Respublikası" kimi çevirmişlər.

Yuxarıda deyilənlərə nəticə olaraq əlavə edim ki, bugünkü dövlət sənədlərində "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" adının işlədilməsi tamamilə düzgündür, elmi araşdırmalarda (məqalələrdə, monoqrafialarda və s.), eləcə də digər yazılarda (təbliğat, publisistik və s. xarakterli) hansı addan istifadə edilməsi isə müəllifin öz seçimindən asılı bir məsələdir. Cümhuriyyət tarixinin ilk araşdırıcılarından biri kimi M.Ə. Rəsulzadə də öz əsərlərində "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adından istifadə etmişdir. Qənaətimcə, göstərilən digər adlardan (o cümlədən "Azərbaycan Demokratik Respublikası" adından) da istifadə edilməsi elə böyük qəbahət deyildir.

C. Dövlətin rəmzləri və rəsmi dili

Dövlət bayrağı. Əvvəlcə Azərbaycan Hökumətinin "Dövlət bayrağının müəyyən edilməsi haqqında" 21 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə üzərində ağ rəngli aypara və səkkiz guşəli ulduz təsviri olan qırmızı bayraq Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı hesab edilmişdir¹². Bu bayrağın Osmanlı Türkiyəsi bayrağından bircə fərqi onun üzərindəki ulduzun beşguşəli deyil, səkkizguşəli olması idi. Bu, hər şeydən öncə, bayrağın təsdiq edildiyi çətin siyasi-tarixi şəraitlə bağlı olmuşdur.

Lakin sonradan şəraitin dəyişməsilə M.Ə. Rəsulzadənin təşəbbüsü və rənglərin düzülüşünə dair təklifi ilə 1918-ci il noyabrın 9-da üzərində aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan göy, qırmızı və yaşıl rənglərdən ibarət üç rəngli bayraq AXC-nin yeni bayrağı kimi qəbul edilmişdir¹³. Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət bayrağının üç rəngi M.Ə. Rəsulzadənin təbircinə desək, "türk milli mədəniyyətinin, müasir Avropa demokratiyasının və islam sivilizasiyasının" rəmzi idi¹⁴. Bu yeni üçrəngli dövlət bayrağı ilk dəfə olaraq

¹² СۛиРПАР, № 1, 15 ноябрь 1919, ст. 12.

¹³ ARDA, f. 895, siy. 1, i. 14, v. 78.

¹⁴ Азербайджан, 10 декабря 1918. Bayrağın üzərindəki aypara və səkkizguşəli ulduzun mənasına dair bax: N. Yaqublu, *Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası* (Bakı: Kitab Klubu, 2013), 424-25.

1918-ci il noyabrın 17-də Bakının Dəniz Vağzalında ingilis generalı Tomsonun qarşılanma mərasimində göyə ucaldılmışdır.

Dövlət gerbi. Azərbaycan Hökumətinin 23 mart 1919-cu il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət gerbi, eləcə də möhürü layihələrinin tərtib edilməsinə dair müsabiqə elan edilmişdir. Layihələrin təqdim etmə müddəti 20 aprelə qədər müəyyən olunmuşdur¹⁵. Sonradan Hökumətin 30 yanvar 1920-ci il tarixli qərarı ilə milli himnin, gerbin, möhürün, eləcə də hərbi ordenlərin layihələrinin hazırlanması üzrə daha əhatəli müsabiqə elan edilməsi ədliyyə və hərbi nazirliklərə həvalə edilmişdir¹⁶. Lakin 27 aprel işğalı bu işin başa çatdırılmasına imkan vermişdir.

Dövlət dili. Hökumətin 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq, Azərbaycan türkcəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dili kimi tanınmışdır. Həmin qərarla, habelə dövlət orqanlarında kargüzərliyin Azərbaycan türkcəsində aparılması qəbul edilmiş, lakin müvəqqəti olaraq, bütün məhkəmə, inzibati və s. vəzifələrin bu dildə savadlı olan şəxslərə övaz edilməsinə qədər dövlət idarələrində rus dilindən də istifadə edilməsinə icazə verilmişdir¹⁷.

3. Vətəndaşlıq institutu

Vətəndaşlıq institutunun tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq Cümhuriyyət dönməndə iki akt qəbul edilmişdir.

Vətəndaşlıq haqqında qətnəvericiliyin əsası Azərbaycan Hökuməti fəaliyyətinin ilk dövrlərində onun tərəfindən 1918-ci il avqustun 23-də qəbul edilən "Azərbaycan Cümhuriyyətinin təbəəliyi haqqında Əsasnamə"¹⁸ adlanan aktla qoyulmuşdur.

Bu "Əsasnamə"yə müvafiq olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin təbəələri aşağıdakılar hesab edilirdilər:

a) 1914-cü ilin 19 iyulundakə ölkə ərazisində qeydiyyatla alınan hər bir şəxs;

¹⁵ Азербайджан, № 61, 23 марта 1919.

¹⁶ ВПАР, № 10, 11 февраля 1920.

¹⁷ СۛиРПАР, № 1, 15 ноябрь 1919, ст. 28.

¹⁸ ВПАР, № 9, 6 сентября 1919; ARDA, f. 19, siy. 1, i. 411, v. 15; Азербайджан, № 5, 7 октября 1918.

b) Azərbaycan təbəələrindən həm ölkədə, həm də xaricdə anadan olanlar;

c) ölkə ərazisində beş ildən az olmayaraq oturaq yaşayan (ev təsərrüfatı, məşğuliyyəti olan) əcnəbi təbəələrin Cümhuriyyət ərazisində məskunlaşmış uşaqları. Azərbaycanlı təbəə ilə nikaha daxil olan əcnəbi təbəə qadın da Azərbaycan Cümhuriyyətinin təbəəsi hesab edilirdi.

“Əsasnamə” ilə Azərbaycan Cümhuriyyətində vahid təbəəlik müəyyən edilirdi: Azərbaycan Cümhuriyyətinin təbəəsi eyni zamanda digər dövlətin təbəəsi ola bilməzdi. Azərbaycan Cümhuriyyətində *bütün siyasi hüquqlardan* (ali qanunvericilik orqanına, yerli özünüidarə orqanlarına *seçkilərdə fəal və qeyri-fəal seçki hüququ və s.*) yalnız *Cümhuriyyət təbəələri* istifadə edə bilirdilər. Bununla yanaşı, Azərbaycan Hökumətinə xarici dövlətlərin təbəələrini dövlət qulluğuna dəvət etməyə icazə verilirdi. Lakin əcnəbilərin Azərbaycan Cümhuriyyətinin təbəəliyinə qəbulu şərtləri və Azərbaycan təbəəliyinin itirilməsi əsasları “Əsasnamə” ilə müəyyən edilmirdi.

“Azərbaycan Cümhuriyyətinin təbəəliyi haqqında Əsasnamə”dəki çatışmazlıqları aradan qaldırmaq və vətəndaşlıq məsələlərini daha müfəssəl nizama salmaq məqsədilə Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il avqustun 11-də qəbul etdiyi “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında Qanun”¹⁹ siyasi əhəmiyyətinə görə fərqlənirdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti və onun ərazisində yaşayan şəxslər arasında siyasi-hüquqi əlaqələri ifadə etmək üçün ümumi bir ad – Azərbaycan vətəndaşı adı müəyyən olunurdu. Bu qanunla vətəndaşlığın müəyyən edilməsi, əldə edilməsi və itirilməsinin əsasları müəyyən edilirdi.

Qanuna əsasən, milliyətdən və dinindən asılı olmayaraq, özləri və ya valideynləri Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisində anadan olan keçmiş Rusiya imperiyasının bütün təbəələri Azərbaycan vətəndaşı hesab edilirdilər. Göstərilən şəxslər Azərbaycan vətəndaşı olmaq istəmədikdə, yerli hakimiyyət orqanlarına üç ay müddətinə bu barədə ərizə verməli idilər. Əgər onlar hərbi xidmətdə olmuşlarsa və ya hərbi mükəlləfiyyətdən azad idilər,

əcnəbilər siyahısına daxil edilirdilər və onlara Azərbaycan Cümhuriyyətində altı ayadək yaşamaq hüququnu təsdiq edən şəhadətnamə verilirdi.

Qanunla Azərbaycan vətəndaşlığı hüququ aşağıdakı əsaslarla avtomatik olaraq əldə edilirdi:

- a) Azərbaycan vətəndaşlarından doğulmaqla;
- b) əcnəbilərin Azərbaycan vətəndaşınaərə getməsilə;
- c) 17 yaşınadək olan əcnəbinin Azərbaycan vətəndaşı tərəfindən övladlığa götürülməsi ilə.

Azərbaycan vətəndaşlığı hüququ, habelə aşağıdakı şəxslərə verilə bilirdi:

- a) əcnəbiyəərə getmiş Azərbaycan vətəndaşına, nigah xitam edildiyi halda;
- b) Azərbaycan qadın vətəndaşları ilə əcnəbilərin nigahından doğulan 17 yaşınadək uşaqlara;
- c) Azərbaycana xüsusi xidmətlər göstərmiş və ya öz istedadı, elmi nailiyyətləri ilə tanınmış əcnəbilərə, onlar Azərbaycanda məskunlaşdıqda;
- ç) Azərbaycanda hərbi və ya mülki qulluqda olan və ictimai təşkilatlarda seçki üzrə xidmət edən əcnəbilərə;

d) Azərbaycanda daimi yaşayış yeri olan əcnəbilərə aşağıdakı şərtlərlə:

- 1) əgər şəxs hüquq qabiliyyətinə və fəaliyyət qabiliyyətinə malikdirsə;
- 2) əgər o, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməmiş və əxlaqi cəhətdən qüsurlu deyildirsə;
- 3) əgər o, vəsaiti və əməyi ilə özünü və ailəsini saxlamaq imkanına malikdirsə.

Qanunla vətəndaşlığın itirilməsinin bir əsası müəyyən edilmişdir. Vətəndaş başqa dövlətin təbəəliyini qəbul etdiyi halda Azərbaycan vətəndaşlığından məhrum edilirdi. Deməli, vətəndaşlıq haqqında 11 avqust 1919-cu il qanunu da ikili vətəndaşlığı qadağan edirdi.

Bu qanun, habelə vətəndaşlıq məsələlərini həll etməli orqanlar

¹⁹ ARDA, f. 895, siy. 3, iş 92, v. 31-32.

və bu zaman yaranan mübahisəli məsələlərin həlli qaydasını da müəyyən edirdi.

4. Vətəndaşların hüquq və azadlıqları

Azərbaycan Cümhuriyyətinin vətəndaşların hüquq və vəzifələrinin təminatına dair siyasəti "Müsavat" partiyasının I qurultayında qəbul edilmiş partiya proqramına əsaslanırdı. Proqramın bu sahədəki əsas müddəaları aşağıdakılardan ibarət idi: ümumi, bərabər, bərbəşə və gizli seçki hüququnun həyata keçirilməsi; dini etiqadından, milliyətindən, cinsindən və siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi; hər bir vətəndaşın vicdan, söz azadlığı, ittifaqlarda birləşmək hüququ, yığıncaqlar və mətbuat azadlığının konstitusiyaya qaydasında təmin olunması; pasport sisteminin ləğv edilməsi: hər bir vətəndaşın yaşayış yerini sərbəst seçmək və heç bir maneə olmadan xaricə getmək hüquqlarından istifadə etməsi; vətəndaşların göstərilən hüquqlarının məhkəmə qaydasında təmin olunması; heç bir vətəndaşın məhkəmənin qüvvəyə minmiş hökmü olmadan cəzalandırılı bilinməməsi²⁰.

AXC-də insan hüquq və azadlıqlarının ümumi konstitusion əsası İstiqlal Bəyannaməsinin IV bəndində belə müəyyən edilmişdir: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində bütün vətəndaşlarını milliyət, dini etiqad, sosial vəziyyəti və cins fərqləri olmadan mülki və siyasi hüquqlarla təmin edir". Bu normada, hər şeydən əvvəl, diqqəti cəlb edən məqam mövcud mülki və siyasi hüquq və azadlıqlardan istifadə etmək üçün yeganə əsasın Azərbaycan dövləti vətəndaşlığının olmasıdır, yəni təkə şəxsin Azərbaycan vətəndaşı olması yetərlidir və başqa heç bir şərt qoyula bilməz. İkincisi, IV bənd özündə bütün hüquq və azadlıqların hüquq bərabərliyi əsasında həyata keçirilməsinə dair ümumi və bərbəşə göstəriş ehtiva edir; burada söhbət vətəndaşların hamı qanun qarşısında, həm də məhkəmə qarşısında bərabərliyindən gedir (bəhs edilən bənddəki "təmin edir" ifadəsi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir). Üçüncüsü, hüquq bərabərliyinə dair ümumi müddəanın məzmunu açıqlanır, konkretləşdirilir və tamamlanır: diskriminasiya

yanın, hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasının yol verilmədiyi hallar sadalanır: milli, dini, sosial və cinsi əlamətlər. Dördüncüsü, burada sosial ədalət prinsipi ilə yanaşı, milli azlıqların hüquqlarının (V bənddə bu hüququn təminatına dair ayrıca norma da var), dini etiqad azadlığının, qadın və kişilərin hüquq bərabərliyinin əsasları təsbit edilir.

Azərbaycan Cümhuriyyətində qanunvericilik qaydasında təminat və/və ya praktikada təmin edilən vətəndaş hüquq və azadlıqları kataloquna bunlar daxil idi: *bərabərlik hüququ, vətəndaşlıq hüququ, seçki hüququ, fikir və söz azadlığı, mətbuat azadlığı, vicdan azadlığı, ictimai birliklərdə birləşmək hüququ, dinc yığıncaqlar, mitinq və nümayişlər azadlığı, dövlət işlərinin idarə olunmasında iştirak hüququ, ana dilindən istifadə hüququ, milliyyət hüququ, əmək hüququ, istirahət hüququ, təhsil hüququ, sərbəst hərəkət etmək hüququ və s.*

Bu hüquq və azadlıqların bəziləri ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarında bərbəşə və ya dolaylı yolla təsbit edilmişdir. Məsələn, 1918-ci il avqustun 23-də təsdiq edilən "Azərbaycan Cümhuriyyətinin təbəəliyi haqqında Əsasnamə" bütün siyasi hüquqların, xüsusilə də ali qanunvericilik orqanına və yerli özünüidarə orqanlarına seçkilərdə fəal və qeyri-fəal seçki hüququnun Azərbaycan təbəəliyi ilə əlaqəqəsini təsbit edirdi. Seçki hüququnun daha real təmini isə seçkilər haqqında hüquqi aktlarla – 1918-ci il 20 noyabr tarixli "Azərbaycan Parlamentinin yaradılması haqqında qanun", 1919-cu il 21 iyul tarixli "Azərbaycan Cümhuriyyətinin Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə", 1919-cu il 7 avqust tarixli "Azərbaycan Cümhuriyyətində şəəhər dumasları üzvləri seçkilərinin keçirilməsi haqqında Qaydalar" – müəyyən edilirdi. Mətbuat azadlığı Azərbaycan Parlamenti tərəfindən 30 oktyabr 1919-cu il tarixdə qəbul edilmiş "Mətbuat haqqında Nizamnamə" ilə təsbit və təmin edilirdi. "Nizamnamə"yə əsasən, çap məhsulu üzərində senzura ləğv olunurdu. Mətbuat, eləcə də çap işlərilə məşğul olmaq üçün hakimiyyyət orqanlarının heç bir icazəsi tələb olunmurdu. Mətbuat orqanı yalnız məhkəmə qaydasında, qanunlara dəqiq əsaslanmaqla və yalnız qüvvədə olan cinayət qanunları ilə nəzərdə tutulan cinayətlər törətdiyli zaman məsuliyyətə cəlb edilə bə-

²⁰ Yəni orada, f. 894, siy. 1, iş 56, v. 5.

lərdi. Nizamnamə ilə bunun dəqiq mexanizmi müəyyən edilirdi²¹.

Milli Azərbaycan Hökuməti vətəndaşların hüquq və azadlıqları sahəsində köhnə rejimdən qalma məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq üçün də mühüm tədbirlər görmüşdür. Belə ki, həmin dövrdə Azərbaycan hüduudlarından kənara getmək üçün xüsusi icazə tələb olunurdu və həmin icazənin verilməsinə görə rüsumlar tutulurdu. 1919-cu ilin sentyabrından Hökumət tərəfindən bu qayda ləğv edilmiş və bu arzuda olan hər bir kəsə Azərbaycan hüduudlarından kənara sərbəst sürətdə getmək hüququ, başqa sözlə, sərbəst hərəkət etmək hüququ verilmişdir²² (Azərbaycan Cümhuriyyətində tanınan digər hüquq və azadlıqlardan kitabın sonrakı səhifələrində bəhs ediləcəkdir).

Təbii ki, Azərbaycan Cümhuriyyətində tanınan hüquq və azadlıqların göstərilən kataloqu özünün müasir ekvivalenti ilə eyni ola bilməzdi. Eləcə də onların təminat sistemi, xüsusilə də maddi təminatı sahəsində fərqlər vardır. Amma dövrün kontekstindən yanaşdıqda, Azərbaycan Cümhuriyyətinin bu sahədəki siyasətini yüksək dəyərləndirmək ədalətsizlik olardı. Belə bir dəyərləndirmə nümunəsini M.Ə. Rəsulzadənin özü verir: "...Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas idarəsi bütün vətəndaşlarının bərabər hüquqla yaşaması üzərində qurulmuşdu. Burada hər bir insanın möhtərəm şəxs, Azərbaycan vətəndaşı olduğu üçün hüququ saxlanırdı. Kişi-qadın, müsəlman, xristian, Türk-türk olmayan, cins və milliyyət fərqi qoymadan varlı-kasıb, sahibkar-ışçı, torpaq sahibi-müzdür, ögrətən-tələbə, möhtərəm-cahil, sinif, məslək, təbəqə, rütbə, vəzifə, nəsil, bilgi imtiyazı aramadan bütün vətəndaşlar məmləkətin idarəsində iştirak edir, qanun verən qurumlara girmək haqqına da sahib idilər. Burada bir sinif digər sinfə hakim deyildi. İnsan nə varına görə haqlı, nə də yoxsulluğuna görə haqsız görünürdü. Bunun kimi nə yoxsulluğu üçün sayğılanı, nə də zənginliyi üçün alçaldılırdı. ... Xoşbəxt həyatın ancaq hürriyyətlə hasil olacağını Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti ona izin verilməsini istəmişdi. Burası söz azadlığı, mətbuat azadlığı, vicdan azadlığı ilə

o dərəcəyə çatmışdı ki, sanki: Hər ki xahad, qo biya və hərçi xahad gu be gu kibro nazu hacibo darban dərın dərğah nist [mənası: Kim dilərsə, söylə gəlsin, kim nə istərsə söyləsin. Yox bizim dərğahda qapçı, gərdaçı, kib və naz] – tərifli bunun haqqında söylənmişdir. Hər kəs nə istərsə söylər, yazardı. Millətin hər partiyasının özünə xas təşkilatı və qəzeti vardı. Bu qəzetlər aksəriyyətlə hökuməti tənqid və çəkişdirmələriylə məşğul olduqları halda, özlərinə qarşı böyük zəiflik və səbr göstərirdilər"²³.

5. Dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları: təşkil qaydası, strukturu və fəaliyyətinin hüquqi əsasları²⁴

A. Parlament

a) Parlamentin təşkili

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ali qanunverici hakimiyyət Parlamentə (Parlaman, Məclisi-məbusan da adlandırılırdı) məxsus idi. Qanunverici orqan kimi o, yarandığı gündən Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi sistemində mühüm yer tutmuş və habelə bu sistemin özünün formalaşmasında aparıcı rol oynamışdır. Bununla belə, uzun müddət tarixşünaslıqda və hüquq tarixi elmində AXC Parlamentinin "xalis müsavət parlamenti" deyərək "anti-demokratik", "xalqa zidd", "mürtece" mahiyyətindən danışılır, mənfii obrazı yaradılırdı. Xüsusilə də onun təşkili ilə əlaqədar məsələlərə birtərəfli qiymət verilir, "formal da olsa onun seçkilər təsis olunması", "tərkibinin müsavət hökuməti tərəfindən təyin edilən hökumət siniflərinin nümayəndələrindən ibarət olması" iddia edilir²⁵. Hətta anarxiya və hərbi hadisələrin tüğyan etdiyi o dövür

²¹ Rəsulzadə, *Əsrimizin Səyavuşu*, 40-41.

²⁴ Bu hissənin əsas müddələri ilk dəfə burada dərc olunmuşdur: M.Ə. Dəmirov (Dəmirli), 1) Azərbaycan Demokratik Respublikasının ali dövlət hakimiyyəti orqanları: təşkil və fəaliyyətinin hüquqi əsasları (Bakı: Azərnaşr, 1996); 2) Организация государственной власти в Азербайджане, 1918-1920 гг. (историко-правовое исследование) (Одесса: Астропринт, 1998).

²⁵ Вах: *Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана*, I т. (Баку: Азернешр, 1985), 382; *История государства и права Азербайджанской ССР*, 277; Ф.И. Шабанов, *Развитие советской государственности в Азербайджане* (Москва: Госюриздат, 1959), 41-42.

²¹ Yenə orada, f. 895, siy. 3, iş 234, v. 43, 44.

²² Yenə orada, f. 894, siy. 1, iş 30, v. 13.

çox ağır daxili və xarici şəraitini insafsızcasına nəzərə almadan, "müsavatçıların yaratdığı Azərbaycan Parlamenti ümumxalq səsverməsi yolu ilə seçilməyib, hökumət tərəfindən toplanmışdı" deyənlər də var idi²⁶.

Obyektiv gerçəklik isə bundan ibarətdir ki, Azərbaycan Parlamentinin mənsəyi Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı xalq nümayəndələrinin seçkisində ifadə edilmiş xalq iradəsi ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Həmin iradəyə arxalanan Zaqafqaziya Seyminin müəssəlman fraksiyası – Zaqafqaziya Müsəlman Şurası Seym parçalandıqdan və Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildikdən sonra *Azərbaycan Milli Şurası* adlandırılaraq, ali qanunverici orqan kimi, milli dövlət təsisatı forması almış oldu. İstiqbal Bəyannaməsinin son bəndinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Milli Şurası Müəssislər Məclisi çağırılana qədər fəaliyyət göstərməli idi.

1918-ci ilin iyun ayında müstəqil Azərbaycan dövlətinin mövcudluğu təhlükə qarşısında qaldıqda AXC rəhbərliyi qazanılmış müstəqilliyi qorumaq üçün güzəştə getməyə məcbur olur və bütün qanunverici və icraedici hakimiyyətin Müvəqqəti Hökumətin əlində cəmləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edilir. 1918-ci il 17 iyun tarixli həmin qərara uyğun olaraq, Müvəqqəti hökumət altı aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirib, hakimiyyəti ona təhvil verməli idi. Lakin hakimiyyətin bütün Azərbaycan ərazisində bərqərar olması prosesi, xüsusən də Bakı uğrunda mübarizənin sentyabrədək uzanması Müəssislər Məclisinə seçkilərin hazırlanması və keçirilməsinə təxirə salmışdı.

Müvəqqəti Hökumət yalnız öz hakimiyyətini bütün Azərbaycanda bərqərar etdikdən sonra bu məsələ ilə məşğul olmaq imkanı əldə edir. Onun 21 oktyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında qanunun işlənilib hazırlanması üzrə komissiya təşkil edilir. Komissiyaya təcili surətdə bu qanunun layihəsini hökumətə təqdim etmək tapşırılır²⁷. Komissiya 1918-ci il noyabrın 5-də keçirdiyi ilk iclasda texniki səbəblərə görə Milli Şura tərəfindən müəyyən

edilmiş müddətə Müəssislər Məclisini çağırmaq mümkün olmayacağı və ölkənin müasir siyasi şəraitini siyasi məsələlərin həllində xalq nümayəndəliyinin iştirakını israrla tələb etdiyini nəzərə alaraq, təcili qaydada sadələşdirilmiş sistemlə müvəqqəti Azərbaycan Parlamentinin çağırılması təklifi ilə çıxış edir²⁸. Hökumət 9 noyabr 1918-ci il tarixli iclasında Azərbaycan Milli Şurasının əvvəlki tərkibdə noyabrın 16-na çağırılmasını qərara alır.

Nəhayət, beş aylıq fasilədən sonra, 1918-ci il noyabrın 16-da ölkə üçün çətin və mürəkkəb siyasi şəraitdə Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində Azərbaycan Milli Şurası yenidən toplanır. Milli Şuranın qəbul etdiyi Azərbaycan vətəndaşlarına müraciətdə deyilirdi: "Milliyyət və dini etiqad fərqləri olmadan Azərbaycanın bütün vətəndaşları bir vətənin övladları kimi ümumi vətən hüduurlarında öz həyatlarını daha yaxşı qurmaq üçün, gələcək xoşbəxt həyat uğrunda birlikdə çalışmaq üçün bir-birinə əl uzatmalıdırlar. Azərbaycan türklərinin üzərinə xüsusilə böyük vəzifə və məsuliyyət düşür. Buna görə də onlar daha dözümlü olmalı, daha çox əzablara dözməli və qurban verməlidirlər"²⁹.

Azərbaycan Milli Şurasının noyabrın 20-də keçirilən ikinci iclasında müvəqqəti ali qanunverici orqanın – "Azərbaycan Parlamentinin yaradılması haqqında qanun" qəbul edilir və Parlamentin açılması dekabrın 3-nə təyin edilir³⁰. Qanun sadələşdirilmiş qaydada parlament yaradılmasının zəruriliyini və onun təşkilinin əsaslarını müəyyən edən presambulada və parlamentin təşkil qaydasını müəyyən edən əsəməndən ibarət idi³¹.

Qanunda qeyd edilirdi ki, Azərbaycanda təkə türklər yaşamırlar və buna görə də parlamentdə Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün millətlər bərabər (proporsional) şəkildə Azərbaycan Cümhuriyyəti əhalisinin milli tərkibinə uyğun təmsil olunmalıdırlar. "İşlənilib hazırlanan qanunun müxtəlif xalqlardan ibarət bütün əhalini

²⁶ Yəne orada, № 28, 6 noyabr 1918.

²⁷ ARDA, f. 895, siy. 1, iş 25, v. 67.

²⁸ Azərbaycan, № 42, 22 noyabr 1918.

²⁹ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 169, v. 19-20; f. 895, siy. 10, iş 2, v. 23-24; f. 894, siy. 10, iş 169, v. 19-20.

²⁶ Революция и народы России: полемика с западными историками (Москва: Наука, 1989), 167.

²⁷ Азербайджан, № 16, 23 октября 1918.

eyni dərəcədə təmin etməli olduğu kimi, eləcə də qanunverici orqan 44 nəfər üzvü (Milli Şuranın üzvləri nəzərdə tutulur – M.D.) deyil, ölkənin bütün əhalisini təmsil etməli və bütün xalqın iradəsinə ifadə etməlidir". Parlamentdə müxtəlif siyasi partiyaların nümayəndələrindən əlavə, ictimai təşkilatların və yerlərdən seçilmiş nümayəndələrin iştirakı da zəruri hesab edilirdi.

Qanunla bərabər nümayəndəlik, ümumi və gizli səsvermə hüququ təsbit edilir, qadınlara müsəlman dünyasında ilk dəfə olaraq seçki hüququ verilir. Qadınların seçki hüququ qanunda bərabər göstərilməsinə də, bu, qanunun "qanunverici orqan bütün əhalini təmsil etməli və bütün xalqın iradəsinə ifadə etməlidir" müddəasından irəli gəlir.

Təkpalatalı quruluşla malik olan Azərbaycan Parlamenti qanuna əsasən 120 nəfər üzvdən ibarət olmalı idi. Onun özəyini Zaqafqaziya müsəlmanları tərəfindən dörd siyasi partiyanın siyahısı üzrə seçilən, Zaqafqaziya Seymində genişləndirilmiş siyahı üzrə üzv kimi iştirak edən və Azərbaycan Milli Şurasını təşkil edən 44 nəfər üzv təşkil edirdi. Bundan əlavə, müsəlman əhalidən daha 36 nəfərin seçilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu nümayəndələrdən beşi Bakıdan, ikisi Göyçay qəzasından (biri şəhərdən, digəri qəzadan), ikisi Cavad qəzasından, üçü Quba qəzasından (biri şəhərdən, ikisi qəzadan), ikisi Lənkərandan, ikisi Şamaxıdan, üçü Gəncədən (biri şəhərdən, ikisi qəzadan), ikisi Ərəşdən, biri Cavanşirdən, ikisi Zəngəzurdan, biri Qazaxdan, biri Cəbrayıldan, ikisi Nuxadan (biri şəhərdən, digəri qəzadan), ikisi Şuşadan (biri şəhərdən, digəri qəzadan), ikisi Zaqataladan (biri şəhərdən, digəri qəzadan), üçü keçmiş İrəvan quberniyasının Azərbaycan hissəsindən (Naxçıvan, Şərur, Ordubad), biri isə keçmiş Tiflis quberniyasının Azərbaycan hissəsindən seçilməli idi. Şəhərlərdən olan nümayəndələrin şəhər özünüdər orqanlarının müsəlman üzvləri tərəfindən, qəzalardan olan nümayəndələrin isə keçmiş qəza müsəlman komitələri tərəfindən seçilməsi nəzərdə tutulurdu.

Parlamentdə yerlərin millətlər arasında proporsional olaraq aşağıdakı qaydada bölünməsi nəzərdə tutulurdu: azərbaycanlılar – 81 yer, ermənilər – 21 yer (Gəncə və Şuşa – hər biri 8, Bakı erməni milli komitəsi – 5), ruslar – 10 yer, milli azlıqlardan almanlar, yəhü-

dilər, gürcülər və polyaklar – hər biri 1 yer, Bakı həmkarlar ittifaqı – 3 yer, Bakı neft sənayeçiləri surası və Ticarət-Sənaye ittifaqı birlikdə – 2 yer. Qanunla ölkə əhalisinin çoxmillətli tərkibi tam nəzərə alınmışdır. Belə ki, o vaxt 2,75 milyonluq Azərbaycan əhalisinin 1,9 milyonunu azərbaycanlılar, 500 minini ermənilər, 230 minini ruslar təşkil edirdilər³². C. Həsəninin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaranmış milli dövlətlərin heç birində azlıqda qalan xalqların hüququ belə demokratik şəkildə təmin edilməmişdir³³.

Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixinin bəzi tədqiqatçıları Azərbaycan Parlamentinin yalnız milli nümayəndəliklərin təmsil olunması prinsipi əsasında təşkil olunduğunu qeyd edirlər³⁴. Əslində parlament iki prinsip – çoxpartiyalılıq və milli nümayəndəlik prinsipləri əsasında təşkil edilmişdir. Belə ki, onun əsasını təşkil edən Milli Şura üzvləri Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı dörd partiyayı təmsil edirdilər və Azərbaycan Parlamenti haqqında qanuna görə, onların istefası, vəfatı və digər səbəblərə görə parlamentdən çıxması zamanı həmin yerlər müvafiq partiyaların nümayəndələri tərəfindən tutulmalı idi. Parlament formalaşdıqdan sonra onun mövcud tərkibi də ali qanunverici orqanın milli nümayəndəlik prinsipi ilə yanaşı, çoxpartiyalılıq prinsipi əsasında təşkil olunduğunu sübut edir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, siyasi-hərbi hadisələr və hərəmçərlik dövründə yaranan əksər dövlətlər keçid dövründə ümumi seçkilər keçirməklə nümayəndəlik orqanlar təşkil etmək imkanına malik olmamış, əvvəlki dövrə seçilmiş xalq nümayəndələrindən müvəqqəti qanunverici orqan təşkil etmək məcburiyyətində qalmış, müxtəlif milli və siyasi təşkilatlardan nümayəndələr göndərmə və kooptasiya sistemini tətbiq etmək məcburiyyətində olmuşlar. Mürəkkəb siyasi şəraitdə yaranmış gənc Azərbaycan dövləti-

³² Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti (1918-1920) (Bakı, Gənclik, 1990), 13.

³³ Həsənov, "Ağ laka"ların qara kölgəsi, 33.

³⁴ Ağamalyeva N. "Azərbaycan Demokratik Respublikası Parlamentinin fəaliyyətinə dair", Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr toplusu) (Bakı: Azərbaycan, 1992), 13.

nin ali nümayəndəli orqanının təşkilində də ümumi, gizli seçki üsulu ilə yanaşı, bu sistem qismən tətbiq olunmuşdu. Bununla belə, bir cəhət də nəzərdən qaçmamalıdır ki, Azərbaycan Parlamenti müvəqqəti (Müəssislər Məclisi seçiləndək) qanunverici orqan kimi təşkil olunmuşdur və əsas vəzifələrindən biri Müəssislər Məclisinə seçkilərə hazırlıq görmək idi. M.Ə. Rəsulzadə bununla əlaqədar "Azərbaycan" qəzetində yazırdı: "Azərbaycan Parlamenti – mövcudluğu heç bir halda Müəssislər Məclisinə seçkilər üzrə işin gedişini ləngitməli olan müvəqqəti qanunverici orqandır"³⁵.

Parlament haqqında qanun qəbul edilən günlərdə Azərbaycan-da siyasi vəziyyət çox gərgin idi. Ölkənin qeyri-azərbaycanlı əhalisi bu qanunu düşmənçiliklə qarşıladı. Hələ noyabrın 25-də rus və erməni milli şuralarına öz nümayəndələrini göndərmək təklif edilmişdi. Əvvəlcə hər iki şura etirazını bildirdi.

Rus milli şurası Azərbaycanı Rusiyanın bir hissəsi hesab edərək, Azərbaycan xalqının öz müqəddaratını təyin etmək hüququnu qəbul etmirdi. Şuranın nümayəndələri deyirdilər: "Rusiyanın iradəsindən xəbərdar olmadan biz nə Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyini, nə də onun parlamentini tanıma hüququna malik deyilik"³⁶. Əslində, Rus milli şurasının kimin mənafeyinə xidmət etdiyi büsbütün aydın idi. Erməni milli şurası isə ənənəvi surətdə ermənilərin siyasi və milli-mədəni hüquqlarının pozulmasını bəhanə edərək, özünü parlamentdə ermənilərin ümumi mənafeyini təmsil etmək üçün vəkalətli sayırdı³⁷.

Azərbaycanın müstəqilliyini qəbul etmək istəməyən qüvvələrin "Azərbaycan Parlamenti haqqında Qanun"³⁸ a düşmən münasibəti Bakıda dekabrın əvvəllərində bir sıra siyasi partiyaların nümayəndələrindən ibarət "Demokratik müşavirə" adlandırılan yığıncaqlarda özünü açıq-aydın göstərdi. Həmin müşavirələrdən birində iştirak edən eser partiyasının nümayəndəsi Saakyan, məşhər Baqdasarov, "bundçu" Blumşteyn və həmkarlar ittifaqları şurasının nümayəndələri Kojanni və Roxlin qəti surətdə Azərbaycanın

müstəqilliyinə qarşı çıxış edərək, Azərbaycan Parlamentinin yarıdılmasını "böyük və bölünməz Rusiya"ya qarşı xəyanət hesab etdilər. "Müsavat" partiyasından çıxış edən Ş. Rüstəmbəyli partiyanın bundan sonra da Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparacağını qeyd etmiş, ölkədəki bütün demokratik qüvvələri parlament vasitəsilə dövlət quruculuğunda iştirak etməyə çağırmışdı. Müsəlman sosialistlər ittifaqından Ə. Pepinov və "Hümmət" partiyasından Ə. Şeyxülislamzadə öz çıxışlarında təşkilatlarının mövqeyini bildirərək, mövcud mürrəkəb vəziyyətdə parlamentdə iştirakın zəruriliyini qeyd etmişlər. Bolşeviklər isə parlamentin formalaşdırılmasına boykot elan etdiklərini bildirmişlər.

Azərbaycan Milli Şurası parlamentə düşmənçilik bəsləyən göstərilən qüvvələri Cümhuriyyətin qanunverici orqanının işinə cəlb etmək məqsədilə onlarla danışıqlara girməyi qərar alır və müəyyən güzəştə gedir. Milli Şuranın qəbul etdiyi bəyanatda deyilirdi ki, o, Azərbaycanın suverenliyinin darhal tanınmasını tələb etmir və hesab edir ki, Azərbaycanın siyasi statusu və quruluşu forması haqqında məsələ qəti olaraq Ümumdünya sülh konfransında həll edilməlidir, bu ana qədər isə Azərbaycanın idarəçilik sisteminə də mövcud faktiki vəziyyət öz qüvvəsini saxlamalıdır. Əgər Ümumdünya sülh konfransına qədər Rusiyanın öz müqəddaratını təyin etmiş bütün xalqlarının nümayəndələrinin iştirakı ilə Ümumrusiya Müəssislər Məclisi toplanarsa, Azərbaycan həmin məclisdə iştirak edəcək və öz müqəddaratını təyin etmə məsələsi üzrə öz prinsiplərini müdafiə edəcəkdir³⁹.

Milli Azərbaycan dövlətinin əhalinin əksəriyyətinin və milli azlıqların mənafehlərinə nəzərə alan çəvik siyasi fəaliyyəti, yaranmış mövcud şəraiti düzgün qiymətləndirməsi, siyasi güzəştlərə getmək qabiliyyəti siyasi qüvvələr arasında qarşılıqlı münasibətlərə öz müsbət təsirini göstərir.

İngilis generalı Tomson əvvəlcə parlamentin açılmasına mane olsa da, bir qədər sonra Azərbaycan dövlətçiliyi üçün mühüm əhəmiyyətli bu işə mane olmamaq qərarına gəlir. Rus Milli Şurasının da bir qrup üzvü onun tərkibindən çıxıb, Rus-slavyan cəmiyyətini

³⁵ *Азербайджан*, № 33, 12 ноября 1918.

³⁶ *Единая Россия*, 17 декабря 1918.

³⁷ *Знамя труда*, 8 декабря 1918.

³⁹ ARDA, f. 895, siy. 1, iş 11, v. 12.

yaradırlar. Bu cəmiyyət Azərbaycanın müstəqilliyi prinsipini qəbul etməsə də, öz nümayəndələrini parlamentə göndərmək qərarına gəlir. "Daşnaksütyun" partiyası və Azərbaycanın erməni icması da öz nümayəndələrini parlamentə göndərirlər. Fəhlə konfransının parlamenti boykot etmək siyasətinə qarşı çıxaraq, Ramana, Binəqədi, Balaxanı və Sabunçunun müsəlman fəhlələri bir qədər sonra hamkarlar təşkilatına ayrılmış 3 nümayəndə yerindən ikisinin onlara verilmasını tələb edirlər³⁹.

Yaranmış mürəkkəb və ziddiyyətli bir şəraitdə 1918-ci il dekabrın 7-də Bakıda H.Z. Tağıyevin qız gimnaziyasının, indiki Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunun binasında Azərbaycan Parlamentinin təsis iclası keçirilir.

Artıq qeyd edilmiş kimi, Azərbaycan Parlamentinin ilk iclası dekabrın 3-də açılmalı idi, lakin onun açılışın dekabrın 7-nə keçirilməsini müxtəlif, daha çox da texniki səbəblərlə əlaqələndirirlər. Azərbaycan Milli Şurasının 1 dekabr tarixli iclasının protokoldan məlum olur ki, F. Xoyski bu iclasda çıxış edir və təklif edir ki, dekabrın 3-ü Məhəmməd peyğəmbərin vəfatı ilə əlaqədar anım günü olduğundan Parlamentin açılış dekabrın 7-ə keçirilsin. Təklif yekdilliklə qəbul edilir⁴⁰. C. Həsənlinin fikrincə, gerçəklərdə Parlamentin dekabrın 3-də açılmasına ingilislər mane olmuşlar⁴¹.

Azərbaycan Parlamentinin ilk iclasını M.Ə. Rəsulzadə açaraq bunları söyləyir: "Azərbaycan Parlamentinin hörmətli üzvləri! Mənə çox böyük xoşbəxtlik – Azərbaycan Parlamentinin ilk iclasını açmaq nəsib olub. Parlamentin üzvləri öz vətənlərinin azad və müstəqil yaşamasını həyata keçməsi naminə xidmət göstərməlidirlər. Böyük hadisələrin gedişi bizi o məqama çatdırdı ki, rus dövlətinin tərkibində olan hər bir xalq öz ixtiyarına buraxılmış, o özü öz taleyinin, daxili həyat quruluşunun və xarici qarşılıqlı əlaqələrinin qayğısına qalmalıdır. Rusiyada baş verən çevriliş xalqların azad inkişaf və demokratik əsaslarla öz müqəddəratını təyin et-

mək ümidini doğrultmadı. Ümumrusiya Müəssislər Məclisinin üzvləri qismində Rusiyaya göndərilən xalq elçilərinin xalqların azad ittifaqını yaratmaq ümidləri boşə çıxdı, onları aldatdılar. Mərkəzi Rusiyada əmələ gəlmiş anarxiya xalqları yeni əsaslarla, azad, özünüidarəetmə və xalqlar dostluğunu möhkəmləndirməklə dövlət quruluşunda hər hansı dəyişiklik etmək imkanından məhrum etdi və onları hər birini öz sosial-siyasi hüquqlarını əldə etmək üçün təbii yolla – istiqlal yolu ilə getməyə məcbur etdi. Elə həmin yolla da Azərbaycan dövləti və onun parlamenti yarandı. ... Bizim istiqlaliyyətimiz biza sürətlə inkişaf etmək, gələcək 'Azad xalqlar cəmiyyətinin' adını üzvü olmaq imkanı verəcəkdir. ... Bir dəfə yüksələn bayraq bir daha enməz"⁴².

Çıxışını M.Ə. Rəsulzadə belə yekunlaşdırır: "... bu gün firqə ehtirasları, şəxsi qərəzləri və bütün bu kimi vətən və millət qayəsi qarşısında səqit qalan qərəzlər atılmalı, vətən qayğısı, millət duyğusu hər şeydən yüksək tutulmalıdır"⁴³.

M.Ə. Rəsulzadə öz nitqini bitirdikdən sonra parlamentin sədrini və onun müavinini seçməyi təklif edir. "Müsavat" partiyasının üzvü Şəfi bəy Rüstəmbəylinin təklifi ilə yekdilliklə bitərəf hüquqşünas Əli Mərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan Parlamentinin sədri, "Müsavat" partiyasının üzvü hüquqşünas Həsən bəy Ağayev sədrin birinci müavini seçilir. Ənanəyə uyğun olaraq, parlamentin yaşça ən kiçik üzvü Rəhim bəy Vəkilov parlamentin katibi seçilir.

Sonra parlamentin xitabət kürsüsünü Nazirlər Şurasının sədri F. Xoyski tutur. Fətəli xan bu tarixi günə qiymət verərək nitqini bu sözlərlə başlayır: "Bu gündü güz Azərbaycan üçün böyük, əziz və mübarək gündür ki, yuxumuzda görməzdik, aqlimizə gəlməzdi"⁴⁴. O, başçılıq etdiyi hökumətin fəaliyyəti haqqında hesablatma çıxış edərək görülmüş işlərdən danışır. Hesabat hökumət üzvlərinin istefası haqqında məlumatla bitir.

³⁹ Nasibzadə, *Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr və sənədlər)*, 75.

⁴⁰ ARDA, f. 895, siy. 1, iş 1, v. 4.

⁴¹ Həsənlı, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti*, 163.

⁴² *Азербайджан*, № 56, 10 декабря 1918.

⁴³ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, I c., 36.

⁴⁴ Yenə orada, 38.

Daha sonra bütün fraksiyaların nümayəndələri parlamentdə gələcək fəaliyyət proqramları ifadə edilən bəyannamələrlə çıxış edirlər. Bəyannamələrdən görüldüyü kimi, müxtəlif problemlərə münasibətdə fikir rəngarəngliyinə baxmayaraq, bütün parlament fraksiyalarını birləşdirməli olan əsas prinsipal Azərbaycanın müstəqilliyinin, milli-siyasi hüquqlarının müdafiəsi və ölkədə demokratiya quruluşu qurmaq kimi müəyyən edilir.

Parlamentin qərarı ilə hökumətin istefası qəbul edilir və yeni kabinetin təşkilinə qədər ona öz işini davam etdirmək tapşırılır. Daha sonra mandat, rəqlament və təsərrüfat komissiyalarının üzvləri seçilir.

Azərbaycan Parlamentinin fəaliyyətə başlamasının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bununla, ilk növbədə, Parlamentin açılışından bir neçə gün əvvəl Azərbaycan Milli Şurasının Azərbaycan xalqına müraciətində deyildiyi kimi, "sırf Azərbaycan müsəlmanlarına məxsus olan Şurayı-Milliyi" "milli bir şəkildən çıxarılıb da dövləti bir şəkil" salınır⁴⁵. Bu zamandan etibarən Azərbaycan Cümhuriyyəti qanunvericilik orqanının tarixində ikinci dövr başlayır.

Parlamentin ilk tədbirləri onun açılışı ilə əlaqədar siyasi məhsulərlə əfə-ümumi verilməsi üzrə 5 nəfərdən ibarət xüsusi komissiya (onun tərkibinə sosialistlərdən A. Səfikürdski, müsavətlərdən A. Qardaşov, ittihadçılardan Z. Tağıyev, hümmətçilərdən S. Ağamalıoğlu və bitərəf A. Əfəndiyev daxil oldular) yaradılması haqqında və Fransaya Beynəlxalq Paris Sülh Konfransına səlahiyyətli nümayəndələr göndərilməsi haqqında qərarların qəbul edilməsi oldu.

Fransaya Beynəlxalq Paris Sülh Konfransına səlahiyyətli nümayəndələr göndərilməsi haqqında qərarın Azərbaycan Cümhuriyyətinin beynəlxalq aləmdə tanınması üçün böyük əhəmiyyəti var idi. Nümayəndə heyəti qarşısında "daha əlverişli şərtlərlə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması və Avropa və Amerikanın sivilizasiyalı ölkələrinin işgüzar dairələri ilə ticarət əlaqələrinin qurulması istiqamətində həmin ölkələrin ictimai rəyini hazırlamaq"⁴⁶ vəzifəsi

⁴⁵ ARDA, f. 895, siy. 1, iş 25, v. 2.

⁴⁶ Yenə orada, iş 11, v. 8.

dururdu. Nümayəndə heyəti çoxpartiyalı əsasda təşkil olunmuşdu və tərkibi aşağıdakı kimi idi: nümayəndə heyətinin başçısı Ə. Topçubaşov, üzvləri: M. H. Hacınski ("Müsavət"), Ə. Ağayev (bitərəf), A. Şeyxülislamov ("Hümmət"), müşavirlər: M. Məhərrəmov (sosialist), M. Mirmehdiyev ("İttihad"), C. Hacıbəyov ("Müsavət") və başqaları. Nümayəndə heyəti 1919-cu il yanvarın əvvəllərində Bakıdan yola düşmüşdür.

b) Parlamentin fəaliyyətinin əsas prinsipləri

Yuxarıda göstərilən səbəblərə görə, təşkilində zərurətdən irəli gələn qismən də olsa naqisliyə baxmayaraq, Azərbaycan Parlamentini demokratik prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərmişdir. Onun fəaliyyətinin əsas prinsipləri İttihad Bəyannaməsində nəzərdə tutulan prinsiplər də daxil olmaqla bunlar idi: öz dövlətinin milli və siyasi hüquqlarının, onun müstəqilliyinin müdafiəsi; demokratiya; hakimiyyətlər bölgüsü, çoxpartiyalılıq və fikir muxtəlifliyi; milliyətdən və dinindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların mənafərlərinin müdafiəsi; xalqların həmrəyliyi və s.

Azərbaycan Parlamenti 96⁴⁷ üzvlə təmsil olunmuşdur və onlar 11 fraksiya və qrupda birləşmişdilər. "Musavət" partiyasının nümayəndələri bitərəf demokratlar qrupu ilə birləşərək ən böyük parlament fraksiyasını təşkil edirdilər. 38 parlament üzvündən ibarət olan bu fraksiyanın lideri M. Ə. Rəsulzadə idi. Parlamentdə "İttihad" partiyasının 13, "Əhrar"ın 6, "Hümmət" və müsəlman sosialist blokunun üzvlərindən ibarət olan sosialistlər fraksiyasının 13, "Rus-Slavyan cəmiyyəti"nin 3, "Daşnaksütyun" partiyasının 6, erməni icmasının 5 və milli azlıqlar fraksiyasının 4 nümayəndəsi vardır. Bundan əlavə, parlamentdə "bitərəflər" (3) və "müstəqillər" (4) fraksiyaları fəaliyyət göstərirdilər ki, sonuncunun da tərkibinə Ə. M. Topçubaşov, S. Mehmandarov, X. Məlikaslanov kimi tanınmış siyasi xadimlər daxil

⁴⁷ Mənbələrdə Parlamentin üzvlərinin sayı ilə bağlı müxtəlif rəqləmlər göstərilir: 85, 93-95, 97 və s. Bu, erməni və rus milli şura üzvlərinin parlamentə gətirilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Rus Milli Şurası 1919-cu il yanvarın 31-dən, ermənilər isə həmin ilin fevralından Parlamentin işinə qatılmışlar.

idi. Parlament üzvü A. Əfəndiyev (sol müstəqil) heç bir fraksiyaya daxil deyildi⁴⁸.

Məlum olduğu kimi, başlıca siyasi qüvvə olmasına və ən böyük parlament fraksiyasını təşkil etməsinə baxmayaraq, "Müsavat" partiyası Parlamentdə yerlərin yarısından azını tuturdu. Qüvvələrin belə nisbətində göstərilən fraksiyaların heç biri sayca üstünlüyə malik olmadığından ayrılıqda mərkəz təşkil edə bilmirdi. Çoxluq təşkil etmək üçün bir neçə partiyanın birliyi tələb olunurdu ki, buna da partiyalar arasındakı fikir ayrılığı mane olurdu. Bu isə Parlamentin qanunvericilik fəaliyyətinə təsir göstərməklə yanaşı, başlıca məsələlərin həllini, xüsusilə də hökumətin təşkilini çətinləşdirirdi.

Azərbaycan Parlamentinin siyasi rəngarəngliyi ilə əlaqədar millət vəkili Ş. Rüstəmbəyov yazırdı: "Parlamentimizdə, şübhəsiz, siyasi bölgü müşahidə olunur. Bizdə Fevral inqilabı günündən siyasi həyatımızın bütün dövrlərində milli-demokratik məsləklə hökmran cərəyanə müxalifətdə duran bəzi klerikal-feodal çarları sağ bölmə vardır, bu sağ bölmə hökumət təşkilində iştirak etməmişdir.

Parlamentdə, habelə sosialist cərəyanların dövləti mövcudluğumuzun ilk günündən dövlət siyasəti nöqtəyi-nazarində durmuş və Azərbaycanın siyasi həyatında fəal iştirak etmiş, hətta Xan Xoyskinin sonuncu kabinetində təmsil olunmuş ifrat sol bölməsi də vardır. Parlamentdə digər demokratik cərəyanlarla münasibətdə Azərbaycanın siyasi həyatının rəhbər əsası olan mərkəz var və həmin mərkəz milli-siyasi əqidənin ifadəçisidir. Bu, "Müsavat" partiyasıdır. Lakin bu mərkəz də parlamentdə təsiredici qüvvəyə malik deyildir və parlamentin digər cərəyanları ilə koalisiyasız rəhbərliyə iddia edə bilmir. Öz siyasi əqidəsinə görə milli-demokratik məsləklə yaxınlaşan və Azərbaycanın müəyyən hissəsinin manfaatini təmsil edən "Əhrrar" partiyası müxalifətdə qala bilməz"⁴⁹.

Azərbaycan Parlamenti öz fəaliyyətində fikir plüralizminə, müxalifətin fəaliyyətinə geniş imkan yaratmış, müzakirələrin açıqlığına və demokratikliyinə geniş yer vermiş (parlamentin qapısı həmişə ictimaiyyətin üzünə açıq olub!), bununla da siyasi müza-

⁴⁸ Адрес-календарь, III ч., 21-22.

⁴⁹ Азербайджан, № 70, 31 декабря 1918.

kirələrin parlament divarları arasına keçirilməsinə nail olunmuşdur. Parlamentin 28 yanvar 1919-cu il tarixli iclasında M.Ə. Rəsulzadə demişdir: "Məlum ki, ümum cərəyanlar, millətlər və firqələr parlamentdə iştirak etsinlər. Lakin biz o nikbinlərdən degilik ki, deyək hamı bir dərəcədə bizimlə bərabər Azərbaycan istiqlalını və Azərbaycan amalını müdafiə edəcəkdir. Yəni də biz nikbinlik etmiyoruz. Fəqət istərdik ki, fəaliyyətimizi tənqid, hərəkətlərimizə etiraz edənlər parlamentin xaricində olmayıb, parlament kürsüsündən tənqid etsinlər və buradan da cavablarını alsınlar"⁵⁰.

Ağır daxili və xarici siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, AXC Parlamenti hüquqi dövlətin mühüm bir prinsipini – hakimiyyətə bölgüsü prinsipini tətbiq etmişdir. Azərbaycan Parlamenti məhz bu prinsipi rəhbər tutaraq, 1919-cu il 25 yanvar tarixli 9-cu iclasında millət vəkili vəzifələri ilə dövlət qulluğunun bir araya sığmaması haqqında qanun (bu qanun Parlamentin türk dilində olan protokollarında "Ədəmi-ictimai qanunu", "Məbusluq və məmurluq haqqında qanun" da adlandırılır⁵¹) qəbul etmişdir⁵². Qanuna müvafiq olaraq, nazirlər istisna olmaqla, Parlament üzvləri icra orqanlarında dövlət qulluqçusu (məmurluq) funksiyasını yerinə yetirə bilməzdi. Yalnız Parlamentin yerləşdiyi yerin təhsil ocaqlarının inzibati funksiyası daşımayan professorları-müəllimləri və dövlət idarələrində xüsusi bilik tələb edən məsələlər üzrə ekspert qismində qulluqda olan şəxslər üçün istisnaya yol verildi. Dövlət qulluğunda olan şəxs Parlament üzvü seçilərsə, onun bu rütbəni qəbul etməkdə və ya ondan imtina etmək hüququ vardı. Əgər dövlət qulluğunda olan Parlament üzvləri qanunla müəyyən edilmiş müddət ərzində (Bakı şəhərində yaşayan üzvlər üçün 3 gün, Bakı şəhərindən kənarında yaşayan üzvlər üçün isə 10 gün) dövlət qulluğundan istefaları haqqında Parlamentin Rəyasət Heyətinə məlumat verməzlərsə, dövlət qulluğuna

⁵⁰ "Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatlari və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920), I c., 306. Bax, habelə: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar), I c., 209.

⁵¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar), I c., 177, 191.

⁵² ARDA, f. 895, siy. 1, iş 13, v. 48, 56-57, 66.

üstünlük vermiş və Parlamentin tərkibindən çıxmış hesab olunmalı idilər.

Ən diqqətəlayiq olan budur ki, bu qanunun icrası Parlamentin diqqət mərkəzində olmuş və onun müddəalarına ciddi əməl olunmuşdur. Belə ki, qanuna müvafiq olaraq, Parlamentin üzvü S. M. Qəniyev Xalq Maarifi Nazirliyindəki vəzifəsindən istefa vermiş və Parlament üzvlüyündə qalmış⁵³, xüsusi-taftış istintaq komissiyasının üzvü B. Rzayev isə Parlamentin tərkibinə daxil olması ilə əlaqədar olaraq, vəzifəsindən azad edilmişdir⁵⁴.

Azərbaycan Parlamenti əksəriyyətlə demokrat və çağdaş fikirli yeni elitani özündə cəmləşdirən bir parlament idi. Əhalisinin savadlılıq səviyyəsinin çox aşağı səviyyədə olduğu⁵⁵ Azərbaycan xalqının Parlament üzvlərinin 50%-dən çoxu ali dünyəvi təhsilli şəxslər olmuşlar (Cədvəl 5.1).

Cədvəl 5.1: Azərbaycan Parlamenti üzvlərinin təhsil səviyyəsi

	Ali təhsil	Natamam ali təhsil	Kollec (texnikum)	Orta	Mədrəsə	Qeyri-məlum	Cəmi
Sayı	49	2	10	13	4	18	96
%	51	2,1	10,4	13,5	4,2	18,7	100

Qeyd: Haqqında məlumat əldə edə bilmədiyim millət vəkilləri əsas etibarilə "Daşnaksütyun", erməni, "Slavyan-rus cəmiyyəti" və milli azlıqlar fraksiyalarının millət vəkilləridir.

Azərbaycan Parlamenti üzvlərinin Cədvəl 5.2-də əks olunmuş ixtisas-peşə səviyyəsinə diqqət yetirdikdə, çağdaş hüquqi və dünyəvi dövlət üçün önəmli olan iki məqam diqqəti xüsusilə cəlb edir:

⁵³ *Azərbaycan*, № 21, 30 yanvar 1919.

⁵⁴ Yəni orada, № 130, 25 iyun 1919.

⁵⁵ M.Ə. Rəsulzadəyə görə, 1914-cü ildə Bakıda 100-ə qədər ali təhsilli var idi. M.Ə. Rəsulzadə, "Diyənət, milliyət və məişət nöqtəyi-nəzərindən kənd məktəbləri", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 496.

qanunverici orqan üzvlərinin ümumi sayında (1) hüquqşünasların və (2) dini təhsilli şəxslərin çəkisi. Maraqlıdır ki, millət vəkillərinin 18,7 %-i ixtisasca hüquqşünas olmuşlar və onlar əsas etibarilə milli partiyalardan olan fraksiya üzvləri idilər. Artıq qeyd edildiyi kimi, klerikal-dini təfəkkürün üstün mövqə tutduğu Azərbaycan cəmiyyətində dini təhsilli şəxslərin cəmi 4,2 % olması da diqqətəlayiqdir. Müqayisə üçün qeyd edim ki, Türkiyə parlamentinin (Türkiyə Böyük Millət Məclisi) üç çağırışının (1920, 1923 və 1927) göstəricilərinə görə, bu faiz müvafiq olaraq hüquqşünaslar üçün 13, 12 və 12, dini təhsillilər üçün 17, 7 və 4 olmuşdur⁵⁶. Burada baş nazir F. Xoyskinin yanına gələrək "Biz də bir vəzifə ilə hökumət heyətində iştirak etmək istəyirik" deyən şəxtilislam və müftiyə onun cavabını xatırlamaq olmur. Fətəli xan onların təklifini yersiz saydıqda, müfti "Amma Osmanlı dövlətində dini təmsil edən şəxtilislamın hökumətdə yeri vardır" deyir. Fətəli xan isə "Canım onların səhv işlərindən biri də budur", - deyər müftinin sözünü kəsmişdir⁵⁷.

Cədvəl 5.2: Azərbaycan Parlamenti üzvlərinin ixtisas-peşə səviyyəsi

	Hüquqşünas	Mühəndis	İqtisadçı	Həkim	Hərbçi	Pedaqoq	Jurnalist	Memar	Kənd təsərr.	Ruhani	Qeyri-məlum	Cəmi
Sayı	18	12	2	7	3	12	3	1	1	4	33	96
%	18,7	12,5	2	7,2	3,1	12,5	3,1	1	1	4,2	34,4	100

Parlament üzvlərinin orta yaş səviyyəsi isə 39 olmuşdur. Bu zaman ən cavan millət vəkiliyi yaş 21, ən yaşlı millət vəkiliyi isə 64 olmuşdur. Ən çoxsaylı yaş qrupu 31-40 arası yaş həddində olan qrupdur, bura 25 millət vəkili (26 %) daxil idi (Cədvəl 5.3). Gəncər daha çox "Müsavat" və sosialistlər fraksiyalarında təmsil olunmuşlar.

⁵⁶ F. Frey, *The Turkish Political Elite* (Cambridge: M.L.T. Press, 1965), 181.

⁵⁷ Bax: Keykurin, *Nağıby Şeyxzamanlının xatirələri və istiqalyyəti fədaləri*, 84.

Cədvəl 5.3: Azərbaycan Parlamenti üzvlərinin yaş səviyyəsi (1919-cu ilə görə)

Yaş hədləri	20-30	31-40	41-50	51-60	61-dən yuxarı	Qeyri-məlum	Cəmi
Sayı	17	25	22	10	2	20	96
%	17,7	26	22,9	10,4	2,1	20,8	100

c) Parlamentin fəaliyyətinin hüquqi əsasları. Qanunvericilik prosesi

AXC Parlamenti öz fəaliyyətini tam hüquqi əsaslarla aparmış və bu sahədə müvafiq normativ aktlar qəbul etmişdir.

1919-cu il martın 17-də qəbul edilən⁵⁸ "Azərbaycan Parlamenti-nin Təlimatı"⁵⁹ bugünkü anlamda Parlamentin rəqlamenti, nizamnaməsi rolunu oynayırdı. 200 maddədən ibarət "Təlimat" Parlamentin və onun orqanlarının fəaliyyət qaydasını müəyyən edirdi. Təlimatla Parlamentin açılması, rəhbər vəzifələrə seçkilər keçirilməsi, gündəlikdə duran işlərə baxılması və səsvermə qaydaları, ali qanunverici orqan komissiyalarının təşkili və iş qaydası, Parlamentin Rəyasət Heyətinin tərkibi və səlahiyyətləri, millət vəkillərinin hüquqi statusu və s. məsələlər nizamla salınırdı.

1919-cu ilin 18 yanvarında təsdiq edilmiş "Qanun layihələrinin Hökumətə və Parlamenta təqdim edilməsi və onların sonrakı istiqamətləri haqqında Qaydalar"⁶⁰ qanun layihələrinin işlənilməsi və hazırlanmasından Parlamenta daxil olmasına qədərki prosesi və eləcə də, qanunlar Parlamentdə qəbul edildikdən sonra onların dərc olunması məsələlərini nizamla salırdı. Bu qaydalara görə, Hökumətin baxmalı olduğu bütün qanun layihələrinin surətləri qabaqcadan bütün nazirliklərə göndərilir, onun əslisi isə Hökumətin işlər İdarəsinə təqdim edilir. Sonuncu isə Hökumət baxdıqdan sonra qanun

⁵⁸ *Азербайджан*, № 60, 20 марта 1919.

⁵⁹ Parlamenta qəbul edilməsinə baxmayaraq, arxivdən bu sənədi hələlik yalnız layihə şəklində əldə edə bildim. Bax: *ARDA*, f. 895, siy. 3, iş 225, v. 1-14; *SSA*, f. 277, siy. 2, iş 45, v. 8-20.

⁶⁰ *ARDA*, f. 100, siy. 2, iş 7, v. 70.

layihəsini türkcəyə tərcüməsilə birlikdə Parlamenta təqdim edirdi⁶¹.

Müvafiq qanunvericilik aktlarının və Azərbaycan Cümhuriyyə-tində qanunvericilik təcrübəsinin təhlili göstərir ki, burada qanunvericilik prosesi bir sıra mərhələlərdən ibarət idi. Onlardan daha qabarıq ifadə olunanları bunlar idi:

1. Qanun layihələrinin hazırlanması.
2. Qanun layihələrinin müzakirəsi və qəbulu.
3. Qanunların dərc olunması.

Qanunvericilik prosesinin göstərilən hər bir mərhələsini təfəssilətilə baxaq.

1. *Qanun layihələrinin hazırlanması.* Məlum olduğu kimi, qanunvericilik prosesinin başlanğıcı, adətən, qanun layihəsinin və ya qanunvericilik təklifinin qanunverici orqana irəli sürülməsində ifadə olunan qanunvericilik təşəbbüsü hesab olunur. Bununla bağlı olaraq söyləmək gərəkir ki, Azərbaycan Cümhuriyyətində qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik subyektlərin dairəsi qanunvericilik qaydasında müəyyən edilməmişdir. Lakin qanunvericilik təcrübəsinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bu hüquqdan real olaraq parlament komissiyaları, fraksiyaları və qrupları, eləcə də hökumət, ayrı-ayrı nazirlik və mərkəzi idarələr (təşkilatlar) istifadə edilirdilər.

Bu mərhələ qanun layihəsinin işlənilməsi və hazırlanması ilə yanaşı, onun ilkin müzakirəsinə də əhtiva edirdi.

"Qaydalara" görə, qanun layihələri onların məqsədini, qəbuluna zərurəti və mahiyyətini əsaslandıraraq izahlı qeydlərlə (izahatnamələrlə) birlikdə Nazirlər Şurası vasitəsilə Parlamenta daxil olmalı idi. Bunu qanunvericilik praktikası da təsdiq edir ki, Parlamenta daxil olan, demək olar ki, bütün qanun layihələri müvafiq izahlı qeydlərlə müşayiət olunurdu⁶². Qanun layihələrinə əlavə edilən bu

⁶¹ Yəni orada, f. 894, siy. 1, iş 22, v. 9; *Азербайджан*, № 15, 23 января 1919.

⁶² Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivində çoxlu sayda belə sənədlər saxlanılmışdır. Bax: məsələn, "Azərbaycan hüdüdarlarından xaricə xammal aparmasının şərtləri haqqında" qanun layihəsinə dair izahlı qeydlər (*ARDA*, f. 895, siy. 3, iş 148, v. 1-3); "Rüsvətə qorluğa görə cəzaların gücləndirilməsi haqqında" qanun layihəsinə dair izahlı qeydlər (yeni orada, siy. 3, iş 115, v. 6); "Azər-

izahlı qeydlər Parlamentin qanunvericilik fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edirdi. Məsələ burasındadır ki, fəaliyyəti konkret sahələrlə məhdudlaşan nazirlik və idarələrin qanun layihələrini hazırlayan mütəxəssisləri həmin sahəni və onun özəlliklərini daha yaxşı bilirdilər. Bu isə parlament üzvlərinin normayaratma fəaliyyətinin məqsədyönlülüynü təmin edir və son nəticədə qəbul edilmiş aktların səmərəliliyinə müsbət təsir edirdi.

2. *Qanun layihələrinin müzakirəsi və qəbulu.* "Təlimat"a uyğun olaraq, Parlament qanunvericilik işlərinin həllinə yalnız onlar komissiyalarda baxıldıqdan və sonuncuların məruzələri daxil olduqdan sonra başlayırdı. Komissiyalardan ümumi yığıncağa daxil olan bütün qanun layihələri araları üç gündən az və yeddi gündən çox olmayaraq üç dəfə müzakirədən (qıraətdən və ya oxunuşdan) keçməli idi. Təcili hesab edilən qanun layihələrinin müzakirəsi zamanı göstərilən müddət Parlament tərəfindən qısaltıla bilərdi. Qanun layihəsinin təcili hesab edilməsi Parlamentin ən azı beş üzvünün və ya qanun layihəsinə baxmış komissiyanın təklifi ilə Parlamentin qərarı ilə həyata keçirilirdi. Qanunvericilik xarakteri daşımayan işlər üzrə üç oxunuş qaydası tətbiq edilmirdi.

Qanun layihəsinə Parlamentin ümumi iclasında baxılması onun əsas müddəalarının ümumi müzakirəsindən başlanırdı (birinci oxunuş). Qanun layihəsinin birinci oxunuşunun başa çatmasıyla onun maddələr üzrə müzakirəsinə keçilməsi sədr tərəfindən səsverməyə qoyulurdu. Əgər belə keçid baş tutmurdusa, onda həmin qanun layihəsi rədd edilmiş hesab olunurdu.

Qanun layihəsinin ikinci oxunuşunun (maddələr üzrə birinci müzakirə) predmeti onun ayrı-ayrı maddələrinə baxılmasından ibarət idi. Bu zaman Parlamentin qərarı ilə maddələr üzrə müzakirə qaydasından istisnalara yol verilirdi: ya bəzi maddələr birlikdə, onların bu və ya digər qrupları şəklində müzakirə olunurdu və yaxud da ayrı-ayrı maddələr hissələrə bölünürdü ki, bu halda da hər

baycan Cümhuriyyəti əhalisinin torpaqla təmin edilməsi haqqında" qanun layihəsinə dair izahlı qeydlər (yenə orada, iş 217, v. 13-30 arx.); "Azərbaycan Dövlət Bankının Nizamnaməsi" haqqında izahlı qeydlər (yenə orada, iş 242, v. 12-15); "Fəhlə və qulluqçuların işdən azad edilməsinin müvafiqi qaydaları"na dair izahlı qeydlər (yenə orada, f. 51, siy. 2, iş 196, v. 44) və s.

bir hissə ayrıca müzakirə edilirdi. Qanun layihəsinin ikinci oxunuşu zamanı Parlament üzvləri onun ayrı-ayrı maddələrinə yazılı formada düzəlişlər və ya ona əlavə maddələr təklif edə bilirdilər. Belə təkliflər müvafiq maddənin müzakirəsindən əvvəl sədr tərəfindən elan olunurdu. Ancaq ümumi iclasda müzakirəyə qədər bu düzəliş və əlavələr müvafiq komissiyanın ilkin baxışına təqdim edilirdi. Redaksiya xarakterli düzəlişlər səsverməyə qoyulmurdu və redaksiya komissiyasına verilmirdi.

Üçüncü oxunuş qanun layihəsinin ikinci oxunuşunda qəbul edilən variantda maddələr üzrə ikinci müzakirəsinə özündə ehtiva edirdi. Bu zaman düzəliş və əlavələr edilməsinə yol verilirdi. Üçüncü oxunuşda maddələr üzrə səsvermədən sonra sədr tərəfindən belə bir sual səsverməyə qoyulurdu: "Parlament qanun layihəsinə qəbul edilmiş düzəlişlərlə bütövlükdə qəbul edirmi?" Parlament tərəfindən qəbul edilən qanun layihələri redaksiya komissiyasına verildi, komissiya isə layihənin son variantını hazırlayıb ümumi iclasın təsdiqinə təqdim edirdi.

Qanun layihələri açıq səsvermə yolu ilə qəbul edilirdi. Bu prosedür növbə ilə lehina və əleyhinə ayaqüstə durmağa və oturmağa və ya əl qaldırmağa icra olunurdu. Bəzi hallarda gizli səsvermədən də istifadə edilirdi; bu, gizli şərs üsulu ilə – sərhlərlə səsvermə ilə, ağı (lehina) və qara (əleyhinə) şərlərdən istifadə etməklə həyata keçirilirdi. Səslər kvestor adlanan xüsusi məmur və onun köməkçisi tərəfindən sədrin nəzarəti ilə sayılırdı. Səsvermənin şübhə doğurduğu hallarda sədrin öz mülahizəsinə görə və ya parlament üzvünün təşəbbüsü ilə, əgər onun lehina on beşdən az olmayaraq parlament üzvü dəstək verərdisə, səsvermənin bölünməsi yolu ilə yeni səsvermə keçirilə bilərdi. Bu üsulla səsvermə zamanı qoyulmuş suala təsdiqedic cavab verən parlament üzvləri iclas zalından bir qapıdan, inkaredici cavab verənlər isə digər qapıdan çıxarıldılar.

Qanun layihəsi səsvermənin ən azı yarısı ona səs verdikdə qəbul edilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, "Təlimat"ın 90-cı maddəsinə uyğun olaraq, səsvermə yalnız onda ən azı 40 parlament üzvünün iştirakı ilə şərtlənirdi. Qəbul edilmiş qanun parlament sədri tərəfindən imzalanırdı.

3. *Qanunların dərc olunması.* "Qanun layihələrinin Hökumətə və

Parlamentə təqdim edilməsi və onların sonrakı istiqamətləri haqqında Qaydalar” a əsasən, Parlamentin qəbul etdiyi qanunlar rəsmi dövlət orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin “Azərbaycan Hökumətinin qanun və sərəncamları” adlı bölməsində dərc olunurdu. Bundan əlavə, Parlamentin qəbul etdiyi qanunlar “Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin Xəbərləri” ndə də dərc olunurdu.

Parlamentin iclasları həftədə iki dəfə – birinci və dördüncü günlər saat 11-də keçirilirdi⁶³.

16 yanvar 1919-cu il tarixdə qəbul edilən “Laqeyd millət vəkili haqqında Qanun”⁶⁴ (“Parlamentdə hazır olmayan məbuslar haqqında qanun”⁶⁵) isə Azərbaycan Parlamentinin normal fəaliyyətini təmin etməyə yönəlmişdi. Qanuna əsasən, Parlamentin açılış günündən, yəni 1918-ci il dekabrın 7-dən ayyarım müddətində Parlamentin işində iştirak etməyən və özü haqda və iştirak etməməsinin səbəbləri haqqında məlumat verməyən millət vəkilləri Parlamentdən çıxmış hesab olunmalı idilər. Sonrakı dövrdə isə 2 həftə ərzində Parlamentin işində iştirak etməyən və bu barədə Parlamentin Rəyasət Heyətinə məlumat verməyən millət vəkilləri Parlamentdən çıxmış hesab olunmalı idilər. Bu qaydada Parlamentdən çıxmış millət vəkillərinin yerinə başqalar, millət vəkili partiya siyahısı üzrə, yaxud təşkilat tərəfindən seçilməsindən əslilə olaraq, müvafiq partiya və ya təşkilat tərəfindən seçilirdi.

Məhz bu qanun əsas götürülərək, Parlamentin 1919-cu il 9 iyun tarixli iclasının qərarına əsasən, Zəngəzur qəzasından millət vəkili Cəlil bəy Sultanov səbəblərini göstərmədən 2 həftədən artıq iclaslara gəlmədiyi üçün Parlamentin üzvü rütbəsindən azad edilmişdi⁶⁶.

Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Rəsmi sənədlərin hamısı dövlət dilində tərtib edilirdi. Azərbaycan Parlamenti daftərxanasının “Azərbaycan” qəzetində verdiyi elanda bütün müəssisə və təşkilatlara bildirilirdi ki,

⁶³ ARDA, f. 895, siy. 1, iş 13, v. 188-191.

⁶⁴ *Азербайджан*, № 11, 18 января 1919.

⁶⁵ *Азербайджанский Народный Парламент (1918-1920). Парламент (Стенографический отчет)*, 1 с., 174.

⁶⁶ *Азербайджан*, № 120, 12 июня 1919.

Parlamentə və onun daftərxanasına edilən hər hansı bir yazılı müraciət yalnız dövlət dilində olmalıdır. Parlamentin adına ünvanlanmış və dövlət dilində yazılmayan bütün sənədlər nəticəsiz qalacaqdır⁶⁷. Digər millətlərin nümayəndələri Parlamentdə çıxışlarının rus dilində olmasını təklif etdikdə, parlamentin iclaslarının birində bu məsələ xüsusi müzakirə olunmuş və bununla əlaqədar qərar qəbul edilmişdir. Həmin qərara əsasən, digər millətlərin nümayəndələrinin öz çıxışlarını rus dilində etmələri məqbul hesab edilmişdir.

ç) Parlamentin strukturu

Qeyd edildiyi kimi, Parlament təkalatlı struktura malik idi.

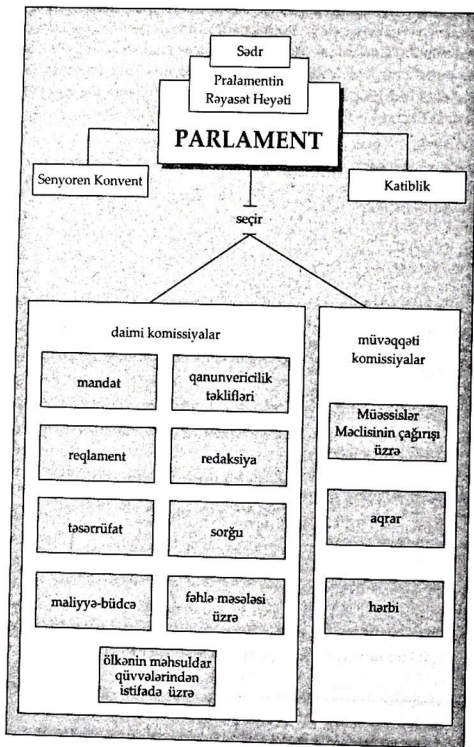
Parlamentdə baxılacaq işlərin ilkin işləni bəzirlənməsini onun tərəfindən təşkil olunan *komissiyalar* həyata keçirirdi. Eyni növ qanun layihələrinin (ayrıca qanunvericilik sahəsində) işləni bəzirlənməsi və eyni tip məsələlərin ilkin baxılması üçün daimi komissiyalar, ayrı-ayrı qanun layihələrinin və məsələlərin baxılmağa hazırlanması üçün isə müvəqqəti komissiyalar təşkil olunurdu. Parlamentin ilk iclasında təşkil edilən mandat, rəqləmt, təsərrüfat komissiyaları və sonrakı dövrdə təşkil edilən maliyyə-büdcə, redaksiya, qanunvericilik təklifləri, sorğu komissiyaları daimi, hərbi, fəhlə, aqrar, ölkənin məhsuldar qüvvələrindən istifadə və Müəssislər Məclisinin çağırılması üzrə komissiyalar isə müvəqqəti komissiyalar idi. Hər bir daimi komissiya üzvlərinin sayı Parlamentin qərarı ilə müəyyən edilirdi. Daimi komissiyaların tərkibi hər il sessiyanın başlanğıcında yenidən seçilirdi və onlar öz səlahiyyətlərini yeni tərkib seçiləndək saxlayırdılar.

Parlament 1919-cu il 25 fevral tarixli iclasında komissiyaların təşkilinin daha demokratik prinsipi haqqında “Müsavat” partiyasının təklifini qəbul etmişdir. Müəyyən edilən yeni qaydaya görə, komissiyalara üzvlərinin sayı 10 nəfərdən az olan fraksiyalardan bir nümayəndə, üzvlərinin sayı 10 nəfərdən artıq fraksiyalardan isə hər 10 nəfərə bir nümayəndə (ham da bu zaman 5 nəfərdən artıq qalıq da bir nümayəndə hüququ verirdi) daxil olurdu⁶⁸.

⁶⁷ Yəni orada, 3 mart 1919.

⁶⁸ Yəni orada, № 44, 27 fevral 1919.

Sxem 5.2: Azərbaycan Parlamentinin strukturu

Parlamentin fəaliyyətinə dair cari məsələləri həll etmək üçün Parlamentin *Rəyasət heyəti* təşkil edilir. Rəyasət heyəti sədr, müavin və katiblərdən ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərir. Rəyasət heyəti parlamentdə iclasların gedişini izləyir və buna müvafiq olaraq iclasların gündəliyini parlamentin təsdiqinə təqdim edir, parlament üzvlərinin məzuniyyəti və icaslarda iştirak etməmələri, parlamentin dəftərxanası qulluqçularının işə qəbulu və işdən azad edilməsi ilə bağlı məsələləri həll edir. Rəyasət heyəti Parlamentin sədri tərəfindən çağırılır.

1920-ci illərin əvvəllərinə doğru Parlamentin ilk iclasında seçilmiş Rəyasət heyətinin tərkibində dəyişiklik baş vermişdir. "Təlimat"a uyğun olaraq, birillik səlahiyyət müddəti başa çatdıqdan sonra H. Ağayev istefa vermiş, parlament sədrinin birinci müavini M.Y. Cəfərov, sədr müavini isə S.M. Qənizadə seçilmişdir. Parlamentin baş katibi B. Rzayev, katibləri M. Hacinski və B.N. Kiçixanlı olur.

Parlamentdə Rəyasət heyətilə yanaşı, *Sənayoren Konvent* adlandırılan bir orqan da mövcud idi. Bəzi tədqiqatçılar yanlış olaraq hesab edirlər ki, bu orqanın vəzifəsi Parlamentin cari işlərinin həll etməkdən ibarət idi. Gerçəklərdə isə o, sərəncamverici xarakterli məsələlərlə məşğul olurdu. Parlament fraksiyalarının sədrlərdən ibarət olan *Sənayoren Konvent* siyasi partiyalar arasında razılığa nail olmaq üçün təsis olunmuşdu⁶⁹.

d) Parlamentin funksiyaları

Azərbaycan Cümhuriyyətinin ali nümayəndəli orqanı, hər şeydən öncə, qanunvericilik funksiyası həyata keçirirdi. Onun digər funksiyalarına aid idi: hökumətin və mərkəzi dövlət orqanlarının formalaşdırılması, onların səlahiyyət dairəsinin müəyyən edilməsi, ali dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi, dövlət büdcəsinin təsdiqi və xərclənməsi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin digər dövlətlərlə bağlılığı müqavilələrin təsdiq olunması.

Bundan əlavə, Azərbaycan Parlamentinin bu və ya digər orqan hesabətini dinləyib onlar haqqında müvafiq qərarlar qəbul et-

⁶⁹ Yəni orada, № 53, 11 mart 1919.

mək, eləcə də ali dövlət nəzarətini həyata keçirmək səlahiyyətləri də var idi. Parlament iclaslarının gündəliyində bu məsələlərə xeyli yer ayrılmış, dəfələrlə Hökumətin daxili və xarici siyasəti haqqında məruzələr dinlənilmiş, sorğular verilmiş və bu barədə xüsusi qərarlar qəbul olunmuşdur. Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndələrinin tələblərini əks etdirən "Qafqaz Azərbaycanı Respublikası nümayəndəliyinin Paris Sülh Konfransına memorandumu" adlı sənəddə bu barədə deyilir: "Xarici İşlər Nazirliyi də daxil olmaqla bütün nazirliklərin, inzibati, hüquqi, maliyyə, maarif, rabitə və s. sahələrdəki dövlət institutlarının fəaliyyəti Parlamentin nəzarəti altında həyata keçirilirdi. Əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan və hərbi xidmətin bütün sahələrini əhatə edən 50 min nəfərlik son dərəcə müxtəşkil nizami orduya malik Hərbi Nazirlik də Parlamentin nəzarəti altında idi"⁷⁰.

Azərbaycan Parlamenti öz səlahiyyətlərinə aid məsələlər üzrə qanunlar və qərarlar qəbul edirdi. Bəzi hallarda Parlament təfindən qəbul edilən qanunvericilik aktları nizama salınan ictimai münasibətlərin xarakterinə və hüquqi qüvvəsinə görə qanuna bərabər tutulsa da, qanun deyil, *əsasnamə, qaydalar və nizamnamə* adlanırdı. Mərkəzi dövlət orqan və təşkilatlarının nizamnamələri də parlament tərəfindən təsdiq olunurdu. Parlamentin geniş müzakirələrdən sonra təsdiq etdiyi belə nizamnamələr sırasında Bakı Dövlət Universitetinin, Azərbaycan Dövlət Bankının, Azərbaycan Dövlət Əmanət kassalarının nizamnamələri də var idi.

e) Parlamentin qanunvericilik fəaliyyətinin ümumi səciyyəsi

Azərbaycan Parlamentinin fəaliyyət vəsəti aşağıdakı rəqəmlərdə özünü parlaq əks etdirir. Belə ki, Parlament mövcud olduğu 17 ay ərzində 145 ümumi iclas keçirmişdir. Onlardan 17-si yətersay olmadığı üçün baş tutmamış, 8-i isə müxtəlif əlamətdar günlər və hadisələrlə əlaqədar təntənəli, tarixi və ya fəvqəladə xarakter daşımışdır.

1919-cu ilin sonuna qədərki dövr ərzində olmuş 110 iclasın 13-ü yətersay olmadığından baş tutmamış, təntənəli yubiley iclası ol-

muş 4 iclas Azərbaycanı istiqlalıyyətinin ildönümünə (1919-cu il 28 may tarixli iclas), Bakının azad edilməsinin ildönümünə (1919-cu il 15 sentyabr tarixli iclas), Fevral inqilabının ikinci ildönümünə və Parlamentin təşkilinin ildönümünə, 1 fəvqəladə iclas Gürcüstanla Ermənistan arasında müharibənin başlanmasına həsr olunmuşdur. Daha bir iclas təntənəli şəraitdə keçmiş və Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi ittifaq bağlanmasına həsr edilmişdir. Qalan 91 iclas adi iclas idi. Göstərilən dövrdə parlamentə cəmi 315 qanun layihəsi təqdim edilmiş, bunlardan 10-12-si radd edilmiş və ya komissiyalardakı onların müzakirəsi davam etdirdi. Qanun layihələrindən 82-si Maliyyə Nazirliyi, 32-si Ədliyyə Nazirliyi, 24-ü Daxili İşlər Nazirliyi, 19-u Xalq Maarifi Nazirliyi, 12-si Əkinçilik Nazirliyi, 10-u Himayəçilik Nazirliyi, 9-u Hərbi Nazirlik tərəfindən təqdim edilmişdir.

Bütövlükdə Parlamentin fəaliyyəti dövründə 270-dən artıq qanun layihəsinə baxılmış və onlardan 230-a qədəri qəbul edilmişdir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, dövlət həyatının bütün məsələlərini nizama salan qanunvericilik aktlarının işlənilib hazırlanması və qəbulu müəyyən vaxt tələb edən bir iş olduğu üçün yeni qanunlar işlənilib hazırlananadək köhnə qanunlardan istifadə etmək məcburiyyəti qarşısında qalan bütün yeni yaranan dövlətlərdə olduğu kimi, anarxiya və hərbi-siyasi hadisələrin tüğyan etdiyi bir zamanda yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində də belə olmuşdur. Azərbaycan Hökumətinin 23 iyun 1918-ci il tarixli qərarına müvafiq olaraq, qüvvədə olan Rusiya və Zaqafqaziya qanunları, onlar ləğv edilənədək və ya dəyişdirilənədək müvəqqəti olaraq tətbiq edilirdi. Parlament Hökumətin bu qərarını qüvvədə saxlamışdır.

Uzun illər bu dövrün tədqiqatçıları guya Azərbaycan Parlamentinin qanunvericilik fəaliyyətini çar Rusiyası qanunlarına ayrı-ayrı əlavə və dəyişikliklər edilməsi ilə məhdudlaşdırdığı və heç bir sərəməli qanun qəbul etmədiyini iddia edirdilər⁷¹. Təbii ki, köhnə qanunlara onları yerli şəraitə uyğunlaşdırmaq və dövrün tələbini nəzərə almaqla dəyişiklik və əlavələr edilməsi Azərbaycan Parlamentinin qanunvericilik fəaliyyətinin bir istiqaməti olmuşdur.

⁷⁰ Azərbaycan Paris Sülh Konfransında, 42.

⁷¹ Вах: История государства и права Азербайджанской ССР, 274.

Lakin Cümhuriyyətin qanunvericilik aktları ilə tanışlıq onu göstərir ki, Parlamentin qanunvericilik fəaliyyəti həm də yeni qanunların qəbulu istiqamətində aparılmış, Azərbaycan Cümhuriyyəti özünün müstəqil hüquqi aktlarına malik olmuşdur.

M. Ə. Rəsulzadənin Parlament 26 dekabr 1918-ci il tarixli iclasında söylədiyi müddəə – “əsl demokrat üçün yalnız bütün insanlara münasibətdə ümumi olan hüquq mövcud olmalıdır”⁷² müddəəsi AXC Parlamentinin qanunvericilik fəaliyyətindən qırmızı bir xətlə keçir. Azərbaycan Parlamenti ölkənin daxilə həyatını demokratikləşdirməyə imkan verən bir sıra qanunvericilik aktların qəbul etmişdir (məsələn, 1919-cu il 21 iyul tarixli “Azərbaycan Cümhuriyyəti Müəssisələr Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə”, 1919-cu il 7 avqust tarixli “Azərbaycan Cümhuriyyətində şəhər dumaları üzvləri seçkilərinin keçirilməsi haqqında Qaydalar”, 1919-cu 11 avqust tarixli “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında Qanun”, 30 oktyabr 1919-cu il tarixli “Mətbuat haqqında Nizamnamə”). Təhsilin və xalq maarifinin inkişafı Azərbaycan Parlamentinin əsas çağırışlarından biri olmuşdur. Parlamentin fəaliyyətində, habelə qaçqınlara yardım və səhiyyə məsələləri mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycan Parlamenti tərəfindən qəbul edilən amnistiya haqqında qanunlar onun qanunvericilik fəaliyyətində humanizim prinsipinin təzahürü idi. Ölkədə rüşvətçorluğa qarşı mübarizə sahəsində də Azərbaycan Parlamenti öndə olmuşdur. Dövlət büdcəsinin təsdiqi və xərclənməsi Parlamentin səlahiyyətinə aid olduğu üçün qəbul edilən qanun və qərarların böyük hissəsi maliyyə məsələlərinə həsr edilmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin başqa dövlətlərlə bağlılığı müqavilələr də parlamentin təsdiqindən sonra qüvvəyə minirdi.

a) Müəssisələr Məclisinə seçkilərə hazırlıq

Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Parlamenti müvəqqəti qanunverici orqan kimi təsis edilmişdir. Ali qanunverici orqan kimi Müəssisələr Məclisinin təsişi nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan dövlətçiliyi üçün mühüm bir məsələni – Cümhuriyyətin Kontitusiyasının

qəbulunu da yalnız o həyata keçirməyə səlahiyyətli idi⁷³.

Artıq qeyd edildiyi kimi, lap ilk dövrdən Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəhbərliyi “xalqın arzu və iradəsindən qüvvət alan”⁷⁴ bir dövlət hakimiyyəti qurmağa çalışmışdır. Xalqın bilavasitə iştirakı ilə ali qanunverici təsisatın – parlamentin təsişi gündəlikdə duran başlıca məsələ idi. Müəssisələr Məclisinə demokratik əsaslarda seçkilər keçirilməsi üçün uzun müddət hazırlıq görülmüş, müvafiq qanun layihəsi hazırlanmışdır. Uzun müzakirələrdən sonra 1919-cu il iyulun 21-də “Azərbaycan Cümhuriyyətinin Müəssisələr Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə”⁷⁵ qəbul edilir. Azərbaycan Parlamentinin qanunvericilik bioqrafiyasında mühüm yer tutan bu Əsasnamə 4 fəsil, 116 bənddən ibarət idi. Əsasnamə ilə seçki hüququnun prinsipləri müəyyən edilir, Müəssisələr Məclisinə seçkilər keçirilməsi qaydası hüquqi cəhətdən tənzimlənirdi.

Əsasnaməyə uyğun olaraq, Müəssisələr Məclisi ümumi və bərabər seçki hüququ əsasında, birbaşa seçkilər və gizli səsvermə yolu ilə, proporsional nümayəndəlik əsasında əhali tərəfindən seçilən 120 üzvdən təşkil olunmalı idi. Müəssisələr Məclisinə seçkilərdə iştirak etmək hüququndan seçki günündə 20 yaş tamam olan hər iki cinsdən Azərbaycan vətəndaşları istifadə edirdilər. Həqiqi hərbi xidmətdə olan şəxslər yalnız passiv (qeyri-fəal) seçki hüququna, inzibati vəzifə tutan şəxslər (pristavlar, qəza rəisləri, qəza rəisinin köməkçiləri, polisemysterlər, onların köməkçiləri, qubernatorlar və onların köməkçiləri) isə yalnız aktiv (fəal) seçki hüququna malik idilər. Qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmləri ilə məhkum edilmiş və əvvəlki hüquqi vəziyyəti bərpa edilməmiş şəxslər, qoşun sıralarını özbaşına qoyub getmiş hərbi qulluqçular seçkilərdə iştirak etmək hüququndan məhrum edilirdilər. Qanunla müəyyən edilmiş qaydada ruhi xəstə hesab edilən, kar və lal, habelə himayə-də olan şəxslər seçkilərdə iştirak etmirdilər.

Ali qanunverici orqana seçkilər keçirilməsi üçün bir seçki dairəsi təşkil olunmalı, səslerin verilməsi üçün isə ölkə seçki sahələrinə

⁷² ARDA f. 894, siy. 10, iş 58, v. 1.

⁷³ Rəsulzadə, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, 47.

⁷⁴ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 212, v. 1-10.

bölməli idi. Siyasi partiya və təşkilatların, eləcə də seçici qruplarının namizəd siyahıları (siyahıların ən azı 100 nəfər tərəfindən imzalanmalı idi) tərtib edilib, seçkilərdən ən azı 30 gün əvvəl Mərkəzi seçki komissiyasına təqdim edilməli idi. Seçkilərin keçirilməsinə rəhbərlik edəcək bu komissiya 21 nəfər parlament üzvündən və namizədlər siyahısı təqdim etmiş partiyalardan, təşkilatların və seçki qruplarının nümayəndələrindən ibarət olmalı idi. Aşkarlığı təmin etmək üçün bundan əlavə, seçki qruplarının arzusu ilə onların nümayəndələri qəza və sahə komissiyalarında da iştirak edə bilərdilər. Seçki komissiyalarının iclasları da açıq keçirilməli idi. Seçki məntəqələrində seçicilər namizəd siyahıları üzrə səs verməli idilər.

Ölkə üçün daha mühüm ictimai məsələləri nizama salan qanunları, o cümlədən Konstitusiyayı qəbul etməli olan və bir sıra əsaslı məsələləri həll etməli olan Müəssislər Məclisinə seçkilərə hazırlıq işləri 1920-ci ilin aprel ayında genişləndi. Hələ mart ayının ortalarında Bakı, Gəncə, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Cavad, Göyçay, Şamaxor, Əraş, Qazax, Cavanşir, Zəngəzur, Cəbrayıl, Şəki, Şuşa, Zaqatala, Naxçıvan, Şərur və sair şəhər və qəzalarda seçki komissiyaları yaradılmışdır⁷⁶. "Azərbaycan" qəzetinin 15 aprel tarixli nömrəsində Müəssislər Məclisinə seçkilər üzrə Mərkəzi seçki komissiyasının Azərbaycan Müəssislər Məclisinə seçkilər üçün şəhər və kənd seçki sahələrinin bölgüsü haqqında məlumatı dərc edilmişdir⁷⁷. Mərkəzi seçki komissiyası əhalinin siyahıya alınmasının başlanğıcı gününü aprelin 20-nə təyin etməyi qərar alır. Əhalinin siyahıya alınması mayın 5-nə qədər qurtarmalı idi⁷⁸. Lakin ölkənin xarici siyasi vəziyyətinin kəskin surətdə dəyişməsi və nəticədə qanuni dövlət hakimiyyət orqanlarının zorakılıqla devrilməsi bu mühüm dövlət tədbirinin həyata keçirilməsinə mane oldu.

B. Hökumət

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ali icra hakimiyyəti orqanı İstiqlal Bəyannaməsində müəyyən edilən parlamentarizm prinsipi-nə uyğun olaraq, parlament tərəfindən təşkil edilən və onun qarşı-

⁷⁶ *Азербайджан*, № 54, 17 марта 1920.

⁷⁷ *Yenə orada*, № 73, 15 апреля 1920.

⁷⁸ *Yenə orada*, № 70, 7 апреля 1920.

sında məsuliyyət daşıyan Hökumət – Nazirlər Şurası idi. Praktika-da ali icra hakimiyyəti orqanına münasibətdə bu adlar rəsmi olaraq paralel işlədilmişdir. Hökumət kabineti Nazirlər Şurasının sədrindən (hökumət başçısı) və nazirlərdən ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərirdi. İkinci və dördüncü hökumət kabinetlərinin tərkibinə portfelsiz nazirlər də daxil olmuşlar⁷⁹. Hökumət 18 iyun 1918-ci il tarixli qərarına əsasən, şəyx-ül-islam və mufti müsəlman dininə aid məsələlər üzrə Hökumətin iclaslarında həlledici səsə iştirak etmək hüququna malik idilər⁸⁰.

AXC-nin mövcud olduğu dövrdə beş hökumət kabineti-fəaliyyət göstərmişdir. Ardıcıl olaraq, üç kabinetə Fətəli xan Xoyski (I kabinet: 28.V.1918 – 17.VI.1918; II kabinet: 17.VI.1918 – 26.XII.1918; III kabinet: 26.XII.1918 – 14.IV.1919), iki kabinetə isə Nəsim bəy Yusifbəyli (IV kabinet: 14.IV.1919 – 22.XII.1919; V kabinet: 24.XII.1919 – 30.III.1920) başçılıq etmişdir.

Hökumət kabinetləri koalisiya əsasında təşkil olunurdu. Hökumət kabineti parlament çoxluğu tərəfindən dəstəkləndikdə hakimiyyətdə qalır, parlament üzvləri əksəriyyətinin etimadını itirdikdə istefaya çıxırdı.

⁷⁹ Portfelsiz nazirlər, adətən, koalisiyalı hökumətlərdə hər hansı konkret vəzifələri olmayan və ya konkret nazirliyə rəhbərlik etməyən nazirlərdir; onlar, bir qayda olaraq, təşkilati əsas malik olurlar və əgər əsas iqtidar partiyasında siyasi çəkisi onları daha yüksək mövqeyə qoymursa, ikinci dərəcəli nazirlər hesab olunurlar. Erkən parlament sistemlərində portfelsiz nazirlər parlamentlə "əlaqələndirici" funksiyasını (xüsusilə də müxalifətin hücumlarından hökuməti qorumaq üçün) yerinə yetirirdilər. Hələ partiya hökumətlərinin qeyri-makamməl olduğu preparlament (parlament öncəsi) sistemlərdə portfelsiz nazirlər baş nazirin müşaviri rolunda çıxış edirdilər (Almaniya imperiyası 1918-ci ilə qədər). Bəzi hallarda onlar hökumətin mütəxəssisləri qismində çıxış edirdilər. İsvedçidə 1970-ci ilədək bu vəzifə konstitusiyaya ilə nəzərdə tutulurdu. Bəzən o, mühüm maraq qrupuna bir təminat növü olaraq verilir. Qrupun etimadına sahib birini portfelsiz nazir kimi təyin etmək təzyiq qrupunun tələb etdiyi kimi bütöv bir nazirlik yaratmaqdan daha ucuz başa gəlirdi. Bəzi hallarda portfelsiz nazirlər xarici siyasət sahəsində xüsusi missiyalarda iştirak edirdilər (Almaniya, İsvedç), yaxud da istefaya çıxan ayrı-ayrı nazirləri əvəz etmək üçün ehtiyat heyəti kimi çıxış edirdilər. *Beyme, Parliamentary Democracy*, 154-55.

⁸⁰ *СУНПАПА*, № 1, 15 ноября 1919, с. 7.

Cümhuriyyət dönməsində Azərbaycan dövlətçilik təcrübəsində ilk dəfə olaraq *istefa mədəniyyətinin əsası qoyulmuşdur*. Bu, bir tərəfdən, seçilmiş idarəetmə sisteminin təbiəti ilə, digər tərəfdən isə hökumət rəhbərlərinin şəxsi keyfiyyətlərilə bağlı olmuşdur. Belə ki, qeyd edildiyi kimi, hökumət kabineti çoxluğun etimadını qazanmaqda tam tərkibdə istefaya gedirdi. Bunu idarəetmə sistemi belə tələb edirdi. Digər istefa nümunələri ilə hökumət rəhbərlərinin nəcib siyasi davranış norması olaraq qarşılaşırıq. Məsələn, 1919-cu ilin fevralında hökumət üzvlərindən birinin neft və buğda fırıldaqçılığında iştirakına dair şübhə yarandıqda Fətəli xan Xoyski şəxsən ona qarşı heç bir iddia olmamasına rağmen, baş nazir postundan istefa vermişdir. Nəsim bəy Yusifbəyli də koalisiya partiyaları arasındakı dərin fikir ayrılıqları üzündən⁸¹ baş nazir vəzifələrini lazımı səviyyədə icra edə bilmədiyinə görə 1919-cu il sentyabrın 13-də bütün kabinetin deyil, tək özünün istefası ilə bağlı parlamentə müraciət etmişdir. Yüksək vəzifəli şəxslərin qeyri-qanuni əməllər törətməsi hallarında isə onların istefaya göndərilməsi bir qayda kimi qəbul edilmişdir. Məsələn, üçüncü hökumət kabinetində ticarət və sənaye naziri M. Əsədullayev qeyri-qanuni əməlinə görə (bir rus məşuqasına qiymətli ticarət sənədi verdiyinə görə⁸²) vəzifəsindən istefaya göndərilmişdir.

Cümhuriyyətin hökumət kabinetlərindəki nazirlərin orta yaş səviyyəsi 38-42 arasında olmuşdur (bax: Cədvəl 5.4). Ən gənc nazir 30, ən yaşlı nazir isə 64 yaşlı var idi.

Cədvəl 5.4: Azərbaycan Hökuməti üzvlərinin orta yaş səviyyəsi

Hökumət kabinetləri	I kabinet	II kabinet	III kabinet	IV kabinet	V kabinet
Orta yaş	38	41	42	41	40

Qeyd: III kabinetdə bir, IV kabinetdə isə üç nazir haqqında məlumat əldə etmək mümkündür və bu məqam cədvəldə nəzərə alınmışdır.

⁸¹ Азербайджан, 14 сентября 1919.

⁸² Keykurin, *Nəsimbəy Şeyxzamanlının xatirələri və istiqlalıyyət fədaləri*, 97.

Müasiri olan demokratik dövlətlərin bütün müsbət cəhətlərini əxz etməyə çalışan və dövlət quruculuğu işinə yüksək tələblərlə yanaşan milli Azərbaycan Hökumətinin 30 yanvar 1920-ci il tarixli qərarı ilə mülki idarələrdə bütün titullar ləğv edilmişdir. Nazir və məmurlara yazılı və şifahi xidməti müraciətlər zamanı, onları "əfəndi" (rus dilində "qospodin") sözünü əlavə etməklə vəzifə üzrə çağırmaq nəzərdə tutulurdu. Qərarla, habelə ədliyyə nazirinə mülki idarələr üzrə geyim forması və Hökumət üzvləri üçün fərqləndirmə nişanı layihəsinin hazırlamaq üçün İdarələrarası Komissiya təşkil etmək tapşırılırdı⁸³.

Dövlət hakimiyyət orqanları sistemində Hökumətin yerini, onun təşkil xüsusiyyətlərini və funksiyalarının dairəsini müəyyənləşdirmək üçün Parlamentin təşkilindən əvvəlki və sonrakı dövrləri fərqləndirmək lazımdır.

a) Müvəqqəti Hökumət

Öz təşkil formasına, funksiyalarına və dövlət orqanları sistemində tutduğu yərə görə ikinci kabinətdən kabinet (Müvəqqəti Hökumət) sonrakı digər kabinetlərdən fərqlənirdi. Mərkəzdən təşkil edilmiş birinci kabinetdən fərqli olaraq, bu kabinet koalisiyalı olsa da, sağa doğru "əyilmişdir": onun tərkibinə "Hümmət" dan və müsəlman sosialist blokundan nümayəndə daxil edilməmişdir. Milli Şurada səslərin əksəriyyətinə malik olan "Müsavat" da öz fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq məcburiyyətində qalmışdır. İyun böhranı ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 17 iyun tarixli iclasında onun buraxılması və bütün hakimiyyətin, o cümlədən qanunverici hakimiyyətin Müvəqqəti Hökumətin əlində cəmləşdirilməsi qərar alınmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu qərar Azərbaycanın daxili və xarici həyatındakı çətinliklər əsas götürülərək qəbul edilmiş və bu zaman əsas məqsəd Azərbaycan dövlətçiliyinin varlığını qoruyub saxlamaq olmuşdur. Həm də milli Azərbaycan dövlətinin beşiyi başında duranlar tərəfindən də demokratiyadan gəri çəkilmə hesab edilmiş belə vəziyyətin müvəqqəti xarakterli olması (altı aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisi-

⁸³ ARDA, f. 51, s. 1, iş 16, v. 8.

nin çağırılmasına qədər) nəzərdə tutulmuşdur ki, bu, hökumətin adında da əks olunmuşdur.

İdarəetmə sahəsində tam hakimiyyətə malik olan Müvəqqəti Hökumətin qanunvericilik səlahiyyətləri "Müvəqqəti Hökumətin hüquq və vəzifələri haqqında" qərarla məhdudlaşdırılmışdır. Həmin qərara görə, Müvəqqəti Hökumətin dövlət müstəqilliyini və mövcud siyasi azadlığı ləğv etmək və aqrar və bu cür digər mühüm məsələlər üzrə inqilabi qanunları dəyişdirmək hüququ yox idi.

İyun böhranından parlamentin təşkilinə qədərki dövrdə Müvəqqəti Hökumət dövlət idarəçiliyi aktları ilə yanaşı, qanunvericilik funksiyasını həyata keçirərək ümumi məsələlər üzrə də qanunvericilik aktları qəbul etmişdir. Məhz qanunvericilik funksiyasının tələb olunan səviyyədə həyata keçirilməsi üçün 20 oktyabr 1918-ci il tarixli qərarla Hökumətin nəzdində qanunvericilik komissiyası təsis edilmişdir⁸⁴. Bu dövrdə qəbul edilən hüquqi təbiəti etibarilə qanuna bərabər tutulan aktlara, məsələn, "Azərbaycan Cümhuriyyətinin təbəəliyi haqqında Əsasnamə"ni və "Azərbaycan Məhkəmə Palatası haqqında Əsasnamə"ni misal göstərmək olar.

Həddindən artıq böhranlı və ziddiyyətli bir dövrdə Azərbaycan idarəçiliyi başında duran Müvəqqəti Hökumət fəaliyyətinin bu altı ayı ərzində ölkəni anarxiya və xaos vəziyyətindən çıxarmaq üçün əlindən gələn hər şeyi etmiş, dövlət aparatının yaradılması, məktəb və məhkəmələrin milliləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər görmüş, dəmir yolunda hərəkəti bərpa etmiş, poçt-teleqrafı və başqa müəssisələri işə salmış, ölkənin maliyyə işlərini nizam salmaq və dövlətin öz pulunu buraxmaq üzrə tədbirlər görmüşdür.

b) Parlamentin yaradılmasından sonrakı dövrdə Hökumətin təşkili qaydası, strukturu, tərkibi və səlahiyyətləri

Parlamentin fəaliyyətə başlaması dövlətin siyasi həyatının demokratiqlaşması yolunda atılan mühüm addım idi. Onun fəaliyyətində əsas yerlərdən birini hökumətin təşkili tuturdu. Hökumət

⁸⁴ *Азербайджан*, № 15, 23 октября 1918.

başçılığına namizəd Parliament öz sədri vasitəsilə irəli sürdü və ona kabinet təşkil etməyi tapşırırdı.

Kabinetin tərkibi Parlamentdəki qüvvələrin nisbətini əks etdirirdi. Parlamentin mövcud siyasi bölgüsünə görə isə burada heç bir partiya mütləq əksəriyyətə malik deyildi. Hökumətin təşkili yalnız əksər partiyaların iştirakı ilə mümkün idi. Buna görə də tez-tez hakimiyyət böhranı baş verir və hər dəfə hökumət kabinetinin təşkili ciddi çətinliklərlə qarşılaşırdı.

Azərbaycan Parlamentinin ilk təsis iclasında F. Xoyski Müvəqqəti Hökumətin istefası ilə bütün hakimiyyətin Parlamenta təhvil verilməsini elan edir. Parlamentin qərarı ilə hökumətin istefası qəbul edilir, yeni kabinetin təşkilinə qədər ona öz işini davam etdirməsi tapşırılır. Parlamentin sədr müavini (Parlamentin sədri Ə. Topçubaşov bu zaman İstanbulda Azərbaycan Cümhuriyyətinin nümayəndəsi idi) fraksiyaların sədrləri ilə məşvərətdən sonra hökumətin təşkilini yenidən F. Xoyskiyə tapşırır. Dekabrın 26-da F. Xoyski hökumət proqramı ilə qanunverici orqan qarşısında çıxış edir və çıxışının sonunda hökumətin təşkili prinsipinə toxunaraq deyir: "hökumət ... koalisiyalı olmalıdır və bu zaman koalisiya dedikdə, yalnız partiyalı deyil, həm də milli birləşmə başa düşülməlidir"⁸⁵. Məhz bu müddəarı rəhbər tutaraq F. Xoyski yeni koalisiyalı kabineti əvvəlcəyə nisbətən bir qədər genişləndirib, onun tərkibinə 3 rus və 3 erməni millətinin nümayəndəsi olan nazirləri də daxil etməyi nəzərdə tuturdu. Erməni nümayəndələri bundan imtina etdikdən sonra hökumət başçısı on nəfərdən ibarət kabinetin tərkibini parlamentin müzakirəsinə verir.

Parlament dekabrın 26-da F. Xoyskinin başçılıq etdiyi üçüncü kabinetə və onun proqramına öz etimadını bildirir. "İttihad" fraksiyası istisna olmaqla, bütün parlament fraksiyaları yeni hökumətin fəaliyyətində onu dəstəkləyəcəklərini bildirirlər.

General Tomson dekabrın 28-də parlamentin etimad göstərdiyi F. Xoyski kabinetini tanıdığını bildirir: "F. Xoyskinin sədrliyi ilə koalisiyalı Azərbaycan hökumətinin yaranması ilə əlaqədar olaraq, elan edirik ki, müttəfiqlərin komandanlığı Azərbaycan ərazisində

⁸⁵ *ARDA*, f. 895, siy. 1, i, 13, v. 12.

yeganə yerli qanuni hakimiyyət kimi bu hökumətə tam yardım göstərəcəkdir”⁸⁶.

“İttihad” fraksiyasının bu ilk mərkəzləşmiş kabinetə daxil olmaması, onun bütün partiyaların layiqli hesab etdiyi F. Xoyskiyə düşmən münasibət bəsləməsindən irəli gəlirdi. Ən böhranlı və təhlükəli anlarda hökuməti məharətlə və uğurla idarə edən Fətəli xan “İttihad”ın nəzərində hökumət başçılığına layiq deyildi⁸⁷. Göründüyü kimi, Parlamentin açılmasından sonra F. Xoyskinin təşkil etdiyi üçüncü kabinet *partiyaların hökumət başçısına və proqramına etimad prinsipi* üzrə təşkil olunmuşdu.

Sonrakı, 1919-cu ilin mart və dekabr hökumət kabinetlərinin təşkilində də eyni prinsip əsas götürülmüşdü. Sonuncu hökumət kabinetinin tərkibi isə “İttihad” da daxil olmaqla, demək olar ki, bütün fraksiyaların nümayəndələrindən təşkil olunmuşdur. Lakin bu dəfə onlardan heç biri çoxluğu təmsil etmirdi.

Azərbaycan Hökumətinin fəaliyyəti müstəsna dərəcədə mürəkkəb, çoxcəhətli və hədsiz dərəcədə gərgin olmuşdur. Onun yerinə yetirdiyi çoxcəhətli funksiyaların heç də tam olmayan siyahısı belə idi: ölkənin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı üçün əlverişli daxili və xarici şərait yaratmaq, o cümlədən qonşu dövlətlərlə məhrəbən qonşuluq münasibətləri qurmaq, ölkədə baş alıb gedən anarxiya və qanunsuzluğu aradan qaldırmaq və sabit hüquq qaydası təmin etmək, ölkənin təsərrüfat həyatını qaydaya salmaq, dövlətin ərazi bütövlüyünü və toxunulmazlığını təmin etmək, demokratik prinsiplərə əsaslanan güclü hakimiyyət yaratmaq, milli silahlı qüvvələr təşkil etmək və s.

Nazirlər Şurasının qarşısında duran əsas vəzifələr hökumət proqramlarında öz əksini tapırdı. Bu nöqteyi-nəzərdən F. Xoyskinin başçılıq etdiyi üçüncü kabinetin hökumət proqramı siyasiyyəvi xarakter daşıyır.

Bu hökumət proqramında birinci və başlıca vəzifə kimi Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsinin qəti həll edilməsi və möhkəmləndirilməsi ön plana çəkilmişdir. Xarici siyasət sahəsində Höku-

mətin vəzifəsi Rusiya ərazisində yaranmış dövlətlərlə və Rusiyanın özü ilə sıx əlaqələrə daxil olmağı, habelə daha geniş miqyasda diplomatik, iqtisadi və digər əlaqələr yaradılması kimi müəyyən olunurdu. Hökumətin başlıca vəzifələrindən biri ərazi bütövlüyünü qoruya biləcək, özünün və öz sərhədlərinin müdafiəsi üçün zəruri miqdarda hərbi qüvvənin təşkilindən ibarət idi. Daxili siyasət sahəsində Hökumətin əsas vəzifəsi daxili idarəçiliyin təşkili hesab edilirdi və göstərilirdi ki, Hökumət idarəçiliyyə rəhbərliyi vicdanlı və öz işini bilən adamların həyata keçirməsinə çalışmalıdır.

Dövlətin daxili siyasəti demokratik prinsiplərə əsaslanırdı. Hökumət proqramında deyilirdi: “Ölkənin tərəqqisinin mümkünlüyünün zəruri şərti olan bütün siyasi azadlıqlar – söz, mətbuat, yığıncaqlar azadlığı və s. saxlanmalıdır. Hər bir ölkə yalnız o vaxt çiçəklənə bilər ki, onun bütün vətəndaşları eyni cür bərabər hüquqlardan istifadə edə bilərlər, hər bir milliyyət onun hüquqlarının digərlərinin hüquqları kimi mühafizə olunduğunu hiss edəcəkdir. Bu məsələdə hökumətin siyasəti bütün milliyyətlərə münasibətdə bəsbütün eyni olacaqdır”⁸⁸.

Maarif sahəsində hamının öz ana dilində təhsil almaq hüququnun təmin edilməsi, milli məktəblərin təşkilinə və peşə təhsili şöbələrinin genişləndirilməsi nəzərdə tutulurdu. Ədliyyə sahəsində fəaliyyətin əsasları hökumət proqramında belə müəyyən olunurdu: “... Heç bir inzibati aparat məhkəməni əvəz edə bilməz. Bütün əməllər düzgün məhkəmə baxışına cəlb edilməlidir ki, bir tərəfdən, mütəəhimlər öz təqsirlərini başa düşsünlər, digər tərəfdən, dövlət aparatının hərəkətlərinin düzgünlüyünə inansınlar. Buna görə də mühakimə icraatının düzgün qoyuluşu dövlətin əsas vəzifələrindən biri olmalıdır. Ədalət mühakiməsi xalqa yaxın olmalıdır. Buna görə də məhkəmə ilə təmasda olan əhali onu başa düşməlidir, yoxsa məhkəmə öz təyinatına lazımı qədər çatmır. Ona görə də bütün əhalinin anlama biləcəyi məhkəmə təşkil etmək lazımdır”⁸⁹.

Hökumət proqramının “Fəhlə və kəndlilər” bölməsində deyilirdi: “Nə qədər ki, kəndlilər torpaqla təmin olunmayıb, millət tərəq-

⁸⁶ *Азербайджан*, 29 декабря 1918.

⁸⁷ Mehmetzade, *Milli Azərbaycan hərəketi*, 104-5.

⁸⁸ ARDA, f. 895, s. 1, i. 13, v. 1-12.

⁸⁹ Yəna orada.

qi edə bilməz. Fəhlə və kəndlilərin ehtiyaclarının ödənilməsi Hökumətin ən başlıca vəzifəsi olmalıdır. Biz hesab edirik ki, Əmək Nazirliyinin qayğısı elə bir qayda yaratmaq olacaqdır ki, fəhlə mənzillə ehtiyac hiss etmədən təmin olunmuş olsun, elə bir şərait yaradılmalıdır ki, onun əmək qabiliyyəti və qocalığı təmin olunmuş olsun; fikrimizə, 8 saatlıq iş gününün həmişəlik təsbit olunduğuna fəhlələrin əmin olduqda Əmək Nazirliyinin vəzifəsi yerinə yetmiş olacaqdır. Digər vəzifə – kəndlilər haqqında qayğı isə daha mürəkkəbdir. Yüzlilik ərzində həll etməyə səy göstərilən aqrar problemi bilirsiniz. Bu problem yetişmişdir. Onu həll etmədən millət dinc tərəqqi edə bilməz. Hökumət hesab edir ki, torpaq kəndlilərə əvəzsi veriləməlidir və Hökumət bu fikirdə möhkəm duracaqdır. Hökumət yaxşı bilir ki, bu aqrar problemin həlli bir günə başa çatdırıla bilməz. Məsələnin həllinin hərtərəfli təmini üçün materialları hazırlamaq, məlumat toplamaq lazımdır. İlk vəzifə bu problemin qəti həlli üçün bütün materialların toplanması olacaqdır. Hesab edirik ki, yalnız yaxın vaxtda çağırılacaq Müəssisələr Məclisi bu məsələni həll etməyə və öz sanksiyasını çıxarmağa haqlıdır və biz hamımız onun iradəsi qarşısında baş əyəcəyik. Bizim ən başlıca vəzifəmiz isə kəndli məişətini yaxşılaşdırmaqdan, torpaqdan istifadəni təmin etməkdən və aqrar vəzifənin həlli üçün bütün materialların hazırlanmasından ibarətdir⁹⁰.

Son iki kabinaya başçılıq edən "Müsavat" partiyaasının görkəmli xadimi N. Yusifbəylinin də hökumət proqramı F. Xoyskinin hökumət proqramına yaxın idi.

Hökumətin hüquqi vəziyyəti İstiqlal Bəyannaməsi ilə ümumi şəkildə müəyyən edilsə də, onun səlahiyyətlərinin dairəsi hər hansı bir xüsusi dövlət aktı ilə müəyyən edilmişdir. Lakin onun fəaliyyət praktikası sübut edir ki, o, daxili və xarici siyasətin mühüm məsələlərini həll edirdi. Hökumət nazirliklərinə və digər mərkəzi idarələrin fəaliyyətini istiqamətləndirirdi. Hakimiyyətin yerlərdəki bütün yüksək vəzifəli nümayəndələri Nazirlər Şurasının qərarı ilə vəzifəyə təyin olunurdular. İnzibati idarələrdə bütün hərbi adlar və rütbələr də Nazirlər Şurası tərəfindən verildi. Hökumət dövlət

büdcəsinə baxır və onu Parlamentin təsdiqinə verirdi. O, bağışlanmanı da həyata keçirirdi⁹¹.

Azərbaycan Hökuməti öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən əsasən qərar və sərəncamlar verirdi. Bundan əlavə, bəzi hallarda Hökumətin fəaliyyəti tələmət və əsasnamə kimi hüquqi forma alırdı.

Hökumətin 3 avqust 1918-ci il tarixli qərarı ilə Nazirlər Şurası tərəfindən verilən məcburi qərarların qüvvəsi Azərbaycan hüdudlarında yaşayan bütün əcnəbi təbəələyə şamil edilirdi⁹².

Nazirlər Şurasının 18 yanvar 1919-cu il tarixli qərarı ilə "Hökumət qərarları və sərəncamlarının dərc edilməsi qaydası" təsdiq edilmişdir⁹³. Bu aktda "hökumətin qanunvericilik aktları" anlayışı geniş mənada götürülür və bu ad altında həm Nazirlər Şurasının, ayrı-ayrı nazirliklərin, həm də Parlamentdən daxil olan qanunvericilik aktları anlaşılırdı (2-ci bənd)⁹⁴. "Qayda"ya əsasən, göstərilən aktlar "Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin Xəbərləri" adlı rəsmi nəşrdə dərc olunurdu. Belə bir hökumət orqanının nəşrinə hələ Nazirlər Şurasının 3 iyul 1918-ci il tarixli qərarı ilə başlanılmışdır⁹⁵.

Qanunvericilik aktlarının dərc edilməsi üzrə bütün yazışma və karguzarlıq, eləcə də aktların tərcüməsi, vaxtlı-vaxtında və düzgün, mətnin əslinə uyğun dərc edilməsi Nazirlər Şurası sadrinin müşahidəsi altında Hökumətin İşlər idarəsi tərəfindən həyata keçirilirdi. Dərc edilmiş aktların toplanması ilə onların xüsusi məcmuə şəklində nəşr edilməsi və bütün idarələrə göndərilməsi nəzərdə tutulurdu.

c) Hökumətin nəzdindəki yardımçı orqanlar

Hökumət üzərinə düşən vəzifələri lazımi səviyyədə həyata keçirmək üçün öz nəzdində bir sıra yardımçı orqanlar yaratmışdır. Belə ki, Nazirlər Şurasının icra fəaliyyətində yükünün ağırlığı nəzərə alınaraq, ikinci dərəcəli məsələləri həll etmək üçün 12 noyabr

⁹¹ *Азербайджан*, № 52, 9 марта 1919.

⁹² *Yenə orada*, № 5, 7 oktyabr 1918.

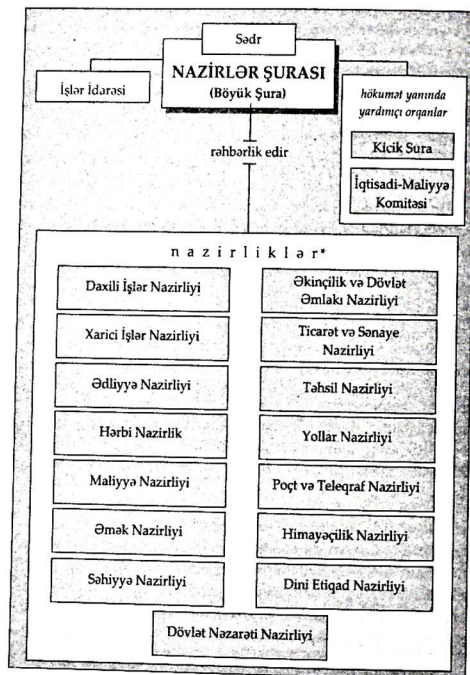
⁹³ *ARDA*, f. 894, s. 1, i. 22, v. 13.

⁹⁴ *Yenə orada*, v. 12.

⁹⁵ *СУИПИАР*, № 1, 15 ноябрь 1919, ст. 42.

⁹⁰ *Yenə orada*.

Sxem 5.3: Azərbaycan Hökumətinin strukturu

Qeyd: * Nazirliklərin siyahısı qanunla müəyyən edilməmişdir. Bu məsələ hər dəfə bilavasitə hökumətin formalaşdırılması zamanı həll edilir. Ayrı-ayrı hökumət kabinetlərində göstərilən nazirliklərin sayı eyni olmamışdır.

1918-ci il tarixli Hökumət qərarı ilə onun nəzdində *Nazirlərin Küçük Şurası* təşkil olunmuşdur*. Hökumətin 3 mart 1919-cu il tarixli digər bir qərarı ilə "Küçük Şura haqqında Əsasnamə"⁹⁷ təsdiq edilmişdir. "Əsasnamə"yə müvafiq olaraq, Küçük Şuranın vəzifəsi siyasi xaraktera malik olmayan, lakin Hökumətin səlahiyyətinə daxil olan məsələlərə baxılması və onların həll edilməsindən ibarət idi. "Əsasnamə"yə görə, Küçük Şura 12 noyabr 1918-ci il tarixli qərarla nəzərdə tutulduğundan fərqli olaraq, nazirlərdən deyil, bütün nazir müavinlərindən və ya onların köməkçilərdən ibarət tərkibdə təşkil edilirdi. Küçük Şura öz daxilində Sədr və onun müavinindən ibarət tərkibdə Rəyasət Heyətini seçirdi. Küçük Şuraya işlər baxılmaq üçün Nazirlər Şurası və onun sədri tərəfindən çıxarıldı. Küçük Şurada baxılan məsələlər səs çoxluğu ilə həll edilir və qərarlar qəbul edilir. Onun qərarlarından protest vermək hüququ Nazirlər Şurasının sədrinə məxsus idi və qərarlardan verilmiş protestlərə Nazirlər Şurasında (Böyük Şura) baxılmalı idi.

1919-cu il aprelin 15-də Hökumətin qərarı ilə digər bir yardımçı orqan – *İqtisadi-Maliyyə Komitəsi* yaradılmışdır. Komitə Nazirlər Şurasına baxılmağa veriləcək iqtisadi-maliyyə məsələlərinin ilkin işlənilib hazırlanmasını həyata keçirməli idi və yollar, maliyyə, ticarət və sənaye və xalq səhiyyəsi nazirlərindən ibarət tərkibdə təşkil edilirdi*. Komitənin sədri yollar naziri təyin edilmişdir. Sonradan dövlət nəzarəti naziri də daimi üzvi kimi Komitənin tərkibinə daxil edilmişdir**.

C. Yerli dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları

a) Dövlət hakimiyyətinin yerli orqanları

Azərbaycan Hökumətinin ölkə ərazisində Rusiya dövlətinin bütün qanunlarının qüvvəsinin saxlanması haqqında 23 iyun 1918-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq, yerli hakimiyyət orqanlarının təşkili və fəaliyyəti müvafiq köhnə qanunlarla nizama salınırdı.

* ARDA, f. 51, s. 2, iş 185, v. 85.

** Yenə orada, f. 24, s. 3, iş 3, v. 6-7.

** Yenə orada, s. 1, iş 3, v. 46.

** Yenə orada, f. 90, s. 1, iş 42, v. 79-80.

Müstəqillik əldə edilməmişdən əvvəlki dövrdə Azərbaycanda dövlət hakimiyyətinin yerli orqanları ictimai təşkilatların müvafiq icraiyyə komitələri və onlar tərəfindən seçilən komissarlar idi. Bu orqanların sistemi, təşkili və fəaliyyət qaydası Xüsusi Zaqafqaziya komitəsinin 27 aprel 1917-ci il tarixli "Zaqafqaziya hüdüdlərində yerli hakimiyyətin təşkili haqqında" qərarı ilə nizama salınırdı. Bundan əlavə, Azərbaycanın şəhər və qəzalarında milli komitələr də yaradılmışdır¹⁰⁰.

Müstəqilliyin elan edilməsindən sonra yerli hakimiyyət orqanlarının yaradılmasına başlanılır. Hökumətin 7 iyul 1918-ci il tarixli qərarına¹⁰¹ müvafiq olaraq, yerlərdə müvafiq hakimiyyət orqanlarının yaradılması ilə milli komitələr ləğv edilir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti inzibati-ərazi bölgüsünə görə üç quberniyadan: Bakı, Gəncə (əvvəlki Yelizavetpol) və keçmiş Zaqatala dairəsindən təşkil edilmiş Zaqatala quberniyalarından ibarət idi. Quberniyalarda yerli hakimiyyətin başında qubernatorlar dururdu və onların səlahiyyətləri dairəsinə aşağıdakılar daxil idi: bütün orqanlar və şəxslər tərəfindən qanunların, göstərişlərin icrasına göz qoymaq, quberniyada təsərrüfatın inkişafına və əhalinin rifahına qayğı göstərmək, ictimai asayiş və təhlükəsizliyin mühafizəsi, bütün mülki idarələrə, dövlət mükəllöfiyyətlərinin yerinə yetirilməsinə və şəhər və kənd özünüidarəsinə nəzarət, yerli polisın baş rəisi kimi hüquq qaydasının mühafizəsi və cinayətlərin qarşısının alınması, aşkar edilməsi və kökünün kasılması üzrə fəaliyyətə rəhbərlik və s.

Bakı şəhəri və ona bitişik sənaye rayonunda qubernatorların funksiyalarını, onlarla eyni hüquqi vəziyyətdə olan Bakı şəhər rəisi icra edirdi. Bu vəzifə dövlətin paytaxtı kimi Bakı şəhərində və onun ətrafında sənaye rayonunun xüsusi həyat şəraitindən doğan zərurətlə əlaqədar təsis edilmişdir. Həmin şərait hüquq qaydasının və təhlükəsizliyin mühafizəsi üçün ayrıca hakimiyyət orqanının mövcudluğunu tələb edirdi.

Qubernatorlar, köhnə Rusiya qanunlarına müvafiq olaraq, özlərinin də sədr kimi tərkibinə daxil olmuşları Quberniya İdarələrinin köməyi ilə fəaliyyət göstərirdilər. Quberniya İdarələri hər biri həmin idarənin səlahiyyətlərinə aid olan işlərin bir qrupuna (inzibati-polis, təsərrüfat, tikinti, yollar və s.) baxan bir neçə nəfər müşavir-dən ibarət idi.

Quberniya İdarələri yalnız Gəncə və Zaqatala quberniyalarında mövcud idi. Bakı şəhərində isə qubernator və şəhər rəisinin nəzdində sadəcə dəftərxana olan və yalnız qurbanator və şəhər rəisinin və ya onların köməkçilərinin sərəncamı ilə hərəkət edən bölmələrdən ibarət İdarə var idi.

Hakimiyyətin yerlərdəki göstərilən bütün nümayəndələri Nazirlər Şurasının qərarı ilə vəzifəyə təyin olunurdular.

Ölkədəki quberniyalar inzibati-ərazi cəhətdən qəzalara bölünürdü; Zaqatala quberniyası istisna olmaqla, cəmi 14 qəza var idi. Zaqatala quberniyası isə birbaşa polis sahələrinə bölünürdü. Qəzalara daxil işlər naziri tərəfindən təyin edilən qəza rəisləri başçılıq edirdilər.

Qəzalar və quberniya şəhərləri başında polis pristavları duran polis sahələrinə bölünürdü. Pristavların vəzifəyə təyini və vəzifədə azad edilməsi qubernatorlar tərəfindən həyata keçirilirdi. Pristavların vəzifəsi müvafiq ali hakimiyyət orqanlarının tələblərini icra etməklə, polis sahəsində qaydanın və təhlükəsizliyin mühafizəsində və abadlıq işlərinə baxmaqdan ibarət idi.

Yuxarıda göstərilən inzibati orqanlar başlıca olaraq, polis funksiyaları həyata keçirirdilər. Müvafiq nazirliklərin tabeliyində olan digər idarəetmə sahələrinin (maliyyə, təhsil, ticarət və s.) yerlərdə öz bölmələri və ya vəzifəli şəxsləri var idi. Məsələn, əməyin mühafizəsi sahəsində idarəçiliyi həyata keçirmək üçün dövlətin ərazisi 8 rayon əmək müfəttişliyinə bölünürdü və onların fəaliyyəti Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş əmək müfəttişi tərəfindən istiqamətləndirilirdi¹⁰². Dövlət himayəçiliyi (sosial təminat) üzrə idarəçiliyi yerlərdə həyata keçirmək üçün ölkə ərazisi 6 dairəyə bölünürdü: Bakı (Bakı şəhəri, Bakı və Quba qəzaları), Gəncə (Gəncə şəhəri, Gəncə və Qazax qəzaları), Şamaxı (Şamaxı və Göyçay qəzaları),

¹⁰⁰ Вак: Мильман, Политический строй Азербайджана в XIX - начале XX вв., 302.

¹⁰¹ СУИРПАР, № 1, 15 ноября 1919, ст. 51.

¹⁰² Адрес-календарь, III ч., 68.

Nuxa (Nuxa və Ərəş qəzaları, Zaqatala quberniyası), Qarabağ (Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları), Lənkəran (Lənkəran və Cavad qəzaları). Dairələrə himayəçilik müvəkkilləri başçılıq edirdilər¹⁰³. 1919-cu il mayın 26-da Azərbaycan Parlamenti tərəfindən qəbul edilən "Azərbaycan Cümhuriyyətində Hərbi Mükəlləfiyyət İdarəsinin təşkilı haqqında" qanunla yerlərdə hərbi mükəlləfiyyət işlərini yerinə yetirən orqanlar kimi qəza, dairə və şəhər hərbi mükəlləfiyyət idarələri yaradılmışdır¹⁰⁴.

b) Ölkənin bəzi ərazilərində dövlət hakimiyyətinin bərqərar edilməsi üzrə tədbirlər

Azərbaycanın bəzi əraziləri üzərində dövlət suverenliyinin bərpası və AXC hakimiyyətinin bərqərar edilməsi bir sıra çətinliklərlə həyata keçirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyəti nümayəndəliyinin Paris sülh konfransına memorandumu"nda Azərbaycanın inzibati bölgüsü bu şəkildə verildi:

"1. Bakı quberniyası. Bura bütün Bakı şəhəri, habelə Cavad, Göyçay, Şamaxı, Quba, Lənkəran qəzaları daxildir.

2. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası. Bu quberniyaya Cavanşir, Nuxa, Ərəş, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur və Qazax qəzaları daxildir...

3. İrəvan quberniyası. Bura Naxçıvan, Şorur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, habelə Yeni Bəyazid, Eçmiədzin və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi daxildir.

4. Tiflis quberniyasında Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının mühüm bir hissəsi də Azərbaycan ərazisidir.

5. Zaqatala qəzası.

6. Dağıstan regionunda Kürə və Samur nahiyələrini əhatə edən ərazinin bir hissəsi, habelə Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla Qaytaq-Tabasaran qəzasının bir hissəsi.

7. Yuxarıda adları çəkilən İrəvan və Tiflis quberniyalarında, habelə Zaqatala qəzasında mənsubiyyəti Azərbaycan, Ermənistan,

Gürcüstan və Şimali Qafqaz respublikaları arasında iddialar doğuran sahəyə çox kiçik ərazilər də mövcuddur"¹⁰⁵.

Məhz bu sənəddə göstərilmiş tarixi Azərbaycan ərazilərində milli dövlət hakimiyyətinin bərqərar edilməsinə çox böyük əhəmiyyət verilmiş və bu sahədə mühüm tədbirlər görülmüşdür.

Gəncə quberniyasının hakimiyyətə qarşı düşmənlər münasibət bəsləyən, Ermənistanın təbliği və təzyiqli nəticəsində əsasız ərazi iddiaları irəli sürən və sayca azlıq təşkil edən erməni əhalisinin yaşadığı qəzalarda (Qarabağ bölgəsi) millətlərarası ziddiyyət zəminində anarxiya xüsusilə həddini aşmışdır və sabit qaydanın adı vəsivə və metodlarla bərpası son dərəcə çətin idi. 1919-cu il yanvarın 13-də Hökumətin qərarı ilə göstərilən ərazidə Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarının ibarət ayrıca müvəqqəti Qarabağ general-qubernatorluğu yaradılır¹⁰⁶ və X. Sultanov 29 yanvar tarixli qərarla general-qubernator təyin edilir. Bu bölgədə general-qubernatorluğun yaradılmasında məqsəd Qarabağda yaşayan ermənilərin Ermənistanın təbliği və təzyiqli nəticəsində yaranmış əsasız separatçı hərəkatının qarşısını almaq və imkan daxilində qətiyyətli dinc tədbirlərlə bu bölgədə Azərbaycan Cümhuriyyətinin hakimiyyətini qurmaq idi¹⁰⁷. Tezliklə, görülən tədbirlər nəticəsində həmin bölgədə vəziyyət normallaşmış və 1919-cu il iyulun 22-də erməni əhalisinin nümayəndələri ilə razılıq əldə edilmişdir. Beləliklə, bu ərazi üzərində AXC-nin suverenliyi bərqərar edilmişdir. Üç gün sonra Lənkəran və Muğanda milli dövlət quruluşuna qarşı təşkil edilmiş qiyam da ləğv edilmişdir. Bu hadisələrlə əlaqədar xarici işlər nazirinin teleqramına əsaslanan Ə.M. Topçubaşovun sülh konfransının sədrinə məlumatında deyilirdi: "Lənkəran şəhəri və Lənkəran qəzası bolşeviklərdən təmizlənib, qeyd edilən ərazidə Azərbaycan Hökumətinin hakimiyyəti bərpa edilmişdir və Qarabağın erməni əhalisinin nümayəndələri bu əhalinin Azərbaycan hökumətinə tabe olması haqqında qərar qəbul etmişlər"¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Azərbaycan Paris Sülh Konfransında, 43.

¹⁰⁶ Азербайджан, № 12, 19 января 1919.

¹⁰⁷ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 247, v. 10.

¹⁰⁸ Yəna orada, iş 142, v. 77.

¹⁰³ Yəna orada, 79.

¹⁰⁴ ARDA, f. 895, siy. 3, iş 36, v. 46.

Gəncə quberniyasının Qazax qəzasında da milli toqquşmalar böyük vüsət almışdır. Burada da normal qayda yaratmaq üçün 1919-cu il fevralın 17-dən general-qubernator hüquqları ilə Daxili İşlər Nazirliyinin xüsusi müvəkkili vəzifəsi təsis edilir¹⁰⁹.

Azərbaycan Hökuməti İrəvan quberniyasının Azərbaycan hüdudlarına daxil olan hissəsində də (Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, Yeni Bayazid, Eçmiədzin, İrəvan və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi) Cümhuriyyətin hakimiyyətini bərqərar etmək üçün müvafiq tədbirlər görmüşdür. Hələ Hökumətin 14 avqust 1918-ci il tarixli 135 nömrəli qərarı ilə daxili işlər nazirinə tapşırılırdı ki, tez bir zamanda İrəvan quberniyasının Azərbaycan hüdudlarına daxil olan hissəsində inzibati hakimiyyəti təşkil etsin¹¹⁰.

Erməni daşnak hökuməti türk qoşunları Azərbaycanından çıxıqdan sonra Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli, İrəvan, Eçmiədzin qəzalarını və Qars vilayətini müsəlman əhaldən təmizləyib, bu ərazidə Ermənistan hökumətinin hakimiyyətini bərqərar etmək istəyirdi. Yerli müsəlman əhəlinin müqaviməti bu planın həyata keçirilməsinə mane olur. 1918-ci il noyabrın sonunda mərkəzi Naxçıvan olan Araz Respublikası (o dövr hökumət sənədlərində Araz-Türk Respublikası da adlandırılır) yaradılır. Onun ərazisinə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları, Sordarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Kəmərlı, Mehri və s. bölgələr daxil idi¹¹¹. Araz Respublikasının hakimiyyət orqanları (Hökumətxana, Parlament) yaradılır. Lakin Parlament fəaliyyətini genişləndirə bilmir¹¹². Respublika, bir tərəfdən, erməni iddialarını dəf etməyə, digər tərəfdən, onun bütün əhəlisinin həm din, həm də dil cəhətdən can atdığı Azərbaycanla birləşməni hazırlamağa cəhd edirdi¹¹³. Təəssüflər olsun ki, mövcud şəraitdə Azərbaycan Cümhuriyyəti bu respublikaya lazımi köməklik göstərə bilmədi, bu isə, İ. Musayevin

qeyd etdiyi kimi, Araz Respublikasının taleyinə təsir edən daha bir səbəb oldu¹¹⁴.

1918-ci il dekabrın 1-də Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikası (özünün siyasi və inzibati mərkəzinin adı ilə Qars Respublikası da adlandırılırdı) yarandığı gündən Araz Respublikasının ərazisi onun tərkibinə daxil edilir¹¹⁵. A. Hacıyev bununla əlaqədar haqlı olaraq qeyd edir ki, Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının tərkibinə daxil olma formal xarakter daşıyırdı, çünki yalnız Qars Respublikasının elan edilməsi aktında öz əksini tapmışdır, gerçəklikdə isə Araz-Türk Respublikası müstəqil mövcud olan respublika idi. Həm də o, Qars Respublikasının yaranmasından əvvəl də, onunla paralel də, onun fəaliyyəti sona yetdikdən sonra da – 1919-cu ilin iyununa qədər mövcud olmuşdur¹¹⁶.

1918-ci ilin dekabr ayında Ermənistan qoşun hissələri Araz Respublikasına qarşı tacavüz edərək, yanvar ayının əvvəllərində Şərur və Sürməli qəzalarını və İrəvan, Eçmiədzin qəzalarının müsəlmanlar yaşayan hissəsini tutur və Naxçıvana tərəf irəliləyir¹¹⁷. Bu barədə Araz Respublikası Parlamenti üzvlərinin imzaladığı İrəvan quberniyası əhəlisinin ərizəsi Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il 7 yanvar tarixli iclasında müzakirə edilir və hökumətə təklif edilir ki, "sərəncamında olan bütün tədbirləri görsün ki, bütün bu bədbəxtliklərin qarşısı alınsın"¹¹⁸.

Cövrülən tədbirlər nəticəsində ermənilərin Naxçıvandan qovulması bu bölgənin AXC ilə əlaqələrini möhkəmlədir. Bundan istifadə edən Azərbaycan Hökuməti bura general-qubernator təyin edir. Bölgədəki yerli əhəlinin AXC-yə birləşmək haqqında istək və arzularını və amerikalıların burada öz general-qubernatorluğunu yarat-

¹¹⁴ İ. Musayev, *Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)* (Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996), 70.

¹¹⁵ ARDA, f. 970, siy. 1, i.ş 27, v. 15.

¹¹⁶ A. Hacıyev, *Qars və Araz-Türk Respublikalarının tarixindən* (Bakı: Azər-nəşr, 1994), 50-51.

¹¹⁷ ARDA, f. 895, siy. 1, i.ş 13, v. 21-22.

¹¹⁸ Yəno orada, v. 23.

¹⁰⁹ Yəno orada, f. 894, siy. 1, i.ş 22, v. 46.

¹¹⁰ *Азербайджан*, № 5, 7 октября 1918.

¹¹¹ ARDA, f. 970, siy. 1, i.ş 215, v. 9-9 arx.

¹¹² Г. Малатов, *Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР* (Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1968), 55.

¹¹³ ARDA, f. 970, siy. 1, i.ş 215, v. 9-9 arx.

maq cəhdlərini nəzərə alan Azərbaycan Hökuməti bölgənin statusu layihəsini işləyib hazırlayıb. Layihəyə görə, Azərbaycan Hökuməti burada müvəqqəti olaraq xüsusi general-qubernatorluq yaradılması və general-qubernatorun Amerika vətəndaşları sırasından təyin edilməsi ilə razılıq idi. Bununla yanaşı, qəzalar ümumi, birbaşa, bərabər və gizli səsvermə yolu ilə seçilən yerli milli şuralar tərəfindən idarə edilməsi tələbi irəli sürülürdü. Yerlərdə bütün hakimiyyət (inzibati və məhkəmə orqanları), damir və şosse yolları, poçt-teleqraf, xalq maarifi və s. şüaranın müstəsna səlahiyyətinə daxil edilirdi. İnzibati idarə çoxluq təşkil edən millətdən təşkil olunmalı idi. Bütün general-qubernatorluqda mətbuat, vicdan, söz azadlığı, şəxsiyyətin və əmlakın toxunulmazlığı elan edilməli, general-qubernatorluğun büdcəsinə Azərbaycan Parlamentində baxılmalı, çatışmayan məbləğ Azərbaycan xəzinəsindən əlavə olunmalı idi. Azərbaycan pulu pul vahidi kimi qəbul edilməli idi. Neytral zondan Bakı-Culfa dəmir yolunun keçdiyi xüsusi zolaq ayrılıb Azərbaycan Hökumətinə verilməli idi. General-qubernatorluğun əhalisi tərkilən ediləli, onun bütün ərazisində amnistiya keçirilməli idi. Seçkilər keçirilənədək general-qubernator Azərbaycanı iki nəfər müşavir dəvət edib onların köməyilə qayda-qanun yaratmalı idi¹¹⁹.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Hökumətinin layihəsi Naxçıvanı etimal edilən erməni işğalından müdafiə etməklə yanaşı, buranın Azərbaycana birləşdirilməsi üçün zəmin yaratmaq məqsədi güdürdü. Lakin ermənilərə kömək etmək niyyətində olan amerikalılar Azərbaycan Hökumətinin layihəsi təmin etmirdi və buna görə də qəbul edilmədi. Amerika tərəfi bölgədəki vəziyyətlə yaxından tanış olduqdan sonra münasibət bir qədər yaxşılaşmağa doğru dəyişildi. Neytral zona yaratmaq təklifi irəli sürülür. Bu təklifə qarşı hazırlanmış, yerli əhalinin iradəsinə ifadə edən cavabda qeyd edilirdi ki, əhalisi Azərbaycan türkləri olan Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz rayonları, Vedibasər və Milistan Azərbaycanı ayrılmaz hissəsidir. Bu rayonların azərbaycanlıları AXC qanunlarını rəhbər tutaraq özləri özlərini idarə edirlər¹²⁰. 1920-ci ilin yanvarında amerikalı-

lar Naxçıvan və Şərur türkdənlərini tamamilə tərk etsələr də, ermənilər əzəli Azərbaycan torpaqlarına hücumlarını dayandırmırlar.

c) Yerli özünüidarəetmə

Azərbaycan Cümhuriyyətinin hakimiyyətinin dövründə yerlərdə inzibati orqanlarla yanaşı, özünüidarə orqanları da fəaliyyət göstərirdi. Özünüidarə orqanları şəhərlərdə şəhər dumaları və idarələrindən, habelə kənd tərəfindən seçilən vəzifəli şəxslərdən, kənd yerlərində isə kənd yığıncaqları, kənd ağsaqqalları, vergi yığanlar və sairədən ibarət idi¹²¹.

AXC hakimiyyətinin ilk dövrlərində şəhər və kənd özünüidarə orqanları əvvəlki anarxiya rejimindən qalmış şəraitlə əlaqədar yerli idarəetmədə əhəmiyyətli rol oynayırdı.

Bakı, Gəncə, Zaqatala və bəzi qəzaların şəhərlərində şəhər özünüidarə orqanları – şəhər dumaları mövcud idi. Şəhər dumaları üzvlərinin seçkiləri Rusiya Müvəqqəti Hökuməti tərəfindən 1917-ci il aprelin 15-də təsdiq edilən “Şəhər dumalarına seçkilər keçirilməsi haqqında müvəqqəti qaydalar”¹²² üzrə 1917-ci ildə siyahılar üzrə gizli səsvermə yolu ilə keçirilmişdir. Bu seçkilərdə 20 yaşına çatmış bütün vətəndaşlar iştirak etmişlər.

Müvəqqəti Hökumətin Azərbaycanı da qüvvədə olan 9 iyun 1917-ci il tarixli qərarı ilə şəhər özünüidarə orqanlarına müstəqillik və geniş hüquqlar verilmişdir. Lakin hərbi hadisələr və anarxiya ilə əlaqədar onlar, demək olar ki, fəaliyyət göstərmirdilər. Bolşeviklər tərəfindən ləğv edilmiş, talanmış şəhər idarələri Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra bərpa edilməyə başlanırdı.

Hökumətin 22 iyun 1918-ci il tarixli qərarına əsasən, Elizavetpol şəhər ictimai özünüidarəsinin fəaliyyəti bərpa edilmişdir¹²³. Hökumətin 30 iyun 1918-ci il tarixli “Şəhər ictimai özünüidarələrinin fəaliyyətinin bərpa edilməsi haqqında” qərarına əsasən, daxili işlər nazirinə Azərbaycanda mövcud şəhər özünüidarələrinin fəaliyyətinin bərpası üzrə tədbirlər görülməsi tapşırırdı. Ağdaş, Salyan,

¹¹⁹ Yenə orada, f. 970, siy. 1, iş 92, v. 4-4 arx.

¹²⁰ SSA, f. 277, siy. 2, iş 57, v. 73 arx.

¹²¹ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 247, v. 11.

¹²² Бакиский рабочий, № 21, 2 июля 1917.

¹²³ ARDA, f. 2898, siy. 1, iş 1, v. 3.

Ağdam, Bərdə, Qazax və s. kimi şəhər özünüidarəsi olmayan qəza mərkəzlərində "starosta" ştatı təsis edilməsi nəzərdə tutulurdu¹²⁴.

Bakı şəhərində özünüidarə orqanlarının bərpası zamanı 1917-ci il oktyabrın 29-da seçilmiş şəhər duması üzvlərinin əksəriyyətinin yerlərində olmadığı aşkar edilir. Hökumətin 1918-ci il 18 sentyabr tarixli qərarına əsasən, Bakı şəhər icimai özünüidarəçiliyi bərpa edilir və yeni müvəqqəti Duma təşkil edilir. Bakı Şəhər Dumasının tərkibi Duma tərəfindən kooptasiya yolu ilə tamamlanır. Beləliklə, Bakı Şəhər Dumasının yeni tərkibinə 34 nəfər keçmiş дума üzvü, seçkisiz daxil edilmiş 46 nəfər (27 nəfər partiya siyahıları üzrə, 19 nəfər kooptasiya yolu ilə) daxil olur¹²⁵. Sonradan şəhər duması üzvlərinin səlahiyyət müddəti bitdiyi üçün Hökumətin 29 yanvar 1919-cu il tarixli qərarı ilə onların səlahiyyət müddəti yeni seçkilərə qədər uzadılır. Eyni zamanda, daxili işlər nazirinə tapşırıqlar ki, tezliklə şəhər dumasına seçkilər haqqında qanun layihəsi işləyib hazırlansın və nəzərə alınсын ki, yeni seçkilər 1919-cu il aprelin 7-dən gec olmayaraq keçirilməlidir¹²⁶.

Daxili İşlər Nazirliyi tez bir zamanda "mədəni dövlətlərdə qəbul edilmiş xalq hakimiyyəti əsaslarıyla"¹²⁷ yerli idarəçiliyin islahatını həyata keçirmək məqsədilə, "Azərbaycan Cümhuriyyətində şəhər dumasları üzvləri seçkilərinin keçirilməsi haqqında Qaydalar"ın layihəsini işləyib hazırlayır. Bu "Qaydalar" Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il 7 avqust tarixli iclasında qəbul edilir¹²⁸. "Qaydalar"ə görə, дума üzvlərini seçmək hüququndan cinsindən, dinindən və milliyətindən asılı olmayaraq seçki siyahıları tərtib edilənədək 20 yaşına çatmış və son bir il ərzində həmin şəhərdə yaşayan Azərbaycan Cümhuriyyətinin bütün vətəndaşları istifadə edirdilər. Həqiqi hərbi xidmətdə olan şəxslər, quberniya, şəhər rəisliyi və qəza hüduudlarında inzibati hakimiyyətin ali nümayəndələri və onların müavinləri və köməkçiləri, habelə qu-

berniya və şəhər rəisliyi hüduudlarında yerli polisdə xidmət edən şəxslər дума üzvlərinin seçkisinde iştirak etmirdilər. Əcnəbilər, məhkəmə tərəfindən "Qaydalar"la müəyyən olunmuş cəzalarla məhkum edilmiş şəxslər, əxlaqsızlıq yuvaları saxlayanlar seçki hüququndan məhrum edilirdilər.

Şəhər duması üzvlərinin seçkisinde seçmək hüququndan fərqli olaraq, seçilmək üçün oturaqlıq senzi müəyyən edilməmişdir. Seçkilərdə iştirak üçün müəyyən edilmiş tələblərə cavab verən hər bir şəxs, həmin şəhərdə yaşamasından asılı olmayaraq, şəhər dumasının üzvü (qlasni) seçilə bilirdi. Əcnəbilər də seçilmək hüququndan istifadə edirdilər, lakin onlar üçün 5 illik oturaqlıq senzi müəyyən edilmişdi.

Şəhər dumasının üzvləri bərabər, müstəqim və qapalı seçkilər əsasında 2 il müddətinə seçilməli idilər. "Qaydalar"la şəhər duması üzvlərinin sayı: Bakı üçün 105, Şamaxı üçün 37, Salyan üçün 35, Quba üçün 39, Lənkəran üçün 21, Göyçay üçün 20, Gəncə üçün 74, Nuxa üçün 51, Şuşa üçün 54, Zaqatala üçün 25, Ağdaş üçün 20, Qazax üçün 20 müəyyən olunmuşdur. Hər bir şəhər məntəqəsi bir seçki dairəsini təşkil edirdi və bu dairə ayrı-ayrı seçki sahələrinə bölünürdü.

"Qaydalar"la şəhər dumasları üzvləri seçkilərinin keçirilməsinin bütün məsələləri, habelə seçkilərdə yol verilmiş qanun pozuntularından şikayət və protestlər verilməsi və onlara məhkəmədə baxılması məsələləri də daxil olmaqla, müfəssəl nizamə salınırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın şəhər dumasları həmin qaydalar əsasında tez bir zamanda formalaşmış və fəaliyyətə başlamışdır. Bu seçkilərdə ictimai işlərə hələ alışırmış müsəlman qadınları ilk dəfə olaraq görünməmiş fəallıq göstərmişlər. Bunu Gəncə qubernatorunun Gəncə Şəhər Dumasına keçirilən seçkilərin nəticələri haqqında daxili işlər nazirinə verdiyi məlumatdan aydın görmək olur. Belə ki, dairə üzrə verilmiş səsələrin 30%-dən çoxu müsəlman qadınların payına düşürdü. Hətta bir sahədə müsəlman qadınların səsi kişilərin səsini əhəmiyyətli dərəcədə üstələyirdi¹²⁹.

¹²⁴ *Азербайджан*, № 4, 25 сентябрь 1918.

¹²⁵ *Yenə orada*, № 27, 6 fevral 1919.

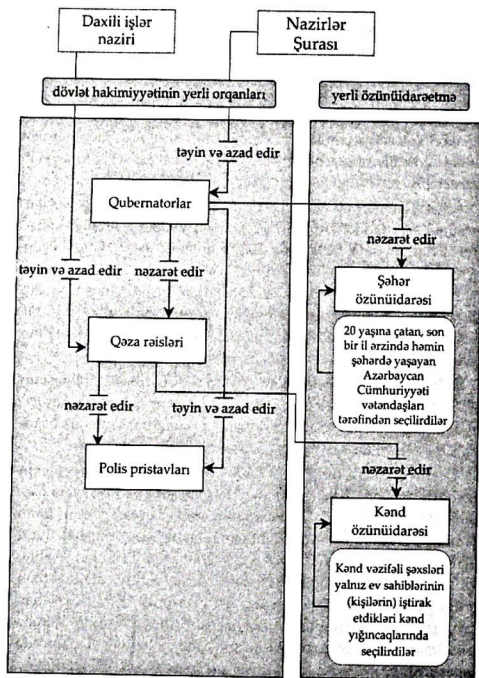
¹²⁶ *Yenə orada*, № 21, 30 yanvar 1919.

¹²⁷ *ARDA*, f. 970, siy. 1, iş 247, v. 11.

¹²⁸ *Yenə orada*, f. 894, siy. 2, iş 24, v. 54-57.

¹²⁹ *Yenə orada*, f. 19, siy. 1, iş 345, v. 65-65 arx.

Sxem 5.4: Yerli dövlət hakimiyyəti və özünüidaraetmə orqanlarının təşkili və sistemi

Azərbaycanın şəhər dumasları şəhər təsərrüfatının qaydaya salınması üçün mühüm tədbirlər görmüşdür.

Bakı şəhərində mənzil böhranı yaşayış və digər növ binaların alverinin artması nəticəsində son həddə çatmışdı. Həm hökumət idarələri üçün binalar, həm də mənzil şəraiti çox aqınacaqlı olan zəhmətkeş kütlələr üçün mənzillər çatışmırdı. Bakı şəhərində mənzil məsələsini nizama salmaq məqsədilə şəhər rəisinin qərarı ilə 1919-cu ilin iyulunda Rekvizisiya komissiyası yaradılmışdır. Komissiyanın səlahiyyətlərinə hökumət idarələri üçün rekvizisiya qaydasında binalar ayrılması məsələsini həll etmək, lazım gəldikdə tutulmuş mənzillərin sıxlaşdırılması, boşalmış mənzil sahələrinin qeydiyyatını aparmaq və icazə şəhadətnamələri vermək məsələləri daxil idi¹³⁰.

Bakı şəhərində işə qəbul edən tərəflə fəhlə və qulluqçular arasında vasitəçilik rolunu oynayan orqan kimi hələ 1918-ci il fevralın 1-dən fəaliyyət göstərməyə başlamış¹³¹ və anarxiya dövründə faktiki olaraq işini dayandırmış Bakı şəhər Əmək birjasının normal fəaliyyəti bərpa edilmişdir. Müstəqillik dövründə Şəhər Duması tərəfindən 1918-ci il yanvarın 13-də Bakı Əmək birjasının Nizamnaməsi qəbul edilmişdir¹³². Əmək birjasi işsizləri qeyd edirdi və növbətçilik əsasında onların işadüzəltmə məsələsini həyata keçirirdi. Birjannın xidmətləri hər iki tərəf üçün pulsuz idi.

Qüvvədə olan qanunlara əsasən, kənd özünüidara orqanları geniş hüquq və vəzifələrə malik olmasına baxmayaraq, az müstəqilliyə malik idi və quberniya və qəza rəhbərliyindən tam asılı vəziyyətdə idi. Kənddə vəzifəli şəxslər yalnız ev sahiblərinin (kişilərin) iştirak etdiyi kənd yığıncaqları tərəfindən birbaşa və açıq səsvermə ilə (əl qaldırmaqla) seçilirdi. Düzdür, 1918-ci ildə anarxiya ilə əlaqədar bu qayda ləğv edilmişdir. Lakin sonradan Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarı ilə kənd özünüidara orqanlarının seçili əsası bərpa edilmişdir¹³³.

¹³⁰ Yenə orada, f. 2767, siy. 1, iş 43, v. 77.

¹³¹ Известия Бакинского Совета, № 109, 8 июля 1918.

¹³² ARDA, f. 784, siy. 1, iş 1, v. 3-4.

¹³³ Yenə orada, f. 894, siy. 1, iş 12, v. 86.

II. İNZİBATI HÜQUQ

1. Mərkəzi dövlət idarəetmə orqanlarının ümumi səciyyəsi

Azərbaycan Hökumətinin fəaliyyətində dövlət quruculuğu, mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının təşkili məsələləri böyük yer tutmuşdur. Hökumətin yenidən fəaliyyətə başladığı dövrdə "Azərbaycan" qəzeti haqlı olaraq yazırdı: "Dövlət mexanizmi yalnız ölkədə düzgün inzibati quruluş və hökumətin bütün tədbirlərini həyata keçirən güclü icra hakimiyyəti mövcud olduqda uğurlu fəaliyyət göstərə bilər və buna görə də hökumətin ən birinci vəzifəsi bu məsələni həyatın yeni şəraitinə uyğun tənzimləməkdən ibarətdir"¹³⁴.

Azərbaycan Cümhuriyyətində ayrı-ayrı sahələr üzrə idarəçiliyə rəhbərliyi həyata keçirən əsas mərkəzi orqanlar nazirliklər idi. Milli dövlətin mövcud olduğu dövrdə icra hakimiyyəti sistemində daxil olan nazirliklər bunlar olmuşdur: daxili işlər, xarici işlər, ədliyyə, hərbi, ticarət, sənaye və ərzaq, əkinçilik və dövlət əmlakı, maliyyə, səhiyyə, himayəçilik, maarif, dini itiqad, əmək, yollar, poçt və teleqraf, dövlət nəzarəti. Ayrı-ayrı hökumət kabinetlərində nazirliklərin sayında müəyyən fərqlər olmuş, onlardan hansılarsa digərlərinə birləşdirilmişlər.

Nazirliklərin fəaliyyəti onlar haqqında əsasnamələrlə müəyyən olunurdu. Nazirliklər öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən məcburi qərarlar, əmrlər və təlimatlar verirdilər. Məcburi qərarlar hər dəfə bunun üçün Nazirlər Şurası tərəfindən xüsusi səlahiyyət verildikdə qəbul edilirdi.

Nazirliklərə nazirlər rəhbərlik edirdilər. Onların xidməti vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq yerində olmadığı müddətdə nazirlik üzrə idarəçiliyin başqa şəxslərə verilməsi qaydası Hökumətin 31 oktyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə tənzimlənirdi. Bu qərara əsasən, bütün nazirlər xidməti işlə əlaqədar olaraq yerində olmadıqları müddətdə öz vəzifələrinin yerinə yetirilməsini müavinlərinə həvalə etmələri haqqında Nazirlər Şurasının sədrinə

¹³⁴ *Азербайджан*, № 6, 8 октябрь 1918.

məlumən verməli idilər. Onların vəzifələrinin digər nazirlərə verilməsi isə hər dəfə Nazirlər Şurası sədrinin razılığı ilə həyata keçirilməli idi¹³⁵.

Nazirliklərin fəaliyyətinin hüquqi əsaslarda aparılması üçün onların hər birinin mərkəzi aparatında hüquqşünas vəzifələri təsis edilmişdir. Əgər ilk dövrdə bir hüquqşünas bir neçə nazirliyə hüquqi xidmət göstərə bilirdisə, sonradan Hökumətin 14 fevral 1919-cu il tarixli qərarı ilə bir hüquqşünasın iki nazirlikdən artıq olmayaq xidmət göstərməsi nəzərdə tutulurdu¹³⁶. Daha sonralar isə bəzi nazirliklərdə hüquq şöbələri yaradılmışdır. Bu şöbələr müxtəlif müqavilələrin, iddia ərizələrinin tərtibindən əlavə, qanunların tətbiqi ilə bağlı məsələlərlə, nazirlik üzrə qanunvericilik layihələrinin işlənilib hazırlanması ilə məşğul olurdular.

2. Ayrı-ayrı sahələr üzrə idarəetmə

A. İnzibati-siyasi sahədə idarəetmə

a) Daxili İşlər Nazirliyi – inzibati idarəçilik üzrə mərkəzi orqan

Azərbaycan Cümhuriyyətinin mərkəzi dövlət orqanları sistemində Daxili İşlər Nazirliyi mühüm yer tuturdu. Daxili İşlər Nazirliyi ən yüksək inzibati orqan idi və Hökumət dövlət hüduqlarında inzibati idarəçiliyi onun vasitəsilə həyata keçirirdi. Yerlərdə hakimiyyətin təşkili və bütün yerli idarəçilik orqanları üzərində inzibati nəzarətin həyata keçirilməsi DİN-in vəzifələrinə daxil idi. Polis orqanlarına rəhbərlik etmək də onun səlahiyyətində idi.

Nazirliyin fəaliyyətinin əsasları 1919-cu il 16 aprel tarixli idarə üzrə əmrə də belə ifadə olunmuşdur: "Qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi, bütün vətəndaşlara eyni cür münasibət, milli ədavətin hər cür təzahürlərinin aradan qaldırılması, vəzifəli şəxslərin sui-istifadə halları ilə mübarizə və seçilib yerləşdirilməsində sərbəstlik verilmiş təbəçiliyində olanların hərəkətlərinə görə məsuliyyətin hakimiyyətin yerli rəhbər nümayəndələrinin üzərinə həvalə edilməsi"¹³⁷. Bu vəzifələr faktiki ola-

¹³⁵ ARDA, f. 100, siy. 2, iş 7, v. 57.

¹³⁶ Yəna orada, f. 84, siy. 1, iş 23, v. 74.

¹³⁷ Yəna orada, f. 894, siy.1, iş 12, v. 86.

raq bütün hökumət kabinetlərində DİN-in əsas vəzifələri sırasında olmuşdur.

DİN-ə rəhbərliyi həyata keçirən şəxslər, beşinci kabinetdə nazir olan M. Hacınski istisna olmaqla, hüquqşünas ixtisasının sahibləri olmuşlar. Birinci kabinetdə daxili işlər naziri vəzifəsini F. Xoyski (o, həm də Nazirlər Şurasının sədri idi, bitərəf), ikinci kabinetdə B. Cavanşir (bitərəf), üçüncü kabinetdə X. Xasməmmədov (Müsavat), dördüncü kabinetdə N. Yusifbəyli (o, hələ Nazirlər Şurasının sədri idi, bitərəf) və beşinci kabinetdə M. Hacınski (Müsavat), 1920 il fevralın 18-dən isə M. Vəkilov yerinə yetirmişlər.

DİN-in nəzdində bütün quberniya və qəzaların inzibati idarə müdiryyətlərinin hərəkətlərinin qanuniliyinə nəzarət etmək üçün polis müfəttişliyi təsis edilmişdir. "Daxili işlər Nazirliyinin nəzdində polis müvakkilliyi haqqında Əsasnamə" Dövlət Müdafiə Komitəsi tərəfindən 16 sentyabr 1919-cu ildə təsdiq edilmişdir¹³⁸. "Əsasnamə"yə görə, polis müfəttişliyi daxili işlər nazirinin birbaşa tabeliyində idi. Onun vəzifələrinə daxil idi: a) DİN-in bütün idarə və vəzifəli şəxslərinin növbəti və qəfləti təftiş edilməsi: növbəti – ildə bir dəfədən az olmayaraq, qəfləti – sui-istifadə halları haqqında məlumatlar alındığı halda; b) bu və ya digər vəzifəli şəxs tərəfindən törədilən vəzifə cinayətlərinin təhqiqatı. Müfəttiş qəfləti yoxlama və araşdırmalara həm daxili işlər nazirinin təklifləri, həm də müfəttişin şəxsi təşəbbüsü ilə ona daxil olan məlumatlar, şikayətlər və ya hər hansı bir vəzifəli şəxsin sui-istifadələri haqqında digər yolla alınmış məlumatlar əsasında başlayırdı.

Cümhuriyyətin yarandığı ilk dövrlərdə yerlərdə hakimiyətin tez bir zamanda bərpa edilməsi, eləcə də bütövlükdə milli dövlət hakimiyyətinin əzəli Azərbaycan ərazilərinin əksər hissəsinə şamil edilməsi, milli ədavətin nisbi də olsa aradan qaldırılması məhz Daxili İşlər Nazirliyinin gərgin əməyi və səyi nəticəsində mümkün olmuşdur. Ölkədə baş alıb gedən anarxiya və qanunsuzluğun aradan qaldırılması və vətəndaşların şəxsi və əmlak hüquqlarının təhlükəsizliyini təmin edə biləcək sabit hüquq qaydası yaradılması sahəsində də Daxili İşlər Nazirliyinin fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

b) Ədliyyə sahəsində idarəçilik

Ədliyyə sahəsində idarəçiliyi həyata keçirən mərkəzi dövlət orqanı Ədliyyə Nazirliyi idi. İnzibati idarəçilik baxımından məhkəmə orqanları, prokurorluq, notariat orqanları onun predmet dairəsinə daxil idi. Bunu qeyd etmək vacibdir ki, məhkəmələr Ədliyyə Nazirliyinə təbə deyildilər. Bu baxımdan ədliyyə naziri yalnız məhkəmə idarəçiliyi orqanının rəhbəri hesab edilirdi. O, həm də Cümhuriyyətin baş prokuroru vəzifəsini həyata keçirərək, Cümhuriyyətin Prokuror Nəzarətini rəhbərlik edirdi.

Cümhuriyyətin ilk hökumət kabinetində ədliyyə naziri vəzifəsini X. Xasməmmədov (Müsavat), ikinci kabinetdə F. Xoyski (eyni zamanda Nazirlər Şurasının sədri, bitərəf), üçüncü kabinetdə T. Makinski (bitərəf), dördüncü kabinetdə A. Səfikürdski (eyni zamanda əmək naziri, sosialist), beşinci kabinetdə isə X. Xasməmmədov (Müsavat) tutmuşlar.

1919-cu il aprelin 16-da Aslan bəy Səfikürdski ədliyyə naziri vəzifəsinə təyin edildikdən sonra elə həmin tarixdə verilən idarə üzrə əmrdə Ədliyyə Nazirliyinin əsas vəzifələri belə xarakterizə edilirdi: 1) ölkədə bütün əhalinin hüquqlarının, rifahının və təhlükəsizliyinin haqiqi mühafizəsini təmin edə biləcək ədalət mühakiməsi işinin düzgün qurulması; 2) ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştirak ictimaiyyətin calb edilməsi; 3) əhaliyə yaxın yerli məhkəmələrdə seçki əsaslarının müəyyən edilməsi¹³⁹.

İlk kabinetdə yalnız nazirin özündən ibarət olan Ədliyyə Nazirliyinin sistemi zamanla formalaşmış və tərkibinə yeni struktur bölmələri daxil edilmişdir. Hökumətin 9 oktyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə həmin ilin 15 iyulunda təsis edilmiş Fövqəladə İstintaq Komissiyası Ədliyyə Nazirliyi sistemində keçirilmişdir¹⁴⁰. Komissiyaın əsas vəzifəsi Avropada müharibənin başlanması zamanından Zaqafqaziya hüduudlarında müəsəlmanlar və onların əmlakı üzərində həyata keçirilmiş zorakılıqların tədqiqi idi.

"Ədliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə"yə müvafiq olaraq, ədliyyə naziri, hələ "həbsxanalara himayədarlıq cəmiyyətinin pre-

¹³⁸ Адрес-календарь, III ч., 12-13.

¹³⁹ Yəni orada, 62; ARDA, f. 100, s. 2, § 84, v. 11.

¹⁴⁰ Адрес-календарь, III ч., 61.

zidenti" idi¹⁴¹. Hökumətin 30 aprel 1919-cu il tarixli qərarı ilə həbsxana müfəttişliyi təsis edilmiş, "həbsxana işini onun qanunvericilik qoyuluşunda və praktiki həyata keçirilməsində cinayət ədalət mühəkiməsinin mühüm maraqları ilə yaxınlaşdırmaq"¹⁴² məqsədilə Ədliyyə Nazirliyinin təşəbbüsü ilə Hökumətin 11 avqust 1919-cu il tarixli qərarı ilə həbsxanalar Daxili İşlər Nazirliyinin tabeliyindən Ədliyyə Nazirliyinin tabeliyinə keçirilmiş¹⁴³ və sonuncunun tərkibində həbsxana şöbəsi yaradılmışdır¹⁴⁴. Penitensiar sistemin Ədliyyə Nazirliyinin predmet dairəsinə daxil edilməsi onun humanistləşdirilməsi baxımından çox mühüm addım idi. Ədliyyə Nazirliyi tez bir zamanda təxminən 2000 məhbusun saxlandığı 12 həbsxana binasını qaydaya salmış, Bayılovda yerləşən Bakı mərkəzi türməsinə təmir etmiş, məhbusların zəruri predmetlərlə təchiz edilməsi üzrə tədbirlər görmüşdür¹⁴⁵.

Ədliyyə Nazirliyinin nəzdində kitabxana da təsis edilmişdir. Bu məqsədlə Hökumətin 19 iyul 1919-cu il tarixli qərarı ilə Ədliyyə Nazirliyinin sərəncamına 50 min rub. vəsait verilmişdir. Qısa bir zamanda kitabxananın fonduna təxminən 500 müxtəlif hüquq ədəbiyyatı alınmış və bu iş davam etdirilmişdir¹⁴⁶.

Ölkədə qanunvericiliyin inkişafında, məhkəmə və əlaqəli orqanların işinin təşkili sahəsində Ədliyyə Nazirliyi əvəzsiz rol oynamışdır. Bundan əlavə, yaxın zamanlarda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan məhkəmə-hüquq islahatı üzrə qanun layihələrinin hazırlanmasında da bu nazirliyin mühüm xidmətləri olmuşdur.

c) Sərhəd mühafizəsi və gömrük nəzarəti orqanları

Bu sahələrdə idarəçiliyi həyata keçirmək üçün nazirlik qismində mərkəzi orqan yaradılmamışdır.

Azərbaycan Hökuməti daxili qayda ilə yanaşı, dövlət sərhəd-

lərinin və dövlətin ərazi hüduqlarının mühafizəsinin mühüm dövlət əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu sahədə mühüm təşkilati tədbirlər görmüşdür. Bu vəzifənin çətinliyi Azərbaycan sərhədlərində cinayətkar üsurların fəallaşması və orada normal mühafizə təmin etmək üçün hərbi qüvvənin kifayət qədər olmaması ilə əlaqədər idi. 1918-ci ildə Cavad və Lankaran qəzalarında vəziyyət xüsusilə gərgin idi. 20 nəfərdən 150 nəfərədək ayrı-ayrı cinayətkar dəstələr mütəmadi olaraq sərhəd kəndlərinə hücum edir, quldurluq və soyğunçuluqla məşğul olurdular. Yerli əhalidən təşkil edilən xüsusi mühafizə komandalarının fəal hərəkətləri nəticəsində tezliklə həmin dəstələr sərhədlərdən uzaqlaşdırılmışdır. Sonradan 200 nəfərdən ibarət xüsusi süvari dəstəsinin təşkil olunması maliyyə vəsaiti ayrılır¹⁴⁷. Dövlət sərhədlərinin təhlükəsizliyinin mühafizəsi üzrə görülməli tədbirlər nəticəsində 1919-cu ilin əvvəllərində sərhədlərdəki vəziyyət normallaşmış, quldur dəstələr əksər yerlərdə ləğv edilmişdir.

İlk dövrdə sərhəd mühafizəsinin zəif olması nəticəsində qaçaqmalçılıq və məhsul və malların rüsumsuz ölkə hüduqlarından kənara daşınması halları böyük miqyasda idi. Neft və çörək məhsullarının Gürcüstana və Ermanistana aparılması halları xüsusilə gənc vüsat almışdı. Bütün bunların qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan Hökuməti bir sıra məntəqələrdə – Kür çayı üzərində (Qırmızı körpü), Salahlı, Şıxlı və Qıraçqəsəmənli kəndlərində və Poylu stansiyasında mühafizə təşkil etmişdi¹⁴⁸.

Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il iyulun 10-da qəbul etdiyi qanunlarla gömrük nəzarətini həyata keçirmək üçün Qazax qəzasının Çaxmaqlı kəndində Ağstafa gömrük məntəqəsi¹⁴⁹ və Poylu dəmir yolu stansiyasında Poylu gömrük məntəqəsi¹⁵⁰, 22 dekabr 1919-cu il tarixli qanunla isə Yalama dəmir yolu stansiyasında Yalama gömrük məntəqəsi təsis edilmişdir¹⁵¹. 8 aprel 1920-ci ildə qanunla

¹⁴¹ ARDA, f. 100, siy. 2, iş 292, v. 2.

¹⁴² *Адрес-календарь*, III ч., 66.

¹⁴³ ARDA, f. 100, siy. 2, iş 7, v. 193; *Азербайджан*, № 182, 23 август 1919.

¹⁴⁴ *Адрес-календарь*, III ч., 61.

¹⁴⁵ Yenə orada, 66.

¹⁴⁶ Yenə orada.

¹⁴⁷ ARDA, f. 894, siy. 1, iş 12 v. 63.

¹⁴⁸ Yenə orada, v. 64.

¹⁴⁹ Yenə orada, f. 895, siy. 3, iş 63, v. 3.

¹⁵⁰ Yenə orada, f. 2794, siy. 1, iş 392, v. 56.

¹⁵¹ Yenə orada, f. 895, siy. 3, iş 97, v. 12.

Bakı gömrüyünün tərkibində gömrük müfəttişi vəzifəsi təsis edilmişdir¹⁵².

Daha sonra Azərbaycan Parlamentinin bu sahədə mühüm tədbirlərindən biri 1919-cu il avqustun 14-də "Azərbaycan Cümhuriyyətinin Gömrük Sərhəd Mühafizəsinin təsis edilməsi haqqında qanun"¹⁵³ qəbul etməsi olmuşdur. Qanunla Azərbaycan Cümhuriyyəti hüddullarının gizli ticarətdən mühafizəsi və qaçaqmalçılıqla mübarizə məqsədilə Azərbaycanın sərhədləri üzrə tərkibində 992 nəfər mühafizəçi olmaqla 99 sərhəd məntəqəsi təsis edilirdi. Mühafizəçilər yerli orqanları etibar etdiyi yerli sakinlərdən sərbəst müddə ilə xidmətə qəbul edilməli idilər. Onlar, habelə öz geyimləri, at və silahları ilə qulluqda olmalı idilər. Qanunla, habelə Azərbaycan Cümhuriyyətinin sərhədi boyu sərhəd mühafizəsi postlarının dislokasiyası təsdiq edilirdi.

Sərhəd mühafizəsinin təşkilinə rəhbərlik etmək və onun fəaliyyətini Azərbaycan Gömrük İdarəsi ilə uzlaşdırmaq üçün mərkəzi orqan qismində Maliyyə Nazirliyinin tərkibində xüsusi şöbə – sərhəd mühafizəsi şöbəsi təsis edilmişdir¹⁵⁴.

ç) Müdafiə sahəsində idarəetmə. Hərbi idarəçilik və milli təhlükəsizlik orqanları

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı gündən hərbi quruculuq işini dövlət quruculuğunun tərkib hissəsi hesab etmiş və ona mühüm əhəmiyyət verərək, bu sahədə əsaslı tədbirlər görmüşdür. "Müsavət" parlament fraksiyasının Parlamentdə 1918-ci il dekabrın 10-da səslənmə bəyannaməsində deyilirdi: "Dövlət yaradılan zaman ictimai etimaddan əlavə real qüvvə də lazımdır. Buna görə də ordunun təşkilinə ciddi diqqət yetirmək lazımdır. Bunu həm dövlətimizin kənardan mühafizəsinin təmini, həm də onun daxili qaydasının qorunması tələb edir, hərbi mükəlləfiyyət ümumi olmalıdır"¹⁵⁵. Parlamentin 26 dekabr 1918-ci il tarixli iclasında Azər-

¹⁵² Yenə orada, f. 895, s. 3, iş 102, v. 23; ВПАР, № 26, 17 апреля, 1920.

¹⁵³ ARDA, f. 895, s. 3, iş 171, v. 70.

¹⁵⁴ Yenə orada.

¹⁵⁵ *Азербайджан*, № 59, 13 декабря 1918.

baycan Hökumətinin F. Xoyski tərəfindən elan edilən bəyannaməsində ölkə ərazisinin bütövlüynü qoruya biləcək hərbi qüvvələrin təşkili hökumətin ən başlıca vəzifələrindən biri hesab edilirdi¹⁵⁶. Cümhuriyyətin müdafiə və hərbi quruculuq sahəsində fəaliyyəti də bu vəzifənin həyata keçirilməsinə yönəlmişdi. İlk növbədə, hərbi quruculuq işini həyata keçirməli orqanlar sistemini formalaşdırmaq lazımdı.

İlk hökumət kabinetində hərbi nazir vəzifəsini X.P. Sultanov (Müsavət) tutmuşdur. İkinci hökumət kabinetində isə hərbi nazir vəzifəsi olmamışdır, yalnız oktyabrın 6-da ikinci hökumət kabinetində dəyişikliklər zamanı hərbi işlər üzrə müvəkkil vəzifəsi nəzərdə tutulmuşdur ki, onu da İ. Ziyadxanov (bitərəf) icra etmişdir. Hökumətin 1 noyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə Hərbi Nazirlik yaradılmış və bu portfel Nazirlər Şurasının sədrinə verilmişdir. Noyabrın 7-də isə hərbi nazirin müavini vəzifəsi təsis olunmuş və bu vəzifəyə general S. Mehmandarov təyin edilmişdir¹⁵⁷. Ona Hərbi Nazirliyi təşkil etmək vəzifəsi həvalə olunurdu.

Hərbi Nazirlik üzrə əmrlə noyabrın 15-dən intendant, mühəndis, növbəçi general, general-kvartirmeyster, artilleriya, hərbi sanitar, hərbi təlim, topoqrafiya və nəzarət şöbələrindən ibarət Baş Qərargah təsis olunur. Elə həmin əmrlə Baş qərargahın rəisi (eyni zamanda Hərbi Nazirliyin dəftərxana rəisi) vəzifəsinə polkovnik Səlimov təyin edilir¹⁵⁸.

İngilislər Bakıya daxil olduqdan sonra burada Hərbi Nazirliyin fəaliyyətinə icazə vermədikləri üçün nazirlik noyabrın 22-də dinc ordu quruculuğu ilə məşğul olmaq üçün Gəncəyə köçür. Hərbi Nazirliyin fəaliyyəti faktiki olaraq bu vaxtdan başlanır. Bu iş Azərbaycanın hərbi hissələrinin operativ baxımdan təbə olduğu Qafqaz Ordusunun komandanı Nuru Paşanın dekabrın 15-də Azərbaycanı qəti olaraq tərk etməsindən sonra xüsusilə geniş vüsət almağa başlayır¹⁵⁹.

1918-ci il dekabrın 25-də S. Mehmandarov Hərbi nazir, dekabr

¹⁵⁶ Yenə orada, № 69, 29 dekabr 1918.

¹⁵⁷ ARDA, f. 2898, s. 2, iş 22, v. 4.

¹⁵⁸ *Адрес-календарь*, III ч., 28.

¹⁵⁹ Yenə orada.

rn 29-da isə Azərbaycan Korpusunun komandiri Ə. Şıxlinski hərbi nazirin müavini təyin edildilər. 1919-cu ilin mart ayında isə General-kvartirмейстер idarəsi Ümumi Qərargahdan ayrılır və general-kvartirмейстер, hərbi yollar, hərbi topoqrafiya şöbələrindən ibarət Baş Qərargah (Baş Ərkani-hərb) təşkil olunur. General-leytenant S. Sulkeviç Baş Qərargahın rəisi təyin edilir. Hərbi Şüaranın həmin ilin 3 sentyabrında çıxardığı qərarla Artilleriya İdarəsi Baş Artilleriya İdarəsinə çevrilir. Parlamentin 13 oktyabr 1919-cu il tarixli qərarı ilə Baş Qərargahın şöbələrinin şəxsi heyətlərinin sayı artırılır və şöbələr idarələrə çevrilir. Bir qədər sonra Ordunun Təchizatı İdarəsi də yaradılır. Hərbi Nazirliyin Baş Qərargahının özünün mətbəəsi də var idi.

Bu dövrdə hərbi təhsil müəssisələrinin təşkili sahəsində də mühüm addımlar atılmışdır. Əvvəlki praporçiklər məktəbi Hərbi Məktəbə çevrilmiş, ingilissə Bakını tərk etdikdən sonra isə həmin məktəb Gəncədən Bakıya köçürülmüş və bir qədər genişləndirilmişdir. Bundan əlavə, hərbi dəmiryolu kadrları hazırlamaq üçün Hərbi Dəmiryol Məktəbi, habelə Hərbi İstehkamçılar və Feldşer Məktəbləri açılmışdır¹⁶⁰. Hökumətin 11 fevral 1919-cu il tarixli qərarı ilə türk dilində hərbi nizamnamələr və Azərbaycan qoşunları üçün geyim forması təsdiq olunmuşdur¹⁶¹.

Hərbi Nazirliyin tərkibində hərbi qanunvericilik, eləcə də maliyyə-təsərrüfat məsələlərini həll etmək üçün Hərbi Şura fəaliyyət göstərirdi. Hərbi Şüaranın tərkibi hərbi işin müxtəlif sahələrində təcrübəyə malik ali rütbəli hərbiçilərdən ibarət idi.

Hərbi Nazirliyin nəzdində Azərbaycan Cümhuriyyətinin hərbi qanunvericilik külliyyatını tərtib etmək üçün nazirliyin baş idarələrinin nümayəndələrinin daxil olduğu xüsusi Məcəllələşdirmə Komissiyası yaradılmışdır. Komissiya tez bir zamanda işə başlasa da, onun sonrakı işindən məlum olur ki, komissiya üzvlərinin hər birinin öz vəzifələri üzrə işi olduqca çoxdur və onlar məcəllələşdirmə üzrə tapşırılmış işin öhdəsindən gələ bilməyəcəklər. Bu səbəbdən də Hərbi Nazirliyin dəftərxanası yanında

xüsusi qanunvericilik-məcəllələşdirmə şöbəsi yaradılmışdır¹⁶².

Böyük qarnizonun yerləşdiyi Bakı şəhərində hərbi idarə ilə heç bir əlaqəsi olmayan ayrı-ayrı şəxslərin hərbi formada daim toplaşması müşahidə olunurdu. Habelə güclü milli ordu quruculuğu işi ciddi hərbi nizam-intizam olmadan mümkün deyildir. Bütün bunlar Bakıda xüsusi Komendant İdarəsinin təsis edilməsini tələb edirdi. Bunu nəzərə alaraq, Hərbi Nazirlik belə bir idarənin təsis edilməsi haqqında Nazirlər Şurası qarşısına vəsatət qaldırır. "Bakı Komendant İdarəsinin fəxsi heyəti və vəzifələri haqqında nizamnamə" Parlament tərəfindən 1919-cu il oktyabrın 18-də təsdiq edilir.

1919-cu il mayın 26-da Azərbaycan Parlamenti "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Hərbi Mükəlləfiyyətin həyata keçirilməsi üzrə İdarənin təşkili haqqında" qanun¹⁶³ qəbul edir. Qanunla Azərbaycan Cümhuriyyətində hərbi mükəlləfiyyət işlərini aparan mərkəzi dövlət orqanı kimi Azərbaycan Mərkəzi Hərbi İdarəsi təsis edilirdi. Onun başlıca vəzifəsi hərbi xidmətə və hərbi mükəlləfiyyətin natura ilə icrası üzün əhalinin çağırışını təşkil etməkdən ibarət idi. Azərbaycan Mərkəzi Hərbi İdarəsinin sadri daxili işlər nazirinin müavini, üzvləri isə Hərbi və Ədliyyə nazirliklərinin nümayəndələri idi¹⁶⁴.

Denikin təhlükəsinin kəskinləşdiyi 1919-cu ilin 9 iyununda Parlamentin təşəbbüsü və Hökumətin qərarı ilə dövlətin müdafiəsini təmin etmək üçün Hökumətin tərkibində xüsusi orqan – Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradılır. Komitə beş üzvdən – Nazirlər Şurasının sədrini, hərbi, yollar, xarici işlər və ədliyyə nazirlərindən ibarət tərkibdə təşkil edilir¹⁶⁵. "Bu Komitə müdafiə sahəsində fəvqaladə hüquqa malik bir orqan olub, respublikada ümumi hərbi səfərbərlik keçirmək, bütün Azərbaycanda hərbi, müharibə vəziyyəti elan etmək hüququna malik bir orqan idi"¹⁶⁶. Dövlət Müdafiə Komitəsi-

¹⁶⁰ Yenə orada, f. 2894, s. 2, iş 4, v. 5.

¹⁶¹ Yenə orada, f. 895, s. 3, iş 36, v. 46.

¹⁶⁴ Hərbi idarəçilik orqanlarının təşkili və quruluşu haqqında ətraflı bax: Süleymanov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi*, II c, 29-99.

¹⁶⁵ ARDA, f. 100, s. 2, iş 7, v. 149.

¹⁶⁶ Yenə orada, f. 895, s. 1, iş 9, v. 108.

¹⁶⁰ Yenə orada, 28-29.

¹⁶¹ ARDA, f. 895, s. 1, iş 9, v. 108.

nin verdiyi qərarlar bütün müəssisə və təşkilatlar, vətəndaşlar üçün məcburi qüvvəyə malik idi.

Dövlət Müdafiə Komitəsi tez bir zamanda ölkənin müdafiəsinin təşkilinə başlamışdır. Müdafiə Komitəsinin qərarına əsasən, Azərbaycan mühasirə vəziyyətində olan olunmuş, mövcud hərbi hissələrə könüllülər hesabına mükəmləndirilərk Samur çayı hövzəsinə yeridilmiş, burada müdafiə istehkamları yaradılması və dəmiryol körpülərinin minalanması işinə başlanmış, təcavüz qarşısında qalacağı təqdirdə bir sıra vacib tədbirlər görülməsi (partizan dəstələrinin təşkili, dövlət idarələrinin paytaxtdan Gəncəyə köçürülməsi və s.) planlaşdırılmışdır.

Azərbaycan tarixində ilk milli təhlükəsizlik orqanları da Cümhuriyyət dövründə yaradılmışdır. Əvvəlcə Hərbi Nazirliyin ştatları haqqında 25 fevral 1919-cu il tarixli "Hərbi Nazirliyin ştatları haqqında Qanun"la General-kvartirмейстер İdarəsinin nəzdində kaşfiyyət və əks-kaşfiyyət bölməsi yaradılması nəzərdə tutulmuşdur¹⁶⁷. Hərbi nazirin əmri ilə həmin il martın 26-dan Baş Qərargah, onun tərkibində isə general-kvartirмейстер şöbəsinin kaşfiyyət və əks-kaşfiyyət bölməsi yaradılır¹⁶⁸. Hərbi nazir S. Mehmandarov Nazirlər Şurasının sədrinə mürasimində kaşfiyyət və əks-kaşfiyyətin bölməsinin əsas vəzifəsinə belə müəyyən edirdi: "düşmənlər haqqında mümkün olan məlumatları toplamaq, xaricdə hərbi agenturalar yaratmaq, ölkənin daxilində isə casusluğa qarşı mübarizə aparmaq"¹⁶⁹. Ölkədə kaşfiyyət və əks-kaşfiyyətin təminatına məsuliyyət daşıyan bu bölmə təxribatçılıqla məşğul olan bolşevik, denkinçiyə və erməni casusları haqqında çoxlu gərəklilik məlumat toplamışdır.

Parlamentin 11 iyun 1919-cu il tarixli qərarı ilə Dövlət Müdafiə Komitəsinin nəzdində Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı yaradılmışdır. Bununla kaşfiyyət işi əks-kaşfiyyətdən ayrılmış və Hərbi Nazirliyin tərkibində saxlanılmışdır. Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatının hüquq və vəzifələri müvafiq Əsasnamə ilə müəyyən edilirdi. Onun

başlıca vəzifələrinə daxil idi: dövlət quruluşunun devrilməsinə yönəlmiş, əhali arasında şifahi və ya mətbuat vasitəsilə hökumətə zidd təşviqat aparan şəxslərin müəyyən edilməsi; hökumətin fəaliyyəti və hərbi hissələrin əməliyyatlarına, milli təhlükəsizliyə dair yalan məlumat və şayiələr yayanların, əhalinin ayrı-ayrı sinifləri arasında milli münafiqlər yaradanların aşkarlanması; hakimiyyət dairələrinin xüsusi icazəsi olmadan təşkil edilmiş, siyasi xarakter daşıyan hər cür toplantı və iclasların təşkilatçıların müəyyən edilməsi; hər növdən olan odlu silah, döyüş sursatı və partlayıcı maddələrin anbar və gizli saxlanması yerlərinin aşkar olunması. Təşkilat şübhəli şəxsləri ilkin həbs etmək hüququna malik idi. Bakı və onun ətrafında təşkilatın 8 rayon bölməsi yaradılmışdır. Bir sıra uğurlu əməliyyatlar aparmasına baxmayaraq, təşkilatın fəaliyyətinə Nazirlər Şurasının 6 mart 1920-ci il tarixli qərarı ilə xitam verilmişdir. Bu zamandan etibarən əks-kaşfiyyət işi Bakı General-qubernatorluğunun tərkibində yaradılan informasiya şöbəsi məşğul olmuşdur. Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatının ləğv edilməsinin əsas səbəbi kimi təşkilata daxil olmuş bəzi kadrların informasiyanı bolşeviklərə ötürməsi nəticəsində əməliyyat tədbirlərinin lazımı səviyyədə həyata keçirilə biləcəyinin ehtimal olunur¹⁷⁰.

d) Xarici əlaqə orqanları

Azərbaycan Cümhuriyyətinin başlıca mərkəzi orqanlarından biri onu beynəlxalq-hüquqi əlaqələrdə təmsil edən və beynəlxalq-hüquqi əhəmiyyətə malik funksiyalar həyata keçirən Xarici İşlər Nazirliyi idi. Xarici İşlər Nazirliyi haqqında Əsasnaməyə görə, onun fəaliyyət dairəsinə daxil idi: siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə xarici dövlətlərin hökumətləri ilə əlaqələr; xaricdə ticarət və ümumiyyətlə öz dövlətinin mənafeələrinə himayəçilik; xaricdə yaşayan vətəndaşların şəxsi və əmlak mənafeələrinin müdafiəsi; öz dövlətində xaricilərin işləri üzrə onların qanuni tələblərinin təmin olunmasına kömək etmək.

¹⁶⁷ Azərbaycan, № 46, 1 mart 1919.

¹⁶⁸ ARDA, f. 894, s. 1, i. 4, v. 12.

¹⁶⁹ Yəni orada, i. 26, v. 3.

¹⁷⁰ Azərbaycan Cümhuriyyətinin milli təhlükəsizlik orqanlarına dair ətraflı məlumat üçün bax: Elşad Qoca, *Azərbaycan təhlükəsizlik və xüsusi xidmət orqanları (1918-1920)* (Bakı: Şuşa, 2000); Cəlal Qasımov, *Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları (1918-1920)* (Bakı: Vanur Poliqraf, 2018).

Birinci və ikinci hökumət kabinetlərində xarici işlər naziri postunu M. Hacınski (ikinci kabinetdə eyni zamanda dövlət nəzarət naziri, Müsavat), 1918-ci il oktyabrın 6-da ikinci hökumət kabinetindəki dəyişikliklərdən sonra Ə. Topçubaşov (bitərəf), üçüncü kabinetdə F. Xoyski (həm də Nazirlər Şurasının sədri, bitərəf), dördüncü kabinetdə M. Cəfərov (Müsavat), beşinci kabinetdə F. Xoyski (bitərəf) tutmuşlar.

Xarici İşlər Nazirliyinin strukturu mərkəzi aparatdan və xarici idarələrdən ibarət idi. Mərkəzi aparata nazirliyin dəftərxanası və departament daxil idi. Departamentin tərkibində isə bu bölmələr var idi: daxilə əlaqələr, xarici əlaqələr (diplomik şöbə), şəxsi heyət və təsərrüfat işləri, arxiv. Təbliğat işlərinə xüsusi diqqət yetirən nazirliyin tərkibində sonradan xüsusi təbliğat şöbəsi də yaradılmışdır. Nazirliyin nəzdində yardımçı kollegial orqan olan Şura fəaliyyət göstərirdi. Şura nazirin sədrliyi ilə onun müavinindən və üç üzvdən: iki müşavirdən və departamentin direktorundan ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərirdi. Şurada nazirin lazım bildiyi məsələlərə baxılır, habelə diplomatik qulluğa daxil olmaq arzusunda olan şəxslər sınaqdan keçirilirdilər. Xüsusi hüquqi xarakterli işlərə baxılması üçün Şurada hüquq məsləhətçisi bürosu fəaliyyət göstərirdi¹⁷¹.

Xarici idarələrin tərkibinə xarici dövlətlərdəki səfirlik və missiyalar, baş konsulluqlar, konsulluqlar, vitse-konsulluqlar və agentliklər daxil idi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti qonşu dövlətlərlə rəsmi diplomatik əlaqələr saxlayırdı. Cümhuriyyətin Gürcüstan, Ermənistan, Türkiyə və İran hökumətlərinin yanında diplomatik nümayəndəlikləri var idi. Diplomatik nümayəndəliklərə Gürcüstanda əvvəl M.Y. Cəfərov, sonra F. Vəkilov, Ermənistanda əvvəl T. Makinski, sonra M. Təkinski, daha sonra isə Ə. Haqverdiyev, Türkiyədə Y.V. Çəmənzəminli, İranda A. Ziyadxanlı başçılıq etmişlər. Bundan əlavə, Azərbaycanın Batumida baş konsulluğu (M. Əfəndiyev), Ukraynada konsulluğu (C. Sadıqov), Krımda konsul agentliyi (Ş. Hüseyinov) fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin xaricdə ən böyük nümayəndəliyi

beynəlxalq Paris Sülh Konfransına göndərilən nümayəndə heyəti idi. Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi və əsas vəzifəsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin beynəlxalq tanınması olan nümayəndə heyəti böyük çətinliklər hesabına bu vəzifənin öhdəsindən uğurla gəlir. 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycan Cümhuriyyəti Paris Sülh Konfransında de-fakto tanınır. Azərbaycan Parlamentinin Azərbaycanın böyük dövlətlər tərəfindən tanınmasına həsr edilmiş yanvar ayının 14-də keçirilmiş təntənəli iclasında söylədiyi təbrik nitqində F. Xoyski bu hadisəyə belə qiymət verir: "1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan xalqı öz istiqlalini qoruyub saxladı. Lakin bunu elan etmək hələ az idi. Bütün dünyaya sübut etmək lazım idi ki, biz müstəqil həyata layiqlik. Və ötən il yarımda Azərbaycan xalqı Avropaya sübut etdi ki, o, müstəqil yaşaya bilər, müstəqil idarə edə bilər. Azərbaycan xalqının həyat qabiliyyətinə inanan Avropa bizim müstəqilliyimizi tanımağı lazım bildi"¹⁷².

Avropa ölkələrinə diplomatik nümayəndəliklər göndərilməyindən əvvəl, Avropada Versal Ali Şurasının keçirdiyi bütün beynəlxalq tədbirlərdə Azərbaycan Cümhuriyyətini Azərbaycan sülh nümayəndə heyəti təmsil edirdi.

1920-ci il fevral-aprel aylarında Azərbaycan Cümhuriyyətinin diplomatik fəaliyyət dairəsi genişlənməyə başlamışdır. 1920-ci il 20 mart müqaviləsinə əsasən, İran Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyini de-yure tanıdıqdan sonra fevralın 4-dən Ənzəlidə vitse-konsulluq¹⁷³, aprel ayının 1-dən isə Təbrizdə baş konsulluq, Məşhəddə vitse-konsulluq, Xoy və Əhərdə konsul agentlikləri¹⁷⁴ təsis edilmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Amerika və Qərbi Avropa ölkələri ilə beynəlxalq-hüquqi formalarda diplomatik münasibətlər yaratılmasına mühüm əhəmiyyət verirdi. Hələ beynəlxalq Paris Sülh Konfransında Azərbaycanın tanınmasından əvvəl Hökumətin 1920-ci il 7 yanvar tarixli qərarı ilə Amerikaya, Böyük Britaniyaya, İsveçrəyə, İtaliyaya, Polşaya və keçmiş Rusiya imperiyasının qərb

¹⁷² ARDA, f. 895, siy. 1, iş 259, v. 3.

¹⁷³ Yənə orada, f. 970, siy. 1, iş 221, v. 20.

¹⁷⁴ Yənə orada, v. 30.

¹⁷¹ Адрес-календарь, IV ч., 5-6.

hissəsində yeni yaranmış dövlətlərə diplomatik missiyalar göndərilməsi nəzərdə tutulurdu¹⁷⁵. Lakin tanınmadan sonra Paris Sülh Konfransı öz işini başa çatdırdığı üçün oraya göndərilmiş Azərbaycan nümayəndəliyinin ləğv edilməsi zərurəti ortaya çıxdıqda bu məsələyə yenidən baxılır. Hökumətin 5 mart tarixli iclasında Xarici İşlər Nazirliyinin hazırladığı "Qərbi Avropada və Amerikada Azərbaycan Cümhuriyyətinin diplomatik missiyalarının yaradılması və Paris Sülh Konfransındakı Azərbaycan nümayəndəliyinin ləğv edilməsi haqqında" qanun layihəsi¹⁷⁶ bəyanilir və Parlament müzakirəsinə təqdim edilir.

Göstərilən qanun layihəsi Azərbaycan Parlamentinin iki iclasında geniş müzakirə edilmişdir. Parlamentin 1920-ci il 15 aprel tarixli iclasında qanun layihəsi ilə əlaqədar xarici işlər naziri F. Xoyski çıxış edərək deyir: "Əlbəttə, biz dünyanın bütün dövlətlərində öz nümayəndələrimizin olmasını arzulayıyıq, təəssüf ki, Azərbaycan elə vəziyyətdədir ki, bütün dövlətlərə öz nümayəndələrini göndərə bilməz. Ona görə də hökumət ən nüfuzlu dövlətlərə missiya göndərilməsi ilə məhdudlaşmağı qərara aldı. Hər şeydən əvvəl, İngiltərəyə, Fransaya, İtaliyaya və Amerikaya missiyalar göndərilir. Bunlar yalnız Avropada deyil, bütün dünyada həlledici rol oynayan dövlətlərdir. Sonra İsviçərəyə missiya göndərilməsi nəzərdə tutulub. Bu ölkə elə bil ki, bütün dünyanın mərkəzi hesab edilir. Hər cür beynəlxalq konfransların böyük bir hissəsi İsviçərədə keçirilir. Kiçik İsviçərədə çərçayən edən hadisələr bəzən dünya siyasətinin gedişinə belə təsir edir. Buna görə də hökumət bu ölkədə diplomatik missiyanın olmasını zəruri hesab edir. Nəhayət, Polşaya missiya göndərilir. Azərbaycanla Litva, Latviya, Finlandiya, Estoniya, Rumıniya və digər ölkələr arasında sıx əlaqələr yaratmaq bu missiyanın vəzifəsidir"¹⁷⁷. Sovet Rusiyasına nə üçün diplomatik missiya göndərilməməsi haqqında "Hümmət" fraksiyasının üzvü Ə. Qarayevin sualına F. Xoyski belə cavab verir: "Biz həmişə xalqımızın böyük rus xalqı ilə sıx yaxınlığı fikrində olmuşuq və bu fikirdəyik.

Əgər bu dostluq toxsu, bu bizim günahımız deyil. Biz üç dəfə Sovet Rusiyasına dostluq münasibətləri qurmaq üçün danışıqlara başlamağa hazır olduğumuzu təklif etmişik. İndiyə qədər bizim təklifimiz diqqətdən kənar qalıb"¹⁷⁸. Lakin sonradan aprel ayının 17-də RSFSR xarici işlər nazirinin müavinindən teleqram alınmışdı ki, Sovet Rusiyası Azərbaycanla ticarət-iqtisadi əlaqələr yaratmağa razıdır¹⁷⁹. Buna görə də qanuna Rusiyaya diplomatik nümayəndəlik göndərmək məsələsi daxil edilmişdir.

Azərbaycan Parlamenti sözügedən qanunu 1920-ci il 19 aprel tarixli iclasında qəbul etmişdir. Qanunla Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ, İsviçərə və Polşa (Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Ukrayna, Rumıniya), Almaniya və Rusiyada diplomatik nümayəndəliklər təsis edilməsi və bununla əlaqədar olaraq, Paris diplomatik missiyanın təyinat yerinə gəldikdən sonra ləğv edilməsi nəzərdə tutulurdu¹⁸⁰.

B. İqtisadi sahədə idarəetmə

a) İqtisadi-təsərrüfat sahəsində idarəçilik

İqtisadi böhran şəraitində fəaliyyətə başlamış Azərbaycan Hökuməti ölkənin iqtisadi-təsərrüfat həyatının və maliyyə sisteminin qaydaya salınması sahəsində də böyük çətinliklərlə üzlənməmişdir. Ölkənin iqtisadi-maliyyə vəziyyətini normalaşdırmaq üçün nizamlayıcı aparata ehtiyac çox böyük idi. Artıq 1918-ci ilin sonlarında ölkədə planlı şəkildə iqtisadi-maliyyə sahəsində mərkəzi və yerli orqanların yaradılmasına başlanmışdır.

İqtisadiyyatın əsasını təşkil edən sənaye, kənd təsərrüfatı, ticarət sahələrində Azərbaycan Cümhuriyyətinin mərkəzi idarəetmə orqanları Ticarət və Sənaye (beşinci kabinetdə isə Ticarət, Sənaye və Ərzaq) və Əkinçilik (üçüncü və dördüncü kabinetlərdə – Əkinçilik və Dövlət Əmlakı) nazirlikləri idi.

İlk kabinetdə ticarət və sənaye naziri M. Cəfərov (bitərəf, sonra Müsavat), ikinci kabinetdə A. Aşurov (bitərəf, oktyabrın 6-da ikinci

¹⁷⁵ Yənə orada, f. 895, siy. 3, iş 314, v. 10.

¹⁷⁶ Yənə orada, v. 45; f. 970, siy. 1, iş 221, v. 3.

¹⁷⁷ Yənə orada, f. 895, siy. 1, iş 294, v. 2.

¹⁷⁸ Yənə orada, v. 15.

¹⁷⁹ Həsənlı, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti*, 389.

¹⁸⁰ ARDI, f. 970, siy. 1, iş 224, v. 4.

hökumət kabinetində dəyişikliklərdən sonra B. Cavanşir (eyni zamanda daxili işlər naziri, bitərəf), üçüncü kabinetdə M. Əsədullayev (bitərəf), dördüncü kabinetdə A. Əminov (bitərəf), beşinci kabinetdə ticarət, sənaye və ərzaq naziri X. Məlikaslanov (eyni zamanda yollar naziri, bitərəf), 1920 il fevralın 18-dən M. Hacinski olmuşlar.

1918-ci il oktyabrın 30-dan Ticarət portu idarəsi bərpa edilmiş¹⁸¹, həmin il 29 sentyabr tarixli qərarla Neftin hesabı kontorunun fəaliyyəti oktyabrın 1-dən bərpa olunmuşdur¹⁸². 30 avqust 1918-ci ildə "Əmtəə mübadiləsi bürosunun təsis edilməsi haqqında" qərarla həmin büronun beş üzvdən ibarət tərkibdə bu işdən baş çıxan şəxslərdən təşkil olunması Ticarət və Sənaye Nazirliyinə tapşırılmışdır¹⁸³.

Nazirliyin tərkibində müxtəlif şöbələr var idi: ümumi, ticarət, sənaye, statistika, ərzaq, maliyyə, hüquq və pud hesabı yığım. Nazirliyin fəaliyyətinin ümumi məsələlərini həll etmək üçün nazirin yanında Şura və Müşavirə kimi iki yardımçı orqan fəaliyyət göstərirdi. Ümumi müzakirə tələb edən istənilən məsələni nazir Şuraya baxılmağa verə bilərdi. Onun tərkibinə nazirin müavini, nazirin baş müvəkkili, dəftərxana direktoru, mərkəzi idarədən müvəkkil, şöbə müdirləri, Maliyyə, Yollar, Dövlət Nəzarəti nazirliklərinin, Neft sənayeçiləri Qurultayı, Şurasının, Birja Komitəsinin, Ticarət-Sənaye İttifaqının, Nəqliyyat Cəmiyyətləri İttifaqının, kooperativ təşkilatların nümayəndələri daxil idi. Müşavirə nazirliyə aidiyyəti olan və kolleqial müzakirə tələb edən məsələləri digər nazirlik və idarələrin iştirakı olmadan həll etmək üçün yaradılmışdır. Onun tərkibinə sonuncular istisna olmaqla, Şuranın bütün üzvləri daxil idi. Sənaye şöbəsi fabrikdən materialların alınmasına fabrikin markasının təsdiqi ilə icazə verir, gəmilərin icarəsi hüquqlarının əldə edilməsinə, satılmasına və başqasına güzəşt edilməsinə, torpaq sahələrinə hüquqların alınmasına, icarəsinə və güzəştə gedilməsinə patentlər verirdi. Ticarət şöbəsi isə hökumətin sərəncamına əsasən Azərbaycan hüduqlarından malın əmtəə mübadiləsi və ya onsuz çıxarılmasına icazə verirdi. Ər-

zaq şöbəsi əvvəlki satılma, mal bölgüsü, nəzarət-müfəttiş və eks-ditor şöbələrindən yaradılmışdır.

Göstərilənlərdən əlavə, Bakı quberniyası fabrikin müfəttişliyi, Bakı texniki komitəsi, Dağ-madən idarəsi, Bakı ölçü və çəkini yoxlama idarəsi və Qiymətli metalları test idarəsi də Ticarət və Sənaye Nazirliyinin tabeliyində idi.

Kənd təsərrüfatının idarə edilməsi sahəsində mərkəzi orqan kimi Əkinçilik nazirliyi bütün hökumət kabinetlərində mövcud olmuşdur. Birinci kabinetdə əkinçilik naziri Ə. Şeyxülislamov (eyni zamanda əmək naziri, Hümmət), ikinci kabinetdə X. Sultanov (Müsavat), oktyabrın 6-dakı ikinci hökumət kabinetində dəyişikliklərə əsasən, əkinçilik və dövlət əmlakı naziri A. Qardaşov (Əhrar), üçüncü kabinetdə X. Sultanov (Müsavat), dördüncü kabinetdə A. Qardaşov (Əhrar), beşinci kabinetdə əkinçilik, eyni zamanda əmək naziri Ə. Pepinov (sosialist) olmuşlar.

Nazirliyin tərkibində kənd təsərrüfatı, torpaq, meşə, su və aqrar islahat şöbələri və Bəliqçilik İdarəsi vardır. Kənd təsərrüfatı şöbəsi kənd təsərrüfatı sahəsində təcürbi işlə, zərərvericilərə mübarizə, üzümçülük və şərabçılıq işləri və kənd təsərrüfatı texnikasının yüksəldilməsinə yönələn tədbirlər görülməsi ilə məşğul olurdu (8 may 1919 tarixli qanunla əhaliyə birbaşa aqronomik yardım göstərilməsinin və kənd təsərrüfatı zərərvericilərə mübarizənin təşkili Daxili İşlər Nazirliyindən alınmış Əkinçilik və Dövlət Əmlakı nazirliyinin tabeliyinə verilmişdir¹⁸⁴). Torpaq şöbəsinin predmet dairəsinə dövlət əmlakı, mülkləri, torpaqları, qış və yay otaqları, kənd yerlərinin torpaq quruluşu, dövlət torpaqlarının müxtəlif idarə və şəxslərə ayrılması, dövlət torpaqlarında faydalı qazıntıların kəşfiyyəti və çıxarılmasına icazə verilməsi, əkinçi əhalinin, eləcə də qaçqınların torpaqla təminatı və s. məsələlər daxil idi. Meşə şöbəsi meşə materiallarından istifadə edilməsi, meşələrin qorunması və meşə müdiriyyətlərinin təşkili ilə əlaqədar işlərə rəhbərlik edirdi. Su şöbəsi su idarələrinə rəhbərliyi həyata keçirirdi. Nazirlər Şurasının qərarı ilə 1 noyabr 1918-ci ildən bu sahədə mərkəzi orqan qismində Azərbaycan Cümhuriyyətinin Su İdarəsi təsis edilmiş, bir qədər

¹⁸¹ CVYPIAP, cr. 294.

¹⁸² Yenə orada, mad. 203.

¹⁸³ Yenə orada, mad. 161.

¹⁸⁴ ARDA, f. 2823, siy. 1, iş 4, v. 35.

sonra isə onun yeddi yerli orqanı yaradılmışdır. 6 iyun 1919-cu ildə Hökumətin qərarı ilə təsis edilmiş aqar islahat şöbəsinin vəzifəsi torpaq islahatı üçün hazırlıq işlərinin görülməsi, əhalinin torpaqla təmin edilməsi və bütövlükdə torpaq islahatı sahəsində qanun layihələrinin hazırlanması və bu sahədə dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə rəhbərlik idi. Balıqçılıq İdarəsi balıqçılıq sənayesinin bərpa edilməsi, balıqçılıq sahəsində qayda-qanun yaradılması, dövlət balıqçılıq sahələrinin icarəyə verilməsi, bu sahədə dövlət gəlirlərinin artırılması məsələləri ilə məşğul idi¹⁸⁵.

Nazirliyin nəzdində göstərilən şöbələrə başqa Bakı ixtoloji laboratoriyası da var idi. Onun fəaliyyəti iki əsas istiqamətdə qurulmuşdur: (1) elmi-tədqiqat - Cənubi Xəzərin və ona tökülən çayların balıqçılıq biologiyanı öyrənmək və (2) praktiki - rəşional balıq təsərrüfatının elmi əsaslarla qurulması, süni balıq yetişdirilməsi əsaslarının işlənilib hazırlanması¹⁸⁶.

b) Maliyyə sahəsində idarəçilik

Bu sahədə mərkəzi orqan kimi Maliyyə nazirliyinin dövlətin idarəetmə orqanları sistemində önəmli yeri vardır. Belə ki, onun predmet dairəsinə dövlətin maliyyə-kredit siyasəti, banklar, vergi işinin təşkili, habelə sərhəd və gömrük işi daxil idi. Görünür, səlahiyyət dairəsinin belə genişliyi səbəbilə Parlamentə daxil olan qanun layihələrinin ən çoxu bu nazirlik tərəfindən təqdim edilmişdir.

Birinci hökumət kabinetində maliyyə naziri vəzifəsini N. Yusifbəyli (eyni zamanda xalq maarifi naziri, Müsavat), ikinci kabinetdə Ə. Əmircanov (bitərəf), oktyabrın 6-da ikinci hökumət kabinetində edilən dəyişikliklərdən sonra M. Hacinski (Müsavat), üçüncü kabinetdə İ. Protasov (Slavyan-Rus Cəmiyyəti), dördüncü kabinetdə Ə. Həsənov (bitərəf), beşinci kabinetdə R. Qaplanov (Əhrar) icra etmişlər.

Nazirliyin mərkəzi aparatına nazir və onun iki nazir müavininə başqa dəftərxana, kredit, vergi və sərhəd mühafizəsi şöbələri daxil idi. Azərbaycan Dövlət Əmanət Kassaları və Kiçik Kreditlər

üzrə İdarə, Azərbaycan Vergi (yaxud Xəzinə) Palatası, Bakı Aksiz İdarəsi, Azərbaycan Xəzinədarlığı və Dövlət Kağızlarının Hazırlanması Ekspedisiyası da nazirliyin tabeliyində idi¹⁸⁷.

1919-cu il aprelin 15-də Hökumətin qərarı ilə İqtisadi-Maliyyə Komitəsi yaradılmışdır. Komitə Nazirlər Şurasına baxılmağa veriləcək iqtisadi-maliyyə məsələlərinin ilkin işlənilib hazırlanmasını həyata keçirməli idi və yollar, maliyyə, ticarət və sənaye və xalq səhiyyəsi nazirlərinin ibarət tərkibdə təşkil edilirdi¹⁸⁸. Komitənin sədri yollar naziri təyin edilirdi. Sonradan dövlət nəzarəti naziri də daimi üzv kimi Komitənin tərkibinə daxil edilmişdir¹⁸⁹.

Hələ 1918-ci il oktyabrın 21-də Nazirlər Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş Azərbaycan Cümhuriyyəti Maliyyə Nazirliyinin hüquqi statusuna dair qanunvericilik aktına əlavə olaraq Parlament 20 oktyabr 1919-cu il tarixli qanunla "Azərbaycan Cümhuriyyəti Maliyyə Naziri Şurası haqqında Əsasnamə"ni¹⁹⁰ təsdiq edir. Əsasnaməyə müvafiq olaraq, qüvvədə olan qanunlar əsasında Nazirlər Şurasının səlahiyyətinə əlavə olan maliyyə məsələlərinə, habelə Maliyyə naziri tərəfindən Şuranın müzakirəsinə verilməli olan maliyyə işlərinə baxılması üçün Maliyyə Nazirinin yanında Şura təşkil edilir. Şura Maliyyə nazirinin sədrliyi ilə, nazir müavindən, nazirliyin dəftərxana direktorundan və doqquz üzvdən (hələddici səslə beş daimi üzv və məşvərətçi səslə xüsusi dəvətlə dörd üzv) ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərirdi.

17 mart 1919-cu il tarixdə Parlamentin qəbul etdiyi "Müxtəlif vergilər tutulmasından şikayətlərə baxılması üzrə ali instansiya kimi Maliyyə Naziri Şurası haqqında Qanun"la¹⁹¹ Rusiya Hökumət Senatının I Departamenti tipli idarə yaradılanadək Maliyyə Naziri Şurası müxtəlif vergilər tutulmasından şikayətlərə baxılması üzrə ali instansiya hesab olunur. Vergilər tutulmasından şikayətlərə baxılması zamanı Maliyyə Naziri Şurasına daimi üzvlərdən əlavə həl-

¹⁸⁷ Yəne orada, 34-37; IV q., 13-17.

¹⁸⁸ ARDA, f. 24, siy. 1, iş 3, v. 46.

¹⁸⁹ Yəne orada, f. 90, siy. 1, iş 42, v. 79-80.

¹⁹⁰ Yəne orada, f. 895, siy. 3, iş 81, v. 15-15 arx.

¹⁹¹ Yəne orada, iş 20, v. 17.

¹⁸⁵ Адрес-календарь, III ч., 45-52.

¹⁸⁶ Yəne orada, 48-49.

ledici səslə Məhkəmə Palatasından iki nümayəndə (Məhkəmə Palatası Departamentlərinin ümumi yığıncağının qərarı ilə Palatanın sədri və ya üzvü və Palatanın prokuroru və ya onun müavini) və vergi ödəyicilərdən iki il müddətinə seçilməklə beş nümayəndə daxil olur. Şura baxılan məsələlər üzrə qərarlar qəbul edirdi. Qəbul edilən qərarlar qəti hesab olunurdu və onlardan şikayət vermək olmazdı. Lakin Şurada sədrlik edən və prokuror Şuranın qərarında qanun pozuntusuna yol verildiyini aşkar etsələr, bir həftə ərzində Nazirlər Şurasına protest vermək hüququna malik idilər.

Qeyd edildiyi kimi, vergi işinin təşkili də Maliyyə Nazirliyinin səlahiyyətində idi. Bu işə nazirliyin vergi şöbəsi rəhbərlik edirdi. Nazirliyin nəzdində, habelə mərkəzi nəzarətçi orqan kimi vergi müfəttişliyi yaradılmışdır.

Hələ 1918-ci il oktyabrın 11-də Gəncə Vergi Palatası Bakı Vergi Palatasının tərkibinə daxil edilmiş, sonuncu isə həmin il oktyabrın 22-dən Azərbaycan Vergi Palatası adlandırılmışdır¹⁹².

Bu sahədə problemlərdən biri yerlərdə vergilərin yığılmasına məsul olan orqanların olmaması idi. Bu işlə qəza rəisləri məşğul olurdu. 17 mart 1919-cu il tarixli "Gəlir vergisi üzrə yeni quberniya və sahə idarələrinin təşkili qəydası haqqında qanunla"¹⁹³ "Dövlət gəlir vergisi haqqında qanun"un X bəlməsinin 3 və 4-cü maddələrinin qüvvəsi Azərbaycanda quberniya və qəza zəmtəzo idarələrinin təsisinə qədər uzadılır və gəlir vergisi üzrə yeni quberniya və sahə xidmətlərinin təşkilinin həmin maddələrə əsasən həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin qanuna əsasən, yerlərdə gəlir vergisini yığmaq hüququ quberniya və qəza sahə xidmətlərinə həvalə edilir.

Hökumət aksiz idarələri sistemini də qurmuşdur. Belə ki, 1918-ci il 8 oktyabr tarixli qərarla üç quberniya aksiz idarəsi yaradılmışdır: Gəncə şəhərində – Gəncə quberniyası və Zaqatala dairəsi üçün, Bakı şəhərində – Bakı quberniyası üçün ümumi aksiz üzrə və Bakı şəhərində – neft gəlirləri üçün. Quberniya aksiz idarələri sayı hər bir idarə üçün maliyyə nazirliyi tərəfindən müəy-

yən edilən aksiz sahə müfəttişlərinin nəzarətinə həvalə edilən sahələrə bölünürdü¹⁹⁴.

Dövlətin maliyyə-kredit siyasətinin və pul mübadiləsinə nəzarətin gücləndirilməsi üçün müvafiq strukturlar (dövlət bankı, əmanət kassaları və s.) yaradılmışdır. Azərbaycan Hökuməti tərəfindən 1919-cu il mayın 26-da bəyənilib təsdiq üçün Parlamentə təqdim edilən Dövlət Bankının yaradılmasına dair qanun layihəsi sonuncu tərəfindən 1919-cu il sentyabrın 18-də təsdiq, eləcə də "Azərbaycan Dövlət Bankının Nizamnamə"si¹⁹⁵ qəbul edilir. Azərbaycan Dövlət Bankı 1919-cu il sentyabrın 30-da Bakıda təntənəli surətdə açılır. 1919-cu il oktyabrın 25-də isə Azərbaycan Dövlət Bankının Gəncə şöbəsinin yaradılması haqqında qanun qəbul edilir.

Ölkədə pul və kredit tədaviülünü nizamlamaq üçün dövlət bankının yaradılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Nizamnamənin 1-ci bəndinə görə, Azərbaycan Dövlət Bankı pul dövryyəyisini yüngülləşdirmək, qısa müddətli kreditlər vasitəsilə ölkədə ticarətin, sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafına yardım etmək, habelə pul sistemini möhkəmlətmək məqsədilə yaradılır. Onun başlıca vəzifələri pul emissiyası, valyuta məsələlərinin tənzimlənməsi və özəl banklara nəzarət idi. Banka rəhbərliyi bankirlər şurası həyata keçirirdi.

Baxmayaraq ki, Azərbaycanda əmanət kassaları mövcud idi, amma onlar faktiki olaraq fəaliyyət göstərmirdi. Onların bərpası ilə yanaşı, bu sahədə digər tədbirlər də görülür. 1919-cu il oktyabrın 11-də Parlament "Azərbaycan Dövlət Əmanət kassaları haqqında Nizamnamə"ni təsdiq edir. Nizamnaməni təsdiq edən qanunla, habelə Bakı, Gəncə, Ağdaş, Göyçay, Zaqatala, Qazax, Quba, Nuxa, Petropavlovsk, Salyan, Şamaxı, Şuşa şəhərlərinin dövlət xəzinədarlıqlarında 12 mərkəzi dövlət əmanət kassası və 35 poçt-teleqraf kassası yaradılır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Cümhuriyyəti hüdüdlərində 47 əmanət kassasının açılması nəzərdə tutulurdu¹⁹⁶. Əmanət kassaları, bir tərəfdən, əhalidə qənaətcilik vərdişini inkişaf etdirməli, digər tərəf-

¹⁹² Адрес-календарь, III ч., 36

¹⁹³ Азербайджан, № 64, 27 марта 1919.

¹⁹⁴ Yənə orada, № 6, 8 oktyabr 1918.

¹⁹⁵ ARDA, f. 895, siy. 3, iş 242, v. 67-78.

¹⁹⁶ Yənə orada, iş 233, v. 36; Азербайджан, № 221, 16 октябрия 1919.

dən, pul artıqlarını dövlət kassalarına cəlb etməli və bununla da onların döviyyə üçün zəruri miqdarını azaltmalı idi¹⁹⁷.

Xarici valyuta kurslarını müəyyən etmək səlahiyyətini Bakı birjisi yanında xüsusi Qiymət Komitəsi həyata keçirirdi. 1919-cu il iyulun 15-də yaradılmış¹⁹⁸ bu Komitənin valyuta ilə əqləri tənzimləmək və qaydaya salmaq üçün mühüm əhəmiyyəti var idi.

c) Nəqliyyat və rabitə sahəsində idarəçilik

Azərbaycan Cümhuriyyətinin nəqliyyat sahəsində mərkəzi idarəetmə orqanı Yollar Nazirliyi idi. Müstəqillik ərzində mövcud olmuş beş hökumət kabinetinin hamısında yollar naziri postunu X. Məlikaslanov (bitərəf) tutmuşdur.

Yollar Nazirliyinin fəaliyyətinin başlanğıcında hələ o Gəncədə yerləşərkən Azərbaycan Dəmir Yolları İdarəsi yaradılmış, idarənin ştatları sabiq Zaqafqaziya dəmir yolları qulluqçularından formalaşdırılmışdı¹⁹⁹. İdarənin əsas işi dağıdılmış yolların və vaqonları təmir edib müxtəlif istiqamətlərdə təmin etmək olmuşdur.

Parlamentin 17 mart 1919-cu il tarixdə qəbul etdiyi "Quru yolların və yol qurğularının Yollar Nazirliyinə verilməsi haqqında qanun" a əsasən, bütün şosse və yollar, habelə torpaq yolları sını qurğuları ilə birlikdə və Azərbaycanın quberniya idarələri nəzdindəki tikinti idarələrinin tabeliyində olan ayrı-ayrı sını yol qurğuların dövlət əhəmiyyətli hesab edilmiş və hamın yollar onlara xidmət göstərən idarə və texniki heyətlə birlikdə Yollar Nazirliyinin tabeliyinə verilmişdir²⁰⁰. Hökumətin 2 aprel 1919-cu il tarixli qərarı ilə Daxili İşlər Nazirliyinin mühafizəsi altında olan avtomobil anbarları və emalatxanaları Yollar Nazirliyinin tabeliyinə keçirilmişdir²⁰¹.

Nazirliyin tərkibinə ümumi işlər idarəsi, təsərrüfat hissəsi, təmir və yollar xidmətləri, eləcə də Dəmir Yolları İdarəsi, Su və Şosse Yolları İdarəsi, Culfə-Bakı Dəmir Yol Tikintisi İdarəsi daxil

idi. Bakı Dənizçilik Məktəbi də onun tabeliyində idi²⁰².

Azərbaycan Hökuməti müstəqil dövlətin rabitə sistemini formalaşdırmaq sahəsində də mühüm işlər görmüşdür. Bu sahədə mərkəzi orqan Poçt və Teleqraf Nazirliyi idi. Birinci və ikinci hökumət kabinetlərində poçt və teleqraf naziri X. Məlikaslanov (eyni zamanda yollar naziri, bitərəf), oktyabrın 6-dan sonra isə A. Şuurov (bitərəf), üçüncü kabinetdə Aslan bəy Safikürdski (həm də əmək naziri, sosialist), dördüncü və beşinci kabinetlərdə də C. Hacınski (sosialist) olmuşdur.

Hökumətin 3 iyul 1918-ci il tarixli qərarı ilə Nazirliyin mərkəzi aparatının təşkilinə başlanılmış və tez bir zamanda bu iş başa çatdırılmışdır. Bura Azərbaycan Poçt-Teleqraf Dairəsi İdarəsi, 1, 2 və 3-cü şöbələr və dəftərxana daxil idi²⁰³.

1918-ci ilin sentyabr ayından poçt-teleqraf idarələrinin və poçt daşımalarının, habelə dağıdılmış teleqraf xətlərinin bərpaasına başlanılmışdır. Artıq 1919-cu ilin sonlarına 54 poçt-teleqraf idarəsi və bir şəhərlərarası telefon stansiyası bərpa edilmiş, ölkənin bəzi məntəqələri arasında telefon əlaqəsi yaradılmışdır. Bundan əlavə, bir teleqraf stansiyası, radiostansiya və poçt-teleqraf məktəbi açılmışdır. Azərbaycan Hökumətinin 1919-cu il 3 mart tarixli qərarı ilə Poçt və Teleqraf Nazirliyi yanında Azərbaycan Teleqraf Agentliyi – AzərTAC təşkil edilmişdir²⁰⁴. Gürcüstan və Ermənistanla poçt-teleqraf sazişi bağlanmış və poçt və teleqraf yazışmaları mübadiləsi bərpa edilmişdir. Döviyyəyə Azərbaycan Cümhuriyyətinin özünün poçt markaları buraxılmışdır.

Parladəki Azərbaycan nümayəndələri Azərbaycan Cümhuriyyətinin poçt-teleqraf işlərinin ümumdünya standartlarına uyğunlaşdırmaq və Gəncə radiostansiyasını Eyfel qülləsindəki Avropa radiostansiyasına qoşmaq üçün Fransanın poçt və teleqraf kompaniyası ilə razılaşma əldə etmiş və bu razılaşmaya əsasən, Azərbaycana lazımi avadanlıq və mütəxəssislər göndərilmişdir. Ə.M. Topçubaşovun 1919-cu ilin noyabrında ilk dəfə olaraq Eyfel qülləsindəki ra-

¹⁹⁷ ARDA, f. 895, siy. 3, iş 233, v. 4.

¹⁹⁸ Yenə orada, f. 24, siy. 1, iş 232, v. 1.

¹⁹⁹ Адрес-календарь, III ч., 69.

²⁰⁰ ARDA, f. 895, siy. 3, iş 25, v. 12.

²⁰¹ Yenə orada, f. 894, siy. 1, iş 23, v. 1; *Азербайджан*, № 77, 13 апреля 1919.

²⁰² Адрес-календарь, III ч., 34-36.

²⁰³ Yenə orada, 67.

²⁰⁴ ARDA, f. 51, siy. 1, iş 2, v. 103.

diostansiyadan Gəncə radiostansiyasına birbaşa xətlə Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədrinə göndərdiyi teleqramda deyilirdi: "Əziz vətənimizin iqtisadi və mədəni tərəqqisində böyük rol oynayacaq ilk Azərbaycan radiostansiyasının fəaliyyətə başlaması münasibətlə sizi təbrik edirəm"²⁰⁵. Bu hadisədən az sonra Ə. M. Topçubaşov İsvaçranın Bern şəhərində yerləşən Ümumdünya Poçt İttifaqına üzv olmaq üçün Beynəlxalq Büroya ərizə ilə müraciət etmişdir²⁰⁶.

C. Sosial-mədəni sahədə idarəetmə

a) Təhsil və xalq maarifi sahəsində idarəçilik

Azərbaycan Cümhuriyyətinin təhsil və xalq maarifi sahəsində mərkəzi idarəçilik orqanı Xalq Maarifi (və ya Maarif) nazirliyi idi. Cümhuriyyətin mövcud olduğu dövrdə yaradılmış bütün hökumət kabinetlərində xalq maarifi (və ya maarif) naziri postu mövcud olmuşdur. İlk üç kabinetdə bu postu N. Yusifbəyli (eyni zamanda birinci kabinetdə maliyyə, ikinci və üçüncüdə – dini etiqad naziri, Müsavat), dördüncü kabinetdə R. Qaplanov (eyni zamanda dini etiqad naziri, Əhrar), beşinci kabinetdə isə H. Şahtaxtinski (eyni zamanda dini etiqad naziri, İttihad) tutmuşlar.

Xalq maarifi nazirliyinin əsas vəzifəsi elm və xalq maarifinin inkişafına imkan verən tədbirlər görülməsi idi. Hökumətin 30 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə xalq maarifi naziri dəftərxanasının ştatının tərtib edilməsi bu nazirliyin müstəsna vəziyyətlə əlaqədar olaraq, nazirin öz mülahizəsinə verilmişdir²⁰⁷. 2 avqust 1918-ci ildə xalq maarifi nazirinin hökumətin təsdiqinə təqdim etdiyi nazirlik haqqında "Müvəqqəti Əsasnamə"yə (adından müvəqqəti olmasına baxmayaraq, Cümhuriyyətin sonuna qədər qüvvədə olmuşdur) əsasən, nazirliyin tərkibi nazirdən, onun müavinindən, Nazir Şurasından, məktəblərin idarəçiliyi üzrə üç şöbədən (ali və orta, xalq və peşə məktəbləri şöbələri) və nazirliyin dəftərxanasından ibarət idi. Şura nazirdən, onun müavinindən, şöbə müdirlərindən, dəftərxananın di-

rektorundan, tədris-maarif işlərinin müxtəlif sahələri üzrə mütəxəssislərdən ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərirdi. Şuranın işində, həmçinin hər dəfə nazirin xüsusi sərəncamı ilə iclaslara dəvət olunan elm nümayəndələri də iştirak edirdilər. Şuranın səlahiyyətlərinə daxil idi: qanunvericilik orqanına təqdim edilən qanun layihələrinin işlənilib hazırlanması, elm və tədris-maarifçilik işlərinin inkişafına imkan verən müxtəlif tədbirlərin işlənilib hazırlanması, nazirliyə tabe olan idarələrin məxariç smetasının, habelə nazirliyin bütün idarə və təhsil müəssisələrinin illik hesabatlarının tərtib edilməsi və nazir tərəfindən Şuranın müzakirəsinə təqdim edilən digər məsələlər²⁰⁸.

Şöbə müdirlərinin vəzifəsi məktəblərin inzibati və pedaqoji təfəşşində, onların smetasının, yenidən təşkil planlarının tərtibində, yeni məktəblər açılması və köhnələrin ləğvi layihələrinin hazırlanmasından, işə qəbul və işdən azad etmə ilə əlaqədar nazirə təqdimatlar təqdim edilməsindən və s. ibarət idi²⁰⁹.

1918-ci il oktyabrın 9-da teatr işi²¹⁰, sentyabrın 18-də bütün dövlət və ictimai topoqrafiyalara əlavə bütün əmlakla birlikdə Xalq Maarifi Nazirliyinin tabeliyinə verilmişdir²¹¹. Bundan əlavə bütün dövlət yazı kağızları ləvazimatı mağazaları da nazirliyin tabeliyində idi²¹². Nazirlikdə, habelə türk dilində dərslərin hazırlanması üzrə komissiyalar və türk əlifbasının islahatı üzrə xüsusi müşavirə fəaliyyət göstərirdi.

Əvvəllər Bakı və Gəncə quberniyalarında mövcud olmuş xalq məktəbləri direksiyaları 1919-cu ilin avqust ayında ləğv edilmiş və onların funksiyalarını bir hissəsi nazirliyə, digər hissəsi isə xalq məktəbləri müfəttişlikinə verilmişdir. Sonuncular ibtidai təhsil məktəblərinin işinin təşkili məsələləri ilə məşğul olurdular. 1919-cu ildə 10 belə müfəttişlik yaradılmışdır. 1 mart 1920-ci il tarixdə Parlament daha beş ştat xalq məktəbləri müfəttişləri ştatları təsis etmişdir²¹³.

²⁰⁸ Адрес-календарь, III ч., 54.

²⁰⁹ Yəni orada.

²¹⁰ СУиРПАП, ст. 222.

²¹¹ ARDA, f. 894, s. 1, iş 2, v. 4.

²¹² Yəni orada, f. 51, s. 1, iş 7, v. 33.

²¹³ ВПАП, № 18, 10 марта 1920.

²⁰⁵ Yəni orada, f. 970, s. 1, iş 145, v. 109.

²⁰⁶ Bax: Həsənov, *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində*, 294.

²⁰⁷ ARDA, f. 100, s. 2, iş 7, v. 11.

Xalq maarifi məsələləri ilə Bakı şəhər dumasının məktəblər şöbəsi də məşğul olurdu. Şəhərin bütün aşağı ibtidai məktəbləri onun tabeliyində idi.

1 sentyabr 1919-cu il tarixli qanunla²¹⁴ təsis edilən Bakı Dövlət Universiteti də idarəçilik baxımından Xalq Maarifi Nazirliyinin predmet dairəsində idi. Tərkibində dörd fakültə (tarix-filologiya, fizika-riyaziyyat, hüquq və tibb) olan Bakı Dövlət Universiteti onun haqqında Nizamnamənin 1-ci maddəsinə əsasən, müstəqil elmi-tədris müəssisəsi idi. Universitetin bilavasitə idarəçilik orqanları rektor, prorektor, dekanlar, şura, idarə heyəti və fakültə yığıncaqları daxil idi (2-ci maddə). Universitet şurası onun tədris və inzibati-təsərrüfat hissəsi üzrə ali və müstəqil idarəetmə orqanı idi və rektorun sədrliyi ilə professor, dosent və privat-dosentlərdən ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərirdi. İdarə heyəti universitetin cari maddi və inzibati məsələlərini həll edir və rektordan, prorektordan, dekanlardan və şuranın üç illik müddətə seçilən üç üzvündən ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərirdi²¹⁵.

b) Qaçqınlarla və əhalinin yoxsul hissəsi ilə işin təşkili

Azərbaycan Hökumətinin daim qayğı göstərdiyi məsələlərdən biri də qaçqınlarla və əhalinin yoxsul hissəsi ilə işin təşkili idi. Mühəribə və anarxiya nəticəsində evindən-qəşiyindən uzaq düşmüş, tamamilə müflisləşmiş və özlərinə dövlətin xüsusi qayğısını tələb edən əhali qrupu əmələ gəlmişdi. Bu, göstərilən məsələ ilə məşğul olan daimi orqanların yaradılması zərurətini doğururdu. Milli müstəqil dövlətin yarıdığı ilk dövrdə qaçqınların problemləri ilə Müsəlman Milli Şurasının qaçqınlar şöbəsi məşğul olurdu. 1918-ci il iyunun 17-də hökumətin təşkili zamanı bu şöbə ayrıca Səhiyyə və Himayəçilik Nazirliyinə çevrilir. 1918-ci ilin oktyabrında isə bu nazirlik iki ayrı-ayrı nazirliyə – Himayəçilik və Səhiyyə nazirliklərinə bölünür. Bu vaxtdan da Himayəçilik (və ya Sosial Təminat) Nazirliyi qaçqınlara və anarxiyadan zərər çəkən əhaliyə yardım göstərilməsi üzrə bütün işləri öz öhdəsinə götürür²¹⁶.

²¹⁴ ARDA, f. 895, s. 3, i. 73, v. 55-56.

²¹⁵ Yəna orada, v. 46-52.

²¹⁶ Адрес-календарь, III ч., 78.

Himayəçilik Nazirliyinə ikinci kabinetdə X. Rəfibəyli (eyni zamanda səhiyyə naziri, bitərəf), oktyabrın 6-dakı kabinet dəyişikliyinə sonrakı M. Rəfiyev (həm də dini etiqad naziri, Müsavat), üçüncü kabinetdə R. Xoyski (bitərəf), dördüncü kabinetdə V. Klenevski (Slavyan-Rus cəmiyyəti), beşinci kabinetdə M. Rəfiyev (eyni zamanda səhiyyə naziri, Müsavat) olmuşlar.

Himayəçilik Nazirliyi vəzifələrini iki istiqamətdə həyata keçirirdi: (1) qaçqınlar məsələsi üzrə və (2) himayəçilik məsələsi üzrə. Birinci istiqamət üzrə nazirliyin əsas vəzifələri qaçqınların qonşu dövlətlərdən qəbulundan, onların zəruri ərzaq və məhsullarla, əkin üçün toxumla və iş heyvanları ilə təchizindən, bəzi kənd cəmiyyətlərinə təsərrüfatın bərpası üçün faizsiz ssudalar ayrılması ilə iqtisadi rifahlarının yüksəldilməsinə kömək etməkdən, ikincisi üzrə – azyaşlı yetimlər üçün sığınacaq və məntəqələrin təşkilindən, saxlanması və onlar üzərində nəzarətdən, yoxsul əhali üçün gələcəmə evlərinin və ucuz yeməkdənlərinin açılmasından, xüsusi və ictimai xeyriyyəçiliyə nəzarət və ona mümkün olan köməyi göstərməkdən ibarət idi. Bu vəzifələrə uyğun olaraq, nazirliyin mərkəzi aparatı üç şöbədən: himayəçilik, qaçqınlar və təsərrüfat şöbələrindən ibarət idi²¹⁷.

Himayəçilik Nazirliyi öz vəzifələrini ərazi baxımından üç istiqamətdə yerinə yetirirdi: (1) sənaye rayonu ilə birlikdə Bakı şəhəri, (2) ölkənin digər bölgələrində və (3) xaricdə. Yerlərdə idarəçiliyi həyata keçirmək üçün ölkə ərazisi altı dövlət himayəçiliyi dairəsinə bölünmüşdü: Bakı (Bakı şəhəri, Bakı və Quba qəzaları), Gəncə (Gəncə şəhəri, Gəncə və Qazax qəzaları), Şamaxı (Şamaxı və Göyçay qəzaları), Nuxa (Nuxa, Ərəş qəzaları və Zaqatala quberniyası), Qarabağ (Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngazur qəzaları) və Lankəran (Lankəran və Cavad qəzaları). Hər bir dairəyə hümayaçilik müfəttişi rəhbərlik edirdi²¹⁸.

Hökumətin 23 iyun 1919-cu il tarixli qərarı ilə Qaçqınların və köçkünlərin vəziyyətinin aydınlaşdırılması və onların daimi yaşayış yerlərinə qaytarılması üzrə mərkəzi komissiya yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Mərkəzi komissiyanın Bakıda Daxili İşlər, Əkinçilik və

²¹⁷ Yəna orada, 79.

²¹⁸ Yəna orada.

Himayəçilik nazirliklərinin nümayəndələrindən təşkil olunması və quberniya və qazalarda Mərkəzi komissiyaın tabeliyində olan yerli komissiyaların yaradılması nəzərdə tutulurdu. Qərarla, habelə xarici işlər nazirinə qaçqınlar məsələsinin tezliklə və imkan daxilində ağır-sız həlli üçün beynəlxalq komissiyaın təşkil məqsədilə Ermənistan Respublikası ilə münasibətlərə girmək tapşırılırdı²¹⁹.

Himayəçilik Nazirliyi fəaliyyəti dövründə nazirliyin yerli orqanlarını təşkil etməsi və qaçqınlara və əhalinin yoxsull hissəsinə yardım göstərilməsi sahəsində mühüm tədbirlər görmüşdür. Bu tədbirlər sırasında qaçqınlar və yoxsullar üçün yedirtmə məntəqələrinin təşkilini, uşaq evlərinə və yerli xeyriyyə cəmiyyətlərinə maliyyə yardımı göstərilməsini, 1918-ci ilin mart hadisələri zamanı zərərçəkmiş şəxslərə birdəfəlik pul yardımı verilməsini, qaçqınların boş torpaqlara məskunlaşdırılması üzrə işi və s. göstərmək olar.

c) Səhiyyə sahəsində idarəçilik

Cümhuriyyətin Səhiyyə sahəsində mərkəzi idarəçilik orqanı Səhiyyə (oktyabrın 6-da kabinet dəyişikliyindən sonra dördüncü kabinetdə Xalq Səhiyyəsi) Nazirliyi idi. İlk hökumət kabineti istisna olmaqla, bütün kabinetlərdə səhiyyə naziri vəzifəsi olmuşdur. İkinci kabinetdə bu vəzifəni X. Rəfibəyli (oktyabrın 6-da kabinet dəyişikliyinədək eyni zamanda himayəçilik naziri, bitərəf), üçüncü kabinetdə Y. Gindes (Slavyan-Rus cəmiyyəti), dördüncü kabinetdə A. Dastakov, beşinci kabinetdə M. Rəfiyev (eyni zamanda himayəçilik naziri, Müsavat) yerinə yetirmişlər.

Nazirlik əhaliyə tibbi yardım verilməsinə rəhbərliyi və nəzarəti həyata keçirirdi. Bakı şəhərinin və onun rayonlarının salamat qalmış bütün müalicə müəssisələri nazirliyin tabeliyində idi. Nazirliyin qarşısında duran əsas vəzifələr bunlar idi: (1) ölkədə əhalinin sağlamlıq həyatı üçün elə əlverişli şərait yaratmaq ki, onun xəstələnməsini azaltsın və təbii həddə çatdırsın; (2) antisanitariya ilə mübarizə, əhalinin sağlamlığını sarsıdan iqlim, məişət və ərazi xarakterli amillərin aradan qaldırılması²²⁰.

Nazirliyin tərkibində bu göbələr var idi: şəhər və məhkəmə təbabəti, kənd təbabəti, tibbi statistika, aczaçılıq və veterinar. Şəhər və məhkəmə təbabəti şöbəsi şəhərlərdəki tibb müəssisələrini zəruri tibbi heyətlə, vasitə və alətlərlə təchiz edir, bu müəssisələrin, eləcə də məhkəmə tibbi ekspertizasının həkimlərini təyin edir və onlara nəzarət edirdi. Kənd təbabəti şöbəsi bütün kənd xəstəxanalarını zəruri heyət və avadanlıqla təchiz edir, Azərbaycanın bütün ərazisində həkimlərin, feldşerlərin fəaliyyətinə göz qoyurdu. Tibbi statistika şöbəsi tibbi statistik material toplayır və bunun əsasında epidemiyalarla mübarizə üzrə vaxtında zəruri tədbirlər görülməsi üzrə təkliflər verirdi. Əczaçılıq şöbəsi sərəncamında olan dövlət əczaxana anbarından və tibb laboratoriyasından bütün hökumət müalicə müəssisələrini zəruri dərman və alətlərlə təchiz edirdi. Veterinar şöbəsi ölkədə veterinar işinə, həkim və idarələrin fəaliyyətinə göz qoyur, epizootiya hallarına qarşı mübarizəni təşkil edirdi²²¹. Göstərilən göbələrdən əlavə, nazirliyin mühasibat və təsərrüfat göbələrindən də daxil olduğu ümumi dəftərxanası var idi.

Nazirin yanında Şura fəaliyyət göstərirdi. O əhaliyə tibbi yardım işinin yaxşılaşdırılmasına dair göbələrin bütün təklif və layihələrinə baxır və onları bəyəndikdən sonra Nazirlər Şurasına və Parlamentə göndərirdi. Şuranın tərkibinə nazir müavini və şöbə müdirləri daxil idi.

Hökumətin 20 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə veterinar idarələri Himayəçilik və Xalq Səhiyyəsi Nazirliyinin tabeliyinə verilmişdir²²². 11 dekabr 1919-cu il tarixli qanunla 100 nəfərlik üçillik kursları olan Bakı feldşer məktəbi də Xalq Səhiyyəsi Nazirliyinin tabeliyinə keçirilmiş və bu məktəb haqqında əsasnamə təsdiq edilmişdir²²³. 8 aprel 1920-ci il tarixli "Quberniya həkim idarələrinin yenidən təşkil haqqında qanun" əsasında, həkim müfəttişi dəftərxanasının ştatları təsdiq olunmuşdur²²⁴. "Kənd xəstəxanaları və feldşer məntəqələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi haqqında" 8 aprel 1920-ci il tarixli qanun

²²¹ Yenə orada, 85-86.

²²² ARDA, f. 2898, siy. 1, iş 1, v. 3.

²²³ Yenə orada, f. 895, siy. 3, iş 132, v. 26-27.

²²⁴ ВПАР, № 26, 17 апреля 1920; ARDA, f. 895, siy. 3, iş 308, v. 27-28.

²¹⁹ ARDA, f. 894, siy. 1, iş 23, v. 59; *Азербайджан*, № 135, 1 июля 1919.

²²⁰ *Адрес-календарь*, III ч., 86.

xalq səhiyyəsi nazirinə 35 yeni kənd xəstəxanası və 56 feldşer məntəqəsi açmağa icazə vermişdir²²⁵. Elə həmin tarixdən Bakı şəhərində müvəqqəti dövlət lazareti təsis edilmişdir²²⁶.

3. Nəzarət orqanları

Cümhuriyyət dövründə təşkil olunmuş bütün kabinetlərin tərkibində dövlət nəzarəti naziri olmuşdur. Birinci kabinetdə hələ dövlət müfəttişi adlanan bu vəzifəni C. Hacınski (sosialist), ikinci kabinetdə əvvəlcə M. Hacınski (eyni zamanda xarici işlər naziri, Müsavat), oktyabrın 6-dakı dəyişikliklərdən sonra Ə. Əmircanov (bitərəf), üçüncü kabinetdə M. Hacınski (1919-cu il yanvarın 16-dan Ə. Həsənov), dördüncü kabinetdə N. Nərimanbəyli (Müsavat) və beşinci kabinetdə H. Məmmədbəyov (İttihad) tutmuşlar.

Azərbaycan Hökumətinin fəaliyyəti başladığı ilk dövrdə Azərbaycan ərazisində heç bir nəzarət özəyi yox idi. İdarə, müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinə və maliyyə intizamına nəzarət etməli mərkəzi bir orqana olan M. Hacınski nəzərə alaraq, Azərbaycan Hökuməti 29 oktyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə Dövlət Nəzarəti İdarəsi təşkil edir. Bir neçə gün sonra isə "Dövlət Nəzarətinin quruluşu haqqında qaydalar" təsdiq edilir. Dövlət Nəzarətinin tərkibinə daxil idi: dövlət nəzarətçisi (nazir), onun müavini, Dövlət Nəzarəti Şurası, dövlət nəzarətçisinin dəftərxanası və Dövlət Nəzarəti İdarəsi. "Qaydalar" əsasən, Dövlət Nəzarəti nəzarət və təftiş haqqında Rusiya qanunları əsasında fəaliyyət göstərirdi. Həmin qanunların tətbiqi zamanı yaranan məsələlər Dövlət Nəzarəti Şurası tərəfindən, zəruri hallarda, ali hakimiyyət orqanları tərəfindən həll ediləli idi²²⁷. Təftiş işini yaxşılaşdırmaq üçün nəzarət və təftiş haqqında Rusiya qanunlarına əlavə və dəyişikliklər nəzərdə tutan "İlkin və faktiki təftiş haqqında qaydalar" Hökumət tərəfindən 23 oktyabr 1918-ci ildə təsdiq edilmiş və 1919-cu il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Bu "Qaydalar" ə görə, dövlət xəzinəsindən ödəmələrin yalnız dövlət nəzarətçisinin ilkin təsdiqindən sonra həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bütün pul tələbləri onların ödəmə üçün

dövlət xəzinəsinə daxil olmasına qədər Dövlət Nəzarət İdarəsinə göndəriləli idi. Sonuncu isə üçgünlük, təcili ödəmələr üzrə isə birgünlük müddət ərzində özünün təftiş rəyini verməli idi²²⁸.

Bundan əlavə, Azərbaycan Cümhuriyyətində səhəvi nəzarət orqanları da yaradılmışdır. Buna əmək qanunvericiliyinin düzgün tətbiqinə zərərət orqanları misal göstərmək olar.

AXC-nin yarandığı ilk dövrlərdə əmək qanunvericiliyinin düzgün tətbiqinə nəzarət edən orqanlar fabriklə müfəttişliyi və fəhlələrin siğortası işləri üzrə şura idi. 1919-cu il yanvarın 21-də Əmək Nazirliyi yarandıqdan sonra əmək qanunvericiliyinə əməl edilməsi üzərində ali nəzarətin bu orqana həvalə edilməsi zərurəti ortaya çıxır. Nazirliyin üzərinə fəhlə və qulluqçularla sahibkarlar arasında vasitəçi rolu oynamaq kimi çətin vəzifə düşürdü. Əməyin mühafizəsinə ali nəzarət də ona həvalə edilmişdi.

Əmək Nazirliyi bu nəzarətin tam öz əlində cəmləşdirilməsi istiqamətində bütün imkanlardan istifadə edir. Belə ki, nazirliyin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Parlamenti 1919-cu il martın 10-da "Əmək Nazirliyi nəzdində fəhlə məsələsi üzrə Xüsusi Müşavirə təsis edilməsi haqqında Qanun" qəbul edir. Bu qanunla əməyin mühafizəsinə aid, habelə zəhmətkeşlərin əmək şəraitinin və məişətinin yaxşılaşdırılmasına yönələn tədbirlərin ilkin baxışı üçün müvəqqəti olaraq əmək nazirinin sədrliyi ilə fəhlə məsələsi üzrə Xüsusi Müşavirə təsis edilir. Müşavirə bərabər nümayəndəlik əsasında hər tərəfdən beş nəfər üzv olmaqla, fəhlə və müəssisə sahiblərdən 10 nəfər üzvdən ibarət tərkibdə təşkil edilir²²⁹. Xüsusi Müşavirənin əsas təyinatı fəhlə qanunvericiliyində köhnə rejimin bütün qalıqlarını aradan qaldırmaq və əməyin mühafizəsi ilə əlaqədar müxtəlif institutları yaratmaq idi²³⁰. "Azərbaycan" qəzetinin yazdığı kimi, bu qanunun qəbul edilməsində məqsəd "fəhlə və sahibkarlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi üçün orqan yaratmaq və onlar arasında kəskin ixtilafı yolaq verməmək idi"²³¹.

²²⁸ Yenə orada, № 67, 24 dekabr 1918.

²²⁹ ARDA, f. 895, siy. 3, is 27, v. 7.

²³⁰ Adres-kalendar, III c., 67.

²³¹ Azərbaycan, № 58, 18 mart 1919.

²²⁵ ВПАР, № 27, 21 апреля 1920; ARDA, f. 895, siy. 3, is 295, v. 9;

²²⁶ ВПАР, № 28, 24 апреля 1920.

²²⁷ Azərbaycan, № 25, 3 noyabr 1918.

Sonradan Əmək Nazirliyinin yenidən təşkili ilə əlaqədar olaraq, 1919-cu il avqustun 5-də Nazirliyin nəzdində Əmək Müfəttişliyi şöbəsi təsis edilir. Əmək Müfəttişliyinin yaradılması ilə əməyin mühafizəsinə nəzarət bir orqanda cəmləşir (buna qədər Ticarət və Sənaye Nazirliyinin də nəzdində Fabrik Müfəttişliyi adlı əməyin mühafizəsinə nəzarət orqanı mövcud idi) və bu orqanın əməyin mühafizəsinə nəzarət üzrə hakimiyyəti bütün ölkə ərazisini əhatə edir. Ölkə ərazisindəki əmək müfəttişliyi bölmələrinin fəaliyyətinə Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş əmək müfəttişi rəhbərlik edirdi²³².

III. MALİYYƏ HÜQUQU

1. Dövlətin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər

Anarxiya və hərbi-siyasi hadisələr zamanı dəhşətli dərəcədə dağıdılıb viran edilmiş ölkənin təsərrüfat həyatını bərpa etmək və normalaşdırmaq Azərbaycan Hökumətinin yeni fəaliyyətə başladığı dövrdə qarşısında duran bir nömrəli vəzifə idi. Qısa müddət ərzində bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək, təbii ki, qeyri-mümkün idi. Azərbaycanın iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün əsaslı qüvvə, böyük vəsait tələb olunurdu. Bu da, ilk növbədə, ölkədə əvvəlki dövrün siyasi və hərbi hadisələri nəticəsində dağıdılmış dövlət maliyyə-təsərrüfat işlərini səhmana salmağı və müstəqil maliyyə siyasəti yeritməyi qarşıya bir vəzifə kimi qoyurdu. Bu vəzifənin necə həyata keçirilməsi həm də əhalinin hökumətə etimadı ilə birbaşa bağlı məsələ olduğundan hakimiyyət orqanlarının daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bu çətin vəzifəni həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycan Hökuməti öz fəaliyyətini mümkün qədər xərclərin məhdudlaşdırılması ilə dövlət gəlirlərinin artırılması və qaydaya salınması, ölkədə hərtərəfli pul və kredit mübadiləsinin tənzimlənməsi və bu tədbirləri həyata keçirməli olan dövlət maliyyə aparatının düzgün təşkil istiqamətində qurmuşdur. Dövlət gəlirlərinin artırılması sahəsindəki tədbirlər əsas etibarilə iki istiqamətdə həyata keçirilmişdir. Bir tərəfdən, bütün istehlak mallarının bahalaşması və pulun bazar

dəyərinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq, vergi dərəcələrini vergi tutulan obyektlərin cari dəyərinə və əhalinin ödəmə vasitələrinin dəyişmiş normalarına uyğunlaşdırmaq üçün mövcud vergi dərəcələrini yüksəltməyə, digər tərəfdən isə ölkənin iqtisadi maraqlarına zərər vermədən vergi qoyulan yeni obyektlərin axtarışına səy göstərilməmişdir. Hər iki göstərilən yolun realizəsi çətinliklərlə müşayiət edilirdi. Çox sürətlə dəyişən sosial-iqtisadi şəraitə müvafiq olaraq cəld hərəkət etmək tələb olunurdu. Buna baxmayaraq, vergi işində bir sıra köklü dəyişikliklər həyata keçirilə bilmişdir²³³.

Dövlət gəlirlərinin artırılması məqsədilə görülən tədbirlər sırasında bir sıra köhnə vergi və rüsumların olunan tutulmasını asanlaşdıran və dövlət büdcəsinə gözlənilən daxilolmaların miqdarını yüksəltməyə imkan verən yeni konstruksiyada artırılması, habelə xüsusi çətinliklərsiz və gecikmələrə yol vermədən tutula bilən yeni rüsumların (gömrük və gəmi rüsumları, bağ yerlərində və şəhər tipli qəsəbələrdə daşınmaz əmlakdan tutulan rüsum, xaricə çıxarılan neft məhsullarına görə aksiz) müəyyən edilməsini qeyd etmək olar. Dövlət xərclərinin ixtisarı sahəsində tədbirlər həyata keçirərkən Azərbaycan Hökuməti dövlət xəzinəsinin maraqlarını qorumaqla vacib və təcili olmayan ehtiyacları sərf edilən xərclərin ixtisarı və ləğvinə say göstərmişdir²³⁴.

Pul dövriyyəsi o dövrün bütün dövlətlərinin maliyyə sistemi üçün siyasi tələtlərlə üzündən ən ağırlı məsələ idi. Üzündən əvvəlki dövrün dağıntıları səbəbindən Azərbaycan Cümhuriyyəti bu baxımdan daha çətin vəziyyətdə idi. Azərbaycan Hökuməti hələ fəaliyyətinin ilk dövründən ölkədə pul dövriyyəsinə nizama salmaq üçün mühüm tədbirlər görməyə başlamışdır. Pul nişanlarının düşməsi kursunu qaldırmaq məqsədilə Nazirlər Şurası 1918-ci ilin iyununda dövriyyəyə olan "Bakı bonu" pul vahidinin dəyərini müəyyən etmək haqqında qərar qəbul etmiş, qərarla bir türk lirəsinin ödənilməsi "Bakı bonu" ilə 40 rubl kursla müəyyən olunmuşdur. Dövlətin maddi təminat çətinliyini və az təminatlı əhalinin mənafeyini əsas götürərək, Nazirlər Şurası həmin il sentyabrın 22-

²³² *Адрес-календарь*, III ч., 68.

²³³ Yenə orada, 34.

²³⁴ Yenə orada, 34-35.

də növbəti qərar qəbul edərək, Bakı şəhər özünüidarə şurasının əvvəllər buraxdığı "bon"ların ümumdövlət puluna dəyərəcə bərabər olmasını elan etmişdir. Hökumət, habelə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin əvvəlki pulunu dövriyyəyə buraxmağa razılıq vermiş və eyni zamanda Maliyyə Nazirliyinə bu pulların tədricən dövriyyədən çıxarılmasını tapşırırmışdır.

Görülən tədbirlər nəticəsində 1918-ci ilin noyabrında alqı-satqı-da başlıca olaraq "Bakı bon"ları işlədilməyə başlamışdır. Hökumətin qərarı ilə ölkədə dövriyyədə olan bütün pul nişanlarının: ümumrusiya pullarının ("Nikolayev" və "Kerenski" pulları) və Bakı və Zaqafqaziya "bon"larının eyni dəyərə malik olduğu və bir türk lirəsinin göstərilən bütün pul nişanlarının 20 rubluna ekvivalent kursu müəyyən edilmişdir²³⁵.

Hökumət "bon"ların buraxılması üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirmişdir. Nazirlər Şurasının oktyabrın 28-də keçirilən iclasında yeni Zaqafqaziya "bon"larının buraxılması haqqında Gürcüstan Hökumətinin təklifi müzakirə edilmişdir²³⁶. Gürcüstanın maliyyə vəziyyətini və pula olan ehtiyacını nəzərə alaraq, 80 milyon "bon" buraxılmasına bu şərtlə razılıq verilmişdir ki, Azərbaycan Hökuməti köhnə borcunu, həm də yeni buraxılışdan öz payını alaçaqdır. 1918-ci il dekabrın 15-də Azərbaycan və Gürcüstan dövlətləri arasında "bon"ların buraxılması haqqında müqavilə imzalanmışdır.

Görülən tədbirlər nəticəsində dəyərdən düşmüş pul nişanlarının kursunu qaldırmaq mümkün olmasa da, ölkədə normal pul dövriyyəsinin bərqərar olması üçün bir sıra qəti addımlar atılmışdır. Bu baxımdan ilk növbədə Dövlət bankının təsis edilməsini qeyd etmək lazımdır. Dövlət bankı ilə yanaşı, dövlət əmanət kassalarının yaradılmasının da ölkənin maliyyə vəziyyətinin nizamına salınması üçün mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Belə ki, əhali özəl banklara inamını itirdiyindən öz əmanətlərini ora qoymurdu. Əllərdə toplanmış böyük pul kütləsinin dövriyyəyə cəlb etmək əlacı bir iş idi. Bu sahədə digər tədbirlər kredit idarələrinin qaydaya salınması ilə bağ-

lıdır. 15 yanvar 1920-ci il tarixli "Kiçik kreditlər üzrə qanun"la 20 mart 1917-ci il tarixli "Kooperativ cəmiyyətləri və onların ittifaqları haqqında" Rusiya əsasnaməsinin Azərbaycan ərazisində qüvvəsi ləğv edilmiş və yeni "Azərbaycan Cümhuriyyətində kiçik kreditin təsis olunması haqqında əsasnamə" təsdiq edilmişdir. "Əsasnamə" ilə müəssisələrə onların əsas kapitallarının yaranması və artırılması məqsədilə kiçik kreditlərin verilməsi qaydaları tənzimlənirdi. Bu məqsədlə dövlət xəzinəsinin vəsaitləri hesabına Azərbaycan əmanət kassaları və kiçik kreditlər üzrə idarəsinin səərəncamında olan xüsusi fondun yaradılması nəzərdə tutulurdu²³⁷.

2. Vergi siyasəti və qanunvericiliyinin əsasları

Dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında vergilər mühüm rol oynadığından bu məsələ həmişə Azərbaycan Cümhuriyyətinin ali dövlət hakimiyyəti orqanlarından – Parlamentin və Nazirlər Şurasının diqqət mərkəzində olmuşdur.

Cümhuriyyətin vergi sistemi müstəqim (birbaşa) və qeyri-müstəqim (dolaylı) vergilərdən, gömrük haqqından, dövlətin inhisarına və mədənlərin istismarına (mədən vergisi) dair vergilərdən ibarət idi. Müstəqim vergilərə torpaq vergisi, əmlak vergisi, gəlir vergisi və notarial vergilər, qeyri-müstəqim vergilərə isə ağ neft, benzin, sürtkü yağları, kerosin, neftdən alınan digər məhsullardan, həmçinin tütün, papiros kağızları, şəkər və çaydan alınan vergilər daxil idi. Dövlət inhisarına aid vergilərə mədən gəliri, poçt-teleqraf gəliri, meşələrdən, balıq vətəgələrindən, pambıqçılıq təsərrüfatlarından gələn gəlirlər aid idi.

Dövlətin vergi siyasətinə dair "Müsavat" partiyası da daxil olmaqla bütün siyasi partiyaların müvəqqəli üst-üst düşməklə, qeyri-müstəqim vergilərin ləğvi və mütərəqqi vergilər müəyyən edilməsinə ehtiva edirdi. Buna baxmayaraq, dövlətin ağır maliyyə vəziyyəti hakimiyyəti büdcənin formalaşdırılmasına əlavə vəsait cəlb etmək üçün qeyri-müstəqim vergilərdən istifadəyə məcbur edirdi.

Dövlətin vergi siyasətinin əsasları hökumət proqramlarında əks

²³⁵ ARDA, f. 1046, siy. 2, iş 1. v. 43.

²³⁶ *Азербайджан*, 29 октябрь 1918.

²³⁷ ВПАР, № 5, 24 января 1920.

olunurdu. Baş nazir F. Xoyskinin Parlamentin 1918-ci il 26 dekabr tarixli iclasında təqdim etdiyi hökumət proqramında bu siyasətin əsas müddəası belə müəyyən edilmişdi: "vergilərin ən çoxu, ən ağır dövlətlilərin öhdəsinə düşməlidir, nainki kasbların"²³⁸.

Hökumətin ilk dörd kabineti dövründə vergi dərəcələrinin ümumiyyətlə azaldılmasına və mütərəqqi gəlir vergisinə üstünlük verilsə də, sonuncu kabinet dövründə müstəqim vergilərin artırılması və qeyri-müstəqim vergilərin (neft, şarab və tütünə alınan vergiləri çixmaq) azaldılması nəzərdə tutulmuşdur. N. Yusifbəylinin Parlamentin 22 dekabr 1919 tarixli iclasında təqdim etdiyi yeni hökumət proqramında deyilirdi: "Tədricən vergilərin əsası dəyişilməlidir, gəlirdən vergi artırılmalıdır. Bilavasitə vergilər artmalıdır, bir neçə neft kimi, şarab, tütün kimi maliyyəimizdə böyük rol oynayan şeylərdən sərf-nəzər bilavasitə vergilər ləğv edilməlidir"²³⁹.

Vergi siyasətinin həm cari, həm də perspektiv məsələləri həmisi Hökumətin və Parlamentin əsas müzakirə predmetlərindən biri olmuşdur. Həm hökumətin, həm də Parlamentin iclaslarında dəfələrlə müzakirə olunan vergi məsələsində əsas diqqət vergi dərəcələrinə yönəlsə də, vergi dərəcələri ilə qiymətlər (inflasiya), həyat səviyyəsi, təbəqələşmə, sosial problemlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin nəzərə alınması çalışılmışdır. Dövlətin ağır maliyyə vəziyyəti vaxtaşırı təcili tədbirlər görülməsini tələb edirdi.

Fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Parlamenti bu sahədə çoxsaylı qanunlar qəbul etmişdir. Məsələn, 6 mart 1919-cu il tarixli qanunla aksiz patent rüsumları yüksəldilmişdir²⁴⁰. 19 may 1919-cu il tarixli "Kapital vergisinin ödəniş müddətinin dəyişdirilməsi və dərəcələrindeki dəyişikliklər haqqında Qanun" dövlət vergi sisteminin qaydaya salınmasında mühüm rol oynamışdır. İlk dəfə olaraq bu qanunla müstəqim vergilərin tutulmasının sabit müddətləri və dərəcələri müəyyən edilmişdir. Qanuna əsasən, kapital vergisinin ilin əvvəlində (lakin 1 fevraldan gec olmayaraq)

raq) hər 100 rubldan 30 rubl olmaqla, gəlir vergisinin isə ilin sonuna mənfəətin aydınlaşması ilə ödənilməsi nəzərdə tutulurdu²⁴¹. 23 iyun 1919-cu il tarixli "Dövlət gəlir vergisi tutulmayan gəlirlərin minimumu yaşayış xərclərinin yüksəldilməsi haqqında qanun"la vergiyə cəlb olunmayan minimum gəlirlər inflasiya və digər hallar nəzərə alınaraq və sosial ədalət prinsipləri əsas götürülərək artırılıb, 5 min rubldan çox olmayan gəlirlər gəlir vergisindən azad edilirdi²⁴². Bu qanuna qədər isə yaşayış minimumunun dövlət vergisinə cəlb olunmayan hissəsi 1000 rubl idi. 11 dekabr 1919-cu ildə parlament tərəfindən qəbul edilən "Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüdüdlərindən xaricə xammal ixracının şərtləri haqqında" qanuna görə, ixrac olunan xammalın (pambıq, ipək və s.), əmtəələrin dəyərinin 25 faizinin xəzinəyə verilməsi nəzərdə tutulurdu²⁴³. 22 dekabr 1919-cu il tarixli "Bəzi vergi və rüsumların hərbi dövrün yüksək dərəcələri üzrə tutulmasının uzadılması haqqında" qanunla daşınmaz əmlakdan dövlət vergisi və sığorta rüsumu, mədən vergisi, ticarət və sənaye müəssisələrindən kapital vergisi və onların gəlirlərindən faiz rüsumu və s. hərbi dövrün yüksək dərəcələri üzrə tutulmasının vaxtı uzadılmışdır²⁴⁴.

Cümhuriyyətin vergi sistemində yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, köhnə rejimdən qalma və elə də geniş tətbiq edilməyən daha iki vergi növü vardı. Onlardan biri uşur vergisi (gəlirin onda biri qədər natural şəkildə tutulan vergi) idi. Onun yığılmasına Hökumətin 27 yanvar 1919-cu il tarixli qərarı ilə son qoyulmuşdur²⁴⁵. Digəri isə hərbi vergi idi. Bu vergi Azərbaycanda 19 aprel 1915-ci il Əsasnaməsinə görə hərbi mükəlləfiyyətdən azad olunanlara tətbiq edilirdi. 1917-ci ildə Rusiyada ləğv edilməsinə baxmayaraq, bu barədə vaxtında məlumat gəlib çatmadığından verginin Azərbaycanda yığılması davam etmişdir. Amma bu vergidən mədəxil

²⁴¹ ВПАР, 22 января 1919.

²⁴² АРДА, ф. 970, с. 1, і. 1218, в. 11; ВПАР, № 3, 26 июля 1919.

²⁴³ АРДА, ф. 895, с. 3, і. 148, в. 9; Азербайджан, № 274, 18 декабря 1919.

²⁴⁴ ВПАР, № 1, 3 января 1920.

²⁴⁵ Азербайджан, № 26, 5 февраля 1919.

²³⁸ Azərbaycan, № 73, 29 dekabr 1918.

²³⁹ Yəni orada, № 352, 24 dekabr 1919.

²⁴⁰ АРДА, ф. 2823, с. 1, і. 4, в. 56.

çox az idi və dövlət gəlirində xüsusi rol oynamırdı²⁴⁶. Bütün bunları nəzərə alaraq, onun Azərbaycan Parlamentinin 2 oktyabr 1919-cu il tarixli qanunu²⁴⁷ ilə 1918-ci il yanvarın 1-dən tamamilə ləğv edilməsi və bu vergi üzrə borcların dövlət xəzinəsi hesabına silinməsi qərarə alınmışdır.

Vergi qanunvericiliyi sahəsində köhnə rejimin qalıqlarının aradan qaldırılması istiqamətində digər bir addım "Zaqafqaziya komissarlığının və xalq komissarları surasının diqqətsiz vergetçilər haqqında olan cəza tədbirlərinin ləğvi haqqında" qanunun qəbulu idi. Zaqafqaziya komissarlığı gəlir vergisinin penyasını artırıb 6 faiz etmişdir. Bəki komissarları isə bu faizi bir qədər də artırmaqla əlavə olaraq 5 ay cəza da müəyyən etmişdir. Bunların heç bir müsbət nəticəsi olmadığından və bu zaman ağırlığın kasib əhali üzərinə düşdüyünü nəzərə alaraq, ədliyyə nazirliyi ümumi vergilərin penyasının bərabər faizinin müəyyən edilməsinin və 5 aylıq cəzanın əumumiyyətlə ləğv edilməsinin bu qanun layihəsilə təklif etmişdir. Qanun 13 oktyabr 1919-cu il tarixdə iclasda qəbul olunmuşdur²⁴⁸.

Bütövlükdə qiymətləndirdikdə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin vergi siyasəti və qanunvericiliyi nöqsanlardan xali olmamaqla qarşıda duran vəzifələrin tam həllinə imkan verməsə də, daim təkmilləşdirmə prosesində olmaqla əsas cəhətləri etibarilə mütərəqqi xarakterdə olmaqla sosial ədalət prinsipi əsasında formalaşmış, əhalinin həyat şəraitinə mənfi təsiri mümkün qədər minimuma endirməyə, dövlət xəzinəsini möhkəmləndirməyə və azad iqtisadiyyat quruculuğu strategiyasına xidmət etmişdir.

3. Bütçə qanunvericiliyinin yaradılması üzrə Cümhuriyyətin təcrübəsi

Azərbaycan Cümhuriyyətində dövlət bütçəsinin təsdiqi və xərclənməsi, artıq qeyd edildiyi kimi, Parlamentin səlahiyyətinə daxil idi. Dövlət bütçəsi haqqında qanunun qəbul edilmədiyi ilk

²⁴⁶ ARDA, f. 895, siy. 1, iş 119, v. 1-20.

²⁴⁷ Yəna orada, siy. 3, iş 49, v. 15.

²⁴⁸ Yəna orada, siy. 1, iş 159, v. 1-10.

dövrəyə yenə də Hökumətin sərəncamına maliyyə vəsaitinin ayrılması Parlament tərəfindən qanunlar qəbul edilməsi yolu ilə həyata keçirilmişdir.

Məlum olduğu kimi, Cümhuriyyət öncəsi dövrdə Azərbaycan da bütçə qanunvericiliyi sahəsində heç bir təcrübə olmamışdır. Bunu Cümhuriyyətin liderləri özləri də etiraf edirdilər. Parlamentdə ilk dəfə bütçə qanunu layihəsi müzakirə edilərkən, həmin layihə üzrə məruzəçi kimi çıxış edən M.Ə. Rəsulzadə bütçə məsələsinin cümhuriyyət idarəçilik forması seçən dövlətlər üçün "bütün məmləkət siyasətinə təsir edən bir məsələ" kimi ən mühüm məsələlərdən biri olduğunu vurğulamaqla deyirdi ki, "əldə əvvəlcədən təcrübə" olmaması səbəbindən "bixassə yeni təşkil olunan hökumətlər üçün bütçə tərtibi müşkül bir məsələdir"²⁴⁹, "istər hökumətdə oturanlar arasında, istər Parlamentin içərisində öylə şəxslər görmürük ki, bütçə məsələsində müqtədir və ixtisas sahibi bulunmuş olsunlar. Bizə nöqsansız bütçə tərtib etsinlər. Bu xüsusda hamımız piyadayız"²⁵⁰.

Parlamentin 1920-ci il 1, 4 və 8 mart tarixli iclaslarında üç oxunuşda gənış müzakirə nəticəsində qəbul edilən "Dövlət bütçəsi haqqında qanun" Rusiya və digər Avropa dövlətlərinin təcrübəsi nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. 53 maddədən ibarət olan bu qanun bütçənin (1) ümumi əsasları, (2) tərtibi və tənzimi, (3) müzakirə və qəbulu və (4) icrası kimi məsələləri nizama salırdı.

Qanunla bütçənin tərtibi və tənziminin ümumi əsasları belə müəyyən edilirdi:

(a) bütçə qanunu daimi bar qanun kimi tərtib edilir, dövlətin mədəxil və məxarici isə hər il tərtib edilərək parlamentin təsdiqinə verilir;

(b) bütçəyə hökumətin öz gəlir və çıxan daxil edilir, bununla birlikdə müvəqqəti olaraq, zemstvo idarələri təşkil olunanadək, məhəlli gəlir və çıxarların da bütçəyə daxil edilməsi nəzərdə tutulur;

(c) qanun fəvqəladə bütçəni qəbul etmir, çünki ölkədə adi gə-

²⁴⁹ Azərbaycan, № 47, 5 mart 1920.

²⁵⁰ Yəna orada, № 49, 8 mart 1920.

IV. CİNAYƏT HÜQUQU²⁵¹

1. Cınayət hüququnun ümumi səciyyəsi

Azərbaycan Cümhuriyyətində digər hüquq münasibətləri kimi, cınayət hüquq münasibətləri də Hökumətin 23 iyun 1918-ci il tarixli qərarına əsasən əvvəlki Rusiya qanunları ilə nizama salınırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq edilən dövrdə cınayət əməllərinin dairəsini və onlara görə cəzaları müəyyən edən əsas cınayət qanunu Cınayət və işlah cəzaları haqqında 1845-ci il Qanunnaməsi idi. Bu qanun üç dəfə 1857, 1866 və 1885-ci illərdə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Son iki variantda yenidən əhəmiyyətli dərəcədə redaktə və ixtisar edilmişdir. 1903-cü il Qanunnaməsinin qüvvəyə minməsi təxirə salınsa da, 1904-cü il Qanunu ilə o qismən – daha ağır (əsasən dövlət və dini) cınayətlərə görə məsuliyyətə dair fəsilər – qüvvəyə minmişdir. Göstərilənlərdən əlavə, cınayət qanunlarına daxil idi: Bərişiq məhkəmələri tərəfindən təyin edilən cəzalar haqqında Nizamnamə (1885-ci il), Hərbi cınayət Məcəlləsi (1875-ci il) və Hərbi-dəniz Nizamnaməsi (1886-cı il). Fevral inqilabından sonrakı dövrdə Müvəqqəti hökumət tərəfindən qəbul edilən cınayət qanunvericilik aktları da öz hüquqi qüvvəsini saxlayırdı.

Lakin yaşanan dövrün şərait və şərtləri cınayət qanunvericiliyində müvafiq dəyişikliklərin edilməsini şərtləndirirdi. Rus alimi N.S. Taqantsev çox düzgün müşahidəsinə görə, “hüququn bütün sahələrindən daha dəyişkəni cınayət hüququdur: bütün siyasi və sosial çevrilişlər cınayət və cəza anlayışlarında əyanlilik əks olunur”²⁵². Doğrudur, milli dövlətin mövcud olduğu müddətdə bu sahədə məəcəlləşdirilmiş iri həcmli qanunvericilik aktları qəbul edilməmişdir. Fəqət ölkədə anarxiyanın qarşısının alınması, hüquq qaydasının və qanunçuluğun bərpası və möhkəmləndirilməsi, milli və sinfi düşmənçiliyin aradan qaldırılması, dövlət hayatının və siyasi quruluşun əsaslarının köklü surətdə dəyişməsi kiçik həcmli

lirlər kifayət etmədiyindən (məxaric ödəmədiyindən) və gəlirlər əsas etibarilə fəvqaladə xarakterdə olduğundan adi gəlirlə fəvqaladə gəliri ayırd etmək çox çətin olur;

(ç) büdcə dövlətin bütün gəlir və çıxarlarını əhatə etməlidir;

(d) xüsusi mədaxillər hesabına yaranan xüsusi vəsaitlər büdcədə göstərilir və müvafiq nazirliklərin və idarələrin öz ixtiyarında qalmayaraq ümumi qaydada sərf ediləcəkdir;

(e) büdcə təsnifatına əsasən, gəlirlər və çıxarlar öz növünə yaxın fəsil və maddələrdə göstərilir, bir fəsildən digər fəslə məxaric keçirmək olmaz (bunun üçün parlamentin icazəsi lazımdır), bir maddədən digər maddəyə keçirmək isə nazirliyin ixtiyarındadır;

(ə) qanun mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq ehtiyat sərmayəsini məqbul hesab edir;

(f) büdcə qəbul edildikdən sonra hər hansı bir təshih lazım gələrsə, hökumətin parlamentə müraciəti ilə əlavə büdcə qəbulu imkanı nəzərdə tutulur;

(g) qanun, ünvanı qanunla müəyyən edilən məsrəfləri qəbul etməyə, ünvanı qanunla müəyyən edilməyən məsrəfləri (məşrut kreditləri) tanıdır, lakin belə xüsusi məsrəflərə ehtiyac olarsa, o halda ehtiyat məbləğindən sərf edilməsi imkanı nəzərdə tutulur;

(ğ) əgər bir fəsildə artıq və ya qənaət edilmiş vəsait varsa, onun sərfi üçün hökumət əlavə kredit formasında parlamentə müraciət edə bilər.

Büdcənin tərtibi qaydasına görə, onu ayrı-ayrı nazirliklərin öz sahələrinə aid hissədə işləyib hazırlamaları, maliyyə nazirliyinin nəzarətindən keçdikdən sonra bir sənəd halında Parlamenta təqdim edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycanın işğalı ilə əlaqədar olaraq bu büdcə qanunundan maliyyə sisteminin sahmana salınması, iqtisadiyyatın ağır vəziyyətdən çıxarılması və möhkəmləndirilməsi üçün istifadə edilməsə də, Azərbaycanda müstəqil dövlətin büdcə quruculuğu təcrübəsi baxımından onun əhəmiyyəti danılmazdır. Bir sıra qüsurlar və nöqsanlarına baxmayaraq, o, Azərbaycan dövlətçilik və hüquq tarixində bu istiqamətdə qazanılan ilk təcrübə kimi bütövlükdə uğurlu hesab edilə bilər.

²⁵¹ Bu paragrafın əsas müddəaları ilk dəfə burada dərc olunmuşdur: M.Ə. Dəmirov (Dəmirli), “1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın cınayət qanunvericiliyi”, *Dövlət və hüquq* 1-3 (1999): 90-97.

²⁵² Н.С. Таганцев, *Русское уголовное право: лекции, часть общая*, т. 1 (Москва: Наука, 1994), 105.

də olsa yeni cinayət qanunvericiliyi aktlarının qəbulunu və qüvvədə olan ayrı-ayrı köhnə qanunvericilik aktlarına zəruri dəyişiklik və əlavələr edilməsini tələb edirdi. Buna görə də Azərbaycan Cümhuriyyətinin cinayət-hüquq aktları, bir qayda olaraq, cinayət hüququnun xüsusi hissəsinə aid məsələlərə – köhnə qanunlarla nəzərdə tutulmuş konkret cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normaların dəyişilməsi siyasəti qurulmuş tələblərinə, eləcə də yerli gerçəkliyə uyğunlaşdırılmasına və ya yeni cinayət tərkibləri nəzərdə tutan normaların müəyyən edilməsinə həsr olunmuşdur. Cinayət hüququnun ümumi məsələləri isə əvvəlki dövrdə olduğu kimi saxlanmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin cinayət qanunvericiliyi vətəndaşların və milli dövlətin hüquq və qanuni mənafətlərinin müdafiəsinin ardıcıl demokratik prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Onun bütün qanunvericiliyi üçün hüquqi baza rolunu oynayan İstiqlal Bəyannaməsində təsbit edilmiş milli, dini, məslək və cins fərqlərindən, sosial vəziyyətdən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi prinsipi cinayət qanunvericiliyinin inkişafında çıxış nöqtəsi olmuşdur.

Azərbaycan Cümhuriyyətində yalnız cinayət qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan hallarda cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi prinsipi əsas götürülmüşdü. Belə qanunvericilik aktları isə əsas etibarilə Parlament tərəfindən qanun formasında qəbul edilmişdir. Bu ümumi qaydadan cüzi istisnalara Parlamentin təşkilində olan dövrdə, eləcə də ölkənin daxili və xarici vəziyyətinin ağır olduğu ayrı-ayrı dövrlərdə məcburiyyət qarşısında yol verilmişdir. Bakı Kommunasının müvafiq praktikasından fərqli olaraq, digər heç bir orqana ümumi qayda olaraq belə hüquq verilməmişdir. Arxiv sənədlərindən aşkar edilən faktlar da bunu təsdiq edir. Məsələn, sənədlərdən birində məlum olur ki, Gəncə qubernatoru fərarilərin gizlədilməsinə görə qoşunların məsuliyyətə cəlb edilməsi haqqında göstəriş verir. Ədliyyə naziri isə hər bir halda hüquqi məsuliyyətin yalnız qanunvericilik qaydasında müəyyən edilməsinin, habelə konkret bu məsələnin də eyni qaydada həll edilməsinin hüquqayğun olduğunu bildirir. Arxiv materiallarından bu da məlum olur ki, haqqında bəhs edilən məsələ ilə əlaqədar daxili işlər naziri

qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklərin layihəsini hazırlayıb qanunverici orqana təqdim etmişdir²⁵³.

Tərədilmiş cinayətə görə məsuliyyətin labüdlüyü prinsipi də Azərbaycan Cümhuriyyətində ardıcıl həyata keçirilmişdir. Heç bir vəzifə və digər yüksək mövqə məsuliyyətdən azad olmaq üçün əsas vermirdi. Bunu arxiv sənədlərində əks olunmuş və bu kitabın səhifələrində də yer alan çoxsaylı faktlar da ayani sübut edir.

Bu baxımdan arxivdə saxlanan və məzmunu millət vəkiliyinin Parlament iclaslarında öz vəzifələrinin icrası zamanı söylənilmiş nitqdə böhtana görə cinayət məsuliyyəti məsələsinə dair sənəd²⁵⁴ diqqətəlayiqdir. Həmin sənəddə göstərilir ki, Parlament üzvü Q. Qarabəyov tərəfindən 1919-cu il fevralın 4-də Parlamentin iclasında Quba qəza rəisi Əmir Xan Xoyskini öz xeyrinə dövlət məxsus odunu satmaqda günahlandırılmışdır. Ə. Xoyski bununla əlaqədar olaraq Bakı Dairə Məhkəməsinin prokuroruna və sonuncu da məsələnin həlli qaydası haqqında təlimat almaq üçün ədliyyə nazirinə müraciət etmişdir. Ədliyyə naziri isə Nazirlər Şurası qarşısında məruzə ilə çıxış edərək, Parlament üzvlərinin məsuliyyəti haqqında məsələ ilə əlaqədar qanunvericiliyi izah etmiş, heç bir yüksək rütbənin cinayət məsuliyyətindən yaxa qurtarmağa əsas olmadığını bildirmiş və Ə. Xoyskinin tələbinin haqlı olduğunu qeyd etmişdir²⁵⁵. Düzdür, müasir standartlardan bu yanaşmanı dəyərləndirsək, burada nöqsan görmək olar. Lakin o dövrün kontekstindən çıxış etsək, heç şübhəsiz, bu, təqdirəlayiq bir haldır.

Buna baxmayaraq, göstərilən faktlara uzun müddət məhəl qoyulmamış, əksinə, milli hökumətin bu sahədə hökmdar siniflərin sinfi siyasətini həyata keçirdiyi və imtiyazlı təbəqələrin müdafiəçisi olduğu sübut edilməyə say göstərilmişdir²⁵⁶. Gerçəklikdə isə milli hökumətin bu sahədəki siyasəti eyni dərəcədə bütün vətəndaşların müdafiəsinə yönəlmişdir.

²⁵³ ARDA, f. 100, siy. 2, iş 189, v. 2-3, 6.

²⁵⁴ Yəni orada, iş 245.

²⁵⁵ Yəni orada, v. 4-5.

²⁵⁶ Вах: А. Асадов, Семейное право (по материалам Азербайджана) (Баку: Изд-во АГУ, 1959), 64.

2. Cinayət-hüquq siyasətinin əsas istiqamətləri. Başlıca cinayət qanunvericiliyi aktları

A. Hüquq qaydasının bərpası

Azərbaycan Cümhuriyyətinin cinayət-hüquq siyasəti və bu sahədəki qanunvericilik aktları ilk növbədə anarxiya ünsürlərinə və milli ədavətin hər cür təzahürlərinə qarşı mübarizə məsələlərinə, vətəndaşların şəxsi və amlak təhlükəsizliyinin təminatına yönəlmişdir.

Milli Azərbaycan dövlətinə əvvəlki rejimdən dağıdılmış və viran edilmiş bir ölkə miras qalmışdı. Dövlət yenidən yarandığı dövrdə burada anarxiya və cinayətkarlıq baş alıb gedirdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dövlət Arxivində saxlanmış həmin dövrə aid materiallar mövcud vəziyyəti xarakterizə etmək üçün çox əvəzsiz mənbədir. Məsələn, Qaryagin qəzası rəisinin 1918-ci ilin iyulunda qəzadakı vəziyyət barədə məlumatında deyilirdi: "Qəzada cinayətkarlıq və anarxiyanın hədsiz dərəcədə inkişafı əhalinin iqtisadi rifahını demək olar ki, bərhad vəziyyətə salmışdır"²⁵⁷. Çox yerdə güclü cinayətkar dəstələri fəaliyyətdə idilər²⁵⁸. Milli və sinfi düşmənçilik son həddə çatmışdı. Anarxiya ünsürləri yeni dövlət hakimiyyətinin formalaşdırılmasına hər vaxt mane olurdular.

Heç şübhəsiz, belə bir vəziyyətdə geniş miqyaslı dövlət quruculuğu ilə məşğul olmaq çətin bir iş idi. Ona görə də, Azərbaycan Hökuməti birinci növbədə ölkədə anarxiyanın qarşısını almalı və sabitliyi təmin etməli idi. Cinayət qanunvericiliyi də məhz bu məqsədə xidmət etmişdi.

Müvəqqəti Hökumətin elə onun tərkibinin təsdiq edildiyi gün verdiyi qərarla ölkədə yaranmış vəziyyətin son dərəcə fəvqələdə olduğu nəzərə alınaraq, bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edilmiş və daxili işlər nazirinə müvafiq məcburi qərar işləyib hazırlamaq həvalə olunmuşdu²⁵⁹. Hökumətin bu qərarına uyğun olaraq, daxili işlər naziri 1918-ci il iyunun 23-də məcburi qərar verir, həmin qərara müvafiq olaraq, bir sıra ağır cinayətlər (adamöldürmə,

²⁵⁷ ARDA, f. 894, siy. 1, i. 12, v. 62.

²⁵⁸ Yenə orada.

²⁵⁹ СУиППАР, № 1, 15 ноября 1919, ст. 10.

quldurluq, soyğunçuluq, hakimiyyətə silahlı müqavimət, yaşayış tikililərinin və taxıl zəmirinin yandırılması, dəmir yollarının, teleqraf xətləri və tikililərinin zədələnməsi) ümumi məhkəmə aidiyyətinəndən çıxarıldı. Təqsirli şəxslərin müharibə dövrü qanunlarında nəzərdə tutulan qaydalar tətbiq edilməklə mühakimə olunması nəzərdə tutulurdu.

Qərarla, habelə aşağıdakı əməllər qadağan edilirdi:

- milli düşmənçilik oyada biləcək və əhalinin bir sinfini digərinə qarşı qaldıra biləcək yalan məlumat və şayiələr yaymaq;
- Hökumətin hərəkət və sərəncamlarına dair, hərbi hissələrin əməliyyatları və ictimai fəlakətlər haqqında yalan məlumatlar yaymaq;
- müvafiq hakimiyyət orqanlarının xüsusi razılığı olmadan mitinqlər keçirilməsi;
- hər cür odlu silah, döyüş sursatları və partlayıcı maddələr gözdirmə, saxlama və satma²⁶⁰.

Millətlərarası münasibətlər zəminində baş verən cinayətlərə qarşı mübarizə məqsədilə Azərbaycan hökuməti xüsusi qərar qəbul etmişdir. 27 yanvar 1919-cu il tarixli həmin qərarla adamöldürmə, soyğunçuluq, qadınlar üzərində zorakılıqla müşayiət edilən, milli ədavət zəminində törədilən cinayətlərdə təqsirli şəxslərə ölüm cəzası da daxil olmaqla yüksək cəza tədbirlərinin tətbiq edilməyi təsbit edilirdi²⁶¹.

B. Milli azadlıq hərəkatı nəticəsində əldə edilmiş nailiyyətlərin qorunması

Azərbaycan Cümhuriyyətində milli azadlıq hərəkatı nəticəsində əldə edilmiş nailiyyətlərin cinayət-hüquqi vasitələrlə qorunması sahəsində də qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Ən böyük belə bir nailiyyət isə müstəqil demokratik dövlət quruluşu idi.

Parlamentin bu sahədə qəbul etdiyi cinayət qanunvericiliyi aktlarından "Qiyama görə məsuliyyət müəyyən edilməsi haqqında, habelə iğtişaya dair və ədalət mühakiməsinə qarşı təsir göstərilmə-

²⁶⁰ Yenə orada, mad. 18.

²⁶¹ ARDA, f. 894, siy. 1, i. 30, v. 4.

sinə dair bəzi qərarların dəyişdirilməsi haqqında" Qanun xüsusi maraq doğurur. Parlamentin 1919-cu il 13 oktyabr tarixli iclasında qəbul edilmiş həmin qanunla Cinayət Qanunnaməsinin üçüncü fəslində dəyişiklik edilmişdi. Qanun qiyama və ona hazırlığa, dövlətə qarşı sui-qəsdə iştirakçılığa, parlamentin fəaliyyətinə maneçilik törətməyə və digər dövləti cinayətlərə görə məsuliyyəti gücləndirirdi²⁶².

Qanunla, hər şeydən əvvəl, Cinayət Qanunnaməsinin monarxa və imperator evinin üzvlərinə qarşı qəsdlərə görə məsuliyyət müəyyən edən maddələri və dəyişilmiş siyasi quruluşda cinayət kimi cəzalanmalı əməllər sırasına aid edilə bilməyən cinayət tərkibləri müəyyən edən maddələri öz əhəmiyyətini itirdiyindən ləğv edilir.

Qanun ən ağır dövləti cinayət – Azərbaycanın dövlət quruluşunun devrilməsinə qəsdə görə məsuliyyət müəyyən edirdi. Həmin məsuliyyətin nəzərdə tutulduğu maddənin (100-cü mad.) dispozisiyası belə formulə edilmişdi: "Azərbaycan Cümhuriyyəti hüddudlarında müəyyən edilmiş dövlət quruluşunu devirməyə və ya həmin hüddudlarda ali hakimiyyət idarələrinin və şəxslərinin dəyişdirilməsinə və ya onunun hər hansı bir hissəsini qəsb etməyə zərari qəsd".

Bu maddə ilə müddətli və ya müddətsiz katorqa cəzası nəzərdə tutulurdu. Bu ağır cinayətin törədilməsi və ya ona sui-qəsd eyni məsuliyyətə səbəb olurdu. Lakin həmin cinayət lap başlanğıcda aşkar edildikdə və onun daf edilməsi üçün xüsusi tədbirlər görülməsinə səbəb olmadıqda bir qədər yüngül cəza nəzərdə tutulurdu.

Həmin cinayətə hazırlıq və ya onunun törədilməsi üçün yaradılmış cinayətkar birlikdə iştirakçılıq isə fərqləndirilirdi. Bu cinayətlərdə təqsirli şəxslərin sarancamında partlayıcı vasitələrin və ya silah anbarının olması məsuliyyəti ağırlaşdırıcı hal kimi nəzərdə tutulurdu.

Cinayət Qanunnaməsinə edilmiş əlavəyə əsasən, tutduqları vəzifəyə görə təhlükəsizlikləri dövlət mənafeyi baxımından xüsusi qaydada tənzimlənməli olan Parlament sədrinin, habelə Hökumət

²⁶² Yəna orada, f. 100, s. 2, iş 257, v. 13-14.

sədrinin və üzvlərinin həyat və azadlığına qarşı yönələn qəsdlərə görə xüsusi məsuliyyət müəyyən edilirdi (99-cu mad.).

Dövlətin ali qanunverici orqanının – Parlamentin normal fəaliyyətinə qəsd edilməsi də dövləti cinayət xarakteri daşıdığından Qanunnaməyə Parlamentin manəəsi fəaliyyətinin mühafizəsi haqqında (103 və 104-cü maddələr) normalar daxil edilir. 103-cü maddəyə görə, Parlament üzvünün şəxsiyyəti üzərində hədələrə, zorakılıqla və ya onun hakimiyyətdən sui-istifadə etməklə bu rütbənin vəzifələrinin icrasına yox verməkdə təqsirli şəxslər islah evində həbslə cəzalandırılırdı. 104-cü maddəyə əsasən, şəxsiyyət üzərində hədələrə, zorakılıqla və ya parlament binasının zədələnməsi ilə, habelə bu binada havanın süni yoxdurma ilə Parlamentin işinə maneədə təqsirli şəxslər islah evində həbslə cəzalandırılırdı. Əgər bu əməllər bir neçə silahlı şəxs tərəfindən törədilmişdirsə, onda təqsirli şəxslər 8 ildən çox olmayaraq katorqa cəzasına məruz qalırdılar.

C. Vəzifə cinayətlərinə, xüsusilə də rüşvətçorluğa qarşı mübarizə

Bu sahədə də milli Azərbaycan dövləti mühüm tədbirlər görmüşdür. Həmin tədbirlər həm hüquqyaratma səviyyəsində – qanunvericilikdə, həm də hüquqtəbiqetmə səviyyəsində – praktika da öz əksini tapmışdır.

İlk növbədə, Müvəqqəti hökumətin qəbul etdiyi 11 aprel 1917-ci il tarixli "Qulluqçuların cinayət və mülki məsuliyyəti haqqında" qanunun qüvvəsi bir daha təsdiq edilmişdir. Həmin qanunla dövlət qulluğunda olan şəxslərin inzibati təminatı (toxunulmazlığı) ləğv edilmiş və vəzifə cinayətləri üzrə cinayət işinə başlanmanın bilavasitə prokuror nəzarətinə həvalə edilməsi qaydası müəyyən edilmişdi²⁶³.

"Rüşvətçorluğun ən təhlükəli vəzifə cinayətlərindən biri olduğunu, hökumətin ölkədə tam sabitlik, qanunçuluq yaratmaq vəzifəsinə həyata keçirməsini çətinləşdirdiyini, hakimiyyətin nüfuzunu sarsıtdığını, əhaliyə onun qanunu və ədalətli tədbirlərinin yalnız rüşvətlə ödənilməsi inamı tərbiyə etdiyini və rüşvətlə qanunun pozulmasına görə məsuliyyətdən yaxa qurtarmaq imkanı yaratdığı-

²⁶³ Yəna orada, iş 36, v. 16.

rı"²⁶⁴ nəzərə alaraq, Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən "Rüşvətxorluğa görə cəzanın gücləndirilməsi haqqında" qanun layihəsi işlənib hazırlanmış və Parlamenta təqdim edilmişdir. Həmin qanun Azərbaycan Parlamenti tərəfindən 1919-cu il sentyabrın 29-da qəbul olunmuşdur. Qanunla Cinayət və islah cəzaları haqqında Rusiya Qanunnaməsinin 372, 373 və 378 maddələrinə dəyişiklik edilirdi²⁶⁵.

Məlum olduğu kimi, 1903-cü il Cinayət Qanunnaməsi bəzi fəsil və maddələr istisna olmaqla, qüvvəyə minməmişdir. Bundan sonrakı dövrdə də rüşvətxorluğa görə məsuliyyət əvvəlki kimi Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamənin (1885-ci il redaksiyasında) maddələri ilə müəyyən edilirdi. Qanunnamənin "Dövlət və ictimai qulluq üzrə cinayət və xətalər haqqında" bölməsinin IV fəsilə rüşvətxorluq cinayətlərinə həsr edilmişdir. 372-ci maddə vəzifəli şəxslərin öz vəzifələrini pozmadan rüşvət almasını, 373-cü maddə qulluq vəzifələrini pozmaqla rüşvətxorluğu, 378-ci maddə isə zorla rüşvət almaq nəzərdə tutulur.

Qanunnamənin 372-ci maddəsində dövlət və ictimai qulluqda olan məmur və ya digər şəxs tərəfindən "qulluq üzrə vəzifələrə aid iş və ya hərəkət üzrə, hətta bu vəzifələrin nədəsə heç bir pozuntusu olmadan puldan, əşyadan və ya nəsə hər hansı digər bir şeydən ibarət hədiyyə qəbul etməyə" (rusca adı – "мздоимство") görə məsuliyyət nəzərdə tutulurdu.

Əksinə, Qanunnamənin 373-cü maddəsi "qulluq vəzifələrinə qarşı nəsə etmək və ya nəyəyə yol vermək üçün" pul, əşya və ya başqa nəsə hədiyyə kimi qəbul etməyə (rusca adı – "лихоимство") görə məsuliyyət müəyyən edirdi.

Qulluq vəzifələrini pozmaqla törədilən cinayətin yüksək dərəcəsi zorla rüşvət alma (Qanunnamənin 378-ci maddəsi) hesab edilirdi. Zorla rüşvət almaq fərləndirici xüsusiyyətini pul və ya hədiyyə tələb edilməsi təşkil edirdi, lakin bu tələb zorakılıqla müşayiət olunmaya da bilərdi.

Göründüyü kimi, həmin dövrdə qüvvədə olan rus qanunvericiliyi rüşvətxorluğun üç növünü fərləndirirdi. Bütövlükdə isə rüşvət-

xorluğun növlərə bölgüsü aşağıdakı meyarlara görə müəyyən edilirdi: a) rüşvətin alınması üsulu (rüşvət verənin təşəbbüsü ilə rüşvətin alınması – sözün dərk mənasında rüşvətxorluq və rüşvət alanın təşəbbüsü ilə rüşvətin alınması – zorla rüşvət alma); b) rüşvət verilmiş və ya vəd edilmiş vəzifəli şəxsin əməlinin xüsusiyyəti (hüququayğun əməl – vəzifəli şəxslərin öz vəzifələrini pozmadan rüşvət alması və əksinə, hüquqazidd və hətta cinayətkar əməl – qulluq vəzifələrini pozmaqla rüşvətxorluq); v) rüşvətin verilməsi vaxtı – vəzifəli şəxsin müvafiq əməlinə əvvəl (sadə) və ya sonra (tövsiyəci)²⁶⁶.

"Rüşvətxorluğa görə cəzanın gücləndirilməsi haqqında" qanunla sözügedən maddələrin dispozişiyaları bir qədər daqiqləşdirilir, habelə həmin maddələrlə nəzərdə tutulan cinayətlərə görə məsuliyyət əvvəlki redaksiyadakına nisbətən xeyli gücləndirilir. Belə ki, 372-ci maddənin yeni redaksiyasına görə, rüşvətin nəzərdə tutulmuş hərəkətlərin icrasından əvvəl və sonra qəbul edilməsindən əslilə olaraq cəzanın ölçüsü dəyişir. Bundan əlavə hər iki halda təqsirli şəxs vəzifədən uzaqlaşdırılır və hədiyyə dəyərinin on qatı miqdarında pul cəriməsi ilə, əgər hədiyyənin dəyəri daqiq müəyyən edilə bilməzsə, on min rubldan artıq olmayaraq pul cəriməsi ilə cəzalandırılır. 373-cü maddə yeni redaksiyasında alınan rüşvətin nə qədər az miqdarda olmasından əslilə olmayaraq məsuliyyətin yaranması müddəası ilə daqiqləşdirilir və bu cinayətin törədilməsi nə görə işin hallarından əslilə olaraq beş ilədək azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulur. 378-ci maddənin yeni redaksiyasına görə, təqsirli şəxs altı ilə qədər, əgər cinayət zorakılıqla müşayiət olunmuşsa, on ilə qədər katorqa işlərinə sürgünlə cəzalandırılırdı.

Azərbaycan Cümhuriyyətində rüşvətxorluğa qarşı mübarizənin vəziyyətinə dair mənzərənin göz önündə canlandırılması və görülən əməli tədbirlərin qiymətləndirilməsi baxımından Azərbaycan Hökuməti nəzdində Xüsusi Təftiş-İstintaq Komissiyasının fəaliyyəti qənaətbəx hesab edilə bilər. Komissiyanın yaradılmasından da məqsəd başlıca olaraq dövlət idarələrində yuva salmış rüşvətxorluğa və bu-

²⁶⁴ Yenə orada, f. 895, s. 3, iş 115, v. 6.

²⁶⁵ Yenə orada, v. 17.

²⁶⁶ Вах: Б.В. Волженкин, "Ответственность за взятничество по российскому законодательству второй половины XIX – начала XX в.", *Правоведение* 2 (1991): 61.

rada yol verilən digər sui-istifadə hallarına qarşı ciddi mübarizə aparmaq olmuşdur. 1919-cu il iyulun 27-də Azərbaycan Parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş "Müxtəlif idarələrdəki cinayətlərin və sui-istifadə hallarının istintaqı üçün Xüsusi Təftiş-İstintaq Komissiyasının təsis edilməsi haqqında" Qanun²⁶⁷ əsasında fəaliyyət göstərən Komissiya onun haqqında qəbul edilməsindən çox əvvəl fəaliyyətə başlamış (1919-cu il fevralın 26-da) və Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin mərkəzi idarələrində yoxlamalar aparmışdır. Komissiya onun işinin nəticəsində göstərilən nazirliyin bir sıra yüksək vəzifəli şəxsləri cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişlər²⁶⁸. Məsələn, nazirliyin xüsusi tapşırıqlar üzrə məmuru M. Rəcəbov xüsusi alıcı komissiyaın sədri kimi, Lankəran qəzasında buğda alınması zamanı yol verdiyi sui-istifadə hallarına görə Xüsusi Təftiş-İstintaq Komissiyasınının qərarı ilə həbs edilmişdir²⁶⁹. Xüsusi Təftiş-İstintaq Komissiyasınının icraatında, habelə hədə-qorxu ilə pul almağa görə ittiham olunan Bakı axtarış polisinin məmurları haqqında, Bakı Dairə Məhkəməsinin prokuroru A. Eristov və andlı vəkil İ. Ağayev haqqında, Himayəçilik Nazirliyinin Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində qaçqunlara kömək göstərilməsi üzrə məmurlarının sui-istifadə halları haqqında istintaq işləri də vardır²⁷⁰. Göründüyü kimi, məsuliyyətə cəlb edilənlər sırasında kiçik məmurdan tutmuş nazirlik səviyyəsində yüksək vəzifəli şəxslərə qədər şəxslər olmuşdur.

Ç. Siyasi hüquq və azadlıqların cinayət-hüquqi vasitələrlə təmini

Siyasi hüquq və azadlıqların təminini həmişə diqqət mərkəzində saxlayan milli Azərbaycan dövlətinin Parlamenti onların cinayət-hüquqi vasitələrlə təmini sahəsində də müvafiq aktlar qəbul etmişdir. Belə ki, 21 iyul 1919-cu il tarixdə qəbul edilən "Azərbaycan Cümhuriyyətinin Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə"²⁷¹ ilə vətəndaşların siyasi hüquqlarından biri olan seçki hüqu-

qunun cinayət-hüquqi mühafizəsinə yönələn normalar müəyyən edilmişdir. Əsasnamənin "Seçkilərin sərbəstliyi və düzgünlüyünün mühafizəsi haqqında" 17 maddədən ibarət IX bölməsi bu məsələyə həsr edilmişdir. Bu aktla qadağan edilən əməllərə daxil idi: seçici çağırışlarının, məlumatlarının və ya siyahularının özbaşına çıxarılması, cırılması, üstünün örtülməsi və yaxud dəyişdirilməsi; seçki-qabağı təşviqat üçün nəzərdə tutulmuş binaya özbaşına soxulma və ya seçkiqabağı təşviqat üçün ədəbiyyatın məhv edilməsi və ya korlanması və ya seçicilər qrupunun adından fəaliyyət göstərən şəxslərə münasibətdə hədə və zorakı hərəkətlər; namizədin şəxsiyyətinə və ya fəxsiyyətinə aid olan faktlara dair bilə-bilə yalan məlumatların yayılması; namizədin razılığını haqqında ərizənin saxtalaşdırılması; bilə-bilə düzgün olmayan (saxta) namizəd siyahularının və seçici qeydlərinin yayılması; seçkiqabağı yığıncaqların keçirilməsinə və yaxud komissiyaların işinə zorakı hərəkətlərlə, hədə ilə, hakimiyyətdən sui-istifadə etməklə və ya ictimai qaydanın pozulması ilə mane olmağa cəhd göstərmək; məsciddə və ya ibadət üçün nəzərdə tutulmuş digər yerlərdə seçkiqabağı təşviqat aparılması; şəxsiyyət üzərində zorakılıq, hədə-qorxu, aldatma yolu ilə, hakimiyyətdən və yaxud iqtisadi asılılıqdan sui-istifadə etməklə seçkilərdə iştirak etmə hüququndan istifadə edən şəxsin seçki hüququnun sərbəst həyata keçirilməsinə mane olmaq; zorakı hərəkətlərlə, hədələrlə, qarışıqlıq salmaqla, seçici siyahularının, qeydlərinin və ya qutularının korlanması və yaxud seçki komissiyaları üzvlərinin şəxsiyyəti üzərində zorakılıqla seçki komissiyalarının binalarında seçkinin düzgün aparılmasına mane olmaq; seçkilər keçirilən binada seçkiqabağı təbliğat aparılması və ya seçki keçirilən zaman ictimai əsəyişin pozulması, vəd və ya əmlak və şəxsi xeyirlər verməklə seçicini onun arzusunun əksinə olaraq başqa şəxslərə səs verməyə təhrik etmə; səsvermə hüququ olmayan və ya belə hüquqdan məhrum olmuş şəxsin bilə-bilə seçkilərdə səs verməsi, başqa şəxslərin əvəzinə səs vermə; səsvermənin nəticələrinin qəsdən saxtalaşdırılması; səsvermə sirlərinin qeyri-qanuni olaraq yayılması və s.

Göstərilən əməllərə görə məhkəmələr təqsirli şəxslərə islah evində saxlama və həbs cəzalarından əlavə, qanunverici orqana və

²⁶⁷ ARDA, f. 895, siy. 3, iş 50, v. 17-18.

²⁶⁸ Адрес-календарь, III ч., 62; *Азербайджан*, № 54, 17 марта 1920.

²⁶⁹ Yenə orada, № 38, 26 fevral 1920.

²⁷⁰ Yenə orada, № 54, 17 mart 1920.

²⁷¹ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 212, v. 1-10.

özünüidara orqanlarına seçkilərdə iştirak etmək hüququndan 5 ilədək müddətə məhrum etmə, 3 min rubldan çox olmayan məbləğdə pul cəriməsi və vəzifədən uzaqlaşdırma cəzaları da tətbiq edilirdi.

Mətbuat azadlığının real təminatı hüquqi cəhətdən təsbit edilən 1919-cu il oktyabrın 30-da Azərbaycan Parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş "Mətbuat haqqında Nizamnamə" onun cinayət-hüquqi mühafizəsini də müəyyən edirdi. Belə ki, həmin Nizamnaməyə əsasən, mətbuat heç bir hakimiyyət orqanı özbaşınalığına qurbanı ola bilməzdi və yalnız qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş cinayətlər törədildiyi halda məhkəmə qaydasında məsuliyyətə cəlb edilə bilərdi (2-ci maddə). Mətbuat haqqında Nizamnamənin II hissəsi Cinayət Qanunnaməsinə mətbuat vasitəsilə törədilən cinayətlərin dairəsini və onlara görə cəzaları müəyyənləşdirən yeni normalar daxil edirdi.

Belə ki, Nizamnamənin 10, 11, 12 və 14-cü maddələrinin tələblərindən birini pozmaqda təqsirli olan dövrü nəşrin redaktoru və ya nəşri, eləcə də həmin Nizamnamənin 7, 15, 16, 18 və 20-ci maddələrinin tələblərindən birini pozmaqda təqsirli olan çap müəssisəsinin sahibi və ya müəssisə sahibinin özü müəssisəni idarə etmədiyi halda onun müdiri 10 min rubla qədər pul və ya altı aydan çox olmayaaraq həbs cəzasına, Nizamnamənin 10, 12, 13, 15, 16 və 17-ci maddələrində göstərilmiş ərizə və ya qaytanla tikilmiş kitabə biləbilə yalan məlumatlar daxil etməkdə təqsirli olan çap müəssisəsinin nəşri, redaktoru, sahibi və ya onun müdiri isə bir ilədək həbs cəzasına məruz qala bilərdi.

O ki qaldı mətbuat vasitəsilə törədilən cinayətlərə, faktiki olaraq yalnız dövlətəzəd məzmunlu və dövlətin əsas qanunlarına qarşı mətbuat vasitəsilə çıxış edən şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi nəzərdə tutulurdu və bu da, artıq qeyd edildiyi kimi, yalnız məhkəmə qaydasında həyata keçirilə bilərdi. Bununla əlaqədar olaraq, M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Millətin hər partiyasının özünə xas təşkilatı və qəzeti vardı. Bu qəzetlər əksəriyyətlə hökuməti tənqid və çəkişdirmələriylə məşğul olduqları halda, onlara qarşı böyük səbr göstərilirdi"²⁷³.

²⁷³ Rəsulzadə, *Əsrimizin Səyahatı*, 41.

D. Ölüm cəzasına dair Cümhuriyyətin siyasəti

Məlum olduğu kimi, Rusiyada Müvəqqəti Hökumətin hakimiyyəti bərqərar olduğdan sonra bu hökumət tərəfindən 1917-ci il martın 12-də ölüm cəzası ləğv edilmişdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin mövcudluğunun ilk dövründə Hökumətin 23 iyun 1918-ci il tarixli qərarına əsasən, digər əvvəlki rus qanunları kimi ölüm cəzasını ləğv edən bu akt da qüvvədə qalırdı. Lakin ölkənin düşüncə qətin və siddətli daxili və xarici mübarizə şəraitinə tədbirin tam ölçüdə həyata keçirilməsi imkanını məhdudlaşdırdı. Artıqda olan adamöldürmə, oğurluq, quldurluq, soyğunçuluq və hakimiyyət əleyhinə cinayətlərlə mübarizədə Azərbaycan Hökuməti qəti addımlar atmaq zərurətə qarşınsında qalırdı. Özünün 12 avqust 1918-ci il tarixli qərarı ilə o, müvəqqəti cəza tədbiri kimi ölüm cəzasını bərpa edir. Bu cəzanın 1917-ci il martın 12-dək qüvvədə olan qanunlarla müəyyən edilən cinayətlərə görə tətbiqi nəzərdə tutulurdu²⁷⁴. Bura isə başlıca olaraq, bir sıra dövlət və hərbi cinayətlər daxil idi. Məsələn, həmin qanunlarla hərbi cinayətlər sahəsində ölüm cəzasının hərbi xidmətdən boyun qaçırmağa və buna təhrikçiliyə, fərarılıya və düşməni tərifinə keçməyə görə tətbiqi nəzərdə tutulurdu. Heç təsadüfi deyildir ki, Müvəqqəti Hökumət də Rusiyada eyni ehtiyaclar üzündən özünün 12 iyun 1917-ci il tarixli qərarı ilə ölüm cəzasının tətbiqini orduda və donanmada²⁷⁵, bir ay sonra isə mülki şəxslərə münasibətdə bərpa etmişdir²⁷⁶.

Maraqlıdır ki, sonrakı dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyətində ölüm cəzasının ləğvi üzrə xüsusi normativ akt qəbul edilməsinə rəğmən, "Qiyama görə məsuliyyət müəyyən edilməsi haqqında, habelə iğtışa dair və ədalət mühakiməsinə qarşı təsir göstərilməsinə dair bəzi qərarların dəyişdirilməsi haqqında" 1919-cu il 13 oktyabr tarixli qanunun²⁷⁶ mətni ilə tanışlıq sözügedən cəzanın burada ləğv edilməsinə dair bir nəticəyə gəlməyə əsas verir. Belə ki, həmin qanunla ən ağır dövlət cinayəti – Azərbaycanın dövlət quruluşu

²⁷³ ARDA, f. 100, siy. 4, iş 30, v. 4.

²⁷⁴ РГВИА, ф. 9(А), оп. 19/38, л. 23 (1917), лл. 18-20.

²⁷⁵ Yenə orada, v. 166.

²⁷⁶ ARDA, f. 100, siy. 2, iş 257, v. 13-14.

nun devrilməsinə qəsdə görə məsuliyyət müəyyən edilir və bu zaman ölüm cəzası deyil, müddətli və ya müddətsiz katorqa cəzası nəzərdə tutulurdu. Fikrimcə, sanksiyası ölüm cəzası nəzərdə tutan müvafiq normanın əvvəlki redaksiyasından fərqli olaraq, ən ağır hesab edilən bu cinayətə görə həmin cəzanın katorqa ilə əvəz edilməsi faktiki olaraq ölkədə bir cəza növü kimi ölüm cəzasının ləğv edilməsi demək idi.

Yeri gəlmişkən, bu elə bir dövr idi ki, dünyada az-az ölkələrdə ölüm cəzası tam ləğv edilmişdi (San-Marinoda 1835-ci ildə, Venesuelada 1863-cü ildə, Kosta-Rikada 1877-ci ildə, Ekvadorda 1906-cı ildə, Uruqvayda 1907-ci ildə, Kolumbiyada – 1910-cu ildə)²⁷⁷.

Bütövlükdə gənc milli dövlətin ölüm cəzasına münasibətini dövrün tarixi kontekstindən çıxış edərək dəyərləndirmək lazımdır. Bir tərəfdən o, dövrün realıqları ilə hesablaşmaq zərurəti qarşısında qalaraq ölüm cəzasını müvəqqəti tədbir kimi xüsusi hallarda və xüsusilə ağır cinayətlərə görə bərpa etmişdirsə, digər tərəfdən, ilk imkan əldə edən kimi ölüm cəzasını ləğv etməklə demokratik, humanist və ümumbəşəri dəyər və ideallara sadiqliyini sübut etmişdir²⁷⁸.

E. Cümhuriyyətin amnistiya siyasəti

Azərbaycan Parlamenti tərəfindən qəbul edilən amnistiya haqqında qanunlar cinayət qanunvericiliyində *humanizm* prinsipinin təzahürü idi. Hələ Parlamentin ilk təsis iclasında Qardaşov, Əfəndiyev, Tağıyev, Səfikürdski və Ağalarovdan ibarət tərkibdə amnistiya komissiyası təşkil olunmuşdur. Həmin komissiya qısa müddətdə amnistiya haqqında qanun layihəsi hazırlamış və onun əsasında 1919-cu il yanvarın 8-də Azərbaycan Parlamentinin açılması münasibətilə siyasi amnistiya elan edilmişdir²⁷⁹.

Amnistiyaya əsasən, Cinayət Qanunnaməsinin 5-ci, Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamənin 36-cı və Barışıq məhkəmələri tərəfindən təyin edilən cəzalar haqqında Nizamnamənin 19-cu

²⁷⁷ M. Дамирли, "Смертная казнь в законодательстве Азербайджана и Украины (1917-1920 гг.)", *Юридический Вестник* 4 (2000): 126.

²⁷⁸ Yəni orada, 128.

²⁷⁹ ARDA, f. 895, siy. 1, iş 13, v. 8-10.

maddəsi ilə nəzərdə tutulan əməllərə görə məhkum edilən şəxslər cəzadan azad edilirdilər. Amnistiyanın həyata keçirilməsi işində maneə və sürükdürmələrə yol verməmək üçün siyasi motivlərə görə azadlıqdan məhrum edilən bütün şəxslərin dərhal azad edilməsi nəzərdə tutulurdu.

İkinci amnistiya Cümhuriyyətin yaranmasının ilyarımhıq yubileyi münasibətilə²⁸⁰, üçüncü amnistiya isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin beynəlxalq tanınması münasibətilə²⁸¹ verilmişdir. Hər iki amnistiya əcnəblərə də şamil edilirdi.

Azərbaycan Hökuməti öz fəaliyyətində digər humanizm aktları da həyata keçirmişdir. Məsələn, Dövlət Müdafiə Komitəsinin 1919-cu il 15 iyul tarixli qərarına əsasən, dinc əmək həyatına qayıtmaq və hakimiyyətə təslim olmaq arzusunda olan quldur dəstələrinin başçıları və üzvləri qəti imkan tədbiri kimi girov təyin edilməklə azadlıqda saxlanılmışlar²⁸².

Azərbaycan Cümhuriyyətinin cinayət hüququna dair burada bəhs edilənləri yekunlaşdıraraq qeyd edim ki, şəraitin nə qədər ağır olmasına rəğmən, Azərbaycan Cümhuriyyətində cinayət qanunvericiliyi yalnız cəzaların sərbəstləşdirilməsi istiqamətində dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Bir sıra hallarda bəzi əməllərin dekriminallaşdırılması da həyata keçirilmişdir. Məsələn, Parlament tərəfindən 1919-cu il oktyabrın 20-də qəbul edilən qanunla hərbi dövrün fəvqaladə vəziyyətlə əlaqədar müstəsna və müvəqqəti xarakterli qanun kimi qızıl, gümüş və platinin xaricə gizli aparılmasına görə cinayət məsuliyyəti haqqında 1914-cü il 15 noyabr tarixli xüsusi qanunun qüvvəsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisində ləğv edilmişdir. Həmin əməllərə görə inzibati məsuliyyət müəyyən olunurdu²⁸³.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin cinayət hüququ sahəsində fəaliyyəti yalnız qeyd edilənlərlə bitmirdi və cinayət qanunlarının geniş islahatı nəzərdə tutulmuşdu. Belə ki, 1919-cu il fevralın 11-də

²⁸⁰ Yəni orada, v. 17.

²⁸¹ Yəni orada, siy. 3, iş 301, v. 16-17.

²⁸² Yəni orada, f. 100, siy. 2, iş 7, v. 185.

²⁸³ Yəni orada, f. 895, siy. 3, iş 117, v. 15.

Ədliyyə Nazirliyinin nəzdində yaradılmış Azərbaycan Cümhuriyyətinin məhkəmə hissəsi üzrə qanun layihələrinin işlənilib hazırlanması komissiyasının beş yarımkomissiyasından biri – “Cinayət hüququ və prosesinin bəzi qanun müddəalarına baxılması üzrə” yarımkomissiyası bu sahədə bir sıra qanun layihələri işləyib hazırlamışdır və bu iş davam etdirilir. Hazırlanan qanun layihələrinin bir hissəsi ilk oxunuşda qəbul edilmiş, digərləri isə baxılmaq ərafında idi. Lakin 28 aprel işğalı Azərbaycan dövlət müstəqilliyi ilə yanaşı, bütün bu layihələri də yarımcıq qoymuşdur.

1918-1920-ci illər müstəqillik dövrü Azərbaycanın dövlətçilik tarixində olduğu kimi, cinayət hüququnun inkişafı, habelə cinayət hüququ sahəsində aparılan siyasət baxımından da mühüm bir dövr kimi xarakterizə edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, tariximizə uzun illər bədxahlıq edənlərin mövqeyinin əksinə olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin cinayət-hüquq siyasətindən, eləcə də cinayət hüquq yaradıcılığı sahəsində onun fəaliyyətinin təhlili bir daha göstərir ki, burada cinayətkarlıqla mübarizənin qanunvericilik tənziimi və praktikası bütövlükdə dəyişilmiş şəraiti nəzərə ala bilmiş, müstəqil dövlət quruluşu əsaslarının və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının mühafizəsi məqsədinə xidmət etməklə, humanist səciyyə daşmışdır.

V. MÜLKİ HÜQUQ

1. Mülki qanunvericiliyin ümumi səciyyəsi

Azərbaycan Cümhuriyyətində mülki hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi də digər hüquq münasibətlərində olduğu kimi, Hökumətin 23 iyun 1918-ci il tarixli qərarına əsasən, əvvəlki Rusiya qanunvericiliyi ilə həyata keçirilirdi. Bu zaman əsas qanunvericilik aktı Rusiya imperiyası qanunlar külliyyatının 10-cu cildinin 1-ci hissəsinə təşkil edən Mülki qanunlar külliyyatı²⁸⁴ idi.

Cümhuriyyətin hakimiyyət orqanları tərəfindən bu sahədə qəbul edilən normativ aktlar içərisində mülkiyyət hüququnun tən-

zimlənməsinə dair qanunvericilik aktları öz əhəmiyyətinə və həcminə görə xüsusi yer tutur. Bu üzəndən onları aşağıda ayrıca olaraq gözəndən keçirəcəyik.

Mülki hüquq sahəsində qəbul edilən digər qanunvericilik aktları elə də çoxsaylı olmasa da, müxtəlif məsələlərə həsr olunmuşdur. Məsələn, “Ölüm faktının təsdiqi haqqında” 30 oktyabr 1919-cu il tarixli²⁸⁵ qanunla bu qanunun qüvvəyə minməsindən sonra ölənlər üçün bir il, ayda bir dəfə olmaqla 12 dəfə elan verilməsi, ölmüş şəxs barəsində xəbər çıxmadıqda, onun ölmüş elan edilməsi və və-rəsələr təsdiq olunması nəzərdə tutulurdu²⁸⁶.

“Mənzillərdən, ticarət və digər təyinətli sahələrdən istifadə qiymətlərinin son həddi və istifadə şərtlərinin müəyyən edilməsi haqqında” 12 aprel 1920-ci il tarixli qanunla²⁸⁷ mənzillərin və ticarət sahələrinin, eləcə də ayrı-ayrı otaqların və ya çarpayıların icarəyə və subicarəyə verilməsi qaydaları və qiymətlərinin son həddi tənzimlənilir, bu qaydaların lazımi qaydada icrasına nəzarət və bu zaman yarana biləcək bəşirdirliq münasibətlərdən irəli gələn məsələ və mübahisələrin həlli üçün bəşirdirliq mənzil komissiyalarının təşkilinə nəzərdə tutulur, habelə “Bakı şəhərində bəşirdirliq mənzil komissiyalarının təsisinə haqqında Qaydalar” təsdiq edilirli.

“Dövlət ödəmələri üzrə daşınar və daşınmaz əmlakın siyahıya alınması və hərraclardan satılması qaydasının dəyişdirilməsi haqqında” 27 sentyabr 1919-cu il tarixli qanuna²⁸⁸ əsasən, bu sahədə qüvvədə olan qanunvericilikdə əlavə və dəyişikliklər edilərək, dövlət ödəmələri üzrə daşınar və daşınmaz əmlakın hərraclardan satılması üzrə quberniya idarələrinin vəzifələri Azərbaycan Vergi Palatasına, şəhər və qəza polis idarələrinin vəzifələri müvafiq vergi müfəttişlərinə, ümumi polis üzvlərinin vəzifələri vergi polisinə həvalə edilirli.

²⁸⁵ *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. (Стенографические отчеты)* (Баку: Изд-во “Азербайджан”, 1998), 390, daxil olma tarixi: 18 iyun 2018, <http://ebook.yar.az/pdf/6VHABRT1sZ>.

²⁸⁶ ARDA, f. 895, siy. 1, iş 164, v. 1-7.

²⁸⁷ Yəni orada, siy. 3, iş 119, v. 40-46; *Азербайджан*, № 75, 17 апреля 1918.

²⁸⁸ ARDA, f. 3, siy. 1, iş 3, v. 6.

²⁸⁴ *Свод законов Российской империи. Том X. Свод законов гражданских. Издание 1900 г.*

2. Mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində hüquqi siyasətin əsasları²⁹⁹

Müstəqil Azərbaycan ideyasını dövlət quruculuğu müstəvisində reallaşdıran Azərbaycan Cümhuriyyətində mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri onun təbii baxımından böyük maraq kəsb edir. Müstəqil iqtisadi platforması, maliyyə-valyuta siyasəti, xarici ticarət-iqtisadi münasibətləri, iqtisadi idarəetmə sistemi olan Cümhuriyyətdə sosial ədalət istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət formaları vasitəsilə bərqərar edilirdi. Onun iqtisadi platformasının əsasında mülkiyyət plüralizmi dururdu və burada hüquqi olaraq tanınan dövlət, bələdiyyə, səhmdar, xüsusi və s. mülkiyyət formalarının inkişafı üçün geniş və bərabər imkanlar yaradılmışdı.

Azərbaycan Cümhuriyyəti və onun liderləri, bolşevik mövqeyinin əksinə olaraq, torpaq, zavod, fabriklər və digər əsas istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyəti rədd etmir, mülkiyyətlə şəxsi təşəbbüsü birbaşa əlaqələndirirdilər. M.Ə. Rəsulzadə bununla əlaqədar yazırdı: "Bu cür mülkiyyəti (xüsusi mülkiyyət nəzərdə tutulur. – *M.D.*) tamamilə aradan qaldırmaq, indiki durum çərçivəsində şəxsi təşəbbüs qüvvəsini zorakı şəkildə aradan qaldırmaq³⁰⁰. Azərbaycan Cümhuriyyətində, habelə xüsusi mülkiyyətin həddi müəyyənləşdirilir, mülkiyyətin ifrat tərəflərini yox etmək sosial islahatın əsası hesab edilirli: "Mülkiyyət ancaq ümumi əlamə yayılıb təsirli oluncaya qədər müdafiə olunub – bu olmayanda ümumi zərər gətirən lüzumsuz bir artıqlıq kimi kəsilib atılmalıdır... Hər əkinçinin özü əkil-becərdiyi müəyyən miqdarda torpaq sahibliyi qəbul etməklə bərabər Azərbaycan islahatçıları geniş torpaqları ölü halında saxlayan torpaq sahiblərinin mülkiyyət hüququnu rədd edirdi³⁰¹. Lakin Azərbaycan Cümhuriyyətində mülkiyyət, məsələn, daha iri əmlak və istehsal vasitələrindən olan zavod və fabriklərin xırdalanması qeyri-mümkün hesab edilirdi.

²⁹⁹ Bu paragrafın əsas müddələri ilk dəfə burada dərc olunmuşdur: M.Ə. Dəmirov (Dəmirli), "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində mülkiyyət münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi", *Hüquqi dövlət və qanun* 9 (1999): 50-52.

³⁰⁰ Rəsulzadə, *Əsrimizin Səyavuşu*, 41.

³⁰¹ Yəna orada.

Azərbaycan Cümhuriyyətində dövlət mülkiyyətinə və qismən də bələdiyyə mülkiyyətinə "dövlətin sərvət və gəlir qaynağını təşkil edən yeraltı mədənlər", "dəmir yolu, işıq, su, telefon, teleqraf və s. bu kimi ümumi işlərə xidmət edən quruluşlar" daxil idi³⁰².

Burada hakimiyyət orqanlarının səyləri mülkiyyətin dövlət, bələdiyyə, səhmdar, özəl formalarının inkişafı üçün qanunvericilik bazası yaradılmasına yönəlmişdir. Mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində Cümhuriyyətin ilk tədbirlərindən biri bolşeviklərin milliləşdirmə eksperimentini ləğv etmək olmuşdur. 1918-ci ilin 1 oktyabrında Hökumət "Neft sənayesinin milliləşdirilməsi və müəssisələrin keçmiş sahibkarlarına qaytarılması haqqında" qərar ilə neft sənayesi və ona yardımçı müəssisələrin, eləcə də ticarət donanmasının, habelə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin bu müəssisələrin idarəetmə qaydasına aid verdiyi dekret və sərəncamları ləğv edilmişdir³⁰³. Milliləşdirmə (indiki anlamda özəlləşdirmə), gündüzlüyü kimi, neft sənayesi ilə yanaşı, digər yardımçı sahələrə də aid edilir, hazır məhsul və ehtiyatlar Hökumətin tabeliyində saxlanılır, müəssisələrin sahibkarlara qaytarılması bu ehtiyatlarla və hazır məhsulla əlaqədar bəzi işlərin yerinə yetirilməsi ilə şərtləndirilir.

Mülkiyyətin müxtəlif formalarının inkişafına imkan yaratmaq Cümhuriyyətin bu sahədəki qanunvericilik fəaliyyətinin başlıca məqsədi olsa da və bütövlükdə götdürükdə onun bu sahədəki siyasətinin əsasını demokratik ideyalar təşkil etsə də, Azərbaycan Hökuməti ölkənin iqtisadi-təsərrüfat həyatını qaydaya salmaq zərurəti qarşısında zaman-zaman mülkiyyət hüququ ilə bağlı bir sıra məhdudiyətlər müəyyən etmək məcburiyyəti qarşısında qalmışdır. Belə ki, eyni zərurətə o, müvafiqi tədbir kimi, *bəzi əmlak növlərinə mülkiyyət hüququ əldə edilməsinin xüsusi qaydalarını* müəyyən etmişdir. Hökumətin 31 oktyabr 1918-ci il tarixli qərarına əsasən, neft mədənlərinə, neftli torpaqlara, neft emalı zavodlarına, neft quyularının podrat üsulla qazılması üzrə müəssisələrə və mexaniki zavodlara, eləcə də Xəzər dənizində üzən gəmilərə mülkiyyət

³⁰² Yəna orada, 42.

³⁰³ *Азербайджан*, № 5, 7 октябрь 1918.

yət və istifadə hüququnun əldə edilməsinə hər dəfə ticarət və sənaye nazirinin xüsusi icazəsi ilə yol verilir. Bu hüquqların əldə edilməsi notarial qaydada təsdiq olunmalı idi. Göstərilən qaydaların pozulması ilə bağlanan bütün əqdlər etibarsız hesab edilirdi²⁹⁴.

Cümhuriyyətin mövcud olduğu ilk dövrlərdə Hökumət əhalinin bəzi ərzaq məhsullarına və zəruri tələbat mallarına ehtiyacını nəzərə alaraq və bir sıra strateji əhəmiyyətli malların ölkədən aparılmasının qarşısını almaq məqsədilə, onların ölkə hüdudlarından kənara aparılmasını qadağan edən, hər bir şəxsin ehtiyat üçün əldə edə biləcəyi məhsulların miqdarını müəyyən edən qərarlar²⁹⁵ qəbul etmək məcburiyyəti qarşısında qalmışdır.

Vəziyyət bir qədər normallaşdıqdan sonra, Hökumətin 27 avqust 1918-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti hüdudlarında bütün malların, əmtələrlərin, eləcə də hazır məhsulların sərbəst alqı-satqısına icazə verilmişdir. Onların ölkə hüdudlarından kənara aparılmasına yalnız ticarət, sənaye və ərzaq nazirinin icazəsi ilə yol verilir²⁹⁶. Sonradan ara-sıra yeni məhdudiyətlər müəyyən edilsə də, Hökumətin "Azərbaycanın hüdudları daxilində azad ticarətin açılması haqqında" 16 may 1919-cu il tarixli qərarı²⁹⁷ uyğun olaraq, Azərbaycanın dəmir yolu ilə Yalama stansiyasından Gəncə stansiyasına və Poylu stansiyasından Xaçmaz stansiyasına nadək istiqamətlər üzrə bütün yüklərin daşınmasına və qənd, qənd tozu, çay, manufakturalar, bütün məhsulları istisna olmaqla, bütün yük və malların Bakıdan Azərbaycan Cümhuriyyətinin istənilən nöqtəsinə sərbəst surətdə aparılmasına icazə verilmişdir.

Lakin Hökumət xarici ticarəti sərbəstləşdirə bilmirdi. Çünki "bütün ətraf respublikalarda azad ticarətin olmadığı və əmtəə mübadiləsi sisteminin üstünlük təşkil etdiyi bir zamanda, yalnız təkcə Azərbaycanda tam sərbəstlik elan edilməsi daha böyük dağıntıya səbəb ola bilərdi: oradan hər şey daşınar, lakin heç nə gətir-

²⁹⁴ ARDA, f. 24, siy. 1, iş 6, v. 34.

²⁹⁵ СУиППАР, № 1, 15 ноября 1919 г., ст.ст. 15, 21, 29, 17, 48.

²⁹⁶ Азербайджан, № 4, 25 сентября 1918.

²⁹⁷ ARDA, f. 24, siy. 1, iş 3, v. 57.

rilməzdi, qonşu ölkələr respublika mallarını öz əmtəə mübadilə əməliyyatları üçün istifadə edə bilərdilər"²⁹⁸.

Bu məsələni dövlət üçün sərəflə variantda həll etmək məqsədilə Azərbaycan Parlamenti 1919-cu il dekabrın 11-də "Azərbaycan hüdudlarından xaricə xammal aparılmasının şərtləri haqqında" qərar qəbul etmişdir. Qanuna əsasən, Azərbaycan Cümhuriyyətinə xaricə bir sıra xammalların (pambığın, yunun, ipəyin, frizonun, baramanın və dərinin) sərbəst aparılmasına göstərilən malların 25%-nin dövlət xəzinəsinə əvəzsiz keçirilməsi halında icazə verilir²⁹⁹.

Torpaq mülkiyyətinin hüquqi rejiminin müəyyən olunması sahəsində də AXC-nin siyasəti çox maraqlıdır. Bu məsələyə münasibətdə partiyalar arasında, eləcə də "Müsavat" partiyasının daxilində ziddiyətlər olmasına baxmayaraq, ümumilikdə müterəqqi məzmunlu siyasət yeridilmişdir.

Hələ Hökumətin 22 iyun 1918-ci tarixli qərarı ilə Zaqafqaziya Seymi tərəfindən qəbul edilən torpaq islahatı haqqında qanunun icrası dövlət əhəmiyyətli bir çox məsələləri həll etməli olan Müəsislər Məclisi çağırılanaqədər dayandırılmış, zəbt edilmiş həm dövlət, həm də xüsusi mülkiyyətdəki torpaqlar sahiblərinə qaytarılmışdır. Qərarla habelə, Əkinçilik Nazirliyinə tapşırılmışdır ki, Müəsislər Məclisinə təqdim etmək üçün torpaq məsələsi üzrə zəruri olan materialların toplanmasına başlasın³⁰⁰. Elə həmin qərarə uyğun olaraq, əhalinin bütün təbəqələrinin etimadını kifayət qədər qazanmayan, eləcə də səmərəli fəaliyyət göstərə bilməyən torpaq komitələri ləğv edilmiş, onun əvəzinə Əkinçilik Nazirliyində aqrar islahat üzrə qanun layihəsini hazırlamalı olan xüsusi aqrar islahat şöbəsi təşkil edilmişdir.

Bu dövrdə kənd əhalisinin cari ehtiyaclarının ödənilməsi üçün müəyyən tədbirlər görülmüşdür. Anarxiya və hərbi hadisələr dövründə, başlıca olaraq rus və erməni millətindən olan əhali və xüsusi torpaq sahibləri tərəfindən tərk edilmiş torpaqlar müvəqqə-

²⁹⁸ Yenə orada, f. 895, siy. 3, iş 148, v. 1-2.

²⁹⁹ Yenə orada, v. 9.

³⁰⁰ СУиППАР, № 1, 15 ноября 1919, ст. 14.

ti dövlət sahibiyinə keçirilmiş və Əkinçilik, Daxili İşlər, Maliyyə nazirliklərinin nümayəndələrindən ibarət komissiyalar tərəfindən ehtiyacı olan kəndlərlə və ayrı-ayrı kəndlilərə icarəyə verilmişdir. Yalnız sonuncular tərəfindən imtina halında torpaqlar xüsusi şəxslərə icarəyə verilmişdir³⁰¹.

Bu dövrdə torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilərin əksəriyyəti icarə hüququ əsasında, müvəqqəti olaraq, torpaq islahatı keçirilənədək torpaqla təmin olunmuşlar. Belə bir fakt xüsusilə qeyd edilməlidir ki, 1919-cu ildə Muğanda və Cavad qəzasında 5 min desyatin, 1920-ci ildə 25 min desyatin torpaq icarəyə verilmişdir. İcarəyə vermə şərtləri xüsusi kondisiya (saziş) ilə müəyyən edilirdi³⁰². Bu dövrdə ilk dəfə olaraq icarə haqqının həm də natura ilə – məhsulla tutulması təcrübəsi tətbiq edilmişdir.

Bütün göstərilən müvəqqəti tədbirlərə paralel olaraq, aqrar islahata hazırlıq işləri görülmüş, müvafiq qanun layihələri hazırlanmışdır (bu barədə ətraflı olaraq yeddinci bölümdə bəhs ediləcəkdir). Bundan əlavə, meşələrin xüsusi sahiblikdən dövlət mülkiyyətinə keçirilməsinə dair qanun layihəsi də işlənib hazırlanmışdır³⁰³. Lakin məlum səbəblər üzündən bu işlər başa çatmamış və müvafiq qanunlar qəbul edilməmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin sözügedən sahədəki siyasətinin və qanunvericilik fəaliyyətinin əsasını demokratik ideyalar təşkil etmiş, başlıca məqsədi isə mülkiyyətin müxtəlif formalarının hərtərəfli inkişafına imkan yaratmaq olmuşdur.

VI. AİLƏ HÜQUQU

Qeyd edildiyi kimi, tarixən ailə hüququ hüquq sahələri arasında zaman baxımından ən az dəyişikliyə uğrayandır, zira o, xalqın adət və ənənələri ilə daha sıx bağlı olan hüquq sahəsidir. Bunun səbəbi isə ailənin mahiyyət etibarilə "ictimai dəyişmə prosesində öz

dəyərlərini ən güclü bir şəkildə qoruyan və hüquq dəyişikliyə daha gec uyabilən bir qurum olmasıdır³⁰⁴". Bütün türklərdə olduğu kimi, Azərbaycan türklərində də bu, özünü qabarıq göstərmişdir. Bunun səbəbi ailəni təşkil edən əsasların adət hüququ ilə müəyyən olunması və bunda dövlətin rolunun hüququn digər sahələrinə nisbətən məhdud olmasıdır. Buna görə də təbii ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti bu sahədə qanunvericilik aktları qəbul etməmişdir.

Ailə hüququ sahəsində qanunvericiliyin əsasları Azərbaycanda hələ də qüvvədə qalmaqda davam edən Rusiya imperiyası qanunları külliyyatının 10-cu cildini təşkil edən Mülki qanunlar külliyyatının (10-cu cildinin 1-ci hissəsi, 1900-cü il nəşri) "Ailədə hüquq və vəzifələr haqqında" 1-ci kitabının "Nikah ittifaqı haqqında" 1-ci bölməsinin "Qeyri-xristianların öz aralarında və xristianlarla nikahı haqqında" 3-cü fəslinin "Qeyri-xristianların öz aralarında nikah haqqında" 3-cü şöbəsi ilə müəyyən edilirdi. Burada müsəlmanların ailə hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsinə dair bir sıra normalar vardı.

Mülki qanunlar külliyyatının 90-cı maddəsinə əsasən, Rusiya imperiyası təbəələri olan qeyri-xristianlara, o cümlədən müsəlmanlara "onların qanunlarında nəzərdə tutulan qaydalar və ya qəbul edilmiş adətlər üzrə" nikaha daxil olmağa icazə verilirdi. Bu o deməkdir ki, Azərbaycanda ailə hüququnun əsas mənbələri islam ailə hüququ və müvafiq yerli adətlər idi.

Bununla yanaşı, Mülki qanunlar külliyyatı qeyri-xristianlara münasibətdə xristianlar üçün nəzərdə tutulanlardan fərqli bir sıra konkret ailə-hüquq normaları da müəyyən edirdi. Belə ki, 3 və 91-ci maddələrə əsasən, islam dininə etiqad edənlər üçün nikah yaşı müəyyən edilərkən Zaqafqaziya da oğlanların 15, qızların isə 13 yaşına çatması ilə evlənmələrinə icazə verilirdi. Halbuki bu yaş xristianlar üçün müvafiq olaraq 18 və 16 müəyyən edilmişdir. Habelə mülki müdiriyyətin və xristian ruhani idarələrinin iştirakı olmadan

³⁰¹ Адрес-календарь, III ч., 50.

³⁰² ARDA, f. 2621, s. 1, i. 17, v. 3-4.

³⁰³ Yenə orada, f. 895, s. 3, i. 229, v. 26-29.

³⁰⁴ Adnan Gürüz və Peter Benedict, *Türk Hukuku ve Toplumü Üzerine İncelemeler*, Türkiye Kalkınma Vakfı Yayını, № 1 (Ankara: Sevinç Matbaası, 1974), XIII.

qeyri-xristianların nikaha daxil olmasına icazə verildiyi halda, müsəlmanların eyni qaydada mülki müdiriyyətin və müsəlman ruhani idarələrinin iştirakı olmadan evlənməsinə yol verilmirdi.

VII. ƏMƏK HÜQUQU³⁰⁵

1. Fəhlə və qulluqçularla sahibkarlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi

Azərbaycan Cümhuriyyətinin demokratik təbiəti ictimai və dövlət həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində görülən tədbirlərdə də özünü açıq-aydın göstərmişdir.

Vətəndaşların əmək hüquq və mənafeələrinin təmin edilməsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin sosial inkişaf üzrə milli proqramının tərkib hissəsi hesab edilməklə, onun qanunvericiliklə tənzimlənməsinə mühüm əhəmiyyət verilmişdir: "burada çalışan əməkçinin hüquqları xüsusi surətdə hazırlanan əmək qanunlarının verilməsi ilə təmin olunub"³⁰⁶.

Fəhlə və qulluqçularla sahibkarlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində ilk addımlardan biri əmək nazirinin 1919-cu il 26 yanvar tarixli dekreti ilə 1917-ci il oktyabrın 2-də qəbul edilmiş kollektiv müqavilənin fəhlə və qulluqçuların iqtisadi vəziyyətinə aid hissədə³⁰⁷ bərpası olmuşdur. Faktiki olaraq kollektiv müqavilənin hüquq normaları, işə qəbul və işdən azad etmə hüququna aid bənd istisna olmaqla, tam həcmdə dəyişilməz qalırdı.

Sözündən kollektiv müqavilə bir sıra demokratik müddəalara əsaslanırdı. Onun belə əsas müddəələrindən biri iş gününün qısaltdılması idi. Belə ki, sənədin 4-cü bəndinə əsasən, kollektiv müqaviləyə daxil olan müəssisələrdə bütün fəhlələr, sənətkarlar və qulluq-

çular üçün 8 saatlıq iş günü müəyyən edilirdi³⁰⁸. Yeri gəlmişkən, o dövrlər 8 saatlıq iş gününə keçid dünya dövlətlərində elə də geniş yayılmış bir təcrübə deyildir. Məsələn, İngiltərədə 8 saatlıq iş günü hüququ yalnız 1919-cu ildə yeraltı mədən işçilərinə tanınmışdır.

Kollektiv müqavilə iş günü və istirahət vaxtı ilə əlaqədar başqa məsələləri də nizama salırdı. İşçilərin bəzi kateqoriyaları üçün qısaltdılmış iş günü müəyyən edilirdi. Məsələn, şəhər kontorlarının işçiləri və mədən qulluqçuları 6 saatlıq iş günündən istifadə edirdilər³⁰⁹. Sahibkarın və ya müdiriyyətin göstərişi və xəbəri olmaqla yerinə yetirilən iş vaxtından artıq işlərə yalnız müstəsna hallarda yol verilir və belə işlərə görə haqq verilməsi nəzərdə tutulurdu³¹⁰.

Kollektiv müqaviləyə görə istirahət vaxtı iş günü ərzində fasilələrdən, işdə günlərəarası fasilələrdən, həftəlik fasiləsiz istirahətdən, qeyri-ış günü olan bayram günlərindən və məzuniyyətdən ibarət idi. Bütün fəhlə və qulluqçular üçün həftədə bir istirahət günü müəyyən edilmişdir. İstirahət və bayram günləri ərəfəsində iş günü bir saat qısaltdırıldı. Texniki şərtlərə görə işi fasiləsiz yerinə yetirmək lazım gəlirdi hallarda, bayram günləri iş məcburi hesab edilirdi, lakin *üçqat məbləğdə* ödənilməli idi. Maraqlıdır ki, iş vaxtından artıq işlərə görə haqq bu gün belə İngiltərə və İspaniya istisna olmaqla, Avropa ölkələrinin əksəriyyətində 50%-dən yuxarı deyildir.

Əmək nazirinin 1919-cu il 26 yanvar tarixli dekreti ilə fəhlə və qulluqçuları işə qəbul və işdən azad etmə hüququ müəssisə sahibinin müstəsna hüququ hesab edilirdi. Lakin bu hüquq bəzi müddəalarla məhdudlaşdırılırdı:

1) sair bərabər şərtlər olduqda, işə qəbul zamanı həmkarlar ittifaqlarının üzvlərinə üstünlük verilir;

2) fabrik-zavod komitələrinin üzvləri və ümumiyyətlə müəssisə fəhlələrinin nümayəndələri tərəfindən seçilən şəxslər ancaq Əmək Nazirliyinin nəzdində təşəffür bərabər nümayəndəliyi prinsipi əsasında yaradılan xüsusi orqan qərar ilə işdən azad edilə bilər;

³⁰⁵ Bu paraqrafın əsas müddəaları ilk dəfə burada dərc olunmuşdur: M.Ə. Dəmirli, "Əmək hüququnun təmini sahəsində ADR-in qanunvericilik tədbirləri", *Hüquqi dövlət və qanun* 3 (2000): 32-35.

³⁰⁶ M.Ə. Rəsulzadə, *Əsrimizin Səyavuşu*, 42.

³⁰⁷ ARDA, f. 2814, say. 1, i. 28, v. 42-43.

³⁰⁸ Yənə orada, f. 92, say. 1, i. 73, v. 43.

³⁰⁹ Yənə orada, v. 45.

³¹⁰ Yənə orada.

3) kütləvi işdən azad etmə və ştatların ixtisarı (on nəfərdən artıq şəxsin eyni zamanda qrup halında işdən azad edilməsi) Əmək Nazirliyinin yuxarıda göstərilən orqanının qərarı ilə həyata keçirilə bilərdi;

4) hakimiyyət tərəfindən tanınmış hər hansı bir siyasi partiya və ya təşkilatə mənsub olmaq işdən azad etmə üçün əsas ola bilərdi.

Əmək münasibətlərinin yaranmasının əsası olan hüquqi fakt bilavasitə işə qəbul edən tərəflə fəhlə və qulluqçular arasında bağlanan əmək müqaviləsi idi. Əmək Birjəsi isə yalnız onlar arasında vasitəçi rolunu oynayırdı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Bakı Şəhər Əmək Birjəsi hələ 1918-ci il fevralın 1-dən fəaliyyət göstərməyə başlamışdır³¹¹. Müstəqillik dövründə Bakı Əmək Birjasının nizamnaməsi Şəhər Duması tərəfindən 1918-ci il yanvarın 13-də qəbul edilmişdir³¹². Əmək Birjəsi işsizləri qeydiyyatla alır və növbəlilik əsasında işadüzəltmə problemini həll edirdi. Birjanın xidmətləri hər iki tərəf üçün pulsuz idi.

26 yanvar 1919-cu il tarixli dekretlə müəssisələrdəki fəhlə komitələri, müəssisənin inzibati-təsərrüfat fəhlərinə müdaxilə etməmək şərtilə, fəhlələrin mənafeletarının müdafiəsi hüququna malik qanuni fəaliyyət göstərən təşkilatlar hesab edildi.

Əmək nazirinin göstərilən dekreti ilə, habelə Bakıda anarxiya dövründə (Sentrokaspi diktaturasının fəaliyyət dövrü) ödənilməmiş əmək haqqının ödənilməsi qaydaları və əməyin ödənilməsi dərəcələrinin artırılması məsələləri nizama salınırdı.

Əməyin ödənilməsi dərəcələrinin artırılması üçün 1919-cu il yanvarın 1-dən bahalıqla əlaqədar xüsusi əlavə haqq verilməsi haqqında neft sənayeçilərinin ümumi yığıncağının 25 yanvar 1919-cu il tarixli qərarı əsas götürülürdü. Belə ki, bahalıqla əlaqədar xüsusi əlavə haqq kiçik ailəli şəxslər və subaylar üçün eyni məbləğdə – ayda altmış rubl, sağirdlər və on altı yaşına çatmamış şəxslər üçün ayda yüz səksən rubl məbləğində müəyyən edilirdi. Xəstəliyə və digər üzrlü

səbəblərə görə əlavə haqdan heç bir ödəmə tutulmurdu³¹³.

Bakıdakı əvvəlki hakimiyyət orqanlarının sərəncamı ilə iş yerini qoyub gedən fəhlə və qulluqçulara müəssisə müdiriyyətinin təşəbbüsü ilə işdən azad edilən fəhlə və qulluqçular kimi, hər xidmət ilinə görə əmək haqqı məbləğində işdən çıxma müavinəti ödənilirdi.

Dekretlə, habelə göstərilirdi ki, yeni kollektiv müqavilə bağlanmadək hakimiyyət burada göstərilən əsaslarla fəhlələrin hüquq və mənafeletarının müdafiəsində qətiyyətlə durmalıdır.

26 yanvar 1919-cu il tarixli dekretin göstərilən müsbət cəhətlərinə baxmayaraq, sonrakı dövrdə onun normalarının praktikada tez-tez pozulması hallarına rast gəlinirdi. Fəhlələr on nəfərdən artıq qrup halında eyni vaxtda deyil, çox qısa müddət ərzində işdən azad edilirdilər³¹⁴. Dekret formal olaraq yerinə yetirilə də, faktiki olaraq, fəhlələrin kütləvi işdən azad edilməsi əməyin mühafizəsi orqanlarının sanksiyası və xəbəri olmadan həyata keçirilirdi. Bu da fəhlələrin haqlı narazılığına səbəb olurdu.

2. Fəhlə və qulluqçuların işə qəbulu və işdən azad edilməsinin yeni qaydaları

Sahibkarlar və fəhlələr arasında münasibətlərin kəskinləşməsinin tamamilə gözlənilməz nəticələr verə biləcəyi həmin dövrün şəraiti fəhlə və qulluqçuların işdən azad edilməsi qaydalarında dəyişiklik tələb edirdi. Onu da qeyd edim ki, bu dəyişikliklərin həyata keçirilməsi zamanı sivilizasiyalı dövlətlərin təcrübəsi də nəzərə alınır. "Qərbi Avropa ölkələrinin dövlət siyasətində həzrədə belə bir baxış möhkəmlənmişdir ki, əmək və kapital arasında qarşılıqlı münasibətlər razılığa gələn tərəflərin mülahizəsinə verilməz. Bu qarşılıqlı münasibətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə zərurət indi hamılıqla qəbul edilmişdir və həm İngiltərə, Almaniya və digər ölkələrin sosial qanunvericiliyi, həm də Rusiyanın fabrik qanunvericiliyi onun nəticələridir"³¹⁵.

Göstərilənlər nəzərə alınaraq, fəhlə və qulluqçuların işə qəbulu

³¹¹ Известия Бакинского Совета, № 109, 8 июля 1918.

³¹² ARDA, f. 784, siy. 1, iş 1, v. 3-4.

³¹³ Yəna orada, f. 2814, siy. 1, iş 28, v. 43.

³¹⁴ Yəna orada, f. 51, siy. 2, iş 191, s. 44.

³¹⁵ Yəna orada.

və işdən azad edilməsini nizamə salan yeni qanunvericilik aktına ehtiyac yaranır³¹⁶. Əmək Nazirliyi tərəfindən 19 iyun 1919-cu ildə təsdiq edilmiş "Bakı sənaye rayonundakı neft sənayesi və onların yardımçı müəssisələrinin sahibkarları ilə bu müəssisələrin fəhlə və qulluqçuları arasındakı münasibətləri tənzimləyən qaydalar" belə bir akt rolunu oynayır.

Bu sənədə görə, fəhlə və qulluqçuların işə qəbulu müddətindən asılı olaraq fərqləndirilirdi: (1) müəyyən müddətə, (2) qeyri-müəyyən müddətə və (3) hər hansı bir işin görülməsi müddətinə (müvəqqəti iş). Belə müvəqqəti işlərin müddəti 7 gün müəyyən edilirdi.

Fəhlə və qulluqçuların işə qəbulu zamanı sınaq müddəti də müəyyən oluna bilərdi. Onun nəticəsi qənaətbəxş olmadıqda, işə götürənlərin fəhlə və qulluqçuları işdən azad etmək səlahiyyəti tanınırdı.

Qaydalara uyğun olaraq, əmək müqaviləsi ham müdiriyyətin təşəbbüsü ilə, həm də fəhlə və qulluqçuların öz təşəbbüsü ilə pozula bilərdi. Fəhlə və qulluqçular müdiriyyətin təşəbbüsü ilə yalnız dəqiq müəyyən olunmuş hallarda işdən azad edilə bilərdilər və bu məsələ heç bir halda işə qəbul edən tərəfin özbaşına mülahizəsi ilə həll oluna bilməzdi.

Qaydalara görə, bütün sənaye və ticarət müəssisələrində fəhlə və qulluqçuların işdən azad edilməsinin aşağıdakı əsasları müəyyən edilirdi:

- 1) müəssisələr ləğv edildikdə;
- 2) istehsal və ya ticarətin ixtisarı zamanı;
- 3) ayrı-ayrı vəzifə və işlərin ləğv edilməsi zamanı;
- 4) bir aydan artıq müddətə işlərin dayandırılması zamanı;
- 5) ağır iş müvəqqəti xarakter daşıyırsa, işin yerinə yetirilməsi müddətinin bitməsi nəticəsində;
- 6) işə yararsızlıq və ya aşkar və qəsdən işə can yandırmamağa görə;
- 7) müntəzəm olaraq öz vəzifələrini yerinə yetirməkdən boyun qaçırmağa görə;

8) materialların, alətlərin və digər əmlakın qəsdən korlanması-na görə;

9) cinayət xarakterli əməllər törətməyə görə;

10) sahibkarı və ya müəssisə müdiriyyətinin vəzifəli şəxslərini hərəkət və ya sözlə təhqir etməyə görə.

Fəhlə və qulluqçular yalnız müəssisə sahibləri ilə müvafiq həmkarlar ittifaqları arasında razılıq əldə edildikdən sonra işdən azad oluna bilərdilər. Belə razılıq əldə edilmədikdə isə mübahisə qəti olaraq əmək mühafizəsi orqanları tərəfindən həll edilməli idi. Müəssisə sahibi fəhlə və qulluqçuları işdən azad etmək haqqında əsaslandırılmış ərizə ilə həmkarlar ittifaqına müraciət etməli, həmkarlar ittifaqı isə ərizəni aldığı gündən iki həftə müddətində öz etirazlarını bildirməli idi. Göstərilən müddətdə etirazların təqdim edilməməsi işdən azad etməyə razılıq hesab olunurdu. Əmək mühafizəsi orqanları işdən azad etmə haqqında mübahisəni müəssisə sahibindən və ya həmkarlar ittifaqından ərizə daxil olduğu gündən iki həftə ərzində qəti həll etməli idi.

İstehsalın ləğvi, ixtisarı və ya işlərin dayandırılması nəticəsində kütləvi işdən azad etmə hallarında sui-istifadəyə yol verməmək məqsədilə fəhlə və qulluqçuların əmək mühafizəsi orqanının qərarı ilə işdən azad edilməsi nəzərdə tutulurdu, yəni göstərilən əsaslar əmək mühafizəsi orqanı tərəfindən müəyyən edilməli idi.

Aşağıdakı hallarda isə fəhlə və qulluqçular işdən könüllü olaraq çıxmış hesab edilirdilər:

- 1) işdən çıxmaq barədə ərizə verməklə;
- 2) məzuniyyət müddəti qurtarıqdan sonra fəhlə və qulluqçu üzrsüz səbəblərə görə dörd həftədən çox olmayaraq işə qayıtmadıqda.

Əgər məzuniyyətdən qayıtmağa lazımı qaydada rəsmiləşdirilmiş xəstəlik mane olmuşdursa, fəhlə və qulluqçu məzuniyyətin qurtardığı gündən altı ay müddətində işə başlamazsa, könüllü olaraq işdən çıxmış hesab edilirdi.

İşə çıxmanın üzrlü səbəbləri aşağıdakılar hesab edilirdi:

- 1) nəqliyyatın işində fəsilələr;
- 2) arvadın və ya ərin, atanın və ya ananın, uşaqların ölümü;

³¹⁶ Yəni orada, v. 45.

3) qəfləti səfalət.

Əmək nazirinin 25 yanvar 1919-cu il tarixli dekreti bu qaydalarla zidd olmayan hissədə qüvvədə qalırdı. Qaydaların pozulmasına görə inzibati məsuliyyət müəyyən edilirdi.

3. Əmək haqqının tənzimlənməsi sahəsində qanunvericilik tədbirləri

Bu dövrdə əmək haqqının nizama salınması sahəsində görülən tədbirlərin böyük əhəmiyyəti var idi. Əmək haqqının müəyyən edilməsinin əsasında ədalətli bölgü prinsipi dayanırdı, əməyin ödənilməsinə milli və dini məsuliyyət, cins və yaş fərqlərindən asılı olmayaraq, hər hansı ayrı-seçkilik tamamilə istisna edilirdi. Yuxarıda göstəriləyi kimi, fəhlələrin əməyinin ödənilməsinə aid məsələlər kollektiv müqavilə ilə tənzimlənirdi.

Hökumətin 12 iyul 1918-ci il tarixli "İşdən azad edilən dövlət qulluqçularına işdən çıxma müavinəti verilməsi qaydası haqqında" qərarına uyğun olaraq, dövlət zərurəti mülahizələrinə görə işdən azad edilən, Azərbaycan Cümhuriyyəti hüduclarında həm hərbi, həm də mülki idarələr üzrə bir ildən az olmayaraq qulluqda olan subay şəxslərə iki aylıq, evli şəxslərə dörd aylıq əmək haqqı məbləğində, bir ildən az qulluqda olan subay şəxslərə bir aylıq, evli şəxslərə iki aylıq əmək haqqı məbləğində işdən çıxma müavinətinin verilməsi nəzərdə tutulurdu³¹⁷.

İlk tələbat məhsullarının qiyməti ilə əlaqədar olaraq onların qiymətinin kəskin surətdə artması nəticəsində mövcud əmək haqqı yaşayış minimumunu təmin etmirdi. Buna görə də yaranmış şəraitin özü hökumətdən bu sahədə zəruri tədbirlər görülməsini tələb edirdi. Anarxiya dövründə istehsalın məhsuldarlığı həddindən artıq aşağı düşmüşdü. Hökumətin çətinliyi həm də maliyyə vasitələrinin çatışmazlığında idi. Bütün bunlara baxmayaraq, əmək haqqının yüksəldilməsi ilə əlaqədar mütəmadi olaraq qərarlar verilməkdə.

Azərbaycan Hökumətinin əmək haqqının tənzimlənməsi sahəsindəki tədbirlərinə bəzən birtərəfli yanaşılır və iddia edilir ki, guya bu sahədə yeganə kateqoriya kimi yalnız parlament və hökumət

³¹⁷ Yeno orada, siy. 1, iş 1, v. 19; f. 100, siy. 2, iş 7, v. 18.

üzvlərinə qayğı göstərilməmişdir³¹⁸. Arxivdə saxlanılan qanunvericilik aktları ilə tanışlıqdan sonra bunun haqqqəyə uyğun gəlmədiyi aşkar olur. Məsələn, artmaqda olan bahalıqla əlaqədar 28 dekabr 1918-ci il tarixli qərarla hökumət idarələrinin bütün qulluqçularına müavinət verilməmişdir³¹⁹. Sonradan Hökumətin 10 yanvar 1919-cu il tarixli qərarı ilə 28 dekabr 1918-ci il tarixli qərar hərbi idarələrə də aid edilirdi. Lakin həmin qərar nazirlərə, onların müavinlərinə, habelə iki min beş yüz rubldan artıq məvacib alan qulluqçulara şamil edilmirdi³²⁰.

Azərbaycan Parlamenti 4 fevral 1919-cu il tarixli 12-ci iclasında Azərbaycan dəmir yolu fəhlələrinin, sənətkarlarının və qulluqçularının maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq haqqında qanun qəbul etmişdir. Qanunla Azərbaycan dəmir yolunda əməyin ödənilməsi üçün 1919-cu il yanvarın 1-dən fəhlələrin, sənətkarların və qulluqçuların 14 dərəcəyə bölünməsi və bu dərəcələrə uyğun məaşlar müəyyən edilirdi³²¹.

Həddindən artıq bahalıqla əlaqədar hökumətin 21 aprel 1919-cu il tarixli qərarı ilə qulluqçuların ağır maddi vəziyyətini nəzərə alaraq, yeni tarif dərəcələri işlənilib hazırlananadək qulluqçuların məaşlarına müvəqqəti faizli əlavələr (50%-dən 90%-ə qədər) müəyyən edilirdi³²². Hökumətin bu qərarı Azərbaycan Parlamentinin 12 may 1919-cu il tarixdə qəbul etdiyi qanunla təsdiq olunur³²³.

Azərbaycan Parlamenti 1919-cu il iyunun 23-də "Gəlirlərin dövlət gəlir vergisi tutulmayan yaşayış minimumunu yüksəltmək haqqında" qanun qəbul etmişdir. Gəlir vergisi Rusiya Müvəqqəti hökumətinin 12 iyun 1917-ci il tarixli qərarı ilə müəyyən edilən qaydada tutulurdu. Qanunda bu qərarın I bölməsinə dəyişiklik edilir. Həmin dəyişikliyə görə, beş min rubldan yuxarı olmayan gəlir, gəlir vergisi ödənilmədən azad edilirdi³²⁴.

³¹⁸ *История государства и права Азербайджанской ССР*, 280.

³¹⁹ ARDA, f. 19, siy. 1, iş 412, v. 13.

³²⁰ Yeno orada, v. 12.

³²¹ Yeno orada, f. 894, siy. 10, iş 184, v. 1.

³²² Yeno orada, f. 51, siy. 1, iş 2, v. 172.

³²³ Yeno orada, f. 699, siy. 1, iş 63, v. 25.

³²⁴ Yeno orada, f. 970, siy. 1, iş 21, v. 11.

Lakin görülən bu tədbirlər qulluqçuların maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını təmin edə bilmirdi. Bu problemi əsaslı surətdə həll etmək məqsədilə Azərbaycan Parlamenti 1919-cu il sentyabrın 27-də "Azərbaycan Cümhuriyyəti mülki idarələri qulluqçularının maaşlarının artırılması və uyğunlaşdırılması haqqında" qanun³²⁵ qəbul etmişdir. Qanunla qulluqçular üçün maaşlar müəyyən edilir, hakim və prokuror nəzarəti işçilərinin maaşları 50% artırılırdı. Qanun, habelə dövlət mənzilindən istifadəyə görə qulluqçuların maaşından tutulan haqqın miqdarını müəyyən edirdi. III dərəcə qulluqçular, kənd müəllimləri bu haqqı ödəməkdən azad edilirdilər. Torpaq payından qulluqçuların istifadə etməsinə görə isə maaşdan haqq tutulmaması qərara alınır.

Qanunla bir qulluqçunun dövlət qulluğu üzrə ödənişli iki və daha artıq vəzifə tutması, yəni əvəzçilik qadağan edilirdi. Məhkəmə pristavlarına icra hərəkətlərinə görə ödənilən haqdan başqa, qulluqçuların bilavasitə öz vəzifələrinə icra etməsinə görə verilən hər cür əlavə haqlar ləğv edilirdi. Dövlət tədris müəssisələrində qulluq vaxtından sərbəst vaxtda tədrislə məşğul olmaq əvəzçilik hesab edilmirdi. Qanunla, habelə pedaqoji heyət üçün əməyin ödənilməsinin xüsusi qaydaları müəyyən edilir, dəmir yolu qulluqçuları üçün onların əmək haqqının dördüdə biri həcmində yol xərcinin verilməsi nəzərdə tutulurdu.

Bahalıqla əlaqədar dövlət idarələrinin qulluqçularına və dövlət müəssisələrinin daimi qulluqçularına və fəhlələrinə Hökumətin 5 yanvar 1920-ci il qərarı ilə bir aylıq məvacib məbləğində birdəfəlik müavinət verilir. Birdəfəlik müavinət almaq hüququ nazirlərə və onların müavinlərinə şamil edilmirdi³²⁶. Parlamentin 11 mart 1920-ci ildə qəbul etdiyi qanunla Azərbaycan Cümhuriyyəti mülki və hərbi hökumət idarələri qulluqçularına bahalıqla əlaqədar 27 sentyabr 1919-cu il tarixli qanunla müəyyən edilmiş maaşlara 80% miqdarında əlavə təyin edilirdi. Bu qanunlar hökumət üzvlərinə şamil edilmirdi³²⁷.

³²⁵ Yəni orada, f. 51, siy. 1, iş 3, v. 14.

³²⁶ Yəni orada, f. 894, siy. 3, iş 1, v. 5.

³²⁷ Yəni orada, v. 23-24.

Azərbaycan Hökuməti xidməti ezamiyyət zamanı xərclərin əvəzinin verilməsi sahəsində də müvafiq normativ aktlar qəbul etmişdir. Belə ki, xidməti iş üzrə ezamiyyətdə olan şəxslərə gündəlik xərc təyin edilməsi haqqında hökumətin 26 mart 1919-cu il tarixli qərarı ilə 25-ə bölünmüş aylıq əmək haqqı məbləğində gündəlik ezamiyyət xərci müəyyən olunurdu³²⁸. Sonradan həmin gündəlik xərcin məbləği Hökumətin 1 fevral 1920-ci il tarixli qərarı ilə artırılaraq, əmək haqqının onda bir hissəsi məbləğində müəyyən edilmişdir³²⁹.

Faktiki materialın tədqiqi göstərir ki, bütövlükdə götürüldükdə Azərbaycan Hökumətinin vətəndaşların əmək hüququnun təmini sahəsində siyasəti mütərəqqi xarakter daşıyırdı. Amma bu sahədə nöqsanların tam olmaması iddiasından da uzaqəm. Əlbəttə, yenicə ayağa qalxmış və mövcudluğu uğrunda mübarizə aparan, hələ möhkəmlənməmiş, iki ilə yaxın ömür sürən bir hakimiyyətdən bir sıra məsələlərin köklü həllini tələb etmək ədalətsizlik olardı.

³²⁸ Yəni orada, f. 19, siy. 1, iş 412, v. 27.

³²⁹ Yəni orada, f. 2824, siy. 1, iş 8, v. 31.

ALTINCI BÖLÜM

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNDƏ
ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİ

I. AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN ƏDLİYYƏ SİSTEMİ: MƏHKƏMƏ VƏ ƏLAQƏLİ QURUMLAR

Azərbaycan Cümhuriyyətinin ədliyyə sahəsindəki fəaliyyəti "Müsavat" partiyası proqramının müvafiq müddəalarının həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Belə müddəalar partiyanın 1917-ci ildə I qurultayında qəbul edilən proqramının "Ədliyyə məsələsi" bölməsinin yeddi bəndində bu şəkildə ifadə olunmuşdu: "Məhkəmələr yalnız qanuna tabe olaraq, hər növ təzyiqdən çəkinməlidir. Səlahiyyətli məhkəmələrin qərarı qanunun təsdiq edilmədən heç bir vətəndaş cəzalana bilməz. Bütün icraat hər hansı məhkəmə məsrəfləri və xərcləri olmadan aparılır. İcra orqanları məhkəmə hakimiyyətinin daxili işlərinə (vəzifəli şəxslərin təyinatı, azad olunması və yer dəyişməsi kimi) heç bir vəchlə müdaxilə etmirlər. Şərti cəza tətbiq edilir. İstintaq icraatı mərhələsində müdafiə üsulu tətbiq olunur. Cinayət məhkəmələri iki instansiyadan ibarətdir: xalq tərəfindən seçilən aşağı məhkəmələr (barışıq məhkəmələri) və andlı iclasçıların iştirakı ilə dairə məhkəmələri"¹. "Müsavat" partiyasının II qurultayında yenidən baxılmış proqramında da eyni müddəalar yer almışdır².

1. Məhkəmə-istintaq aparatı fəaliyyətinin bərpası üzrə tədbirlər

ADR hökuməti 1918-ci il iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra onun qarşısında duran mühüm dövlət quruculuğu vəzifələrindən biri sabit hüquq qaydası bərqərar etmək üçün məhkəmə-istintaq aparatının normal fəaliyyətinin təmini məsələsi

¹ *Программа Тюркской демократической партии федералистов «Мусават» (принята в 1917 г. 26 октября на первом партийном съезде в Баку), пер. с тюркского (Баку, 1919).* – İstinadın mənbəyi: Балаев, *Азербайджанское национально-демократическое движение*, 80-81.

² *Bax: Azərbaycan (Türkiyə türkcəsində jurnal), № 285, 1994.* – İstinadın mənbəyi: N.Q. Yaqublu, *Müsavat partiyasının tarixi* (Baku: Ay-Ulduz, 1997), 102.

idi. Hökumətin Azərbaycan xalqına 17 iyun 1918-ci il tarixli müraciətində digər dövlət orqanları ilə yanaşı, məhkəmələrin də tədricən, dövlət maşını sındırılmadan milliləşdirilməsi Hökumətin ən yaxın vəzifələrindən biri hesab edilirdi³.

1918-ci il iyunun 17-də Azərbaycan Milli Şurasının göstərişinə əsasən, F. Xoyskinin başçılığı ilə təşkil olunan ikinci hökumət kabinetində F. Xoyski həm də Ədliyyə naziri vəzifəsini tuturdu. Bu zaman Ədliyyə Nazirliyinin fəaliyyəti Bakı şəhərinin və ona yaxın rayonların (Cavad qəzasının bir hissəsi, Lənkəran qəzası bütövlüklə), habelə Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının Azərbaycan Cümhuriyyətinin hakimiyyəti şamil edilən ərazidən təcrid olunması ilə əlaqədar olaraq və bölgədə baş verən hərbi-siyasi hadisələr nəticəsində yeni yaranmış dövlət ərazisinin bir hissəsi ilə məhdudlaşmışdır. Ədliyyə Nazirliyi fəaliyyətə başlayarkən mövcud məhkəmə aparatının tam bərbad vəziyyəti ilə qarşılaşır. Ölkə ərazisinin hər yerində anarxiyanın hökm sürməsi ilə əlaqədar olaraq məhkəmə orqanlarının fəaliyyəti, demək olar ki, tam dayanmışdır.

Gəncə şəhərində dairə məhkəməsinin işə başlamaq üzrə söylərinə baxmayaraq, o da praktiki olaraq səmərəli fəaliyyət göstərə bilməmişdi. Qulluqçuların əksəriyyəti işdən getmiş və onların yerləri məlum deyildi.

Barışq məhkəməsi institutu fəaliyyətini bütün qəzalarda tamamilə dayandırmış, çox yerdə onların binaları talanmış, dağıdılmış və ya yandırılmışdır. İstintaq hissələrində də vəziyyət acınacaqlı idi. Çox nadir hallarda hansısa istintaq bölməsində müstəntiq öz yerində qalırdı, ancaq o da öz vəzifələrini yerinə yetirə bilmirdi. Hakimiyyətsizlik baş alıb gedirdi. Cinayətlərin sayı durmadan artırdı, işlər isə baxılmamış qalırdı. Bununla əlaqədar "Azərbaycan" qəzeti yazırdı: "İnqilabi dövr, adətən, ədalət mühakiməsinin yoxluğu ilə xarakterikdir, xüsusilə də inqilab hüquq qaydasının bütün əlamətlərini iflic edən anarxiyaya çevriləndə"⁴.

Azərbaycan Hökumətinin 1918-ci il 23 iyun tarixli "Rus və Za-

³ ARDA, f. 1046, s. 2, iş 1, v. 13.

⁴ Yenə orada, f. 100, s. 2, iş 84, v. 4.

⁵ *Азербайджан*, № 59, 19 марта 1919.

qafqaziya qanunlarının qüvvəsinin müvəqqəti olaraq saxlanması haqqında" qərarına əsasən, bütün qüvvədə olan qanunlar digər sahələrdə olduğu kimi məhkəmə sahəsində də qanunla müəyyən edilən qaydada ləğv edilənə və ya dəyişdirilənə qədər öz qüvvəsini saxlayırdı. Müvafiq olaraq, Azərbaycanda məhkəmə-prokurorluq orqanlarının dövrünə görə müxtəlif hesab olunan 1864-cü il məhkəmə islahatına əsasən müəyyən edilmiş sistemi qalırdı. Bu zaman mülki məhkəmələrin əsas həlqələri *barışq* və *dairə məhkəmələri* idi. Prokurorluq və istintaq orqanları da məhkəmələrin nəzdində fəaliyyət göstərirdi.

Fəaliyyətə başladığı ilk dövrdə Ədliyyə Nazirliyi məhkəmələrin, eləcə də prokurorluq-istintaq orqanlarının fəaliyyətinin bərpası ilə məşğul olmaq məcburiyyətində qalırdı. Bu işdə böyük çətinliklərdən biri həzlilik müxtəssislərin olmaması idi. Bunun səbəblərindən biri əvvəllər müsəlmanların ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi işinə buraxılmaması idi. Bununla əlaqədar Adilxan Ziyadxanov yazırdı: "Rusiyada hüquq fakültəsini bitirmiş müsəlmanlara ədliyyə məhkəmələrinə qanuni vəkil sifətində daxil olmaq ixtiyarı verilməmişdi. Halbuki, qeyri-millətlərdən bu ixtiyar alınmışdı... Məhəlli məhkəmə idarələrində öz əna dilimiz işlənmirdi. Oradakı hakimlər də dilimizi bilmirdilər və bilmək də istəmirdilər və öz hüquqşünaslarımızdan da məhkəmələrimizdə hakim təyin etmirdilər"⁵. Müstəntiq vəzifələrini kadrla təmin etmək xüsusilə çətin bir problemə çevrilmişdi. Bu problemin həlli məqsədilə Ədliyyə Nazirliyi barışq hakim və müstəntiq vəzifələrini hüquq təhsili olmayan, lakin öz əvvəlki fəaliyyətlərində təcrübə və bilik almaq imkanı olan barışq şöbələrinin katibləri və katiblərin köməkçiləri, məhkəmə pristavları və müstəntiqlərin tərcüməçiləri işləmiş şəxslərin əvəz etməsinə icazə verdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təhsil səzinin aşağı salınmasına və ən minimum tələblər qoyulmasına baxmayaraq, hakim və müstəntiq vəzifələri inzibati-ərazi rayonlarında çox böyük çətinliklə kadrla təmin olunurdu. Bundan əlavə, məhkəmə işçilərinin son dərəcə böyük maddi ehtiyac, istintaq sahələri və barışq şöbələri üçün binaların yoxluğu – bunların hamısı

⁵ A. Ziyadxanov, *Azərbaycan* (Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1993), 74.

məhkəmə sisteminin bərpası işini ləngidən amillər idi. Göstərilən çətinliklərə baxmayaraq, Hökumətin böyük sayı nəticəsində ədalət mühakiməsi ayallatlarda həyata keçirilməyə başladı. **Gəncə Dairə Məhkəməsi** də tez bir zamanda öz fəaliyyətini bərpa edir.

1918-ci ilin sentyabr ayında Bakı şəhərinin alınması ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan Hökuməti Bakıya köçdükdən sonra burada məhkəmə-istintaq aparatının tam fəaliyyətsizliyi ilə qarşılaşır. Hökumət özünün 1 oktyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə Sovet hakimiyyəti tərəfindən təsis edilmiş bütün məhkəmə və istintaq orqanlarını, habelə məhkəmə funksiyalı komissiyaları ləğv edir. Eyni zamanda **Bakı Dairə Məhkəməsi** ona tabe olan idarələrlə birlikdə (o cümlədən prokurorluq) bərpa edilir⁷. Hökumətin digər bir qərarı ilə Azərbaycan hüddurlarında bərişiq məhkəmələrinin bərpa edilməsi üçün vəsait ayrılır⁸. Bakı Dairə Məhkəməsinin və onun nəzdindəki prokuror nəzarətinin bərpası tez bir zamanda həyata keçirildisə də, məhkəmə dairəsindəki bərişiq institutunun və istintaq hissəsinin bərpası bir qədər çətinliklə oldu.

2. Azərbaycan Məhkəmə Palatasının təsis

Bakı və Gəncə şəhər dairə məhkəmələrinin və bu məhkəmə dairələrindəki bərişiq şöbələrinin fəaliyyəti bərpa edildikdən sonra Ədliyyə Nazirliyi ümumi məhkəmə aidiyyəti işlərin sonrakı istiqaməti haqqında məsələ ilə məşğul olmağa başladı. Apellyasiya instansiyasının yoxluğu səbəbindən Bakı və Gəncə şəhər dairə məhkəmələrində və bu məhkəmə dairələrindəki bərişiq şöbələrində çox sayda işlər hərəkətsiz saxlanırdı. Bundan əlavə, Tiflis Məhkəmə Palatasında Bakı və Gəncə şəhər dairə məhkəmələrindən buraxılan çoxlu apellyasiya işləri baxılmamış qalırdı⁹. Bütün bunlar dövlətin məhkəmə sisteminə apellyasiya instansiyasının təsis edilməsi zərurətini doğururdu.

1918-ci ilin yayında Gürcüstan Hökuməti Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan hüddurlarında apellyasiya işlərinə baxmaq

üçün bu dövlətlərdə müvafiq məhkəmələr təşkil edilənədək, Tiflis Məhkəmə Palatası yanında Müvafiqəti Apellyasiya Məhkəməsi təsis edilməsi təklifi ilə çıxış etmişdir¹⁰. Azərbaycan Hökuməti tərəfindən bu təklifin qəbul edilməsi müstəqillik mülahizələrindən (müstəqil dövlətin müstəqil məhkəmə sistemi olmalıdır!) tamamilə qeyri-mümkün hesab edilir və Azərbaycandan Tiflis Məhkəmə Palatasına daxil olmuş işləri götürmək üçün Tiflisə xüsusi zirehli vaqon göndərilir¹¹.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsinə olan ehtiyacı nəzərə alaraq, Hökumətin tapşırığı ilə Ədliyyə Nazirliyi apellyasiya məhkəməsi statuslu Məhkəmə Palatasının təsisini nəzərdə tutan Əsasnamə layihəsinə tez bir zamanda işləyib hazırlayır.

"Azərbaycan Məhkəmə Palatası haqqında Əsasnamə"¹² Nazirlər Şurası tərəfindən 1918-ci il noyabrın 14-də təsdiq edilir. 8 maddədən ibarət bu Əsasnamə ilə Bakı şəhərində **Azərbaycan Məhkəmə Palatası** təsis olunur və Məhkəmə Palatasının daxili quruluşu və səlahiyyət dairəsi müəyyən edilirdi. Əsasnamənin 2-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Məhkəmə Palatası iki departamentdən: Mülki və Cinayət departamentlərindən ibarət idi. Məhkəmə Palatası Departamentlərindən birinin sədri böyük sədr təyin edilirdi. Azərbaycan Məhkəmə Palatasının aşağıdakı tərkibdə fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutuldu: Azərbaycan Məhkəmə Palatasının sədri – böyük sədr (o həm də öz istəyi ilə departamentlərdən birinin sədri idi), departamentin sədri və Palatanın 8 üzvü. Əsasnaməyə müvafiq olaraq, Azərbaycan Məhkəmə Palatası yanında Prokuror Nəzarətini Palatanın Prokuroru və onun iki müavinini həyata keçirirdi. Göstərilən bütün vəzifələr Hökumətin təyinatı ilə tutulurdu.

Azərbaycan Məhkəmə Palatasının və onun yanındakı Prokuror Nəzarətinin predmet dairəsi Əsasnamənin 6-cı maddəsinə müvafiq olaraq, 1864-cü il Məhkəmə Nizamnamələri və Müvafiqəti Hökumətin 1917-ci ildə verilən müvafiq qanunları ilə müəyyən olunur

⁷ ARDA, f. 100, siy. 2, iş 22, v. 1; yəna orada, iş 7, v. 52.

⁸ *Азербайджан*, № 9, 12 октября 1918.

⁹ ARDA, f. 100, siy. 4, iş 2, v. 2.

¹⁰ Yəna orada, siy. 2, iş 84, v. 3.

¹¹ *Азербайджан*, № 10, 13 октября 1918.

¹² ARDA, f. 100, siy. 4, iş 2, v. 3.

du. Azərbaycan Məhkəmə Palatasının və onun yanındakı Prokuror Nəzarətinin hakimiyyəti Azərbaycan Cümhuriyyətinin bütün ərazisinə şamil edilirdi.

Azərbaycan Məhkəmə Palatası ölkənin dairə məhkəmələri və bu məhkəmə dairələrindəki bəzi qərarlar üçün II instansiya (apellyasiya) məhkəməsi idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisində baş verən, apellyasiya instansiyası kimi Tiflis Məhkəmə Palatasına daxil olan, lakin orada baxılmayan işlər də Azərbaycan Məhkəmə Palatasında baxılması nəzərdə tutulurdu. Məhkəmə Palatası daha mühüm cinayət işləri üzrə (bura dövləti cinayətlər və vəzifə cinayətləri daxil idi) I instansiya məhkəməsi kimi çıxış edirdi.

Azərbaycan Məhkəmə Palatasının rəsmi açılışı Bakı Dairə Məhkəməsinin binasında 1919-cu il martın 16-da baş verir. Palatanın açılışında iştirak edən Nazirlər Şurasının Sədri F. Xoyski hüquqi dövlətə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi işində müstəqil və qərəzsiz məhkəmənin roluna yüksək qiymət verərək, ölkədə hüquq qaydasının təmin edilməsinin ilk növbədə məhkəmələrin fəaliyyətindən asılı olduğunu qeyd edir¹³.

Nazirlər Şurasının 28 fevral 1919-cu il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Məhkəmə Palatasının böyük sədri vəzifəsinə Ə. Xasmməmmədov təyin edilir. O, həmçinin Mülki departamentə sədrlik edir. Ə. Xasmməmmədov vəzifəsinin icrasına başlayarkən özünün və Məhkəmə Palatası üzrə həmkarlarının gələcək "fəaliyyətlərində məhkəmə nizamnamələrində ifadə edilmiş və hüquq elmi təcrübədən işlənilib hazırlanmış prinsipləri rəhbər tutacaqlarını, ədalət mühakiməsinə qorxuya görə deyil, vicdana görə həyata keçirəcəklərini və bu zaman qanunçuluq və ədalətə riayət edəcəklərini, üzərlərinə düşən vəzifə və məsuliyyətin şərfəli icrasına bütün səy və təcrübələrini sərf edəcəklərini" təntənəli surətdə bəyan edir¹⁴. Nazirlər Şurasının 9 iyun 1919-cu il tarixli digər bir qərarı ilə Olgerd bay Kriçinski Palatanın Prokuroru təyin edilir.

Məhkəmə Palatasının fəaliyyətə başlaması ilə onun sədri hakimlərin and içmələri üçün müvafiq tədbirlər görür. Yalnız hakim-

lik fəaliyyətinə yeni başlayanların and içmələri nəzərdə tutulurdu. Arxivdə Azərbaycan məhkəmələrinin hakimləri üçün nəzərdə tutulmuş təntənəli andın aşağıdakı mətni saxlanmışdır: "Azərbaycan Hökumətinə sədaqəti saxlayacağımı, Cümhuriyyət qanunlarını müqəddəs tutaraq icra edəcəyimi, kiminsə xeyrinə heç bir təəğirlik etmədən, saf vicdanla mühakimə edəcəyimi və bütün hallarda qəbul etdiyim ada uyğun hərəkət edəcəyimi, bütün bunlara görə qanun qarşısında və qiyamət günündə Allah qarşısında cavab verməli olacağımı xatırlayıraq, vəd edirəm və Qadir Allaha və onun müqəddəs Quranı qarşısında and içirəm. Bunu təsdiq edərək, Quran kəlamını öpürəm. Amin". Pravoslavlar üçün andın son hissəsi belə idi: "vəd edirəm və Qadir Allaha, onun müqəddəs İncili qarşısında və Rəbbin həyatverici xaçına and içirəm. Bunu təsdiq edərək, Məsihin müqəddəs kəlamını və xaçını öpürəm. Amin"¹⁵.

Palatanın açılışdan sonra qısa bir müddətdə onun işi qaydaya düşür, buraya Tiflis Məhkəmə Palatasından tələb edilib gətirilmiş, Bakı və Gəncə dairə məhkəmələri üzrə çox sayda iş daxil olur. Palatanın işində əsas problemlərdən biri məhkəmə idarəsi üzrə kadrlar hazırlanması məsələsi idi. Bu məqsədlə 1919-cu ilin iyununda Palatanın nəzdində 6 aylıq hüquq kursları açılır. Həmin kurslarda məşğələləri Palatanın böyük sədri və prokuroru aparılır¹⁶. Bunun kifayət etməyəcəyini əsas tutan Palatanın böyük sədri Ədliyyə Nazirliyinə daha geniş proqramlı (hüquq ensiklopediyası, konstitusiyaya hüququ, cinayət hüququ və cinayət prosesi, mülki hüquq və mülki proses, islam hüququ predmetləri tədris edilməklə) kurslar təşkil edilməsini təklif edir¹⁷.

Ümumiyyətlə, arxiv materialları ilə tanışlıq göstərir ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin məhkəmə-prokurorluq orqanlarında milli kadrların hazırlanması və yerləşdirilməsi istiqamətində nəzərə cərpacaq işlər görülmüşdür¹⁸.

¹³ ARDA, f. 2787, siy. 1, iş 29, v. 1.

¹⁴ Yəna orada, f. 699, siy. 1, iş 63, v. 252.

¹⁵ Yəna orada, v. 253.

¹⁶ Bax: Yəna orada, f. 100, siy. 2, iş 793 (1918-1919-cu illər üzrə Ədliyyə Nazirliyinin əmrləri).

¹³ *Азербайджан*, № 58, 18 марта 1919.

¹⁴ Yəna orada.

3. Zaqatala quberniyasında məhkəmənin təşkilı xüsusiyyətləri

Bu dövrdə Zaqatala quberniyasında məhkəmənin təşkilı özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Belə ki, burada ölkənin digər yerlərindəkindən fərqli məhkəmə orqanları mövcud idi. Hələ Zaqatala Azərbaycan Cümhuriyyətinə birləşdirilənədək orada bərsiq məhkəməsi yerli əhalinin qurultayı tərəfindən ləğv edilmiş və şəriət məhkəməsi təşkil edilmişdi¹⁹. Quberniya hüduduklarında şəriət işlərinə (nikah və vərasəlik), bütün mübahisə və cinayət işlərinə şəriət məhkəməsində baxılırdı. Şəriət məhkəməsi burada əvvəllər mövcud olmuş Şifahi Dairə Məhkəməsinə (Словесный Окружной Суд) əvəz edirdi. İlk vaxtlar şəriət məhkəməsi işlərə baxarkən Şifahi Dairə Məhkəməsi üçün müəyyən edilmiş qaydaları rəhbər tuturdu. Onun tərkibi istisnasız olaraq mollalarla əvəz edildikdən sonra yalnız şəriət qaydaları rəhbər tutulur. Şəriət məhkəməsi sədrdən, onun müavinindən və dörd nəfər üzvdən (qazi) ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərirdi. Məhkəmə üzvlərinin sayı (6 nəfər) dairədə olan səhələrin sayına uyğun idi.

Dünyəvi dövlət qurmağı hədəf seçən Cümhuriyyət liderləri təbi ki, belə bir vəziyyətlə bərsə bilməzdilər. Digər tərəfdən, məsələni yerində araşdırmadan tələsik qərarlar verilməsi də əhalini hökumətdən narazı sala bilərdi. Bu işdə və eləcə də dövlətin məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsində Azərbaycan Hökumətinin növbəti addımı onun 17 fevral 1919-cu il tarixli qərarı ilə olur. Həmin qərarla Zaqatala quberniyasında və Cənub-Qərbi Azərbaycanda məhkəmə orqanları təşkil edilənədək, bu rayonlar məhkəmə təbəçiliyi üzrə Gəncə Dairə Məhkəməsinə birləşdirilirdi²⁰. Bir qədər sonra Zaqatalada bərsiq hakimindən və onun müstəntip vəzifəsinə həyata keçirən köməkçisindən ibarət bərsiq şöbəsi bərsə edilirdi²¹.

Quberniyada şəriət məhkəməsindən başqa, bərsiq məhkəməsinin də mövcud olmasına baxmayaraq, o, üzərinə qoyulmuş vəzifə

və funksiyaları faktiki olaraq yerinə yetirmir. Gəncə Dairə Məhkəməsi sədrinin Azərbaycan Məhkəmə Palatasının böyük sədrinə göndərdiyi yazılı məlumatdan aydın olur ki, quberniyada şəriət məhkəməsinin mövcud olması bərsiq məhkəməsinin işinin əhəmiyyətini mühüm dərəcədə aşağı salır və bütövlükdə məhkəmənin nüfuzunu sarsıdırdı. Şəriət məhkəməsinə gəldikdə, onun üzvləri əksər hallarda islam hüquq normaları və qüvvədə olan qanunvericiliklə uzaqlaşmayan qərarlar çıxarırdılar. Qərarlar, habelə məhkəmə üzvləri ilə müəvəvə keçiriləmədən sadrlik edən tərəfindən təkbərsəna çıxarılırdı. Şəriət məhkəməsi əhalinin əksəriyyətinin iradəsi ilə yaradılmamışdır. Bu, heç kimin imzası ilə təsdiq olunmamış şəriət məhkəməsinin təsis edilməsi haqqında 1917-ci il 17 dekabr tarixli protokoldan da görünür. Gəncə Dairə Məhkəməsinin sədri gələcəkdə şəriət məhkəməsinin tamamilə ləğv edilməsini, halaliki isə bu məhkəmənin aidiyyətinə yalnız nikah və vərasəlik işlərinin, cinayət işlərinə isə qız və qadınların zorlanması və qaçırılması işlərinin verilməsini təklif edirdi²².

Zaqatalada məhkəmənin fəaliyyətini öyrənmək və normallaşdırmaq məqsədilə Hökumətin tapşırığı ilə xüsusi komissiya yaradılmış²³ və oraya göndərilmişdi. Komissiyanın fəaliyyəti nəticəsində Ədliyyə Nazirliyinə Zaqatala məhkəməsinə dair geniş material daxil olmuşdu²⁴ və bu material əsasında şəriət məhkəməsinin ləğv edilməsini də nəzərdə tutan zəruri qanunvericilik dəyişiklikləri işlənilib hazırlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ədliyyə Nazirliyi oxşar vəziyyətlə Quba qəzasında da rastlaşmışdır. Burada da şəriət məhkəməsi yaradılmışdır. Göstərilən məhkəmənin qulluqçularının siyahısını yerli hakimiyyət orqanları Ədliyyə Nazirliyinə təqdim etmiş, lakin nazirlik tərəfindən həmin siyahı təsdiq edilməmiş və müvafiq izahat işi aparıldıqdan sonra qəzada bərsiq məhkəməsinin normal fəaliyyəti bərsə edilmişdir.

¹⁹ Yəna orada, iş 233, v. 33.

²⁰ *Азербайджан*, № 64, 27 марта 1919.

²¹ ARDA, f. 100, say. 2, iş 61, v. 15.

²² Yəna orada, f. 699, say. 1, iş 66, v. 30-31 arx.

²³ *Адрес-календарь*, III ч., 64.

²⁴ ARDA, f. 100, say. 2, iş 233.

4. Kənd məhkəmələri

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Azərbaycanca kənd məhkəmələri də fəaliyyət göstərirdi davam edirdi. Kənd məhkəmələrinin hakimləri kənd yığıncaqları tərəfindən onun özünün müəyyən etdiyi say tərkibində, lakin 3 nəfərdən az olmamaqla, təkcə sayda 3 il müddətinə seçilirdilər. Kənd məhkəmələri kəndlilər arasında baş vermiş 100 rubla qədər dəyərdə olan bütün mübahisə və mülki iddiaları qəti olaraq həll edirdilər. Onlar, habelə bəzi az əhəmiyyətli xətərlərə də (məsələn, oğurluq və dələduzluq yolu ilə özgə amlakını mənisəmə, əgər ogurlanmış və ya mənisənilməmiş əmlakın dəyəri 30 rubla qədər olarsa) baxırdılar²⁵. Bundan əlavə, kənd məhkəmələri notariat orqanı funksiyalarını da yerinə yetirirdilər.

Lakin 1919-cu ilin sonlarında rublun kursunun aşağı düşməsi və bahalıqla əlaqədar olaraq, kənd məhkəmələrinin aidiyyətinə daxil olan işlərin dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə daralır. Bununla əlaqədar olaraq, Bakı qubernatoru Daxili İşlər nazirinə kənd məhkəmələrinin aidiyyətinə daxil olan işlər üzrə aidiyyət normalarının qanunvericilik qaydasında artırılması haqqında vasətətlə müraciət edir²⁶. Yerli məhkəmələr üzrə əsaslı islahatlar aparılmasına hazırlıqlar görüldüyü üçün, görünür, bu məsələnin də həmin islahatlar çərçivəsində həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

5. İxtisaslaşmış məhkəmələr

Azərbaycan Cümhuriyyətinin məhkəmə sistemində ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələrlə yanaşı, ixtisaslaşmış məhkəmələr də daxil idi. Bu sıradan ilk növbədə hərbi məhkəmələrdən bəhs etmək gərəkir.

A. Hərbi məhkəmələr

Azərbaycan Hökuməti 23 iyun 1918-ci il tarixdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin bütün ərazisində hərbi vəziyyət elan etdikdən sonra hərbi məhkəmələrin fəaliyyət dairəsi genişlənməmişdi. Belə ki,

²⁵ Yəni orada, iş 319, v. 3.

²⁶ Yəni orada.

bəzi cinayət işləri ümumi aidiyyətdən çıxarılaraq hərbi məhkəmələrin aidiyyətinə keçirilmişdi²⁷. "Müsəlman korpusu" "Azərbaycan korpusu" adlandırıldıqdan sonra Hökumət 15 iyul 1918-ci il tarixdə "Hərbi dövr qanunlarının qüvvəyə minməsi haqqında qərara əlavələr haqqında" digər qərarla Korpus məhkəməsinə dair mühüm müddəalar müəyyən edir. Korpus məhkəməsinin Hərbi-məhkəmə nəzəməsinə (30 iyun 1914-cü il redaksiyasında) uyğun olaraq fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulurdu. Qərara müvafiq olaraq, Korpus Məhkəməsinin hökmləri dərhal Azərbaycan korpusunun komandanına baxılmağa verilməliydi, o isə hökmü təsdiq və ya ləğv edə, yaxud da cəzanı yüngülləşdirə bilərdi²⁸. Bu məni hal yeni yaranmış dövlətin hərbi-siyasi vəziyyəti ilə əlaqədar olmaqla ölkədə sabitliyi və ordu quruculuğu işini təmin etmək zərurətindən irəli gəlirdi.

1919-cu ilin əvvəlində ölkədə Milli Ordu hissələrinin təşkili ilə əlaqədar olaraq, hərbi-məhkəmə sistemi də yenidən qurulmağa ehtiyac duyurdu. Bu məqsədlə də Azərbaycan Parlamenti tərəfindən 1919-cu il aprelin 14-də "Azərbaycan Cümhuriyyətində Hərbi-Məhkəmə hissəsinin quruluşu haqqında Müvəqqəti Əsasnamə"²⁹ qəbul edilir. Bu akt "Hərbi məhkəmələr haqqında Qanun" da adlandırılırdı³⁰.

Əsasnaməyə müvafiq olaraq, hər bir hərbi hissədə alay məhkəmələri, habelə bütün hərbi hissələr üçün Azərbaycan Hərbi Məhkəməsi təsis olunurdu. Azərbaycan Hərbi Məhkəməsinə idarəçilik üzrə rəhbər orqan Hərbi Nazirlik idi. Azərbaycan Hərbi Məhkəməsi nəzdində prokuror nəzarətini məhkəmənin prokuroru həyata keçirirdi.

Azərbaycan Hərbi Məhkəməsi daimi və müvəqqəti üzvlərdən ibarət idi. Hərbi Məhkəmənin daimi üzvlərinin tərkibinə sədr və Hərbi Məhkəmənin iki üzvü daxil idi. Hərbi Məhkəmənin sədri hərbi hakim və ya hərbi prokuror qismində hərbi dairə məhkəmə

²⁷ СУИПАР, № 1, 15 ноября 1919, ст. 10.

²⁸ ARDA, I, 100, s. 2, iş 7, v. 21.

²⁹ Yəni orada, iş 231, v. 41-42.

³⁰ Азербайджан, № 84, 25 апреля 1919.

sində xidmət etmiş şəxslər sırasından hərbi nazirin təqdimatı üzrə Hökumətin qərarı ilə, Hərbi Məhkəmənin prokuroru və daimi üzvləri isə hərbi nazirin əmri ilə təyin edilirdi. Müvəqqəti üzvlər isə dörd nəfər tərkibdə hərbi nazirin sərəncamı ilə altı aylıq müddətə hərbi qulluqçular sırasından təyin edilirdilər. Əsasnamədə hərbi məhkəmələrin seçili əsaslarla deyil, təyinetmə yolu ilə təşkil, qanun layihəsinə izahatnamədə qeyd ediyi kimi, ölkədəki vəziyyətlə, xüsusilə də, "hərbi işin xüsusi şəraitinin və ədalət mühakiməsi mənafeyinin tələbi ilə"³¹ şərtlənmişdi.

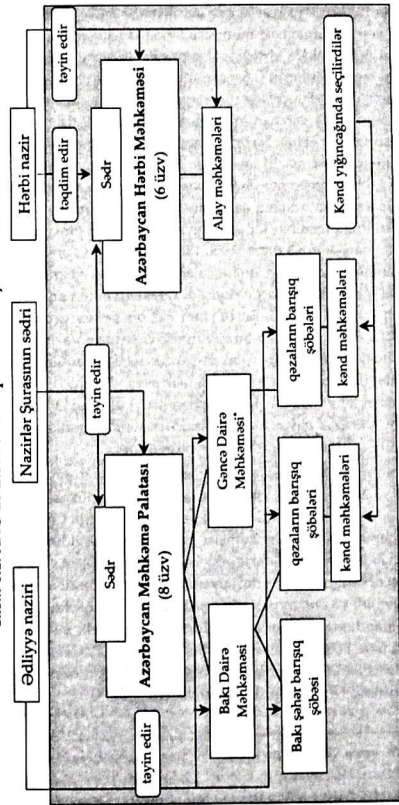
Əsasnamə ilə hərbi rəhbərliyin hərbi qulluqlara qarşı cinayət işi başlamağa müstəsna hüququ ləğv edilirdi. Bu da məhkəmə hakimiyyətinin icra hakimiyyətindən ayrılması və onun müstəqilliyi yolunda atılan mühüm addım idi. Lakin Azərbaycan Respublikasının Baş Hərbi Məhkəməsi yaradılmadığı üçün bu xətt ardıcıl həyata keçirilmirdi. Belə ki, Əsasnamə ilə müvəqqəti olaraq, hərbi-dairə məhkəmələrinin hökmlərindən şikayət və protestlərə baxacaq Kassaşiya Məhkəməsi təsis edilənədək, hərbi-dairə məhkəmələrinin hökmlərindən kassaşiya qaydasında şikayətlər vermə hüququ ləğv edilirdi, lakin prokuror, müttəhim və ya onun müdafiəçisi, habelə mülki iddiaçı məhkəmə tərəfindən maddi və prosessual qanunların pozulduğu halda, hərbi nazirə şikayətlə müraciət etmək hüququna malik idilər. Hərbi nazir isə göstərilən qanun pozuntularını aradan qaldırmaq üçün işi başqa tərkibdə yeni baxışa göndərmək hüququna malik idi. Əsasnamə ilə, habelə Nazirlər Şurasına cəzani yüngülləşdirmə və bağışlama hüququ verildi. Qanunvericilik aktının adından da («Azərbaycan Respublikasında Hərbi-Məhkəmə hissəsinin qurulduğu haqqında Müvəqqəti Əsasnamə») göründüyü kimi, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinə müdaxilə kimi qiymətləndirilə biləcək göstərilən hallar müvəqqəti xarakter daşıyırdı.

B. Digər ixtisaslaşmış məhkəmələr

Azərbaycan Cümhuriyyətində hərbi məhkəmə orqanları ilə yanaşı, ayrı-ayrı kateqoriya işlər üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə digər ixtisaslaşmış məhkəmələr də fəaliyyət göstərmişdir.

³¹ Yəni orada, № 81, 18 aprel 1919.

Şəkil 6.1: AXC-də məhkəmə orqanlarının təşkili və sistemi

Qeyd: * Zaqatala quberniyasının və Cənub-Qərbi Azərbaycanın ərazisi Gəncə məhkəmə dairəsinə birləşdirilmişdir.

Hələ 1919-cu il yanvar ayının əvvəllərində fəhlə və müəssisə sahibləri arasında müqavilə münasibətlərindən yaranan mübahisələrə baxmaq üçün Bakıda xüsusi məhkəmənin – sənaye məhkəməsinin təsisinə nəzərdə tutulurdu³². Sənaye məhkəmələrinin təsis edilməsinə qədər fəhlə və qulluqçularla müəssisə sahibləri arasında sənaye fəaliyyəti zəminində yaranan mübahisələri həll etmək üçün Azərbaycan Respublikası Əmək Nazirliyi nəzdində müvəqqəti Arbitraj orqanı yaradılır. Əmək naziri tərəfindən 1919-cı il fevralın 28-də təsdiq edilən Arbitraj orqanının Əsasnaməsi³³ bu orqanın səlahiyyətlərini, tərkibini və işlərə baxılma qaydasını müəyyən edirdi. Əsasnaməyə görə, Arbitraj orqanının iddianın qiymətindən asılı olmayaraq, kollektiv müqavilənin və digər yazılı razılıqların şərtlərindən, əməyin ödənilməsi və fəhlə və qulluqçuların işdən azad edilməsi məsələlərindən irəli gələn hüquq və iqtisadi xarakterli bütün mübahisələrə baxmaq hüququ var idi. Bu orqanın hər bir tərkibi üçün sədr və dörd nəfər üzv seçilirdi. Onun üzvlüyünə cinayətə görə cəzaya məhkum olmayan 25 yaşından yuxarı şəxslər seçilə bilərdilər. Arbitraj orqanının üzvləri bərabər nümayəndəlik əsasında fəhlələrdən və işə qəbul edən tərəfin nümayəndələrindən ibarət olurdu. Onların seçilməsinin müfəssəl qaydası əmək naziri tərəfindən təsdiq edilmiş 6 aprel 1919-cu il tarixli qərarla müəyyən edilirdi³⁴.

Arbitraj orqanında işlərə kollegial (ən azı 3 nəfər üzv iştirak etdikdə) və açıq baxılırdı. İşlərə baxılarkən fabrikin müvəkkili iclasda iştirak edə və sədrin təklifi ilə iş üzrə rəy verə bilərdi. Çıxarılan qərar qanunvericiliyin pozulması halları aşkar edildikdə, fabrikin müvəkkili üç günlük müddət ərzində qərardan protest verə bilərdi və işə yeni tərkibdə ikinci dəfə baxılmaldı. Yeni tərkibin çıxardığı qərar qəti idi və ondan protest vermək olmazdı. Kollektiv mübahisələr yarandıqda, iş tərəflərindən birinin və ya fabrikin müvəkkilinin protesti üzrə fəhlə məsələsi üzrə Xüsusi Müşavirəyə baxılmağa verilir. Xüsusi Müşavirənin əmək naziri tərəfindən təsdiq edilmiş qərarı qəti idi və ondan protest vermək olmazdı.

³² Yəni orada, № 7, 12 yanvar 1919.

³³ ARDA, f. 2814, s. 1, i. 28, v. 96-98; *Азербайджан*, № 47, 4 марта 1919.

³⁴ ARDA, f. 7, s. 1, i. 57, v. 1.

Arbitraj orqanında işlərə baxılması dövlət xəzinəsi xeyrinə rüsumlardan azad idi.

Göstərilən müsbət cəhətlərinə baxmayaraq, Arbitraj orqanı həmkarlar ittifaqları tərəfindən etinasızlıq göstəriləndiyinə və onun iclaslarında fəhlələrin nümayəndələrinin müntəzəm olaraq iştirak etməməsi səbəbindən səmərəli fəaliyyət göstərə bilmir. Bir qədər sonra həmkarlar ittifaqları şurası Arbitraj orqanının işində iştirak etməkdən imtina etdiyini bildirir. Bu səbəbdən də Arbitraj orqanı 1919-cu il sentyabrın 1-dən əmək nazirinin qərarı ilə ləğv edilir³⁵.

Azərbaycan Cümhuriyyətində yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə ixtisaslaşmış məhkəmələrin yaradılmasına da say göstərilmişdir. Belə ki, Bakı şəhər Uşaqların Müdafiə Cəmiyyətinin İdarə heyəti yetkinlik yaşına çatmayanlara yaşlı cinayətkar ünsürlər tərəfindən zərərli təsiri aradan qaldırmaq məqsədilə Azərbaycan Hökuməti qarşısında yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün xüsusi məhkəmə təsis edilməsi haqqında vəsatət qaldırır³⁶. Hökumətin göstərişi ilə Bakı Dairə Məhkəməsi məhkəmə bölmələrinin 7 fevral 1920-ci il tarixli ümumi yığıncağında bu məsələni müzakirə etmiş və Bakı şəhər Uşaqların Müdafiə Cəmiyyətinin İdarə heyətinin vəsatətini məqbul hesab etmişdir. Qəbul edilən qətnaməyə əsasən, 17 yaşınadək şəxslər üçün xüsusi məhkəmə təsis edilməsi, yaradılacaq məhkəmənin azyaşlılar üçün xüsusi məhkəmə adlandırılması və bununla yanaşı, belə məhkəmənin açılışından əvvəl azyaşlılar üçün əmək koloniyası təşkil edilməsi məqsəduyğun və zəruri hesab edilmiş, habelə Ədliyyə Nazirliyi qarşısında müvafiq məsələ qaldırılmışdır³⁷. Lakin bu məsələ də milli dövlətin işgəli ilə əlaqədar həll edilməmiş qalır.

6. Prokurorluq və istintaq orqanları

Artıq qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Cümhuriyyətində prokurorluq və istintaq orqanları məhkəmələrin nəzdində fəaliyyət göstəriridilər. Prokurorluq orqanları Azərbaycan Məhkəmə Palatasının nəzdindəki Prokuror Nəzarətinə, sonuncu isə baş prokurora

³⁵ *Азербайджан*, 4 сентября 1919.

³⁶ Yəni orada, № 22, 6 fevral 1920.

³⁷ ARDA, f. 100, s. 2, i. 307, v. 9-11.

tabe idi. Baş prokuror yalnız Prokuror Nəzarətinə rəhbərlik etmirdi, o, habelə, Ədliyyə naziri kimi ali məhkəmə idarəçiliyi orqanın rəhbəri hesab edilirdi. Ədliyyə naziri, bundan əlavə, «Ədliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə»yə müvafiq olaraq, həbsxanalara himayədarlıq cəmiyyətinin prezidenti idi³⁸.

Azərbaycan Cümhuriyyətində Prokuror Nəzarəti *cinayət prosesində itihamı müdafiə və məhkəmə orqanlarında qanunların düzgün tətbiqinə nəzarət funksiyalarını* həyata keçirirdi. Ədliyyə nazirinin Baki və Gəncə dairə məhkəmələrinin prokurorlarına ünvanlanan 8 dekabr 1918-ci il tarixli təmimnaməsi ilə prokuror müavinlərinə habelə "ibtidai istintaqın aparılmasına faktiki göz qoyulması" vəzifəsi də həvalə edilirdi³⁹.

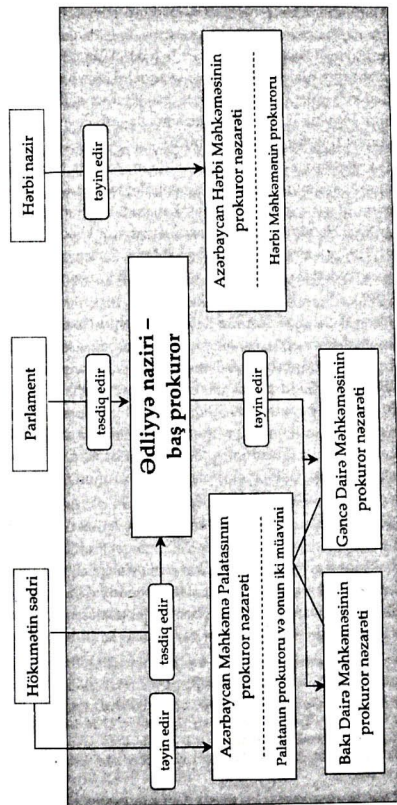
Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda cinayət işlərinin ibtidai istintaqını əvvəlki hakimiyyət dövründən qalmış müxtəlif istintaq komissiyaları ləğv edildikdən və bərişq məhkəmə institutu bərpa edildikdən sonra polisın köməyi və prokurorun nəzarəti altında bərişq məhkəmələrinin istintaq hissələri həyata keçirirdilər. Burada məhkəmə müstəntiqi vəzifələri təsis edilmədiyindən onların funksiyalarını bərişq hakimlərinin köməkçiləri yerinə yetirirdilər. Qəza və şəhər bərişq şöbələrinin istintaq hissələri istintaq sahələrinə bölünürdü⁴⁰. Bundan əlavə, dairə məhkəmələrində daha mühüm işlər üzrə müstəntiqlər də fəaliyyət göstərirdilər. Azərbaycan Məhkəmə Palatası daha mühüm cinayət işləri üzrə (dövlət cinayətlər və vəzifə cinayətləri) I instansiya məhkəməsi kimi çıxış etdiyi hallarda, həmin cinayət işləri üzrə ibtidai istintaqı Palatanın prokurorları aparırdılar. İbtidai istintaqda polisın iştirakı təhqiqat, ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin (o cümlədən axtarış) və müstəntiqin ayrı-ayrı tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi formalarında həyata keçirilirdi. Təhqiqatı, habelə hərbi qulluqçular tərəfindən törədilən cinayətlər üzrə hərbi rəislər və vəzifə cinayətləri üzrə tabeliklə qaydasında rəislər də həyata keçirirdilər. İbtidai istintaq orqanları öz fəaliyyətlərində 1864-cü il Cinayət mühakimə icraatı nizamnaməsinə rəhbər tuturdular.

³⁸ Yenə orada, iş 292, v. 2.

³⁹ Yenə orada, iş 36, v. 3.

⁴⁰ *Адрес-календарь*, IV ч., 31-32.

Sxem 6.2. AXC-də prokurorluq orqanlarının təşkili və sistemi

Göründüyü kimi, müstəntiq institutu bu mərhələdə Azərbaycanda tam həcmdə tətbiq edilməmişdir. Məhkəmə müstəntiqi funksiyalarını həyata keçirən bəzi qrup hakimiyyətinin köməkçiləri həm də məhkəmə funksiyalarını həyata keçirirdilər və bəzi qrup hakimlərindən asılı idilər. Belə təbəqəlik və asılılıq isə məhkəmə müstəntiqlərinin 1864-cü il məhkəmə nizamnamələri ilə müəyyən edilən hüquqi vəziyyətinə uyğun gəlirdi.

Bu nöqsan və qüsurları əsas götürərək Ədliyyə Nazirliyi ölkədə istintaq aparatının təşkilini bökündən dəyişdirəcək "İstintaq hissəsinin qurulması və gücləndirilməsi haqqında" qanun layihəsi işləyib hazırlayıb. Həmin qanun layihəsi Azərbaycan Hökumətinin 11 avqust 1919-cu il tarixli qərarı ilə bəyənənərək Parlamentə təqdim edilmiş⁴¹, sonuncu isə 1920-ci il 19 aprel tarixli iclasında onu qəbul etmişdir⁴².

Qanunla cinayət işlərinin ibtidai istintaqını aparmaq üçün Bakı Dairə Məhkəməsinin nəzdində bir vahid xüsusi mühüm işlər üzrə məhkəmə müstəntiqi, Bakı və Gəncə dairə məhkəmələrinin hər birində 3 vahid daha mühüm işlər üzrə məhkəmə müstəntiqi və 32 vahid məhkəmə müstəntiqi vəzifəsinin təsis edilməsi nəzərdə tutulurdu. Xüsusi mühüm işlər üzrə məhkəmə müstəntiqi Məhkəmə Palatası prokurorunun, daha mühüm işlər üzrə məhkəmə müstəntiqləri isə dairə məhkəməsi prokurorunun təklifi üzrə işləri öz icraatlarına qəbul edirdilər.

Bununla belə, bu qanunun məqsədi sovet dövrü alimləri tərəfindən "ölkənin demokratik qüvvələrinə qarşı mübarizəni gücləndirmək" kimi qiymətləndirilməklə göstərilirdi ki, guya bu qanunla müstəntiq və bəzi qrup hakimiyyəti ştatları həddindən çox artırılırdı⁴³. Reallıq isə bundan ibarət idi ki, həmin qanuna əsasən, ləğv edilmiş 62 ştat vahidinin əvəzinə 71 ştat vahidi təsis edilirdi.

⁴¹ ARDA, f. 100, siy. 2, iş 249, v. 28-29.

⁴² Təəssüflər olsun ki, bu qanunun mətnini arxivdə yalnız layihə şəklində aşkar edə bildim. Bax: ARDA, f. 100, siy. 2, iş 249, v. 23-24. Lakin "Azərbaycan" qəzetində Parlamentin iclasından verilən məlumatdan onun göstərilən tarixdə layihə əsas götürülməklə qəbul edildiyi aydın olur. Bax: *Азербайджан*, № 81, 24 апреля 1920.

⁴³ Bax: *История государства и права Азербайджанской ССР*, 288.

Lakin məlum səbəblərə görə, ölkədə istintaq orqanlarını bu qanuna uyğun olaraq yenidən təşkil etmək müyassər olmamışdı.

Azərbaycan Cümhuriyyətində göstərilən ümumi istintaq orqanları ilə yanaşı, daha təhlükəli xarakterli cinayətləri təhqiq etmək üçün müxtəlif *xüsusi istintaq orqanları* da təsis edilmişdir.

Hələ Gəncədə ikən Azərbaycan Hökuməti Avropada müharibənin başlanması dövründən müsəlmanlar və onların əmlakı üzərində törədilən vəhşiliklərə və zorakılıqlara təhqiq etmək işinə başlamışdır. Xarici İşlər Nazirliyinin Hökumətə məruzəsində göstərilirdi ki, erməni milli dəstələri bolşevizm adı altında Azərbaycanın dinc müsəlman əhalisinə qarşı uzun müddət ərzində görünməmiş vəhşiliklər törətmişlər və bununla yanaşı, göstərilən zorakılıqların təşkilatçıları Avropa ictimai rəyini öz xeyirlərinə formalaşdırmaq üçün real vəziyyətin tam əksini təbliğ edirdilər. Bununla əlaqədar olaraq, Xarici İşlər Nazirliyi təcili surətdə fəvqəladə xarakterli istintaq komissiyası yaradılmasını və bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydə alınmasını, zorakılıqların hansı şəraitdə bütövlükdə, günahkarların və dəyən ziyanın müəyyən edilməsini zəruri hesab edir. Məruzədə, habelə göstərilirdi ki, Fəvqəladə İstintaq Komissiyasının işinin nəticəsində əldə edilən materiallar əsas Avropa dillərində (fransız, alman, rus və türk) geniş yayılmışdır⁴⁴.

Beləliklə, 1918-ci il iyul ayının 15-də Hökumətin qərarı ilə *Fəvqəladə İstintaq Komissiyası* təsis edilir və həmin il oktyabrın 9-dan Ədliyyə Nazirliyi sistemində keçirilir⁴⁵. Komissiya Ə. Xasammədovun rəhbərliyi altında qısa bir müddətdə bütövlükdə Bakı quberniyasında müsəlman əhalisi üzərində törədilən cinayətlər haqqında istintaq və məlumat xarakterli geniş material toplayırdı⁴⁶. Həmin istintaq materialları əsasında 1919-cu il ərzində 124 cinayət işi baxılması üçün məhkəməyə göndərilmişdir.

Toplanmış materiallardan, habelə 1919-cu ildə Paris sülh konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndələri tərəfindən məqalə və kitabça buraxılışından və İstanbulda fransız dilində buraxıl-

⁴⁴ ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 95, v. 1-2.

⁴⁵ *Адрес-календарь*, III ч., 61.

⁴⁶ ARDA, f. 1061.

mış 73 səhifəlik "Ermənilərin müsəlman əhalisi üzərində törətdikləri vəhşiliklər haqqında sənədlər toplusu"nda istifadə edilmişdir⁴⁷.

Digər bir xüsusi istintaq orqanı müxtəlif dövlət idarələrində törədilən cinayətlərə və yol verilən sui-istifadə hallarına qarşı ciddi mübarizə aparmaq məqsədilə 1919-cu il fevralın 26-da yaradılan **Xüsusi Təftiş-İstintaq Komissiyası** idi⁴⁸. Bu orqanın fəaliyyətinin hüquqi əsasları 1919-cu il iyulun 27-də Azərbaycan Parlamenti tərəfindən qəbul edilən qanunla tənzimlənirdi⁴⁹. Həmin qanunla Xüsusi Təftiş-İstintaq Komissiyası Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin nəzdində göstərilən məqsəd üçün fəaliyyət göstərən və müvəqqəti xarakter daşıyan orqan kimi müəyyən edilirdi. Komissiya ədliyyə nazirinin təqdimatı üzrə və Hökumətin qərarı ilə sədr və 8 nəfər üzvdən ibarət tərkibdə yaradılmışdı. Komissiyanın üzərinə həvalə edilən vəzifələri həyata keçirmək üçün ona aşağıdakı səlahiyyətlər verildi:

- bütün idarə və təşkilatlardan, vəzifəli şəxslərdən lazımi məlumatları və sənədləri tələb etmək hüququ;
- bütün vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların izahat təqdim etmək üçün gəlməsini onlardan tələb etmək hüququ;
- bütün vəzifəli şəxslərə və vətəndaşlara qarşı cinayət işi başlamaq və ibtidai istintaq aparmaq;
- polis və dəmir yolu mühafizəsi məmurlarına təhqiqat aparmağı və ayrı-ayrı tapşırıqların icra edilməsini və istintaq hissəsi məmurlarına ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin yerinə yetirilməsini həvalə etmək hüququ;
- bütün idarələrin müdiriyyətdən lazımi hallarda zəruri olan yardım göstərməyi tələb etmək hüququ;
- istintaqın aparılması müddətinə vəzifəli şəxsləri vəzifədən kənarlaşdırmaq hüququ.

Qanunun xüsusi əhəmiyyət və maraq kəsb edən müddəalarından biri *məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təmin olunması üçün*

məhkəmə idarəsi vəzifəli şəxslərinin cinayət təqibinin xüsusi qaydasının müəyyən edilməsi idi. Belə ki, hakim, məhkəmə müstəntiqi və baş notarius vəzifələrini tutan şəxslərə qarşı cinayət işinə başlanılması və onların məhkəməyə verilməsi Nazirlər Şurasının qərarı ilə həyata keçirilə bilərdi.

Xüsusi Təftiş-İstintaq Komissiyasının icraatında yüksək vəzifəli şəxslərin və məmurların (nazirlik əməkdaşları, prokuror, andlı iclasçı, axtarış polisinin işçiləri) sui-istifadə halları haqqında çoxlu sayda işlər vardı⁵⁰. Bu işlər üzrə təftişlənirilən şəxslərin bir çoxu cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişlər.

Bütün bunlara baxmayaraq, göstərilən faktlara uzun müddət məhəl qoyulmamış, əksinə, milli hökumətin hüquq-mühafizə orqanlarının öz praktiki işində hökumət siniflərin siyasətini həyata keçirdiyini və imtiyazlı təbəqələrin müdafiəçisi olduğunu sübut etməyə say göstərilmişdir⁵¹. Gerçəklikdə isə bu orqanlar bütün vətəndaşların müdafiəçisi idilər. Azərbaycan Məhkəmə Palatası prokurorunun "Azərbaycan" qəzeti vasitəsilə əhaliyə müraciətində deyilirdi: "Prokuror Nəzarəti qanunçuluq və ədalət prinsiplərinin həyata keçirilməsini və ictimai həyatda qayda yaradılmasını, habelə milliyyətdən, vəziyyətdən, dini etiqadından, bu və ya digər partiya və ya təşkilatla mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər bir azad vətəndaşı şəxsi və əmlak toxunulmazlığına qarşı edilən qəsdlərdən qorumağı həmişə öz məqsəd hesab edir. Məhkəmənin prokuroru polis məmurları tərəfindən hər hansı təhqirə, zorakılığa və s. məruz qalan bütün şəxslərdən xahiş edir ki, təqsirli şəxslərin məhkəməyə verilməsi üçün bu barədə dərhəl məlumat versinlər. Cinayətin sübut edildiyi və təqsirli şəxslərin müəyyən edildiyi halda, onlar qanunların bütün ciddiliyi ilə mühakimə ediləcəklər. Ərizəçilərin, şikayətçilərin və zərər çəkmiş şəxslərin toxunulmazlığına Prokuror Nəzarəti tərəfindən tam təminat verilir"⁵².

⁴⁷ Həsənov, *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində*, 106.

⁴⁸ ARDA, f. 387, siy. 1, iş 1091, v. 62.

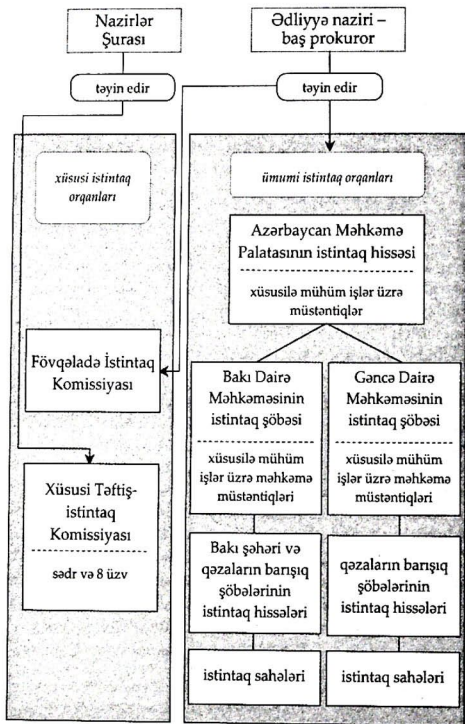
⁴⁹ Yenə orada, f. 895, siy. 3, iş 50, v. 17-18.

⁵⁰ Адрес-календарь, III ч., 62; *Азербайджан*, № 54, 17 марта 1920.

⁵¹ Вах: А. Асадов, Семейное право (по материалам Азербайджана) (Баку: Изд-во АГУ, 1959), 64.

⁵² *Азербайджан*, № 3, 15 апреля 1920.

Sxem 6.3: İstintaq orqanlarının təşkili və sistemi

II. MƏHKƏMƏ İCRAATI

1. Cinayət mühakimə icraatı

Cümhuriyyət dövründə cinayət işlərinə baxılması qaydası köhnə Rusiya qanunvericiliyi, yəni Cinayət mühakimə icraatı Nizamnaməsinin⁵³ normaları əsasında tənzimlənirdi. Bununla belə, cinayət-prosessual qanunvericiliyi üç istiqamətdə təkamülə uğramışdır.

Cümhuriyyətin yaranmasından sonrakı ilk dövrdə dövlətin cinayət-hüquqi siyasəti ölkədə baş alıb gedən anarxiya və qanunsuzluğu aradan qaldırmaq və sabit hüquq qaydasını təmin etmək vəzifələrinə tabe edildiyindən cinayət-prosessual qanunvericiliyi də bu yöndə dəyişikliklərə uğramışdır. Hökumətin Gəncəyə köçməsinə sonra yaranmış fəvqəladə vəziyyət ciddi tədbirlərin görülməsini tələb edirdi. Odur ki, Müvafəqəti Hökumətin tərkibinin təsdiq edildiyi gün – 17 iyun tarixdə onun verdiyi qərarla bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edilir və daxili işlər nazirinin müvafiq məcburi qərar işləyib hazırlamaq həvalə olunur⁵⁴. Hökumətin bu qərarı əsasında daxili işlər naziri 1918-ci iyunun 23-də “Hərbi dövr qanunlarının qüvvəyə minməsi haqqında” məcburi qərar verir. Həmin qərara müvafiq olaraq, bir sıra ağır cinayətlər (adamöldürmə, quldurluq, soyğunçuluq, hakimiyyətə silahlı müqavimət, qadınların oğurlanması və zorlanması, yaşayış tikililərinin və taxıl zəmilərinin yandırılması, dəmir yollarının, teleqraf xətləri və tikililərinin zədələnməsi) ümumi məhkəmə aidiyyətindən çıxarıldı. Bu cinayətlərdə təqsiri bilinən şəxslərin müharibə dövrü qanunlarında müəyyən edilən qaydalar tətbiq edilməklə mühakimə olunması nəzərdə tutuldu. Qərarla, habelə aşağıdakı əməllər qadağan edilir və inzibati qaydada cəzalanması müəyyən edildi:

- a) milli düşmənçilik oyada biləcək və əhalinin bir sinfini digəri nə qarşı qaldıra biləcək yalan məlumat və şayiələr yaymaq;
- b) Hökumətin hərəkət və sərəncamlarına dair, hərbi hissələrin

⁵³ “Устав уголовного судопроизводства”, Свод законов Российской Империи, в 16-ти томах, т. XVI.

⁵⁴ СУИПИАР, № 1, 15 ноября 1919, ст. 10.

amaliyyətləri və ictimai fəlakətlər haqqında yalan məlumatlar yaymaq;

c) müvafiq hakimiyyət orqanlarının xüsusi razılığı olmadan mitinqlər keçirilməsi;

ç) hər cür odlu silah, döyüş sursatları və partlayıcı maddələr gəzdirmə, saxlama və satma⁵⁶.

Hökumətin 15 iyul 1918-ci il tarixli "Hərbi dövr qanunlarının qüvvəyə minməsi haqqında qərarına əlavələr haqqında" qərarı ilə yuxarıdakılara əlavə olaraq dövlət hakimiyyəti əleyhinə qiyam, dövlətə xəyanət, həyatdan məhrum etmə və ya zorakı hərəkətlərlə təhdid etməklə tələb etmə cinayətləri ümumi məhkəmə aidiyyətinədən hərbi məhkəmələrin aidiyyətinə verilir və təqsirli şəxslərə hərbi dövr qanunlarının tətbiq olunması nəzərdə tutulurdu⁵⁷. Dövlət Müdafiə Komitəsinin 11 avqust 1919-cu il tarixli məcburi qərarı ilə də bir sıra ağır dövlət cinayətlər (dövlət hakimiyyətinə qarşı qiyam, dövlətə xəyanət, Azərbaycan Parlamentinin Sədrinin, Hökumətin sədrinin və üzvlərinin həyatına qəsd, hakimiyyətə silahlı müqavimət və s.) hərbi məhkəmələrin aidiyyətinə verilmişdir.

Cümhuriyyət tarixinin sonrakı dövründə isə cinayət-prosessual qanunvericiliyinin inkişafı paralel olaraq iki istiqamətdə getmişdir.

Bu istiqamətlərdən biri yeni məhkəmə-istintaq orqanlarının yaradılması ilə bağlı idi. Belə ki, yeni məhkəmə-istintaq orqanlarının təsisilə əlaqədar verilən qanunvericilik aktlarında həmin orqanların məhkəmə aidiyyətinə və səlahiyyətlərinə dair, eləcə də icraat iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinə dair prosesual xarakterli normalar da nəzərdə tutulurdu. Belə aktlara haqqında yuxarıda bəhs etdiyimiz "Azərbaycan Məhkəmə Palatası haqqında Əsasnamə", "Hərbi məhkəmələr haqqında Qanun", "Müxtəlif idarələrdəki cinayətlərin və sui-istifadə hallarının istintaqı üçün Xüsusi Təftiş-İstintaq Komissiyasının təsis edilməsi haqqında Qanun" və s. aiddir. Məsələn, "Hərbi məhkəmələr haqqında Qanun"la hərbi müstəntiqlər tərəfindən cinayət işinin başlanması əsasən müəyyən edilir və bu sıradakı hərbi rəhbərliyin məlumatı, məhkəmə və inzibati orqanların vəzifəli

şəxslərinin məlumatı, hərbi xidmətçilərin və digər şəxslərin şikayət və ərizələri və könüllü gəlib təqsirini boynuna alma göstərilirdi.

Cinayət-prosessual qanunvericiliyinin inkişafının digər bir təbii istiqaməti də həyatın doğurduğu şərtlərə və ehtiyaclarına uyğun olaraq qüvvədə olan qanunvericiliyə, yəni Cinayət mühakimə icraatı Nizamnaməsinə müvafiq dəyişikliklər və əlavələr edilməsi idi. Məsələn, "Bərşad məhkəmələrinin cinayət işləri üzrə aidiyyətinin genişləndirilməsi, sonuncuların hakimiyyətinin gücləndirilməsi və özgə mülkiyyətinə qarşı bəzi cinayətlərə görə cəzaların dəyişdirilməsi haqqında" 18 avqust 1919-cu il tarixli qanunla bərsiq məhkəmələrinin aidiyyəti bir sıra cinayət işləri üzrə genişləndirilmişdir. Belə ki, mövcud rus qanunlarına görə, özgə mülkiyyətinə qarşı törədilən dələduzluq, mənimsəmə, oğurluq və s. kimi cinayətlər, əmlakın dəyəri 25 rubldan 300 rubla qədər olduqda bərsiq məhkəmələrinin, bu məbləğdən artıq olduqda isə ümumi məhkəmələrin aidiyyətinə daxil idi. Rublun kursu aşağı düşdüyündən bərsiq məhkəmələrində baxılan cinayət işlərinin dairəsi məhdudlaşmış, ümumi məhkəmələrininki isə həddindən çox genişlənməmişdir. Buna görə də qanunla yuxarıda sözügedən əmlak dəyərinin 300-dən 10 min rubla yüksəldilməsi nəzərdə tutulurdu. Bundan əlavə, bərsiq məhkəmələrinin aidiyyəti dairə məhkəmələrinin aidiyyəti hesabına genişləndirildi, daha daqiq söyləsək, bir sıra cinayətlər (məsələn, yangın törətmək, özgəsinin qapısını sındırmaq) təcili baxılması üçün bərsiq məhkəmələrinə verilir⁵⁸. 29 sentyabr 1919 tarixli digər bir qanunla Cinayət mühakimə icraatı Nizamnaməsinə yeni 268¹ maddəsi əlavə edilir. Həmin maddəyə əsasən, Cəzalar haqqında qanunnamənin 372-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulan cinayətdə təqsirli bilinən vəzifəli şəxsdən tutulan pul cəriməsinin təmin edilməsi qaydası müəyyən edilir⁵⁹. 14 iyul 1919-cu il tarixli qanunla təqsirləndirilən şəxslərin, şahidlərin, hal şahidlərinin, ekspertlərin və tərcüməçilərin çağırışla məhkəməyə gəlməmələrinə görə pul cərimələrinin miqdarı artırılır⁶⁰.

⁵⁷ *Азербайджан*, № 176, 21 августа 1919; *Azərbaycan*, № 260, 25 avqust 1919; *ARDA*, f. 895, siy. 1, iş 128, v. 1-22.

⁵⁸ *ARDA*, f. 895, siy. 3, iş 115, v. 17.

⁵⁹ *Yenə orada*, siy. 1, iş 106, v. 4-23.

⁵⁶ *ARDA*, f. 100, siy. 2, iş 7, v. 25; *СУПР АР*, № 1, 15 ноября 1919, ст. 18.

⁵⁷ *ARDA*, f. 100, siy. 2, iş 7, v. 21.

Göstərilənlərdən əlavə, “Cinayət işləri üzrə axtarış-təhqiqat, ibtidai istintaq və məhkəmə baxışının aparılma qaydalarında bəzi dəyişikliklər haqqında”, “Cinayət işləri üzrə məhkəmə məsələləri haqqında”, “Cinayət işləri üzrə şahidlərin dindirilməsi qaydasında bəzi dəyişikliklər haqqında” qanun layihələri Azərbaycan Parlamentində baxılma prosesində idi. Habelə Ədliyyə nazirliyi tərəfindən “Xidmət üzrə cinayət əməllərinə dair işlərin icraatı qaydası və qulluqçuların qeyri-qanuni hərəkətləri nəticəsində yitirilən zərərə və itkilərə görə kompensasiya ödənilməsi haqqında” qanun layihəsi işlənib hazırlanmışdı.

2. Mülki məhkəmə icraatı

Azərbaycan Cümhuriyyətində mülki işlərə baxılması qaydası da köhnə rus qanunvericiliyi ilə müəyyən edilirdi. Daha daqiq desək, mülki mühakimə icraatı hüququnun başlıca mənbəyi Rusiya Qanunlar külliyyatının XVI cildində yer alan Mülki məhkəmə icraatı Nizamnaməsi⁶⁰ idi. Buna görə də baxmayaraq ki, cinayət-prosessual qanunvericiliyində olduğu kimi burada da yeni məhkəmə orqanlarının yaradılması ilə bağlı qəbul edilmiş qanunvericilik aktları mənbə rolunu oynayırdı. Azərbaycan dövlətinin bu sahədə qəbul edilən qanunvericilik aktları əsas etibarilə Mülki məhkəmə icraatı Nizamnaməsinə dəyişiklik və əlavələr edilməsinə həsr edilmişdir.

Belə dəyişiklik və əlavələrin bir neçə örnəyinə diqqət yetirək. Onlardan bir qismi maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq məhkəmə aidiyyətinin və xərclərinin dəyişdirilməsinə aid idi. Məsələn, 13 oktyabr 1919-cu il tarixli qanunla Mülki məhkəmə icraatı Nizamnaməsinin 1462-ci maddəsinə dəyişiklik edilərək bu maddə ilə nəzərdə tutulan bəzi məhkəmələrinin aidiyyətinə daxil olan mübahisələrin qiyməti artırılır. Belə ki, bu qanuna qədər bəzi məhkəmələri yalnız qiyməti 2000 rubla qədər olan mübahisələrə baxırdılar, dəyəri ondan yüksək miqdarda olan mübahisələr isə dairə məhkəmələrinin aidiyyətinə daxil idi. Pulun dəyərdən düşməsilə belə aşağı qiymətli mübahisələrin azalması üzündən bəzi məhkəmələrdə işlər azal-

mış, dairə məhkəmələrində isə çoxalmışdı. Bu səbəbdən qanunla bəzi məhkəmələrinə verilən iddiaların qiymətinin 40 minə qədər artırılması nəzərdə tutulmuşdu⁶¹. Bəhs edilən qanuna 10 noyabr 1919-cu il tarixli qanunla edilən əlavəyə əsasən, həmin qanunun qəbul edilməsinədək dairə məhkəmələrində olan işlər həmin məhkəmələrdə qalır⁶². “Məhkəmə işləri üzrə övraq, dəftərxana və icbariyyə və rəqəsi rüsumu dərəcələrinin və qiymətləndirməyən iddialar üzrə rüsumların artırılması haqqında” 13 oktyabr 1919-cu il tarixli digər bir qanunla⁶³ da pulun kursunun aşağı düşməsiylə əlaqədar qanunvericiliyə bəzi dəyişikliklər edilmişdir.

Mülki məhkəmə icraatı Nizamnaməsinə edilən dəyişiklik və əlavələrin digər hissəsi isə müxtəlif prosesual məsələləri əhatə edirdi. Məsələn, 9 fevral 1920-ci il tarixli “Mülki məhkəmə icraatı Nizamnaməsinin 1617 maddəsinin dəyişdirilməsi haqqında Qanun”la sözügedən nizamnamənin aktlar üzrə məcburi icra qaydasını nəzərdə tutan 1617 maddəsinə (Qanunlar külliyyatı, XVI c., 1-ci hissə) dəyişiklik edilirdi. Həmin maddənin yeni redaksiyasına görə, məcburi icra üzrə xahişlərlə bəzi məhkəməsinə: pul ödənişlərinə və şeylərin və daşınar əmlakın qaytarılmasına dair öhdəliklər üzrə cavabdehin fayəyiş yeri və ya müvəqqəti qaldığı yer üzrə və ya icra hərəkətlərinin həyata keçirilmə yeri üzrə; daşınmaz əmlakın təmizlənməsi və icarəyə verilməsi öhdəlikləri üzrə isə həmin əmlakın yerləşdiyi yer üzrə mürciət etmək olardı. Məcburi icra haqqında xahişlərin nizamnamənin 590, 593-597, 601-652-ci maddələrində müəyyən edilən qaydada təmin edilməsi nəzərdə tutulurdu. Xahiş təmin edildiyi halda bəzi bəzi hakimləri məhkəmə pristavının adına əmr çıxarırdı⁶⁴.

12 aprel 1920-ci il tarixli “Mülki işlərin qiyabi həlli qaydasında bəzi dəyişikliklər haqqında Qanun”la isə Mülki məhkəmə icraatı Nizamnaməsinin (Qanunlar külliyyatı, c. XVI, h. 1) 145², 151, 155, 719¹ və 728-ci maddələri dəyişdirilirdi. Belə ki, bu maddələrin yeni

⁶¹ ARDA, f. 895, siy. 1, iş 159, v. 1-10.

⁶² Yəni orada, iş 166, v. 111-119.

⁶³ Yəni orada, iş 159, v. 1-10.

⁶⁴ ВПАП, № 12, 18 февраля 1920.

⁶⁰ “Устав гражданского судопроизводства”, Свод законов Российской Империи, в 16-ти томах, т. XVI.

redaksiyasına görə, iddiaçı onun iştirakı olmadan işə baxılmasını və iş üzrə çıxarılmış qərarın surətini verməsini bərisiç hakimindən xahiş edə bilərdi. Lakin iddiaçının şəxsinə və ya vəkili vasitəsilə iştirakını tələb etmək imkanı hakimdə saxlanılırdı. Hakimin bu tələbinə iddiaçı tərəfindən icra edilməməsi halında hakim ümumi qaydalar əsasında qərar çıxarmalı idi (145^{-ci} maddə). İclasla gəlməyənin cavabdeh iki həftə müddətində (bu müddət cavabdehə qiyabi qərardan çıxarış verildiyi vaxtdan hesablanırdı) qərar çıxarmış bərisiç hakiminə qiyabi qərara qarşı şikayət verə bilərdi (151-ci maddə). Əgər şikayət əsasında yeni qərar çıxarılsa, bu sonuncudan şikayət verilmə müddəti qərarın elanı vaxtından ümumi əsaslarla hesablanırdı (155-ci maddə). Eyni qaydalar dairə məhkəmələrinə baxılan işlər üçün də müəyyən edilirdi (719¹ və 728-ci maddələr)⁶⁵.

Azərbaycan Parlamentinin mülki məhkəmə icraatı sahəsində qəbul etdiyi aktlar sırasına, habelə "Şahidlərin və məlumatlı şəxslərin çağırışla gəlməsinə görə pul cəriməsinin artırılması haqqında" 14 iyul 1919-cu il tarixli⁶⁶, "Mülki işlər üzrə qətnamələrdən şikayət edilməsi qaydası haqqında" 27 oktyabr 1919-cu il tarixli⁶⁷, "Öhdəlik predmetinin məhkəməyə saxlanma verilməsi və belə predmetin hərracdən satılması qaydasında bəzi dəyişikliklər haqqında" 18 dekabr 1919-cu il tarixli⁶⁸, "Aktlar üzrə məcburi icra qaydasında bəzi dəyişikliklər haqqında" 12 fevral 1920-ci il tarixli⁶⁹, "Xarici dövlətlərin məhkəmə qərarlarının icrası qaydasının dəyişilməsi haqqında" 26 aprel 1920-ci il tarixli⁷⁰ qanunlar da daxil idi. Bundan əlavə, Azərbaycan Parlamentinin iş qovluğunda "Mülki işlər üzrə məhkəməyə çağırış qaydasında bəzi dəyişikliklər haqqında", "Mülki işlər üzrə şahidlərin çağırış qaydasında bəzi dəyişikliklər haqqında", "Vərəsələrin çağırış qaydasında bəzi dəyişikliklər

haqqında", "Mülki işlərin aidiyyəti qaydasında bəzi dəyişikliklər haqqında", "Mülki işlər üzrə məhkəməyə çağırılan şahidlərin, ekspertlərin və ruhanilərin mükafatının miqdarının dəyişilməsi haqqında" qanun layihələri vardı ki, vaxtın azlığından layihə olaraq qalmışlar.

Bu bölməni yekunlaşdıraraq qeyd etmək zəruridir ki, 1919-cu ilin aprelindən ölkədə məhkəmə-hüquq islahatına geniş hazırlıq işləri başlamışdır (bu barədə növbəti bölmədə ətraflı bəhs ediləcəkdir) və həmin islahatın tərkib hissəsi kimi ədliyyə sistemində və eləcə də məhkəmə icraatında köklü dəyişikliklər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Heç təsadüfi deyildir ki, bu məsələ ilə bağlı olaraq Ədliyyə Nazirliyinin nəzdində yaradılmış komissiyanın beş yarımkomissiyasından hər biri bu və ya digər dərəcədə məhkəmə icraatı ilə əlaqəli idi.

⁶⁵ Yəna orada, № 27, 21 aprel 1920.

⁶⁶ ARDA, f. 895, siy. 1, i, iş 106, v. 4-23.

⁶⁷ Адрес-календарь, III ч., 65.

⁶⁸ ARDA, f. 895, siy. 1, i, iş 76, v. 6-7.

⁶⁹ Yəna orada, iş 249, v. 12; Azərbaycan, № 33, 16 fevral 1920; № 34, 19 fevral 1920.

⁷⁰ Азербайджан, № 84, 28 апреля 1920.

YEDDİNCİ BÖLÜM

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ –
HÜQUQ VƏ CƏMİYYƏT:
HÜQUQ ÇAĞDAŞLAŞMA YÖNÜNDƏ
İCTİMAİ DƏYİŞİKLİKLƏR VASİTƏSİ KİMİ

I. HÜQUQ VƏ İCTİMAİ DƏYİŞİKLİKLƏR: NƏZƏRİ- METODOLOJİ QEYDLƏR

Tədqiqatın bu bölümü "hüquq və cəmiyyət" yanaşmasına ("law and society" approach) əsaslanır. Bu yanaşma nəzəriyyəçilərinin diqqət mərkəzində duran əsas məsələlərdən biri hüquq və sosial dəyişikliklərin əlaqəsinin öyrənilməsidir¹. Onlara görə, hüquq cəmiyyətdə həm müstəqil, həm də asılı dəyişən hesab edilir; hüququn digər sosial sistemlərlə qarşılıqlı əlaqələri vurğulanmaqla, ona həm sosial dəyişikliklərin nəticəsi, həm də səbəbi kimi baxılır. Burada sosial dəyişiklik dedikdə, heç də cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklər, yəni sadəcə "əvvəllər mövcud olmayan bir şeyin mövcud olması və yaxud əvvəllər mövcud olan bir şeyin mövcud olmaması" anlaşılır. Sözün daha konkret mənasında sosial dəyişiklik dedikdə, "çox sayda insanın məşğul olduğu qrup fəaliyyəti və münasibətlərinin onların və ya onların valideynlərinin əvvəllər məşğul olduqlarından fərqləri" başa düşülür. Bu, cəmiyyətdə idarəetmə, iqtisadiyyat, təhsil, din, ailə həyatı və s. ilə əlaqədə insanların münasibətlərinin təməl üsullarının yenidən qurulmasında təzahür edir².

"Hüquq və cəmiyyət" yanaşması nöqtəyi-nəzərdən hüquq və sosial dəyişiklik arasında qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsinin ən azi

¹ "Sosial" anlayışı əsas etibarilə iki mənada işlədilir: (1) geniş mənada – cəmiyyətdə insanların həyatına aid bütün münasibətlər spektri kimi, "ictimai" anlayışına sinonim olaraq və (2) dar mənada – əhəlinin müəyyən hissəsinə – konkret fərqlərə və ya onların qruplarına göstərilən xidmətlər və ya yardımlar, məsələn, sosial təminat (təqaüdlər), əhəli qruplarının sosial müdafiəsi. Burada "sosial" anlayışından onun geniş mənasında istifadə edilir.

² Ətraflı məlumat üçün bax: Harold W. Horowitz and Kenneth L. Karst, *Law, Lawyers and Social Change* (Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1969); *Law and Social Change*, ed. Stuart S. Nagel (Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1970); *Law and Social Change*, ed. Jacob S. Ziegel (Toronto: Osgoode Hall Law School, 1973); Wolfgang Friedman, *Law in a Changing Society*, 2nd ed. (New York: Columbia University Press, 1972).

³ Steven Vago, *Law and Society*, 317.

iki aspekti fərqləndirilir: (1) sosial dəyişikliklər hüquqi dəyişikliklərin səbəbi kimi və (2) hüquq sosial dəyişikliklərin vasitəsi kimi.

Birinci aspektin əsasında belə bir müddəa durur ki, cəmiyyətdə baş verən hüquqi dəyişikliklər yeni sosial ehtiyaclardan doğur: "Hüquq, onun necə olmasından asılı olmayaq, ən azından ümumi sosial qüvvələrin məhsuludur, onlarla birlikdə hərəkət edir və cəmiyyətlə hər bir nöqtədə qarşılıqlı təsirdə olur"⁴. Bu baxımdan Azərbaycan Cümhuriyyətinə münasibətdə hüquq və sosial dəyişikliklərin əlaqəsinin müəyyən edilməsi elə bir çətinlik törətmir: Cümhuriyyətdə yaradılan yeni hüquq Azərbaycan cəmiyyətində baş vermiş köklü siyasi dəyişikliyə – müstəqil milli dövlətin yaranması və çağdaş demokratik cəmiyyət quruculuğuna başlanmasına – bir cavab idi.

Hüquq və sosial dəyişiklik arasında qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsində daha çox önəm verilən ikinci aspekt (hüquq sosial dəyişikliklərin bir vasitəsi kimi)⁵ baxımından yanaşdıqda isə ən ümumi formada qeyd etmək lazımdır ki, sosial dəyişikliyə hüquqi cavab öz növbəsində yeni sosial dəyişikliklərə, daha təfsilatı ilə desək, cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində problemlərin azaldılmasına və ya həllinə və yaxud da ən pis halda kəskinləşməsinə gətirib çıxarır⁶. Burada hüququn ictimai həyata təsirinin nəticəsi kimi əldə edilən nailiyyətlər (pozitiv dəyişikliklər), eləcə də bu təsirə əks-təsirdə olan amillərin müqaviməti ilə şərtlənən uğursuzluqlar (neqativ dəyişikliklər) diqqət mərkəzində olur. L.M. Fridmanın qeyd etdiyi kimi, hüquq vasitəsilə həqiqi sosial

⁴ Lawrence M. Friedman, "General Theory of Law and Social Change", in *Law and Social Change*, ed. Jacob S. Ziegel (Toronto: Osgoode Hall Law School, 1973), 20.

⁵ Bax, məs.: William M. Evan, "Law as an Implement of Social Change", in *Applied Sociology: Opportunities and Problems*, eds. Alvin W. Gouldner and S.M. Miller (New York: Free Press, 1965): 285-93; Yenezkel Dror, "Law as Tool of Directed Social Change", *American Behavioral Scientist* 13 (1970): 553-59; Franklin Zimring and Gordon Hawkins, "The Legal Threat as an Implement of Social Change", in *Law and Control in Society*, eds Ronald L. Akers and Richard Hawkins (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1975): 329-39.

⁶ Vago, *Law and Society*, 322.

dəyişikliklər başlıca olaraq hüquq sistemindən kənar, lakin onun təsiri ilə baş verən, yaxud da, daha nadir hallarda, hüquq sisteminin daxilində baş verib ondan kənarə təsir edən yaradıcı dəyişiklik kimi təsvir oluna bilər.

Məlum olduğu kimi, sosial dəyişikliklər çoxsaylı amillərin və əksər hallarda da onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin məhsuludur. Hüquq və hüquq mədəniyyətinə əlavə olaraq, burada dəyişikliyin siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni və psixoloji amillər, struktur gərginlikləri, texnologiya, ideologiya, rəqabət, konflikt kimi çoxlu mexanizmləri vardır. Bir-birindən təcrid olunmayan bütün bu mexanizmlər öz aralarında çox yollarla sıx qarşılıqlı əlaqədədirlər. Onlar həm pozitiv, həm də neqativ təsirlərə malikdirlər. Əksər hallarda hüquqi dəyişikliklər və onların təsirinin nəticəsi kimi də sosial dəyişikliklər cəmiyyətin müxtəlif qrupları tərəfindən müxtəlif səbəblərlə (məsələn, bu qrupların dayarlarındakı və maraqlarındakı fərqlər) müqavimətə məruz qalır. Sonuncuların müəyyən edilməsi isə (bu nə qədər çətin olsa da) onlar arasında səbəb və nəticə əlaqələrinin ortaya qoyulmasına gətirib çıxarır⁷.

Hüququn sosial dəyişikliklərdəki rolunu araşdırarkən nazara almaq lazımdır ki, bu zaman hüququn birbaşa (*direct*) və dolaylı (*indirect*) rolu və ya təsiri fərqləndirilir. Hüquq bir çox hallarda təməl sosial institutlarla bəzə qarşılıqlı əlaqədə olur və bu, hüquq və sosial dəyişiklik arasında birbaşa münasibətlər yaradır. Məsələn, təhsildə diskriminasiyanı qadağan edən qanun əvvəllər xaric olunmuş qruplara məktəbə getməyə imkan verməklə sosial dəyişikliyə birbaşa təsir edir. Digər tərəfdən, "hüquq çəşidli sosial institutlar formalaşdırmaq yolu ilə sosial dəyişikliyə önəmli dolaylı rol oynayır, bu institutlar da öz növbəsində cəmiyyətə birbaşa təsir edir"⁸.

Bəhs edilən yanaşmanın təmsilçilərindən birinə görə, "[hüquq] anı bir ictimai dəyişiklik vasitəsi olmağa əlverişli deyildir"⁹. Hər

⁷ Yenə orada, 317-18.

⁸ Yenezkel Dror, "Law and Social Change", in *The Sociology of Law*, ed. Rita James Simon (San Francisco: Chandler Publishing Company, 1968): 673.

⁹ Gregory J. Massel, "Law as an Instrument of Revolutionary Change in a

haldə, bu təsdiq hüququn dolay təsirinə münasibətdə özünü doğruldur. Bununla belə, hüquq vasitəsilə reallaşdırılan dəyişiklikdən uğurlu nəticə əldə etmək üçün dəyişikliyin nisbətən qısa zamanda həyata keçirilməsi əsas şərtlərdən biri sayılır¹⁰.

Hüquq və sosial dəyişikliklərin əlaqəsindən bəhs edərkən dəqiqləşdirilməsi gərəkən məsələlərdən biri də hüquq vasitəsilə cəmiyyətdə həyata keçirilən islahatların sosial dəyişikliklərdə rolu məsələsidir. Bu zaman hüquq islahatlarını və hüquq vasitəsilə həyata keçirilən islahatları fərqləndirmək lazımdır. Geniş mənada götürüldükdə, necə ki, hüquq sistemi sosial sistemin bir altistemi-dir, eləcə də hüquq islahatı sosial dəyişikliyin bir həlqəsi olur. Lakin L.M. Fridmanın da qeyd etdiyi kimi, bütün hüquqi dəyişikliklər sosial dəyişiklik olmadığı kimi, bəzi kateqoriyaya hüquq sisteminin sistem daxili dəyişikliklərinin əksər hissəsi daxil olmur: artıq baş vermiş ictimai dəyişikliklərin sadəcə rəsmi tanınmasını və təsdiqini özündə ehtiva edən (a) qanunvericiliyin normativ təftişi, (b) macəllələşdirmə və ya (c) "hüquq islahatı"¹¹.

Sosial dəyişikliklərin hüquq vasitəsilə həyata keçirilməsi bütün çağdaş dövlətlərin əsas cəhətidir. Çağdaşlığı hədəfə alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə də lap başlanğıcdan bu cəhət xas olmuşdur. Odur ki, əsas müddəaları yuxarıda təsvir edilən yanaşma AXC-yə münasibətdə də tətbiq edilə bilər.

Beləlikə, bu bölümün irəlidəki səhifələrində əvvəlcə Cümhuriyyət dövrü Azərbaycanında cəmiyyət həyatının ayrı-ayrı sahələri üzrə hüquq vasitəsilə həyata keçirilən dəyişikliklər, əldə edilən nailiyyətlər, eləcə də həmin sahələrin geniş sosial-tarixi kontekstdə baxılması ilə buraxılmış fürsətlərin səbəbləri aydınlaşdırılacaq (II paragraf), sonra isə hüquq və islahatlar kontekstində AXC-nin yarıncıq qalmış islahat layihələrindən bəhs ediləcəkdir (III paragraf).

Traditional Milieu, The Case of Soviet Central Asia", *Law and Society Review* II(2) (1968): 227.

¹⁰ Evan, "Law as an Implement of Social Change", 288-91.

¹¹ Friedman, "General Theory of Law and Social Change", 17-33.

II. HÜQUQUN CƏMİYYƏT HƏYATINA TƏSİRİ: NAILİYYƏTLƏR VƏ UĞRUSUZLUQLAR

Heç şübhəsiz, hüquq cəmiyyət həyatının ən müxtəlif sahələrində dəyişikliklərin mühüm vasitəsi kimi çıxış edir. Bu, Cümhuriyyət zamanı da belə olmuşdur. Daha köklü dəyişikliklər ilk növbədə və başlıca olaraq siyasi sahəni əhatə edirdi. Oxucu belə dəyişikliklərlə kitabın əvvəlki bölümlərində yetərincə tanış ola bilər. Burada isə Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün digər tələyüklü sahələrdə – ictimai şüur, təhsil və milli iqtisadiyyat kimi sahələrdə hüquq vasitəsilə həyata keçirilən dəyişikliklərdən və bu zaman əldə edilən nailiyyətlərdən və uğursuzluqlardan, eləcə də bu sonuncuların doğuran səbəblərdən bəhs ediləcəkdir.

1. Hüquq və ictimai şüur: çağdaşlaşma yolunda kövrək addımlar

Cəmiyyətdəki sistem dəyişikliklərinin mərkəzi ünsürü, şübhəsiz ki, insandır. İnsan dəyişmədikcə burada hər hansı bir köklü dəyişikliyə nail olmaq, əgər bu ümumiyyətlə mümkünsə, çox çətin-dir. Əlbəttə, burada söhbət forma deyil, məzmun dəyişliyindən, yəni insanın şüurundakı dəyişiklikdən gedir. Bütöv topluma münasibətdə isə bu zaman bəhs mövzusu ictimai şüur və ondakı dəyişiklik olur.

Öncə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan cəmiyyəti çağdaşlaşma yoluna *tabula rasa* olaraq çıxmamışdır. Cümhuriyyət öncəsi dövrdə cəmiyyətin elitar təbəqəsi tərəfindən aparılan gərgin işin nəticəsi olaraq Azərbaycanlıların ictimai, xüsusilə də milli şüurun inkişafında bir sıra müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Bu sıradakı milli kimliyin dərk edilməsi, ictimai-siyasi fəallığın artması, qadınlara münasibətin dəyişməsi, onların məktəblərdə təhsil almağa başlaması, dini inanc sahəsində şiə və sünni məzhəb ayrılığının aradan qaldırılmasına göstərilən səylər¹² və s. göstərilə bilər. Ümumrusiya Müəssisələr Məclisinə seçkilərdə azərbaycanlıların

¹² Bu barədə bax: Mehmetzadə, *Azərbaycan Misak-ı Millisi*, 61; Keykurin, *Nəğibzadə Şeyxzamanlının xatirələri və istiqlalıyyət fədailəri*, 84; Baykara, *Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi*, 312-13.

görünməmiş dərəcədə fəallığı və onların böyük əksəriyyətinin "Müsavat" partiyasının uğrunda mübarizə apardığı ərazi muxtariyyəti ideyasını müdafiə etməsi Azərbaycan cəmiyyətində ictimai-siyasi şüurun inkişaf göstəricisi və eyni zamanda parlaq nümunəsi idi. M.Ə. Rəsulzadə bunları nəzərdə tutaraq yazırdı ki, Azərbaycan Türklüyü Cümhuriyyət öncəsi dönmədə heç də hazırlıqsız deyildi; o, "artıq siyasi idraktan məhrum, arzuyu-millisi taazuv [formalaşmamış], şəkilsiz bir kütlə halında deyildi. Həyatını ibraz edəcək [sübut edərək göstərəcək] vasitələrə malik, diri və yaşamaq istəyini hissettirəcək zi-ruh [canlı] bir vücut halında idi. On sənəlik kiçik bir fasilə Azərbaycan Türklüyünü müteaddid [çoxsaylı] mətbuata, müxtəlif müəssisələrə, siyasi məhəllələrə [dərnəklərə], hafi [gizli] cəmiyyətlərə, zamandan məkandan anlar münavəvrlərə malik, idrak və şüur sahibi bir cəmiyyət halına gətirmişdi"¹³.

Əgər Cümhuriyyət dönməninə qədər yalnız millət inşası həyata keçirilmişdirsə, 1918-1920-ci illərdə millət, eləcə də milli şüurun sonrakı inkişafı dövlət inşası ilə paralel aparılmışdır. Bu işdə hüququn mühüm rolu olmuşdur. Burada ilk növbədə milli dövlətin özünün də yaranmasını bayan edən mühüm hüquqi akt kimi İstiqlal Bəyannaməsinin ictimai şüura böyük təsiri qeyd edilməlidir. Heç şübhəsiz, hər bir xalqın öz ideali, öz arzusu olur. Milli müstəqil dövlət – Azərbaycan xalqının haqq etdiyi belə bir ideal, belə bir arzu idi! İstiqlal Bəyannaməsi də millətin bu arzusunun gerçəkləşdirdi. Məhz "28 Mayıs-da elan olunan İstiqlal Bəyannaməsi ilə Azərbaycan Türkü kəndisini milliyət dövründən çıxaraq artıq rüşt və kəmalini bulmuş bir millət olduğunu dərk və müstəqil bir həyat ilə yaşamaq əzmində olduğunu bütün cəhana qarşı elan etmişdir"¹⁴. Bununla istiqlal və hürriyyət fikri Azərbaycan xalqında "bir zehniyyət halına"¹⁵ gəlir. M.B. Məmmədovdanın qeyd etdiyi kimi, hər bir azərbaycanlının "Misak-ı Milli olunan bu bəyannamə

¹³ Mehmet Emin Resulzade, *Azərbaycan Cumhuriyyəti: Keyfiyyəti-Təşkilü və Şimdiki Vaziyəti* (İstanbul, 1339-1341), 35.

¹⁴ M.E. Resulzade, "Azərbaycan İstiklal Günü'nün Tes'idi", *Yeni Kafkasya* 4(18) (18 Haziran 1927): 8. Bax, həmçinin: M.E. Resulzade, *Yeni Kafkasya Yazıları*, 1923-1927, 328.

¹⁵ Resulzade, "Azərbaycan Cumhuriyyəti", *İstiqlal, 1918 – 28 Mayıs – 1919*, 36.

Azərbaycan efsar-ı ümumiyyəsinin tərbiyasında böyük və müəssir bir rol oynamışdır"¹⁶. Bu tarixi sənəd "İnsan və vətəndaş hüquqlarını bəyannaməsi"nin Fransa tarixində oynadığı eyni rolu Azərbaycan tarixində ifa etmişdir"¹⁷.

İstiqlal Bəyannaməsinin qəbulu ilə Azərbaycan türklərinin nəinki milliyətdən millətə, habelə məhkum milliyətdən hakim millətə dönüşü baş verir. Müstəqil milli dövlətliliyin varlığı, vətəndaşların şəxsi mənəfiyinin millətin ümumi mənəfiyi ilə üst-üstə düşməsi Azərbaycan Cümhuriyyəti vətəndaşları üçün təşviqədi motivasiya idi. Bu, həyata keçiriləcək dəyişikliklərin taleyi baxımından çox mühüm məqam idi, axı dəyişikliklər insanların mənəfələri nəzərə alındıqda və onların dəyərlərini dəstəklədikdə asan qəbul edilir. Əks halda, insanların dayar və davranış standartlarının dəyişməsi tələb olunur ki, bu da çox çətin və zaman aparan bir işdir.

Azərbaycan Cümhuriyyətində hüquq sosial həyatın tənzimlənməsi və islahatlar həyata keçirilməsinin mühüm aləti idi. Burada bütün sosial gəyişikliklər hüquq vasitəsilə həyata keçirilirdi. Cümhuriyyətin mövcudluğu dövründə qəbul edilən qanunların ədalətli olması, millətin hər bir təbəqəsinin mənəfə və maraqlarını ədalətli diqqət mərkəzində saxlaması, bütün vətəndaşların mülki və siyasi hüquq və azadlıqlarının real təmininə və cəmiyyətdə ədalətli hüquq düzəninə bərqərar olmasına yönəlməsi, eləcə də təqsiri şəxslərin istisnasız olaraq cəzalandırılması əhalinin təkcə hüquq düşüncəsinin deyil, bütövlükdə ictimai şüurunun inkişafında izsiz ötüşə bilmədi və ötürməmişdir. Bu baxımdan Ü. Hacıbəylinin müşahidələri maraqlıdır: "Baxışus Nikalay dövrü-mənhusundan qalma bir təkmul sui-idarələrin ləğvini böylə idarə başında duran bürokrat tərbiyəli adamların yavaş-yavaş iş başında rəf edilmələrini görən əhali hokumatimizin böylə müdəbbirənə tədbirlərindən xoşhal olub, öz-özümüzü özlərdən yaxşı dolandırmaq iqtidarımıza iman və etiqad etməkdədirlər"¹⁸.

¹⁶ Mehmetzade, *Azərbaycan Misak-ı Milli*, 83.

¹⁷ Yəna orada, 83-84.

¹⁸ Ü. Hacıbəyli, "Dördgöz olmalıyıq", № 166, *Azərbaycan*, 25 aprel 1919. – "Azər-

Yeni Azərbaycan qanunları çağdaş demokratik, hüquqi və dünyəvi dəyərlərə, prinsiplərə və standartlara söykənirdi. Demokratıya, parlament, seçkilər, insan hüquq və azadlıqları və s. bu qəbildən idi. Hüquq vasitəsilə həyata keçirilən mühüm dəyişiklikləri özündə ehtiva edən və azərbaycanlıların şüuru üçün yeni olan bu dəyər, prinsip və standartların gerçəkliyi çevrilməsi, təbii ki, cəmiyyətin dəstəyi olmadan mümkün deyildir: insanlar onları qavrayaraq qəbul etməli, eləcə də müvafiq olaraq öz davranış qaydalarını dəyişməli tələb olunurdu. Bütün bunlar ictimai şüurda əsaslı dəyişikliklərin nəticəsi kimi ortaya çıxmağa bilirdi.

Bayan edilən, qanunlara hopdurulan dəyər və ideallara real praktika arasında uçurumun ictimai şüura mənfi təsiri yaxşı məlumdur. Təkcə ədalətli qanunların qəbulu ilə deyil, həm də onlara ilk növbədə hakimiyyətin yüksək səviyyəsində ciddi əməl edilməsilə siyasi quruluşa inam və hakimiyyətə rəğbət təmin etmək olur. Bu isə yenidən təşəkkül tapmış bir hakimiyyət üçün xüsusilə vacibdir. Bəzən ayrıca bir hüquqa əmələmə faktının ictimai şüura təsiri bütöv bir qanununkundan daha çox olur. M.Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, "inqilablara, mütəfəkkir və münəvvər zümrə, həyat və qanunlar üzərinə icra-yi təsir edən fikir və düsturların təbəddülündə görülsə də, xalq kütləsi, bu təbəddülə yalnız gözünə girəcək qədər dəyişən zahirlərlə anlar və yalnız bu kimi hadisələr üzərinə düşünür"¹⁹. Cümhuriyyət dönəmində göstərilən məqam hakimiyyətin ən yüksək səviyyəsində daim diqqət mərkəzində saxlanılmış, qanunlara dönmədən əməl edilməsi bir prinsip işi olmuşdur. Bunu korruptsiyaya qarşı, vəzifəli şəxslərin və məmurların sui-istifadə hallarına qarşı mübarizə sahəsindəki faktlar daha qabarıq göstərir. Milli Azərbaycan dövlətinin beşiyi başında duranlar yaxşı anlayırdılar ki, cümhuriyyət idarəçiliyinə keçilməsi özü-özlüyündə "rüşvəti ortadan qaldıracaq bir hadisə deyildir"²⁰, amma bu sosial bala ilə mübarizə aparılmalıdır və özü də kəskin və bəzən bəzən bir şəkildə.

baycan" qəzetində parlament hesabatlara və sərəhər (noyabr 1918 – aprel 1920), II c., 16.

¹⁹ Rəsulzadə, "Cümhuriyyət bayramı", *Yeni Kafkasya Yazıları*, 190.

²⁰ Pierre Pean, *Dünyada və Türkiyə'də Rüşvət və Azgelişmişlik*, Türkiyə bölmünü hazırlayan: İlhanı Soysal, türkçəsi: Hüseyin Boysan, (İstanbul: Altın Kitaplar, 1990), 267.

Bunun üçün millət adına görülən işə, dövlətçilik prinsiplərinə sadiqat, mənəvi səliq, prinsiplilik və qətiyyət tələb olunurdu. Məhz bütün bu yüksək keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən Cümhuriyyət rəhbərlərinin qətiyyətliliyinə qarşı mübarizə sahəsində mühüm tədbirlər görülmüşdü. Bu tədbirlər həm hüquqyaratma səviyyəsində – qanunvericilikdə, həm də hüquqtəbqiyyətə səviyyəsində – praktikada öz əksini tapmışdır. Əvvəlki bölmədə hüquqyaratma sahəsində görülən tədbirlərdən kifayət qədər bəhs edilmiş, hüquqtəbqiyyətə sahəsinə əlaqədar bəzi faktlar verilmişdir. Belə faktlar isə az olmamışdır. Onlardan bir neçəsini də burada əlavə edək. Məsələn, baş nazir N. Yusifbəylinin Yusifli adlı müşaviri şəkər alqı-satqısında fırıldaqçı yola verdiyinə görə məhkəməyə verilmiş, müşavirlikdən uzaqlaşdırılmış və mənsub olduğu «Müsavat» partiyasından qovulmuşdur²¹. 1919-cu ilin iyun ayında vəzifə cinayətlərinə görə Bakı Dairə Məhkəməsinin sabiq baş notariusu Qubarjevskinin və onun köməkçisi Bakradzenin əleyhinə Cəzalar qanunnaməsinin 362 və 411-ci maddələri üzrə cinayət təqibi başlanmış²², yenə vəzifə cinayətlərinə görə Quba şöbəsi bəzi hakimlərin köməkçisi, Quba şəhər istintaq idarəsinin müdiri S.M. Səilova qarşı Cəza qanunnaməsinin 372 və 378-ci maddələri üzrə cinayət işi başlanmış, o, istintaq və məhkəmə müddətində tutduğu vəzifədən kənarlaşdırılmışdır²³.

Onu da qeyd edim ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin işğalından sonra bolşevik rejimi tərəfindən milli hökumətin işlərinin təhqiqatı üzrə müxtəlif komissiyalar yaradılmış, amma həmin komissiyaların bütün ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, bu hökumət hər hansı qeyri-qanuni fəaliyyəti işə edəcək, onu ləkələyə biləcək heç bir sənəd ortaya qoyulmamışdır, çünki sovet partiya funksionerlərinin özlərinin də etiraf etdikləri kimi, belə sənədlər yerli-dibli olmamışdır²⁴.

²¹ Keykurin, *Nağıbzəy Şeyxzamanlının xatirələri və istiqlalyyət fədailəri*, 98.

²² *Azərbaycan*, № 129, 24 iyun 1919.

²³ *Yenə orada*, № 130, 25 iyun 1919.

²⁴ Bax: Rəsulzadə, "Şahitləri Kimdir?", *Rəsulzadə, Yeni Kafkasya Yazıları*, 58-59; Mehmetzadə, *Milli Azərbaycan Hərəketi*, 155-56.

AXC-də hüququn ictimai şüura dolayı təsiri kanalları müxtəlif olmuşdur. Gerçəklikdə ictimai şüur cəmiyyət həyatının ən müxtəlif sahələrində Cümhuriyyətin apardığı siyasətin, eləcə də hüquq vasitəsilə baş verən dəyişikliklərin dolayı təsiri olmuşdur. Azərbaycan Cümhuriyyətində belə təsirin ən bariz nümunələrindən biri hüququn təhsil sistemində birbaşa təsirinə (onun institusionalaşdırılmasındakı birbaşa iştirakının) dolayısı ilə ictimai şüurun inkişafında əks olunmasıdır.

Yuxarıdakı təhlildən də görüldüyü kimi, Azərbaycan Cümhuriyyətində hüququn ictimai şüura təsiri, ondakı dəyişikliklərdə iştirakı əsas etibarilə dolayı olmuşdur. Digər tərəfdən, ictimai şüurun özü də dəyişikliyə çətin məruz qalan bir fenomenidir. Oudur ki, ictimai şüurda dəyişikliklərin dərhal baş verəcəyini düşünmək sadəlövhlik olardı. Bundan əlavə, ictimai şüurun inkişafına mənfi təsir edən, onu əngəlləyən müxtəlif amillər mövcud olmuşdur. Bu amillər içərisində iqtisadi (iqtisadi-maliyyə böhranı ilə əlaqədar həyat şəraitinin aşağı olması), psixoloji (yenilik qarşısında qorxu) və dini (müsləman əhəlinin dini ənənələrə sıx bağlılığı) amillər xüsusilə qeyd olunmalıdır. Bu səbəblərdən Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə ictimai şüurda baş verən dəyişikliklər çox zaman gərəkdirən bir proses olmuşdur. İctimai şüurun çağdaşlaşması yolunda ki kövrəklik də yuxarıda göstərilənlərdən qaynaqlanır.

Eyni zamanda Cümhuriyyət dövründə ictimai şüurda baş verməyə sübhə doğurmayan ən başlıca dəyişiklik kimi istiqal fikrinin şüurlara və qəlblərə hakim kəsilması xüsusilə vurğulanmalıdır. Bununla əlaqədar Ü. Hacıbəyli yazırdı: "...Azərbaycanın türk və müsəlman əhəli arasında istiqal və azad yaşamaq fikri o qədər bərkəliy və o dərəcədə dərinləşib ki, əhəliniz əksəriyyət azəminin vətənpərəstliyi şəkk və sübhə xaricindədir"²⁵. Bu deyilənləri Azərbaycan xalqı Cümhuriyyətin işğalından sonrakı dövrdə istilaya qarşı mübarizəsi ilə sübut etmişdir. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, dörd il müddətində Rus işğalına qarşı Azərbaycanda 56 üsyan baş vermişdir²⁶.

²⁵ Ü. Hacıbəyli, "Dördgöz olmalıyıq", "Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları və sərəhər (noyabr 1918 – aprel 1920), II c. 16.

²⁶ Mehmetzadə, 1) Milli Azərbaycan Hərəketi, 36-57; 2) Azərbaycan Misak-ı

2. Hüquq və təhsil: davamlı olaraq çağdaşlaşmağa doğru

Cümhuriyyətin təhsil sistemi sosial-mədəni dəyişikliklərin önəmli sahələrindən biri idi. AXC-nin bu sahədəki köklü dəyişikliklərə siyasəti M.Ə. Rəsulzadənin ideyaları və "Müsavat" partiyasının proqram müddəalarına əsaslanırdı.

Azərbaycan Hökumətinin Gəncəyə köçməsinə dərhal sonra bu sahədə dəyişikliklərə başlanılmışdır. Onun təhsil sahəsində ən mühüm tədbiri məktəblərin milliləşdirilməsi idi. 1918-ci il 28 avqust tarixli qərarla²⁷ ibtidai, ali ibtidai və ümumi orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi nəzərdə tutuldu. Bu, hər şeydən öncə, təhsilin dövlət dilində – Azərbaycan türklərinin doğma dilində aparılmasını ehtiva edirdi. Bununla Azərbaycan türklərinin ilk dəfə olaraq doğma dilində təhsil almaq hüququ təsbit edilirdi.

Qərara uyğun olaraq, tədrisin ibtidai təhsil müəssisələrində dövlət dilinin məcburi və gücləndirilməsi qaydada öyrənilməsi ilə şagirdlərin doğma dillərində, ali ibtidai və orta təhsil müəssisələrində isə yalnız dövlət dilində aparılması nəzərdə tutuldu. Həm də bu zaman tədrisin digər qeyri-türk dillərdə aparıldığı siniflərdə türk dilinin gücləndirilməsi qaydada öyrənilməsi ilə onun milli dillərdə davam etdirilməsi, bu siniflərdə dövlət dilinin tədrisini o səviyyədə gücləndirmək nəzərdə tutuldu ki, həmin şagirdlər bir, iki il ərzində türk dilində təhsil almağa başlasınlar.

7 sentyabr 1918-ci il tarixli digər bir qərarla türk dilində təhsil alan qeyri-müsəlman şagirdlər üçün onların doğma dillərinin tədrisi nəzərdə tutuldu²⁸. Deməli, təhsilin milliləşdirilməsi prosesində digər millətlərin öz dillərində təhsil almaq hüquqları pozulmamışdır.

Milliləşdirmənin məktəblərin bir hissəsini məktəbdənkənar qoya biləcəyindən ehtiyatlanan Azərbaycan Hökuməti 13 noyabr 1918-ci ildə daha bir qərar vermişdir. Əvvəlki qərarlarda qismən dəyişiklik edilməklə, yalnız bir məktəb olan şəhərlərdə tədrisin rus

Millisi, 84.

²⁷ ARDA, f. 51, siy. 1, iş 1, v. 27-28; *Azərbaycan*, № 6, 8 oktyabr 1918.

²⁸ ARDA, f. 51, siy. 1, iş 1, v. 34.

dilində aparıldığı paralel siniflərin açılması, bir neçə təhsil müəssisəsi olan şəhərlərdə isə onların bir hissəsini milliləşdirməsi, digərlərində isə dövlət dilinin məcburi öyrənilməsi ilə tədrisin rus dilində aparılması nəzərdə tutulur³².

Məktəblərin milliləşdirməsi təhsil sisteminin məzmunca yeniləşdirilməsini də tələb və ehtiva edirdi. Bu yeniləşdirmə siyasətinin əsasında təhsilə yeni yanaşma dururdu. Həmin yanaşmanın əsas prioritetlərini M.Ə. Rəsulzadə belə izah edirdi: "Burada məktəb, elm, texnika tərəfsiz tutulub ondan bəliqli bir partiya və ya sinfin haqlı-haqsız tələblərinə, qulağı sırgalı asir kimi təbə olması istənilmir, əksinə məktəblə alimlərdən yaxşı ilə pisi şəxsən müstəqil fərqləndirən vasitələrə sahib namuslu Azərbaycan vətəndaşı tərbiyə etmələri istənilirdi"³³.

Təhsil sisteminin məzmunca yeniləşdirilməsi istiqamətində bir sıra konkret addımlar atılmışdır. Türk dilində xüsusi tədris proqramları tərtib edilmiş, milli tarix və ənənələrin öyrənilməsinə diqqət artırılmış, rus tarixi əvəzinə ümumi türk tarixinin tədrisinə başlanılmış, milli dərslərin hazırlanması və ya başqa dillərdən bərcüməsi, eləcə də şagird kitabxanalarının təşkili və kitablarla təchiz edilməsi üzrə tədbirlər görülmüşdür. Habelə Hökumətin 21 mart 1919-cu il tarixli qərarı³⁴ əsasında Xalq Maarifi Nazirliyinin nəzdində latın qrafikalt yeni əlifbanın layihəsini hazırlamaq məqsədilə xüsusi komissiya yaradılmışdır. Komissiyaya üç müxtəlif layihə – Məhəmməd ağa Şahxatlının, Abdulla bəy Əfəndizadənin və Abdulla Tağızadə ilə Mirəziz Seyidovun birgə layihələri – təqdim olunsa da, Abdulla bəy Əfəndizadənin latın qrafikasına keçməklə bağlı layihəsi bəyənilmişdir. Layihə 1919-cu il avqustun 20-dən sentyabrın 1-nə kimi Bakıda keçirilmiş Azərbaycan müəllimlərinin qurultayında təsdiq olunduqdan sonra parlamentin müzakirəsinə verilmişdir. Lakin Cümhuriyyətin işğalı nəticəsində proses başa çatmamışdır.

Azərbaycan Hökuməti əvvəlki dövrdə dağıdılmış məktəbləri qısa zamanda bərpa etmiş, ölkənin ayrı-ayrı yerlərində, o cümlə-

dən ucaq yerlərdə yeni məktəblər açmışdır. Məktəblərin milliləşdirilməsi ilə bağlı əsas problemlərdən biri müəllim çatışmazlığı idi. Bu ehtiyacı ödəmək üçün xaricdən, xüsusilə Türkiyədən müəllimlər dəvət edilmişdir. Bundan əlavə, məktəbləri pedaqoji kadrlarla təmin etmək üçün Gəncə müəllimlər seminarıya milliləşdirilmiş, Qori müəllimlər seminarıyının azərbaycan bölməsi Qazaxa köçürülmüş və müstəqil seminarıyaya çevrilmiş, 1919-cu il iyulun 19-dan Qazaxda, Nuxada, Şuşada, Qubada, Zaqatalada, Salyan, Bakı və Gəncədə ibtidai siniflər üçün müəllimlər hazırlayan qışamüddəli – ikiaylıq pedaqoji kurslar (kişi və qadın kursları) açılmış (17 iyul 1919-cu il tarixli qanuna əsasən³⁵), Gəncə şəhərində realni məktəb açılmışdı (3 noyabr 1919-cu il tarixli qanuna əsasən³⁶). Müəllim kadrları hazırlayan institutun açılması da günün tələbi kimi qarşıda dururdu. Pedaqoji institutun açılması 1920-ci ilin sentyabrına planlaşdırılmışdı.

Bu sahədə perspektiv vəziyyət isə məktəblərin dünyəviləşdirilməsi idi. Məlum olduğu kimi, Cümhuriyyət öncəsi dövr Azərbaycanında hər bir milli-dini qrup üçün dini təhsil mövcud olmuşdur. Cümhuriyyət dövründə də dünyəvi məktəblərlə yanaşı, dini məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan Hökuməti müəllimlərin çatışmaması üzündən bu məktəbləri dərhal ləğv edə bilməmiş, onları saxlamaq məcburiyyətində qalmışdır. Lakin "modern bir dövlət öz ideologiyasını aşılamaq və ehtiyacı olan bürokrat kadrları yetişdirmək üçün ən azından vətəndaşların din və inanc fərqlərini daha çox diqqətə almayan tərəfsiz təhsil verən bir sistem qurmaq zorundadır"³⁷. Çağdaşlıq yolunu seçən Azərbaycan Cümhuriyyəti də belə bir təhsil sistemi qurmağı hədəfləmişdir. Mövcud olduğu dövrdə buna tam nail olmasa da, dünyəvi təhsil müəssisələrinin sayını artırabilmişdir. Bu sahədə aparılan təbliğat işlərinin də mühüm nəticələri olmuşdur: əhalinin dünyəvi təhsil almaq səyləri güclənmiş,

³² Yəni orada, f. 895, siy. 3, iş 78, v. 15.

³³ Yəni orada, iş 130, v. 20; BFAAP, № 19, 13 məqra 1920.

³⁴ İbber Ortaylı, "Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay (İstanbul: Alfa, 2000), 133.

³⁵ Yəni orada, siy. 2, iş 185, v. 87.

³⁶ Rəsulzadə, *Əsrimizin Səyahatı*, 40.

³⁷ ARDA, f. 51, siy. 2, iş 4, v. 29.

valideynlərin uşaqlarını dini məktəblərə verməkdən imtina halları çoxalmışdır. Məsələn, Lənkəran qəzasının bəzi yaşayış məntəqələrində belə hallara daha tez-tez rastlanmış, hətta camaatın özünün könüllü olaraq dini məktəblərin bağlanması və şagirdlərin dünyəvi məktəbə qəbulunu xahiş etməsi halı qeydə alınmışdır³⁵.

Təhsil sahəsində Cümhuriyyətin mühüm xidmətlərindən biri Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi idi. 1919-cu il sentyabrın 1-də "Bakı Dövlət Universiteti haqqında qanun", sentyabrın 29-da isə "Bakı Dövlət Universitetinin Nizamnaməsi" Parlament tərəfindən qəbul edilmişdir. "Bakı Dövlət Universiteti haqqında qanun"la universitetdə dörd fakültənin – tarix-filologiya, hüquq, fizika-riyaziyyat və tibb fakültələrinin yaradılması və bu fakültələrə, ilk növbədə, azərbaycanlı kişi və qadınların qəbulu nəzərdə tutuldu. Universitetin Nizamnaməsinə əsasən, universitetə azərbaycanlıların qəbulunu yüngülləşdirmək məqsədilə vaxtilə realni məktəblərində oxuyub rus dilində imtahan verə bilmədiklərinə görə şəhadətnamə ala bilməyən azərbaycanlı oğlan və qızlara qəbulda üstünlük verildi³⁶.

Daha bir diqqətəlayiq tədbir 1919-1920-ci tədris ilində 100 nəfər azərbaycanlının xarici ölkələrin ali məktəblərinə oxumağa göndərilməsi haqqında Parlamentin 1 sentyabr 1919-cu il tarixli qərarı idi. Qərara əsasən, bu məqsədlə xəzinədən Xalq Maarifi Nazirliyinə yeddi milyon vəsait ayrılırdı. Dövlət taqaüdü hesabına oxuyan tələbələr təhsilini başa vurduqdan sonra hökumətin müəyyən etdiyi yerdə dörd il müddətində qeyd-şərtsiz xidmət etməyə borclu idilər³⁷. Yüz nəfərdən onu İngiltərəyə, iyirmi üçü İtaliyaya, qırx beşi Fransaya, doqquzu Türkiyəyə göndərilmişdir. Rusiyada baş verən hadisələrlə əlaqədar ora on üç nəfərin göndərilməsi müvafiqət olaraq təxirə salınmışdır.

Azərbaycan Hökuməti yaşlı şəxslərin də savadlanması qayğısı-

na qalmış və bu istiqamətdə bir sıra tədbirlər görmüşdür. Bu sırada yaşlılar üçün gecə məktəblərinin və qısamüddətli kursların açılmasını göstərmək olar.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin təhsil verdiyi önəm onun dövlət büdcəsindən bu sahəyə ayırıldığı vəsaitlərin məbləğindən də aydın görünür. Təhsil dövlət büdcəsindən ən çox pul ayrılan sahələrdən biri (şəhərlərin, kəndlərin və dağıdılmış təsərrüfatların bərpası və ordunun təchizatı ilə yanaşı) idi. Belə ki, ümumi məbləği 665 mln olan 1919-cu il dövlət büdcəsindən təhsilə 75 mln (adi xərc qismində 45 mln və fəvqəladə xərc kimi 30 mln)³⁸, yəni büdcənin 11,27% məbləğində vəsait ayrılmışdır.

Cümhuriyyət rəhbərliyinin qətiyyətli mövqeyi sayəsində təhsil sahəsində bir sıra nailiyyətlər əldə edilmişdir. Belə ki, artıq 1919-cu ilin sonuna cüzi istisna nəzərə alınmazsa, orta təhsil müəssisələrinin hamısı milliləşdirilmişdir. Bu, Cümhuriyyətin ən böyük uğurlarından biri idi. Təhsil sahəsində milli dövlətin uğurları sırasında, habelə təhsilin məzmunca yeniləndirilməsi, müsəlman olan əhəlinin təhsilindəki ikiliyin aradan qaldırılması və onun dünyəviləşdirilməsi istiqamətində görülən tədbirlər, Bakı Dövlət Universitetinin açılması, azərbaycanlı tələbələrin xaricə oxumağa göndərilməsi də xüsusi qeyd edilməlidir. Qənaətimcə, təhsil sistemi Azərbaycan Cümhuriyyətinin çağdaşlaşma yönündə dəyişikliklər həyata keçirdiyi ən uğurlu sahə hesab edilə bilər.

Yuxarıda göstərilən uğurların siyahısı daha da uzun ola bilərdi, əgər görülən işlər ciddi çətinliklərlə üzlənməsaydı. Amma bu çətinliklər dövlətin bu sahədəki siyasəti ilə deyil, daha çox əvvəlki rejimdən qalmış problemlərlə bağlı idi. Əlbəttə, dövlətin ağır iqtisadi-maliyyə vəziyyəti, eləcə də pedaqoji kadrların və zəruri dərslər vəsaitlərinin çatışmaması da öz təsirini göstərmiş deyildi. Lakin bu sahədəki dəyişikliklər daha çox təhsil sistemindən kənar amillərin təsiri ilə mürəkkəbləşmişdir. Belə amillər sırasında əhəlinin ənənələri, xüsusilə də dini ənənələrə sıx bağlılığı, özəlliklə də Azərbaycan dövlətçiliyini, eləcə də türkcasını tanımaq istəməyən ayrı-ayrı qrupların müqaviməti göstərilə bilər.

³⁵ A. Назарли, *Народное образование в Азербайджанской Республике, 1918-1920 гг.* (Баку: Нурлан, 2008), 81.

³⁶ ARDA, I. 895, s. 3, iş 73, v. 42-43.

³⁷ *Адрес-календарь*, III ч., 57-58.

³⁸ *Azərbaycan Paris Sülh Konfransında*, 49.

3. Hüquq və milli iqtisadiyyat: gözləntilər və reallıq

Dövlətin iqtisadi müstəqilliyini təmin etmək Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas vəzifələrindən biri idi. İqtisadi inkişafa nail olunmasının həm dövlətin siyasət müstəqilliyinin qorunub saxlanması, həm də əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və hakimiyyətə inamının möhkəmləndirilməsi üçün müstəsna əhəmiyyəti var idi. Təsədüfi deyildir ki, Cümhuriyyətin bu sahədəki siyasətinin əsasında belə bir ideya dururdu ki, "fikri, milli və siyasi istiqdalları kökü iqtisadi istiqdaldadır"³⁹.

Böhran şəraitində fəaliyyətə başlamış Azərbaycan Hökuməti hərc-mərclik dövründə dağıdılmış ölkənin iqtisadi-təsərrüfat həyatının qaydaya salınması sahəsində böyük çətinliklərlə üzləşmişdir. Bu üzdən fəaliyyətinin ilk yarım ilində hökumət əsas etibarilə bərpa işləri ilə məşğul olmaq məcburiyyətində qalmışdır.

Həm bu dövrdə, həm də sonrakı dövrlərdə iqtisadi sahədə dəyişikliklər üçün hüquq mühüm bir vasitə olmuşdur. O, Azərbaycan Cümhuriyyəti iqtisadiyyatının inkişafı üçün vacib olan tədbirlərin – sənayenin və kənd təsərrüfatının sahəna salınmasının, inflyasiyaya qarşı mübarizənin, pul dövryyəsinin tənzimlənməsinin, digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin qaydaya salınmasının, dövlətə sahibkarlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin vergilər vasitəsilə müəyyən edilməsinin əsas aləti kimi çıxış etmişdir. Cümhuriyyət dövründə hüququn iqtisadi sahədəki dəyişikliklərdə vacib rolunu belə bir fakt da əyani sübut edir ki, öz mövcudluğu dövründə Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin qəbul etdiyi 230 qanundan 80-dən artığı, başqa sözlə, qəbul edilən bütün qanunların 1/3 hissəsindən çoxu məhz iqtisadi və maliyyə məsələlərinə aid olmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatının özəyi olan neft sənayesinin inkişafı özünün strateji əhəmiyyətinə görə dövlətin fəaliyyətinin başlıca prioritetlərindən idi. Hüququn iqtisadi sahəyə bağlı ictimai həyata birbaşa təsiri də özünü ilk növbədə neft sənayesinə münasibətdə göstərmişdir. Məlum olduğu kimi, Bakı və onun neft rayonunda baş verən hərbi hadisələr, eləcə də bolşeviklərin neft sənayesini

milliləşdirmə eksperimenti nəticəsində 1918-ci ildə neft sənayesi dağıdılmış və hasilat əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşmüşdür. Ona görə də iqtisadi sahədə AXC-nin tədbirləri, hər şeydən əvvəl, bu sahəyə yönəlmiş və öz ifadəsini ilk növbədə bolşeviklərin milliləşdirmə eksperimentinin ləğv edilməsində tapmışdır. Bu işə həmin məsələ ilə məşğul olacaq xüsusi orqanın yaradılmasından başlanmışdır. 1918-ci il iyunun 14-də ticarət və sənaye nazirinin təklifi ilə Bakı XKS-nin milliləşdirməni həyata keçirən əsas orqanı olan Bakı Xalq Təsərrüfatı Şurasının – BXTŞ-in işlərini ləğv etmə komissiyasının iclası çağırılmışdır. Bu orqanın ilk işi problemi hərtərəfli öyrənmək, onu hökumət səviyyəsində qoymaq olmuşdur. BXTŞ-in işlərini ləğv etmə komissiyasının 22 sentyabr 1918-ci il tarixli iclasında neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edilməsi zəruri hesab edilmişdir. 1918-ci il oktyabrın 1-də Hökumət "Neft sənayesinin milliləşdirilməsi və müəssisələrin keçmiş sahibkarlarına qaytarılması haqqında" qərar qəbul etmişdir. Qərarla neft sənayesi və ona yardımçı müəssisələrin, eləcə də ticarət donanmasının milliləşdirilməsi haqqında, habelə bütün bu müəssisələri idarə etmə qaydasına dair keçmiş Bakı Xalq Komissarları Sovetinin verdiyi bütün dekret və sərəncamlar ləğv olunmuşdur⁴⁰. Milliləşdirmə neft sənayesi ilə yanaşı, digər yardımçı sahələrdə də aid edilir. Bütün mədənlər, zavodlar, gəmilər və bu müəssisələrin istisnasız olaraq bütün əmlakı neft və qazı məhsul qalıqlarının müəyyən edilməsi ilə onların sahiblərinə qaytarılırdı. Ticarət və Sənaye Nazirliyinin məlumatına əsasən, bu iş oktyabrın 11-nə başa çatmış və həmin tarixdən də göstərilən müəssisələr və onların əmlakı sahiblərinə qaytarılmışdır⁴¹.

Azərbaycan Parlamenti fəaliyyətə başladıqdan sonra neft sənayesinin inkişafını diqqətdə saxlamış və onun inkişafı ilə əlaqədar zəruri qanunvericilik tədbirləri görmüşdür. Məsələn, 24 dekabr 1919-cu il tarixli qanunla milliləşdirilmiş neft sənayesi müəssisələrinə ssudalar verilməsi belə tədbirlərdən biri idi⁴².

⁴⁰ *Азербайджан*, № 5, 7 октября 1918.

⁴¹ *Борьба за победу советской власти в Азербайджане 1918-1920 гг.*, 19.

⁴² *Азербайджан*, № 30, 9 февраля 1919.

³⁹ Rəsulzadə, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, 53.

Azərbaycan iqtisadiyyatının başlıca sahəsi olan neft sənayesində hökumətin gördüyü tədbirlər nəticəsində tezliklə neft sənayesi ağır vəziyyətdən çıxarılır. Neft hasilatı bolşeviklər dövrü ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artır. Yalnız bir faktı göstərmək kifayətdir ki, əgər 1918-ci ilin avqustunda 11,2 milyon pud neft hasil edilmişdirsə, 1919-cu ilin avqustunda bu rəqəm 20,4 milyon puda çatır⁴³. Hökumətin bu sahədə uğurları sırasında, habelə dağıdılmış Bakı-Batumi neft kəmərinin bərpasını, bu marşrut üzrə neftin nəqlinin 1918-ci dekabrın 12-dən yenilənməsini, "neftin göndərilməsinin müvəqqəti qaydalarına dair" Gürcüstanla tranzit müqaviləsinin bağlanmasını göstərmək olar. Belə bir fakt da maraqlıdır ki, milli Azərbaycan dövlətinin mövcud olduğu dövrdə neft və neft məhsullarının ehtiyatı demək olar ki, 300 milyon puda çatmışdır⁴⁴. Neft sənayesinin imkanlarından əhəlinin ilkin tələbat mallarına olan ehtiyacını ödəmək üçün də istifadə edilmişdir. Belə ki, neftin pulla satılması ilə yanaşı, onun bir sıra məhsullara dəyişdirilməsi qaydası tətbiq edilmişdir (Gürcüstan, İtaliya və Ukrayna ilə belə müqavilələr bağlanmışdır).

Azərbaycan Cümhuriyyəti bir sıra digər iqtisadi-təsərrüfat sahələrində də mühüm dəyişikliklərə nail olub. Bu sırada ilk növbədə maliyyə, büdcə və vergi sahələrində görülən qanunvericilik tədbirləri qeyd edilməlidir. Həmin tədbirlər haqqında artıq beşinci bölmədə yetərincə bəhs edilmişdir. Odu ki, burada xülasə şəkildə onların ən mühümləri arasında aşağıdakıları qeyd etməklə kifayətlənərik: müstəqil dövlətin ən vacib iqtisadi atributlarının (Dövlət Bankı, milli pul, milli bazar, dövlət büdcəsi və s.) yaradılması; müvafiq dövlət strukturlarının (maliyyə, vergi, bank-kredit sistemi) formalaşdırılması; çəvik vergi siyasəti; dövlət xərclərinin ixtisar edilməsi istiqamətində tədbirlər; ölkənin hüduqları daxilində mal mübadiləsinin tənzimlənməsi və azad ticarətin tətbiqi; xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması və s. Kənd təsərrüfatı sahəsində də Cümhuriyyət bütövlükdə mütərəqqi məzmunlu siyasət yeritmişdir.

dir. Lakin hakimiyyət orqanlarının gərgin söylərinə baxmayaraq, görülməli tədbirlər müvəqqəti xarakterli olmuşdur.

Qeyd edilən dəyişikliklərə və uğurlu nəticələrə baxmayaraq, iqtisadi sahədəki gözləntilərə realigə çevrilməmiş, ölkənin təbii potensialından onun iqtisadi inkişafı üçün tam istifadə etmək mümkün olmamış, neft sənayesindəki böhranın və artmaqda olan inflyasiyanın qarşısı alınmamış, milli pul vahidini ölkə ərazisində yeganə ödəmə vasitəsinə çevirməyə nail olunmamışdır.

Göstərilən uğursuzluqların bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. İlk öncə bu sırada müharibədən sonra bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının staqnasiya vəziyyətində olmasını, əvvəlki dövrdən iqtisadiyyatın dağıdılmış və böhranlı vəziyyətdə miras qalmasını, bir sıra təleyüklü məsələlərə münasibətdə partiyalar arasında ziddiyyətlərin olmasını, kifayət qədər milli kadrların olmamasını göstərmək olar. Bununla belə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin iqtisadi sahədəki problemləri, xüsusilə də neft sənayesində böhran vəziyyətinin yaranması əsas etibarilə xarici amillərlə bağlı olmuşdur. Bu kontekstdə Rusiyanın ekspansionist xarakterli xarici siyasəti xüsusilə qeyd olunmalıdır. Həmin siyasət Azərbaycan nefti üçün mühüm olan Rusiya bazarının itirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Cümhuriyyətin Rusiya ilə iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələri qurmaq, neft, pambıq və başqa məhsulları Rusiya bazarına çıxarmaq üçün göstərdiyi bütün səylər nəticəsiz qalmışdır.

III. CÜMHURİYYƏTİN İSLAHATLAR TƏCRÜBƏSİNDƏN: YARIMÇIY QALMIŞ LAYİHƏLƏR

Burada qarşıya iki əsas məqsəd qoyulmuşdur: bir tərəfdən, Azərbaycan Cümhuriyyətinin cəmiyyətdə köklü dəyişikliklər nəzərdə tutan yarımqıç qalmış islahat layihələrini araşdırmaq, digər tərəfdən, onun islahat strategiyasını dövlətçilik təcrübəsi baxımından dəyərləndirmək.

1. Aqrar islahat onun sosial-siyasi tarixi kontekstində

Müsavat partiyasının aqrar sahədə aparılacaq islahata dair

⁴³ Vax: Дж. А. Гаджибеяли, *Избранное* (Баку: Азернешр, 1993), 19.

⁴⁴ Vax: Yene orada, 20.

mövqeyi birmənalı və dəyişməz olmuşdur. Belə ki, bu mövqe partiyanın I qurultayında qəbul edilən proqramında və II qurultayda bu proqrama edilən dəyişiklik zamanı, eləcə də fraksiyanın Parlamentin ikinci iclasındaki bəyannaməsində, əgər cüzi redaksiya fərqləri nəzərə alınmazsa, demək olar ki, mahiyyətə eyni olmuşdur və aşağıdakıları nəzərdə tuturdu:

1. Xəzinəyə, səbiqə padşaha və padşah nəslinə mənsub xanədanə, həcminin mülkədarlarla xüsusi malikələrə məxsus bütün torpaqlar pul-suz və əvəzsiz olaraq zəhmətkeş və rəncərbərlərə verilməkdədir.

2. Bu surətlə zəhmətkeş və rəncərbərlərə veriləcək torpaq onların öz mülkiyyətlərinə verilib həmin yer üzərində bütün hüquqa malik olacaqlar.

3. Hər bir əldə qalacaq və ya bulunacaq torpağın ən çox miqdarı qanunən təyin olunub ondan artıq kimsəyə torpaq sahibi olmaq haqqı verilməyəcəkdir.

4. Torpağın pul-suz və əvəzsiz surətdə pəncərbərlərə verilməsi üzündən xəsarətdə olan xüsusi malikələrə gördükləri ziyan müqabilində xəzinə tərəfindən, mütərəqqi gəlir vergisi əsasla varlı siniflərdən alınan vergi yolu ilə hasil olmuş xüsusi bir məbləğ (fond) hesabına olaraq mükafat verilməkdədir.

5. Mülkiyyət torpağın üzərinə olub altındakı mədəniyyət isə beytülmala (muxtariyyət xəzinəsinə) məxsusdur ki, nə surətlə istifadə olunması dövlət tərəfindən qoyulacaq xüsusi nizam və qanuna bağlıdır.

6. Meşələr, cəngəlliklər, göllər, duzlaqlar və axar sular ümumdür. Onların idarəsi məhəllə idarələrin əlində olub xüsusi adamların onlardan faydalanmasının tərtibi daxili məzkur idarələrə bağlıdır"⁴⁵.

Aqrar məsələnin "bütün torpaqlar kəndlilərə əvəzsiz olaraq paylanmalıdır" şəklində qoyuluşu, heç şübhəsiz, xüsusi torpaq sahiblərinin müqaviməti ilə qarşılaşdı. Ona görə də bu proqramın həyata keçirilməsi ağır daxili və xarici şəraitdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan Hökuməti üçün o qədər də asan deyildi.

⁴⁵ "Azərbaycan Məclisi-Məbusanında Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" firqəsi Məclisi Məbusan söbəsinin bəyannaməsi", "Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 - aprel 1920), 1 c., 112-13.

Özündən əvvəlki rejimdən tam dağıdılmış iqtisadiyyatı miras alan Azərbaycanın kəndli ölkəsi olması və kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatında neft sənayesindən sonra əsas sahə olması üzündən torpaq məsələsinin həlli onun üçün mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Bu təkcə iqtisadi və sosial deyil, həm də siyasi problemlərdən biri idi. Söhbət əhalinin 76% -dən çoxunu təşkil edən böyük bir kəndli kütləsinin milli dövlətçilik tərəfinə cəlb etməkdən və hökumətin siyasətinin müdafiəsinə çevirməkdən gedirdi. Bu üzündən, heç təsadüfi deyildir ki, bütün Hökumət proqramlarında aqrar məsələ xüsusi vurğulanmışdır.

Bu baxımdan üçüncü hökumət kabinetinin proqramı diqqətəlayiqdir. Baş nazir F. Xoyski bu proqramı təqdim etdiyi parlamentin 1918-ci il 26 dekabr tarixli iclasında məsələnin vacibliyinə və mürəkkəbliyinə diqqət çəkərək bunları söyləmişdir: "...torpaq məsələsi öylə mühüm bir məsələdir ki, bir qələm çəkməklə həll oluna bilməz və heç bir məmləkətdə hələ bu vaxtadək qaydaya salınmamışdır. Bunu diqqətlə qaydaya salmaq, bu xüsusda müfəssəl və qəti məlumat toplamaq və hamını razı buraxacaq bir dərəcədə həll etmək lazımdır"⁴⁶.

Proqramın "Fəhlə və kəndlilər" bölməsində isə deyilirdi: "Nə qədər ki, kəndlilər torpaqla təmin olunmayıb, millət tərəqqi edə bilməz. Fəhlə və kəndlilərin ehtiyaclarının ödənilməsi Hökumətin ən başlıca vəzifəsi olmalıdır. ... Yüzlilik ərzində həll etməyə say göstərilən aqrar problemi bilirsiniz. Bu problem yetişmişdir. Onu həll etmədən millət dinc tərəqqi edə bilməz. Hökumət hesab edir ki, torpaq kəndlilərə əvəzsiz verilməlidir və Hökumət bu fikirdə möhkəm duracaqdır. Hökumət yaxşı bilir ki, bu aqrar problemin həlli bir günə başa çatdırıla bilməz. Məsələnin həllinin hərtərəfli təmini üçün materialları hazırlamaq, məlumat toplamaq lazımdır. İlk vəzifə bu problemin qəti həlli üçün bütün materialların toplanması olacaq. Hesab edirik ki, yalnız yaxın vaxtda çağırılacaq Müəssisələr Məclisi bu məsələni həll etməyə və öz sanksiyasını çıxarmağa haqlıdır və biz hamımız onun iradəsi qarşısında baş əyəcəyik. Bizim ən başlıca vəzifəmiz isə kəndli məişətini yaxşılaşdırmaqdan, torpaq

⁴⁶ Azərbaycan, № 73, 29 dekabr 1918.

dan istifadəni təmin etməkdən və aqrar vəziyyətin həlli üçün bütün materialların hazırlanmasından ibarətdir"⁴⁷.

Aqrar məsələnin həlli və islahata hazırlıq əsas etibarilə bu hökumət programında göstərilən istiqamətlərdə həyata keçirilmişdir.

Artıq beşinci bölümdə qeyd ediləndiyi kimi, Azərbaycan Hökuməti aqrar islahatı gözləmədən kəndli əhalinin cari ehtiyaclarının ödənilməsi üzrə müəyyən tədbirlər görmüş, torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilərin əksəriyyəti icarə hüququ əsasında müvəqqəti olaraq, torpaq islahatı keçiriləndəki torpaqla təmin olunmuşlar. Lakin görülməli tədbirlər aqrar sahədə köklü dəyişikliklərə gətirib çıxara bilməzdi. Hökumət də əsaslı islahatlar olmadan bunun mümkün olmayacağını yaxşı başa düşürdü. Ona görə də müvəqqəti tədbirlərə paralel olaraq, aqrar islahata hazırlıq işlərini genişləndirmişdir. 4 fevral 1919-cu ildə müvafiq qanun layihəsinin işlənilib hazırlanması üçün Parlamentin xüsusi komissiyası – aqrar komissiyası yaradılmışdır. Tərkibi 9 nəfərdən ibarət olmaqla, müxtəlif parlament fraksiyaları nümayəndələrinin daxil olduğu (4 müsavətcü və hərəsindən bir nəfər olmaqla İttihad, Sosialist, Əhrar, Daşnaksütyun və Rus slavyan cəmiyyətinin nümayəndələri) komissiyaya hümmətçi S. Ağamalıoğlu başçılıq edirdi⁴⁸. Tərkibinin bəli siyasəti rəngarəngliyi və aqrar məsələyə dair baxışların müxtəlifliyi sözügedən sahədə vahid strategiya hazırlanmasını istisna edir və lap başlanğıcdan komissiyanın işinin uğursuzluğunu şərtləndirirdi. Komissiyanın işinin nəticəsi olaraq, əsasında Zaqafqaziya Seyminin 7 mart 1918-ci il tarixli aqrar qanununun (yeri gəlmişkən, Ağamalıoğlu bu qanunu hazırlayan komissiyanın üzvü olmuşdur) əsas müddəaları duran bir layihə hazırlanır. Məlum olduğu kimi, hələ Hökumətin 22 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə Zaqafqaziya Seyminin göstərilən qanununun ölkə ərazisində icrasını dayandırmışdır. Təbii ki, yeni şəraitdə də o, zamanın tələblərinə cavab vermədiyindən qəbul edilə bilməzdi.

Parlament komissiyasına paralel olaraq, 6 iyun 1919-cu ildə Əkinçilik Nazirliyinin nəzdində aqrar islahat şöbəsi yaradılmış⁴⁹ və

⁴⁷ ARDA, f. 895, siy. 1, i, 13, v. 1-12.

⁴⁸ *Азербайджан*, 7 февраля 1919.

⁴⁹ ARDA, f. 77, siy. 1, i, 118, v. 138.

ona bir ay müddətində aqrar islahat layihəsini hazırlayıb Nazirlər Şurasına təqdim etmək tapşırılmışdır⁵⁰. Komissiyanın işinin reallığı əsaslanmasını təmin etmək məqsədilə aqrar bölmənin vəziyyətinə dair daha tam məlumat əldə etmək üçün Əkinçilik Nazirliyi torpaq fondunun hərtərəfli təftişini aparmış, çoxsaylı statistik məlumatlar toplamışdır. Sonradan bu məlumatlar qanun layihəsinə izahatnamədə öz əksini tapmışdır. Sözügedən komissiyası çox gərgin işləyərək 1919-cu ilin avqust ayında iki qanun layihəsi hazırlayıb: (1) "Azərbaycan Cümhuriyyəti əhalisinin torpaqla təmin edilməsi haqqında" və (2) "Xüsusi sahiblikdə olan meşələrin dövlət mülkiyyətinə dövrüyyəsi haqqında"⁵¹. Birinci qanun layihəsində ozaq torpağın dövlət torpaq fonduna keçirilməsi və əhaliyə bölünməsinin şərtləri əks olunurdu. Burada xüsusi sahiblikdə olan torpaqların özgənəkiləşdirilməsinə görə haqqın onların istismanı zamanı əldə edilən gəlirdən hesablanması, habelə torpaqların əkinçi əhalinin şəxsi mülkiyyətinə istehlak normaları üzrə verilməsi nəzərdə tutulurdu⁵². Bu zaman sahibin tərk etdiyi sahənin ölçüsü mülkün dəyərinə və xarakterinə görə müəyyənləşdirilmiş və həyatı sahələr hesabına alınmadan kənd yerlərində suvarılan torpaq üçün 100 desyatından, suvarılmayan torpaq üçün – 150, şəhər məntəqələrində isə müvafiq olaraq 5 və 7 desyatından çox olmaması müəyyən edilirdi⁵³.

Bu arada baş verən hökumət böhranı, N. Yusifbəylinin rəhbərliyi ilə yeni hökumət kabinetinin təşkilı və bu kabinetin ölkənin radikal fikirlı gənc siyasətçilərindən formalaşması ilə yuxarıda sözügedən layihənin tarixinə arxivinə verilməsinə və aqrar sahədə yeni kursun işlənilib hazırlanmasına gətirib çıxardı. Yeni kabinetdə Əkinçilik Nazirliyinə rəhbərlik edən sosialist Ə. Pepinov dərhal Hökumətin İşlər İdarəsindən qanun layihəsini yenidən işləmək üçün geri tələb edir.

1920-ci il mart ayının əvvəllərində Əkinçilik Nazirliyi özünün aqrar şöbəsinin işləyib hazırladığı "Xüsusi sahiblikdə olan torpaq-

⁵⁰ *Азербайджан*, 13 июля 1919.

⁵¹ ARDA, f. 77, siy. 1, i, 310, v. 5.

⁵² ARDTA, f. 22, siy. 1, i, 1793, v. 5.

⁵³ ARDA, f. 2788, siy. 1, i, 71, v. 47.

ların dövlət torpaq fonduna özgəninkiləşdirilməsi və Azərbaycan Cümhuriyyəti əhalisinin torpaqla təmin edilməsi haqqında" yeni qanun layihəsini⁵⁴ hökumətə təqdim edir. Bu layihəyə görə, kənd yerlərindəki, habelə şəhər yaşayış məntəqələrində yerləşən və şəhər mülkiyyəti olmayan bütün torpaqların onların sahiblərindən dövlət torpaq fonduna əvəzsiz olaraq özgəninkiləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Özgəninkiləşdirilən torpaq sahiblərinə saxlanılan sahənin ölçüsü kənd yerlərinin şəraitindən asılı olaraq həyatıyanı sahələr daxil olmadan belə müəyyən edilirdi: (1) qiymətli bitki təsərrüfatları üçün 7-10 desyatin, (2) taxıl təsərrüfatları üçün 10-15 desyatin, (3) maldarlıq təsərrüfatları üçün 40-50 desyatin; şəhər yaşayış məntəqələrində isə bu ölçü müvafiq olaraq 1,5-3 desyatin, 3-5 desyatin və 10-12 desyatin müəyyən edilirdi⁵⁵. Hazırlanmasında Sosialistlərin geniş iştirak etdikləri bu qanun layihəsinin əsasında Gürcüstanın sosial-demokratik hökumətinin aqrar qanunu dururdu.

Məsələ burasındadır ki, parlament komissiyası üzvlərinin əksəriyyəti də torpaqların əvəzsiz olaraq özgəninkiləşdirilməsinə tərəfdar idilər. Heç şübhəsiz ki, "Müsavat" partiyası, eləcə də bütövlükdə hökumət bununla razılaşmırdı, çünki bu özəl mülkiyyətin ləğv edilməsi demək olardı. Buna görə də öz prinsiplərinə həmişə sadiq qalan "Müsavat" aqrar məsələ üzrə partiya proqramı əsasında hazırlanmış öz qanun layihəsini⁵⁶ Parlamentin 16 fevral 1920-ci il tarixli iclasında təqdim edir. "Müsavat" fraksiyasının qanun layihəsinin də məqsədi torpaqsız və aztorpaqlı əhalini torpaqla təmin etməkdən ibarət idi. Layihə xüsusi sahiblikdəki torpaqların əvəzsiz olaraq dövlət torpaq fonduna özgəninkiləşdirilməsini və bu zaman torpaq sahiblərinin mülkiyyətində təsərrüfatın yararlılıq dəyərindən, habelə əhalinin torpağa olan ehtiyaclarından asılı olaraq həyatıyanı sahə də daxil olmaqla 25-75 desyatin, şəhər məntəqələrində isə 5-7,5 desyatin torpaq saxlanması nəzərdə tutuldu.

Beləliklə, 1920-ci ilin fevral-mart aylarında torpaq islahatı ilə əlaqədar iki qanun layihəsi hazırlanmışdır. Əkinçilik Nazirliyinin qa-

nun layihəsi parlamentə təqdim edilməmişdir. "Müsavat"ın qanun layihəsi isə parlamentin aqrar komissiyasına verilmə və komissiyaya layihəyə 10 gün müddətində baxmaq tapşırılmışdır. Aqrar komissiyasının sədri Agamalıoğlu komissiyanın tərkibində dəyişikliklər etməklə sosialistlərin mövqeyini orada gücləndirmək və nazirliyin layihəsinə qayıtmaq kimi təklifləri ilə komissiyanın işini pozmağa cəhdlər etsə də, bunlar baş tutmamış və komissiya "Müsavat"ın layihəsi üzərində işləməkdə davam etmişdir. Lakin bu iş bir qədər uzanmış və müstəqilliyin itirilməsi ilə yarıncıq qalmışdır.

Sözsüz ki, aqrar islahat haqqında qanunun qəbul edilməsinə siyasi partiya üzvləri, eləcə də parlamentin aqrar komissiyasının üzvləri arasında fikir ayrılığı və bu üzdən sonsuz diskussiyalar mane olmuşdur. Amma Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəhbərləri də aqrar islahata çox ehtiyatlı yanaşmışlar. Onlar islahatı reallaşdıracaq qanunun cəmiyyətin bütün maraqlı təbəqələrinin mənafeyini əks etdirməsi gərəkdliyini, bu məsələdə hərtərəfli düşünülməmiş və tələsik qərarlar qəbul edilməsinin yolverilməzliyini yaxşı anlırdılar. Hökumətin bu yanaşması anlaşılandır. Belə ki, yenilikçilik məqsədi ilə ənənəvi dəyərlər arasındakı münaqişə güclü sosial dis-funksiyalar, idarəetmənin struktur və mexanizmlərinin həddindən artıq gərginliyini doğurur. Buna görə də, təbii ki, islahat siyasətinin realizəsində maraqlı olan hakimiyyət strukturları vətəndaşların siyasi davranışının partlayışlı reaksiyasını maksimum azaltmaqda maraqlı olurlar. Yalnız ənənə və stereotiplərin ardıcıl və davamlı nəzərə alınması cəmiyyət qarşısında duran problemlərin pozitiv həllinə imkan yarada bilər. Bu stereotiplərə və ənənələrə etinasızlıq göstərilməsi nəticəsində incik düşmüş kütlənin və ya onun müəyyən hissəsinin protesti isə bütövlükdə siyasi hakimiyyətə qarşı yönəli bilər, cəmiyyətdə kifayət qədər ciddi sabitsizliyə gətirib çıxarmaqla, prinsipial zəruri məqsədlərin realizəsi məsələsinə sual altında qoya bilər.

Gerçəklikdə milli dövlətin aqrar siyasəti əvvəlcədən müəyyən edilmiş ümumi bir xətt üzrə aparılmışdır. Lap başlanğıcdan məsələnin təleyüklüüylə nəzərə alınaraq, onun Müəssislər Məclisində həll edilməsi qərarı alınsa da, Hökumət bu sahədə gözləmə mövqeyində durmamışdır. Bir tərəfdən, ümumilikdə kəndlilər

⁵⁴ Yəne orada, f. 895, siy. 3, iş 312, v. 2-5.

⁵⁵ SSA, f. 456, siy. 10, iş 54, v. 26.

⁵⁶ ARDA, f. 895, siy. 3, iş 306, v. 2-6.

münasibətdə mütərəqqi məzmunlu siyasət yürüdülməklə aqrar məsələnin sosial ədalətə əsaslanan həlli üzrə axtarıqların nəticəsi olaraq müxtəlif layihələr ortaya qoyulmuş, digər tərəfdən, Müəssisələr Məclisinin seçkilərə hazırlıq işləri aparılmışdır. Yeri gəlmişkən, ölkə işğal ərafəsində artıq seçki hazırlıqlarını yekunlaşdırmaq üzrə idi.

Tarixən aqrar islahat bütün cəmiyyətlərdə ən ağırlı məsələlərdən biri olmuşdur. Məncə, ilk aqrar islahat kimi tarixin yaddaşına yazılan Qay qardaşlarının Qədim Romadakı cəhdləri və onların faciəvi sonluqlarını, Böyük Fransa inqilabı və torpaq islahatı problemini burada xatırlamaqda fayda var. Azərbaycan Cümhuriyyətinə iki mənada – zaman və ruhən yaxın olan Türkiyə Cümhuriyyətinin bu sahədəki təcrübəsinə də diqqət yetirsək, aqrar islahatın burada da realizəsi üçün uzun zaman gərəkmiş olduğunu görürük. Belə ki, Atatürk inqilabından sonra aqrar islahat əsl mənasında yalnız 1961-ci ildə gerçəkləşdirilmişdir. Bu kontekstdən yanaşdıqda, qısa zaman çərçivəsində çox çətin daxili və xarici şəraitdə quruculuq işləri ilə məşğul olan Azərbaycan Cümhuriyyətindən qısa müddətdə aqrar islahat kimi mühüm məsələnin əsaslı həllini tələb etmək ədalət-sizlik deyilmi?!

2. Zemstvo islahatı: yerli özünüidarəetmənin demokratikləşdirilməsi layihəsi

Məlum olduğu kimi, kənd yerlərində yerli özünüidarəetmə sistemi olan zemstvolər (və ya zemstvo idarələri) Rusiyada hələ 1864-cü ildən "Quberniya və qəza zemstvo idarələri haqqında Əsasnamə"yə əsasən təsis edilmişdir. Rusiyanın yalnız daxili quberniyalarında yaradılan zemstvolərin 1890-cı ildə yeni Əsasnaməylə bir sıra demokratik prinsiplərindən geri çəkinilmişdir. Nə qədər paradoksal olsa da, bütün Qafqazda olduğu kimi, Azərbaycanda da zemstvo təsis edilməmişdir. Buna baxmayaraq, əhəliədən zemstvo vergiləri tutulmuşdur⁵⁷.

M.Ə. Rəsulzadənin fikrincə, Rusiya hökuməti imperiya ərazi-

sində, xüsusilə də uçqarlarda köklü islahat təbiiqindən çəkinirdi. Bu, xalqa inamsızlıqdan irəli gəlirdi, "güman edirdilər ki, xalq hələ də lələ ilə keçinəcək bir haldadır". Amma "[h]ər şeyin mahiyyəti-əslisiyyəsi ... ancaq müşkül və böhranlı vaxtlarda təzahür edər". Rusiyada müharibə zamanı "inorodes" deyilən qeyri-rus xalqların, o cümlədən müsəlmanların fədakarlığı, "ümumi düşmənin dəfnə qalxmaları", "vətəndaşlığın ən ülvi görünüşlərini" sərgiləmələri onların özlərini idarə etməyə qadir, deməli, çoxdan bəri arzu etdikləri islahatı almaq haqqı olduğunu göstərdi. "Dəhşətli müharibədən sonra gələcək olan bahar – sübhəsis ki, islahatdır. ... Zətən bu bahara ən çox möhtac olan Qafqaz deyilmi?"⁵⁸.

XX əsrin avvəllərində zemstvo idarələrinin Qafqazda təsisə söz verilə də, bir nəticəsi olmamışdır. Bununla bağlı sonuncu müzakirələrdən biri 1916-cı il aprelin 26-da Tiflisdə Cənub dəftərxanası yanında olmuş və bu zaman gələcək islahatı 1990-cı il Əsasnaməsi əsas götürülməklə həyata keçirmək qərarına gəlmişdir. Bunu tənqid edən M.Ə. Rəsulzadə Qafqazda təbiiq edilməli zemstvonun mütləq demokratik əsaslar üzərində qurulması gərəkiyini vurğulamışdır⁵⁹.

Azərbaycan qeyd edilən "müharibədən sonra gələcək olan bahar"ı çox gəzləməli oldu. Cümhuriyyət qurulduqdan sonra Azərbaycan Hökuməti dərhal yerli özünüidarəetmədə əsaslı islahat keçirə bilmədi.

Lakin "Müsavat" partiyası yerli özünüidarəetmənin demokratikləşməsində ısrarlı idi və bu, "şəhər və məhəlli işlərin aparılması üçün geniş səlahiyyətlərə malik bələdiyyə və məhəlli idarələrin təşkil" şəklində onun II qurultayında yenidən baxılmış proqramının "Əməliyyat və yaxın məqsədlər" adlı ikinci hissəsinin "İdarə forması" bölməsinin əsas müddəaları sırasında yer almışdır⁶⁰.

Azərbaycan Hökuməti də yerli özünüidarəetmədə köklü dəyi-

⁵⁷ Rəsulzadə, "İslahat ümidində", Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 447-48.

⁵⁸ Bax: Rəsulzadə, 1) "Zemstvo Şurası", Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 404-6; 2) "Zemstvo Şurası", Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 416-18.

⁶⁰ Bax: *Azərbaycan (Anadolu türkçəsində jurnal) № 285 (1994)*. – İstinadın mənbəyi: Yaqublu, *Müsavat partiyasının tarixi*, 101.

⁵⁹ Rəsulzadə, 1) "Zemstvo islahatı xüsusində", Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 250; 2) "Anlaşılmaz lazımlı bir nöqtə", Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 407.

şikliklərin həyata keçirilməsinin tərəfdarı olaraq zemstvo idarələrinin təsis edilməsini planlaşdırırdı. Bu məqsədlə də "Zemstvo idarələri haqqında Əsasnamə"nin layihəsi hazırlanmış və həmin layihə 1919-cu il sentyabrın 24-də Hökumət tərəfindən bəyənilmiş və Parlamentə təqdim edilmişdir.

Layihəyə görə, üçpilləli: sahə, qəza və mərkəzi zemstvo idarələri yaradılması nəzərdə tutulurdu. Kənd özünüidarəçiliyinin təşkili də dəyişdirilməli idi. Sonuncular zemstvo sahə müvəkkilinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərməli idi. Zemstvo idarələrinin səlahiyyətinə yerli təsərrüfat və idarəetmənin bütün işləri daxil edilirdi. Bu sahədə onlar tam müstəqil olmalı və Hökumət tərəfindən təyin edilən vəzifəli şəxslərdən asılı olmamalı idilər. Həmin vəzifəli şəxslərə yalnız zemstvo idarələrinin fəaliyyətinin qanuniliyinə nəzarət və qanun pozuntusuna yol verildikdə, məhkəməyə müraciət etmək hüququ verilir.

Zemstvo idarələri zemstvo məclislərindən və müvafiq səviyədə olan zemstvo icra orqanlarından ibarət olmalı idi.

Mərkəzi və qəza zemstvo məclislərinə zemstvo təsərrüfatı və idarəetmə məsələləri üzrə məcburi qərarlar qəbul etmək hüququ verilməsi nəzərdə tutulurdu.

Zemstvo məclislərinin üzvləri 3 il müddətinə seçilməli idilər. Seçkilərdə iştirak etmək hüququ seçici dairəsində yaşamaq üçün hər hansı müddətlə və ya zemstvo vergiləri ödənilməsi ilə məhdudlaşdırılmırdı.

Zemstvo məclisləri tərəfindən seçilən icra orqanları – idarə sədri və üzvləri zemstvo məclisindən başqa heç kim tərəfindən azad edilə və hökumət qulluğunda ola bilməzdilər.

Bu qanunun qəbulu Qərb ölkələrində mövcud olan demokratik əsaslara uyğun olaraq ölkədə yerli özünüidarəetmənin təşkilini kökündən dəyişdirməli, yerli həyatın qurulması və dövlətin təsərrüfat gücünün möhkəmləndirilməsi işində böyük əhəmiyyət kəsb etməli idi⁶¹. Lakin o, layihə kimi qalmış və beləcə, Azərbaycan Cümhuriyyətində zemstvo idarələri yaradılmamışdır.

3. Məhkəmə-hüquq islahatı: institusional və funksional dəyişiklik layihələri

Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Hökuməti fəaliyyətinin ilk dövrlərində məhkəmə-istintaq aparatının bərpası və normal fəaliyyətinin təmin edilməsi, məhkəmələrin təcridcən milliləşdirilməsi, məhkəmə sisteminin çatışmayan ayrı-ayrı həlqələrinin (o cümlədən, Azərbaycan Məhkəmə Palatasının, ölkənin bir sıra bölgələrində məhkəmə orqanlarının) yaradılması üzrə mühüm tədbirlər görmüşdür. Bununla belə, sonrakı dövrlərdə də məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsi onun daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu işdə köklü və sistemli dəyişikliklərsə, məhkəmə-hüquq islahatı nəticəsində mümkün idi.

Bu məsələ Ədliyyə Nazirliyini də məşğul edən əsas problemlərdən biri idi və onun 1919-cu il 16 aprel tarixli idarə üzrə əmrdə nəzərdə tutulan əsas vəzifələrindən irəli gəlirdi: 1) ölkədə bütün əhəlinin hüquqlarının, rifahının və təhlükəsizliyinin həqiqi mühafizəsini təmin edə biləcək ədalət mühakiməsi işinin düzgün qurulması; 2) ictimaiyyətin ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştiraka cəlb edilməsi; 3) əhaliyə yaxın yerli məhkəmələrdə seçki əsaslarının müəyyən edilməsi⁶².

Bu vəzifələrə uyğun olaraq, 1919-cu il fevralın 11-də Ədliyyə Nazirliyinin nəzdində Azərbaycan Cümhuriyyətinin məhkəmə hissi üzrə qanun layihələrini işləyib hazırlayan komissiya yaradılmışdır. Səmərali fəaliyyəti təmin etmək məqsədilə komissiya aşağıdakı beş yarımkomissiyaya ayrılırdı: (1) "Ali Məhkəmənin təsis üzrə", (2) "Yerli məhkəmə üzrə", (3) "İctimaiyyətin ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştiraka cəlb edilməsi üzrə", (4) "Cinayət hüququ və prosesinin bəzi qanun müddəalarına baxılması üzrə" və (5) "Mülki hüquq və prosesin bəzi qanun müddəalarına baxılması üzrə". Komissiyaun işinə görkəmli məhkəmə xadimləri və yerli vəkilliyin nümayəndələri cəlb edilmişdilər.

Göstərilən komissiyaun işinin nəticələri Cümhuriyyətin

⁶¹ ARDA, f. 894, siy. 1, iş 12, v. 69, 84.

⁶² Адрес-календарь, III ч., 62; ARDA, f. 100, siy. 2, iş 84, v. 11.

müstəqil məhkəmə sisteminin formalaşdırılması üçün mühüm mərhələ olmalı idi.

Belə ki, "Ali məhkəmənin təsisi üzrə" yarımkomissiya 1920-ci ilin mart ayında öz işini başa çatdırır və fəaliyyətinin yekunu kimi işləyib hazırladığı "Azərbaycan Ali Məhkəməsi – Senat haqqında Əsasnamə"nin layihəsini Nazirlər Şurasına təqdim edir⁶³. Layihəyə əsasən, Azərbaycanda yerli şərətilin, habelə Azərbaycan dövlətinin siyasi quruluşunun xüsusiyyətlərinin doğrduğu bəzi zəruri dəyişikliklərlə, Rusiyadakı hökumət Senatı tipli bir orqan yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bu orqan qanun-mühafizə, inzibati, kassasiya və məhkəmə (daha dəqiqi, I və II məhkəmə instansiyası) funksiyalarını həyata keçirməli idi. Qanun-mühafizə funksiyasının həyata keçirilməsi üçün Senatın ali hakimiyyət orqanlarının qanunlara zidd olan qərar və sərəncamlarını ləğv etmək və ya onların qüvvəsini dayandırmaq, eləcə də hökumət və məhkəmə idarələrində eyni cür həll ediləməyən və ya praktikada çətinlik yaradan məsələlər üzrə izahatlar vermək hüququ nəzərdə tutulurdu. Hələ dövlətin konstitusiyası qəbul edilmədiyi üçün Senatın funksiyalarına qanunların elan edilməsinə icazə verməmək hüququ daxil edilmirdi. İnzibati funksiyasının həyata keçirilməsi üçün Senata ali inzibati tribunal qismində həm inzibati ədliyyə qaydasında, həm də inzibati idarəçilik qaydasında daxil olan bütün inzibati işlərin həll edilməsi həvalə edilirdi. Kassasiya instansiyası kimi, Senatın hüququ məhkəmə və inzibati işləri mahiyyəti üzrə həll etmədən maddi və prosessual qanun pozuntularına yol verilib-verilməməsi məsələsinin müzakirəsi ilə məhdudlaşdırdı. Bəzi hallarda Senatın işləri mahiyyəti üzrə həll etməsi də nəzərdə tutulurdu (məsələn, yüksək vəzifəli şəxslərin vəzifə cinayətləri haqqında işlər), bu zaman o birinci və ya ikinci (apellyasiya) instansiya məhkəməsi kimi çıxış etməli idi.

Senat üç departamentdən: cinayət, mülki və inzibati departamentlərdən ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərməli idi. Departamentlərin senatorları ali hüquq təhsili olan və 12 ildən az olmayaraq məhkəmə idarəsi üzrə xidmət edənlər və andlı vəkilliklə məşğul olan, habelə magistr və ya hüquq doktoru dərəcəsi olan və göstərilən

müddət ərzində ali məktəblərdə hüquq elmlərinin tədrisi ilə məşğul olan şəxslər sırasından Hökumət tərəfindən təyin ediləməli idilər. Senatın nəzdində dinlənilmiş işlər üzrə rəy vermək və mahiyyəti üzrə işlərə baxılarkən ittihamçı vəzifəsini yerinə yetirmək üçün Ober-prokuror və onun müavinləri vəzifələri nəzərdə tutulurdu. Senatın prokurorları da senatorlar üçün müəyyən edilmiş qaydada təsdiq olunmalı idilər. Lakin Senatın Ober-prokuroru üçün səlahiyyət müddəti 10 il, onun müavinləri üçün 8 il müəyyən edilirdi.

Senatın 1920-ci il ərzində yaradılması nəzərdə tutulurdu. Lakin bu iş Azərbaycan Cümhuriyyətinin işğalı ilə əlaqədar həyata keçirilmir.

"İctimaiyyətin ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştirakı cəlb edilməsi üzrə" yarımkomissiyasının işləyib hazırladığı "Azərbaycanda andlı iclasçılar məhkəməsinin təsis edilməsi haqqında" qanun layihəsi⁶⁴ ilə Azərbaycan qanun "keçmiş Rusiya imperiyasındakı andlı iclasçılar məhkəməsinin quruluşu əsaslandırılmış mahiyyətli dərəcədə fərqli əsaslarla, yerli şərətilə və bu məsələ üzrə Qərbi Avropa hüquqi fikrinin son nailiyyətlərinə müvafiq"⁶⁵ olaraq andlı iclasçılar məhkəməsinin təsisi nəzərdə tutulurdu. Qanun layihəsinə görə, andlı iclasçıların bütün məsələlərin, həm müttəhimin təqsirli olub-olmaması, həm də cəza təyini məsələsinin həllində iştirakı nəzərdə tutulurdu. Halbuki Rusiyadakı andlı iclasçılar yalnız müttəhimin təqsirli olub-olmaması məsələsinin həllində iştirak edirdilər və cəzanın təyini məsələsinin həllində iştirakdan təcrid edilmişdilər.

"Yerli məhkəmə üzrə" yarımkomissiya da yerli məhkəmənin təkmilləşdirilməsi üçün böyük səy göstərmişdir. Bu yarımkomissiyanın işinin nəticələrinə görə, iki tip məhkəmələr yaradılması nəzərdə tutulurdu: şəhərlərdə və şəhər tipli yaşayış yerlərində təkbəşinə bərişəq hakimləri və qalan yerlərdə kollegiallıq prinsipi əsasında qurulmuş və üç hakimdən ibarət tərkibdə xalq məhkəmələri təşkil olunmalı idi. Göstərilən hər iki məhkəmənin səlahiyyət dairəsinin eyni olması və hər iki məhkəmə üçün bir apellyasiya instansiyası kimi şə-

⁶³ Yəne orada, iş 266, v. 101-12.

⁶⁴ Yəne orada, f. 51, s. 2, iş 7, v. 84-89.

⁶⁵ Адрес-календарь, III ч., 64.

hər və xalq hakimlərinin ümumi qurultayını (buraya xüsusi daimi sədr, bir bərişiq hakimi və bir xalq məhkəməsi sədri daxil olmalı idi) təsis etmək nəzərdə tutulurdu. Yerli məhkəmənin təşkilində seçki prinsipi və təhsil senzi (xalq hakimləri üçün şəhər məktəblərinin dördüncü sinfindən az olmamaqla; bərişiq hakimləri və xalq məhkəməsinin sədrləri üçün yüksək senz) əsas götürülürdü⁶⁶.

“Cinayət hüququ və prosesinin bəzi qanun müddəalarına baxılması üzrə” və “Mülki hüquq və prosesin bəzi qanun müddəalarına baxılması üzrə” yarımkomissiyaların hazırladığı qanun layihələri də müvafiq olaraq cinayət və mülki hüquq sahələrində maddi və prosesual hüquq normalarının təkmilləşdirilməsini nəzərdə tuturdu.

Bu bölümü yekunlaşdıraraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin islahatlar üzrə fəaliyyətinin dövlətçilik təcrübəsi baxımından dəyərləndirilməsi əsasında onun bu sahədəki strategiyasının əsas müddəaları qismində aşağıdakıları qeyd etmək olar: (1) islahatların cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında hər cür dəyişikliyi deyil (məsələn, özü ilə heç bir məzmun yeniliyi gətirməyən hansısa dövlət strukturunda ştatların ixtisarı və ya yeni strukturların yaradılması), yalnız köklü mahiyyət dəyişikliklərini ehtiva etməsi; (2) islahatların həyata keçirilməsindən öncə onlar üçün müvafiq sosial-iqtisadi, mədəni və digər ilkin şərtlərin mövcudluğunun zəruriliyi; (3) islahatların hərtərəfli düşünülmüş strategiya əsasında tələskənliyə yol vermədən, tədricən həyata keçirilməsi.

SƏKKİZİNCİ BÖLÜM

CÜMHURİYYƏT GERÇƏKLİYİ ÇAĞDAŞLIQ İŞİĞINDA – DEMOKRATIYA VƏ İNSAN HÜQUQU VƏ AZADLIQLARI: TARIXİ-MÜQAYİSƏLİ DƏYƏRLƏNDİRMƏ

⁶⁶ *Азербайджан*, № 211, 25 июня 1919.

Kitabın dördüncü bölümündə Azərbaycan Cümhuriyyəti hüquq sisteminin xüsusiyyətləri sırasında onun çağdaşlığı tezis olaraq ümumi şəkildə qeyd edilmiş, bu qismində onun təməl özəllikləri gözdən keçirilmişdi. Sonrakı bölümlərdə aparılan təhlil isə sözlükdən tezisə daha tam əsaslandırılmasını faktiki materialla təmin etməklə, bu işi bir qədər asanlaşdırır (bu bölümündəki mümkün ola biləcək təkrarlar da bununla şərtlənmişdir). Bu zaman söykənəcəyimiz əsas metodoloji alət isə müqayisəli yanaşma olacaqdır. Məhz bu yanaşma digər məziyyətləri ilə yanaşı, bir hüquq sisteminin yalnız onun tədqiqi əsasında müəyyən edilə bilinməyən bir sıra məqamlarını, hüquq sistemlərinin inkişafında ümumi meyilləri və milli təcrübənin həmin meyillərə nə dərəcədə adekvat olduğunu, habelə onun spesifik cəhətlərini aşkar etməyə və daha dərin ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verir.

Beləliklə, bu bölümün əsas məqsədi Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüquq və özəlliklə də demokratiya baxımından çağdaşlığı işığında dərinlən qavranılması, daha bitkin və qabarıq səciyyələndirilməsi üçün onu əvvəlki bölümlərdə əldə edilən faktiki material əsasında dövrün dünya siyasi-hüquqi xəritəsi kontekstində tarixi-müqayisəli dəyərləndirmək və bununla da onun nə qədər çağdaş bir dövlət olduğunu ortaya qoymaqdır.

I. METODOLOJİ GİRİŞ

Bu bölümündə tədqiqatın metodoloji bazasını, artıq qeyd olunduğu kimi, tarixi-müqayisəli yanaşma təşkil edir. Onun da əsasında iki açar anlayış kimi "kontekst" və "standart" durur.

Mövzumuz, təbii ki, eyni olaraq qalır (hüquq və demokratiya çağdaşlığı işığında), hermenevtika dili ilə desək, tekst (mətn, tədqiqat predmeti) dəyişmir və yenə də ön plandadır. Lakin onun daha dərinlən qavranılması üçün kontekstin miqyası dəyişir. İndiyə kimi kontekst qismində bir ölkə hüdudlarında hüququn in-

kişafında rol oynayan siyasi, iqtisadi, ideoloji, mədəni, dini və s. mühit nəzərdə tutulurdu. Burada isə o, bir ölkə hüduqlarını aşmaqla genişləndirilir, tekst daha böyük miqyaslı kontekstə – müqayisəli təhlilin tələb etdiyi kimi, dövrün siyasi-hüquqi xəritəsi müstəvisinə yerləşdirilir. Bu zaman qavrama üçün açar sadəcə kontekst deyil, məkən və zaman parametrləri ilə bağlı kontekstdir. Tarixi-müqayisəli tədqiqat üçün bu həm də o deməkdir ki, tekstin (tədqiqat predmetinin) tarixi hüduqları ilə kontekstin tarixi hüduqları arasında zaman bağlılığı olmalıdır. Tarixi-müqayisəli yanaşmanın tələbinə görə, tarixi hadisə və proseslər öz dövrləri içində dəyərləndirilməlidir. Bir qədər daha konkretləşdirsək, tarixin müəyyən zaman intervallında mövcud olmuş bir dövlət və onun hüququ yalnız müasiri olan ölkələrdəkilərlə müqayisə edilə bilər. Lakin bu heç də o anlama gəlmir ki, 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi-müqayisəli tədqiqi məhz həmin illərdə mövcud olmuş dövlətlərlə məhdudlaşdırılmaldır. Burada “müasirlik” kəlməsi müəyyən bitkin bir tarixi dövrü əhatə edən “çağdaşlıq” mənasında anlaşılmalıdır. Kitabın tədqiqat predmetinə münasibətdə isə bu, anlaşıqlıdır. Kitabın tədqiqat predmetinə münasibətdə isə bu, anlaşıqlıdır. Kitabın tədqiqat predmetinə münasibətdə isə bu, anlaşıqlıdır.

Hər bir tarixi-müqayisəli tədqiqat üçün daha bir önəmli məqam tədqiqatın predmetini dövrün standartları (qəbul edilmiş normativ ölçüləri) baxımından müqayisəli dəyərləndirmədir. Bu isə ilk növbədə müqayisənin əsasında duracaq parametrlərin (yəni, tekstlə kontekstin qarşılaşdırılacağı konkret təhlil vahidlərinin) müəyyən edilməsini tələb edir. Belə qismində, adətən, tədqiqat predmetini daha qəbərli sosiyo-yəndirməyə imkan verən təhlil vahidləri seçilir.

Müqayisəli araşdırımda tədqiqatçı bir sıra ciddi metodoloji problemlərlə qarşılaşır: müqayisəyə yararlılıq problemi; ekvivalentlik problemi; universallıq problemi; həcm və məzmunun bir-birini tamamlama problemi; qiymətləndirici şərh (interpretasiya) və bu zaman dəyər tərəfsizliyinin təmin edilməsi problemi. Bu barədə ətraflı məlumat üçün oxucuları bununla bağlı monoqrafiyaya¹ yönləndirmək istərdim, burada isə, tədqiqatımız üçün xüsusi əhəmiyyətini nə-

zərə alaraq, göstərilən problemlərdən yalnız biri üzərində dayanacağıq. Bu, həcm və məzmunun bir-birini tamamlama problemdir. Problemin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, həcm genişləndirildikdə alınan bilik məzmun etibarilə təxmini və kasad olur, başqa sözlə, eyni zamanda həcmi genişləndirmək və müfəssəl təhlil aparıb zəngin məzmunlu bilik əldə etmək mümkün olmur. Bu metodoloji problem müqayisəli elmi ədəbiyyatda “kazuslar vs. parametrlər” dilemması adını almışdır. Onun ən azı iki versiyası var: “həddindən artıq kazuslar – həddindən az dəyişənlər” və “həddindən artıq dəyişənlər – həddindən az kazuslar”. Birinci halda həcmi genişləndirilməsi (maksimuma çatdırılması) məzmunun ixtisarına (minimuma endirilməsinə) gətirib çıxır. İkinci halda isə əksinə, məzmunun genişləndirilməsi (maksimuma çatdırılması) həcmi daralmasına (minimuma endirilməsinə) tələb edir. Beləliklə, əhatə olunan hadisələrin dairəsi nə qədər dar olursa, müqayisənin nəticələri də bir o qədər zəngin məzmunlu malik olur və yaxud əksinə. Bununla da araşdırmanın həcmi və məzmunu arasında “uçurum” yaranır.

Həcm və məzmun arasında tarazlığı necə təmin etmək? Müqayisənin miqyaslılıq keyfiyyətini saxlamaq və eyni zamanda məzmun reduksiyasını məhdudlaşdırmaq mümkündürmü? Qənaətcə, bu vəzifələri kazus (yaxud institusional) yönü universal müqayisəli yanaşma və ağılabatan məhdudlaşdırma prinsipinin köməyiylə həll etmək olar. Onlardan birincisi kazusların (ölkələrin, hüquq sistemlərinin və s.) sayını maksimum relevant olanlara qədər, parametrlərin sayını isə minimum yetərli olanlara qədər məhdudlaşdırmağa imkan verir. Bu yanaşma mikro səviyyədə – sistemlərin ayrı-ayrı elementləri səviyyəsində həmin sistemlərin böyük bir qrupunu əhatə etməklə müqayisə aparılmasını nəzərdə tutur. Ağılabatan məhdudlaşdırma prinsipinə görə isə ya kazusların sayı, ya parametrlərin sayı, ya da hər ikisi ağılabatan həddə daraldılır. Kazusların sayının məhdudlaşdırılması üçün, fikrimcə, əsas diqqəti öyrənilən problem baxımından maraq kəsb edən hüquq sistemlərində, parametrlərin sayının məhdudlaşdırılması üçün isə onlardan daha mühümlərində cəmləmək lazımdır. Bu zaman tədqiqatçının dil hazırlığı, empirik verilər, vaxt çəhdən məhdudluğuna rəğmən, seçim bu amillərdən

¹ Демірли, Сравнительное исламское право, 125-29.

deyil, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən daha çox asılı olur².

Göstərilən metodoloji müddaalardan çıxış edərək, bu bölmədə Azərbaycan Cümhuriyyətinin çağdaşlığının tarixi-müqayisəli dəyərləndirilməsi üçün kazus seçmə zamanı dünyəvi dövrün dünya siyasi-hüquqi xəritəsində çağdaşlıq baxımından özünə layiqli yer tutan, ən qabaqcıl hüquqi ideya və prinsipləri özündə əks etdirən dövlətlərin hüquq sistemləri üzərində dayanılmışdır ki, bura da əsas etibarilə Qərbi Avropa dövlətləri və ABŞ daxildir. Bununla belə, tədqiqatın qarşısında duran vəzifələrin həllinin tələb etdiyi hallarda və hədlərdə digər dövlətlərin hüquq sistemləri də müqayisəyə cəlb edilir (məsələn, türk və müsəlman aləminə mənsub dövlət kimi Türkiyə Cümhuriyyəti, yaxud Şərqi digər bir demokratik dövlət nümunəsi kimi Yaponiya).

Müqayisənin əsasında duracaq parametrlərə gəldikdə isə bu tədqiqat çərçivəsində belə parametrlər qətiminlə dövrün müasiri olan hüquq və demokratiyanı səciyələndirən əlamətləri özündə əks etdirən, eləcə də Azərbaycan Cümhuriyyətinin çağdaşlığını daha qabarıq aşkar etməyə imkan verən və əsasən kamu hüququ sahəsi ilə məhdudlaşan təsisatlar və prinsiplər seçilmişdir. Bura parlament demokratiyası, idarəçilik sistemi, hakimiyyətlər bölgüsü, hüquq və azadlıqların təmini (seçki hüququ, söz və mətbuat azadlığı örnəklərində), dünyəvilik kimi mühüm təsisat və prinsiplər daxildir.

O ki qaldı müqayisənin aparılması metodikasına, bir halda (Azərbaycan Cümhuriyyətinin demokratiklik səviyyəsinin ümumi dəyərləndirilməsi zamanı) müqayisəli siyasətşünaslıqda nəzəri olaraq işlənilib hazırlanmış standartlar dəsti ilə (bir model kimi) Cümhuriyyət gerçəkliyi tutuşdurularaq, sonuncunun bu standartlara uyğunluğu məsələsi həll ediləcəkdir. Digər hallarda – əvvəlcə hər bir parametrlə üzrə Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə müqayisə ediləcək ölkələrə aid empirik verilər və faktlar müqayisə edilməklə kontekst hərtərəfli canlandırılacaq, sonra müəyyən edilmiş verilər və faktlar qarşılaşdırılaraq (müvafiq qarşılaşdırma cədvəllərinin tərtibi vasitəsilə) müqayisə edilən ölkələrlə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında oxşar və fərqli cəhətlər aşkar ediləcək, daha sonra isə bu oxşarlıq və fərqliliklərin şərhini verəcək, zəruri ümumiləşdirmələr aparılacaqdır.

² Yəni orada, 127-28, 154.

II. AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN DEMOKRATİKLİYİ DÖVRÜN QLOBAİL KONTEKSTİ VƏ STANDARTLARI İŞİĞİNDA

Çağdaşlığın (modernliyin) siyasi layihəsi ən geniş anlamıyla demokratiyaya əsaslanır. Aleksis de Tokvil demokratikləşməyə keçidi modern topluma keçidin ən nəzərə çarpan özəlliyi kimi müəyyən edirdi. Demokratiyanın modern inkişafdakı rolunu zaman-zaman digər fikir adamları da vurğulamışlar.

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti öz dövrünün demokratik dövlətləri ailəsində

Şübhəsiz ki, dövrünün demokratik dövlətləri ailəsində Azərbaycan Cümhuriyyətinin yerini, eləcə də onun demokratikləşmə səviyyəsini müəyyən etmək həmin dövrdə dünya miqyasında demokratikləşmənin mənzərəsini canlandırmadan mümkün deyildir. Gerçəkdən, Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə dünyada demokratiyanın və dövlətlərin demokratikləşməsinin durumu necə idi? Tarixin həmin dövründə demokratikləşmənin ölçülməsi üçün bu gün hansı standartlar mövcuddur?

Bu suallara cavab verməkdə bizə demokratiya nəzəriyyəsi sahəsində iki dünya şöhrətli alim elmi araşdırmalarının nəticələrini yardımçı ola biləcəyi qənaətinəndəyik. Bunlardan biri S. Hantingtonun “demokratikləşmə dalğaları” konsepsiyası, digəri isə R. Dahlin “poliarxiya demokratiyası” konsepsiyasıdır.

Hantingtonun sözügedən konsepsiyasına görə, demokratikləşmə dalğası müəyyən dövrlərdə qeyri-demokratik rejimlərdən demokratik rejimlərə keçid qruplarıdır. Dünyada son iki əsrə yaxın müddət ərzində demokratikləşmənin üç dalğası olmuşdur. Onun ilk, uzun dalğası 1828-1926-cı illəri, ikinci, qısa dalğası 1943-1962-ci illəri əhatə edir, üçüncü dalğa isə 1974-cü ildən başlayıb. Göstərilən tarixlər müəlliflə görə şərtidir. Bu dövrlərin arasında gəriyə dönmüş, yəni demokratik rejimlərə keçid etmiş dövlətlərin qeyri-demokratik idarəçiliyə qayıdış dövrləri də vardır. Birinci belə gəriyə dönmüş dövrü 1922-1942-ci illəri əhatə edir³.

³ ХАНТИНГТОН, *Третий волна*, 26.

Təbii ki, mövzumuzla əlaqədar burada bizi maraqlandıran demokratikləşmənin birinci dalğasıdır. Hantinqtona görə, bu mərhələnin kökləri Amerika və Fransa inqilablarındadır. Lakin milli demokratik institutların gerçəkədən yaranması XIX əsrin hadisəsidir. J. Sunshin⁴in XIX əsrin siyasi sistemlərinin o dövrün kontekstində demokratik minimuma nail olmalarını müəyyən etməyə imkan verən iki meyarından, standartından [(1) yetkin kişi əhəlinin 50%-nin səsvermə hüququna malik olması; 2) icraedici hakimiyyətin məsul başçısının ya seçkilərlə parlamentdə əksəriyyətin dəstəyini saxlamalı ya da mütəmadi ümumxalq seçkiləri gedişində seçilməli olması]⁵ çıxış edərək, Hantinqton demokratikləşmənin ilk dalğasının 1828-ci il ətrafında ABŞ-da başlamasını qeyd edir. Köhnə ştatlarda əmlak senzinin ləğvi və bütün yaşlı kişilərə seçki hüququ verən yeni ştatların birləşməsi 1828-ci il prezident seçkilərində gerçəkədən səs vermiş ağırdərilmiş kişilərin payını 50%-dən artığa çatdırmağa imkan vermişdi. Sonrakı onilliklərdə digər ölkələr də tədricən öz vətəndaşlarının seçki hüquqlarını genişləndirir, bir şəxs tərəfindən bir neçə seçki dairəsində səsvermə imkanını daraldır, gizli səsvermədən istifadə etməyə başlayır və baş nazirlərin və hökumət kabinetlərinin parlamentlər qarşısında məsuliyyətini müəyyən edirlər. İsveçrə, Fransa, Böyük Britaniya, onun dominionları və bir sıra kiçik Avropa dövlətləri yüzilliyin sonuna doğru demokratiyaya keçid edirlər. Birinci dünya müharibəsinə az qalmış İtaliya və Argentinada az və ya çox dərəcədə demokratik olan rejimlər bərqərar edilir. Müharibədən sonra yenidən müstəqillik əldə etmiş İrlandiya və İslandiya demokratikləşir, Avropanın mövcudluğu sona yetmiş imperiyalarının varisləri olan dövlətlərdə demokratiyaya doğru kütləvi hərəkət genişlənir. 1930-cu illərin lap başlanğıcında isə İspaniya və Çinin demokratik dövlətlərin cərgəsinə qoşulmasıyla, demokratikləşmənin birinci dalğası başa çatır. Ümumi olaraq və bütövlükdə yüz

ilə 30-dan artıq ölkə özlərində ən azından minimal ümumillik demokratik institutlar təsis etmişlər⁶.

Hantinqton birinci demokratikləşmə dalğası zamanı demokratikləşən dövlətlər sırasında bunları göstərir: Avstraliya, İslandiya, İrlandiya, Kanada, Yeni Zelandiya, Birləşmiş Krallıq, ABŞ, Finlandiya, İsveç, İsveçrə, Çili, Avstriya, Belçika, Danimarka, Almaniya, İtaliya, Kolumbiya, Niderland, Norveç, Fransa, Yaponiya, Argentina, Macarıstan, Yunanıstan, Urugvay, Çexoslovakiya, İspaniya, Polşa, Portuqaliya, Latviya, Litva, Estoniya⁷. Təəssüflər olsun ki, bu dövrdə yeni müstəqillik əldə etmiş Zaqafqaziya dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan bu siyahıda yer almıyıb. Düşünmək olardı ki, bunun səbəbi sonuncuların qısa ömürlü olmalarından dolayı (bu da, məlum olduğu kimi, onların öz iradələrindən asılı olmayıb) Hantinqton təsnifatının davamlılıq meyarına uyğun gəlməmələridir. Halbuki Hantinqton özü də yazır ki, birinci demokratikləşmə dalğasının 1910-1931-ci illəri əhatə edən dövrü ərzində demokratikləşmiş on yeddi ölkədən yalnız dördü 1920-1930-cu illər ərzində demokratik institutları saxlaya bildi⁸. Türkiyə isə sözü gedən təsnifatda ikinci demokratikləşmə dalğası zamanı demokratikləşən dövlətlər sırasında yer almışdır⁹ və bunun da səbəbi burada birinci demokratikləşmə dalğası zamanı cümhuriyyət rejiminin təkpartiyalı olmasıdır.

Hantinqtonun hesablamalarına görə, 1922-ci ildə dünyada əhalisi 1 mln.-dan çox olan 64 dövlət vardı və onlardan yalnız 29-u demokratik idi¹⁰ (yuxarıdakı siyahıdan üç dövlət buraya daxil edilmir, çünki Yaponiyada demokratiya məhdud xarakterdə olmaqla yalnız 1920-ci illərdə təşəkkül tapmışdı¹¹, İspaniya və Çilidə isə, artıq qeyd edilmiş kimi, demokratikləşmə sonralar – 1930-cu illərin əvvəllərində baş vermişdi). Məsələyə bizi maraqlandıran tarix (28

⁴ Хантингтон, *Третья волна*, 27.

⁵ Yəni orada, 25.

⁶ Yəni orada, 28.

⁷ Yəni orada.

⁸ Yəni orada, 36.

⁹ Yəni orada, 25.

⁴ Yəni orada.

⁵ J. Sunshine, "Economic Causes and Consequences of Democracy: A Study in Historical Statistics of the European and European Populated English-Speaking Countries", (Ph.D. diss. Columbia University, 1972), 48-58.

may 1918-ci il) baxımından yanaşdıqda, yuxarıdakı siyahı bir qədər də daraldıla bilər. Belə ki, həmin tarixdən sonra müstəqil demokratik dövlətçilik yoluna qədəm qoymuş Polşa (6 oktyabr 1918-ci il), Çexoslovakiya (28 oktyabr 1918-ci il), Almaniya (10 noyabr 1918-ci il), Avstriya (12 noyabr 1918-ci il), Macarıstan (13 noyabr 1918-ci il), Latviya (18 noyabr 1918-ci il), İslandiya (1 dekabr 1918-ci il) və İrlandiyadan (21 yanvar 1919-cu il¹²) ibarət səkkiz dövlət də hesaba alsaq, siyahıda cəmi 21 dövlət qalır. Beləliklə, Azərbaycan Cümhuriyyəti dünyada əhalisi 1 mln.-dan çox olan demokratik dövlətlərin sırasında onların aşağı-yuxarı 23-cüsü olaraq yer alır. 22-ci belə dövlət isə Gürcüstan Respublikasıdır.

2. Azərbaycan Cümhuriyyətinin demokratikliyinə ümumi dəyərləndirilməsi

Bir dövlətin demokratik olub-olmaması, eləcə də demokratiya və qeyri-demokratik siyasi rejimlər arasındakı böyük fərqlər çox asanlıqla nəzərə çarpmır, lakin bu, hər zaman yetərli olmur. Bu üzdən siyasi sistemlərin demokratik məzmununun düzgün qavranması üçün elmi əsaslandırılması, standartlaşdırılması ölçü alətlərinə ehtiyac yaranır¹³. Belə bir ehtiyac dövlətlərin heç də asanlıqla nəzərə çarpmayan demokratiklik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi zamanı özünü xüsusilə büruzə verir.

1960-cı illərdən başlayaraq müqayisəli siyasətşünaslıqda demokratiyanı ölçmənin müxtəlif vasitələri (demokratiklik şkalaları) işlənilib hazırlanmışdır. Lakin daha çox müasir dövlətlərin demokratiklik səviyyəsinin xarakteristikasına yönələn bu vasitələrin XX

¹² Bəzən yanlış olaraq İrlandiyanın müstəqillik tarixi 26 aprel 1916-cı il göstərilir. Gerçəklik isə bundan ibarətdir ki, bu tarixdə milli üsyançılar (Pasxa üsyanı) İrlandiya Respublikasını elan etsələr də, o, seçkilər orqan tərəfindən təsdiq edilməmişdi və üsyan bir həftə ərzində yatırılmış, heç bir dövlət orqanı yaranmamışdı. 21 yanvar 1919-cu il tarixli Müstəqillik bəyannaməsi ilə Nümayəndələr palatası əvvəlki respublika elanını rəffikasiya etmiş və müvafiq dövlət orqanları yaratmışdır. Ətraflı məlumat üçün bax: J.J. Lee, *Ireland 1912-1985: Politics and Society* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2006).

¹³ Manfred G. Schmidt, *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, 2. bsk., çev. M. Emin Köktaş (Ankara: Vadi Yayınları, 2002), 256.

əsrin birinci rübündəki dövlətlərə münasibətə təbiiq edilməsi o dövrdən keçən müddət ərzində demokratiya anlayının özünlün genişlənməsi, eləcə də bu sahədə dövlətlərin praktikasında baş verən dəyişikliklər və inkişafdan dolayı çətin ki mümkün olsun. Bundan əlavə, demokratiklik şkalalarının tərtibi zəngin empirik bazanın varlığını ehtiva edir. Bir əsr bundan əvvəl mövcud olmuş dövlətlərə münasibətə demokratiklik şkalalarının tərtibi üçün zəruri olan empirik verilərin toplanması sahəsindəki çətinlikləri də göz önünə alsaq, məsələnin həllinin müşküllüyü daha aydın görünür. Deyək ki, Amerikada demokratiyanın durumu üçün illər əvvəl və indi necə fərqlidirsə, eləcə də bu zaman kəsikləri üzün təbiiq ediləcək demokratiyanı ölçmə vasitələri tam eyni ola bilməz. Bir əsr əvvəlki dövrə münasibətə söhbət yalnız minimal demokratiklik standartlarından gedə bilər. Belə standartlar isə R. Dahlin "poliarxiya demokratiyası" konsepsiyasında təqdim edilmişdir.

Bu konsepsiyanın əsas məfhumu olan "poliarxiya"¹⁴ təbiiqəna hakimiyyət olan monarxiyadan və azlıq hakimiyyəti olan oliqarxiyadan və ya aristokratiyadan fərqli olaraq "çoxluğun hakimiyyəti" anlamına gəlməkdədir. Müasir siyasətşünaslığa 1953-cü ildə R. Dahl və C. Lindblom tərəfindən daxil edilmişdir¹⁵. Dahl "ideal" və "real" (faktiki) demokratiya bölgüsündən çıxış edərək¹⁶, sonuncunu poliarixiya ilə əlaqələndirir (buradan da "poliarxiy demokratiya", yaxud "demokratik poliarixiya" anlayışları ortaya çıxır). Bu termin milli dövlətlərdə demokratiyanın realizəsini həm idealdan, həm də demokratiyanın şəhər-dövlətlərdəki tarixi tiplərindən fərqləndirmək üçün istifadə edilir. Daha göstərə, poliarixiya mövcud sistemlərin "təmiz" variantdır və onun institutları ideal demokratiyaya nail olmaq üçün zəruridir. Poliarixiya ilk növbədə açıq siyasi

¹⁴ Qədim yunancadan πολυ (çoxluq) və αρχία (hakimiyyət) kəlmələrinin birləşməsindən yaranan πολιαρχία anlam etibarilə "çoxluğun hakimiyyəti" deməkdir.

¹⁵ R.A. Dahl and C.E. Lindblom, *Politics, Economics, and Welfare* (Chicago: University of Chicago Press, 1953).

¹⁶ Bilindiyi kimi, demokratiyanın normativ və empirik nazariyaları mövcuddur. Birinci demokratiyanı bir ideal, "olması gərəkən" kimi, ikinci isə real, "gerçəklikdə olan" kimi öyrənir.

raqabətin və siyasi iştirakin mühafizə edildiyi bir düzən olaraq müəyyən edilir. Müəllif poliarixiya məfhumunun bir neçə anlamını verir: (1) müasir dövləti idarəetmənin spesifik rejim tipi kimi, (2) milli dövlətin demokratikləşməsinin məhsulu kimi, (3) demokratik proseslərin zəruriliyi, siyasi institutların demokratikləşməyə yönəlməsi kimi, (4) şəriətiliyyəni yoxlanılması sistemi, siyasi nəzarət sistemi kimi və (5) hüquqlar sistemi kimi¹⁷.

Mövzümüz baxımından ən başlıcası odur ki, poliarixiya modeli həmçinin demokratiyanın səviyyəsinin ölçülməsi üçün standart kimi (ən azından minimum ümummillik demokratik təsisatlar bütünü olaraq) tarixi səpkidə istifadə edilə bilər. Belə ki, R. Dahl da poliarixiyaların inkişafında üç mərhələni ayırır: 1776-1930, 1950-1959 və 1980-ci illər. Poliarixiyaların inkişafının Amerika və Fransa inqilablarından iki dünya savaşı arasındakı dönməyə qədər olan birinci mərhələsi zamanı Şimali Amerikada və Avropada poliarixiik institutlar meydana gəlmiş, lakin ölkələrin əksəriyyətində bu institutlar müasir standartlar üzrə XIX əsrin sonlarına qədər (bəzən daha uzun müddətə) qeyri-mükəmməl olaraq qalmışdır: hökumət qərarları üzərində nəzarət konstitusiyada təsbit edilməmişdi, seçkilər azad və ədalətli deyildi, ümumi seçki hüququ yox idi.

Dahl bütün poliarixiyaları tam inkişaf etmiş və təxmini dəyə iki qrupa ayırır. Bu təsnifat seçki hüququna malik olanların ümumi yetkin əhali içərisində payı (siyasi iştirakçılıq) ilə bağlı göstəricilərə və müxalifətin fəaliyyət imkanı, eləcə də hökumətin istefaya göndərilməsi imkanı (raqabət dərəcəsi) ilə bağlı göstəricilərə əsaslanır. Bunlar da öz növbəsində belə ölçülərə əsaslanır: mətbuat azadlığının mövcudluğu, rejimin konstitusiyası, seçki sisteminin rəqabət dərəcəsi, müxalifət qruplarının azadlıq dərəcəsi, partiya sisteminin xarakteri, üfüqi iqtidar bölgüsü, qanunvericilik orqanının statusu və s.¹⁸

Daha sonralar yazılmış başqa bir əsərində poliarixiyanın müasir dövlətin spesifik rejim tipi kimi onu XIX əsrə qədər mövcud olan

¹⁷ P. Даль, "Политархия, плюрализм и пространство", *Среднерусский вестник общественных наук* 2 (2009): 193-94.

¹⁸ Daha ətraflı bax: R.A. Dahl, *Polyarchy. Participation and Opposition* (New Haven/London, 1971), 238-40.

bütün digər rejimlərdən fərqləndirən iki əsas xarakteristikası ilə yanaşı (müxalifətə münasibətdə yüksək dözümlülük və siyasi iştirakçılıq, yəni hökumətin davranışına təsirdə və hətta müxtəlif rəsmi şəxsləri dinc yolla vəzifədən kənarlaşdırmaqda iştirak üçün geniş imkanlar), R. Dahl bu iki ümumi xarakteristikaya daha çox məzmun yükləyərək, demokratik poliarixiyanı aşağıdakı yeddi təsisatın varlığı ilə fərqlənən bir siyasi düzən kimi müəyyən edir:

1. Seçilən səlahiyyətli: hökumətin siyasətə dair qərarları üzərində nəzarət seçilmiş vəzifəli şəxslərə verilir.

2. Azad və ədalətli seçkilər: səlahiyyətli vəzifəli şəxslər münəzəm və ədalətli keçirilən, məcburiyyətin nisbətən nadir olduğu seçkilərdə seçilir.

3. Əhatəedici (universal) seçki hüququ: praktiki olaraq bütün yetkinlər siyasi səlahiyyətli vəzifəli şəxslərin seçilməsində səs vermək hüququna malikdirlər.

4. Passiv seçki hüququ: praktik olaraq bütün yetkinlər passiv seçki (seçkili vəzifələrə seçilmək) hüququna malikdirlər, hərəndə ki, bu zaman yaş məhdudiyəti səsvermə üçün gərəkən həddən daha yüksək ola bilər.

5. İfadə azadlığı: vətəndaşlar sözün geniş mənasında siyasi məsələlər üzrə, vəzifəli şəxslərin, hökumətin, rejimin, sosial-iqtisadi düzənin və hakim ideologiyanın tənqidi də daxil olmaqla, sət cəza təhlükəsi olmadan öz fikirlərini ifadə etmək hüququna malikdirlər.

6. Alternativ informasiya: vətəndaşlar alternativ informasiya mənbələrindən istifadə etmək hüququna malikdirlər; bundan əlavə, alternativ informasiya mənbələri mövcuddur və qanunla qorunur.

7. Assosiasiya (təşkilatlanma) azadlığı: yuxarıda sadalananlar da daxil olmaqla, özlərinin müxtəlif hüquqlarını əldə etmək üçün vətəndaşlar müstəqil siyasi partiyalar və maraq qrupları da daxil olmaqla nisbi müstəqil birliklər və ya təşkilatlar yaratmaq hüququna malikdirlər¹⁹.

¹⁹ R.A. Dahl, *Democracy and its Critics* (New Haven and London: Yale University Press, 1989), 213-24.

Cədvəl 8.1: R. Dahla görə poliarxiyanın xüsusiyyətləri və Cümhuriyyət gerçəkliyi

R. Dahla görə poliarxiyanın xüsusiyyətləri	Cümhuriyyət gerçəkliyi
Poliarxiyanın iki təməl özəlliyi:	
I. Müxalifətə qarşı yüksək toleranlıqlıq	I. Müxalifət institusionalaşdırılmış (onların parlamentdə fraksiyalar təşkil etməsinədək), müxalifətin iqtidar olması üçün qanunvericilikdə heç bir əngəlləyici hal nəzərdə tutulmamış, parlamentdə və ondan kənarında müxalifətə qarşı xoş münasibət bəslənilmişdir
II. Siyasi iştirakçılıq üçün geniş imkanlar	II. Fərdlərin və ictimai qrupların cəmiyyətin idarə edilməsində əsas etibarilə seçkilər vasitəsilə vəzifə tutmalarında, qərar vermə mexanizmində iştirak etmələrində gerçəkləşdirilmişdir.
Demokratik poliarxiya üçün vacib olan yeddi təsisatın mövcudluğu:	
1. Seçilmiş olan səlahiyyətlilər	1. Qanunvericilik orqanı və yerli özünüidarə orqanları seçki yolu ilə təşkil olunmuş, icraedici orqan – Nazirlər Şurası isə xalqın seçki ilə müəyyən etdiyi qanunvericilik orqanı içindən çıxmış və onun qarşısında məsul olmuşdur
2. Azad və ədalətli seçkilər	2. Azad və ədalətli seçkiləri təmin edəcək seçki qanunu qəbul edilmiş, bu qanunla sərbəst, bərabər, ümumi və gizli səsvermə təsbit edilmişdir

3. Əhatəedici seçki hüququ	3. Bu hüquqdan seçki gününədək 20 yaşa tamam olan hər iki cinsdən olan vətəndaşlar istifadə edilirlər
4. Passiv seçki hüququ	4. Passiv seçki hüququ qanun ilə təsbit edilmişdir
5. İfadə azadlığı	5. Özəlliklə də söv və mətbuat azadlıqları vasitəsilə gerçəkləşdirilmişdir
6. Alternativ informasiya mənbələri	6. Dönəmin şərtlərinə uyğun olaraq vətəndaşların alternativ informasiya hüququ təmin edilmişdir
7. Təşkilatlanma azadlığı	7. Çox sayda ictimai və siyasi təşkilatlar yaranmış və fəaliyyət göstərmiş, çoxpartiyalı siyasi həyat mənimlənilmiş, siyasi partiyaların sərbəst yaradılması və fəaliyyəti üçün heç bir hüquqi məhdudiyyət müəyyən edilməmişdir
Poliarxiya hüquqlar sistemi kimi	Cümhuriyyətin qurduğu sistemdə təməl insan hüquq və azadlıqları tanınmış və müdafiə altına alınmışdır (kitabın əvvəlki səhifələrində bununla bağlı məlumatlardan əlavə, oxucu aşağıdakı paragraflarda burada hüquq və azadlıqların bəzi örnəklərdə necə təmin edildiyinin müqayisəli təhlili ilə tanış olacaqdır)

Deməli, hər hansı bir siyasi rejim demokratik poliarxiya (tam inkişaf etmiş poliarxiya) kimi təsnif edilməsi üçün bu yeddi təsisatın mövcud olması zəruridir. Bundan əlavə, qeyd edildiyi kimi, poliarxiya bir hüquqlar sistemidir və burada vətəndaşların hüquqlarına təminat verilir və onlar institusional olaraq qorunur. Göstərilən yeddi institutdan hər biri müəyyən hüquqlara riayət olunmasını təmin edir. Hər bir hüququn institusionallaşması onun yalnız qanunvericilik qaydasında təsbit edilməsini deyil, həm də məhkəmə qaydasında təmin edilməsini tələb edir²⁰.

²⁰ Даль, "Полиархия", 194.

Əgər Azərbaycan Cümhuriyyətinin demokratikliyini kitabın öncəki bölümlərində təfəssilə təsvir edilmiş normativ və empirik dəlilləri ümumiləşdirərək Dahlin müəyyən etdiyi meyarlar baxımından dəyərləndirəlik (Cədvəl 8.1), heç şübhəsiz ki, Cümhuriyyət gerçəkliyində poliarkik demokratiyanın bütün göstərilən özəllik və təsisatlarının yer alması onu demokratik siyasi rejimli bir dövlət, yəni poliarkik demokratiya kimi xarakterizə etməyə imkan verir. Lakin bu, Cümhuriyyətin demokratikliyinin yalnız ümumi təsdiqidir. Onun demokratiklik səviyyəsinin bir qədər müfəssəl və dolğun qiymətləndirilməsi isə bu bölümün sonrakı sahifələrində həyata keçiriləcəkdir:

III. PARLAMENT DEMOKRATIYASI, İDARƏETMƏ SİSTEMİ VƏ HAKİMİYYƏTLƏR BÖLGÜSÜ

1. Cümhuriyyət və parlament demokratiyası

Demokratiyanın parlament demokratiyası və prezident demokratiyası formaları fərqləndirilir. Parlament demokratiyası prezident demokratiyası ilə yanaşı geniş anlamda müəyyən edilən parlamentarizmin, yəni parlamentin qanunvericilikdə, dövlət büdcəsinə nəzarətdə, hökumətin təşkil edilməsində və lazım gəldikdə onun istefaya göndərilməsində əsaslı rol oynadığı sistemin təməl formasıdır²¹. Parlament demokratiyası təmsili (nümayəndəli) demokratiyanın daha inkişaf etmiş formasıdır. Qanunvericilik və icraedici hakimiyyətlərin funksiyalarının nisbətində parlamentin hökumətdən üstün vəziyyəti ilə səciyyələnən parlament demokratiyasının prezident demokratiyasından əsas fərqi göstəricisi hökumətin və ya hökumət başçısının parlament tərəfindən vəzifədən azad edilib-edilməməsidir. Parlament demokratiyasında hökumətin vəzifədə qalması və vəzifəsini davam etdirməsi əsas etibarilə parlament çoxluğunun etimadına bağlıdır. Bu sistemdə parlament çoxluğu ilə hökumət arasındakı əlaqə, bir qayda olaraq, çox sıxdır. Hökumət parlamentdən və ya onun çoxluğundan doğur və parlament çoxlu-

ğunun fraksiyaları, bir qayda olaraq, öz mənafeləri üçün hökumətin sabitliyini və davamını təmin etməyə çalışır. Bunun əksinə, prezident sistemində hökumət və parlament bir-birindən nisbətən müstəqildir; parlament çoxluğu hökuməti siyasi səbəblərlə istefaya göndərə bilər²². Parlament demokratiyası həm parlamentli monarxiya ilə, həm də parlamentli respublika ilə uzlaşa bilər. Birinci halda hökumət başçısı adətən baş nazir adlanır, ikinci halda isə ya dövlət başçısı parlament tərəfindən seçilir, ya da onun funksiyalarını hökumətin sədri icra edir.

Parlament demokratiyasının vətəni İngiltərə sayılır. Təsədüfi deyil ki, Britaniya parlamentini "bütün parlamentlərin anası" adlandırırlar. Bu heç də onun qədimliyi ilə deyil²³, parlament demokratiyasının əsaslarının burada yaradılması və dünyanın bir çox ölkələri üçün örnək olması ilə bağlıdır. Tarixi təkamül nəticəsi kimi parlamentar rejim kral hakimiyyətinin təmsilçisi olan hökumətlə xalq hakimiyyətinin təmsilçisi olan parlament arasında hökuməti parlament nazarəti altına almaq uğrunda mübarizənin nəticəsində ortaya çıxmışdır. İlk dəfə *Magna Carta Libertatum* (1215) ilə liberalizm ideyaları həyata keçirilməyə başlamış, kralın hakimiyyəti aristokratiyanın xeyrinə məhdudlaşdırılmış, siyasi iqtidar qarşısında fərdlərin mühafizəsi əsaslı müəyyən edilmiş, vətəndaşların şəxsi azadlığı və təhlükəsizlik hüquqları bəyan edilmiş, vergi ilə əlaqədar kralın təklifləri tezliklə parlamentə çevrilən kral şurasının təsdiqinə tabe tutulmuşdur. Bu proses 1628-ci il tarixli *Petition of Rights* (mərkəzin vergi qoyma haqqının məhdudlaşdırılması: vergi qoymaq üçün öncə parlamentin müvafiq qərarı qəbul etməsi gərəkdir), 1679-cu il tarixli *Habeas Corpus Act* (cəza təhlükəsizliyinin təmin edilməsi), 1688-ci il inqilabı (parlamentin monarx qarşısında güclənməsi), 1689-cu il tarixli *Bill of Rights* (parlamentin monarx qarşısında güclənməkdə davam etməsi, onun qəti olaraq qanunvericilik hüquqları əldə etməsi, hakimlərin təhlükəsizliyi), 1832-ci il *İslahat*

²¹ Yenə orada, 209-10.

²² Dünyada ən qədim parlament 930-cu ildə yaradılmış İslandiya parlamentidir (*Althing*) hesab edilir.

²¹ Schmidt, *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, 209.

qanunu kimi hüquqi mətnlər vasitəsilə müşayiət olunmuşdur.

İlk seçkili parlament 1265-ci ildə toplanıb. 1688-ci il inqilabı parlament üzərindən kral himayəçiliyini ləğv etmiş, seçki və qanun layihələrinin müzakirəsi azadlığını təmin etmişdir. 1707-ci ildə İngiltərə və Şotlandiya Böyük Britaniya krallığında birləşdikdən sonra vahid parlament yaradılmışdır. Hesab edilir ki, parlament demokratiyasının "oyun qaydaları" burada XVII əsrdən başlamaqla XVIII əsrin sonlarında – XIX əsrin əvvəllərində formalaşmışdır (ilk dövrdə müasir qanunvericilik orqanından daha çox orta əsrlərin ali silki məclisinə bənzəyən parlamentin demokratikləşməsi üçün İngiltərəyə iki əsrə qədər vaxt lazım gəlmişdi). Bu oyun qaydalarına parlament qarşısında siyasi baxımdan məsul bir hökumət və parlamentin buraxılması imkanı ilə yanaşı, hökumətin istefaya göndərilməsi, parlament çoxluğunun parlamentdəxili rəqibi olaraq parlamentar bir müxalifətin olması gərəkliyi, parlament və hökumətin qarşı-qarşıya olmaması, əksinə, bir qayda olaraq, parlamentar müxalifətin bir tərəfdə, parlamentar çoxluğun və bu çoxluq tərəfindən dəstəklənən hökumətin digər tərəfdə olması, müxalifət liderinin önəmli rol oynaması və s. daxildir²⁴.

XIX əsrin sonlarına doğru parlament demokratiyası Avropanın bir neçə ölkəsində var idi (Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, İspaniya, Niderland, İsveçrə, Norveç). Onların da əksəriyyəti monarxiya idi.

XX əsrin başlanğıcında hər yerdə liberallar demokratiyanın zəfərinin qaçılmaz olduğuna böyük inam bəsləyirdilər. Mühəribənin başlanması bu inamı bir az da möhkəmləndirir. Vilson müharibəni

²⁴ Schmidt, *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, 210.

İngiltərədə parlamentarizmin təşəkkülünə və təkamülünə dair ətraflı bax, məs.: A.F. Pollard, *The Evolution Parliament* (London: Longmans, 1920); Harold J. Laski, *Parliamentary Government in England* (London, 1959); Edmund B. Fryde, Edward Miller (ed.), *Historical Studies of the English Parliament*, vol. 1: *Origins to 1399* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970); R.G. Davies, J.N. Denton (ed.), *The English Parliament in the Middle Ages* (Manchester: Manchester University Press, 1981); Martin Loughlin, *Konu Hukukunun Temelleri*, çev. Dilşad Çığdem Sever, Kivılcım Turanlı (Ankara: Dipnot Yayınları, 2017), 209-31.

demokratiya uğrunda mücadiləyə çevirir. Liberalların uğuru tezliklə hərbi amaliyyatlar başa çatdıqdan sonra idarəetmənin demokratik və konstitusion formalarını məmimsənən və ya ən azı buna say göstərən Avropa dövlətlərində öz əksini tapır²⁵.

1914-cü ildən parlament demokratiyası və parlamentli hökumət Avropa normasına çevrilməyə başlayır. Bu yoldan səpmələr əsasən kiçik ölkələrin xüsusi şərtlərinə və ya gəriləyinə bağlı idi²⁶. 1918-ci ildən sonra demokratiya ideyaları əvvəllər heç vaxt bu ərazilərdə malik olmayan ölkələrdə yayılmağa başlayır. Avstriya və Almaniyada demokratik inqilablar nəticəsində dualist monarxiyalar parlament demokratiyaları ilə əvəz edilir, bu dövrdə müstəqillik əldə edən bir sıra ölkələrdə qəbul edilmiş demokratik konstitusiyalarla (Polşa, Çexoslovakiya, Litva, Latviya, Estoniya, Finlandiya) parlamentləşdirmə həyata keçirilir, parlamentli demokratiya bərqərar olur. Azərbaycanda da (Gürcüstanla yanaşı) parlamentarizmin tətbiqi bu mərhələdə baş vermişdir. Parlament demokratiyasına əvvəllər keçmiş ölkələrdə isə demokratikləşmə istiqamətində yeni addımlar atılır: ümumi seçki hüququ tətbiq edilir (məsələn, Böyük Britaniya və Niderlandda), qadınlara seçki hüququ verilir və proporsional seçki sistemi tətbiq edilir (məsələn, Danimarkada, Norveçdə, İtaliyada). Beləliklə, 1920-ci ilə qədər formal olaraq demokratik idarəçilik Avropada əvvəlcədən daha geniş yayılır. Bu dövlətlərdən bəziləri monarxiya idilər, respublika Baltik dövlətlərində, Polşada, Çexoslovakiyada, Avstriyada, Almaniya, Gürcüstanda və Azərbaycanda yaranır.

Klaus von Beymenin təsbitinə görə, parlamentləşmə (*parliamentarisation*) dalğaları demokratikləşmə dalğalarından daha tez-tez baş vermişdi; XVII-XX əsrləri əhatə edən bir zaman kəsiyində parlamentarizmin doqquz dalğası baş vermişdir və bunlardan dördü (3-6-cı dalğalar) demokratikləşmənin ilk uzun dalğası dövrünü əhatə edirdi²⁷. Cədvəl 8.2-dən də görüldüyü kimi,

²⁵ Roberts, *Europe 1880-1945*, 314.

²⁶ James Wilkinson and H. Stuart Hughes, *Contemporary Europe: A History*, 10th ed. (New Jersey: Pearson Education, Upper Saddle River, 2004), 20.

²⁷ Klaus von Beyme, *Parliamentary Democracy: Democratization, Destabilization, Reconsolidation, 1789-1999* (Palgrave Macmillan, 2000), 18.

parlamentləşmənin daha çox ölkədə yayıldığı əsas dövrü Birinci dünya savaşından sonrakı dövrdür. Müəllifə görə, Huntington tərəfindən təklif edilmiş demokratikləşmənin birinci uzun dalğası gerçəklikdə demokratikləşmə prosesindən daha çox parlamentləşmə prosesi olmuş (çüzi istisnalarla)²⁸, parlamentləşmə və demokratikləşmə nadir hallarda sinxron baş vermişdir²⁹. İlk dəfə İngiltərədə iki parlament islahatı arasında, hakimiyyətin zəif olduğu və ikipartiyalı sistem böhran içində olduğu dövrdə (1832-1867) ortaya çıxan parlament suverenliyi, təmsilçiləri ümumi seçki hüququ ilə demokratik şəkildə seçilmədiyindən dolayı xalq suverenliyi hesab edilmirdi. Yalnız 1918-ci ildən sonra yeni demokratik rejimlərin əksəriyyəti “xalq tərəfindən, xalq üçün parlament hökumətinə” mürciət edirlər³⁰. 1848-ci il fransız inqilabı zamanı belə sistemin yaradılmasına bəzi cəhdlər olsa da, bu cəhdlər konsolidasiya olunmamış sistem yaradılmasıyla nəticələnmişdir³¹. Beləliklə, parlament rejimlərinin demokratikləşməsi XIX əsrin sonlarında başlamaqla Birinci dünya savaşından sonra əksər ölkələrdə ümumi seçki hüququ ilə başa çatmış da³², parlament demokratiyası bütövlükdə XX əsrin məhsulu olmaqla 1918-ci ildən sonra tam realizə olunmuşdur³³. Bundan öncə mövcud olmuş sistemlər isə faktiki olaraq predemokratik sistemlər idilər. Qeyd edilənlərə əsasən, parlamentləşmənin üç müxtəlif dövrü fərqləndirilir: (1) predemokratik (demokratiya öncəsi) parlament sistemləri, 1832-1918; (2) konsolidasiya böhranında olan demokratikləşmiş parlament sistemləri, 1918-1939 (Azərbaycan Cümhuriyyəti də bu dövrün başlanğıcına aiddir); (3) konsolidasiya olunmuş parlament sistemləri, 1946-1990³⁴.

Cədvəl 8.2: Parlamentləşmə dalğaları

1. Silikli sistemin (<i>the polity of estates</i>) parlamentləşməsi	İngiltərə 1688-ci ildən
2. İnqilabi rejimlər <i>Əsas problemlər:</i> nazirlik ofisinin və mandatın uyğunluğu: kralın vetosu	Fransa 1789-92 İspaniya 1808-ci ildən
3. Bərpa (restavrasiya) rejimi <i>Əsas problemlər:</i> hökumətin kral və parlament qarşısında ikitəq məsuliyyəti	Fransa 1814 və 1830-cu illərdən Belçika 1831-ci ildən
4. İnqilabi rejimlər <i>Əsas problemlər:</i> prezident səlahiyyətləri, veto, ikipalatalı sistem	1848 Fransa (II Respublika) Almaniya (Paulskirche)
5. Əski konstitusiyalı monarxiya rejimlərinin parlamentləşməsi <i>Əsas problemlər:</i> nazirin impichenti kimi parlament təzyiq vasitəsinin təsdiqlənməsi, büdcənin rədd edilməsi, parlamentin hökuməti kənarlaşdırmaq vəsaitlərinə malik olma hüququnun genişlənməsi, dövlət başçısı hökuməti formalaşdırarkən seçki nəticələrinin tanınması	Piyemont / İtaliya 1860-cu ildən Niderland 1868 Norveç 1884 Danimarka 1901 İsveç, Finlandiya 1917 Almaniya 1918
6. Birinci dünya müharibəsindən sonra demokratik konstitusiya inşası ilə parlamentləşmə <i>Əsas problemlər:</i> yarıprezident sistemlərində prezidentin səlahiyyətləri (Almaniya, Avstriya, Finlandiya), hökumətlərin sabitliyi	Veymar Respublikası Avstriya Finlandiya Çexoslovakiya Estoniya İspaniya Respublikası 1931-ci ildən

Qeyd: Mövzumuzla əlaqəsi nəzərə alınaraq, burada parlamentarizmin doqquz dalğasından yalnız altısına aid verilər təqdim edilir.

Mənbə: Beyme, *Parliamentary Democracy*, 19.

Parlament rejimlərinin demokratikləşməsi ilk növbədə qanunvericilik fəaliyyətinin təmsili formada gerçəkləşdirilməsini ehtiva edir. Bu baxımdan ümumi seçki hüququ şübhəsizdir. Bütövlükdə parlamentin demokratikləşməsinə təsiri şübhəsizdir. Bütövlükdə isə parlament demokratiyası tarixi baxımdan əsas etibarilə seçki

²⁸ Yenə orada, 26, 35.

²⁹ Yenə orada, 27.

³⁰ Yenə orada, 35.

³¹ Yenə orada, 1.

³² Yenə orada, 2.

³³ Yenə orada, 1.

³⁴ Yenə orada, 188.

hüququnda dəyişikliklərlə seçki iştirakçılığının genişləndirilməsi (bax: Cədvəl 8.2) və proporsional seçki sisteminin tətbiqi vasitəsilə bərqərar olmuşdur³⁵. Qərbi demokratiyalarının təcrübəsi kontekstində Azərbaycan Cümhuriyyətində seçki hüququ məsələlərinə kitabın sonrakı sahifələrində təfəssilətlə baxılacaqdır. Burada yalnız Azərbaycan Parlamentinin mənşəyinin təmsili xarakterinə aydınlıq gətirməyə çalışacağam.

Azərbaycan Cümhuriyyətində parlamentləşmə ilə demokratikləşmə, demək olar ki, eyni zamanda baş vermişdir (yuxarıdakı təsvirdən də göründüyü kimi, əski parlament rejimli dövlətlərdə bu, onillərlə zaman aparmışdır), baxmayaraq ki, Cümhuriyyətin yarandığı ilk altı ayda qanunverici orqan müəyyən fəsilə ilə preparlament (parlament öncəsi) kimi fəaliyyət göstərmişdir. Artıq qeyd ediləni kimi, siyasi-hərbi tələtlər və hərc-mərclik dövründə yaranan əksər dövlətlər keçid dövründə ümumi seçkilər keçirməklə nümayəndəli orqanlar təşkil etmək imkanına malik olmamışlar və əvvəlki dövrdə seçilmiş xalq nümayəndələrindən müvəqqəti qanunverici orqan təşkil etmək məcburiyyətində qalmışlar. Belə hallara Avropa dövlətlərinin təcrübəsində də rast gəlmək olur. Məsələn, 12 noyabr 1918-ci ildə Avstriyada monarxiyanın ləğvindən və respublika elan edildikdən sonra, "Alman Avstriyasının dövlət və idarəçilik forması haqqında qanun" əsasında, Milli Müəssisələr Məclisinə (*Konstituierende Nationalversammlung*) seçkilər keçirilənədək müvəqqəti qanunvericilik orqanı Almaniyaya Avstriyasının Müvəqqəti Milli Məclisi (*Provisorische Nationalversammlung*) hesab olunmuşdur ki, bura da alman seçki dairələrindən 1911-ci il imperiya parlamenti – Reyxsrat seçkilərində seçilən Avstriya nümayəndələri olan deputatlar (208 nəfər) daxil edilmişlər³⁶.

Dövrün və Cümhuriyyət quruculuğunun şəraitini yeni seçki keçirməyə imkan vermədiyindən Azərbaycan Cümhuriyyətinin qu-

³⁵ Yəni orada, 27.

³⁶ Bax: *National Assemblies Take Over from Parliament – Republic of Austria* Parliament, accessed April 15, 2018, <https://www.parliament.gov.at/ENGL/PERK/HIS/MON/1914-1918/index.shtml>; Карл Воцелка, *История Австрии. Культура, общество, политика*, пер. с нем. В. А. Брун-Цеховой, О. И. Величко, В. Н. Ковалева (Москва: Изд-во Весь мир, 2007), 343.

rucuları da sonradan Parlamentin özünü təşkil edən Azərbaycan Milli Şurasının formalaşdırılmasında belə bir təcrübədən yararlanmışlar. Bu baxımdan Azərbaycan Parlamentinin mənşəyi Ümumrusiya Müəssisələr Məclisinə seçkilərə bağlıdır. Yeri gəlmişkən, bu seçkilər dövrünə görə mütərəqqi hesab olunan bir hüquqi akt (1917-ci il 20 iyun tarixli Müəssisələr məclisinin seçkilər haqqında Əsasnamə) əsasında, ümumi və gizli seçki üsulu ilə, proporsional seçki sistemi üzrə demokratik şəraitdə keçirilmişdir. Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda bu seçkilər 1917-ci il noyabrın 26-29-da baş tutmuşdur. Cənubi Qafqaz üzrə seçkilərdə 15 siyasi partiya (o cümlədən Zaqafqaziya müsəlmanlar dörd partiya ilə), 2455274 seçki iştirak etmişdir³⁷. Bu seçkilərdə Azərbaycan dörd müsəlman partiyası ümumilikdə 926838 ("Müsavət" 615816, müsəlman sosialist bloku 159770, mənşəvi hümmətçilər 84748, itihadçılar 66504) səs toplamışlar³⁸. (Məlumat üçün qeyd edim ki, həmin dövrdə müsəlmanların Cənubi Qafqazda sayı təxminən 3339945³⁹ nəfər olmuşdur.) Müsəlman əhəlidən digər partiyalara da səsvermə hallarının istisna edilmədiyini nəzərə alsaq, bu əhali arasında seçki fəallığının kifayət qədər yüksək olduğu ehtimal edilə bilər. Bakı şəhəri isə seçki fəallığının yüksəkliyinə görə xüsusilə fərqlənmişdir. Belə ki, Noyabrın 29-da keçirilmiş seçkidə 405829 nəfər əhəli olan⁴⁰ Bakı şəhərində 160 min seçicidən 110 min nəfəri iştirak etmişdir⁴¹. Bu o deməkdir ki, seçki hüququ olanların seçkilərdə iştirakı faizi (yəni seçkidə iştirak edən seçicilərin sayının toplam seçki sayına nisbəti) 68,75 olmuşdur (Onu da qeyd edim ki, bu zaman qadınlar xüsusi fəallıqları ilə fərqlənmişlər⁴²). Cənubi Qafqazda

³⁷ Bax: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2 cildə, II c. (Bakı: "Lider nəşriyyatı", 2005), 215.

³⁸ Yəni orada.

³⁹ Nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiya imperiyasındakı ənənəyə görə, bu rəqəmə Dağıstanın müsəlman əhalisi də daxil edilirdi. Bax: *Кавказский календарь на 1917 год* (Тифлис, 1916), 178-221; ARDA, f. 28, siy. 1, i.ş 42, v. 4.

⁴⁰ *Кавказский календарь на 1917 год*, 179-185; ARDA, f. 28, siy. 1, i.ş 42, v. 8.

⁴¹ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, II, c. 215.

⁴² Yəni orada.

müsəlmanların seçki fəallığına dair göstəricilərin Bakıya aid göstəriciyə aşağı-yuxarı yaxın olduğunu söyləmək olar. İlk baxışdan bu göstəricilər o dövr üçün yüksək görünərsə də, bunun obyektiv səbəbləri var idi. Belə seçki fəallığını şərtləndirən əsas səbəblərdən biri kimi Cənubi Qafqazda yaşayan xalqlar və dirlər arasında ciddi rəqabətin olması göstərmək olar. Maraqlıdır ki, bu göstəricilər dövrün Qərbi demokratiyalarda XX əsrin ilk rübündə əhalinin seçkilərdə iştirak göstəriciləri ilə (bax: Cədvəl 8.3) müqayisə edildikdə, onların XX əsrin ilk rübündə Qərbi demokratiyalarında seçkilərdə iştirakçılığın orta faizindən, eləcə də uzun müddət davamlı demokratiya təcrübəsi olan bir sıra ölkələrin (məsələn, Fransa, İsveçrə, ABŞ) göstəricilərindən yüksək olduğu məlum olur.

Beləliklə, Azərbaycan Parlamentinin özəyini Zaqafqaziya müsəlmanları tərəfindən dörd siyasi partiyanın siyahısı üzrə demokratik yolla seçilən, Zaqafqaziya Seymində genişləndirilmiş siyahı üzrə üzv kimi iştirak edən və Azərbaycan Milli Şurasını təşkil edən 44 nəfər üzv təşkil etmişdir. Mürəkkəb siyasi şəraitdə yaranmış və fəaliyyət göstərən gənc Azərbaycan Cümhuriyyəti ali nümayəndəli orqanının təşkilində kooptasiya sistemi ilə yanaşı, ölkədə yaşayan bütün millətlərin əhalinin milli tərkibinə proporsional şəkildə parlamentdə təmsil olunmasını təmin etmək üçün müxtəlif milli və siyasi təşkilatlardan nümayəndələr göndərmə sistemini də tətbiq etmişdir. Bir cəhət də nəzərdən qaçmamalıdır ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Parlamenti müvəqqəti (Müəssislər Məclisi seçilənədək) qanunverici orqan kimi təşkil olunmuşdur və əsas vəzifələrindən biri Müəssislər Məclisinə seçkilərə hazırlıq görmək idi. Həqiqətən də bu hazırlıq işi tezliklə başa çatdırılmış, Müəssislər Məclisinə demokratik əsaslarla seçkilər keçirilməsini təmin edəcək qanun 1919-cu il iyulun 21-də qəbul edilmişdir. Həmin akta uyğun olaraq, Müəssislər Məclisinin ümumi və bərabər seçki hüququ (bu hüquqa seçki gününədək 20 yaş tamam olan hər iki cinsdən vətəndaşlar malik idilər) əsasında, birbaşa seçkilər və gizli səsvermə yolu ilə, proporsional nümayəndəlik əsasında əhali tərəfindən seçilməsi nəzərdə tutulurdu. Məlum olduğu kimi, Müəssislər Məclisinə bu qanun əsasında təşkil edilən seçkilər ərafəsində Azərbaycan Cümhuriyyətinin işğalı seçki prosesinin başa çatmasına mane olmuşdur.

Cədvəl 8.3: Seçkilərdə iştirak, 1850-1930

	1850-1869	1870-1890	1891-1913	1918-1930
Avstriya	0.5	1.0	17.7	55.0
Belçika	1.7	1.8	22.1	27.8
Kanada			19.6**	33.2
Danimarka	5.3	10.7	12.7	40.4
Finlandiya				32.8
Fransa	21.2	21.5	22.4	23.3
Almaniya		15.7	18.3	53.7
Britaniya	5.5	12.1	12.1	47.6
Yunanistan	10.0	18.0	15.0	16.4
İcelandiya			10.2	32.1
İrlandiya				39.6
İtaliya	1.0	4.9	5.3	17.7
Lüksemburq				47.8
Niderland	2.0	5.3	12.7	41.9
Norveç	2.4	4.7	20.2	42.6
Portuqaliya	5.0	5.0	6.2	6.4
İspaniya	16.5*	3.9	15.8	13.4
İsveç	1.0	2.2	10.9	38.8
İsveçrə	5.0	12.7	12.1	21.2
ABŞ			18.5*	25.5
Orta % hər bir dövr üçün	5,5	8,5	14,8	32,8
Orta % XX əsrin ilk rübü üçün				≈23,8

Qeydlər: * 1873 və ** 1917-ci illərin verileri əks olunmuşdur.

Mənbə: Dieter Nohlen, *Wahlrecht und Parteiensystem*, 2nd edn (Opladen: Leske & Budrich, 1990), 36. – İstinadın mənbəyi: Beyme, *Parliamentary Democracy*, 30.

Azərbaycan Cümhuriyyətində parlamentarizmi Qərbi demokratiyanın kontekstində ümumən dəyərləndirərək, kitabın bununla əlaqəli əvvəlki səhifələrində daha ətraflı yer alan faktiki materialı

ümumiləşdirib xülasəsini versək, bu sırada parlament demokratiyası sahəsində dövrün qabaqcıl ənənələrinin mənimsənildiyini özəlliklə vurğulamaq gərəkir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamentləşmənin altıncı dalğasına aid olmaqla (Cədvəl 8.2), bu sahədə əvvəllər təcrübəsi olmayan dövlətlər sırasında yer alır (cədvəldə yer almış parlamentli respublikaların əksəriyyəti əvvəllər parlamentar sistemli konstitusiyalı monarxiya olmuş dövlətlərdir, yəni bu dövlətlər müəyyən parlament təcrübələrinə malik olmuşlar). Bununla belə, ağır daxili və xarici siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə rəğmən, Azərbaycan Cümhuriyyəti seçilmiş demokratiya yoluna sdaqət nümayiş etdirərək, parlament demokratiyasının heç bir vacib ünsür və prinsiplərindən vaz keçməmişdir. Əksinə, bir sıra hallarda ifratə varılmışdır. Qərb demokratiyalarının əksəriyyətində parlamentli monarxiya mövcud olduğu halda, Cümhuriyyət parlamentli respublika idarəçilik sistemini seçmişdir (bax: Cədvəl 8.4-ün 2-ci sütunu). Parlament qarşısında siyasi baxımdan məsul hökumət prinsipi əsas götürülmüşdür. Qanunvericilik hakimiyyətini parlament, icraedici hakimiyyəti isə hökumət həyata keçirirdi. Burada təkpəlatəli struktura malik olan parlament çoxpartiyalı əsaslarda təkil olunmuş və fəaliyyət göstərmişdir (Cədvəl 8.4-ün 3 və 4-cü sütunları). Müqayisə üçün qeyd edim ki, əvvəllər parlament təcrübəsi olan, cümhuriyyət quruluşuna Azərbaycandan beş il sonra başlayan Türkiyədə təkpərtiyalı parlament mövcud olmuşdur. Bunun səbəbləri arasında ictimai quruluşun sosial-iqtisadi inkişaf zəifliyi üzündən plüralist olmaması, belə bir sistemdə idarəçiliyin "daha az başağndıcı, daha effektiv və daha sürətli olması", "toplumda Cümhuriyyətin qurulmasına qarşı göstərilən reaksiyaların təşkilatlanmasının zəifləməsi Cümhuriyyətin siyasi quruluşu üçün təhlükəli olması" göstərilir⁴³.

Fikir plüralizmi, müzakirələrin açıqlığı və gerçək demokratikliyi Azərbaycan Parlamentinin fəaliyyətində dönmədən əməl edilən mühüm prinsiplər olmuşdur. Muxalifət qanuni hesab edilərək, onun fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradılmışdır. Parlamentdə fərqli sularada

⁴³ Ahmet N. Yücekök, *Siyaset Sosiolojijsi Açısından Türkiye'de Parlamentonun Evrimi* (Ankara: A.Ü. S.B.F. ve Basın-Yayın Okulu Basımevi, 1983), 111.

Cədvəl 8.4: Qərb demokratiyalarında, Azərbaycanda və Türkiyədə parlamentarizm (bəzi ümumi parametrlər üzrə)

Ölkələr	Parlamentarizm keçid ili	İdarəetmə forması	Parlamentin təşkili və fəaliyyətində partiya sistemi	Parlamentin strukturu
	1	2	3	4
İngiltərə	1688	parl. monarx.	ikipartiyalı	ikipəlatəli
Fransa	1821	parl. respub. 1958-dək	çoxpartiyalı	ikipəlatəli
Belçika	1831	parl. monarx.	çoxpartiyalı	ikipəlatəli
İtaliya	1860	parl. monarx. 1922-dək	çoxpartiyalı	ikipəlatəli
Niderland	1868	parl. monarx.	ikipartiyalı, 1920-dən çoxpartiyalı	ikipəlatəli
İspaniya	1874	parl. monarx. 1931-dək	çoxpartiyalı	təkpəlatəli 1978-dək
İsveçrə	1874	parl. respub.*	çoxpartiyalı	ikipəlatəli
Norveç	1884	parl. monarx.	ikipartiyalı, 1920-dən çoxpartiyalı	ikipəlatəli 2009-dək
Danimarka	1901	parl. monarx.	ikipartiyalı, 1920-dən çoxpartiyalı	1953-dən təkpəlatəli
Finlandiya	1906	parl. monarx., 1917-ci ildən parl. respub.	çoxpartiyalı	təkpəlatəli
Türkiyə	1909**	parl. monarx.	təkpərtiyalı	ikipəlatəli
		parl. monarx. 1920-1923	təkpərtiyalı	təkpəlatəli
		parl. respub. 1923-1956	təkpərtiyalı	təkpəlatəli
İsveç	1917	parl. monarx.	çoxpartiyalı	ikipəlatəli 1971-dək
Azərbaycan	1918	parl. respub.	çoxpartiyalı	təkpəlatəli
Avstriya	1918	yanprez.res. 1920-1938	çoxpartiyalı	ikipəlatəli
Almaniya	1918	yanprez.res. 1919-1933	çoxpartiyalı	ikipəlatəli

Qeydlər: * İsveçrənin idarəetmə forması ilə əlaqədar alimlər tərəfindən digər fikirlər də söylənmişdir. Bəziləri (məs., Lijphart) onu prezident, digərləri (məs., Steffani) yanprezident hökumət sistemi kimi müəyyən edirlər. Bax: Schmidt, *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, 211. Gerçəklikdə İsveçrə saf halda

nə parlamentli, nə də prezidentli respublikadır və öz məxsusi idarəetmə forması nümunəsini (parlamentli respublikanın orijinal tipini) yaratmışdır.

** 1876-cı il Konstitusiyasına əsasən təşkil olunan ilk Osmanlı Parlamenti 19 mart 1877-ci ildə toplanmışdır. Təyin edilmiş 25 üzvlü bir senat və Konstitusiyaya zidd bir şəkildə keçirilmiş seçkilər nəticəsində formalaşdırılmış 120 nəfər üzvə malik məclisdən ibarət olan bu parlament əslində "oyuncaq parlament" olmuşdur. 11 aya yaxın bir müddətdən sonra o, Rusiya ilə müharibə səfərbərliyi bəhanəsilə sultan Əbdülhəmid tərəfindən dağıdılmışdır. Bax: Ahmet N. Yücekök, *Siyaset Sosyolojisi açısından Türkiye'de Parlatmentonun Evrimi* (Ankara, A.Ü. S.B.F. və Basın-Yayın Yüksek Okulu Basımevi, 1983), 76-77. Bu üzdən əsl parlamentar sistemin Türkiyədə tətbiqinin 1909-cu ildə Konstitusiyaya edilən dəyişikliklərə əsas başlaması fikri daha düzdür. Atilla Özer, *Batı Demokrasielerinde ve Türkiyede Hükümetin Kuruluş Yöntemleri* (Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1981), 115.

Mənbə: birinci sütunun veriləri – Stein Rokkan, *Sitizens, Elections, Parties* (Oslo: Universitetsforlaget, 1970), 84 ff; Dieter Nohlen, *Wahlrecht und Parteiensystem*, 2nd edn (Opladen: Leske und Budrich, 1990), 33; Beyme, *Parliamentary Democracy*, 28; beşinci sütunun veriləri – Beyme, *Parliamentary Democracy*, 45.

oturma kimi bir əhəmiyyət istifadə edilmişdir⁴⁴. Bu oturma qaydası müxalifətin institusionallaşmasının rəsmi formal təsdiqi anlamında olmasıyla yanaşı, həm də onu ifadə edirdi ki, hökuməti tənqid etmə və ona nəzarət etmə vəzifəsini bütünlüklə parlament deyil, onun içində yer alan müxalifət öz üzərinə götürür.

Seçki iştirakçılığının genişləndirilməsi ilə yanaşı, demokratikləşmənin əsas vasitələrindən biri də proporsional seçki sisteminin tətbiqi olmuşdur. Bu sistemin idarəçilikdə yeni siyasi qüvvələrin iştirakının təmin edilməsində xüsusi önəmi vardır⁴⁵. Avropa dövlətlərinin əksəriyyətinin I Dünya müharibəsindən sonra majoritar sistemdən (onun çeşidli tiplərindən) proporsional təmsil sistemina keçməsi seçki sisteminin inkişafının əsas meyillərindən biri olmuşdur. Yalnız tək-tək hallarda (Fransa və İtaliya) bunun əksi, yəni majoritar

⁴⁴ Bu ənənə ilk dəfə İngiltərədə təşəkkül tapmışdır. Təxminən 1750-ci illərdən etibarən hökumətə dəstəkləyən qrupun hökumət heyətinin oturduğu sıraların arxasında, müxalifət isə bu sıraların önündə oturmaması bir adət halına gəlmişdir. Poggi, *Devlet: Doğuşu, Gelişimi və Geleceği*, 78.

⁴⁵ Beyme, *Parliamentary Democracy*, 27.

Cədvəl 8.5: Proporsional seçki sistemina keçid
Proporsional seçki sistemina keçid illəri

Ölkələr	1900
Belçika	1907
Finlandiya	1911
İsveç	1918
Hollandiya	1918/19
Azərbaycan	1919
Avstriya	1919
Almaniya	1919
İtaliya	1919
Lüksemburq	1919
İsveçrə	1919
Danimarka	1920
Norveç	1921
İrlandiya	1922
Yunanistan	1926
Fransa	1945
İslandiya	1959
Portuqaliya	1975
İspaniya	1976
B. Britaniya	

Mənbə: Cədvəldəki verilər bu mənbədən alınmışdır: Daniele Caramani, *Elections in Western Europe since 1815: Electoral Results by Constituencies, The "Societies of Europe" Series* (London: Macmillan, 2000), 48, 60.

sistemə qayıdış baş vermişdir. Cədvəl 8.5 bu məqamlarla bağlı məlumatı əyani olaraq özündə əks etdirir. Proporsional seçki sistemi, artıq qeyd edilmiş kimi, Azərbaycan Parlamentinin təşkilinin təməlinə dururdu. Bundan əlavə, Azərbaycan Cümhuriyyəti sonrakı demokratikləşmə prosesində də bu sistemi seçməklə (21 iyul 1919-cu il tarixli "Azərbaycan Cümhuriyyətinin Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə" ilə) sözügedən meylli gözdən qaçırmamış və məhz bu düzgün seçimi ilə də Avropanın proporsional seçki sistemində keçən demokratik dövlətlərinin ilk sıralarında yer almışdır.

2. Cümhuriyyətin idarəetmə sistemi

Qanunvericilik fəaliyyətinin təmsili formada gerçəkləşdirilməsi ilə yanaşı, mövzuyla bağlı digər bir məqam qanunvericilik və icraedici hakimiyyətlərin qarşılıqlı münasibətidir ki, bu da parlament demokratiyası idarəetmə sisteminin (*government system*) müəyyənedici ölçüsüdür.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan Cümhuriyyətinin idarəetmə sisteminə xüsusi məqalə həsr etmiş M.B. Məmmədzadə ona iki müxtəlif sistemin (İsveçrə tipində "məclis hökuməti" və tam parlamentar hökumət sistemi) xüsusiyyətlərinin xas olduğunu qeyd edir və təhlilin sonunda belə bir nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan məclis hökuməti modeli ilə tam parlamentar hökumət modelini birləşdirmişdir və "burada parlamentarizmə mütəvəccih [yönənlən] bir məclis hökuməti görülməkdə idi"⁴⁶. Məmmədzadənin fikirlərinin təhlilinə keçməzdən öncə parlament demokratiyası idarəetmə sisteminin həmin dövrdə mövcud olmuş modellərinə diqqət yetirək.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyəti dönmində Qərbin demokratik dövlətlərində parlament demokratiyası idarəetmə sisteminin müxtəlif modelləri mövcud idi. Siyasi formanın müxtəlif elementlərindən istifadə etməklə, siyasi liderliyin və idarəetmənin fərqli tipləri həyata keçirilirdi. Bilindiyi kimi, hökumət sistemləri

⁴⁶ Mirzə Bala (Mehmetzade), "Azerbaycan Cumhuriyeti hanki sistem üzərinə kurulmuştu?", *Ödlü-Yurd* 4(29) (haziran 1931): 105.

konstitusiyə hüququnun klassik nəzəriyyəsinə "hakimiyyətə bölünməsi – hakimiyyətlər birliyi sistemləri" şəklində iki yerə ayrılır. Hakimiyyətlər birliyi sistemlərində qanunverici və icraedici hakimiyyətlər eyni orqanda cəmlənir. Bu hakimiyyətlərin tək əldə birləşməsi halında hakimiyyətlər birliyinə əsaslanan bir hökumət sistemi mövcud olur. Qanunverici və icraedici hakimiyyətlər icra orqanında cəmlənmişsə, burada söhbət "mutlaq monarxiya" və ya "diktatorluq" rejimlərindən gedir. Qanunverici və icraedici hakimiyyətlər qanunverici orqanda birləşmişsə, ortada "məclis hökuməti" (həmçinin "konvensional" və ya "direktorial" rejim də adlandırılır) vardır. Hakimiyyətlər bölgüsü sistemlərində qanunverici və icraedici hakimiyyətlərin icrası ayrı-ayrı orqanlara həvalə edilir. Qanunvericilik və icraedici hakimiyyətlərin bölgüsü bu bölgünün dərəcəsinə əsaslı olaraq iki fərqli hökumət sisteminin ortaya çıxmasına yol açır. Qanunverici və icraedici hakimiyyətlərin bir-birindən sərt şəkildə ayrıldığı sistemlərə "prezidentli sistem", bu hakimiyyətlərin yumşaq (mülayim) və tarazlı bir şəkildə ayrıldığı sistemlərə də "parlamentli sistem" adı verilməmişdir⁴⁷. (K. Şmit bu sonuncunu "daha ciddi mənada parlamentli sistem"⁴⁸ adlandırır). Parlamentli sistem (eyni zamanda sözün dar mənasında parlamentarizm) də öz növbəsində parlamentin hakimiyyətin mərkəzi olduğu, qanunvericilik hakimiyyətinə üstünlük tanıyan *mutlaq parlamentli sistemlərə* (*parlamentarizm*) və parlamentdə olan sabit əksəriyyətin dəstəklədiyi icraedici hakimiyyətə üstünlük tanıyan *nisbi parlamentli sistemlərə* (*parlamentarizm*) bölünür⁴⁹. Parlament əksəriyyətinin lideri siyasi liderliyə malik olduqda və idarəçiliyə rəhbərliyi həyata keçirdikdə, bu sistem baş nazir sistemi (*premier system*), parlament çoxluğuna malik bir partiya olmadıqda isə ada-

⁴⁷ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 5. Baskı (Ankara: Yetkin Yayınları, 1998), 6.

⁴⁸ Carl Schmitt, *Constitutional Theory*, trans. and ed. Jeffrey Seitzer (Durham and London: Duke University Press, 2008), 330.

⁴⁹ Ph. Foillard, *Dictionnaire de droit public* (Paris, 2000), 334. – İstinadın mənbəyi: В.В. Махлаков, *Конституционное право зарубежных стран. Общая часть*, учеб. (М: Волтерс Клаувер, 2006), 573.

tən müxtəlif partiyalardan bir koalisiya hökuməti təşkil olunur ki, bu da *kabinet sistemi* adlanır⁵⁰.

O dövrün mütləq parlamentli sisteminin ən bariz nüməsi kimi Üçüncü Respublika dönəmi Fransasını (1873-1940-cı illər) göstərmək olar. Bu dövəmdə Fransada qanunvericilik hakimiyyəti icraedici hakimiyyətə münasibətdə üstünlüyə malik idi. İcra səlahiyyətləri parlament qarşısında məsul bir kabinet vasitəsilə həyata keçirilirdi. İcraedici hakimiyyət iki başlı idi. Dövlət başçısı – prezident Milli Məclis tərəfindən 7 il müddətinə seçilirdi. O, baş nazir təyinin edirdi, baş nazir isə nazirlərin siyahısını tərtib edib dövlət başçısına təqdim edir, dövlət başçısı bəyandən sonra parlamentin etimad səvərməsilə hökumət kabinetinin formalaşdırılması başa çatırdı. Əks halda dövlət başçısı yeni baş nazir təyin etməyə məcbur olurdu. Parlamentdə partiyaların heç biri çoxluğa malik ola bilmədiklərindən hökumət sürəksizliyi xarakterik idi. Belə ki, 1873-1940-cı illərdə 99 hökumət kabineti mövcud olmuşdur ki, onlardan 81-i altı aydan az və ya altı aydan on iki ay arasındakı müddətdə fəaliyyət göstərmişdir⁵¹.

Nisbi parlamentli idarəetmə modelinin ən parlaq həm tarixi, həm də müasir nümunəsi İngiltərənin idarəetmə sistemidir. Burada parlamentdə çoxluğal məlik partiyanın lideri baş nazir olur. Bu üzdən ümumi seçkilər (İcmalar palatasına) əslində baş nazir olmağa namizədlər arasında aparılan bir seçkidir⁵². Baş nazir də öz növbəsində əsas etibarilə öz partiyasının olan parlament üzvləri arasından (amma kənarından da ola bilər) nazirlərin siyahısını hazırlayıb krala təqdim edir, kral isə siyahını təsdiq edir. Hökumət parlament qarşısında hesabat verir. Kralın parlamenti istefaya göndərmək hüququ var, lakin faktiki olaraq belə bir qərarı baş nazir verir.

Bu modelin digər bir örnəyi isə 1909-cu il Kanuni-Esasi dəyişikliyindən sonrakı, 1920-ci ilə qədər davam edən Osmanlı İmperatorluğunun idarəetmə sistemi olmuşdur.

⁵⁰ Schmitt, *Constitutional Theory*, 330.

⁵¹ Herman Finer, *The Major Governments of Modern Europe* (New York, 1962), 249-50.

⁵² Kral Loewenstein, *British Cabinet Government* (Oxford University Press, 1967), 119.

Məclis (direktorial) idarəetmə sistemi İngiltərədə Uzun Parlament (*Long Parliament*) dönəmində (1640-1653), Fransada 1789-cu il inqilabından sonra yaranan Milli Konvent (*Convention Nationale*) zamanı (1792-1795), eləcə də Üçüncü Cümhuriyyət qurulması prosesində (1871-1873) tətbiq olunmuşdur. O, həmçinin I Dünya müharibəsindən sonra qurulan bəzi dövlətlərdə (Latviya, Litva, Estoniya, Polşa, Avstriya respublikalarında altı ildən on altı ilədək müddətlərdə), eləcə də Türkiyədə (23 aprel 1920-ci ildən 29 oktyabr 1923-cü ilədək – burada hökumətin adı da bunu vurğulayırdı: “Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti”) tətbiq edilmişdir. Bu rejimin ən uzunömürlü və tam olaraq tətbiq edilədiyi ölkə isə İsveçdir⁵³. Bu gün də İsveçə onun yeganə təmsilçisi olaraq qalır. Məclis idarəetmə sisteminin bu ölkələrin hər birində özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bununla belə onun bir sıra ən ümumi cəhətləri sırasında qanunvericilik hakimiyyətinin icraedici hakimiyyəti ciddi nəzarət altına alınması və sonuncunun birinci qarşısında özünə müdafiə imkanlarından məhrum olması⁵⁴; parlamentin normal olaraq özünə xas olmayan bir sıra funksiyalar yerinə yetirməsini və sonuncunun fəaliyyətində birincinin lehinə bir daralma müşahidə edilməsini, icra orqanının parlamentin bir orqanı şəklində ortaya çıxmasını, onun üzvlərinin parlamentin bir məmuru durumunda olmasını⁵⁵; icraedici hakimiyyəti həmişə nəzarətdə saxlamaq zərurəti üzündən parlamentin daim toplantı halında olmasını⁵⁶; bir qayda olaraq, dövlət başçısı vəzifəsinin olmamasını, ya da onun rəmzi xarakterdə olmasını⁵⁷ göstərmək olar. Bu rejimlərdən qanunverici və

⁵³ Paul Bastid, *Le Gouvernement D'assemblée* (Paris: Cujas, 1956), 3-4.

⁵⁴ Yəna orada, 21.

⁵⁵ Yəna orada, 14-15, 389.

⁵⁶ Yəna orada, 388.

⁵⁷ Yəna orada, 390-91.

Məclis idarəetmə sistemi haqqında onun geniş tanınmasından inkarnadək müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir görüş tərəfdarları onun mövcudluğunu parlamentə üstünlük verməklə formalaşması ilə əsaslandırmışlar. Digərləri onu icra orqanını qanunverici orqana açıq şəkildə təbə etməsi, hakimiyyətlər bölgüsü prinsipini başlanğıcdan tanımaması ilə izah etmişlər. Üçüncü bir görüş tərəfdarları isə parlamentar rejimlə bu rejim arasında bir fərq görmədiklərindən onun müstəqil olaraq mövcudluğunu inkar etmişlər. Bax: Bastid, *Le Gouvern-*

icraedici hakimiyyətlərin münasibətləri diqqət mərkəzində olduğu halda, məhkəmə hakimiyyətinə münasibətdə bu belə deyildir. Bəzi müstəsna hallarda, özəlliklə də inqilabi dövrlərdə qurulan yeni düzenin mühafizəsi zərurətində əlaqədar parlamentin məhkəmə səlahiyyətlərini mənimləməsinə yol verilə bilər. Bu zaman onun daxilində təşkil edilmiş müəyyən orqanlar bu səlahiyyətləri birbaşa və ya dolayısıyla həyata keçirirlər⁵⁸. Bu rejimin özəlliklərindən biri də hökumət kabinetlərinin sürəksizliyidir. Məsələn, Avstriyada 1918-ci ildən 1934-cü ilədək 23, Estoniyada 1918-ci ildən 1934-cü ilədək 25, Litvada 1918-ci ildən 1926-cı ilədək 13, Latviyada 1919-cı ildən 1934-cü ilədək 18, Polşada 1919-cu ildən 1926-cı ilə qədər 13 hökumət dəyişikliyi baş vermişdir⁵⁹. Ümumiyyətlə, haqqında bəhs edilən rejim daha çox (İsveçrə istisnadır) müvəqqəti və keçid rejimi kimi xarakterizə edilir.

Mövzumuz üçün önəmini nəzərə alaraq, qıscaca olaraq bu rejimin İsveçrədə xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək. Burada yüksək siyasi nüfuzla malik olan ikipalatalı qanunverici orqan – Federasiya Məclisi icraedici orqana – Federasiya Şurasına münasibətdə çox üstünlüyə malikdir. Federasiya Şurası Federasiya Məclisi palatalarının birgə toplantısında 7 üzvdən ibarət tərkibdə seçilir. Eyni zamanda hökumət – Federasiya Şurası başçısı olan Konfederasiya başçısı Federasiya Məclisinin birgə toplantısında Federasiya Şurası üzvləri sırasından bir illik müddətə seçilir. Bu vəzifə rəmzi xarakterdədir, başqa sözlə, onun digər nazirlərdən fərqli (üstün) heç bir xüsusi səlahiyyəti yoxdur. O da bir nazirliyə rəhbərliyi həyata keçirir, Federal Şuranın toplantılarına sədrlik edir və bu zaman digər üzvlərin səsləriylə eyni dəyərdə səs haqqına malikdir, başqa deyimlə, "bərabərlər arasında birinci"dir (*primus in ter pares*). Onun klassik dövlət başçısının sahib olduğu səlahiyyətləri yoxdur. Ümumiyyətlə dövlət başçısı kimi onun səlahiyyətləri çox azdır və başlıca olaraq, dövlətin daxilə və xaricə təmsili ilə məhdudlaşır. Nazir seçilən şəxslər parlament üzvü olduqda, bu üzvlüklerini iti-

rirlər. Onların hər biri öz nazirlikləri üzrə şəxsən, eləcə də Federal Şuranın kollegial qərarlarından dolayı kollegial məsuliyyət daşıyır. Federal Şura parlamentin bir qurumu kimi fəaliyyət göstərir və onun fəaliyyəti parlamentin tam nəzarətinə tabedir. Bu başlıca olaraq sorğular verilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Sorğulara qənaətbəxş cavab verilmədikdə, hökumət istefaya getmək məcburiyyətində deyil (parlamentin hökuməti istefaya göndərmək səlahiyyəti yoxdur), yalnız parlamentdən aldığı direktivlərə uyğun olaraq fəaliyyətini qurur. Hökumət bundan əlavə parlamento müfəssəl illik hesabatlar verir. Federal Məclisin səlahiyyətləri genişdir, hökumət bir sıra sahələrdə (ordu işlərində, xarici əlaqələrdə və s. başqa işlərdə) qərar qəbul edərkən öncədən və ya sonradan qanunvericilik orqanından icazə almalıdır. Hökumətin parlamenti buraxmaq səlahiyyətindən söhbət belə gedə bilməz⁶⁰.

İndi isə yuxarıda mənzərəsi əsas cizgilərlə təsvir edilən kontekstdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin bu sistemlərdən hansına aid (və ya daha yaxın) olduğunu müqayisə yolu ilə aydınlaşdıraraq. Belə müqayisəni aparmaqda Cədvəl 8.6-da təqdim edilən qarşılaşdırma yardımçımız olacaqdır. Bu zaman nisbi parlamentli sistem kimi İngiltərənin idarəetmə sistemi, mütləq parlamentli respublika idarəetmə sisteminin örnəyi kimi isə həmin dövrdə bu sistemin daha bariz təmsilçisi olan Fransanın Üçüncü Respublikasının idarəetmə sistemi seçilmişdir.

Cədvəl 8.6-da diqqəti cəlb edən ilk məqam birinci parametərə görə Azərbaycan Cümhuriyyəti idarəetmə sisteminin əsas xüsusiyyəti kimi icraedici hakimiyyətə münasibətdə qanunverici hakimiyyətə üstünlük tanınması onu, bir tərəfdən, İngiltərənin nisbi parlamentli sistemindən fərqləndirir, digər tərəfdən, mütləq parlamentli respublika idarəetmə sistemində qismən də məclis idarəetmə sistemi-

⁶⁰ İsveçrədə hökumət sistemində dair ətrafı bax: Rappard, William E., *La Constitution Federale de la Suisse* (Neuchatel: A la Baconniere, 1948); *The Federal Constitution of Switzerland: with German Text*, transl. and commentary by Christopher Hughes (Oxford: Clarendon Press, 1954); George Arthur Codding, *The Federal Government of Switzerland* (Boston: Houghton Mifflin Co., 1961).

ment, 5-7.

⁵⁸ Yenə orada, 22-23.

⁵⁹ Özer, *Batı Demokratilerinde ve Türkiyede Hükümetin Kuruluş Yöntemleri*, 44.

Cədvəl 8.6: Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumət sisteminin yaxın hökumət sistemi modelləri ilə qarşılaşdırılması

Parametrlər	1	2	Mütləq parlamentli idarəetmə modelinin özəllikləri (Fransanın Üçüncü Respublikası örnəyində)	Macis hökuməti modelinin özəllikləri	Azərbaycan Cümhuriyyətində hökumət sisteminin özəllikləri
1. Qanunverici hakimiyyətin icra hakimiyyəti ilə münasibəti	İcraedici hakimiyyətə üstünlük tanınır, parlamentli hökumət arasında balanslı bir əməkdaşlıq mövcuddur, hökumət parlamentin qərarında siyasi məsuliyyət daşıyır, kralın parlamenti buraxmaq səlahiyyəti var.	Parlament hökumətə münasibətdə üstünlüyə malik idi, hökumət parlament qarşısında siyasi məsuliyyət daşıyırdı, parlament etimad göstərilməklə hökuməti istefaya göndərə bilərdi, hökumətin parlamenti buraxmaq səlahiyyəti yox idi.	İcra orqanı qanunvericilik orqanından asılı olmaqla müsbətlə deyil, o, parlamentin bir orqanı şəklinədir, parlament istədiyi vaxt icra orqanını və ya onun üzvlərini istefaya göndərə bilər.	3	4
2. Hökumətin təşkilatı qaydası	Kral icmalar palatasında çoxluğu qazanmış nazirlərin liderini baş nazir olaraq təyin edir. Baş nazir də öz	Dövlət başçısı baş naziri təyin edir, baş nazir nazirlərin siyahısını tərtib edib dövlət başçısına təqdim edir; dövlət			İcra səlahiyyətləri parlamentdə onun üzvləri arasında seçilən (İsveçrədə parlament üzviyyəti olmaya da bilər).

növbəsində əsas etibarilə öz partiyasından olan parlament üzvləri arasından (amma kənarından da ola bilər) nazirlərin siyahısını hazırlayıb krala təqdim edir, kral isə siyahıdan bəsləyir.	başçısı, bəyənildikdən sonra parlamentin etimad səsverməsi kabinətin formalaşdırılması başa çatırdı. Əks halda dövlət başçısı, yəni baş nazir təyin etməyə məcbur olurdu.	parlamentin məmurları hesab edilən şəxslər vasitəsilə həyata keçirilirdi.	parlamentin, həm də kənarından ola bilərdilər.	koalisiyaya istinad edən bir şəxs baş nazir təyin edilir və ona kabinətin təşkilatı həvalə olunurdu. Kabinətin üzvləri həm parlamentdən, həm də kənarından ola bilərdilər.
3. Dövlət başçısı	Monarx – kral	Dövlət başçısı Milli Macis tərəfindən 7 il müddətinə seçilən prezident idi.	Bir qayda olaraq, dövlət başçısı olmur və yaxud İsveçrədəki kimi rəsmi xarakter daşıyırdı.	Ayrıca dövlət başçısı vəzifəsi yox idi, onun səlahiyyətləri bütövlükdə parlament, parlamentin sədrinə və baş nazir tərəfindən həyata keçirilirdi.
4. Hakimiyyət bölgüsü prinsipi	Hakimiyyətlərin müəyyən, yunımaq bölgüsünə, funksional və orqanik əməkdaşlığına əsaslanırdı.	Qanunverici və icra hakimiyyətlərinin birliyi prinsipi əsaslanırdı.	Bir qayda olaraq, hakimiyyətlər birliyi prinsipi əsaslanırdı.	Qanunverici və icra hakimiyyətlərinin birliyi prinsipi əsaslanırdı, onlar arasında funksional iş birliyi vardı.
5. Kabinətin sürətliyi	Sabit	Qeyri-sabit	Qeyri-sabit (İsveçrə istisnaıdır)	Qeyri-sabit

nə yaxınlaşdırır. M.B. Məmməd zadənin fikrinə, Azərbaycan Cümhuriyyətində qanunverici və icra hakimiyyətlərinin parlamentin əlində toplanması burada hökumət sisteminin İsvetçərə tipində bir "məclis hökuməti" (direktorial) sistemi olduğunu göstərməkdədir. Müəllif istiqlal mücadiləsi zamanı Türkiyənin də belə bir sistemlə idarə olunduğunu yazır⁶¹. Əvvəla, artıq dəfələrlə qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Cümhuriyyətində qanunverici hakimiyyəti parlament, icraedici hakimiyyəti isə parlamentin qarşısında məsul olan hökumət həyata keçirirdi (müəllif özü bu məqamı belə ifadə edir: Azərbaycan Parlamenti "icra səlahiyyətini məmurları vasitəsilə deyil, parlament qarşısında məsul bir kabinet vasitəsilə həyata keçirirdi"⁶²), yəni burada qanunverici və icra hakimiyyətlərinin bir əldə, parlamentin əlində toplanmasından söhbət belə gəda bilməz. İkincisi, Türkiyədə qanunverici və icra hakimiyyətlərinin parlamentin əlində toplanması 1921-ci il "Təşkilat-ı Esasiyə Qanunu"-nun 2-ci maddəsində açıq şəkildə təsbit edilmişdir: "İcra qüdrəti və təşri (qanunverici) səlahiyyəti millətin yeganə və haqiqi mümessili (təmsilçisi) olan Böyük Millət Məclisində təcəlli (təzahür) və təmərküz edər"⁶³. Üçüncüsü, Azərbaycan Cümhuriyyəti idarəetmə sisteminin məclis hökumətindən mühüm fərqləri vardır. Bir qayda olaraq, hakimiyyətlər birliyi prinsipinə əsaslanan məclis hökuməti icraedici hakimiyyətin fəaliyyətində qanunverici hakimiyyətin lehinə bir daralmanı, icra orqanının parlamentin bir orqanı şəklində ortaya çıxmasını, onun üzvlərinin parlamentin bir məmuru durumunda olmasını nəzərdə tutur.

⁶¹ Mehmetzadə, "Azərbaycan Cümhuriyyəti hanki sistem üzərinə kurulmuş-tu?", 104.

⁶² Yəni orada.

⁶³ Türkiyənin 1921-ci il Konstitusiyasında hakimiyyətlər birliyi prinsipinin təsbit edilməsinin əsas səbəbi bütün səlahiyyətlərin Türkiyə Böyük Millət Məclisində toplanmasıyla Qurtuluş Savaşıdan sonra sultanlığın və xilafətin ləğv edilməsini əsaslandırmaq məqsədi olmuşdur. M. Soysal, *Anayəsə Giriş*, 2. Baskı (Ankara: SBF Yayınları, 1969), 160. 1924-cü il Konstitusiyası ilə icraedici hakimiyyət ikibaşlı olmuşsa da, hakimiyyətlər birliyi prinsipi yumşaldılmış bir formada olsa da saxlanmışdır.

M.B. Məmməd zadə Azərbaycan Cümhuriyyətinin onu tam parlamentar bir hökumət sistemi kimi xarakterizə edən xüsusiyyətləri sırasında həəm olaraq bunları göstərir: məsul kabinet, kabinetin tərkibinə həm parlamentdən, həm də kənardan üzvlər daxil edilə bilinməsi, nazirlərin qanun təklif etmə haqları, sorğular, təhqidlər, nazirlərin müdafiəsi, kabinetin istefası, yeni kabinet təşkili üçün parlament sədrinin firqə liderləri ilə müzakirələri, yeni kabinet təşkilatı zamanı hökumətin programını təqdim etməsi, sağ cinahın daimi ümumi etimadı, mərkəz fraksiyaların hərətəli alqışları, parlament xaricində müxtəlif firqə və zümrələrin qəzetləri arasında münaqişələr, polemikalar və s. Bundan əlavə, kabinetin təşkili, tam (mütləq) parlament hökumətlərdə olduğu kimi, parlament üzvləri sırasından, parlamentdə əksəriyyət təşkil edən firqələrin koalisiyasına istinad edən bir şəxsə həvalə edilibdi. Fəqət, baş nazir tam parlamentar hökumətlərdə olduğu kimi dövlət başçısı tərəfindən deyil, parlament tərəfindən təyin edilibdi. Azərbaycan Parlamenti bu səlahiyyəti parlamentin sədri vasitəsilə həyata keçirirdi, yəni ona həvalə edirdi. Bütün bunlar dövlət başçısı tam parlamentar bir hökumət sisteminin varlığını göstərir⁶⁴.

Deməli, Türkiyədəkindən fərqli olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətində idarəetmə sisteminin məclis idarəetmə sisteminə yaxınlığı formal xarakter daşıyırdı. Məzmun baxımındansa o daha çox mütləq parlamentli respublika idarəetmə sistemi dairəsinə daxil idi. Cədvəl 8.6-dan da göründüyü kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti idarəetmə sisteminin daha çox mütləq parlamentli idarəetmə modeli ilə oxşarlığı var (1-ci və 3-cü sütunlar, 1, 2, 4 və 5-ci parametrlər).

Parlament rejimlərinin əksəriyyətində icraetmə orqanı ikibaşlı olur: biri dövlət başçısı, digəri isə hökumət başçısı. Azərbaycan Cümhuriyyətində ayrıca dövlət başçısı vəzifəsi olmamışdır. Onun səlahiyyətlərini parlament bütövlükdə, parlament sədri və baş nazir həyata keçirirdilər. Məsələn, baş nazir vəzifəsinə namizədi, qeyd edildiyi kimi, parlament sədri təqdim edirdi, icra hakimiyyəti

⁶⁴ Mehmetzadə, "Azərbaycan Cümhuriyyəti hanki sistem üzərinə kurulmuş-tu?", 105-6.

tinin həyata keçirilməsində isə dövlətin birinci şəxsi baş nazir idi. Salahiyətlərin belə ortaq həyata keçirilməsi xarici diplomatik səlahiyyətlərin icrasında özünü xüsusilə göstərirdi: bu səlahiyyətlər, Məmməd zadənin də haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, nə məclis hökumətlərində olduğu kimi tamamilə parlamentdə, nə də prezidentli hökumətlərdə olduğu kimi tamamilə icra hakimiyyətində, nə də parlamentar sistemdə olduğu kimi məclisi təmsilən dövlət başçısında idi. Burada səfirləri qəbul etmək hüquqatı, xaricə nümayəndə göndərmək isə bəzi hallarda məclisə aid idi⁶⁵. Dövlət başçısı parametrlərə görə, daha doğrusu, ayrıca dövlət başçısı vəzifəsinin olmamasına görə, söz yox ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti məclis hökuməti sistemində daha yaxındır. Azərbaycan Cümhuriyyətində dövlət başçısı vəzifəsinin olmamasının səbəbini M.B. Məmməd zadə belə izah edirdi: "Hər şeydən əvvəl bunun səbəbi istiqlal və milli hakimiyyəti hər türlü şəxsi ehtraslardan qorumaq, milli iradənin məhsulu olan istiqlal və cümhuriyyəti xalqın daha sıxı müraqəbəsi (nəzarəti) altında bulundurmaq əndişəsindən doğduğuna şübhə yoxdur. Hər yerdə bu böylə olmuşdur. Türkiyə təcrübəsi bu inqilab zamanlarına məxsus şəklin aydın bir misalıdır"⁶⁶.

Yeri gəlmişkən, M.Ə. Rəsulzadə sonralar, 1933-cü ildə "İstiqlal" qəzetində dərc olunan öz xatirələrində çox çətin bir şəraitdə fəaliyyət göstərmiş Cümhuriyyətdə dövlət başçısı vəzifəsinin olmamasını bir nöqsan kimi qeyd etmişdir: "Hadisələrin də göstərdiyi vəchilə [kimi] bu qədər liberal bir şəkildə qurulmuş bulunan parlaman üsulunun başlıca iki zəif tərəfi də vardı: bunlardan biri şəkllə [formaya], digəri də mənaya aiddi. Şəkllə aid olan səhv digər Kafkasya cümhuriyyətlərində olduğu kimi mühran günlərində parlamanı dağıdaraq doğrudan [birbaşə] xalqa büraciət etmək səlahiyyətini haiz icra maqamının [vəzifəsinin] (rəisi-cumhur) yoxluğundan ibarət idi... Zaman vardı ki, vəziyyəti qurtarmaq üçün hakim firqa parlamanı fəshedəcəkdə [buraxacaqdı]. Fəqət olmadı"⁶⁷.

⁶⁵ Yənə orada, 106.

⁶⁶ Yənə orada.

⁶⁷ İstinad bu mənə üzərdir: Nesibli, *Kuzey Azərbaycan*, 215-16.

Onu da qeyd edim ki, parlament sistemində, adətən, parlament çoxluğunun rəhbəri siyasi lider olur⁶⁸. Belə çoxluq olmadıqda isə parlamentin ən böyük fraksiyası digər fraksiyalarla koalisiya yara-daraq bu çoxluğu təmin etdiyindən onun rəhbəri siyasi liderliyi həyata keçirir. Deməli, Azərbaycan Cümhuriyyətində parlamentin ən böyük fraksiyasının rəhbəri M.Ə. Rəsulzadə olduğundan siyasi liderliyi də məhz o həyata keçirmişdir.

Sürəksizlik daha çox məclis hökumətləri üçün xarakterik olsa da, mütləq parlamentli respublika olan Üçüncü Fransa Respublikasına da xas bir əlamət olmuş, eləcə də o dönmənin əksər parlament rejimləri bu problemdən yan keçə bilməmişlər⁶⁹. Azərbaycan Cümhuriyyətində hökumət kabinetinin tez-tez dəyişməsi heç də bəzən düşünlüldüyü kimi, səriştasizliyin deyil, qəbul edilən idarəetmə sisteminin bir nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

3. Cümhuriyyətdə hakimiyyətlər bölgüsü prinsipinin tətbiqi xüsusiyyətləri

Çox gərgin daxilə və xarici siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərməsi-nə baxmayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyəti hüquqi dövlətin mühüm bir prinsipi olan hakimiyyətlər bölgüsü prinsipini tətbiq etmişdir. Lakin gənc dövlətin bu demokratik keyfiyyətə yiyələnəsi yolu heç də hamar olmamışdı. Belə ki, Milli Şura və Hökumət Gənçəyə köçdükdən sonra müstəqil Azərbaycanın mövcudluğu təhlükə qarşısında qaldıqda, Azərbaycan Milli Şurası bütün qanunverici və icraedici hakimiyyətin Hökumətin əlində cəmləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdır. Belə vəziyyət ölkənin düşmənlərdən təmizlənməsi və digər fəvqəladə hallarla əlaqədar olaraq 1918-ci il noyabrın ortalarına qədər davam etmişdir. Ali qanunverici orqan işə başladıqdan sonra isə hakimiyyətlər bölgüsü prinsipinin həyata keçirilməsi üçün imkanlar genişlənmış,

⁶⁸ Schmitt, *Constitutional Theory*, 330.

⁶⁹ Yeri gəlmişkən, on ən mühüm parlament rejimlərində (Belçika, Danimarka, Almaniya, Finlandiya, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, Norveç, Hollandiya və İsveç) 1831-ci ildən 1967-ci ilə qədər olan müddətdə 547 hökumət kabinetini mövcud olmuşdur. Beyme, *Parliamentary Democracy*, 188.

Azərbaycan Parlamenti məhz bu prinsipi rəhbər tutaraq, 1919-cu il 25 yanvar tarixli iclasında deputat vəzifələri ilə dövlət qulluğunun bir araya sığmaması haqqında icraedici hakimiyyətin qanunverici hakimiyyətdən ayrılmasını nəzərdə tutan qanun qəbul etmişdir⁷⁰. Qanuna əsasən, nazirlər istisna olmaqla, Parlament üzvləri icra orqanlarında dövlət qulluqçusu funksiyasını yerinə yetirə bilməzilər. Qanunun inzibati vəzifələrin siyasi vəzifələrdən ayrılması üçün müstəsna əhəmiyyəti vardır. Parlamentin fəaliyyət praktikası da göstərir ki, haqqında bəhs edilən qanunun tələblərinə ciddi əməl edilmişdir (bu barədə faktlar üçün kitabın V bölümünə bax).

Yuxarıda təqdim edilən cədvəl 8.6-də əks olunmuş qarşılaşdırma parametrlərindən biri də hakimiyyət bölgüsü prinsipidir. Bəhs edilən dövrdə sət (ciddi) hakimiyyətlər bölgüsü yalnız prezidentli idarəetmə sistemində malik olan ABŞ-da var idi. Qalan heç bir yerdə, demək olar ki, bu prinsip özünün saf halında mövcud deyildir⁷¹. Parlamentli sistemlərdə isə qanunverici və icraedici hakimiyyətlərin tarazlığı ya birincinin (mütləq parlamentli sistemlərdə), ya da ikincinin (nisbi parlamentli sistemlərdə) xeyrinə pozulur. Azərbaycan Cümhuriyyətində də hakimiyyətlər bölgüsü bütövlükdə bu prinsipin mütləq parlamentli respublika modelinə əsas xüsusiyyətlərini, eləcə də çatışmazlıqlarını özündə ehtiva edirdi. Bura daxildir: qanunverici və icraedici hakimiyyətlər arasındakı tarazlığın birincinin xeyrinə pozulması, yəni birincinin üstünlüyü; icraedici hakimiyyətin parlament çoxluğu tərəfindən təşkil olunması; nazir portfeli ilə deputat mandatının bir araya sığmasına yul verilməsi; parlamentin etimad göstərməməklə hökuməti istefaya göndərə bilməsi. Xüsusi ədəbiyyatda da qeyd edildiyi kimi, parlament sistemində hökumət başçısı parlament üzvləri tərəfindən seçildiyindən, bu sistemdə qanunverici və icraedici hakimiyyətlər arasında özünün saf şəkildə hakimiyyətlər bölgüsü mövcud olmur, ən azından bu, pre-

⁷⁰ ARDA, f. 895, siy. 1, iş 13, v. 48, 56-57, 66.

⁷¹ Wilkinson and Hugnes, *Contemporary Europe: A History*, 20. Burada işveçərə də sət hakimiyyətlər bölgüsü olan dövlət kimi təqdim edilir. Əlbəttə, bununla qeyd-şərtsiz razılaşmaq çətindir. Yuxarıdakı təhlil də bu fikrin mübahisəli olduğunu göstərir.

zidentin öz elektoral bazasına malik olduğu və legislaturadan ayrı olduğu prezident sistemindəki anlamda özünü göstərmir. Parlament sistemində hökumət başçısı və nazirlərin vəzifələrində davam etmələri qanunverici orqanın etimadından asılı olur. Bu sistem qanunverici və icra hakimiyyətləri arasında müəyyən birləşməni nəzərdə tutur. Parlamentin üstünlüyü də çox vaxt parlament sisteminin xarakteristikası kimi müşahidə olunur. Əgər parlament hökumət başçısını istefaya gətirib və onu vəzifədən uzaqlaşdırma bilirsə, parlamentin üstünlüyü burada məntiqi olaraq üzə çıxır⁷².

Beləliklə, Azərbaycan Cümhuriyyətində hakimiyyətlər bölgüsü prinsipinin tətbiqi xüsusiyyətləri qəbul edilmiş idarəçilik sistemindən irəli gəlirdi. Burada həmin prinsipin mütləq parlamentli idarəetmə sistemində realizasiyasını özəllikləri şəraitin imkan verdiyi həddə həyata keçirilmişdir. Qanunverici və icraedici hakimiyyətlərin tarazlığı birincinin xeyrinə pozulmuşsa da, onlar arasında funksional iş birliyi mövcud olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hakimiyyətlər bölgüsü, hər şeydən öncə, institusional bir təsisatdır və belə bir təsisat kimi onun əsas məqsədi, Lökk və Monteskyonin də göstərdikləri kimi, tiranlığın qarşısının alınması və vətəndaş azadlıqlarının müdafiəsidir. Belə bir prizmadan yanaşıldıqda, Azərbaycan Cümhuriyyətində tətbiq edilən hakimiyyətlər bölgüsü bu məqsədə çatmaq üçün yetərli hesab edilə bilər.

IV. CÜMHURİYYƏT: DEMOKRATIYA VƏ İNSAN HÜQUQU VƏ AZADLIQLARI

Təsədüfi deyil ki, demokratiya sahəsinin görkəmli alimləri demokratiyanı insan hüquq və azadlıqları ilə sıx şəkildə əlaqələndirirlər. Məsələn, demokratiya nəzəriyyəsinin tanınmış klassiklərindən olan E. Hofman heç də əsassız olmayaraq demokratiyanı "insan hüquqlarını qorumağa ən uyğun dövlət forması" kimi müəyyən edir⁷³.

⁷² Thomas O. Sargentich, "The Presidential and Parliamentary Models of National Government", *American University International Law Review* 8 (2/3) (1993): 580-81.

⁷³ E.F.L. Hoffmann, *Wollständiges politisches Taschenwörterbuch* (Leipzig, 1849; Re-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin demokratikləşmə istiqamətində atdığı mühüm addımlar sırasında da insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinin xüsusi yeri var. Bu üzdən Azərbaycan Cümhuriyyətində demokratiya və insan hüquq və azadlıqlarının göstərilən əlaqəsinin açılmasında böyük fayda olduğunu düşünürəm. Təbii ki, bu zaman Azərbaycan Cümhuriyyətində təmin edilən bütün insan hüquq və azadlıqlarını burada əhatə etmək imkan xaricindədir. Odur ki, araşdırmanı demokratiya ilə daha yaxın bağları olan seçki hüququ və söz və mətbuat azadlığı kimi örnəklərlə məhdudlaşdıracağam. Artıq qeyd edildiyi kimi, Dahl da bütün poliariyalı tam inkişaf etmiş və təxmini deyə iki qrupa ayırarkən əsaslandığı ölçülərin ön sırasında siyasi iştirakçılığın səviyyəsini və mətbuat azadlığının təmin edilməsini qeyd edirdi.

Beləliklə, bu paraqrafta təqdim edilən araşdırmanın əsas məqsədi insan hüquq və azadlıqlarının yuxarıda göstərilən örnəklərə münasibətdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin qanunvericiliyi və gerçəkliyində təmin olunması səviyyəsini dövrün hüquqi standartları rəkursunda, eləcə də qabaqcıl dövlətlərin təcrübələri kontekstində müqayisəli şəkildə dəyərləndirməkdir.

1. Seçki hüququ

Klassik demokratiyanın təməl ünsürlərindən biri xalqın siyasi iştirakçılığı, yəni məhz onun müəyyən müddətlə məhdudlaşan, müəyyən sayda nümayəndə seçməsi və bu sonuncuların xalq adından qərarlar verməsidir. Buradan da nümayəndəli, yaxud təmsili demokratiya anlayışı ortaya çıxmışdır.

Bir cəmiyyətin demokratik olması üçün xalqın bir zümərəsinin siyasi iştirakçılığı yetərli deyildir. Siyasi iştirakçılıq haqqı "ümumi" olmalıdır, yəni istisnasız olaraq bütün vətəndaşların milliyət, cins, irq, dil, din, əmlak və s. fərqlər nəzərə alınmadan seçkilərdə iştirakı təmin olunmalıdır. Bu isə hər şeydən əvvəl ümumi seçki hüququnu tanımaqla gerçəkləşdirilir. Məhz bunun nəticəsində parlamentin təmsilçiliyini həyata keçirdiyi cəmiyyətin sosial qruplarının və

fərqli mənafelərin sayının artması və daha geniş təbəqələrdən üzvlər daxil olması yolu ilə bir demokratikləşmə ölçüsü də olan siyasi iştirakçılığın genişlənməsi baş verir. Ona görə də ümumi seçki hüququ uğrunda mübarizə həmişə demokratiya uğrunda mübarizə hesab edilmişdir. Poggi əsəvəmə hüququnun məhdudlaşdırılmasının aradan qaldırılması və genişləndirilməsi prosesindən bəhs edərək, onun demokratiya ilə əlaqəsini belə qiymətləndirirdi: "Hər nə qədər liberal və məsruti düzən digər özəlliklərinin yerini tamamən almış olmasa da, bu prosesi "demokratikləşmə" prosesi, ortaya çıxan siyasi düzənləmələri də "liberal-demokratik" düzənləmələr olaraq adlandırma bilirik"⁷⁴.

Dünyada seçki hüququnun tarixi nisbətən uzun olsa da, bu hüquq müxtəlif sənzlər (əmlak, vergi, təhsil və s.) müəyyən edilməsi ilə məhdudlaşdırılmış və ümumi xarakter kəsb etməmişdir. Bu məhdudiyətlər qadınları, Amerikada isə əlavə olaraq qara dərilə əhalini də əhatə etmişdir. Ümumi seçki hüququnun tarixi inkişafı göstərir ki, Qərbdə XIX əsr seçki hüququnun demokratikləşməsi, "məhdud səs"dən "ümumi səs"ə keçilməsi ilə onun genişləndirilməsi uğrunda gedən mücadilələrlə əlamətdar olsa da, bu hüququn yayılmasında əsl sıçrayış XX əsrin ilk rübündə baş vermişdir. Lakin bu zaman da seçki hüququnun nisbətən geniş yayıldığı ölkələrdə belə, İngiltərə və Fransada olduğu kimi, yetkin əhalinin yarısından azı seçki hüququna malik olmuşdur⁷⁵. Qadınlar isə bu hüququ (*universal female suffrage*) daha gec əldə etmişlər; ilk dəfə bu hüquq qadınlara 1893-cü ildə Yeni Zelandiyada verilməsi və bu zaman yalnız seçmək haqqını (aktiv seçki hüququnu) əhatə etmişdir. Bu ölkədə qadınlara seçilmək haqqı (passiv seçki hüququ) isə 1918-ci ildə verilmişdir. 1894-cü ildə Cənubi Avstraliyada qadınlar aktiv seçki hüquq əldə etmişlər. Avstraliya İttifaqında 1902-ci il "Seçkilərdə iştirak hüquqları haqqında Akt"a əsasən, əmlak və təhsil senzurları ləğv edilməsi, qadınlara seçmə hüququ verilmiş, İttifaqın bütün

⁷⁴ Poggi, *Devolet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, 87.

⁷⁵ Schmidt, *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, 300.

ərazisində isə bu hüquq 1908-ci ildə tətbiq edilmişdir⁷⁶.

Avropada birinci dünya müharibəsindən əvvəl yalnız Finlandiyada və Norveçdə qadınların seçki hüququ var idi. Qadınlara seçki hüququnu tanıyan ilk Avropa ölkəsi kimi Finlandiya bu hüququ 1906-cı ildə, Norveç isə 1913-cü ildə qanunvericilik qaydasında təsbit etmişdir. 1915-ci ildə onları Danimarka və İslandiya izləyir. Müharibənin sona çatmasıyla qadınların seçki hüququ bir sıra ölkələrdə reallığa çevrilir. 1918-ci ildə Avstriya qadınları bu hüququ əldə edirlər. Hollandiyada kişilərə ümumi seçki hüququ, qadınlara isə milli seçkilərdə iştirak etmək hüququ ilk dəfə 1917-ci ildə verilmiş və onlar bu hüquqlardan 1918-ci il seçkilərində istifadə etmişlər; qadınların ümumi seçki hüququ bütün məhdudiyyətlər götürülməklə 1919-cu il mayın 15-də qəbul edilən qanunla təsbit edilmiş və onlar bu hüquqdan 1922-ci il ümumi seçkilərində istifadə etmişlər. Almaniya isə 1919-cu il respublika konstitusiyasına uyğun olaraq, qadınlar kişilərlə bərabər əsasda seçmək hüququ qazanmışlar (Hitlerin hakimiyyətə gəlməsilə 1933-cü ildə bu hüquqdan məhrum olan qadınlar onu təkrar Qərbi Almaniya 1948-ci ildə, Şərqi Almaniya isə 1949-cu ildə geri almışlar). Britaniya daha az qətiyyətlik sərgiləyir. 1918-ci ildə Parlament aktı qadınların seçki hüquqlarını genişləndirsə də (30 yaşlı və daha uğurlu qadınlar – ailə başçısı, universitet təhsili olanlar), yalnız on ildən sonra – 1928-ci ildə bütün qadınlar kişilərlə eyni əsaslarla seçmək hüququ əldə edirlər. Bu dövrdə Fransa və İtaliya oxşar irəliləmə baş ver-

mir. İtaliyada 1925-ci ildə yalnız yerli seçkilərdə səsvermə hüququndan istifadə etmək imkanı olan qadınlar ümumi seçki hüququnu 1946-cı ildə əldə edirlər. Fransada isə bu hüquq qanunla 1944-cü ildə verilmiş və növbəti ildə ondan bələdiyyə və parlament seçkilərində istifadə edilmişdir. Bu sahədə daha çox gecikən Avropa ölkələri isə İspaniya və İsveçrə olur. İspaniyada ilk dəfə 1931-ci ildən səsvermə hüququna malik olan qadınlar Franko rejimindən sonra yalnız yetmişinci illərdə qəbul edilən "Siyasi islahat haqqında" (1976) və "Seçki hüququ haqqında" (1977) qanunlara əsasən ümumi seçki hüququ qazanırlar. İsveçrə isə milli seçkilərdə qadınlara səsvermə hüququnu ilk dəfə 1971-ci ildə verir.

Rusiyada qadınlar ümumi seçki hüququnu Məvəqqəti hökumət zamanı 1917-ci il 20 iyun tarixli "Müəssislər məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə"yə əsasən əldə etmişlər. Oktyabr çevrilişindən sonra 1918-ci ildə qəbul edilən Sovet Rusiyası Konstitusiyası qadınlarla kişilərin hüquqi bərabərliyini təsbit etməklə qadınların bu hüququnu tanısa da, bütün Sovet dövründə seçki hüququ formal bir institut olaraq qalmışdır.

1787-ci il ABŞ Konstitusiyasında seçki hüququ ilə bağlı norma yox idi. Burada yalnız 1920-ci ildə qüvvəyə minən, seçkilərdə cinsi əlamətə görə diskriminasiyanı qadağan edən Konstitusiyaya XIX düzəlişə əsasən qadınlar ümumi seçki hüququ əldə etmişlər⁷⁷. Bütövlükdə ABŞ-də seçki hüququ ilə bağlı məhdudiyyətlər 1960-cı illərin ortalarına qədər qüvvədə olmuşdur. 1964-cü il yanvarın 23-də ratifikasiya olunmuş XXIV düzəlişə əsasən, hər hansı seçki vergisinin və ya digər verginin ödənməsinə görə seçki hüquqlarından məhrum etməyə qadağa qoyulur. 1966-cı ildə ABŞ Ali məhkəməsi özünün Cənubi Karolina Katzenbaxa qarşı işi üzrə qərarında qara dərilə əhəlinin seçkilərdə iştirakdan kənarlaşdırılması üçün əsas rolunu oynayan savadlılıq senzini qeyri-qanuni hesab edir⁷⁸. 1971-ci il iyulun 1-də qüvvəyə minən XXVI düzəlişə görə isə seçkilərin yaş senzi 18-ə endirilir.

⁷⁷ Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ştatlarda qadınlara seçki hüququ hələ XIX əsrdə verilmişdir: 1890-cı ildə Vayominqdə, 1893-cü ildə Koloradoda, 1896-cı ildə isə Yuta və Aydohada.

⁷⁸ *South Carolina v. Katzenbach*, 383 U.S. 301 (1966).

⁷⁶ Burada və sonrakı abzaslarda müxtəlif ölkələrdə seçki hüququ ilə bağlı verilerin toplanmasında əsas etibarlı və mənbələrdən faydalanılmışdır: Peter Flora and et al., *State, Economy, and Society in Western Europe 1815-1975: A Data Handbook in Two Volumes*, Vol. I – *The Growth of Mass Democracies and Welfare States* (Frankfurt am Main, Germany: Campus Verlag; Chicago, IL: St. James Press, 1983); Daniele Caramani, *Elections in Western Europe Since 1815: Electoral Results by Constituencies*, vol. 1. (Macmillan Reference, 2000); А.В. Иванченко, В.И. Лафитский, ред., *Современные избирательные системы*. Вып. 1: *Великобритания, Канада, Мексика, Польша* (Москва: РЦОИТ: Норма, 2006); Вып. 3: *Испания, США, Финляндия, Япония* (Москва: РЦОИТ: Типография «Новости», 2009); Вып. 4: *Австралия, Венесуэла, Дания, Сербия* (РЦОИТ: Ин-октаво, Москва, 2009); Вып. 8: *Бразилия, Франция, Чехия, Южная Корея* (Москва: РЦОИТ, 2013).

Kanadada Kvebek bölgəsi istisna olmaqla (burada qadınlara seçmə və seçilmə hüququ 1940-cı ildə verilmişdir), qadınlar 1917-ci ildə seçmə və 1920-ci ildə seçilmə hüququ əldə etmişlər.

Türkiyədə qadınlar yerli səviyyədə seçkilərdə seçmə hüququnu 1930-cu ildə qazansalar da, ümumi seçki hüququnu yalnız 1934-cü ildə əldə etmiş və ondan ilk dəfə 1935-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə seçkilərdə istifadə etmişlər.

Yaponiyada 1925-ci ildə ümumi seçkilər haqqında qanunun qəbulu ilə əmlak senzi ləğv ediləndə, bir sıra məhdudiyətlərlə (yaş senzi aktiv seçki hüququ üçün 25 yaş, passiv seçki hüququ üçünə 30 yaş nəzərdə tutulurdu, birillik oturaqlıq senzi və hər bir namizəd üçün yüksək seçki girovu müəyyən edilirdi) yanaşı, qadınlara da seçki hüququ verilməmişdir. Yalnız II Dünya müharibəsindən sonra yeni seçki qanunu hazırlanmış və 1945-ci il dekabrın 15-də parlament tərəfindən qəbul edildikdən sonra qadınlara ilk dəfə olaraq ümumi seçki hüququ verilmiş, eləcə də yaş senzi aşağı salınmışdı (müvafiq olaraq 20 və 25). Digər Asiya ölkələrində də qadınlar ümumi seçki hüququnu çox gec əldə etmişlər.

Azərbaycan Cümhuriyyətində seçki hüququna dair qanunvericiliyi ümumən dəyərləndirərək, kitabın bununla əlaqəli əvvəlki səhifələrində daha ətraflı yer alan faktiki materialı ümumiləşdirib xülasəsini versək, bu sırada aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Parlamentinin yaradılması haqqında 20 noyabr 1918-ci il tarixli qanunla bərabər nümayəndəlik, ümumi və gizli səsvermə hüququ təsbit edilməklə yanaşı, qadınlara müsəlman dünyasında ilk dəfə olaraq seçki hüququ verilmişdir. Qadınlardan seçki hüququ qanunda birbaşa göstərilməsə də, bu, qanunun "qanunverici orqan bütün əhalini təmsil etməli və bütün xalqın iradəsini ifadə etməlidir" müddəasından irəli gəlir. Bu hüquq 21 iyul 1919-cu il tarixli "Azərbaycan Cümhuriyyətinin Məsislər Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə" ilə daha konkret ifadə olunaraq, hər iki cinsdən olan vətəndaşların seçki hüququna malik olduqları təsbit edilmişdir. Bu aktla, habelə ümumi və bərabər seçki hüququ, birbaşa seçkilər və gizli səsvermə üsulu, proporsional seçki sistemi və səsvermə yaşı 20 olaraq müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti bu qanun əsasında təşkil edilən seçkilər ərəfəsində istila edilmişin-

dən onun normalarının realizəsi baş tutmamışdır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin seçkilərlə bağlı digər bir qanunvericilik aktı 1919-cu il 7 avqust tarixli "Azərbaycan Cümhuriyyətində şəhər duması üzvləri seçkilərinin keçirilməsi haqqında Qaydalar" idi. Bu "Qaydalar" a görə, şəhər duması üzvlərinin bərabər, müstəqim və gizli seçki prinsipləri əsasında seçilməsi, aktiv seçki hüququndan cinsindən, dinindən və milliyyətdən asılı olmayaraq, 20 yaşına çatmış və son bir il ərzində həmin şəhərdə yaşayan Azərbaycan Cümhuriyyətinin bütün vətəndaşlarının, passiv seçki hüququndan isə seçkilərdə iştirak üçün müəyyən edilmiş tələblərə cavab verən hər bir şəxsən, həmin şəhərdə yaşamasından asılı olmayaraq, istifadə etməsi nəzərdə tutulmuşdur. Ən başlıcası isə həmin qaydaların tətbiqi əsasında Azərbaycanın şəhər dumaslarının tez bir zamanda formalaşması idi. Bu zaman seçkilərdə ictimai işlərə hələ alıxmamış müsəlman qadınları ilk dəfə olaraq görünməmiş fəallıq göstərmişlər. Belə ki, Gəncə Şəhər Dumasına seçkilər zamanı dairə üzrə verilmiş səsələrin 30%-dən çoxu müsəlman qadınların payına düşmüş, hətta bir seçki sahəsində müsəlman qadınların səsi kişilərin səsinə əhəmiyyətli dərəcədə üstələmişdir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti seçki hüququ ilə bağlı bir sıra nailiyyətlər əldə etmişdir: qadınlara kişilərlə eyni zamanda və bərabər əsaslarla ümumi seçki hüququ vermiş və bir sıra digər parametrlər üzrə də qabaqcıl seçki qanunvericiliyinə malik olmuşdur. Onun bu sahədəki demokratikləşmə səviyyəsini dövrünün demokratik dövlətlərinin eyni sahədə yuxarıda təsvir edilən demokratikləşmə səviyyəsi ilə mühüm parametrlər üzrə qarşılaşdırılması əyani olaraq Cədvəl 8.7-də əks olunmuşdur.

Cədvəl 8.7-dən (sütun 2) göründüyü kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti dünyanın qadınlarına ümumi seçki hüququ verən demokratik dövlətləri arasında 7-ci sırada mövqə tutur (bu yeri Avstriya, İrlandiya və cədvəldə göstərilməyən, lakin 1918-ci ildə qadınlara seçki hüququ verən Latviya, Litva və Polşa kimi dövlətlərlə paylaşır). Hələ ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və Almaniya kimi ölkələr qadınlara seçki hüququ verməmişkən, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qadınlara belə bir hüququ verməsi onun nə qədər modern demokratik bir dövlət olduğunun göstəricisidir. Maraqlıdır ki, kişilərə

Cədvəl 8.7: Seçki hüququnun demokratikləşməsi – ölkələrin qarşılaşdırılması

Ölkələr	Kişilər üçün ümumi seçki hüququ (başlangıç)	Qadınlar üçün ümumi seçki hüququ (başlangıç)	Qadınların ümumi seçki hüququnun kişilərin ümumi seçki hüququna nisbətində gətikməsi	Qadınların ümumi seçki hüququnun dünya üzrə başlanğıcından gətikmə	Səsvərmə yaşı
	1	2	3	4	5
ABŞ	1848	1920	72	27	...
Fransa	1848	1944	96	53	21
İsveçrə	1848	1971	123	78	20
İspaniya	1869	1931/76	62/107	38/83	23
Almaniya	1871	1919/48/49	48/77/78	26/55/56	25
Türkiyə	1876	1934	58	58	22
Yunanıstan	1877	1952	75	59	21
Y. Zelandiya	1889	1893	4	0	...
Norveç	1897	1913	16	20	25
Avstraliya	1902	1908	6	15	21
Finlandiya	1906	1906	0	13	24
Avstriya	1907	1918/19	11/12	25/26	20
Portuqaliya	1911	1974	63	81	21
İtaliya	1912	1946	34	53	21
İslandiya	1915/16	1915/16	0	22/23	25
Danimarka	1915/18	1915/18	0	22/23	29
İslandiya	1915/16	1915/16	0	22/23	25
Hollandiya	1917/18	1919/22	2/4	26/29	25
Azərbaycan	1918	1918	0	25	20
İrlandiya	1918	1918	0	25	21
B. Britaniya	1918	1928	10	35	21
Lüksemburq	1919	1919	0	26	21
Belçika	1919	1948	29	55	21
Kanada	1920	1920	0	27	21
İsveç	1921	1921	0	28	24
Yaponiya	1925/28	1945/46	20/18	52/53	25

Qeydlər: 1) cədvəldə ölkələr kişilər üçün ümumi seçki hüququnun başlanğıcına görə sıralanmışdır, baxmayaraq ki, xalqın seçkilərdə iştirakı bundan çox əvvəllər başlamışdır; 2) sütun 4-də qarşılaşdırılan ölkələrdə qadınların seçki hüququnun, bu hüququn dünya üzrə başlanğıcından, yəni 1893-cü ildən gətikməsi müddəti üzrə verilər əks olunmuşdur; 3) (...) işarəsi müvafiq verilərin aşkar edilmədiyini göstərir; 4) Türkiyədə 1924-cü il Konstitusiyasında yalnız kişilərə tanınan səsvərmə yaşı 18 idi, 1934-cü ildə qadınlara da seçki hüququ verilməklə bu yaş qadın və kişilər üçün 22 olmuşdu. Bu yaş 1982-ci ildə 21, 1987-ci ildə 19 (daha daqiq söylərsək, "iyirmi yaşına girən") olmuş, 1995-ci ildən isə 18-dir.

Mənbə: Qarşılaşdırma cədvəlinin hazırlanmasında əsaslı düzəliş, əlavə və daqiqləşdirmələrlə bu mənbələrdən faydalanılmışdır: Dahl, *Polyarchy. Participation and Opposition*, 249; Caramani, *Elections in Western Europe since 1815*, 53; Schmidt, *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, 260.

hələ 1848-ci ildə ümumi seçki hüququ verən ABŞ və İsveçrədə seçki hüququ sahəsində məhdudiyətlərin tam aradan qaldırılması üçün çox zaman gərəkmişdir.

Qadınlarla kişilərin ümumi seçki hüququnun başlanğıc tarixləri qarşılaşdırıldıqda (sütun 1 və 2) əksər ölkələrdə birincilərin ikincilərə nisbətən bu hüququ çox gec əldə etdikləri aydın olur (sütun 3). Məsələn, bu, İsveçrədə 123, İspaniyada 107, Fransada 96, Yunanıstanda 75, Amerikada 72 il çəkmişdir. Bir sıra ölkələrdə bu, qısa müddətdə (məsələn, Yeni Zelandiya və Avstraliya) baş vermişdir. Doqquz dövletdə isə qadınlarla kişilərə ümumi seçki hüququ eyni zamanda verilmişdir ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti də bu dövletlərin arasında yer alır.

Sütun 4-də qarşılaşdırılan ölkələrdə qadınların seçki hüququnun, bu hüququn dünya üzrə başlanğıcından, yəni 1893-cü ildən gətikmə meyanına görə Azərbaycan Cümhuriyyəti ən az gecikən 6 dövletin sırasında yer alır, bir az da daqiq söylərsək, 6-cı yerdə gəlməklə bu yeri yenə də Avstriya, İrlandiya və cədvəldə göstərilməyən, lakin 1918-ci ildə qadınlara seçki hüququ verən Latviya, Litva və Polşa kimi dövletlərlə paylaşır.

Dünyanın demokratik ölkələrində seçki hüququnun XX yüzillikdə inkişafının əsas meyillərindən biri səsvərmə yaşının ardıcıl olaraq aşağı salınmasıdır (hazırda dünya ölkələrinin əksəriyyətinin

də bu yaş 18-dir)⁷⁹. Bu pozitiv meyil seçkilərdə iştirakçılığın genişlənməsinin əsas göstəricilərindən biridir. Bu baxımdan yanaşılırsa, cədvəl 8.7 sütun 5-dən göründüyü kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti 20 yaş senzi ilə İsviçərə və Avstriya ilə yanaşı Avropanın digər demokratik dövlətlərini arxada buraxaraq ən üstün nəticə nümayiş etdirir.

Cədvəl 8.7-dəki verilərlə müqayisəli təhlilinin əsas nəticələrindən biri də budur ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti *nəinki türk və müsəlman aləmində, habelə bütün Asiyada və bir az da geniş götürsək, bütün Şərqdə qadınlara ümumi seçki hüququ tanıyan ilk dövlət* olmuşdur. Belə ki, türk və müsəlman dünyasının digər bir dövləti olan Türkiyə qadınlara ümumi seçki hüququnu 1934-cü ildə, Şərqdə günümüzdün ən demokratik dövlətlərindən biri hesab edilən Yaponiya isə qadınlara bu hüququ yalnız 1945-ci ildə vermişdir. Şərqi bir sıra dövlətlərdən homin hüquq ən yaxşı halda II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə (məsələn, İndoneziyada 1947-ci ildə, Çində 1949-cu ildə), digərlərində isə bu yaxınlarda verilmişdir (belə dövlətlərdən ən sonuncusu olan Səudiyyə Ərəbistanı 2011-ci ildə buna getmişdir).

2. Söz və mətbuat azadlığı

Cəmiyyətin demokratik xarakterdə olub-olmadığını müəyyən edən meyarlardan və göstəricilərdən biri də söz azadlığı və bu azadlığın ifadə formalarından biri olaraq mətbuat azadlığı və bu azadlıqların hədləridir. Qəribə dövrlərində azadlıq rejimini əldə etmək üzrə mübarizələrin başladığı zamandan etibarən söz və mətbuat azadlıqlarının demokratik cəmiyyətin vəzkeçilməz ünsürünü təşkil etməsi və hüquq sistemində bu azadlıqlar təmin edilmədikcə digərlərinin də təmin edilməyəcəyi anlaşılmışdır. Mətbuat o zamanlar söz azadlığından yararlanmanın və düşüncə azadlığının yazılı ifadəsinin əsas forması, məlumat almanın başlıca, əgər yeganə deyilsə, vasitəsi idi. Təsədüf deyildir ki, söz və mətbuat azadlıqları bir çox dövlətlərin konstitusiyalarında, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq sənədlərdə birlikdə təsbit edilmişdir.

⁷⁹ Bax: Caramani, *Elections in Western Europe since 1815*, 56-57.

Avropa söz azadlığı sahəsində, mətbuat azadlığı da daxil olmaqla, qədim ənənələrə malikdir. Çap işinin yayılması (və bununla əlaqədar mətnlərin çox sayda asanlıqla yayılması imkanı) ilə bu məsələ daha da aktuallaşmışdır. Lakin katolisizmin güclü olmasıyla əlaqədar olaraq bütün katolik ölkələrdə kilsə çap məhsulları üzərində nəzarəti və katolikliyin təməllərindən boyun qaçıran əsərlərə görə təqib işini öz əlində cəmləşdirmişdir. Sonralar dünyəvi hakimiyyətin güclənməsi ilə əlaqədar bu işi dövlət öz üzərinə götürür, kilsə isə onun yardımçısı rolunu oynayır. Sonrakı mərhələdə isə dünyəvi hakimiyyət bu sahədə hökümran rol oynamağa başlayır. Ümumiyyətlə, Avropa dövlətlərində mətbuat azadlığının inkişafı tarixi XIX əsrin ortalarına qədər ilkin senzuranın və müxtəlif sıxıcı təcridat tədbirlərinin müəyyən edilməsi, qoyulan tələblərdən azadlıq da olsa boyun qaçırmağa görə ağır cəzalar verilməsi və onlara qarşı mübarizə şəraitində keçmişdir.

İlk olaraq dövlət tərəfindən müəyyən edilən senzura XVI əsrin əvvəllərində İngiltərədə kral sərəncamı ilə təsis olunmuşdur. Senzuraya qarşı və mətbuat azadlığı uğrunda mübarizə də ilk olaraq elə burada başlanmışdır. Con Miltonun *Areopagitika*'sı⁸⁰ (1644) Avropa tarixinin mətbuat azadlığını müdafiə edən ilk böyük tənqidi traktatı idi. Lakin Miltonun çağırışı da bu zaman üçün səmərəli olmur, parlament senzura vəzifələrini öz üzərinə götürür. Mətbuata senzura müəyyən edən aktlardan sonuncusu 1662-ci ildə parlament tərəfindən qəbul edilən *Licensing Act* adlanan statut olmuşdur. Üç illik müvəqqəti akt kimi qəbul edilən bu sənədin qüvvəsi bir neçə dəfə uzadılmışdır. Sonuncu dəfə qüvvədə olma müddəti 1694-cü ildə bitən bu aktın uzadılması 1695-ci ildə parlament tərəfindən rədd edilmişdir⁸¹. Həmin vaxtdan İngiltərə ilkin senzura tanımı. 1689-cu ildə məşhur *Bill of rights* hər bir vətəndaşın fikirlərini sözlə (şifahi olaraq) və mətbuat vasitəsilə ifadə etməsi hüququnu tanımışdır. Bununla belə, mətbuat azadlığının burada inkişafı daha bir

⁸⁰ Bu traktatın mətni üçün bax: Д. МИЛТОН, "О свободе печати (Ареопатика)", *История печати: Антология*, т. I (Москва: Аспект Пресс, 2002), 7-64.

⁸¹ Raymond Asbury, "The Renewal of the Licensing Act in 1693 and its Lapse in 1695", *The Library: Transactions of the Bibliographical Society* 33 (1978): 296-322.

əsr davam etmiş, 1792-ci ildə *Libel Act* adlı statutun (o həmçinin parlamentdə keçirilməsində xüsusi xidməti olan şəxsin adıyla *Fox's Act* da adlandırılır) qəbulu ilə başa çatmışdır. Həmin aktla uzun illər bu sahədə problem olan mətbuat cinayətləri işlərində andlıların səlahiyyəti məsələsi onlara məhkumun niyyəti və təqsirliliyi məsələlərini həll etmək hüququ verilməsi ilə həll edilmiş olur. Uzun zaman İngiltərədə mətbuatın inkişafını çətinləşdirən bəzi ikinci dərəcəli məhdudlaşdırıcı tədbirlər (stamp rüsumu, pul girovu, reklam vergisi, kağız vergisi) təbiiq edilmişdir. XIX əsrin ikinci yarısından göstərilən məhdudlaşdırıcı tədbirlərin tədricən ləğv edilməsi ilə, özəlliklə də 1881-ci ildə mətbuatda diffamasiyaya görə məsuliyyət haqqında sıxışdırıcı qaydaların (bu qaydalara əsasən, nəşirlər və redaktorlar hər bir məlumata görə məsuliyyət daşıyırdılar) aradan qaldırılması (indi yalan məlumatlara, təhqirlərə görə məhkəmə məsuliyyətinə yalnız müəlliflər özləri cəlb edilə bilərdilər) ilə İngiltərədə özünü saf halında repressiv sistem⁸² təşəkkül

⁸² Bütün müxtəlifliyinə baxmayaraq, dövlətin mətbuat azadlığına münasibətdə tənzimləmə tədbirləri iki əsas tipə, rejimə, sistmə ayrılır: (1) inzibati – ilkin senzuraaya əsaslanan önləyici tədbirlər (o cümlədən icazə rejimi) nəzərdə tutan rejim və (2) repressiv – önləyici tədbirlərə deyil, mətbuat sahəsində və ya onun vasitəsilə törədilən cinayətlərin və digər hüquq pozuntularının məhkəmə təqibinə əsaslanan rejim. Bax: В.Ф. Дерюжинский. *Политическое право, пособие для студентов, 3-е изд.* (С-Петербург: Сенатская Типография, 1911), 116. Fikrimcə, bu iki rejimin əsaslan öz-özülüyündə bu və ya digər dərəcədə bütün cəmiyyətlərdə mövcud olur, fəqət, onlar müxtəlif intensivliklə təzahür edirlər. Bu mənada bu və ya digər ölkədə onlardan birinin olub-olmaması haqqında deyil, üstünlüyü haqqında danışmaq daha düzgündür. Bu iki rejimin kombinasiyası da mümkündür. Belə sistemi yarıinzibati, yarırepressiv, yaxud da qarışıq (aralıq) adlandırmaq olar. Daha çox tənzimləmənin təbiiyi ilə bağlı olan bəhs etdiyimiz ikili bölgüdən fərqli bir bölgü də mövcuddur. Belə ki, S. Dönməzər, fransız yazarı Garrauda istinad edərək, mətbuat hüququnda idarə və cəza rejimlərindən bəhs edir. Burada idarə rejimi dedikdə, "düşüncə və rəylərini, yaxud olayları yazı ilə və nəşr etmək surətilə açıqlamaq, çap olunmuş əsərləri yaymaq istəyən kimsənin yerinə yetirəməsi gərəkən şərtləri, üsulları, bu mövzuda idarəyə aid olan səlahiyyətlərin nələrdən ibarət olduğunu, cəza rejimi dedikdə isə "mətbuat yolu ilə törədilən cinayətləri mühakimə etmə, mühakimə üsulu" başa düşülür. Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: Sülli Dönməzər, *Bəsin Hukuku*, tamamlanmış 3. Bası (İstanbul: Sülli Garat Mətbəəsi, 1968), 10, 197-98, 319-21.

təpəri: mətbuat azadlığı yalnız mətbuat vasitəsilə törədilən cinayət və xətalara görə mülki və cinayət məsuliyyətinin ümumi əsasları ilə müəyyən edilən hədudlarda məhdudlaşdırılır. Önləyici tədbirlərdən yalnız mətbuat vasitəsilə törədilən hər hansı cinayətə görə məhkəmə təqibi imkanını təmin etmək məqsədi güdən tədbirlər (bütün çap məhsullarında nəşirin ad və yaşayış yerinin göstərilməsi, sifarişçilərin ad və yaşayış yerləri haqqında yazılı məlumatların saxlanması üzrə nəşriyyat sahiblərinin vəzifəsi) saxlanılır⁸³.

Dünyada informasiya azadlığı ilk dəfə İsveçdə (o dövrdə İsveç krallığı adlanırdı və Finlandiyanı da əhatə edirdi) elan edilib, özü də fransız inqilabçılarından təxminən dördə bir əsr əvvəl – 1766-cı il dekabrın 2-də və daha müəssəl hüquqi tənzimləmə ilə. Daha çox "Mətbuat haqqında qanun" adı ilə tanınan bu aktın əsas nailiyyətləri siyasi senzuranın ləğv edilməsi və hökumət sənədlərinin ictimaiyyəyə açıq olmasının müəyyən edilməsi idi⁸⁴. Bu aktın qüvvəsinin 1772-1809-cu illərdə ifadəsinə baxmayaraq, nomina dövrdən etibarən aşkarlıq prinsipi Skandinaviya ölkələrində nominayə çevrilməyə başlamışdır.

Daha sonra senzura praktiki olaraq Danimarka-Norveç krallığında 1770-ci il sentyabrın 4-də ləğv edilmişdir. Fəqət, tezliklə, 1771-ci il oktyabrın 7-dən anonim tənqidi pamfletlərin çoxalması ilə əlaqədar hakimiyyət yenidən mətbuat azadlığını məhdudlaşdırmış, lakin bu ağlabatan hədudlarda olmuşdur⁸⁵.

Fransada inqilabın ilk günlərində tam mətbuat azadlığı elan edilmişdir. "İnsan və vətəndaş hüquqları bəyannaməsi"nin (26 avqust 1789-cu il) 11-ci maddəsi bu azadlığı belə ifadə edirdi: "Düşüncələrin, fikir və rəylərin azad çatdırılması ən qiymətli insan hüquqlarından biridir; buna görə də hər bir vətəndaş yalnız qa-

⁸³ Дерюжинский, *Политическое право*, 123-141.

⁸⁴ Bax: *The World's First Freedom of Information Act. Anders Chydenius' Legacy Today*, Anders Chydenius Foundation's Publications 2, ed. Juha Mustonen (Art-Print Ltd Kokkola, 2006), 8-17.

⁸⁵ John Christian Laursen, "David Hume and the Danish Debate about Freedom of the Press in the 1770s", *Journal of the History of Ideas* 59(1) (Jan., 1998): 167-72, accessed April 26, 2018, http://www.academia.edu/439063/David_Hume_and_the_Danish_Debate_About_Freedom_of_the_Press_In_the_1770s.

nunla müəyyən edilən hallarda bu azadlıqdan sui-istifadəyə görə məsuliyyət şərtilə azad danışa, yazma və çap edə bilər". 1791-ci il Konstitusiyası bəyannaməsinin bu maddəsini təkrar edərək, göstərilən hüququn heç bir ilkin senzura və nəzarət olmadan həyata keçirilməsinə təminat verir. Bununla belə, XIX əsrin 80-ci illərinə qədər Fransada bu sahədə qanunvericilik enişli-yoxuşlu bir yol keçir: gah senzura qaytarılır, gah da ləğv edilir, inzibati və repressiv sistemlər biri-birini əvəz edir. XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində mətbuat azadlığının tənzimləyən əsas qanunvericilik aktı 1881-ci il 29 iyul tarixli Mətbuat haqqında qanun olmuşdur⁸⁶. 1893-94-cü illərdə bir sıra dəyişikliklərlə moruz qalan bu qanun repressiv sistemə əsaslanırdı, yeni mətbuat orqanının fəaliyyətə başlaması üçün ilkin razılıq əvvəlcədən xəbərdarlıq ərizəsi kifayət edirdi. Bu qanunla fransız təbəəliyi olan, yetkinlik yaşına çatmış, vətəndaş hüquqlarından tam istifadə edən şəxslər məsuliyyət daşıya bilirdilər; dövrü mətbuatın hər bir nümrəsinin iki nüsxəsi məhkəmə orqanına, iki nüsxəsi isə daxili işlər orqanlarına təqdim edilməli idi. Bundan əlavə, qanunla mətbuat vasitəsilə törədilən cinayətlərin təsnifatı və məhkəmədə baxılması qaydası müəyyən edilirdi⁸⁷.

Almaniyada XVI əsrin əvvəllərində təsis edilmiş ilkin senzura XIX əsrin ortalarında davam etmişdir. 1815-ci ildə Almaniya ittifaqı yaradıldıqdan sonra "Yekun akt"ında ittifaq məclisinin ilk iclasında mətbuat azadlığı haqqında vahid qanunun işlənilməsi hazırlanacağı vəd edilmişdi, 1819-cu ildə bütün dövrü nəşrlərə ilkin senzuranı saxlayan mətbuat haqqında qanun qəbul edildi. 1848-ci il inqilabından sonra alman dövlətlərinin əksəriyyətində senzura konstitusiyaya qaydada ləğv edilir. Sonralar onun bərpasına cəhdlər göstərilmişdi, lakin heç bir uğur qazanılmırdı. Vahid Alman imperiyası yaradıldıqdan sonra 1874-cü ildə mətbuat haqqında imperiya qanunu qəbul edilir. Qanuna əsasən, ilkin icazə sistemi ləğv edilir. Digər mühüm məsələlərin tənzimlənməsində də bu qanun demək olar ki, Fransa qanununa bənzər idi. 1878-ci ildə qəbul edilmiş "Sosialist-

lər haqqında qanun"la mətbuat azadlığı bir qədər məhdudlaşdırıldısa da, bu qanun öz qüvvəsini 1890-cı ilə qədər saxlamışdır⁸⁸.

1861-ci ildə İtaliya birləşdikdən sonra qəbul edilən İtaliya Krallığının konstitusiyası rolunu oynayan 1848-ci il Albert Statutu 28-ci maddəsində sui-istifadə və dini məsələlərə bağlı bəzi məhdudiyətlər müəyyən etməklə mətbuat azadlığını tanıyırdı. Orada deyilirdi: "Mətbuat azad olmalıdır, amma qanun bu azadlıqdan sui-istifadə hallarının qarşısını ala bilər. Fəqət, Bibliyalar, katexizislər, liturqiya və dua kitabları yepiskopun qabaqcadan icazəsi olmadan çap olunmamalıdır". Bu qayda ən azından faşist rejiminin qurulmasına qədər qüvvədə olmuşdur.

Müxtəlif Avropa dövlətlərində mətbuat azadlığının durumu yuxarıda verilməsi icmalı qeyd etməyə əsas verir ki, XIX əsrin ortalarına doğru bu dövlətlərin əksəriyyətində senzura ləğv edilmiş, müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılmasıyla başlıca tənzimləmə sistemi kimi repressiv rejim seçilmiş, mətbuata qarşı cinayət təqibinin məhkəmə qaydası müəyyən edilmişdir. Bununla belə, I Dünya müharibəsi zamanı demək olar ki, bütün Avropa ölkələrində mətbuata senzura tətbiq edilmişdir. Bu dövrdə yalnız Böyük Britaniya və İsveçdə onların mətbuat azadlığı sahəsində qədim ənənələrinə sadiq qalınaraq, senzura haqqında qanun qəbul edilməmişdir.

ABŞ-da söz və mətbuat azadlığı Konstitusiyaya 1791-ci ildə edilən və "Hüquqlar haqqında Bill" in tərkib hissəsi olan Birinci düzəlişə əsasən tanınmışdır. Bu düzəlişə görə, "Konqres ... söz və mətbuat azadlığını ... məhdudlaşdıran qanun qəbul edə bilməz". Hər şeydən öncə, senzura qadağası anlamına gələn bu müddəə uzun müddət mətbuat azadlığını təsbit edən klassik formul hesab edilmişdir. Təəssüf ki, Amerika tarixində də mətbuat azadlığına məhdudiyətlər qoyulması halları yox olmamışdır. Belə ki, 1917-ci il "Casusluq haqqında qanun"la və ona dəyişikliklər etmiş 1918-ci il "Çaxnaşma haqqında qanun"la müharibə zamanı mətbuata məh-

⁸⁶ Французская Республика: конституция и законодательные акты, ред. Туманов В.Е. и др. (Москва: Прогресс, 1969), 369-83.

⁸⁷ Дерюжинский, *Политическое право*, 142-66.

⁸⁸ Jürgen Wilke, "Censorship and Freedom of the Press", *European History Online (EGO)*, published by the Leibniz Institute of European History (IEG), 2013-05-08, accessed April 25, 2018, <http://www.ieg-ego.eu/wilke-2013a-en>.

duyyətlər qoyulmuşdu. ABŞ-ın I Dünya müharibəsinə daxil olması ilə qüvvəyə minən bu məhdudiyətlər yalnız 1921-ci ildə Konqres tərəfindən ləğv edilmişdir.

Türkiyədə 1864-cü ilə qədər mətbuat azadlığının heç bir hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilməmişdir. İlk hüquqi tənzimləmə öz təcassümünü fransız qanunundan iqtibas edilmiş 1864-cü il Mətbuat Nizamnaməsində tapmışdır. Nizamnamə ilkin senzuranı ortadan qaldırırsa da, ağır pul və həbs cəzalarıyla başda padşah olmaqla bütün idarə təmsilçilərini təqsirləndirən itihamlardan qoruyurdu. Nizamnamənin əsas müddəaları faktiki olaraq 1909-cu ilədək qüvvədə olmuşdur. 1876-cı il ilk Türk Konstitusiyasının (Kanun-i Esasi) "Mətbuat hürryyəti" adlı 12-ci maddəsində deyilirdi: "Mətbuat qanun dairəsində sərbəstdir". Bununla belə, cari qanunvericilikdə icazə sistemi saxlanmışdır. 1908-ci ildə qüvvəsi bərpa edilmiş 1876-cı il Konstitusiyasına edilən əlavəyə əsasən mətbuat azadlığı belə ifadə edilirdi: "Mətbuat qanun çərçivəsində sərbəstdir, heç bir vəchlə kəbləttəb (nəşr edilmədən əvvəl) təftiş və müayinəyə tabe tutulmaz". Mətbuat haqqında fransız qanunu əsasında hazırlanan 1909-cu il Mətbuat qanunu bəyan sistemini qəbul etsə də, hökumətə mətbu orqanını bağlamaq səlahiyyəti verirdi. 1913-cü ildə verilmiş müvəqqəti bir qanunla hökumətin qəzetləri bağlamaq imkanı bir daha təsdiq edilməklə, 1909-cu il qanununda nəzərdə tutulduğundan fərqli olaraq, qəzetlərin bağlanması ilə bağlı məhkəməyə müraciət hüququ saxlanılmışdır. 1914-cü ildə bərpa edilən senzura 1923-cü ilə qədər davam etmişdir. 1921-ci il Konstitusiyasında isə mətbuat azadlığından bəhs edilməmişdir. Milli mücadilənin qələbəindən sonra İcra Vəkilləri Heyətinin 25 oktyabr 1923-cü il tarixli qərarı ilə uzun sürən hərbi vəziyyət və senzura aradan qaldırılmış, 1924-cü il Konstitusiyasının 77-ci maddəsinin "Mətbuat qanun çərçivəsində sərbəstdir və nəşr edilmədən əvvəl təftiş və müayinəyə tabe deyildir" təsbitinə rəğmən, 4 mart 1925-ci il tarixli Təkrir-i Sükun qanunu ilə senzura yenidən bərpa edilmiş, ölkədəki bütün müxalifətlə birlikdə müxalif mətbuat susdurulmuşdu və bu, 20-cü illərin sonuna qədər beləcə davam etmişdir⁹⁰.

⁹⁰ Türkiyədə mətbuat azadlığının tarixi inkişafı ilə əlaqədar ətraflı məlumat

Rusiya imperiyasında senzura xüsusi təsisat kimi 1796-cı ildə təsis edilmişdir. Çar rejimi son yüz il ərzində mətbuatın senzurası sahəsində mütləqiyyət ənənələrini saxlamışdı, baxmayaraq ki, XIX əsrin ikinci yarısında təcridi liberalaşdırma başlamışdı. 1865-ci ildə fransız qanunvericiliyindən məniməmələr əsasında hazırlanmış "Senzura və mətbuat haqqında müvəqqəti qaydalar" adlı akt qəbul edilmişdir. Bu qaydalara əsasən, ilkin senzura sistemindən nəşrin işıq üzü görməsindən sonra təftix edilən xəbərdarlıq və qadağalar sisteminə keçilmişdir. Lakin praktikada mətbuat daha ciddi nəzarət və təzyiqlərlə üzləşmişdir. 1905-ci ildə senzura rəsmi olaraq ləğv ediləndə, mətbuata qarşı təzyiqlər davam etmişdir⁹¹.

Azərbaycan Cümhuriyyətinə də azadlığı qanunla birbaşa təsbit edilməsinə də, praktikada tam təmin edilmişdir. Qəzetlər üçün senzura hələ Hökumətin 9 noyabr 1918-ci il tarixli sərəncamı ilə ləğv edilmişdir⁹². Mətbuat azadlığını təsbit edən qanunvericilik aktı isə Azərbaycan Parlamentinin 30 oktyabr 1919-cu il tarixli iclasında qəbul edilmiş "Mətbuat haqqında nizamnamə"⁹³ idi. Nizamnaməyə görə, repressiv sistem müəyyən olunurdu. Mətbəələr, litoqrafiyalar, metalloqrafiyalar və naxışbasma, çapetmə üçün bu cür digər müəssisələr açılmasına, çap əsərlərinin mətbəədən buraxılmasına və satışına, dram əsərlərinin açıq tamaşaya qoyulmasına, eləcə də oxu üçün kabinetlər açılmasına hakimiyyət orqanlarının heç bir icazəsi tələb olunmurdu. Dövrü nəşrlər üçün, habelə mətbəələr açılması üçün belə məqsədi olan fəxsin öz niyyəti barədə Hökumətin İşlər İdarəsi nəzdindəki Mətbuat işləri üzrə Baş müvəkkilin adına arıza təqdim etməsi kifayət idi. Nizamnaməyə əsasən, çap məhsulu üzərində senzura

üçün bax: Dönmezer, *Basın Hukuku*, 127-36; Çetin Özek, *Türk Basın Hukuku* (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1978), 38-41; Yaşar Salihpaşaoğlu, *Türkiyədə Basın Özgürlüğü*, Doktor Tezi, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Ankara, 2007: 138-214.

⁹⁰ Дерюжинский В. Ф. *Полицейское право*, 179-231; К.К. Арсеньев, *Законодательство о печати* (СПб, 1903); А.Д. Градовский, *О свободе русской печати* (СПб, 1905); *Устав о цензуре и печати*, с разъяснениями, изд. Широков (СПб, 1900).

⁹¹ *Азербайджан*, № 31, 10 ноября 1918.

⁹² ARDA, f. 895, siy. 3, iş 234, v. 43, 44.

ləğv edilirdi. Mətbuat orqanı yalnız məhkəmə qaydasında, qanunlara dəqiq əsaslanmaqla və yalnız qüvvədə olan cinayət qanunları ilə nəzərdə tutulan cinayətlər törədildiyi zaman məsuliyyətə cəlb edilə bilərdi. Nizamnamə ilə bunun dəqiq mexanizmi müəyyən edilirdi. Burada, habelə həmin qanunun tələblərini pozmağa görə məsuliyyət də müəyyən edilirdi. Bir sözlə, "mətbuat haqqında Nizamnamə mətbuat azadlığını tam təmin edirdi: mətbuat üzərinə inzibati cəzalar qoyulması imkanını istisna edir və mətbuata qarşı cinayət təqibinin normal məhkəmə qaydasını qanuniləşdirirdi"⁹³.

Bütün yuxarıda qeyd edilənlərin qrafik ifadəsi müvafiq qarşılaşdırma cədvəlini (Cədvəl 8.8) tərtib etməyə imkan verir. Bu cədvəldən Azərbaycan Cümhuriyyətinin mətbuat azadlığı sahəsində nailiyyətlərini ayarı surətdə görmək olar.

Cədvəl 8.8-də mətbuat azadlığı sahəsində ölkələrin bu institutun mühüm parametrləri üzrə qarşılaşdırılması hansı nəticələrə gəlməyə, hansı haqiqətləri ortaya qoymağa əsas verir?

Birincisi, həmin parametrlərə görə Azərbaycan Cümhuriyyəti bu sahədə dünyanın qabaqcıl ölkələri (İngiltərə və İsveç) ilə bir sırada olmaqla, onlardan heç nədə geri qalmırdı. Hətta bir sıra parametrlər üzrə dövrünün bəzi Avropa dövlətlərini qabaqlayırdı. Həm də bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, bu sahədə zəngin və çoxəsrlik tarixi ənənələrə malik olan Avropa dövlətlərindən və Amerikadan fərqli olaraq, Azərbaycanın əvvəllər heç bir təcrübəsi olmamışdır. Bununla birlikdə o, dünyada mövcud olan ən təkmil modeli özünə örnək seçmişdir. Təsədüfi deyildir ki, bu, Cümhuriyyətə müxalif olan qüvvələrin də gözündən yayınmamışdır. Azərbaycandakı vəziyyət haqqında Moskvada məlumat verən N. Narimanov əbəs yerə mətbuat haqqında Nizamnaməni "mətbuat azadlığı haqqında ingilis nümunəli qanun" adlandırmamışdı⁹⁴.

İkincisi, belə bir demokratik qanunun qəbuluna gedən Azərbaycan Cümhuriyyəti gərgin daxili və xarici şəraitdə, daim torpaq ləğv

Cədvəl 8.8: Mətbuat azadlığı – ölkələrin qarşılaşdırılması

Ölkələr	Senzuranın ləğv edilməsi ili	Mətbuat haqqında qanunun mövcudluğu	Üstünlük verilən tənzimləmə rejimi	İcazə sisteminin ləğv edilməsi	Cinayət təqibinin məhkəmə qaydası	Senzuranın bərpası
1	2	3	4	5	6	
B. Britaniya	1695	+	repressiv	+	+	-
İsveç	1766	+	repressiv	+	+	-
Danimarka	1770	+	repressiv	+	+	...
ABŞ	1789/91	-	repressiv	+	+	1917-1921
Fransa	1789	+	repressiv	+	+	1914-1919
Almaniya	1848	+	repressiv	+	+	1914-1919
İtaliya	1861	+	qarışıq	-	+	1914-1919
Türkiyə	1864/1908/23	+	inzibati	+/-	+	1914-23/ 1925-29
Azərbaycan	1918	+	repressiv	+	+	-

Qeydlər: 1) senzuranın ləğv edilməsi ilini göstərən 1-cı sütundan başqa bütün qalan sütunlarda məlumatlar əsas etibarilə XX əsrin 1 rübü (Azərbaycanda 1918-1920-ci illər) üzrə verilmişdir; 2) (+) və (-) işarələri qoyulan məsələlərin müvafiq olaraq müsəbat və ya mənti hallarını, (...) işarəsi isə müvafiq verilərin aşkar edilmədiyini göstərir.

⁹³ Yenə orada, f. 894, siy. 1, iş 12, v. 67.

⁹⁴ Н. Нариманов, *Избранные произведения*, в трех томах, II т. (Баку: Азернешр, 1989), 222.

istilas və müstəqilliyinin itirilməsi təhdidləri altında, faktiki olaraq müharibə (təbiri cəzə, qismən "isti", qismən də "soyuq" müharibə) şəraitində fəaliyyət göstərməsinə rəğmən, çağdaşlıq və demokratiya ideallarına sadiq qalmış, yaşadığı fəvqəladə dərəcədə çətin vəziyyətinə istinad edib, mətbuat azadlığı sahəsində məhdudiyatlar qoymamışdır. Bu, özəlliklə də bu gün dünyada demokratiyanın dayağı sayılan, I Dünya müharibəsində öz ərazisində müharibə getməyən və faktiki olaraq yalnız 1918-ci ildən hərbi əməliyyatlarda iştirak edən ABŞ-ın 1917-ci ildə müəyyən etdiyi və 1921-ci ilə qədər davam edən mətbuat azadlığı sahəsində müəyyən etdiyi məhdudiyatlar fonunda daha həzrətəməz görünür.

Üçüncüsü, coğrafi olaraq Şərqi məxsus bir dövlət kimi Azərbaycan Cümhuriyyəti ondan bir neçə il sonra yenə də Şərqdə qurulmuş digər bir türk dövlətilə – Türkiyə Cümhuriyyətilə müqayisədə də bir sıra parametrlər üzrə önə çıxır. Mətbuat haqqında əski imperiya qanununu saxlayan, inzibati sistemin üstünlük təşkil etdiyi, bir qədər sonra icazə sistemini və senzuranı bərpa edən Türkiyə Cümhuriyyətinə fərqli olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyəti mətbuat azadlığı sahəsində dövrünün qabaqçıl təcrübəsinə əsaslanan yeni demokratik bir qanun qəbul etmiş, senzuranı və icazə sistemini ləğv etmiş, mətbuatla bağlı mübahisələrin məhkəmə qaydasında həllinə üstünlük vermişdir.

Deyənlərə bunu da əlavə etmək lazımdır ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti nəinki mətbuat azadlığı sahəsində qabaqçıl qanun qəbul etmiş, həm də mətbuat azadlığını real olaraq təmin etmişdir. Bunu belə bir fakt daha aydın sübut edir ki, Azərbaycan mətbuat tarixinin tədqiqatçılarının göstərdiyi kimi, əgər milli mətbuatın ilk nümunəsi olan "Əkinçi" qəzetinin yaranmasından 1918-ci ilin mayına qədərki dövrdə cəmi 40 adda qəzet çıxmışsa (onlardan da fəaliyyəti müxtəlif vaxtlar əhatə etmişdir, yəni göstərilən dövrün ayrı-ayrı zaman kəsiklərində bu say daha da az olmuşdur), bütövlükdə müstəqillik dövründə Azərbaycanda çıxan qəzetlərin sayı 200-ə yaxın olmuşdu⁹⁶. Bu qəzetlər yalnız Azərbaycan türkcəsində deyil, həm də bura-

da yaşayan digər millətlərin dilində – rus, erməni, fars, polyak, gürcü və alman dillərində nəşr edilirdi. 1919-cu ildə Azərbaycanda çıxan qəzet və jurnallardan 44-ü rus dilində və 6-sı başqa dillərdə çap edilirdi⁹⁶. Mətbuat sahəsində plüralizmin göstəriciləri sırasında mətbu orqanların mənsub olduqları siyasi təşkilatların müxtəlifliyi, eləcə də onların öz mətbu orqanlarında təmsil etdiyi ideyaların müxtəlifliyi (milli demokratik cümhuriyyətçilik, milli dövlətin ərazi bütövlüyü ideyalarından tutmuş bu ideyalara müxalif olan bolşevizm ideyalarının, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün əleyhinə, onun ermənilərin xeyrinə parçalanmasına xidmət edən ideyaların təbliğinə qədər) xüsusilə vurğulamaq gərəkir. Ən başlıcası isə müxalif mətbuatın varlığı və heç bir mənesiz fəaliyyət göstərməsidir. Müxalif mətbuatı təmsil edən qəzetlərdən bəziləri Cümhuriyyətə qarşı açıq şəkildə düşmən münasibət bəsləməsinə, onu qeyri-obyektiv, qərəzli və əsassız tənqid etməsinə, öz təbliğatı ilə milli hökuməti hər vaxla əhalinin gözündən salmağa soy göstərməsinə rəğmən, onlara münasibətdə dözümlülük nümayiş etdirilmiş və onlar hakimiyyət orqanları tərəfindən heç bir repressiyaya məruz qalmamışlar. Bolşeviklərin müstəqillik illərində Azərbaycanda çıxan 40-dan artıq mətbuat orqanından yalnız üçü dövlətə və onun müstəqilliyinə qarşı açıq inqilabi çağırışlara görə bağlanmışdır⁹⁷.

Burada maraqlı bir məsələni də qeyd etmək olmur. "Mətbuat haqqında nizamnamə"nin Azərbaycan Parlamentində müzakirəsi zamanı bir sıra millət vəkili ondan ayrı-ayrı müddəalarını sağdan və soldan tənqid edərək, dünyanın qabaqçıl təcrübəsinə nəzərə alındığını və bu üzündən mürtəcə bir qanunvericilik aktı olduğunu söyləyirlər. M.Ə. Rəsulzadənin dünya dövlətlərinin bu sahədəki təcrübəsinin dərinənmə bilməsi və qanun layihəsini çağdaş bir hüquqi tənzimləmə aktı kimi ardıcıl və təmkinlə müdafiəsi bu layihənin qanun şəkli almasında mühüm rol oynayır. Dövrün qabaqçıl dünya təcrübəsinin əsas cizgiləri ilə də olsa yuxarıda təsvir edilən mənzərəsi M.Ə. Rəsulzadənin haqlı olduğunu sübut edir.

⁹⁶ *Azərbaycan Demokratik Respublikası: məqalələr toplusu* (Baku: Azərnaşq, 1992), 107.

⁹⁷ Vəliyev (Aşırılı), *Azərbaycan mətbuat tarixi*, 130-31.

⁹⁶ A. Vəliyev (Aşırılı), *Azərbaycan mətbuat tarixi, 1875-1920* (Baku: "Elm və Təhsil", 2009), 117.

V. CÜMHURİYYƏT: DÜNYƏVİLİK VƏ DİN AZADLIĞI

Dünyəvilik (sekulyarizm) çağdaşlığın siyasi və hüquqi layihəsinin mühüm ünsürlərindən biridir. O, toplumda dövlət və din münasibətlərinin daha sivil qurulması, habelə Ç. Teylorun da qeyd etdiyi kimi, fərqli dini inanclı insanların bərabər yaşaması üçün zəmin yaratmaq ehtiyaclarından meydana gəlmişdir.

Dünyəviliklə demokratiyanın əlaqəsi bəzi demokratik dövlətlərdə dinin dövlətdən ayrılması (məsələn, İngiltərə, İsrail, Yunanıstan), bir sıra dünyəvi dövlətlərin isə demokratik olmaması (məsələn, əski Sovetlər İttifaqı) əsas götürülərək bəzən inkar edilir⁹⁸. Qənaətimcə, dünyəvilik və demokratiya arasındakı münasibətləri qəti şəkildə heçə endirmək yanlışlıqdır. Heç şübhəsiz, demokratik dövlət dünyəvi olmaya bilər (hərçənd ki, belə dövlətdə də dünyəviliyin bəzi ünsürlərinin olması gərəkdir, məsələn, din azadlığının təmin edilməsi kimi), amma dünyəviliyin təmini demokratik siyasi rejimlərdə tam reallığa çevrilə bilər⁹⁹. Çünki məhz demokratik siyasi rejim öz vətəndaşlarına bərabər hüquqlar təmin edir. Bu məqsədə nail olunması isə digər tələblərlə yanaşı, dövlətin müxtəlif dini inanclara münasibətdə neytral olması tələbini də gərəkdir. Bu üzdən dünyəvilik həm də mühüm insan azadlıqlarından biri olan din azadlığının təmini vasitəsi olaraq təmənir. M. Milot dünyəviliyi "siyasi sahənin müntərəqqi inkişafı" hesab edir, özü də elə bir inkişafı ki, "bunun sayəsində hamı üçün sosial ədalət təmin etmək say-

⁹⁸ Məsələn, K. Gözlar bu əsəsdə hesab edir ki, dünyəvilik və demokratiya bir-birindən fərqli iki anlayışdır və onlar arasında heç bir əlaqə yoxdur. Bax: Gözler, *Türk Anayasası Hukuku*, 153-54.

⁹⁹ Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə dövlət dininin olması heç də mütləq olaraq burada vicdan azadlığının məhdudlaşdırılması ilə müşayiət olunmur. Məsələn, demokratiyaya heç bir şübhə doğurmayan Böyük Britaniyada Anqlıkan kilsəsi dövlət kilsəsidir, amma o, vətəndaşlar üçün məcburi deyildir və digər dini etiqada mənsubluq ayrı-seçkilik üçün əsas hesab edilmir. Digər tərəfdən, dinin dövlətdən ayrılması prinsipi də özü-özlüyündə dini etiqad azadlığının təmininin zəruri şərti və təminatı deyildir. Məsələn, anti-demokratik siyasi rejimlə SSRİ-də bəyan edilmiş bu prinsip dövlətin ateist siyasəti şəraitində dini etiqad azadlığını təmin etmirdi.

ləri ilə yanaşı, din azadlığına və vicdan azadlığına dövlət tərəfindən təminat verilir"¹⁰⁰. Məhz vətəndaşlara bərabər hörmət təmin edilməsini və vicdan azadlığının müdafiəsini öz vəzifələri hesab edən siyasi sistem "dünyəvi rejim" adlandırılır¹⁰¹.

Ən ümumi şəkildə dünyəvilik heç biri dinə xüsusi status verilməsinə, amma vətəndaşların din azadlığının tanınmasına, dövlət və din işlərində qarşılıqlı olaraq müdaxiləyə yol verilməsinə ehtiva edir. Daha geniş yayılmış fikrə görə, dünyəvilik iki mühüm ünsürü özündə ehtiva edir: dövlət və din işlərinin ayrılığı və din azadlığı. J. Maclur və Ç. Teylor tərəfindən bir qədər fərqli yanaşma təklif edilmişdir. Onların fikrincə, dünyəviliyin əsasında iki açar prinsip və iki təməl realizə vasitəsi durur. İki açar prinsip bütün vətəndaşlara bərabər münasibət və kilsənin (dinin) dövlətdən ayrılması, bu prinsiplərin tətbiqini mümkün edən təməl realizə vasitələri isə vicdan azadlığı və dövlətin həm dinlərə, həm də dünyəvi fəlsəfi cərəyanlara münasibətdə tərəfsizliyi aid edilir¹⁰².

Din azadlığı insanın istədiyi dini seçə bilməsini (vicdan azadlığı) və həmin dinin ayın və mərasimlərinə sərbəst icra etməsini (ibadət azadlığı) nəzərdə tutur. Dövlət və din işlərinin ayrılığı isə bir sıra prinsip və şərtləri özündə ehtiva edir ki, onların da az və çox dərəcədə tam dəsti müxtəlif dövlətlərin bu sahədəki təcrübəsinin müqayisəli təhlili əsasında müəyyən edilə bilər.

Dünyəvilik Avropada fərdi və əqli (rəsonallığı) ön plana çıxaraq zəkaya dayalı fəlsəfənin meydana gəlməsinə yol açan maarifçiliyin təsiri ilə iki əsrlik bir prosesin nəticəsi olaraq təşəkkül tapmışdır¹⁰³. XX əsrin I rübündə dünyada dünyəvi olan ölkələrin sayı bir əlin barmaqları ilə sayılacaq qədər az idi. Bu sahədə pionerlər Fransa

¹⁰⁰ M. Milot, *Laïcité dans le Nouveau Monde: Le cas du Québec* (Turnhout: Brepols, 2002), 34.

¹⁰¹ J. Maclure and C. Taylor, *Secularism and Freedom of Conscience* (Cambridge, Mass: London: Harvard University Press, 2011), 19-26.

¹⁰² Yenə orada.

¹⁰³ Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: Anna Tomaszewska and Hasse Hämäläinen, eds., *The Sources of Secularism: Enlightenment and Beyond* (Palgrave Macmillan, 2017).

və ABŞ-dır. Bu iki dövlət faktiki olaraq dünyada dünyəviliyin iki əsas modelini təmsil edirlər. Bu, onları ifadə edən terminlərdə belə öz əksini tapmışdır: müvafiq olaraq "laiklik" (fr. *laïcité*) və "sekulyarlıq" (ing. *secularity*).

Fransada 1789-cu il İnsan və vətəndaş hüquqları bəyannaməsi ilə din, vicdan azadlığı rəsmən bəyan edilmiş, amma bu zamandan 1801-ci ilə qədər din və dindarlar sıxışdırılmışlar (kilsəyə məxsus mülkiyyət ictimailəşdirilmiş, ictimai yerlərdə qaçla gəzmək qadağan edilmiş, dini tətillər ləğv edilmiş, din adamları dövlətə bağlılıq andı içməyə məcbur edilmiş, dövlət məmuru halına gətirilmişlər və s.). 1801-ci ildə isə Roma Papası və dövlət arasında xüsusi saziş (konkordat) bağlanmış, dini doktrina, təşkilatlar və fəaliyyətlər üzərində dövlət nəzarəti müəyyən edilmişdir. Bu qayda 1905-ci ilə qədər davam etmişdir. Kilsə və dövlətin ayrılması haqqında 9 dekabr 1905-i il qanunu¹⁰⁴ (qısaca "Dünyəvilik (*laïcité*) haqqında qanun" da adlandırılır) ilə hər bir vətəndaşa dini etiqad azadlığı təmin edilməklə kilsənin dövlətdən ayrılması bəyan edilmiş (1-ci mad.), dini xidmətlərin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsinə son qoyulmuşdur (qanunun qüvvəyə minməsilə dini etiqadla bağlı bütün xərclərin dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi ləğv edilir – 2-ci mad.) və bu sahə dini dərnəklərin öhdəsinə buraxılmışdır. 1908-ci ildə edilən əlavələrə görə, Fransada "dini irsi" obyektlər (kilsə məbədləri) dövlət və kommunaların mülkiyyətinə keçir, katolik kilsələr isə əbədi əvəzsiz istifadə hüququ əldə edirlər. Dövlət və kommunalar mülkiyyətçi kimi ibadət binalarının saxlanması, təmiri və bərpası üzrə xərcləri ödəyirlər¹⁰⁵. Dövlət həmcinin orduda bir sıra konfessiyaların kapellan xidmətlərinin fəaliyyətini maliyyələşdirir. Dini birliklər ibadətlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı fəaliyyətdən başqa heç bir fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər. Fransa mo-

dəli üçün dövlət və dini birliklərin əməkdaşlığı xarakterik deyildir¹⁰⁶. Burada din və təhsil bir-birindən ciddi şəkildə ayrılmışdır. Fransada uzun müddət hökumətin tərkibində onun dinlərlə münasibətini nəzarətə görə məsul olan müstəqil nazirlik (*Ministère des Cultes*) və yaxud xalq təhsili nazirliyi ilə qəna nazirlik mövcud olmuşdur. Yalnız 1912-ci ildən bu nazirlik daxili işlər nazirliyinə birləşdirilmiş və indiyə kimi də onun rolunu sonuncu yerinə yetirir.

Fransa modelini özü üçün nüsxə seçən Türkiyə Cümhuriyyəti laikliyin tətbiqinin bir sıra özünəməxsusluqları ilə bu modelin, deyədim, spesifik bir variantını təmsil edir. Amma laikliyə gedən yol burada heç də hamar olmamışdır. 1921-ci il Konstitusiyasını dəyişdirən və Cümhuriyyət elanını təsbit edən 29 oktyabr 1923-cü il tarixli 364 sayılı qanunun 2-ci maddəsilə bəyan edilirdi ki, "Türkiyə Dövlətinin dini, din-i İslamdır". Xilafətin ləğv edildiyi 3 mart 1924-cü il tarixdə digər bir qanunla – "Şəriyyə və Evkaf və Erkən Hərbiyə Vəkalətlərinin ilgasına dair" 429 sayılı qanunla təsbit olunurdu ki, "Türkiyə Cümhuriyyətində vətəndaşların hərəkət və fəaliyyətləri ilə əlaqədar qanunların qəbulu və icrası Türkiyə Böyük Millət Məclisi ilə onun təşkil etdiyi Hökumətə aiddir" (1-ci mad.). Elə bu qanunla Şəriyyə və Evkaf Vəkaləti (Bakanlığı – Nazirliyi) ləğv edilmiş, vəqflərin idarə edilməsi Evkaf Umum Müdürlüyünə, islam dininin etiqad (inanç) və ibadət ilə əlaqədar bütün hökmləri, dini quruluşların idarəsi yeni qurulan Diyanət İşləri Rəisliyinin (Başkanlığının) səlahiyyətinə verilmişdir¹⁰⁷. Beləliklə, Cümhuriyyətin qurulmasının ilk dövrlərindən başlayaraq dini işləri tənzimləmək vəzifəsini yerinə yetirən xüsusi orqan – Diyanət İşləri Başkanlığı fəaliyyət göstərməyə başlayır. Ölkədəki bütün camii, məscid, təkkə və zaviyələrin idarəsiylə buradakı vəzifəliyərin təyini və azad edilməsi Diyanət İşləri rəisinin səla-

¹⁰⁴ Bu qanunun mətninin orijinalı üçün bax: *Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat*, accessed April 23, 2018, <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT00000508749>.

¹⁰⁵ Pierre-Henri Prélot, "Funding Religious Heritage in France", in *Funding Religious Heritage*, ed. Anne Fornerod (Routledge, 2016), 21-30.

¹⁰⁶ Th. Rambaund fikrinə, Fransada belə "əməkdaşlıq mövcuddur, amma o birbaşa deyil, dolayındır", görünür ona görə də "o çox vaxt ayrılma prinsipinin pozulması kimi qəbul edilir". Thierry Rambaund, *Le Principe de Séparation des Cultes et de l'Etat en Droit Public Comparé. Analyse Comparative des Régimes Français et Allemand* (Paris: LGD), 2004), 16.

¹⁰⁷ M. Nuri Kudamanoglu, "Laik Devlet Düzenimizin İlk Yasal Dayanağı," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 2(8) (1991): 644.

hiyyətinə verilmiş, il və ilçə müftülərinin başqanlığa bağlı olduğu təsbit edilmişdir. Burada müsəlman imamları dövlət qulluqçusu statusuna malik olmaqla, dövlət büdcəsindən maaş almaqda davam edirdilər. Beləliklə, Türkiyədə lap başlanğıcdan din dövlət nəzarətinə alınmışdır. Heç şübhəsiz, bu, bir tərəfdən, dinin siyasi və sosial sahəyə təsirinə yol verməmək və ölkədə dini durumu nəzarətdə saxlamaq, digər tərəfdən, laikliyə qarşı müsəlman radikalalarının fəaliyyətinin qarşısını almaq məqsədlərinə xidmət etmişdir.

Yuxarıda haqqında bəhs edilən qanunla yeni gündə (3 mart 1924-cü ildə) qəbul edilən 430 sayılı qanun ilə Təvhid-i Tədrisat (Əgətim və Ögretim Birliyi) ləğv edilmişdir, eləcə də Şəriyyə və Evkaf Vəkaləti ilə bəzi özəl vəqflər tərəfindən idarə edilən bütün məktəb və mədrəsələr Maarif Vəkalətinə təbə edilmişdir. Bununla belə, təhsil sisteminə məcburi din dərslərinə yer verilir. 1930-cu illərdə məktəblərdə din dərsləri ləğv edilsə də, 1949-cu ildən etibarən təkrar bərpa edilmişdir. 1924-cü il 8 aprel tarixində isə şəriət məhkəmələri, eləcə də digər bütün dini məhkəmə orqanları ləğv edilmiş, dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların təbə olduğu vahid məhkəmə sistemi yaradılmışdır.

Cümhuriyyətin elanından sonra laikləşmə istiqamətində bir sıra mühüm addımlar atılmasına baxmayaraq, 1924-cü il Konstitusiyasının ("Təşkilat-i Esasiyyə Kanunu"nun) 2-ci maddəsində də islam "Türkiyə Dövlətinin dini" olaraq təsbit edilmiş¹⁰⁸ və bu, yalnız 1928-ci il 11 aprel tarixli 1222 sayılı qanunla edilən dəyişikliklə aradan qaldırılmışdır. 1937-ci ildə isə Konstitusiyanın 2-ci maddəsinə edilən əlavəyə əsasən, laiklik prinsipi birbaşa təsbit edilmişdir. Deməli, laiklik burada tədricən gerçəkləşdirilmişdir. 1920-1930-cu illərdə bu sahədə bir sıra qanunların qəbul edilməsi-lə siyasi və hüquqi strukturda önəmli dəyişikliklərlə yanaşı, laik-

ləşmə adı altında sosial-mədəni sahəyə müdaxilələr edilmişdir¹⁰⁹.

Protestant sekulyarlaşmasının məhsulu olan digər modeldə isə dini fəaliyyətə geniş sərbəstlik verən daha mülayim bir yanaşma ilə qarşılaşıq. ABŞ qeyd edildiyi kimi, bu modelin ən bariz təmsilçisi ABŞ-dir. ABŞ Konstitusiyasına 1791-ci ildə edilən birinci düzəlişə görə, Konqres hər hansı bir din müəyyən edilməsinə dair və ya azad etiqadı qadağan edən heç bir qanun qəbul etməməlidir. Beləcə vətəndaşların dini inanclarının və tələblərinin sərbəst həyata keçirilməsinin qadağan edilməyəcəyi, eləcə də dindar vətəndaşların dövlətin sui-istifadəsindən qorunması təmin edilmişdir. Konstitusiyanın 6-cı maddəsində də dinə münasibətə əlaqədar müddəə nəzərdə tutulmuşdur: "Birləşmiş Ştatlara xidmətlə əlaqədar olan hər hansı bir vəzifənin və ya rəsmi postun tutulması üçün heç bir dindarlıq yoxlaşması şərt kimi tələb edilməməlidir". Bunun notisiə olaraq Amerikada din adamlarının dövlət vəzifələri tutmasına dair qadağa və yaxud əksinə, dövlət vəzifələri tutmaq üçün heç bir etiqad, o cümlədən Allaha inam tələbi yoxdur. Ümumiyyətlə, din (dini rəmz və diskurslar) ictimai-siyasi həyatda bu və ya digər formada ifadə oluna bilər. Məsələn, 1864-cü ildən Amerika pullarının üzərində "İnamımız Allahadır" ("In God We Trust") ifadəsi yer almışdır. Amerika siyasətçilərinin, xüsusilə də prezidentlərinin siyasi ritorikalarında tez-tez Allaha müraciət müşahidə olunur¹¹⁰. Silahlı qüvvələrdə bütün dini etiqadla-

¹⁰⁸ Türkiyədə laikliyə dair ətraflı bax, məs.: N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964); İ.Z. Eyuboğlu, *Atatürk Dəvrimləri İşığında Laiklik* (İstanbul: Say Yayınlar, 1994); Ö. Ozankaya, *Türkiyədə Laiklik Atatürk Dəvrimlərinin Təməli* (İstanbul: Cem Yayinevi, 1995); N. Aydın, *Aydınlanma'nın Ana Kucağında Laiklik və Atatürkçülük* (Bursa: Emin Yayınları, 2010); T. Feyzioglu, "Türk İnkilabının Temel Taşı: Laiklik", *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, ed. E.R. Fıgıllı, T. Müftüoğlu və İ. Karakuş (Ankara: Divan Yayıncılık, 1999), 137-98.

¹¹⁰ Bax, məs.: "First Inaugural Address of George Washington", *The Avalon Project* [Site], accessed April 17, 2018, http://avalon.law.yale.edu/18th_century/wash1.asp; "Thomas Jefferson Second Inaugural Address, March 4, 1805", *The Avalon Project* [Site], accessed April 19, 2018, http://avalon.law.yale.edu/19th_century/jeffinau2.asp; "First Inaugural Address of Abraham Lincoln", *The Avalon Project* [Site], accessed April 20, 2018, http://avalon.law.yale.edu/19th_century/rylincoln1.asp. Bu anona hal-hazırda da davam edir. Bax, məs.: D. Frank, "Obama's Rhetorical Signa-

¹⁰⁸ Tədqiqatçılardan Gotthard Jaschke belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, bu müddəə 1924-cü il Konstitusiyasına "laiklik" anlayışının dindəlik itihamları suçlaşmasını önlemek məqsədilə daxil edilmişdir. Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiyədə İslamlık* (Ankara: Bilgi Yayinevi, 1972), 96. İstinad bu mənəə üzrə verilir: M. Nuri Kodamanoğlu, "Laik Devlet Düzüminin İlk Yasal Dayanağı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkilap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 2(8) (1991): 646.

rn kapellanları olur. Dininin tələbinə görə savaşlarda iştirak etmək qadağan olunanların başqa xidmət növü seçmək imkanı var. Bununla yanaşı, hökumət rəhbərlə heç bir maaş ödəmir. M. Nasbaumun fikrincə, Amerika modeli altı prinsipə əsaslanır: bərabərlik, hər bir insana bərabər hörmət, vicdan azadlığı, adaptasiya, dövlət müdaxiləsinin yoxluğu, dövlətdən ayrılma¹¹. Göründüyü kimi, ABŞ-da dünyəvilik bir qədər mülayim, liberal biçimdə öz təəcəssümünü tapmışdır.

Liberal dünyəviləyin daha bir nümunəsini Almaniyə təmsil edir. Almaniyada 1919-cu il Veymar Konstitusiyası dünyəviləyi dolay olaraq təsbit etmişdir, başqa sözlə, dünyəvilik kəlməsi burada yer almısa da, onun mühüm ünsürləri öz əksini tapmışdır. Bu sənədin 2-ci hissəsinin "Din və dini cəmiyyətlər" adlanan 3-cü bölməsində (135-141-ci maddələr) nəzərdə tutulan müddəaların əsasları bunlardır: dövlət dini yoxdur, yəni bütün inanclara bərabər münasibət bəslənir; dini təşkilatların əzəliyi təmin edilir; hər bir dini cəmiyyət mülki-hüquqi əsaslarda hüquq qabiliyyəti əldə edə və daxil məsələlərini istədiyi kimi qaydaya salıb idarə edə bilər; kamu hüquq korporasiyası olan dini cəmiyyətin vergi toplama haqqı vardır (faktiki olaraq kilsə vergisini dövlət vergi orqanı toplayır); dini qruplar silahlı qüvvələrdə, xəstəxanalarda, çəxa yerlərində və digər ictimai qurumlarda ibadətərinə yerinə yetirə bilərlər¹². Dinin tədrişi məktəb proqramına daxildir (149-cu mad.). Qüvvədə olan qanunvericiliklə dini formulla andıçma nəzərdə tutula bilər, lakin bu zaman həmin formulsuz da andıçmaya yol verilir (177-ci mad.). Konstitusiyə hələ dini bayramların istirahət günü olduğunu müəyyən etmişdir (141-ci mad.). Yeri gəlmişkən, bu normaların əksəriyyəti 1949-cu il Konstitusiyasında yer aldığından bu gün də qüvvədədir. Göründüyü kimi, Almaniyada din işləri ilə dövlət işlərinin ayrılmasından birmənalı şəkildə bəhs etmək mümkün deyildir. Bir çox hallarda dövlət və kilsə bərabər hüquqlu partnyorlar kimi çıxış edirlər. Məsələn, kilsənin

ture: *Cosmopolitan Civil Religion in the Presidential Inaugural Address*, January 20, 2009", *Rhetoric & Public Affairs* 14(4) (2011): 605-30.

¹¹ Nussbaum M. *Liberty of Conscience: In Defense of America's Tradition of Religious Equality* (New York: Basic, 2008), 22-25.

¹² *Die Verfassung des Deutschen Reichs* (1919), accessed April 25, 2018, [https://de.wikisource.org/wiki/Verfassung_des_Deutschen_Reichs_\(1919\)](https://de.wikisource.org/wiki/Verfassung_des_Deutschen_Reichs_(1919)).

dövlət tədbirlərində təmsilçiliyinə yol verilir, bələdiyyə səviyyəsində birgə aksiyalar keçirilir. Dövlətlə qarşılıqlı əlaqədə kilsələr müxtəlif sosial xidmətlər həyata keçirirlər¹³. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə dövlət və kilsənin bu münasibətləri kooperasiya (sosial partnyorluq) tipli münasibətlər (yaxud kooperasiya modeli) adlandırılır¹⁴.

Bələliklə, əgər göstərilən modellərdən birincisi dini inancları ictimai sahədən tamamilə çıxarıb özəl həyatla məhdudlaşdırmaqla onu nəzərdə saxlamağı ehtiva edirsə, ikincisi dini inancları ictimai sahədən çıxarmayıb "dini qurumların siyasət tələblərindən vəzgeçməsi" qarşılığında dövlətin də dinə nəzarət səlahiyyətinin dini toplusluqlara həvalə etməsinə, dini fəaliyyətlərə geniş sərbəstlik meydanı verilməklə fərqli dini inancların bir arada yaşamasını təmin etməyi nəzərdə tutur. Dini təmiz və ritordan ibtinası ictimai-siyasi sahədə təzahürünə imkan tanıyan bu modeldə dövlət və din münasibətləri anlaşma və barış zəminində tənzimlənmişdir¹⁵.

Göstərilən bu iki modelin əsas fərqi ondadır ki, əgər Fransa modelinə görə, dövlət dindən ayrılmaqla din işlərinə müdaxilə hüququnu özündə saxlayırsa (din isə dövlət işlərinə heç bir müdaxilə edə bilməz, yəni ayrılma birtərəflidir)¹⁶, Amerika modelində ayrılma qarşılıqlı müdaxilənin istisna edir və o, dini etiqad azadlığının vacib şərti hesab edilir (din xüsusi, özəl, zeyi-dövlət işi hesab edilir)¹⁷. Fransız modeli kilsənin həddindən qayırda hökmranlığına cavab olaraq hazırlanmışdır və əsas məqsədi dinlərə dünyəvi düzən üzərində nəza-

¹³ Ətraflı bax: *Христианство в общественной, политической и духовной жизни Германии в XX веке: сборник статей российских и немецких историков*, отв. ред. К. Кроуфорд, Т.А. Некрасова (Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2017).

¹⁴ Bu model haqqında ətraflı məlumat üçün bax: Е.М. Мирошникова, *Кооперационная модель государственно-церковных отношений: опыт и проблемы* (Москва: Ин-т Европы РАН, 2007).

¹⁵ В. Танör, "Laiklik, Cumhuriyyət və Demokrasi", *Laiklik ve Demokrasi*, der. İbrahim Ö. Kaboğlu (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2001), 96.

¹⁶ Раджив Бхаргава, "Индийская модель секуляризма: контекстуальность и принципиальная дистанция", *Государство, религия, церковь* 2(32) (2014): 251.

¹⁷ Yenə orada, 252-53.

rəti ələ keçirmək imkanı verməməkdir¹¹⁸. Amerika modeli isə xristianlığın müxtəlif qolları arasında münafiqləri həll etmək və vətəndaşlara onların dini birliklərini yaratmaq və dəstəkləmək imkanı təmin etmək zərurətindən doğmuşdur¹¹⁹. Kilsələrin dövlət mülkiyyətinə aid olduğu Fransadan fərqli olaraq, Amerikada kilsə özəl mülkiyyətdir.

Dünyəvililiyin iki əsas modelinin olmasına baxmayaraq, dünya ölkələrində onun inkişafının təhlili dövlət və din münasibətlərinin tənzimlənməsində həddindən ziyadə müxtəlifliyin mövcud olduğunu göstərir¹²⁰. Məsələn, dövlətlərin konstitusiyası və qanunlarında dinə münasibət dörd formada əks oluna bilər: dövlətin dünyəvililiyi açıqca təsbit oluna bilər (XX əsrin birinci rübündə, eləcə də ikinci dünya müharibəsi başa çatana qədər, Türkiyə Cümhuriyyəti istisna olmaqla, heç bir dövlətin konstitusiyasında dünyəvilik kəlməsi yer almamışdır, başqa sözlə, bu prinsip birbaşa təsbit olunmamışdır. Hətta Fransa kimi bu sahədə pioner bir dövlətin konstitusiyasında "laiklik" kəlməsi və eləcə də bu prinsip ilk dəfə 1946-cı ildə yer almışdır)¹²¹, rəsmi dövlət dini elan oluna bilər (məsələn, İngiltərə, Danimarka, İsrail və müsəlman dövlətlərinin əksəriyyətindəki kimi), hər hansı bir dinə "hakim", "ənonəvi", din kimi üstünlük tanına bilər (məsələn, Yunanistan, Bolqarıstan, Gürcüstan), eləcə də dinə münasibətdə susmaqla, dünyəvililiyin ayrı-ayrı ünsürləri (məsələn, din azadlığı) təsbit edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin konstitusiyasında dünyəvililiyin birbaşa təsbit olunub-olunmaması prinsipi-

¹¹⁸ Yəni orada, 251.

¹¹⁹ Yəni orada, 252-3.

¹²⁰ Tarixi aspektdə sekulyarlaşmanın çoxcəhətliyi və onun toxunduğu müxtəlif həyat sahələrində qeyri-bərabərliyi haqqında axtarılı bax: Hugh Mcleod, *Secularisation in Western Europe, 1848-1914* (European Studies Series) (Palgrave Macmillan, 2000). Yeni gəlmişəm qeyd edirəm ki, bu kitabda aparıcı Qərbi Avropa ölkələrinin örnəklərində dinin sosial rolunun altı aspekti və sekulyarlaşmanın altı mümkün sahəsi müfəssəl araşdırılır: fərdi inanc, formal dini praktika, kamu institutlarında dinin yeri, ictimai debatlarla onun işbirliyi, kimliyin aspekti kimi onun əhəmiyyəti və populyar mədəniyyətlə münasibətləri.

¹²¹ Maraqlıdır ki, keçən əsrin sonlarında aparılmış bir tədqiqatın nəticələrinə görə, dövrün 173 dövlətinin konstitusiyasından yalnız 21-i dünyəvilik prinsipini birbaşa təsbit etmişdir. Servet Armağan, "Dünya Devletleri Anayasalarında Laiklik Prensibinin Düzenleniş", *Yeni Türkiye* 4(22) (Temmuz-Ağustos 1998): 733.

al hüquqi fərqlər doğurmur. Dövlət və dinin ayrılığı *de jure* və *de facto* ola bilər.

Müxtəliflik hər bir ölkədə dini şəraitin unikallığı ilə şərtlənir. Məsələn, Fransa bütün sahələrdə münafiqlik və inqilabi bir proses yaşadığından, bu, laikliyə də siraət etmiş və o, dünyəvi həyatı, o cümlədən ictimai-siyasi sahəni təsirində saxlayan bir inanc olan katolikliyin bu təsirdən qurtulmaq səvasının nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Almaniya isə sekulyarizm bərabər gücə sahib katoliklər və protestanlar arasında əsrlər davam edən qanlı səvasların başa çatıb başı içində bir arada yaşamaqlarının təmini üzrə axtarışların nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Bu üzəndə də birincisi inqilabi, münafiqlik, ikincisi isə təkamülçü, başındırıcı xarakterdədir¹²².

Beləliklə, dünyəvilik saf şəkildə tarixən heç bir ölkədə olmamışdır və bu gün də yoxdur. Dünya ölkələri üçün dünyəvililiyin universal və dəyişilməz ünsür və əlamətləri mövcud deyildir.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində din və dövlətin ayrılığının tarixi-müqayisəli təhlili dünyəvililiyin aşağıdakı daha xarakterik cəhətlərini (eləcə də sonrakı müqayisə üçün parametrlərini) ayırmağa imkan verir: (a) dövlətin rəsmi və ya prioritet bir dininin olmaması; (b) din qurumları ilə dövlət qurumlarının bir-birindən ayrı olması; (c) dövlətin ölkədəki bütün dinlərə münasibətdə tərəfsiz olması və onlardan heç birinə xüsusi imtiyazlar verilməməsi; (ç) bütün vətəndaşların dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq qanun qarşısında bərabərliyi; (d) dini azadlığın təmin edilməsi; dini qaydaların etiqad edənlərin vicdanlarına buraxılması; (e) dini təşkilatların dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməməsi; (f) dini normaların, qaydaların, göstərişlərin, qadağaların və mülahizələrin hüququn mənbəyi olmaması; qaynağı insan iradəsi olan hüquq normalarının dini normalara uyğunluğu məcburiyyətinin olmaması, eləcə də xüsusi dini məhkəmələrin olmaması; (g) təhsil sisteminin dünyəvi xarakteri (dinin təhsil sisteminə ayrılması). Dünyəvililiyin bu məcburi ünsürləri dəsti, yaxud onların realizasi xüsusiyyətləri dövlət və din münasibətlərinin

¹²² Fransa və Almaniya dünyəvilik rejiminin müqayisəsi üçün axtarılı bax: Rambaud, *Le Principe de Séparation des Cultes et de l'État en Droit Public Comparé*.

milli xarakterindən asılı olaraq ayrı-ayrı dövlətlərdə dəyişə bilər ki, bu da müxtəlif modelləri fərqləndirmənin əsasında durur. Göstərilənlərdən əlavə, bu və ya digər dövlətdə dünyəvilik xarakteristikası zamanı dinin dövlət, dövlətin də din işlərinə müdaxilə etməsi (yaxud dövlətin dini sahəyə ciddi nəzarəti), dini təhsilin məcburi olub-olmaması, ictimai-siyasi həyatda dini rəmzlərdən və diskursdan istifadə, dini işlər üzrə xüsusi dövlət orqanının mövcudluğu və s. parametrlər də rol oynaya bilər.

Azərbaycan Cümhuriyyətində dünyəvilik prinsipi bu və ya digər dərəcədə həm hüquqi mətnlərdə, həm də gerçəkliyin empirik verilərində öz əksini tapmışdır. Burada ilk növbədə İstiqlal Bəyannaməsi xatırlanmalıdır. Fəqət, bu sırada söhbət dünyəvilik deyil, təsbitindən gedir. Belə ki, bu sanadın 4-cü bəndinə əsasən, dünyəvilik mütəmadi bir prinsipi – din fərqi qoymadan bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar tanıdır: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində bütün vətəndaşlarını ... dini etiqad ... fərqləri qoymadan mülki və siyasi hüquqlarla təmin edir". Bu norma dünyəvilik konstitusion təsbiti kimi bu sahədə hüquqi baza rolunu oynayırdı, başqa sözlə, dünyəvilik qalan digər ünsür və tipik xüsusiyyətləri də buradan irəli gəlirdi. Sonuncular qanunvericilikdə heç də həmişə xüsusi olaraq təsbit olunmasa da, kitabın əvvəlki bölümlərində aşkar edilmiş Cümhuriyyət hüquq siyasətinə dair faktlar, eləcə də siyasi-hüquqi gerçəkliyi özündə əks etdirən ayrı-ayrı empirik verilər bu sahədə ümumi mənzərəni müəyyən etməyə imkan verir.

Bu sırada ilk növbədə qeyd edilməlidir ki, dövlətin rəsmi dini yox idi, heç bir dinə hər hansı imtiyaz və üstünlük tanımırdı, bütün dinlərə bərabər şəraitdə fəaliyyət göstərmək imkanı verildi. Dini etiqad azadlığı tam təmin edilmiş, dini dözümlülük həyat normasına çevrilmişdir. Dövlət dindən, din də dövlətdən ayrı idi. Bununla belə din ictimai həyatdan tam kənarlaşdırılmamışdır; o, əxlaqi və mədəni həyatı tənzim edərək yalnız özəl həyat sahəsi ilə məhdudlaşdırdı. Bu zaman, görünür, müsəlman əhəlinin hüquq düşüncəsində islamın pozitiv təsiri də nəzərə alınmışdır.

Cümhuriyyət liderlərinin ritorikasında rast gəlinməsə də,

Cümhuriyyətdə dini rəmz və diskursların ictimai-siyasi həyatda istifadəsinə yol verildi. Bunun örnəklərinə, məsələn, Cümhuriyyət bayrağında yayıl rənglə islam mədəniyyətinə işarə edilməsini, müsəlman və pravoslav hakimlər üçün andıçma mətnində müvafiq olaraq bu dinlərin hər birinin diskurslarından istifadəyə yol verilməsini (bu barədə məlumat üçün kitabın VI bölməsinə bax), təhsil sistemində müvafiq dinlərin İlahi Qanunlarının (müqəddəs kitabların) həm müsəlman, həm də qeyri-müsəlman şagirdlər üçün dövlət hesabına tədrisini (Hökumətin 7 sentyabr 1918-ci il tarixli qərarı əsasında)¹²³ misal göstərmək olar. Bu zaman başlıca olan dünyəvilik mühüm bir prinsipi – din fərqi qoymadan bütün vətəndaşlara bərabər münasibət prinsipi rəyət olunmasındır. Bunun təzahürü müxtəlif sahələrdə, o cümlədən istirahət hüququnun nizama salınması ilə bağlı normalarda öz əksini tapmışdır. Belə ki, əhəlinin əksəriyyətinin müsəlman olması nəzərə alınaraq, Hökumətin 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarına əsasən, bazar günü əvəzinə cümə günü həftəlik dövlət istirahət günü hesab edilmişdir¹²⁴. Bununla bərabər, xristianların dini ənənələri əsas götürülməklə onlara ümumi istirahət günü olan cümə günü əvəzinə bazar günü istirahət verilmiş¹²⁵, habelə onlar dini bayramlarını keçirmək üçün müvafiq günlərdə tətillə buraxılmışlar¹²⁶.

Cümhuriyyətdə bütövlükdə dini təşkilatların fəaliyyəti dövlət tərəfindən maliyyələşdirilmirdi, lakin Zaqafqaziya şeyx-ül-islamı və müfti dövlət büdcəsindən maaş alırdılar¹²⁷. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cümhuriyyət zamanı fəaliyyət göstərmiş beş hökumət

¹²³ *Азербайджан*, 1918, 8 октября; *ARDA*, f. 51, с. 1, і. 1, v. 34.

¹²⁴ *Yenə orada*, f. 100, с. 2, s. 7, v. 8; *СҮИРПАП*, № 1, 15 ноября 1919, ст. 31.

¹²⁵ Вах: А. Назарли, *Народное образование в Азербайджанской Республике, 1918-1920 гг.*, 62.

¹²⁶ Məsələn, Hökumətin sərəncamı ilə roma-katolik dini etiqadlı qulluqçu və şagirdlərə Milad bayramı münasibətilə 1919-cu il 25-26 dekabr tarixlərində (*Азербайджан*, № 281, 27 декабря 1919), dövlət qulluğunda çalışan xristian dini etiqadlı şəxslərə Paska bayramı münasibətilə 1920-ci il 4, 7, 10, 11 və 12 aprel tarixlərində istirahət verilmişdir (*Азербайджан*, № 69, 6 апреля 1920).

¹²⁷ *СҮИРПАП*, № 1, 15 ноября 1919, ст. 136.

kabinetindən dördündə Dini etiqad nazirliyi mövcud olmuşdur. Dövlətin dini təşkilatların fəaliyyətinə müdaxiləsi halları üzrə faktlar aşkar edilməmişdir.

Cümhuriyyətin hüquq sistemi, əvvəllər də qeyd edildiyi kimi, ona əvvəlki rejimlərdən miras qalan dualizmi hüquq sahəsində (ən azından kamu hüququ sahəsində) aradan qaldırmışdı və nəticə etibarilə dinə bağlı olmayan çağdaş bir hüquq sistemi idi; əvvəllər mövcud olmuş şəriət məhkəmələri ləğv edilmiş və dinə bağlı olmayan məhkəmə sistemi yaradılmışdır. Pozitiv hüquq sistemindəki dəyişikliklər və bütövlükdə qanunvericiliyin inkişafı dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsindən mənimsəmələr yolu ilə həyata keçirilmişdir.

Cümhuriyyətin qəbul etdiyi qanunlarda da dünyəvilik prinsipi, xüsusilə də onun siyasi və dini sahələrin bir-birindən ayrılması tələbinə tam riayət edilmişdir. Məsələn, 1919-cu il iyulun 21-də parlamentdə qəbul edilmiş "Azərbaycan Cümhuriyyətinin Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə"nin 96-cı bəndinə əsasən, "hər bir kəsa məbəddə və ya dini ibadət üçün nəzərdə tutulmuş digər yerlərdə ham moizələr vasitəsilə, həm də şifahi və yazılı çağırışlarla seçkiqabağı təbliğat aparılması qadağan edilir"di. Bu əməldə təqsirli şəxslərin altı ayadək müddətə həbslə cəzalandırılması nəzərdə tutulurdu¹²⁸. Rəsulzadənin təkidi ilə qanun layihəsinə daxil edilən bu bənd qanunun müzakirəsi zamanı klerikal partiya olan "İttihad"ın nümayəndələri tərəfindən şiddətli tənqidə məruz qalır. İttihad fraksiyasının üzvü S.M. Qənzadə göstərilən bəndin layihədən çıxarılmasını təklif edərək deyir: "Mühüm məsələrimiz bizim həmişə məsəcidə həll edilmiş. Ruhanilərimiz də həmişə cəməat üçün rəhbər olmuşlardır. Onlar nəinki dua və namaz işində, hətta dünyəvi işdə də, məsələn, ticarət və qeyri işlərdə cəməatə rəhbər və yol göstərən olurlar. Çünki məzhəb eylə bir məbəddir ki, ruhani işlərlə bərabər dünyəvi işlər də, ticarət və sənəat kimi görək şəriət yolu ilə olsun. ... Bu doğru yolda bizə ruhanilər

göstərəcək ki, hanki yol savabdır. Onları nə üçün uzaq qoysaq; o işlərdəki onlar hər zaman rəhbər olurlar. Nə üçün Məclisi-Müəssisən seçkilərində rəhbər olmasınlar. ... Mən iltimas edərdim, bu maddə buradan çəxsn"¹²⁹.

M.Ə. Rəsulzadə cavabında öz haqlı baxışlarını dövlətçilik baxımından izah etməklə, teokratik deyil, demokratik dövlət quruculuğu ilə məşğul olduqlarını vurğulayaraq, məsələ ilə bağlı prinsiplial mövqeyini belə müdafiə edir: "Bu məsələyə əsas bir nöqtəyi-nəzərlə baxmaq lazımdır. ... Bir dəfə bilməli ki, əsri hazırda, bir zamanda ki, xalq cümhuriyyəti elan etmişik, bir zamanda ki, bütün hakimiyyət millət əlindədir və bütün qanunlar xalqın rəyi ilə hakimiyyəti milliyyə əsasında çıxacaqdır. Xalqın intixab etdiyi məbuslar millət və məmləkətin nə üsulla idarə olunacağı xüsusunda qanunlar xarəcədir. Böylə bir zamanda əsrlər ilə bundan əvvəlki əsasları qurmaq zəmini deyildir. O zaman çoxdan keçmişdir. ... Üləmanın vəzifəsi bir vəzifeyi-dünyəvi olduğundan müqəddəsdir. ... Deyirlər ki, seçki də müqəddəsdir. Müqəddəs bir işdən ruhaniləri məhrum etmək olmaz. Lakin bunu bilməli ki, dini məsələlər ilə olan rabitə başqa, dünya işləri isə bəm başqadır. Dünya mübarizəsi, siyasi mübarizə, mənəcə dürlü tənqidlər, münaqişələrə doludur. Bunun qüdsiyyəti əlbəttə ki, din məsələsindən, qüdsiyyətdən başqadır. Dini qüdsiyyət isə ancaq axirətə aiddir nöqtəyi-nəzərlə bu dünya və onun məsələləri cifeyi-dünyəvi qüdsiyyəti ilə baxmaq olmaz. Əgər diqqətli olsanız dünya məsələində qətiyyəni dini məsələdəki mənada bir qüdsiyyət yoxdur. Etiaqlar tənqidin, mühakimənin fəvqündədir. Halbuki siyasi etiaqlar daima tənqid bərdərdir. Bir şey ki, tənqida və mühakiməyə məhkumdur, onda qüdsiyyət aramaq əbəsdir. ... Bizə deyirlər ki, qaradavoy, polis ağac ilə, qamçı ilə, ruhanilər isə vəz ilə gələcəklər. Faqət, siz mənə təmin edərmisiniz ki, qaradavoylar qamçı ilə gəldikdə bəzi ruhanilər lənətlər və küflərlə gəlməyəcəklər? Qaradavoyun əlində ağac varsa, ruhanilərin də küfrü, lənəti vardır. ... Bir də əfəndilər, bunu bilməlisiniz üləmanın vəzifəsi bitərəfənə xalqı haqq yoluna çəkməkdir. Fə-

¹²⁸ "Положение о выборах в Учредительное собрание Азербайджанской Республики", ГАП, ф. 970, он. 1, А. 212, л. 1-10.

¹²⁹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatları), I c., 729.

qət, insan bir siyasi firqəyə mənsub olursa, bitərəf qalanmaz. Bir zamanda ki, firqələr rəqabətə çıxımslar, bir zamanda ki, hissiyyət oynamıs, bir zamanda ki, firqə məşru və qeyri məşru vasitələrlə tərəfdigəri məğlub etmək istəyir, bir zamanda ki, hissiyyət çoxmuş, firqələr mübarizə və münafiqədə əhalisini bir sinfi digərilə mübarizə və rəqabətə qalxmıs, böylə bir zamanda yeganə bir sülh yeri varsa ki, barışmaq üçün oraya müracət etməlidir, o da məsciddir. Belə zamanlarda üləmə sülh sözlə gəlib firqələrə nəsihət etməlidir. Lakin üləmalar da bu keşməkeşdə desə ki, haqq filan firqəndir, filan firqə isə paxıldır, o zaman məscidlər bir itxifat yeri olar və mitinglərdə görünməyən vuruşmalar araya gələr və üləmə sülh-sələhə çağırır, xalqı barışdırılmalı ikən, minbərələrdən doğru bilmədiyi firqələr üzərində küfrlər yağdırmaqla atasız üzərinə yağ tökəcəkdir. Bir alim bütün ibadullahi bir nəzərdə görməlidir. İbadullah məscidə gedib xüzü-xüşü hüzuru Allahidə dünya dəğdəğətini unutmaq istərəkən minbəri, məscidi və vaizi də siyasətdə qatışdırarsınız, istər-istəməz siyasətə qarışmaya məcbur edərsiniz. ... Əgər istəyirsiniz ki, məscid bir möhtərəm bir vasitə, sülh və salah olsun, qoyunuz o bitərəf və müqəddəs qalsın. Əgər istəyirsiniz ki, din nümayəndələrinin heysiyyəti baqi qalsın, əgər istəyirsiniz ki, məscid məscidliyində bulunsun, dünya vəqəələrini oraya daxil etməyin, buraxmış orası ancaq ibadət üçün qalsın. Əlhəzər ruhaniləri siyasətə qatışdırmayın"¹³⁰.

Cümhuriyyətin təhsil sistemində dünyəvilinin realizəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Əsas diqqəti dünyəvi təhsilin inkişafına yönəldən milli hökumət, nainki dünyəvi təhsil sisteminin ayrı-ayrı həlqələrinin yaradılmasına böyük əmək və vəsait sərf etmiş, həm də əvvəlki rejimdən qalan müsəlman məktəb-mədrəsələrinin əvəzində yeni dünyəvi təhsil ocaqlarının təşkil, yaxud onların şagirdlərinin dünyəvi məktəblərə, eləcə də pravoslav kilsə məktəblərinin ümumi dünyəvi təhsil sisteminə keçirilməsi üzrə tədbirlər görmüşdür. Azərbaycan Cümhuriyyəti hüdüdləndəki bütün məktəblər Maarif nazirliyinin tabeliyinə verilmiş, tədris və təlimdə çağdaş ölkələr səviyyəsinə yüksəlmək üçün yeni proqramlar hazırlanmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyətində dünyəvilinin xarakterinin daha tam və qabarıq qəvrənilməsi üçün onun həmin dövrdə dünyada mövcud olmuş dünyəvilinin əsas modellərini təmsil edən dövlətlərlə bir sıra mühüm parametrlər üzrə qarşılaşdırılmasını əyani olaraq özündə əks etdirən qrafik təsvirə (bax: Cədvəl 8.9) diqqət edək.

Cədvəl 8.9-dan göründüyü kimi, həm hər iki model təmsil edən dövlətlərin (Türkiyə Cümhuriyyəti 1928-ci ildən sonra), həm də Azərbaycan Cümhuriyyətinin dünyəvilinin əksər baza prinsipləri üzrə göstəriciləri (1, 2, 3, 6, 7, 8 və 9-cu sətirlər) eynidir. Azərbaycan Cümhuriyyəti Fransa modelindən dinin ictimai həyatda rolu (din ictimai həyatdan tam kənarlaşdırılmışdır – 4-cü sətir), dövlətin din işlərinə müdaxiləsi (daha daqiqi, dövlətin din işlərinə ciddi nəzarəti – 5-ci sətir), dövlətin təhsil sistemində dinin tədrisi (qadağan edilmişdir – 10-cu sətir), ictimai-siyasi həyatda dini rəmzlərdən istifadə (belə istifadəyə yol verilmir – 11-ci sətir) göstəricilərinə görə fərqlənsə, Amerika modelindən bir göstərici üzrə tam (13-cü sətir), digər bir göstərici üzrə isə qismən (12-ci sətir) fərqlənir. Eynilə Almaniyə ilə də fərqlərindən çox oxşarlıqları var. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti dünyəvilinin Amerika modelinə daha yaxın olmaqla, nisbətən liberal dünyəvilik rejimini tətbiq etmişdir.

Bu zaman həm də nəzərə almaq lazımdır ki, dünyəvilik dinin milli kimliyin mühüm bir ünsürü olduğu, ümmətdən millətə təzəcə keçmiş olan bir toplumda həyata keçirilirdi. Nəticədə ümmət, din anlayışına əsaslanan düzəndən dünyəvi təməllərə dayanan siyasi və hüquqi bir sistem qurulmuşdur.

Cədvəl 8.9-dan da göründüyü kimi, istiqlalın ilk beş ilindəki müddətdə de-yure dini dövlət olan, sonrakı dövərdə isə fransız modelini seçərək dinə qarşı sərt mövqə sərgiləyən Türkiyə Cümhuriyyətindən bir çox parametrlər üzrə fərqlənən Azərbaycan Cümhuriyyəti bu sahədə bütün Şərq üçün bir pioner olmuşdur. Şərq ölkələrinin əksəriyyətinin hələ indiyə kimi dünyəvilik və demokratiya ilə bağlı ciddi problemləri olduğunu göz önünə alsaq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin bu sahədə bir əsr bundan əvvəl ortaya qoyduğu təcrübənin bu gün də həmin ölkələr üçün bir nümunə olaraq qalmaqda davam etdiyini qeyd etməliyik.

¹³⁰ Yəni orada, 731-33.

Cədvəl 8.9: Dünyəvilik – ölkələrin qarşılaşdırılması

Ölkələr	Dünyəviliklərin qanunlaşdırılması və ya qanunlaşdırılmaması		Din və dövlətin ayrılması		Dinin icması-siyasi həyata keçirilməsi		Dinlərin ayrılması		Dinlərin ayrılması		Dinlərin ayrılması		Dinlərin ayrılması		Dinlərin ayrılması	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Fransa	D	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+
ABŞ	D	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Almaniya	D	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Azərbaycan (1918-1920)	D	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Türkiyə	D	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
1928-dək	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1928-1937	D	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Qeydlər: 1) D – dünyəvilik konstitusiyası və ya qanunla dəstəklənən təsbiti, (+) və (-) işarələri qoyulan məsələlərin müvafiq olaraq müsbət və mənfi həllərini, 12-ci sütunda yer alan (-/+) işarəsi isə bir maneə halını göstərir (konkret sözləşək, Fransa və Azərbaycanı dini təşkilatların maliyyələşməsinə qismən yol verildiyini) bildirir; 2) * Amerikanın dövlət məktəblərində dini dərslər tədris edilməmişdir, dini ünsürün varlığı bu və ya digər dərəcədə müşahidə olunur; ** Türkiyədə yalnız 1935-1948-ci illərdə dini dərslər tədris edilməmişdir.

Həç şübhəsiz ki, Azərbaycan Cümhuriyyətində çağdaşlaşmanın Qərb toplumlarındakı kimi həyata keçirilməsi üçün, eləcə də demokratik bir cəmiyyət qurulmasında sekulyarizm ideologiyasının önəmli payı olmuşdur. Məhz sekulyarist dünyagörüşü və onun dönmədən reallığa hopdurulması sayəsində Cümhuriyyət dönəmi Azərbaycanında dövrünün çağdaş toplumlarına xas siyasi quruluş, idarə sistemində və hüquqi düzənini mükəmməlləşməsinə keçid mümkün olmuşdur. Dünyəvilik Avropa mənşəli bir fenomen olsa da, Azərbaycan Cümhuriyyətinin təcrübəsi onun Avropa toplumlarından xaric toplumlar üçün də önəm daşdığını sübut etmişdir.

HÜQUQA DAYALI DEMOKRATİK CÜMHURİYYƏT –
İCRASI BAŞA ÇATMAMIŞ LAYİHƏ:
KEÇMİŞDƏN GƏLƏCƏYƏ
(NƏTİCƏ ƏVƏZİ VƏ YA TARİXİ-FƏLSƏFİ EPİLOQ)

Hər bir tarixi araşdırma real zaman və məkan çərçivəsində mövcud olmuş konkret cəmiyyətə retrospektiv baxışdır: tədqiqatçı bu gündən yola çıxır, tədqiq edilən obyekt isə həmişə keçmişə aid olur.

Tarixi prosesləri araşdırmağın öz incəlikləri var. İdeal metodika-ya uyğun olaraq tarixçi tədqiqat obyektini özündən əvvəlki (keçmiş) və sonrakı (gələcək) mərhələ ilə səbəb-nəticə əlaqəsində götürdüyü halda, “keçmiş-indi-gələcək” zaman oxu onun üçün “keçmişin keçmişi, keçmişin indisi və keçmişin gələcəyi” şəklini alır. Keçmişə tarixçi baxışından fərqlənən fəlsəfi yanaşma daha geniş və daha tutumludur. Bu yanaşmanın əsas özəlliyi tədqiq olunan obyektin tam, bütöv halda qavranılmasıyla bağlıdır. Düzdür, filosof da tarixçi kimi indidən (bu gündən) çıxış edir, lakin onun indisi tarixçinin indisindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Tarixçi indidən maksimum dərəcədə kənar durmağa cəhd edirsə, filosof üçün indi keçmiş və gələcək arasında məqam kimi mühüm istinad nöqtəsidir. Sonuncu halda obyekt daha geniş xronotop – zaman və məkan miqyasında baxılır. Yəni keçmiş, indi və gələcək arasındakı münasibətlərin xarakteri, keçmişin indi vasitəsilə gələcəklə əlaqələndirilməsi, tarixi prosesin istiqamətlərinin aşkar edilməsi, gələcək inkişafın ümumi xətlərinin öngörülmesi və s. diqqət mərkəzinə keçir.

Kitabın nəticə əvəzi olan bu son bölümünün irəlidəki səhifələrində yuxarıda təsvir edilən yanaşma əsasında mükəmməl xüsusi fəlsəfi ifadə üslubuna iddia edilmədən, Azərbaycan Cümhuriyyətinin keçmiş, indi və gələcək zaman oxunda qavranılmasına cəhd edilir, onun mövcudluğunun qanunauyğunluq və təsadüflə əlaqəsi, baş verən dəyişikliklərin xarakteri (inqilabi və/və ya təkamülçü) Cümhuriyyətin geniş zaman və məkan miqyasında (Azərbaycan tarixində və dünya demokratiya tarixində) rolu və yeri, cümhuriy-

yatçılıq ideyasının gələcəyi kimi məsələlərə baxılır.

1. Hər şeydən öncə qeyd edim ki, 1918-ci ildə Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsinə həmin dövrdə dünyada və bölgədə gedən hərbi və siyasi proseslərin tərkib hissəsi kimi baxılmalıdır¹. M.Ə. Rəsulzadə həmin dövrün xarakteristikasını belə ifadə edirdi: “[A]ləm keşməkeşlərinin nəticəsində milliyət və demokratizm prinsipləri qalib çıxıyor. Dünya hadisələrinin bugünkü mənası ifadə bundan ibarət!”². Çerçəkdan, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq sürətlən-məkdə olan milliləşmə və demokratikləşmə prosesləri XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə də Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində Qərbi Avropanın sərhədlərini aşaraq daha geniş yayılmağa, yeni-yeni ölkələri öz əhatə dairəsinə almağa başlamışdır. Bu proseslər asrlardır ruhuna azadlıq və müstəqilliyin hakim kəsildiyi, son yüzillikdə isə bu dəyərləri öz içində pünhan gəzdirməyə məcbur edilmiş³ Azərbaycan türkləri kimi millətlərdən yarı ölə bilməzdi.

M.Ə. Rəsulzadə deyirdi: “Hürriyyət və istiqlal verilməyib, ancaq alınan bir dəyərdir”. Bunun üçün əvvəlcə millətin oyanışı baş verməli, o yetişməli idi. “Milləti işıqlandırmaq! Bundan əlli sənə əvvəl ortaya atılan bu şüarın nə kimi işi keçirməz qararıqlıq bir mühit içərisində parlamış bir nur olduğunu təsəvvür etmək mümkündür”⁴. Artıq qeyd edildiyi kimi, M.F. Axundov və H. Zərdəbidən başlayan bu işi çağdaş düşüncəli bütöv bir intellektuallar nəslinə həyata keçirmişdir. M.B. Məmmədov da haqlı olaraq yazırdı: “... Mirzə Fətəli və Həsən bəy Zərdəbi əlli il sonra dünyaya gəlsəydilər, istiqlal fikri, Azərbaycan Misak-ı Milli si də əlli il sonra meydana gələcəkdi. Bunların arasında sıx bir münasibət və rəbitə var-

dır”⁵. Bu intellektuallar əsrin əvvəllərində artıq məqsədin istiqlal olduğunu dərk etməyə başlayırlar. Milli və siyasi partiyalar yarıdrlar. Onların içərisində millətin ehtiyaclarına daha yaxın olan “Müsavat” önə çıxır. Həmin partiyanın lideri hələ 1914-cü ildə yazırdı: “**Hər bir millətin müstəqil olub da öz başına idarə olunması tərəqqiyati-tarixiyyəyə müvafiqdir**”⁶. “Müsavat” partiyası siyasi inkişafında “əvvəla adəmi-mərkəziyyət, sonra muxtariyyət, daha sonra cəryanə təbəeə istiqlaliyyət”⁷ yolunu keçir.

Azərbaycan milli hərəkatının rəhbərləri yaxşı anlayırdılar ki, imperiya ilə təkbəşinə bacarmaq çətindir. Bunun üçün əlverişli zaman və zaman olması gərəkdir. Odur ki, ali məqsədə doğru hər bir mövcud şəraitin şərtləri çərçivəsində irəliləməklə tarixi fürsəti gözləmək lazım idi. Əvvəlcə muxtariyyət axtarışları, sonra Zaqafqaziya federasiyasının yaradılması və daha sonra, nəhayət, müstəqilliyin elanı və milli müstəqil dövlət qurulması Cümhuriyyət qurucularının zamanın nəbzini tuta bilmək bacarıqlarını, tarixi fürsət yaranan kimi fərsət və qabiliyyət ortaya qoyduqlarını göstərir.

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan xalqının əsrin əvvəllərində başlanmış milli özünüdərk prosesinin, milli şüurunun inkişafının, onun milli-azadlıq hərəkatının tarixən qanunauyğun və məntiqi nəticəsi və məhsulu kimi qiymətləndirilməlidir.

Çoxlarına İstiqlal Bəyannaməsinin preambulası Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsinin təsadüfün nəticəsi olması qənaətinə gəlməyə əsas vermişdir. Bu baxımdan Bəyannaməni qiymətləndirərkən onun qəbul edildiyi şərait nəzərdən qaçırılmamalıdır. Maraqlı bir fakt da qeyd etmək yerinə düşərdi. Bütövlükdə milli müstəqil dövlət quruculuğunda fəaliyyətlərinə özünütənqid mövqeyindən yanaşan M.Ə. Rəsulzadə, sonralar İstiqlal Bəyannaməsinin preambulasının üslub yönündən çox da mükəmməl olmadığından söz edərkən yazırdı: “... tariximizin göstərdiyi bətaət [ağır]lıq üzündən bə-

¹ Bax: Həsənlı, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasati*, 76.

² Rəsulzadə, “Hadisələrin mənası”, “Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhli, II c., 15.

³ Azərbaycanın romantik şairi Məhəmməd Hadi 1908-ci ildə yazdığı “Arzu” adlı şeirində belə deyirdi:

Mənim bir başqa pünhan nöqtə yox ma-fi-z-zamirimdə
Əgər bir gizli şey var isə, istiqlal-ı millətdir.

⁴ Rəsulzadə, “Azəri Matbuatının Şanlı Hatırası”, Rəsulzadə, *Yeni Kafkasiya yazıları*, 207.

⁵ Məhmətzadə, *Azərbaycan Misak-ı Milli*, 36.

⁶ Rəsulzadə, “Nəticəyi-hərb nə cür olacaq?”, Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 385.

⁷ “Azərbaycan Məclisi-Məbusanında Türk Ədəmi-Markəziyyət “Müsavat” fiqəsi Məclisi-Məbusan şöbəsinin bəyannaməsi”, Rəsulzadə, *Əsərləri*, V c., 131.

yannaməmizin surət-i tahrirində [yazı üslubunda] bir ihtilalçı qətiyyəti deyil, idarə-i məsləhətçi üslubu vardır...⁸. Digər bir əsərində isə milli ideoloq bu fikri belə açıqlayır: "Bu bayannamədən aşkar görünür ki, Azərbaycan istiqlalı, təassüflə 'kəndinə türk olunan və anarxiyaya girmiş' milləti ölümdən qurtarmaq üçün düşünülmüş bir 'çarə'dir. Dövlət (Rusiya imperiyası nəzərdə tutulur. – M.D.) parçalanmış, kədərli bir vəziyyətə həsil olmuş, gürcülər də getmiş, biz də istər-istəməz kəndimizi idarəyə başlamışıq. Nə yəyalım, müstəqil olmuşuz. Etiraf etməliyiz ki, bu istiqlalı üçün mücadilə etmiş, hürriyyətinə susamış bir millətin siyasiləri və inqilabçıları deyil, çökən əzəmət və səltənətin dəhşəti və gözənlənməz hadisələrin təsiri ilə yarımkə məsuliyyəti düşüncə və təsəvvür edən, bəraət üçün şimdiddən həffilədiyi səbəblər təmin edən 'uzaqgörənlər' tərəfindən yazılmışdır. Gürcüstan bayannaməsi də eyni qüsuru işləmişdir"⁹. Rəsulzadənin fikrincə, Azərbaycanın istiqlalını təsadüfi hadisə hesab etməkdən böyük haqsızlıq ola bilməz: "əgər bu zaaf-i tahrir, mətnini çox təqdir və çox təkdis etdiyimiz [müqəddəsləşdirdiyimiz] vəsiqədə yer bulmasa idi, əleyhdarlarımızın dahi əleyhimizdə söyləyəcəkləri azalardı"¹⁰. Yeri gəlmişkən, bu mətndən həm də aşkar olur ki, geniş yayılmış fikrin əksinə olaraq, İstiqlal Bayannaməsinin müəllifi M.Ə. Rəsulzadə deyildir.

Müzakirə edilən məsələyə sinergetik yanaşma mövqeyindən də əlavə aydınlıq gətirmək olar. Öncə qeyd etmişəm ki, bu yanaşma sistemlərin qeyri-linearlığını (*nonlinearity*), onların təkamülü yollarının çoxluluğunu nəzərdə tutur. Əsas kateqoriyalı "xaos" və "nizam" olan sinergetikaya görə, özünütəşkil etmə proseslərində xaos ambivalent təbiətə malik olur. Bu zaman o, həm dəhşətli, həm də yaradıcı amil kimi çıxış edə bilər. Sistemin müəyyən böhranlı səviyyəyə çatdığı durumlarda o, qeyri-sabit olur; bu zaman onun ən azı iki və ya daha çox mümkün inkişaf istiqamətləri meydana çıxır. Sistemini bu vəziyyəti "bifurkasiya" və ya "polifurkasiya" nöqtəsi

adlanır. Xaosdan yeni nizama keçid dövrlərində cəmiyyətin gələcək inkişafının çoxsaylı alternativlərindən seçim etməkdə pozitiv (proqressiv) və ya neqativ (reqressiv) dəyişiklikləri həyata keçirəcək liderin və siyasi təşkilatın (partiyanın) rolu dəfələrlə artır. Belə çətin şəraitlərdə onların hərtərəfli düşünülmüş addımları həlledici rol oynayır; alternativlərdən birinin seçilməsi əhəmiyyətli dərəcədə subyektiv amillərdən, o cümlədən sosial subyektin üstünlük verdiyi dəyər və prinsiplərdən asılı olur¹¹. Bu nəzəri müddəaların Azərbaycan Cümhuriyyətinə münasibətdə tətbiqi aşağıdakıları söyləməyə imkan verir.

Heç şübhəsiz, Azərbaycanın müstəqillik qazanması ərafəsindəki dövr xaosdan yeni nizama keçid dönəmi kimi səciyyələndirilə bilər. Doğrudur, Rusiyadakı Fevral inqilabı (1917) nəticəsində bütün keçmiş imperiya müstəmləkələrinə, o cümlədən Zaqafqaziya xalqlarına gələcəklərini müəyyən etməkdə eyni dərəcədə seçim imkanı yaradır. Lakin qonşulardan fərqli olaraq, Azərbaycanın o zamankı vəziyyəti, sözün hərfi mənasında, xaos durumu idi və belə vəziyyət müstəqilliyin əlindən sonra da uzun müddət davam etmişdir. Bu vəziyyət millətin liderlərini bir deyil, bir neçə dəfə strateji və taktiki xarakterli seçim qarşısında qoymuşdur. Buna görə də deyə bilərik ki, *gerçəkdən, 1918-1920-ci illər Azərbaycanda alternativlər və tələyüklü seçimlər, qətiyyətli qərarlar dönəmi olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, elə müstəqilliyin elanı zamanı monarxiya deyil, respublika, aristokratik deyil, demokratik respublika idarəçilik formasının seçimi cəmiyyətin sonrakı inkişafının mövcud alternativlərindən biri və özü də dövrün monarxiya olan müsəlman dövlətləri üçün ağlalgəlməzi idi.*

Milli dövlət quruculuğu zamanı Azərbaycanı dövrün qabaqçıl

⁸ M.E. Rəsulzadə, "Yersiz Endişələr", *Yeni Kafkasiya Yazıları*, 194.

⁹ M.Ə. Rəsulzadə, *İstiqlal məfkurəsi və gənclik*, "Azadlıq" qəzetinin ayrıca buraxılışı, № 1, nəşrə haz. N. Nəsibzadə, (Bakı, 1990), 4.

¹⁰ Rəsulzadə, "Yersiz Endişələr", *Yeni Kafkasiya Yazıları*, 195.

¹¹ Г. Хахен, *Синергетика* (Москва: Мир, 1980); И. Пригожин и И. Стенгерс, *Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой* (Москва: Прогресс, 1986); Е.Н. Князева и С.П. Кюриджов, *Законы эволюции и самоорганизации сложных систем* (Москва: Наука, 1994). *Синергетик методолоγιанын hüquqi tədqiqatlarda roluna dair bax: M.A. Dəmirli, İ.C. Krivtsova, «Синергетична методологія дослідження права», Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т., Т. 2: Філософія права, ред. С.І. Максимов та ін.* (Харків: Право, 2017), 772-76.

çağdaş demokratik dövlətləri ailəsinə gətirib çıxaran digər uğurlu strateji seçimlərlə yanaşı (parlament demokratiyası, hakimiyyətlər bölgüsü, təpartiyalılıq yerinə çoxpartiyalılıq, müxəlifəti əzib sıradan çıxarmaq yerinə onu institusionallaşdırıb fəaliyyəti üçün hər cür imkanlar yaratmaq və s.), İlyun irticası zamanı, Bakının azad edilməsi ilə bağlı, sonra ingilis komandanlığı ilə münasibətlərdə düzgün seçimlər, müstəqil demokratik dövlətçiliyi şübhə altına qoymayacaq dərəcədə qətiyyətli və eyni zamanda çevik taktiki gedişlər heç vaxt təsadüfün nəticəsi ola bilməzdi. Tarix indiyədək belə məhdud zaman və məkan çərçivəsinə sığa biləcək bu qədər "təsadüf"lərin şahidi olmamışdır. Heç şübhəsiz, bütün bunlar öz xalqına inanan və ona arxalanan Azərbaycan müstəqilliyinin beşiyi başında duranların tarixi siyasi iradəsi, müdrik və səriştəli davranışının qətiyyəti, siyasi-diplomatik istedadının nəticəsində mümkün olmuşdur.

2. Çağdaşlaşma Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün sadəcə, kənar-dan gələn, maruz qalınan bir akkulturasıya hadisəsi deyil, məhz iç-dən gələn bir zərurət refleksi şəklində ortaya çıxmışdır. Lakin bu zaman milli ideologiya, bütövlükdə çağdaşlaşma və yenilənmə təşəbbüsü yuxarıdan gəlmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan Cümhuriyyəti, hər şeydən öncə, nəzəri əsasları M.Ə. Rəsulzadə tərəfindən işlənib hazırlanan Azərbaycan cəmiyyətinin çağdaşlaşması konsepsiyasının və bu yolda "Müsavət" partiyasının ideoloji tələblərinin əməli olaraq gerçəkliliyi çəvrilməsinin nəticəsi idi. Milli diriliyin əldə edilməsinə yönələn çağdaşlaşma prosesi milli dövlətin yaranmasından öncə başlayıb ondan sonra da davam etmişdirsə, ümum-başəri dəyər və təsisatların artikuliyasıyla olaraq çağdaşlaşma yalnız milli dövlət quruculuğu ilə başlamışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti zamanasının ən qabaqcıl siyasi və hüquqi ideyalarını dövlətçilik təcrübəsində ağır daxili və xarici şəraitin imkanları həddində uğurla sınaqdan çıxarmışdır. Çağdaşlaşmanın ehtiva etdiyi bütün element və əzəllikləri bu və ya digər dərəcədə öz mahiyyətində daşımışdır: *parlament demokratiyasını dövrün ən çağdaş əməllərinə soykənərək tətbiq etmiş, inzibati vəzifələrin siyasi vəzifələrdən ayrılmasına müstəsna əhəmiyyət verərək dövlət hakimiyyəti sistemini və fəaliyyətini hakimiyyət bölgüsü prinsipi əsasında qur-*

muş, vətəndaş hüquq və əzəlliklərinin təminatını dövlətin başlıca prioritetinə çevirmiş, qadınlara ümumi seçki hüququnu tanımış, mətbuat əzəlliyini real olaraq təmin etmiş, milli əzəlliklərin hüquqlarının təminatını dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmış, dünyəviliyi Qərbin ən liberal modelinə uyğun olaraq mənimləmiş və s. Beləcə, Azərbaycan Cümhuriyyəti çağdaşlığın ən qabaqcıl hüquqi və demokratik dəyərlərinin konkret zaman və məkan koordinatlarında gerçəkliyi hopdurulmasının nəticəsi kimi dənizmə tarixi fəktə çevrilmişdir.

3. Çağdaşlıq ictimai həyatın bir çox sahəsində haqlı olaraq inqilabi adlandırılan fəvqəladə dərəcədə ciddi dəyişiklikləri ifadə edir¹². Bununla belə, çağdaşlaşma müəyyən vaxt tələb edən bir prosesdir, bu zaman dəyişikliklər bir anda və bütün sahələrdə eyni sürət və tərzdə gerçəkləşmir. Dövlətlərin çağdaşlığa keçid təcrübəsinin göstərdiyi kimi, substansional baxımdan inqilabi xarakterdə olan dəyişikliklər prosessual baxımdan təcridi olaraq həyata keçirilir, yəni inqilablılıq və təkmülçülük bir medalın iki üzünü kimi çıxış edir; çağdaşlaşma, əgər təbiri cəizsə, təkmülçü inqilab yolu ilə baş verir.

Bu nəzəri müddələrin təsdiqinin praktiki nümunələrindən biri kimi, adətən, Türkiyə Cümhuriyyətinin təcrübəsi göstərilir. Burada da çağdaşlaşma prosesi onilliklər tələb etmiş, yəni tədricən həyata keçirilmişdir. Baxmayaraq ki, Türkiyə Cümhuriyyəti əvvəlcə rejim-dən bir çox çağdaş təsisatları bu və ya digər dərəcədə hazır mənimləmişdir¹³. (Bütün bunlara rəğmən, Cümhuriyyət dönməndə Türkiyədə baş verən dəyişikliklər Atatürk inqilabı kimi tarixə düşmüşdür.) Eləcə də dövrün parlamentli respublikalarının əksəriyyəti əvvəllər parlamentar sistemli konstitusiyalı monarxiya kimi

¹² Pierson, *The Modern State*, 28.

¹³ İ. Ortaqlının da qeyd etdiyi kimi, Osmanlı imperatorluğu "gənc Cümhuriyyətə parlamentarizm, siyasi partiya, mətbuat kimi siyasi qurumları miras olaraq buraxdı. Cümhuriyyət ilk anda təhsil sistemini, universiteti, icra təşkilatını, maliyyə sistemini imperatorluqdan miras aldı. Cümhuriyyətin anlayışları (deyimləri), fənn adamları, hüquqçuların, tarixçi və filoloqların son dövrün Osmanlı ziyalı kadrlarından çıxdı. Cümhuriyyətin inqilabçıları bir ortaçağ toplusu deyil, son əsrini nədənləməsə sancları ilə keçirən imperatorluq qalığı bir topluma yola çıxdılar. ... Cümhuriyyətin köklərində Osmanlı var". İlber Ortaqlı, *Türklərin Altın Çağı* (İstanbul: Kronik), 60.

müəyyən demokratikləşmə təcrübəsi əldə etmişlər. Bu dövlətlərlə müqayisədə Azərbaycan Cümhuriyyətinin demokratikləşmə sahəsində əvvəllər heç bir təcrübəsi olmamışdır. "[N]ə mədəni, nə də dini baxımdan Rusiya ilə heç bir ortaq cəhəti olmayan və Rusiyanın yalnız silah gücünə işğal" etdiyi Azərbaycan "mənan heç zaman rus dövlətçiliyi ilə barışmayıb, çünki o dövlətçiliyin ənənələri ... müsəlman və türk aləminə adavət üzərində qurulmuş"dur"¹⁴. Öz dövlətçiliyindən bir əsrlik müddətdə məhrum edilmiş müstəmləkə boyunduruğunda olan xalqın demokratikləşmə təcrübəsindən bəhs etmək, təbii ki, mümkün deyil.

Bu kitab çərçivəsində aparılan tədqiqat belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi – mühüm və köklü dəyişikliklər tarixidir*. Dövlət-hüquq həyatının bir çox sahələrində öz mahiyyətinə görə, sözün əsl mənasında *inqilabi* hesab oluna biləcək mühüm addımlar atılmış, hüquq vasitəsilə əsaslı demokratik dəyişikliklər aparılmış, cəmiyyətin siyasi idarə olunmasının xarakter və keyfiyyəti mahiyyətə dəyişdirilmiş, dini-feodal xarakterli ümmət-təbəə düşüncəsindən milli kimlik təməlinə dayanan vətəndaşlıq düşüncəsinə keçid baş vermişdir. Lakin bu zaman *təkamül* yoluna üstünlük verilmiş və obyektiv olaraq müəyyən vaxt gərəkmişdir. Təəssüflər olsun ki, işğal nəticəsində çağdaşlığa doğru hərəkət dayandırılmış, bir sıra sahələrdə (məsələn, aqrar sahədə, özal hüquq sahəsində) köklü dəyişikliklərin, qarşıya qoyulan məqsədlərin realizəsinə nail olunmamışdır. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyəti bütövlükdə *cəmiyyətin müxtəlif sahələrində davamlı-tədrici inqilabi dəyişikliklər modeli* kimi xarakterizə oluna bilər.

4. Azərbaycan Cümhuriyyəti faktının geniş tarixi zaman miqyasında qavranılması yönündə mühüm məsələlərdən biri də onun *Azərbaycan tarixindəki rolu və yeri* məsələsidir.

Günümüzdən geriyyə baxdıqda Azərbaycan Cümhuriyyətilə bugünümüzü birləşdirən ən başlıca nöqtə milli dövlətin taleyi məsələsidir. Bununla bağlı T. Svyataçovskinin bu sözlərini xatırlamaq olmur: "Qısa bir zamanda mövcud olan müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyi özünün bütün zəifliyinə baxmayaraq, böyük əhəmiy-

¹⁴ Rəsulzadə, "Azərbaycanda milli hərəkət", Rəsulzadə, *Əsərləri*, V c., 18.

yətli tarixi fakt oldu. Cümhuriyyətin yetərincə həyat qabiliyyətli olması azərbaycanlıları öz dövlətinə hüququ olan bir millət kimi tanımağa bolşevikləri məcbur etdi..."¹⁵. Azərbaycan Cümhuriyyəti olmasaydı, heç şübhəsiz ki, Sovet Azərbaycanı, daha sonra, çox güman ki, bugünkü Azərbaycan Respublikası da olmayacaqdı. Qafqaz cümhuriyyətlərinin işğaldan sonrakı vəziyyətini nəzərdə tutaraq M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Quru göstərişdən və qeyri-milli mənadan ibarət bir şəkildə əlsa belə, mövcud olan cümhuriyyət ünvanları öz-özlüyündə bir qazandır. İndiki halda Azərbaycan məhdud, çox ağır təzyiq və əsarət altında, bolşevik sistemlə əlsa belə bir hökumət həyatı yaşayır. Azərbaycan fikri mövcuddur"¹⁶.

Son zamanlar siyasi konyunkturamız girovuna çevrilən bəzi tarixçilər Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik tarixini birinci, ikinci və üçüncü respublika deyə üç dövrə bölməklə, "Azərbaycan Cümhuriyyəti – Azərbaycan SSR – Azərbaycan Respublikası" ardıcılığında bəhs edirlər. Təbii ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixi-xronoloji ardıcılıq baxımından Azərbaycan dövlətçilik tarixinin bir mərhələsi, özü də önəmli bir mərhələsi-təməlidir. Göstərilən ardıcılıqda ən yaxşı halda formal olaraq dövlətçiliyin davamlılığı müstəvisində onlar arasında əlaqədən söhbət gedə bilər. Fəqət, məzmun və dəyərlər baxımından, demokratik bir quruluşa malik Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə onun tam əksi olan – totalitar bir imperiyanın tərkib hissəsi kimi Azərbaycan SSR arasında sələf və xələf münasibətlərindən söhbət belə gedə bilməz. Konstitusion səviyyədə Azərbaycan Cümhuriyyətinin varisi sayılan, demokratiya və insan hüquq və azadlıqlarının təmini sahəsində ciddi problemlər yaşayan günümüzün Azərbaycan Respublikası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasındakı fərqlər də onları bir sıraya qoymaq qürurundan bizi məhrum edir. Beləcə, Azərbaycan Cümhuriyyəti Azərbaycanın yüzillik müstəqil dövlətçilik tarixinin hələki ən uca zirvəsi olaraq qalır.

5. Önəmli məsələlərdən biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin *dünya demokratiya tarixində yeri* məsələsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, özünəməxsus mədəniyyət ənənəsinə, xristian dini etiqad-

¹⁵ Свентоховский, "Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане".

¹⁶ Rəsulzadə, *İstiqlal məfkurəsi və gənclik*, 7.

na, hüququn üstünlüyü, sanksiyalaşdırılmış işgəncənin yoxluğu və s. kimi mütərəqqi dəyərlərə dayanan Qərb sivilizasiyasının bir məhsulu olan demokratiyanın XX yüzilliyin əvvəllərində Şərqdə də təbiiqi ağılaşmaz bir iş, əsl möcüzə hesab olunurdu. Demokratiyanın beşiyi kimi Avropanın özündə belə, o hələ ümumtanınmış bir normaya çevrilməmişdir. Belə bir kontekstə Azərbaycan Cümhuriyyəti demokratiyanı onun üçün elə də münbət sayılmanın yeni və fərqli mühitdə uğurlu təbiiq etmək bacarığı ortaya qoymuş. A. Linkolnün məşhur ifadəsiylə desək, “xalqın, xalq tərəfindən, xalq üçün idarəetmə”sinə əsaslanan bir siyasi sistem qurmuşdur. Nəticədə *demokratiya*, *sözün haqiqi mənasında, Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi orqanizminin onurğa sütununu təşkil etmişdir.*

Yaxşı məlumdur ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcud olduğu dövrdə Şərq dövlətləri çağdaşlıqdan və demokratiyadan çox uzaq olmaqla özünün siyasi inkişaf səviyyəsinə görə çox geridə qalırdılar. Bu üzdən AXC-nin onlarla müqayisə mənasız bir məşğuliyyət olardı. Türk dünyasının və müsəlman Şərqinin digər bir dövləti olan Türkiyə Cümhuriyyəti isə yalnız beş il sonra yaranmışdır. Yaponiya da eləcə 20-ci illərdə demokratiya yoluna qədəm qoymuşdur. Türkiyə¹⁷ və Yaponiyanın Azərbaycan Cümhuriyyətinə illər sonra demokratiyaya keçid etmələrinə baxmayaraq, onların müqayisəsi sonuncunun üstün mövqedə olduğunu göstərir. O ki qaldı Yeni Zelandiya və Avstraliyaya, bu dövlətlər coğrafi nöqtəyi-nəzərdən Şərqdə yerləşsələr də, onların sivilizasiya baxımından Qərbdə məxsus olmaları heç kimdə şübhə doğurmur. Siyasi ədəbiyyatda da Avstraliya və Yeni Zelandiya Qərb demokratiyalarna aid edilir¹⁸. Beləliklə, Azərbaycan Cümhuriyyəti, *nəinki türk*

dünyasında və müsəlman Şərqində (bu, həm o dövrdə, həm də bugünümüzdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixdə yeri dəyərləndirilərkən geniş yayılmış təsdiqdir), *hələ bütün Şərqdə ilk demokratik dövlət və parlamentli respublika*, *ümumtvlükdə Şərq dövlətləri üçün bir çağdaşlıq nümunəsi idi.*

S. Hantinqton öz tədqiqatlarında demokratiyaya ilk keçən ölkələrin protestant, ikinci dalğa ölkələrinin katolik ölkələr olduğunu, islam ölkələrinin isə bu baxımdan elə bir uğur qazanmadığını qeyd edir¹⁹. Hantinqton Cümhuriyyətinin demokratiya təcrübəsi Hantinqtonun din və demokratiyanın əlaqəsi ilə bağlı təsbitinin demokratiyanın yalnız xristianlara xas olduğuna dair müddəasını tam alt-üst etməsə də, ciddi şəkildə şübhə altına alır. (Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, AXC-nin sürəksizliyinin səbəbi xalqın demokratik şəraitdə yaşamaq qabiliyyətsizliyi ilə deyil, xarici amillə – istila ilə bağlı olmuşdur.) Həmin təcrübə Qərbdə çoxları tərəfindən müdafiə edilən “müsəlman ölkələrində demokratiya sahəsindəki problemlərin islam ilə demokratiyanın bir araya sığmaması ilə bağlı olması” tezisini də heçə çıxarır.

Əgər qədim yunanlar Afinada rejim forması kimi demokratiyanın siyasi hakimiyyətə şamil edilməsinin pionerləri olmuşlarsa, ingilislər Britaniyada demokratiya və monarxiyanın parlament təsisatı vasitəsilə necə kombinasiya edilə bilməsini göstərmişlarsə²⁰), amerikalılar müasir dünyada ilk demokratik prezidentli respublikanın əsasını qoymuşlarsa, fransızlar 1789-cu il inqilabı ilə demokratik impulsun Avropada daha həyəcənverici təsdiqinə nail ola bilmışlarsə, *azərbaycanlılar demokratiyanı və onun mühüm təsisatlarını Azərbaycan Cümhuriyyəti nümunəsində, demək olar ki, bütün Şərqdə ilk dəfə təcrübədən keçirmiş, onun burada da həyat qabiliyyətli olduğunu sübut etmişlər. Bu, Azərbaycan xalqının dünya demokratiya tarixinə mühüm bir töhfəsi idi.*

raliya və Yeni Zelandiya ilə yanaşı, Yaponiya da inkişaf etmiş, qabaqcıl Qərb demokratiyalarna aid edilir. Jan-Erik Lane, David McKay, and Kenneth Newton, *Political Data Handbook OECD Countries*, 2nd ed. (Oxford Univ. Press, 1997), 2.

¹⁷ Хантингтон, Третья волна, 85-88.

¹⁸(1) Wilkinson and Hughes, *Contemporary Europe: A History*, 3.

¹⁷ Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Türkiyə Cümhuriyyəti demokratiyalarının fərqlərinin səbəblərini, suramın, dövrün kontekstində araşmaq gərəkdir. Belə ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinə demokratiqlaşma 1 Dünya müharibəsindən sonrakı demokratiqlaşma proseslərinin tərkib hissəsi olduğu halda, Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulduğu dönmə demokratiyanın birinci dalğasının sona çatma dövrünə təsadüf edir. Hətta Avropanın özində belə, dövlətlərin idarəçiliyində əksəriyyətə diktatorlar (İtaliyada 1922-ci ildən Mussolini, Portuqaliyada 1928-ci ildən Salazar, Almaniya 1933-cü ildən Hitler, İspaniyada 1936-cı ildən Franko faşist rejimləri hakimiyyətdə idilər.

¹⁸ Bax, məs.: Beyme, *Parliamentary Democracy*, 189. Digər bir mənbədə Avst-

6. Cümhuriyyətin süqutundan sonra həyatı tükəndən asılı qalmış demokrat M.Ə. Rəsulzadə bolşevik İ.V. Stalinin "Bu qısa müddətdə xalqa nə verdiniz?" sualını belə cavablandırmışdı: "Çox şey verə bilmədik, amma, milli azadlığın nə olduğunu başa saldıq, azca da olsa istiqlal dadızdırma bildik". Düşünürəm ki, bu sözlər Cümhuriyyət qurucularının millət qarşısındakı xidmətlərini çox təvazökar dəyərləndirmədir. Kitab boyu bu xidmətlərdən ətraflı bəhs edildi. Onları bir daha təkrar etməyə lüzum yoxdur. Burada isə xüsus vurğulanması gərəkən məqam – M.Ə. Rəsulzadə və silahdaşlarının ən mühüm xidmətlərinin cümhuriyyətçilik ideyasının Azərbaycanda gerçəkləşdirilməsində ibarət olmasıdır. Qətiyyətli siyasi iradə ortaya qoyulmaqla əməli olaraq sübut edildi ki, ideya siyasi iradə ilə birləşdikdə reallığa çevrilir və həqiqi dəyərini alır. Belə bir sintezin nəticəsi olan milli Azərbaycan dövləti uzunömürlü olmasa da, onun 23 aylıq fəaliyyəti xalqın dövlətçilik tarixinin ən möhtəşəm səhifəsini yazmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti planlaşdırılan qlobal tarixi hadisələr ərəfəsində, təəssüflər olsun ki, işğal edildi. 1920-ci ilin yazında Müəssislər Məclisinə seçkilərə genişmiqyaslı hazırlıq işi gedirdi. Bu seçkilər cəmiyyətin gələcək həyatı üçün çox böyük ictimai-siyasi əhəmiyyətli hadisə olacaqdı: Müəssislər Məclisi tərəfindən Cümhuriyyətin Konstitusiyası qəbul ediləcək, hüququn ayrı-ayrı sahələri üzrə sistemləşdirilmiş aktlar – məəcəllələr qəbul olunacaq, özəl hüquq sahəsində köklü dəyişikliklərə başlanılacaq, dünyəviliyin daha da dərinləşməsi istiqamətində mühüm addımlar atılacaq, aqrar və bu kimi digər vacib islahatlar həyata keçiriləcək, siyasi sistem daha da təkmilləşdiriləcək, demokratik çağdaş dövlətçiliyin dayaqları möhkəmləndiriləcəkdir. Lakin bolşevik Rusiyasının işğalı nəticəsində demokratik və hüquqa dayalı cümhuriyyət quruculuğu layihəsi yarıncıq qaldı. Əsrin sonlarına yaxın milli dövlətçilik tarixində müstəqilliyin bərpası ilə başlayan yeni dönmənin vədləri də, təəssüflər olsun ki, bu layihənin bərqərar olması üçün hələddici rol oynaya bilmir.

Amma ideyalar ölmür deyirlər. Bir mayak kimi ifadə etdiyi dəyərlərə yiyələnmək yoluna işıq salır, yetər ki bu yolu davam etdirməkdə qətiyyətli siyasi iradə ortaya qoyulsun. Amma heç şübhə

ola bilməz ki, "ideya zaman hüdudlarını keçərək nə vaxtsa yeni bir iradə ilə birləşir və keçmiş yenidən canlanır" (Fərabə), yaxud gələcəyə qayıdış baş verir. Azərbaycandan gələcəyi cümhuriyyətçiliyin təntənəsində olduğundan, ona doğru nə vaxtsa qət ediləcək yolun səmti "gələcəyə doğru geriylə!" olacaqdır.

Cümhuriyyətçilik yoluna çıxanlar üçünsə AXC liderlərinin təcrübədə sınaqdan keçirilmiş ideya və prinsiplərindən yararlanmaqda fayda olduğunu düşünürəm. Həmin ideya və prinsiplər M.Ə. Rəsulzadə tərəfindən qələmə alınmışdır.

Bu, hər şeydən əvvəl, obrazlı şəkildə ƏMİNLİK MƏFKURƏSİ adlandırılan bilən, millət yolunda aparılan mübarizəyə daxil münasibətlə (inamla) bağlı prinsiplərdir. Onlardan ən əsası *millətinə, xalqına əminlikdir*. M.Ə. Rəsulzadəyə görə, Azərbaycan davasının, millət adına görülməli bütün işlərin qəhrəmanı MİLLƏTDİR, XALQDIR.

Tarixi və milli bir dava olan Azərbaycan davasının fikir sistemi və müəssisələrinin varlığını inkar etməyi, yaxud onu şəxslərə bağlamağı, parlament və ya hökumətdə olan tək-tək insanları vəərəssəl məli kimi qəbul etməyi Rəsulzadə çox xətali hesab edirdi. Onun fikrincə, "bir millətin hürriyyəti o millətin kəndi işidir. Kəndi həyat-i milliyəsi ilə yaşamağa azmədən və bu əzmi sarsılmaz bir iman şəklinə qoyan bir millət qətiyyəni məhv edilməz, daima müzəffər olur"²⁰.

Digər bir prinsip isə *millət yolunda, onun işıqlı sabahı naminə görülməli işlərin, o cümlədən cümhuriyyətçiliyin zəfərinə əminlikdir*. Azərbaycanın milli liderləri həm Cümhuriyyətdən öncə, həm də onun işğalından sonra heç vaxt Cümhuriyyətin gələcəyinə inamı itirməmiş, bu yolda mübarizələrini bir an belə dayandırmamışlar. "Bir dəfə yüksələn bayraq bir daha enməz!" şüarının müəllifi 1953-cü ilin 28 mayında "Amerikanın səsi" radiosı ilə Azərbaycan xalqına müraciətində deyirdi: "Şübhəsiz ki, bir gün həqiqət parlıdayacaq, azadlıq əsasını, Birləşmiş Millətlər prinsipi və insan haqlarını tutan tərəf qalib gələcəkdir. Bu qalibiyyət günəsi ... istibdad zülmü altında inləyən əziz Vətənimizdə 1918-ci ilin Mayısı kimi

²⁰ "Azərbaycan Meclisi-i Mebusanı'nda", Rəsulzadə, *Yeni Kafkasya Yazıları*, 100. Habelə bax: *Азербайджан*, № 16, 24 января 1920.

yenidən doğacaqdır. Buna qətiyyənlə şübhə etməyiniz"²¹.

M.Ə. Rəsulzadə tərəfindən cümhuriyyətçilərin, həqiqi vətənsəvərlərin əməli etməli olduğu minimum tələblər müəyyən edilmişdir. Bunlar millətin hər bir üzvünə ünvanlanan milli əxlaqın beş prinsipini özündə ehtiva edir²². Bu zaman ilk iki prinsipə xüsusi önəm verilir. Birinci prinsip *hər şeyin millət uğrunda edilməsi və "millətin birliyini və bütünlüyünü qorumaq"* dir. Bunun üçün "... hər türlü kiçik hesabları və marazı hissələrdən sayılaraq əna fikrə önəm" verilməsi tələb olunur²³. Bu zaman F.X. Xoyskinin Parlamentin açılışında hesabətə zamanı söylədiyi sözlər xüsusilə diqqətəlayiqdir: "Qüvvəmiz qədər vəzifəmizi ifa etdik. Hələ çox edə bilməmişik, amma bunu cürütlə deyə bilərik ki, hökumətin nöqsanları ilə bərabər, yol göstərən ulduzu bu şüar olmuşdur: **MİLLƏTİN HÜQUQU, İSTİQLAL, HÜRRIYYƏT!** Fəaliyyətimizdə xətalar işləmişiksə də, həmişə fikrimiz bu olmuşdur"²⁴. İkinci prinsip *ideyaya, "türklük və milli istiqlal prinsiplərinə mütləq sədaqət"* dir. Bu prinsipin qəti və zəruri şərti "düşmən və müstəvli [işğalçı] hər hankı bir qüvvətlə milli istiqlal bəhsində açıq və ya qapalı heç bir bazarlığa" yol verilməməsidir. Millətin hər bir üzvü üçün "[ə]sl imtiyaz, əsl şərafət ideyaya sədaqətdə və ona hüsnü-niyyət və səmimiyyətlə bağlı qalmaqdadır"²⁵. Onların "mövqə və şərafləri, əsas ideologiyaya göstərdikləri və göstərəcəkləri sədaqət, bağlılıq və xidmətlərlə mütənəbirsiddir"²⁶. Digər üç prinsip "*verilan sözə və yapılan sərbəst anlaşmalara riayət*" edilməsi, "*haqq, hürriyyəti, sühlü və demokratiyanı qoruma və savınma, zülmə və təcavüzə qarşı sarıh [aydın] bir cəbhə alma*" və "milli səviyyəni daim yüksək tutma, gerilik və cahalətdən savınma" dir²⁷.

Diqqətəlayiq olan budur ki, yuxarıda göstərilən prinsiplər ide-

²¹ Rəsulzadə, *Əsərləri*, V c., 17.

²² M.Ə. Rəsulzadə, "Milli əxlaq", *Azərbaycan* 1(11) fevral 1953 (Ankara). – Rəsulzadə, *Milli birlik*, 39-40.

²³ Rəsulzadə, "Azərbaycan davası", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 23

²⁴ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Parlament (Stenoqrafik hesabatları)*, I c., 44.

²⁵ Rəsulzadə, "Azərbaycan davası", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 23.

²⁶ Yenə orada, 24.

²⁷ Rəsulzadə, "Milli əxlaq", Rəsulzadə, *Milli birlik*, 39-40.

ya və əməlləri ilə xalqa, millətə sədaqətlə xidmət etmiş Cümhuriyyət qurucularının mübarizə və fəaliyyət nümunələrində özünün konkret təsdiqini tapmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin ömrü çox qısa oldu. Buna baxmayaraq, o, Azərbaycanın bir neçə minillik dövlətçilik tarixinin ən parlaq və şəərəfli səhifəsinə çevrildi, xalqın tarixi yaddaşında daşlaşdı. Milli yaddaşın ən başlıca ünsürü kimi tarixi yaddaşın millət tarixi məsuliyyətinin aktuallaşdırılmasında əvəzəedilməz rol oynaması zaman-zaman onun "tozunu almağı" görəkli edir. Heç vaxt unudulmamalıdır ki:

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ milli dövlət quruculuğu üzrə gərgin və məqsədyönlü fəaliyyətin, təleyüklü seçimlərin və qətiyyətlili qərarların nəticəsi idi.

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ çağdaşlığın ən qabaqcıl hüquqi və demokratik ideya və dəyərlərinin konkret zaman və məkan koordinatlarında gerçəkliyə hopdurulmasının təsdiqini ifadə edən danılmaz tarixi faktıdır.

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ Azərbaycanın milli müstəqil dövlətçilik tarixinin önəmli bir mərhələsi-təməlidir.

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ özünün cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında davamlı-tədrici inqilabi dəyişikliklər təcrübəsi ilə Azərbaycan xalqının milli sərəvətidir.

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ Azərbaycan türklərinin, eləcə də bütün Azərbaycan xalqının dünya demokratiya tarixinə mühüm töhfəsidir və bu mənada, heç şübhəsiz, bütün azərbaycanlıların milli qürur yeridir.

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ onun qurucularının ideya və əməlləri ilə xalqa, millətə sədaqətlə xidmətə ucaldılmış qranit bir abidədir.

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ Azərbaycanın yüzillik müstəqil dövlətçilik tarixinin həlakəti uc zirvəsi olaraq qalır.

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ Azərbaycanın gələcəyinə – hüquqa əsaslanan demokratik cümhuriyyətə gedən yola işıq salan bir mayakdır.

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ Azərbaycan xalqının çağdaşlığın ən demokratik dövlətində yaşamağa qadır və layiq olduğununun, buna mənzəvi haqq etdiyinin təkbizəedilməz sübutudur.

BİBLİOQRAFİYA

ARXIV MATERIALLARI

ARDA, f. 3, 7, 19, 24, 28, 51, 100, 277, 387, 784, 894, 895, 970, 1046, 1061,
2621, 2787, 2814, 2823, 2898

SSA, f. 277.

ЦГИАРФ, ф. 1268.

РГВИА, ф. 9.

QƏZETLƏR

Açıq söz

Azərbaycan

Азербайджан

Бакинский рабочий

Единая Россия

Знамя труда

Известия Бакинского Совета

Каспий

AZƏRBAYCAN TÜRKƏSİNDƏ

"Azərbaycan Məclisi-Məbusanında Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" firqəsi Məclisi-Məbusan şöbəsinin bəyannaməsi", M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri (1918 – aprel 1920)*, V c. (Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2014), 130-38.

"Azərbaycan Məclisi-Məbusanında", *Azərbaycan*, № 102, 31 yanvar 1918. – *Azərbaycan* "qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920)", I c., 228-33.

"Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920), I c. Bakı: Qanun, 2016.

- "Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920), II c. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2016.
- "Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920), III c. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2017.
- Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti (1918-1920). Bakı, Gənclik, 1990.
- Azərbaycan Demokratik Respublikası: məqalələr toplusu. Bakı: Azərnaşr, 1992.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar), I c. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2 cildə, II c. Bakı: "Li-der nəşriyyat", 2005.
- Azərbaycan Paris Sülh Konfransında (1919-1920), tərtib, ingilis dilindən tərcümə və müqəddimə V. Quliyev. Bakı: "Ozan", 2008.
- Çəmənzəminli, Y.V. Xarici siyasətimiz. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.
- Dəmirli, M.Ə. "Əmək hüququnun təmini sahəsində ADR-in qanunvericilik tədbirləri", *Hüquqi dövlət və qanun* 3 (2000): 32-35.
- Dəmirov (Dəmirli), M.Ə. "1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın cinayət qanunvericiliyi" *Dövlət və hüquq* 1-3 (1999): 90-97.
- Dəmirov (Dəmirli), M.Ə. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində mülkiyyət münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi", *Hüquqi dövlət və qanun* 9 (1999): 50-52.
- Dəmirov (Dəmirli), M.Ə. *Azərbaycan prokurorluğu: tarix və müasirlik*. Bakı: Azərnaşr, 1997.
- Fətəli Xan Xoyski: *Həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar)*. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, daxil olma tarixi: 17 iyun 1917, <http://www.ebooks.az/view/sFKLI.AWB.pdf>.
- Hacıbəyli, Ü. "Dördgöz olmalıyıq", № 166, *Azərbaycan*, 25 aprel 1919. – "Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920), II c., 16-18.
- Hacıyev, A. *Qars və Araz-Türk Respublikalarının tarixindən*. Bakı: Azərnaşr, 1994.
- Həsənlı, P.C. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920)*. Bakı: "GARISMA" MMC, 2009.
- Həsənov, C. *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər)*. Bakı: Azərnaşr, 1993.

- Həsənov, C. "Ağ ləkələr" in qara kölgəsi. Bakı: Gənclik, 1991.
- Hüseynov, Ş. "Ön söz", *Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920)*, I c. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2016, 3-5.
- Keykurin, Nağı. *Nağbıy Şeyxzamanlının xatirələri və istiqaliyyət fədailləri*. Bakı: Təknur, 2007.
- Qasımov, Cəlal. *Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları (1918-1920)*. Bakı: Vanur Poliqrif, 2018.
- Qoca, Elşad. *Azərbaycan təhlükəsizlik və xüsusi xidmət orqanları (1918-1920)*. Bakı: Şuşa, 2000.
- M. Əmin (Rəsulzadə), "İbtidai yerli məktəblər", *Tərəqqi*, № 107, 20 noyabr 1908. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 253-56.
- M.Ə. (Rəsulzadə), "İslahat ümidində", *Ləğal*, № 794, 21 noyabr 1914. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 449-52.
- M.Ə. Rəsulzadə, *İstiqlal məfkurəsi və gənclik*, "Azadlıq" qəzetinin ayrıca buraxılışı, № 1, nəşrə haz. N. Nəsibzadə. Bakı, 1990.
- M.Ə. və M.Ə. (Məhəmməd Əmin və Məhəmməd Əli), "Hümmət və qeyrət vaxtdır", *Şərqi-Rus*, № 19, 14 may 1903. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 15-16.
- Musayev, İ. *Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)*. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996.
- Musəvi, T.M. *Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI – XVIII əsrlər)*. Bakı: Elm, 1977.
- Nəsib bəy Yusifbəyli – milli istiqlal və dövlətçilik mücahidi, elmi red. F. Əhmədova. Bakı: "Ziya", 2013.
- Nəsibli, N. "Millet-dövlət özetləməsi", daxil olma tarixi: 25 avqust 2018, <http://politedigit.ru/az/meqaleler/millet-dovlet-ozetlemesi-m9018>.
- Nəsibzadə, N. *Azərbaycan Demokratik Respublikası*. Bakı: Elm, 1990.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Müsavət qurultayı", Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 378-79.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Anlaşılması lazım bir nöqtə", Açıq söz, № 171, 28 aprel 1916. – M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 407-9.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Azərbaycan Cümhuriyyəti", *İstiqlal, 1918 – 28 Mayıs – 1919*, ərəb əlifbasından latın qrafikasına çevirən Ş. Hüseynov. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2014.

- Rəsulzadə, M.Ə. "Azərbaycan davası", *Azərbaycan* (aylıq kultür dərgisi, Ankara), 2-3(26-27) (1954). – Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 19-24.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Azərbaycan Şurayi-Millisi tarixindən", *Azərbaycan*, № 41, 16 noyabr 1918. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, V c., 81-84.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Azərbaycanda Milli Hərəkət", M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri (1918 – aprel 1920)*, V c. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2014.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Azərbaycanda rus müstəmləkəçilik siyasəti I-VI", Rəsulzadə, *Milli birlik*, 116-74.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Bahadır və Sona – I", *İqbal*, № 523, 8 dekabr 1913. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 280-92.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Bahadır və Sona – III", *İqbal*, № 535, 22 dekabr 1913. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 287-88.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Bahadır və Sona – IV", *İqbal*, № 541, 29 dekabr 1913. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 290-91.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Bizdə maarif işi", *Basirat*, № 4, 3 may 1914. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 339-42.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Bizə nə kimi məktəb lazım?", *Açıq söz*, № 306, 18 oktyabr 1916. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 557-59.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Bizim nöqtəyi-nəzərdən Rusiyada cümhuriyyəti-ənam", *Qardaş köməyi*, № 1, may 1917. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 166-68.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Bu gün", *İrşad*, № 208, 4 sentyabr 1906. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 61-62.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Cəməat idarəsi", *Açıq söz*, № 442, 5 aprel 1917. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 134-41.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Cəmiyyətlərimiz", *Basirat*, № 8, 31 may 1914. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 353-57.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Cümhuriyyət", *Açıq söz* qəzeti, № 426, 17 mart 1917. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 88-90.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Dil ictimai mühüm bir amildir", *Şalala*, № 27, 10 avqust 1913. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 232-35.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Dirilik nədir?", *Diriük* 1 (16 sentyabr 1914). – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 462-63.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Diyənət, milliyət və məişət nöqtəyi-nəzərindən kənd məktəbləri", *İqbal*, № 811, 11 dekabr 1914. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 493-96.

- Rəsulzadə, M.Ə. "Elm tərifi də deyilibdir. Müxəmməs", *Şərqi-Rus*, № 20, 18 may 1903. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 17.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Elm və siyasət", Rəsulzadə, *Milli birlik*, 104-8.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Fəhləyə dair", *İrşad*, № 186, 8 avqust 1906. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 34-43.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Fənn və ixtira üçün", *Açıq söz*, № 283, 12 sentyabr 1916. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 530-31.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Gətdiyimiz yol", *Açıq söz*, № 229, 9 oktyabr 1916. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 545-49.
- Rəsulzadə, M.Ə. "H. Zərdabinin dəfnində nitq", *İrşad*, № 122, 2 dekabr 1907. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 150-51.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Hadisələrin mənası", *Azərbaycan*, № 65, 15 dekabr 1918. – *Azərbaycan* qəzetində parlament hesabları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920), II c., 12-13.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Xristian olmayan dəvə vəkilləri haqqında", *Açıq söz*, № 6, 9 oktyabr 1915. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 189-90.
- Rəsulzadə, M.Ə. "İstiqlal", *İstiqlal*, № 1, 4 fevral 1919. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, V c., 206-8.
- Rəsulzadə, M.Ə. "İstila qurbanları. Yusifbəyli Nasib bəy", *Odlu yurt* (dərgi, Ankara) 3 (1929): 110-12.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Qafqasiya zəmtəsvosu və müsəlman fraksiyası", *Açıq söz*, № 188, 18 may 1916. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 425-27.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Qövm və millət", *Azərbaycan* (məcmuə, Ankara) 1(9) (dekabr 1952). – Rəsulzadə, *Milli birlik*, 37-38.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Məktəb və mədrəsə - I", *Açıq söz*, № 133, 15 mart 1916. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 440-41.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Məktəb və mədrəsə - II", *Açıq söz*, № 134, 16 mart 1916. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 442-45.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Mətbuat azadlığı", *İrani-nov*, № 28, 28 aprel 1911. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 69-80.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Millət olmaq əzmi", *Azərbaycan* (məcmuə, Ankara) 1(5) (1 avqust 1952). – Rəsulzadə, *Milli birlik*, 29-30.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Millətçilik – patriotizm", *Azərbaycan* (məcmuə, Ankara) 1(6) (sentyabr 1952). – Rəsulzadə, *Milli birlik*, 31-32.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Millətin bir rüknü də dindir", *Dirilik* (məcmuə) 7 (16 dekabr 1914). – Rəsulzadə, *Əsərləri* (1909-1914), II c., 480-83.

- Rəsulzadə, M.Ə. "Milli Azərbaycan hareketinin karakteri", *Azərbaycan Yurt Bilgisi* (mecmua, İstanbul), 29 (1934).
- Rəsulzadə, M.Ə. "Milli dirilik - I", *Dirilik*, № 2, 2 oktyabr 1914. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 463-66.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Milli dirilik - II", *Dirilik* 3 (14 oktyabr 1914). - Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 467-69.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Milli dirilik - III", *Dirilik* 4 (1 noyabr 1914). - Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 470-2.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Milli dirilik - IV", *Dirilik* 5 (16 noyabr 1914). - Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 473-76.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Milli dirilik - V", *Dirilik*, № 6, 1 dekabr 1914. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 476-79.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Milli dirilik - VII", *Dirilik*, № 8, 1 yanvar 1915. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 483-87.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Milli təsanüd", *Azərbaycan* (məcmua, Ankara) 1(12) (1 mart 1952). - Rəsulzadə, *Milli birlik*, 24-28.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Müsləman dava vəkilləri haqqında", *Açıq söz*, № 8, 12 oktyabr 1915. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c. 195-96.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Nəyəyə gediyoruz?", *Açıq söz*, № 477, 19 may 1917. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 162-65.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Nəticəyi-hərb nə cür olacaq?", *İqbal*, № 761, 12 oktyabr, 1914. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 383-86.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Oktyabrın 17-si", *İrşad*, № 245, 17 oktyabr 1906. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 64-65.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Təlimi-ümmüni məsələsi", *İqbal*, № 818, 19 dekabr 1914. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 502-504.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Tutacağımız yol", *Açıq söz*, № 1, 2 oktyabr 1915. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 181-82.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Türkiyədə qadınlar", *İqbal*, № 422, 28 iyul 1913. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 236-47.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Ümid işıqları", *İqbal*, № 384, 17 iyun 1913. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 207-9.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Yanlış termin qullanmıyaq", *Azərbaycan* (məcmua, Ankara) 1(8) (noyabr 1952). - M.Ə. Rəsulzadə, *Milli birlik* (Bakı: "Çıraq" nəşriyyatı, 2009), 35-36.

- Rəsulzadə, M.Ə. "Yədi-Bəyza", *Basirat*, № 9, 7 iyun 1914. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, II c., 357-360.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Yürüdüyümüz yol", *Müsavat*, № 1, 10 sentyabr 1917. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 353-53.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Zaqafqaz zəmvəto cmeti", *Tərəqqi*, № 136, 26 dekabr 1908. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 277-80.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Zəmvəto - I", *Açıq söz*, № 154, 8 aprel 1916. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 379-81.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Zəmvəto - II", *Açıq söz*, № 157, 12 aprel 1916. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 387-90.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Zəmvəto - III", *Açıq söz*, № 159, 14 aprel 1916. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 396-98.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Zəmvəto islahatı bərəsində", *Tərəqqi*, № 104, 17 noyabr 1908. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 251-53.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Zəmvəto islahatı xüsusunda", *Tərəqqi*, № 103, 16 noyabr 1908. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, I c., 249-51.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Zəmvəto Şurası", *Açıq söz*, № 149, 3 aprel 1916. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 375-76.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Zəmvəto Şurası", *Açıq söz*, № 168, 25 aprel 1916. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 404-6.
- Rəsulzadə, M.Ə. "Zəmvəto Şurası", *Açıq söz*, № 179, 8 may 1916. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, III c., 416-18.
- Rəsulzadə, M.Ə. *Azərbaycan Cəmhuriyyəti*. Bakı: Elm, 1990.
- Rəsulzadə, M.Ə. *Azərbaycanın İttəkkülündə Müsavat*. Bakı: "Azərbaycan" qəzeti Hökumət mətbəəsi, 1920. - Rəsulzadə, *Əsərləri*, IV c., 7-18.
- Rəsulzadə, M.Ə. *Əsərləri*, I c. Bakı: Azərnaşr, 1992.
- Rəsulzadə, M.Ə. *Əsərləri (1909-1914)*, II c. Bakı: Şirvanəşr, 2001.
- Rəsulzadə, M.Ə. *Əsərləri (1915-1916)*, III c., 2-ci nəşri. Bakı: "Təhsil", 2014.
- Rəsulzadə, M.Ə. *Əsərləri (1917-aprel 1918)*, IV c. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2013.
- Rəsulzadə, M.Ə. *Əsərləri (1918 - aprel 1920)*, V c. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2014.
- Rəsulzadə, M.Ə. *Əsrimizdən Sayavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi*. Bakı: Gənclik, 1990.
- Rəsulzadə, M.Ə. *Milli birlik*. Bakı: "Çıraq" nəşriyyatı, 2009.

- Rəsulzadə, M.Ə. "Bu günün ilhamı", *Odlu yurd*, № 4, 28 may 1929. – Rəsulzadə, *Əsərləri*, V c., 10-13.
- Süleymanov, M. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi*, 2 cildə, II c. Tehran: FIRUZAN, 2014.
- Süleymanov, M. *Azərbaycan ordusu: 1918-1920*. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1998.
- Svyatoçovski, T. "Rus Azərbaycanı. 1905-1920: Müsəlman cəmiyyəti içərisində millət yaranışı", *Azərbaycan (jurnal)* 11 (1989).
- Topçubaşov, Əlimərdanbəy. *Paris məktubları*. Bakı: Azərnaşr, 1998, daxil olma tarixi: 20 iyun 1917, <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=24454&pro=54>.
- Valiyev (Aşırılı), A. *Azərbaycan mətbuat tarixi, 1875-1920*. Bakı: "Elm və Təhsil", 2009.
- Yaqublu, N.Q. *Müsavat partiyasının tarixi*. Bakı: Ay-Ulduz, 1997.
- Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları, 1918-ci il. Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2006.
- Ziyadxanov, A. *Azərbaycan*. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1993.
- TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ**
- Aydın, M. Akif. *Türk Hukuk Tarihi*, 5. Baskı. İstanbul: Hars Yayıncılık, 2005.
- Aydın, N. *Aydınlanma'nın Ana Kucağında Laiklik ve Atatürkçülük* Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- Azeri (Resulzade). "Cumhuriyet Bayramı", M.E. Resulzade, *Yeni Kafkasya Yazıları, 1923-1927*, yayına hazırlayanlar Y. Akpınar, S. Türkyılmaz, Y. Özkaya (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017), 188-91.
- Baykara, Hüseyin. *Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi*. Bakı: Kitab Klubu, 2017.
- Can, Cahit. *Türk Hukukunun Kökenleri ve Türk Hukuk Devrimi*. İstanbul: Kaynak yayımları, 2012.
- Çetin Özek, *Türk Basın Hukuku*. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1978.
- Dönmezler, Sulhi. *Basın Hukuku*, tamamlanmış 3. Bası. İstanbul: Sülhi Garan Matbaası, 1968.
- Ekinci, E.B. *İslam Hukuku: Ümumi və Hususi Hukumlar*, 2. Basım. İstanbul: An Sanat Yayınevi, 2016.
- El-Karadavi, Yusuf. *İslam Hukuku: Evrensellik-Süreklilik*, çev. Y. Işıckı ve A. Yaman. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2012.
- Eyuboğlu, İ.Z. *Atatürk Devrimleri Işığında Laiklik*. İstanbul: Say Yayınlar, 1994.
- Feyzioğlu, T. "Türk İnkılabının Temel Taşı: Laiklik", *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, ed. E.R. Fiğlalı, T. Müftüoğlu ve İ. Karakuş. Ankara: Divan Yayıncılık, 1999, 137-98.
- Gökalp, Z. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, hazırlayan: İbrahim Kutluk, 1. Basılış. Ankara: Devlet Kitapları, 1976.
- Gözler, Kemal. *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, 1 c. Bursa: Ekin, 2011.
- Gözler, Kemal. *Devletin Genel Teorisi*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 2007.
- Gözler, Kemal. *Türk Anayasa Hukuku*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 2000.
- Güriz, Adnan ve Benedict, Peter. *Türk Hukuku ve Toplumuna Üzerine İncelemeler*, Türkiye Kalkınma Vakfı Yayını, № 1. Ankara: Sevinç Matbaası, 1974.
- Jaschke, Gotthard. *Yeni Türkiyede İslamlik*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.
- Karaman, N. *Mukayeseli İslam Hukuku*, 1 c. İstanbul: Nesil, 1986.
- Loughlin, Martin. *Kamu Hukukunun Temelleri*, çev. Dilşad Çiğdem Sever, Kıvılcım Turanlı. Ankara: Dipnot Yayınları, 2017.
- Mehmetzade, M.B. *Milli Azərbaycan Hareketi*. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991.
- Mehmetzade, Mirza Bala. *Azərbaycan Misak-ı Milli. 28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlihi*, aktarma ve şərhler A. Aleskerli, E. Mahmudov. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği, 2002.
- Mirzə Bala (Mehmetzade), "Azərbaycan Cümhuriyeti hanki sistem üzerine kurulmuşdu?", *Odlu-Yurd* 4(29) (haziran 1931): 102-6.
- Nesibli, Nesib. *Kuzey Azərbaycan: İstiklalden İkinci İsgale (1918-1920)*. Ankara: Altınordu, 2018.
- Ozankaya, Ö. *Türkiye'de Laiklik Atatürk Devrimlerinin Temeli*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.
- Özbudun, Ergun. *Türk Anayasa Hukuku*, 5. Baskı. Ankara: Yetkin Yayınları, 1998.
- Özcan, Mehmet Tefvik. *Modern Toplum ve Hukuk Devleti. Hukuk Devletinin Toplumsal Koşulları Üzerine Bir Deneme*, 2. Baskı. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2017.

- Pean, Pierre. *Dünyada və Türkiyə'de Rüşvet və Azgelişmişlik*, Türkiyə bölümünü hazırlayan: İlhanı Soysal, türkçesi: Hüseyin Boysan. İstanbul: Altın Kitaplar, 1990.
- Poggi, Gianfranco. *Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, çev. Arsun Babacan, 4. Baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Resulzade, Mehmet Emin. *Azərbaycan Cumhuriyyəti: Keyfiyyəti-Təşəkülü və Şimdiki Vaziyəti*. İstanbul, 1339-1341.
- Resulzadə, M.E. "Şahitləri Kimdir?", Resulzade, *Yeni Kafkasya Yazıları*, 58-59.
- Schmidt, Manfred G. *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, 2. bsk., çev. M. Emin Köktaş, Ankara: Vadi Yayınları, 2002.
- Soysal, M. *Anayasaya Giriş*, 2. Baskı. Ankara: SBF Yayınları, 1969.
- Tanör, B. "Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi", *Laiklik ve Demokrasi*, der. İbrahim Ö. Kaboğlu. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2001.
- Türkiyə'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay. İstanbul: Alfa, 2000.
- Üçok, C., Mumcu, A. ve Bozkurt, G. *Türk Hukuk Tarihi*, 18. Baskı. Ankara: Turhan Kitabevi, 2016.
- Yaşar Salihpaşaoğlu, *Türkiyede Basın Özgürlüğü*, Doktora Tezi, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Ankara, 2007.
- Yücekök, Ahmet N. *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlamento-nun Evrimi*, Ankara: A.Ü. S.B.F. ve Basın-Yayın Okulu Basımevi, 1983.
- Zeydan, A. *İslam Hukukuna Giriş*, terc. A. Şafak. İstanbul: Kayhan, 2011.

QƏRBİ AVROPA DİLLƏRİNDƏ

- "First Inaugural Address of Abraham Lincoln", *The Avalon Project* [Site], accessed April 20, 2018, http://avalon.law.yale.edu/19th_century/rylincoln1.asp.
- "First Inaugural Address of George Washington", *The Avalon Project* [Site], accessed April 17, 2018, http://avalon.law.yale.edu/18th_century/wash1.asp.
- "Thomas Jefferson Second Inaugural Address, March 4, 1805", *The Avalon Project* [Site], accessed April 19, 2018, http://avalon.law.yale.edu/19th_century/jefinau2.asp;

- Alexander, Larry. "Constitutionalism and Democracy: Understanding the Relationship", San Diego Legal Studies Paper No. 07-121, accessed April 8, 2018, available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1019631>.
- Allen, T.R.S. "Legislative Supremacy and the Rule of Law: Democracy and Constitutionalism", *Cambridge Law Journal* 44(1) (1985): 111-143.
- Anter, Andreas. *Max Weber's Theory of the Modern State: Origins, Structure and Significance*, transl. Andreas Keith Tribe. Basingstoke, Hampshire, England: Palgrave MacMillan, 2014.
- Arthur, B.W. "Competing Technologies, Increasing Returns, and Lock-In by Historical Events", *The Economic Journal*, 99(394) (1989): 116-131.
- Astbury, Raymond. "The Renewal of the Licensing Act in 1693 and its Lapse in 1695", *The Library: Transactions of the Bibliographical Society* 33 (1978): 296-322.
- Bale, Tim. *European Politics: A Comparative Introduction*. Houndmills, Palgrave Macmillan, 2005.
- Bastid, Paul. *Le Gouvernement D'assemblée*. Paris: Cujas, 1956.
- Bellamy, R. "The Political Form of the Constitution: The Separation of Powers, Rights and Representative Democracy," *Political Studies* 44 (1996): 436-56.
- Bellamy, Richard. "Constitutional Democracy", in *The Encyclopedia of Political Thought*, ed. Michael T. Gibbons, Wiley-Blackwell, accessed April 10, 2018, available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2272188>.
- Berkes, N. *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal: McGill University Press, 1964.
- Berman, Marshall. *All That Is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*. New York: Simon and Schuster, 1982.
- Beyme, Klaus von. *Parliamentary Demokrasi: Demokratisierung, Destabilisierung, Reconsolidation, 1789-1999*, Palgrave Macmillan, 2000.
- Bingham, Thomas. *The Rule of Law*. Penguin, 2010.
- Bobbio, N. *Which Socialism?* Cambridge: Polity Press, 1986.
- Caramani, Daniele. *Elections in Western Europe Since 1815: Electoral Results by Constituencies*, vol. 1. Macmillan Reference, 2000.

- Charlton, Roger. *Political Realities: Comparative Government*. London: Longman, 1986.
- Clark, David. "The Many Meanings of the Rule of Law", accessed May 15, 2018, <http://www.flip.org/lawe506/documents/lawe506davidclarke.pdf>.
- Codding, George Artur. *The Federal Government of Switzerland*. Boston: Houghton Mifflin Co., 1961.
- Constitutionalism and Democracy*, ed. Jon Elster. Cambridge University Press, 1988.
- Constitutionalism, Universalism and Democracy – A Comparative Analysis*, ed. Christian Starck. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1999.
- Cooter, Robert D. "Rule of Law, Rechtsstaat and Etat de Droit," in *Constitutionalism, Universalism and Democracy – A Comparative Analysis*, ed. Christian Starck Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1999, 269-306.
- Cooter, Robert D. "The Rule of State Law and the Rule-of-Law State: Economic Analysis of the Legal Foundations of Development," *Annual World Bank Conference on Development Economics* 1996. Washington: The World Bank, 1997, 191-217.
- Craig, Paul. "Formal and Substantive Conceptions of the Rule of Law: An Analytical Framework," *Public Law* (1997): 467-87.
- Cross, R. "On the Foundations of Hysteresis in Economic Systems," *Economics and Philosophy* 9(1) (1993), 53-74.
- Cruz, P. *A Modern Approach to Comparative Law*. Boston: Kluwer, 1993.
- Dahl, R.A. and Lindblom, C.E. *Politics, Economics, and Welfare*. Chicago: University of Chicago Press, 1953.
- Dahl, R.A. *Democracy and its Critics*. New Haven and London: Yale University Press, 1989.
- Dahl, R.A. *Poliarchy. Participation and Opposition*. New Haven/London, 1971.
- Davies, R.G. and Denton J.N. ed. *The English Parliament in the Middle Ages*. Manchester: Manchester University Press, 1981.
- Dacey, Albert V. *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, 10th edn. London: Macmillan, 1959.
- Die Verfassung des Deutschen Reichs* (1919), accessed April 25, 2018, [https://de.wikisource.org/wiki/Verfassung_des_Deutschen_Reichs_\(1919\)](https://de.wikisource.org/wiki/Verfassung_des_Deutschen_Reichs_(1919)).

- Ding, Xueliang. "Law and Order in A Transitional Society: The Russian Phenomenon," *Tsinghua Sociological Review* 1 (2000): 218-35.
- Dror, Yenezkel. "Law as Tool of Directed Social Change", *American Behavioral Scientist* 13 (1970): 553-59.
- Eisenstadt, S.N. *Modernization: Protest and Change*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1966.
- Eisenstadt, S.N. *The Political Systems of Empires*. Glencoe: Free Press, 1963.
- Elster, J. "A Note on Hysteresis in the Social Sciences," *Synthese* 33 (1976): 371-91.
- Evan, William M. "Law as an Implement of Social Change", in *Applied Sociology: Opportunities and Problems*, eds. Alvin W. Gouldner and S.M. Miller. New York: Free Press, 1965, 285-93.
- Ewing, J.A. "Experimental Researches in Magnetism", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* 176 (1885): 523-640.
- Finer, Herman. *The Major Governments of Modern Europe*. New York, 1962.
- Flora, Peter and et al., *State, Economy, and Society in Western Europe 1815-1975: A Data Handbook in Two Volumes*, Vol. I – *The Growth of Mass Democracies and Welfare States*. Frankfurt am Main, Germany: Campus Verlag; Chicago, IL: St. James Press, 1983.
- Foillard, Ph. *Dictionnaire de droit public*. Paris, 2000.
- Frank, D. "Obama's Rhetorical Signature: Cosmopolitan Civil Religion in the Presidential Inaugural Address, January 20, 2009", *Rhetoric & Public Affairs* 14(4) (2011): 605-30.
- Frey, F. *The Turkish Political Elite*. Cambridge: M.I.T. Press, 1965.
- Friedman, Lawrence M. "General Theory of Law and Social Change", in *Law and Social Change*, ed. Jacob S. Ziegel (Toronto: Osgoode Hall Law School, 1973), 17-33.
- Friedman, Wolfgang. *Law in a Changing Society*, 2nd ed. New York: Columbia University Press, 1972.
- Fryde, Edmund B. and Miller, Edward, ed. *Historical Studies of the English Parliament, vol. 1: Origins to 1399*, Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- Galanter, Mars. "The Modernization of Law", in *Modernization: The Dynamics of Growth*, ed. M. Weiner. New York: Basic Books, 1966, 153-65.

- Giddens, A. Anthony. *The Nation-State and Violence*, Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism. Cambridge: Polity Press, 1985
- Giddens, Antony. *Sociology*, 5nd ed. Cambridge: Polity Press, 2006.
- Hein, M. "Constitutional Conflicts between Politics and Law in Transition Societies: A Systems-Theoretical Approach," *Studies of Transition States and Societies* 3(1) (2011): 3-23.
- Held, D. "The Development of the Modern State", in *Formations of Modernity*, eds. S. Hall and B. Gieben. Cambridge: Polity, 1992.
- Heywood, A. *Political Ideologies: An Introduction*, 6th ed. London: Palgrave, 2017.
- Heywood, A. *Politics*, 2nd ed. New York: Palgrave Macmillan, 2002.
- Hickman, Tom R. "In Defence of the Legal Constitution", *University of Toronto Law Journal* 55(4) (Fall 2005): 981-1022.
- Hoffmann, E.F.L. *Wollständiges politisches Taschenwörterbuch*. Leipzig, 1849; Reprint: Nachdruck Opladen, 1981.
- Horowitz, Harold W. and Karst, Kenneth L. *Law, Lawyers and Social Change*. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1969.
- Hostettler, John. *Champions of the Rule of Law*. Waterside Press, 2011.
- Huntington, Samuel P. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968.
- Jennings, Ivor. *The Law and the Constitution*, 4th ed. London: University of London Press, 1952.
- Kamali, M.H. *Shari'ah Law: an Introduction*, vol. Foundations of Islam. Oxford: Oneworld Publications, 2008.
- Kant, Immanuel. "Metaphysics of Morals", in Kant, *Political Writings*, ed. Hans Reiss, trans. H.B. Nisbet, 2nd enlarged edn. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Laski, Harold J. *Parliamentary Government in England*, London, 1959.
- Laursen, John Christian. "David Hume and the Danish Debate about Freedom of the Press in the 1770s", *Journal of the History of Ideas* 59(1) (Jan., 1998): 167-72, accessed April 26, 2018, http://www.academia.edu/439063/David_Hume_and_the_Danish_Debate_About_Freedom_of_the_Press_in_the_1770s.
- Law and Social Change*, ed. Jacob S. Siegel. Toronto: Osgoode Hall Law School. 1973.
- Law and Social Change*, ed. Stuart S. Nagel. Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1970.
- Lee, J.J. *Ireland 1912-1985: Politics and Society*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2006.
- Levy, Marion J.Jr. "Patterns (Structures) of Modernization and Political Development", *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 358 (March 1965): 30-40.
- Levy, Marion J.Jr. "Social Patterns (Structures) and Problems of Modernization", in *Readings on Social Change*, eds. Wilbert E. Moore and Robert M. Cook. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1967, 189-208.
- Levy, Marion J.Jr. *Modernization and the Structure of Societies*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1966.
- Loewenstein, Kral. *British Cabinet Government*. Oxford University Press, 1967.
- Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Églises et de l'Etat*, accessed April 23, 2018, <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000508749>.
- Maclure J. and Taylor, C. *Secularism and Freedom of Conscience*. Cambridge, Mass; London: Harvard University Press, 2011.
- Marshall, T.H. *Citizenship and Social Class and other essays*. Cambridge University Press, 1950.
- Marshall, T.H. *Class, Citizenship and Social Development*. London: University of Chicago Press, 1964.
- McLeod, Hugh. *Secularisation in Western Europe, 1848-1914*. European Studies Series. Palgrave Macmillan, 2000.
- Merkel, Wolfgang. "Measuring the Quality of Rule of Law: Virtues, Perils, Results", in *Rule of Law Dynamics: In an Era of International and Transnational Governance*, eds. Michael Zürn, Andre Nollkaemper, Randy Peerenboom. Cambridge University Press, 2012, 21-47.
- Merkel, Wolfgang. "Transition," *International Encyclopedia of Political Science*, v. 8, eds. Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser and Leonardo Morlino. Los Angeles/London/New Delhi/Singapore: SAGE Publications, 2011, 2661-63.
- Milot, M. *Laïcité dans le Nouveau Monde: Le cas du Québec*. Turnhout: Brepols, 2002.

- National Assemblies Take Over from Parliament – Republic of Austria Parliament, accessed April 15, 2018, <https://www.parliament.gov.at/ENGL/PERK/HIS/MON/1914-1918/index.shtml>.
- Nussbaum, M. *Liberty of Conscience: In Defense of America's Tradition of Religious Equality*. New York: Basic, 2008.
- O'Donnell, Guillermo and Schmitter, Philippe C. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986.
- O'Neil, Patrick H. *Essentials of Comparative Politics*. New York: W.W. Norton & Company, 2010.
- Pierson, Christopher. *The Modern State*, 2nd ed. London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2004.
- Poggi, G. *The Development of the Modern State: A Sociological Introduction*. Stanford: Stanford University Press, 1978.
- Pollard, A.F. *The Evolution of Parliament*. London: Longmans, 1920.
- Prélot, Pierre-Henri. "Funding Religious Heritage in France", in *Funding Religious Heritage*, ed. Anne Formerod. Routledge, 2016, 21-30.
- Rambaud, Thierry. *Le Principe de Séparation des Cultes et de l'État en Droit Public Comparé. Analyse Comparative des Régimes Français et Allemands*. Paris: LGDJ, 2004.
- Rappard, William E., *La Constitution Federale de la Suisse*. Neuchatel: A la Baconniere, 1948.
- Renan, Ernest. *Qu'est-ce qu'une nation*. Paris, 1882.
- Roberts, J.M. *Europe 1880-1945*, 3rd ed. Harlow: Pearson Education, 2001.
- Rousseau, Dominique. "Constitutionalism and Democracy", *Books and Ideas*, accessed April 7, 2018, <http://www.booksandideas.net/Constitutionalism-and-Democracy.html>;
- Rustow, D. "Transitions to Democracy," *Comparative Politics* 2 (1970): 337-63.
- Sargentich, Thomas O. "The Presidential and Parliamentary Models of National Government", *American University International Law Review* 8 (2/3) (1993): 580-81.
- Saum, Steven Boyd. "Woodrow Wilson: The Peace Treaty and the Covenant of the League of Nations", in *Each a Mighty Voice: A Century of Speeches from the Commonwealth Club of California* Ed. Saum, Steven Boyd. Heyday Books, 2004.
- Schimmelfennig, Frank. "A Comparison of the Rule of Law Promotion Policies of Major Western Powers", in *Rule of Law Dynamics: In an Era of International and Transnational Governance*, eds. Michael Zürn, Andre Nollkaemper, Randy Peerenboom. Cambridge University Press, 2012, 111-32.
- Schmitt, Carl. *Constitutional Theory*, trans. and ed. Jeffrey Seitzer. Durham and London: Duke University Press, 2008.
- Schmitt, Carl. *Legality and Legitimacy*, trans. Jeffrey Seitzer. Durham: Duke University Press, 2004.
- Smits, Jan M. "Law and Interdisciplinarity: On the Inevitable Normativity of Legal Studies", *Critical Analysis of Law* 1(1) (2014): 75-86.
- Stephenson, Matthew. "Rule of Law as a Goal of Development Policy," World Bank Research (2008), accessed May 18, 2018, <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTLAWJUSTINS/T/0,,contentMDK:20763583-menuPK:1989584-pagePK:210058-piPK:210062-theSitePK:1974062,00.html>.
- Stephenson, Matthew. "Rule of Law as a Goal of Development Policy," World Bank Research (2008), accessed May 18, 2018, <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTLAWJUSTINS/T/0,,contentMDK:20763583-menuPK:1989584-pagePK:210058-piPK:210062-theSitePK:1974062,00.html>.
- Sunshine, J. "Economic Causes and Consequences of Democracy: A Study in Historical Statistics of the European and European Populated English-Speaking Countries", Ph.D. diss. Columbia University, 1972.
- Swedberg, Richard and Agevall, Ola. *The Max Weber Dictionary: Key Words and Central Concepts*. Stanford University Press, 2005.
- Tamanaha, Brian Z. "The Rule of Law for Everyone?", *St. John's Legal Studies Research Paper*, accessed May 13, 2018, available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=312622> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.312622>.
- Tamanaha, Brian Z. *On the Rule of Law: History, Politics, Theory*. Cambridge University Press, 2004.
- Teitel, Ruth. "Transitional Jurisprudence: The Role of Law in Political Transformation", *Yale Law Journal* 106(7) (1997): 2009-80.
- The Federal Constitution of Switzerland: with German Text*, transl. and commentary by Christopher Hughes. Oxford: Clarendon Press, 1954.

- The World's First Freedom of Information Act. Anders Chydenius' Legacy Today*, Anders Chydenius Foundation's Publications 2, ed. Juhä Mustonen. Art-Print Ltd Kokkola, 2006.
- Tomaszewska, Anna and Hämäläinen, Hasse, eds. *The Sources of Secularism: Enlightenment and Beyond*. Palgrave Macmillan, 2017.
- Tomkins, Adam. *Public Law*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Vago, Steven. *Law and Society*, 6th ed. New Jersey: Prentice Hall, Upper Saddle River, 2000.
- Vile, M. *Constitutionalism and the Separation of Powers*. Oxford: Oxford University Press, 1967.
- Walker, Geoffrey de Q. *The Rule of Law: Foundation of a Constitutional Democracy*. Carlton, Melbourne: Melbourne University Press, 1988.
- Weber, M. "Politics as vocation", in *From Max Weber*, eds. H.H. Gerth and C.W. Mills. London: Routledge & Kegan Paul, 1970.
- Weber, M. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1978.
- Weingast, Barry R. "The Political Foundations of Democracy and the Rule of Law", *American Political Science Review* 91(2) (1997): 245-63.
- Wilke, Jürgen. "Censorship and Freedom of the Press", *European History Online* (EGO), published by the Leibniz Institute of European History (IEG), 2013-05-08, accessed April 25, 2018, <http://www.ieg-ego.eu/wilkej-2013a-en>.
- Wilkinson, James and Hugnes, H. Stuart. *Contemporary Europe: A History*, 10th ed. New Jersey: Pearson Education, Upper Saddle River, 2004.
- Zahraa, M. "Characteristic Features of Islamic Law: Perceptions and Misconceptions," *Arab Law Quarterly*, 15(2) (2000): 168-96.
- Zimring, Franklin and Hawkins, Gordon. "The Legal Threat as an Implement of Social Change", in *Law and Control in Society*, eds Ronald L. Akers and Richard Hawkins (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1975): 329-39.
- RUS DİLİNDƏ
- Топчубашов, А. *Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919 гг.)*. Баку: "Ергюн", 1994.
- Агамалиева, Н. и Худиев, Р. *Азербайджанская Республика. Страницы политической истории 1918-1920 гг.* Баку: Сабах, 1994.
- Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.*, под ред. А.М. Старовского, II-IV ч. Баку: Правительственная типография газ. "Азербайджан", 1920.
- Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. (Стенографические отчеты)* (Баку: Изд-во "Азербайджан", 1998), daxil olma tarixi: 18 iyun 1918, <http://ebook.yur.az/pdf/6VHABRT1sZ>.
- Арсеньев, К.К. *Законодательство о печати*. СПб, 1903.
- Асадов, А. *Семейное право (по материалам Азербайджана)*. Баку: Изд-во АГУ, 1959.
- Балаев, А. *Азербайджанской национально-демократическое движение. 1917-1920 гг.* Баку: "Элм", 1990.
- Балаев, А. *Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). Политический портрет*. Баку: KitabKlubu.org, 2014.
- Беленький, С. и Манвелов, А. *Революция 1917 года в Азербайджане (хроника событий)*. Баку, 1920.
- Воцелка, Карл. *История Австрии. Культура, общество, политика*, пер. с нем. В. А. Брун-Цеховой, О. И. Величко, В. Н. Ковалева, Москва: Изд-во Весь мир, 2007.
- Гаджибеили, Дж.А. *Избранное*. Баку: Азернешр, 1993.
- Геннеп, А. Ван. *Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов*, пер. с фр. Москва: «Вост. лит», 1999.
- Градовский, А.Д. *О свободе русской печати*. СПб, 1905.
- Давид, Р. *Основные правовые системы современности. Сравнительное право*, пер. с франц. Москва: Прогресс, 1967.
- Даль, Р. "Полиархия, плюрализм и пространство", *Среднерусский вестник общественных наук* 2 (2009): 193-94.
- Дамирли, М. "Методология историко-правовой науки в контексте соотношения истории и современности", *Методологічні проблеми історіко-правових досліджень: матеріали XXIII Міжн. конф. 23-24 вересня 2010, м. Алушта, ред. І.Б. Усенко (Київ; Сімферополь, 2011)*, 37-47.
- Дамирли, М.А. "Тупики и перспективы постмодернистской историографической программы", *История и ее проблемы* 4 (2002): 174-82.

- Дамирли, М.А. "К новой концепции исторического познания права", *Правоведение* (СПб) 3 (2003): 159-169.
- Дамирли, М.А. "Междисциплинарность в исследовании права", *Развиток методології сучасної юриспруденції* (Одесса: Фенікс, 2015), 26-34.
- Дамирли, М.А. *Право и История: эпистемологические проблемы*. СПб: Изд-во С.-Петербурга, ун-та, 2002.
- Дамирли, М.А. *Сравнительное правоведение: Ч. 1. Статус, предмет и система*. Одесса: Фенікс, 2013.
- Дамирли, Мехман А. *Сравнительное исламское право: введение в теорию и методологию*. Одесса: Фонд поддержки фундаментальных исследований; Фенікс, 2017.
- Дерюжинский, В.Ф. *Полицейское право, пособие для студентов, 3-е изд.* С-Петербург: Сенатская Типография, 1911.
- Дэвид, П. "Зависимость от пути развития и исторические общественные науки: вводная лекция", *Истоки: из опыта изучения экономики как структуры и процесса*. М.: ГУ ВШЭ, 2006.
- Иванченко, А.В. и Лафитский, В.И. ред. *Современные избирательные системы*. Вып. 1: Великобритания, Канада, Мексика, Польша. Москва: РЦИОИТ: Норма, 2006; Вып. 3: Испания, США, Финляндия, Япония. Москва: РЦИОИТ: Типография «Новости», 2009; Вып. 4: Австралия, Венесуэла, Дания, Сербия РЦИОИТ: Ин-октаво, Москва, 2009; Вып. 8: Бразилия, Франция, Чехия, Южная Корея. Москва: РЦИОИТ, 2013.
- История государства и права Азербайджанской ССР (Великая Октябрьская Революция и создание Советской государственности в Азербайджане*. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1964.
- Кавказский календарь на 1917 год*, Тифлис, 1916.
- Караев, А. *Из недавнего прошлого: Материалы к истории Азербайджанской Коммунистической партии (б)*. Баку: Бак. рабочий, 1926.
- Кельзен, Ганс. *Чистое учение о праве*, пер. с нем. М.В. Антонова и С.В. Лёзова. СПб.: ООО Изд. Дом "Алеф-Пресс", 2015.
- Князева, Е.Н. и Курдюмов, С.П. *Законы эволюции и самоорганизации сложных систем*. Москва: Наука, 1994.
- Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. I*. Москва; Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1936.

- Мадатов, Г. *Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР*. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1968.
- Маклаков, В.В. *Конституционное право зарубежных стран. Общая часть*, учеб. М: Волтерс Клаувер, 2006.
- Малахов, В.П. "Признаки права переходного периода," *История государства и права* 8 (2009): 2-7.
- Марченко, М.Н. *Сравнительное правоведение. Общая часть*. Москва: Городец-издат, 2002.
- Медушевский, А.Н. *Демократия и авторитаризм. Российский конституционализм в сравнительной перспективе*. М.: "РОССПЭН", 1997.
- Мильман, А.Ш. *Политический строй Азербайджана в XIX - начале XX веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления)*. Баку: Азерб. Гос. Изд., 1966.
- Мильтон, Д. "О свободе печати (Ареопагитика)", *История печати: Антология*, т. I. Москва: Аспект Пресс, 2002, 7-64.
- Мирошникова, Е.М. *Кооперационная модель государственно-церковных отношений: опыт и проблемы* (Москва: Ин-т Европы РАН, 2007.
- Назарли, А. *Народное образование в Азербайджанской Республике, 1918-1920 гг.* Баку: Нурлан, 2008.
- Нариманов, Н. *Избранные произведения*, в трех томах, II т. Баку: Азернешр, 1989.
- Насиров, Т. *Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920 гг.)*. Баку: Изд. "Азербайджан", 1993.
- Парето, В. *Трансформация демократии*, пер. с итал. М. Юсима. Москва: Территория будущего, 2011.
- Пригожин, И. и Стенгерс, И. *Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой*. Москва: Прогресс, 1986.
- Расулзаде, М.Э. *О пантунанизме. В связи с кавказской проблемой*. Париж: издание К.Н.К., 1930.
- Ратгаузер, Я. *Революция и гражданская война в Баку*. Баку, б. и., 1927.
- Рахмани, А.А. *Азербайджан в конце XVI и XVII веке (1590-1700 гг.)*. Баку: Издательство "Элм", 1981.
- Революция и народы России: полемика с западными историками*. Москва: Наука, 1989.

Свентоховский, Тадеуш. "Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане", дата доступа 13 июня 1917, http://old.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_002.htm.

Собрание Узаконений и Распоряжений Правительства Азербайджанской Республики (СУИПАР), № 1, 15 ноября 1919.

Сорокин, В.В. *Общее учение о государстве и праве переходного периода*. Москва: Юрилитинформ, 2010.

Таганцев, Н.С. *Русское уголовное право: лекции, часть общая*, т. 1. Москва: Наука, 1994.

Торсвик, Гауте. "Тезис о гистерезисе: зависимость от пути в экономических и социальных системах", *Теория и методы в социальных науках*, ред. С. Ларсен, пер. с англ. (М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); "Российская политическая энциклопедия", 2004), 90-101.

Туманов, В.Е. и др. ред. *Французская Республика: конституция и законодательные акты*. Москва: Прогресс, 1969.

Устав гражданского судопроизводства, в *Свод законов Российской Империи*, в 16-ти томах, т. XVI.

Устав о цензуре и печати, с разъяснениями, изд. Широков. СПб, 1900.

Устав уголовного судопроизводства, в *Свод законов Российской Империи*, в 16-ти томах, т. XVI.

Хакен, Г. *Синергетика*. Москва: Мир, 1980.

Хантингтон, С. *Третья волна. Демократизация в конце XX века*, пер. с англ. Л.Ю. Пантшой. Москва: «Российская политическая энциклопедия», 2003.

Христианство в общественной, политической и духовной жизни Германии в XX веке: сборник статей российских и немецких историков, отв. ред. К. Кроуфорд, Т.А. Некрасова Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2017.

Хроника войн Джара в XVIII столетии, с предисловием В. Хулуфлу. Баку: Изд. АзНИИ, 1931.

Явич, А.С. *Сущность права*. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1985.

MÜƏLLİF HAQQINDA

Mehman Ə. Dəmirli (Dəmiröv) – hüquq elmləri doktoru, professor, Beynəlxalq Müqayisəli Hüquq Akademiyasının müxbir üzvü (*IACL*, *Haaqa*), Yaxın Doğu və Girmə universitetlərinin professoru (*ŞKTR*).

Elmi maraq dairəsi: hüquq tarixi (hüququn tarixi idrakının epistemoloji problemləri, Azərbaycan hüquq tarixi); ümumi hüquq nəzəriyyəsi (hüququn disfunksiyası, hüquq sistemləri nəzəriyyəsi); hüquq elminin metodologiyası, fənlərarası hüquqi tədqiqatlar; müqayisəli hüquqşünaslıq.

Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində, rus, ukrayna və ingilis dillərində çap olunmuş 200-ə yaxın əsərin, o cümlədən 17 kitabın – monoqrafiya və dərsliklərin müəllifidir. Bura, habelə daxildir: Azərbaycan Demokratik Respublikasının ali dövlət hakimiyyəti orqanları: təşkil və fəaliyyətinin hüquqi əsasları (Bakı, 1996); Azərbaycan prokurorluğu: tarix və müasirlik (Bakı, 1997); Azərbaycan hüquq tarixi: cinayət hüququ (Bakı, 1998, həmmüəllifliklə); *Организация государственной власти в Азербайджане (1918-1920): историко-правовые исследования* (Одесса, 1998); *Историсофия права – недостающее звено в постижении права* (Баку, 2000); *Парламентское право Украины и Азербайджана: достижения и просчеты – 1917-1920* (Одесса, 2000, в соавторстве); *Право и История: эпистемологические проблемы* (СПб, 2002); *Сравнительно-правовая наука в Украине: теоритические и методологические традиции, XIX – начало XX вв.* (Одесса, 2007); *Сравнительное правоведение: Часть 1. Статус, предмет и система* (Одесса, 2013); *Сравнительное исламское право: введение в теорию и методологию* (Одесса, 1917); *Azərbaycan hüquq tarixi: qısacılmal və metodik tövsiyələr, dərs vasaiti* (Bakı, 1999); *Право Совета Европы: схемы, таблицы, определения, комментарии, учебное пособие* (2007, 2-е изд. 2008, в соавторстве); *Сравнительное правоведение, учебное пособие* (2009, 2-е изд. 2011, в соавторстве); *Право Европейского Союза, учебное пособие* (2015, в соавторстве).

Mehman Ə. Dəmirli

ŞƏRQİN ÇAĞDAŞLIQ
MÖCÜZƏSİ

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ:
HÜQUQ VƏ DEMOKRATIYA

1918-1920

Mətbəənin direktoru: *Elman Qasımov*
Dizayner: *Mətanət Əliyızı*

Çapa imzalanmışdır: 22.10.2018. Format: 84x108 1/16.
Həcmi: 33,25 ç.v. Sifariş № 83. Tiraj: 500

2
"Zərdabi LTD" MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi

Tel.: (012) 514 73 73, mob.: (050; 070) 344 76 01

e-poçtu: zerdabi_em@mail.ru

11521

An 2018
2146

Hüquq elmləri doktoru, professor Mehman Dəmirlinin oxuculara təqdim edilən bu kitabı son onilliklər ərzində xalqımızın demokratiya şəraitində yaşamaq qabiliyyətinə inamsızlıq sərgiləyənlərə və "xalqımız demokratiyaya hələ hazır deyil", – deyə onun demokratiya arzularına əhəmiyyət verməyənlərə 100 il bundan öncə yaradılmış və Şərqa ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət bəxş etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin çağdaşlaşma təcrübəsinin fundamental tədqiqi əsasında tutarlı cavabdır.